पं. म[illegible]देवस्य पुस्तकं

[illegible]शालग्रामार्च्चनेन यत्फलं कार्त्तिके फलवर्द्धनं॥ नियमेनन तोपद्मस्तु शालग्रामशिलार्च्चनम्॥ कालि
ङ्गिल नेत्र॥ ॥इति श्री नेमप्रकाशे शालग्रामविधिः समाप्तः॥ ॥नेमप्रकाशेन विचार्य
[illegible]ज नम॥ विसमान [illegible] श्रीमुनसिंह सेवितैः येषण्या विष्णुपुनर्द्रपाति॥१॥ संवत्सनेवसुनसास्तु ग
[illegible]गुणु पुष्यमागे तद्दीनासिंहमुनपौनजन त्रशालान्नेमोधिकान निनताख्वकनोन्निबंधी॥ ॥
[illegible]समधितश्रीनेमवर्म्मविनिर्मितः नेमप्रकाशः समाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥
[illegible]यजामंगलंपुंडरीकाक्षो मंगलायतनो हरिः॥१॥ मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलं
[illegible]॥२॥ ॥संवत् १५८२ समये पौष्यसुदि ११ चंद्रवासरे॥ दिविसिद्धपुनश्रुतस्थाने॥
[illegible]राजश्रीवीरसिंह[illegible]राज्ये न सिंक्कालेवर्त्तमाने॥ पुस्तकमिदमलेखि॥ लिखितं पंडितश्रीपूननवास्तव्येन॥ ॥
[illegible]याताहशीलिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ ॥इत्थीपुत्थीषडिआपनहत्थदेइ
[illegible]चाहुतजानाहुआधहाविनहुआसु॥ ॥नामचंद्रापनमः॥ ॥सनखत्मैनमः॥ ॥शिवमस्तु॥ ॥

२०

...यकान कामेन स्वात्मार्थे च विशेषतः॥ संवत्सरो धर्म्मसानस्य...जितेन्द्रेण भट्टेन ॥१२॥ राजन्यवर्ज्जेकमनीयसनोजसूनेः श्रीम
न्महीकन ककुंजनदानयुद्धः संग्रामसन्मुखजराधिपकेसरीन्द्रो जेमोत्तवसुविन्दपालमनालपूज्यः ॥१३॥ तस्यात्मजः प्रमथ
नाथहरिनिष्ठभावात्सन्मानितीयवनितोल्लसदक्षमालः श्रीमान्दिपनयथनामधिनत्वशकपालानुकूलजन्तुधनाशेहिवन्नवलोक्य॥
१४॥ तस्यात्मजेन हरिपादमनुव्रतेन संमानितः सुनपतिः किलजन्मभागेः पुत्रत्वमेत्य महतः किल हंसनस्य जेमात्तिथः सुनगा
ननाथीजयात्ले ॥१५॥ तस्यात्मजः सुमतिमान्भगवान्महात्माजा तो हरिः पनमकारुणिको न नाम ॥ पापात्मनां प्रमथनाजमहेन्द्र
राजेश पादपंक्तिनितले हरिनामर्थितो हि ॥१६॥ सोलेच्चन्द्रनृपतेः सुतधर्म्मराजेः श्रीसालिवाहननृपेषु विवर्त्तमाने श्रीवीनसिंहजुव
राजे निजालिधानं जेमा हितं पुनमिदपनिनन्ततीह ॥१७॥ ॥अथाह्निकविधिः॥ ॥तत्र नागदेवाह्निके॥ ॥उक्तो वाजस
नेजेनुसारबल्लजेन धीमता आचारो द्विजवर्गानां सुबोधः कथ्यतेधुना॥ ॥तत्र दाक्षः॥ ॥प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने
तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकं। उदयात्प्रमनं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत्। नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैर्न गर्हितैः
॥ ॥मनुः॥ ॥नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः। न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्म्मस्तिष्ठति केवलः। तस्माद्धर्म्मसहायार्थं नित्यं
संचिनुयाच्छनैः। धर्म्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्। आचारः परमो धर्म्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च। तस्मादस्मिन्समायुक्तो नित्यं
स्यादात्मवान्द्विजः। आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः। आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्। दुराचारो हि पु
रुषो लोके भवति निन्दितः। दुःखभागी च सततं व्याधितोल्पायुरेव च। परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्म्मवर्जितौ। धर्म्मं चाप्यसुख

दर्शलोकविद्विष्टमेवच॥ ॥लोकविद्विष्टजयामेघ्यपर्युषितवालैस दिकानुत्थानोत्था जवोरुवाकिमघसुकृतंकृतं। दत्तादावापित

वापिवाकृसत्वावापितापिता॥१०॥ ॥इतिसीजेमग्रकारिश्राचारेश्रशेसाविधिः॥ ॥अथात्मचिन्तनम्॥

तत्रस्मृत्यन्तरे॥उपपातकेषुसर्वेषुपातकेषुमहत्स्वपि।प्रविशज्जननीपादेत्र लध्यानंसमाचरेत्॥१॥तत्रयाज्ञवल्क्यः॥उत्तस्मु

त्तानचनाः सव्येनसव्योत्तानकं उत्तानंकिंचिदुन्नाम्यमुखंविष्टभ्यचोरसा।निमीलिताक्षःसत्वस्थोदन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्।तालु

स्थाचलजिव्हाश्चसंवृतास्यःसुनिश्चलः॥३॥सन्निरुध्येन्द्रियग्रामंनातिनीचोच्छ्रितासनः।द्विगुणंत्रिगुणंवापिप्राणायामसुपक्र

मेत॥४॥ततोध्येयःस्थितोयासौहृदयेदीपवत्प्रभुः।धारयेत्तत्रतन्मनोधारणांधारयन्बुधः॥५॥तथाचोक्तं॥ ॥द्वासप्ततिसह

स्राणिहृदयादभिनिःसृताः।हिताहितानामनाड्यस्तासांमध्येशशिप्रभं॥६॥मण्डलंतस्यमध्यस्थआत्मादीपइवाचलः।सज्ञेयस्तंविदि

त्वेहपुनर्नाजायतेनतु॥७॥यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यन्तिमानवाः।तदाशिवमविज्ञायदुःखस्यान्तोनविद्यति॥८॥ ॥

इत्यात्मचिन्तनविधिः॥ ॥अथप्रातस्नानविधिः॥ ॥तत्रविष्णुः॥गृहमेधिनिजस्त्वाकेस्वर्गसाधनमुत्तमं।ब्राह्मेमुहू

र्तेउत्थायजपेत्सर्वसमाचरेत्॥१॥नाडिकाःखड्वेचाशत्प्रातस्त्वेकाधिकोनु॥उष्णकालेष्टपंचाशद्धेष्णुःसूर्योदयेस्मृतः॥२॥

सत्कालचतुष्पर्षेब्राह्मेमुहूर्तः।प्रातस्सनामित्तवन्तीतिमहान्निशान्येनाय॥गरुडवाहनमंजनार्दं।महाभिभूतवनवानाय

वृद्धिहेतुचक्राघुधंनतु॥वाभिनपद्मनेत्रं॥प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्ध्नापादारविन्दयुगलंपरमस्यपुंसः॥नानाज

स्थनन्तकार्यवतानाग्रसयपानाय॥अवनविप्रपनायः॥४॥प्रातस्त्वजामितजतामत्तजंकनन्तप्राक्तवैजनकृतपाप

२

...कृत्यै।जोगाहव कूपतितौघ्रिग जेंद्रघोनशोकप्रणाम... ।।यततरीरवचक्र।।५।।रत्ने। ...त्रजामि दे पुण्ये प्रातः प्रातः पठेन्न
...कत्र नमुदत्तसे दद्यादातपदं हृनिः।।६।। ।।इति प्रस्नानविधिः।। ।।अथ पुरीषोत्सर्गोविधिः।। ।।तत्रपाना
।।ततः प्रभाते ...मुत्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेववा। नैऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवं।।१।। कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठि
कें...लीवितं। विण्मूत्रं तु गृहीकुर्यात् जद्धाकर्णे समाहित।।२।।हारीतः।।उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने। पितृकार्ये च दैवे
...तथा मूत्रपुरीषयोः।।३।। मुनूनां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः। एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः।।४।।मनुः।।
...न्ते मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च यथा दिवा।।५।।छायायामन्धकारे वा रात्रौ वाहनि वा द्वि
...जः। यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च।।६।।वाय्वग्नि विप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गां। न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनं
...।।७।। न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते। न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाड्वले। न ससत्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न पथि स्थितः। न न
दीनमासाद्य न च भस्मनि न गोमये।।८।।शंखः। ...पुरीषेन्नो कुर्यान्से यानक्षः कदाचन। उद्धृत्य मृज्जले वा वल्कलावर्मेह नद्विजः।।
।।अपकृष्य च विण्मूत्रे काष्ठलोष्ठतृणादिना। उद्धृत्य वाससा उद्दिष्टं ...विघृतमेहन।। ।।इति श्रीजेमप्रकाशे इत्यावानदीपमूत्रपु
रीषोत्सर्गो विधिः।। ।।तत्र दक्षः।।शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रि
याः।।१।।मनुः।। ।।अन्तर्जलाद्देवगृहाद्वल्मीकान्मूषकोत्करात्। कृतशौचावशिष्टाश्च वर्ज्याः पंच मृत्तिकाः।।२।।आहरेन्...शौ
...याद्यालुकोपांशुनूपितानि। न मार्गान्नाश्मशानाच्च नदीपात्कुत्रचित्।।३।। आहरेन्मृत्तिकां प्राज्ञः कूलात्ससिकतां तु यां वापी
...जागेषुनाहरेन्द्वा...तो मृदम्।।४।।आहरेज्जलमध्ये तु पनतो मणिबंधनान्।।शातातपः।।भुविदेशान्नुसीमाया...राद्धेमाप्मादिवर्जि

छ३

म्त्रे ६ नेमि

त्रि

नाः॥नक्रागौनीतथाश्वेताम्मृत्तिकान्विधास्मृता॥ ॥वसिष्ठः॥ ॥एकलिंगेनवेतिश्नउत्जनोमृत्तिकाद्वजी॥मूत्रशौचेसमाख्यातेशुक्रेत
द्विगुणोभवेत्॥७॥दक्षः॥पंचापानेदशैकस्मिन्नुभजोःसप्तमृत्तिकाः॥एतच्छौचंगृहस्थस्यद्विगुणंब्रह्मचारिणां॥१॥वानप्रस्थस्यत्रिगुणं
यतीनांचचतुर्गुणं॥ ॥वसिष्ठः॥अर्द्धप्रसृतिमात्रावुप्रथमामृत्तिकास्मृता॥द्वितीयाचतृतीयाचतदर्द्धंपरिकीर्त्तिता॥ ॥लिंगेप्य
त्रसमाख्यातोत्रिपर्वेपूर्यतेयया॥दातव्यमुदकंतावन्मृदभावोयथाभवेत्॥८॥मार्कण्डेयः॥तीर्थेशौचंनकुर्वीतकुर्वीतोद्धृतवारिणा॥अनलि
मात्रेजलेत्यक्त्वाकुर्याच्छौचंमनुस्मृतौ॥१०॥पश्चात्तुशोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत्॥दक्षः॥यद्दिवाविहितंशौचंतदर्द्धंतुनिशिस्मृतं॥
तदर्द्धमातुरेप्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि॥११॥आदित्यपुराणे॥बृहस्पतिः॥भुंजानस्यतुविप्रस्यकदाचित्स्रवतेगुदं॥उच्छिष्टमशुचिर्वापि
स्यशौचंकथंभवेत्॥१२॥पूर्वंकृत्वातुशौचंवैततःपश्चादुपस्पृशेत्॥ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुध्यति॥१३॥बृहस्पतिः॥ ॥स्त्रीशू
द्रयोरर्द्धमानंशौचंप्रोक्तंमनीषिभिः॥बालस्यानुपवीतस्यगंधलेपक्षयावधि॥१४॥वृद्धपाराशरः॥ ॥कृत्वाथशौचंविप्रस्तुजानुपादौ
क्षालयेन्मृज्जलैः॥निबद्धशिखकच्छस्तुद्विजश्चाचमनंचरेत्॥१५॥अनापनिर्ज्जलेनात्रौचौरव्यालाकुलेपथि॥कृत्वामूत्रपुरीषंवद्रव्य
हस्तोनदुष्यति॥१६॥ ॥इतिशौचविधिः॥ ॥तत्रयोगीश्वरः॥अंतर्जानुःशुचौदेशउपविष्टउदङ्मुखः॥प्राग्वाब्राह्मेणतीर्थेन
द्विजोनित्यमुपस्पृशेत्॥कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रंकरस्यच॥प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥२॥हृत्कंठतालुगा
भिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः॥शुद्धेरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः॥३॥संवर्त्तः॥अशब्दाभिरनुष्णाभिरफेनाभिर्बुद्बुदैः॥आपस्ति
नोशुद्धिःस्यादुद्धृतेनस्मृतपाजिनाम्॥४॥बौधायनः॥पादप्रक्षालनशेषेणनाचमेद्यदि॥द्विजं॥भुवोनादायपिवेत्किंचित्पश्चान्मृत्तो
राज्जली॥५॥संध्यार्थंभोजनार्थेपिपित्र्यर्थंवातथैववा॥भूमा॥तनानाचमेज्जपादिहवनेषुच॥६॥संहितांगुलिनानोपपाणिनाद्विजोनतु॥

३

मुक्तांगुष्टकनिष्टाभ्यांरोध्येणाचमनंविदुः॥७॥दक्षः॥अंजालपादोहस्तौचात्रिःपिबेदंबुवीक्षितं।संमृज्यांगुष्ठमूलेनद्विःप्रमृज्या
त्ततोमुखं॥८॥जमदः॥तावन्नोपस्पृशेद्विप्रोयावद्वामेननस्पृशेत्।वामांगेषादशादित्यावनु॥अग्निदेशस्थिताः॥९॥मनुः॥एवान्निवो
पस्पृशेदक्षिणाक्षान्नःशिनएवच।संहतानिस्पृशेन्मुखं॥ससमुपस्पृशेत्॥१०॥दक्षिण्यांगुष्ठयुग्मेननासानेत्रे॥दक्षिणस्पृशेत्॥अं
गुष्टानामिकाभ्यांतुचक्षुःश्रोत्रेतुसंस्पृशेत्॥११॥नाभिंकनिष्टांगुष्टाभ्यांहृदजंतुतलेनवै।अंगुलीभिःस्वसर्वाभिःशिनोवाहूचसं
स्पृशेत्॥१२॥अनेनैवविधानेनआचान्तःशुचितामियात्।स्नात्वापीत्वानुतेमुक्त्वेनुक्त्वानरथ्योपसर्पणे॥आचान्तःपुनराचामे
द्वासोपिपरिधायच॥१३॥अकृत्वापादशौचंतुतिष्ठन्मुक्तशिखोपिवा।विनायज्ञोपवीतेनआचान्तोप्यशुचिर्भवेत्॥१४॥सोपान
त्कोनचोष्णीषीपर्यंकासनजानगः।दुर्देशोग्रपजेश्चैवेनाचामनरधुद्धिमानुयात्॥१५॥नयगोननपानस्थोहस्तपस्वानोहक
तथा।अचान्तःकर्मसुशुद्धःस्यात्ताम्बूलोपधिजाग्धिवान्॥१६॥अघोवायुःसमुत्सर्गेआक्रन्देक्रोधसंभवेत्।माजोनमूखकस्प
र्शेआचांतःशुचिर्भवेत्॥१७॥तुक्कासनस्थोप्याचामेन्नान्यकालेकदाचन।नपादुकास्थोनचननननचाजन्नोपवीतवान्॥१८॥शू
धाजनः॥दानमाचमनंहोमंभोजनंदेवतार्चनं।प्रौढपादोनकुर्वीतस्वाध्यायंपितृतर्पणं॥१९॥आसनारूढपादस्तुजान्वोर्वा
जंघयोस्तथा।कृतावसक्थिकोयश्चप्रौढपादःसउच्यते॥२०॥पराशरः॥नुतेनिष्ठीवनेचैववदन्तोच्छिष्टेनथान्द्रतेपतितानांचसं
भाष्येदक्षिणोश्रवणंस्पृशेत्॥२१॥अग्निरापश्चवेदाश्चसोमःसूर्योनिलस्तथा।सर्वएवतुविप्रस्यकर्णतिष्ठंतिदक्षिणे॥२२॥
इत्याचमनविधिः॥ ॥अथदंतधावनविधिः॥ ॥तत्रदक्षः॥मुखेपर्युषितेनित्यंभवत्यप्रयतोनरः।त

ले ५

सौ॰श॰
४

दार्वकाष्ठंशुष्कंवानजपेद्दन्तधावनम्।कंटकक्षीरवृक्षोत्थंद्वादशांगुलसंमितम्।कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलंपूर्वार्धेकृतकूर्चकं॥२॥
स्मृत्यन्तरात्॥जम्बूदुम्बरचूताश्वकदम्बोलोध्रचम्पकाः।बदरीतिद्रुमाख्यातेप्रोक्तादन्तप्रधावने।सौजाग्यैर्वाग्दंतबलंलक्ष्मी
स्तेजोद्वक्तश्रुतिः।क्रमान्मधूकजुत्क्षनःप्रोक्तस्तद्गुणेधावनेफलम्॥४॥गर्गः॥दशांगुलंतुविप्राणांक्षत्रियाणांनवांगुलं।अष्टांगुलंतुवै
श्यानांशूद्राणांसप्तसंमितं॥५॥चतुरंगुलमानंतुनारीणांनात्रसंशयः॥विष्णुः॥ ॥सद्यूर्ध्वंहीनदन्तस्यसमदन्तस्यमध्यमम्।
स्थूलंविषमदन्तस्यत्रिविधंदंतधावनं॥६॥अग्नेर्घिसखंशलन्नींचकीराग्निजिनरूपितं।प्राङ्मुखः[illegible]पविष्टश्चुनजपेदाग्यतोत्वचः॥
गर्गः॥ ॥प्राङ्मुखस्यधृतिःसौख्यंशरीरारोग्यमेवच।दक्षिणानन्तदाकष्टंपश्चिमेनपनाजयः।उत्तरेगोगवांनाशःस्त्रीणांपरि
जनस्यच॥ ॥दंतधावनमंत्रः॥ ॥अन्नाद्यायव्यूहध्वंसोमोराजायमागमन्।समेमुखंप्रमार्क्ष्यतेयशसाचभगेनच।आयु
र्बलंयशोवर्चःप्रजांपशुवसूनिच।ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोदेहिवनस्पते॥१०॥अनयोनन्व्रतमंत्रंजपेत्सविष्णुः॥अन्नाल्पोदकशुचौ
देशेदन्तधावनमुत्सृजेत्।पतितेत्रिमुखेसम्यक्कृतोज्यमाप्नोत्यमीप्सितं॥११॥अलाभेदन्तकाष्ठस्यप्रतिषिद्धदिनेषुच।अपांद्वादश
गंडूषैर्विदध्याद्दन्तधावनं॥१२॥चतुर्दश्यष्टमीदर्शपौर्णमासीक्रमेषुच।नन्दासुचनवम्यांचदन्तकाष्ठंविवर्जयेत्॥मनुः॥शनिर्न
गानकश्चैवनविष्णुक्षत्थेवच।दन्तानांकाष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमंकुलम्॥जनः॥श्राद्धेजन्मदिनेचैवविवाहेजीर्णदूषितः॥
व्रतेचैवोपवासेचवर्जयेद्दंतधावनम्॥१५॥व्यासः॥शुद्ध्यर्थंप्रातरुत्थाय[illegible]जेद्दंतधावनं।श्राद्धेयज्ञेचनियमान्नाधा
त्प्रोषितभर्तृका॥१६॥नाद्यादजीर्णेवीवमथुकालस्त्वासजनादितामश्रियामासोनाकदन्तोर्ध्वशिनःकसोमजीवतनृ॥१७॥ ॥
वृद्धयाज्ञवल्क्यः॥ ॥इष्टकालोष्ठपाषाणैर्नेत्रांगुल्याविशेषतः।मुक्त्वाचानामिकांगुष्ठौवर्जयेद्दंतधावनं॥१८॥पैठीनसिः॥

४

३३

त्टा॥ वर्त्तोदकेनीचत्रंगुल्जाङ्कृतथा वनान ।अदेशीनीवनाहमश्रयानपूर्वो॥ नेदकाष्ठान्नघाजपत्रेस्वसमन्वितानिनशु
रमपत्राणिनपाटितानिनवोर्द्धशुष्कानिविनात्वचा॥ ९॥ ॥ मध्याह्नस्नानवेलायांतु जपेद्दन्तधावनं ॥निमामाहस्पगच्छन्ति
देवताःपितृभिःसह॥ १०॥ ॥इति श्रीनिर्णयामृते शौचाचमनदन्तधावनविधिः॥ ॥अथ यज्ञोपवीतविधिः॥ ॥
तत्रमनुः॥ ॥कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्द्धवृतंत्रिवृत् ।श्यनेपवित्रेसंध्या ।अभ्यावत्जीगुलीष्णुनवात ।विद्धूर्द्धंव्रतंकाजेतेतु
त्रजमयोदृतमात्रवृत्तंचोपवीतंस्यात्तस्यैकोग्रंथिरिष्यते॥ २॥ सावित्र्यातन्त्रिवृत्कुर्यान्नवसूत्रंतुतत्स्ववेन्न ।वृत्तमयोजतंतुषु का
निर्जीवमुत्सृजेत्॥ ३॥ ॐकारस्त्वग्निर्नागोवसोमःपितृप्रजापतिः ।वायुःसूर्यःसर्वदेवाइत्येताः सूत्रतंतुदेवताः॥ ४॥ ॥यज्ञोपवी
तधारणमंत्रः॥ ॥यज्ञोपवीतंपरमंपवित्रंप्रजापतेर्यत्सहजंपुरस्तात् ।आयुष्यमग्र्यंप्रतिमुंचशुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तुते
जः॥ ५॥ स्तनादूर्द्धमधोनाभेर्नधार्यंचकथंचन ।तत्कार्यमुपवीतंस्यान्नातिलंबंनचोच्छ्रितं॥ ६॥ ब्रह्मचारिणएकंतुस्थानग्रंथिततद्वयी
तीजमुक्तनीर्जंतुवद्भाजावेतदिष्यते॥ ७॥ उपवीतमलंकारंछत्रंजंकृतकमेवच ।उपानहौचवासश्चधृतमन्येनधारयेत्॥ ८॥ मेखलामजि
नंदंडउपवीतंकमंडलुम् ।अप्सुप्रास्येद्विनष्टानिगृहीत्वान्यानिमंत्रतः॥ ९॥ ॥इति यज्ञोपवीतविधिः॥ ॥अथ दर्भविधिः॥ ॥
तत्रकात्यायनः॥ मासेनभस्युमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः ।अयातयामास्तेदर्भानियोक्तव्याःपुनःपुनः॥ शुचौदेशेशुचिर्भूत्वास्थि
त्वापूर्वोत्तरामुखः ।ॐकारेणचमंत्रेण॥ सकृच्छित्वाकुशान्हरेत् ।सप्तपत्राःसुदर्भाःस्युःक्षितिजास्त्रसमुद्भवाः ।अच्छिन्नाग्राअशुष्काग्राः
ग्रा देशस्वयमाहृताः ।कुतपाइतिविज्ञेयाःतेनसार्द्धसमाचरेत् ।त्रिशाखक्षुत्रवेदर्भ्यरवृत्तःसाधारणकुशास्मृताः॥ ४॥ पंचशाखक्षुनिधिपञ्चम्
मधुपर्कतःसप्तशाखक्षुत्रवनस्थाःसर्वकर्मसुकीर्तिताः॥ ५॥ ॥कुशोत्पाटनमंत्रः॥ ॥विरिंचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठीनिसर्गज

नुदसख्यो गिपुरप्राग्निनमस्वस्तिकनो जव॥६॥सुमन्तुः॥कुशाः काशाः स्सनोगुण्डोजवाद्दूर्वाथवल्वजाः॥गोकेशमुंजकुंदाश्चपूर्वालावेपनः पनः
॥७॥समूलाग्नो विदर्भीवकुशो द्वौ दूर्विणोकौ।सर्वे चैवकुशांत्रीणिविस्पजात्सर्वकर्मसु॥८॥हारीतः॥स्नाने दानेजपेहोमे स्वाध्यायेजपि
तृतर्पणे।पवित्रंतुकनेकृत्वासोवर्णानिजतैवचवा॥९॥पवित्रं ब्राह्मणाः स्येवचतुर्भिर्दर्भपिंजुलौ।एकेकेनासनेत्पात्रे वर्णावर्णाजथाक्रमम
शौनकः॥ ॥ब्रह्मजज्ञेजपेचैवब्रह्मग्रंथिविधीयते।जोजनेवर्तुलः प्रोक्तः इतिधर्म्मेवहीयते॥१०॥त्र्युणीकृतनज्ञ स्मृत्वकृत्वासब्रि
जोजजेत्॥अग्रंथिसविज्ञेजः सदामोज्यादिकर्मसु॥११॥मूलपर्वा — — महत्साहीजतेशिखे।अनामिकाग्रपर्वस्थं पवित्रंविनजु
सदा॥१२॥अग्रपर्वविप्सर्णकाम्यरनहा॥ ॥सपवित्रेण हस्तेनकुर्यादाचमनक्रियाम्।नोछिष्टंतत्पवित्रंतुभुक्तोछिष्टंतुवजेजे
त्॥१३॥कुशपूतंपिवेत्तोयंकुशपूतमुपस्पृशेत्।कुशाग्रनिशितंतोयंसोमपानंदिनेदिने॥१४॥कुशमूलेस्थितोब्रह्माकुशमध्येजना
र्दनः।कुशाग्रेशंकरंविंद्यात्कुशंहस्तात्तुधानजेत्॥१५॥जातमात्रोत्तवदर्भत्रस्फतस्तुकुशास्मृताः।पवित्रीस्ताद्विजानीजानथाकामसंस्थ
कुशाः।अपूतागर्भितादर्भाजेवान्जछेदितानखैः।कथितानाग्निदर्भाश्चकुशाजत्नेनवर्जयेत्॥१६॥हारीतः॥समित्पुष्पकुशादीनि
ब्राह्मणः स्वजमाहरेत्।शूद्राहृतैः क्रजनः क्रीतैः कर्म्मकुर्वन्व्रजत्यधः॥१७॥ ॥इतिदर्भविधिः॥ ॥तत्रकात्यायनः॥ ॥ॐकार
स्यब्रह्माऋषिः।परमात्मादेवता।गायत्रीछन्दो विनियोगः।सर्वकर्म्मसु॥जोगयाज्ञवल्क्यः॥ ॥अकारंचाप्युकारंचमकारंचप्रजापतिः
वेदत्रयान्निरहन्नन्भूर्भुवस्स्वरितीतिच॥२॥प्रणवाद्योल्पथादेमात्राणवाद्यौचनाचनुर्भुवाभनः ग्र॥वः सर्वतस्मात्प्र॥ वमस्यसेत्
॥३॥अकारः प्रथमामात्राक्षितीजोकानसंचता।मकारमात्रत्वन्जसात्वदेवात्मायमवस्थितः।द्वितीजासत्ववेनमात्राक्ष्णाप्नवेविष्णुदेवता
जागद्धीतोस्थितानित्यंविज्ञेजासानिरंजना॥५॥द्वितीजावत्त्वदेनमात्राक्ष्णावेविष्णुदेवता।स्वप्नवृत्तौस्थितानित्यंविज्ञेजासानिरं
जना॥६॥तृतीजाजाग्रवेनमात्रायुक्तावेतुरुद्रदेवता।सुषुप्तिवृत्तौस्थितानित्यंविज्ञेजासानिरंजना॥७॥त्रिमात्रस्तुत्रयोक्त्रम्यथानेतेस

५

ध्येकममेणाम् ॥ तिस्रः सघोप्लुकल्ले व्योमात्रास्ता व्यापे विनिक्रेः ॥८॥ तैलंधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघंटानिनादवत् । अवाच्यं प्रणवास्याग्रं यस्तं वे
द स वेदवित् ॥९॥ ऋग्वेदे स्वनितोदात्त एकाजनउदाहृतः । त्रयीशिखर्पत तोदत्तो यजुर्वेदेतिपठ्यते ॥१०॥ दीर्घः प्लुतः सामवेदे ॐकारस्तु
नसंशयः । संज्ञिप्तोदात्तमेवाद्युएकाजनउदाहृतः ॥११॥ अथर्ववेदे त्वुद्दिष्टं ॐकारो नात्र संशयः । आकारो गजदोकारः अदिष्टं त्वेकदात्त
वेत् ॥१२॥ अष्टवर्णसमायोगादोंकारः सम्पद्यते । अनस्वानमकारस्तु ॐकारस्य शिरो यदा । प्रकृतिः साधनीकृत्वा व्यंजनाधे तु लप्यते ॥१४॥
नपुंसकस्तथोंकारो वेदान्तानां प्रकीर्तितः । एवं यो विंदते विप्रो मुच्यते सर्वबंधनात् । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं । ध्याननि
मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥१५॥ प्रणावो धनुनो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वोद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥१६॥
ॐकारेणाजधाह्यात्मा ध्यात्वा देवं प्रसीदति । एकपालीवनं श्रेष्ठमतदालीवनं परं । एतदालीवनं ज्ञात्वा ब्रह्मत्वं जायते कल्पते ॥१७॥ अस्त्रकृष्ट
विगको देवो ज्ञात्वा ग्माध्यो निनामजः । तस्योंकारस्मृतेनामतेनाहूतः प्रसीदति ॥१८॥ तस्मादोमिति पूर्वं तु पक्त्वा युंजीत तत्परं । ब्रह्मविशेन
विधिनासततं प्रतिपद्यते ॥१९॥ कृत्वा पर्जंकबंधं कनककमलपुटं न्यस्तमुत्संगदेशे नासाग्रे ध्यानचक्षुः स्थिततनिश्चितपदं निश्चलीखस्य
कायेः । ध्यायेदोंकारमेवं सततव्रतिमुक्तीयोगमार्गोनुसारी तत्वज्ञानेन सम्यक् कृतुविनुवम मिदं मंडलं जातिजित्वा ॥२०॥ योगीश्वरः ।
सर्वमंत्राधिराजो यमोंकारो नात्र संशयः । यत्पूर्णं चोतिनिष्कं तु यच्छिद्रं पदवर्जितं ॥२१॥ यदिमे घ्यमसु छंच पातजामं चयजस्तवेत् । तदों
कारप्रयोगेन सर्वं चाविकलं तु वेत् ॥२२॥ साधनं सर्वकायोणि यदोंकारस्य हामितं । सर्वमंगलमांगल्यं सर्वपापविमुक्ति जीवितं ॥ पावनं मोज
देदिजीसर्वदेवमजीवितुम । विदित्वा मुच्यते क्षिप्रं जन्मसंसारबंधनात् ॥२४॥ एतत्संजपतः प्रोक्तं प्रणावगुणावर्णनम् । विस्तरेणानथा
क्जेतवर्षक्षं वर्षशतेनपि ॥२५॥ ॥ इति प्रणावविधिः ॥ ॥ तत्र न्यासः ॥ स्मृत्वोंकारं चगायत्रीं निवध्नीयाच्छिखां ततः । पुनराचम्य ह

गो०

6

गौः॥ ५

६

ह्नवा हुत्वकेयोस्व संस्कुशोर॥१॥व्यत्ति्रिशनमत॥मानस्तोकेतिमंत्रे॥शिष्यावेषंतुकानजेत्।जपन्हिंसन्तिविप्रा॥नित्यकर्मोदिवर्जितं॥२॥
इतिवाजोगी॥ ॥जेनश्रीतास्त्रपोलोकादानवांश्चिवसीकृत।शनएषःसर्वभूतानीसमेविष्णुप्रसीदतु॥३॥ ॥इतिशिष्यावंधनविधिः॥
तत्रसप्तत्रैतनार॥व्याहृतीनांतुसप्तानीत्रनपिदैवतमुच्यते।छंदांसिविनिजोगस्वकथितोधर्मपातगे॥१॥विश्वामित्रोजमदग्नि
र्भरद्वाजोथगौतमः।अत्रिर्वसिष्ठःकश्यपोमुनयःसप्तकीर्तिता॥२॥जोगीश्वरः॥गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तिनेवच।त्रिष्टु
प्जगतीचैवच्छंदांस्येतानिसप्तवै॥३॥अग्निर्वायुस्तथादित्यो वातोवरुणएवच।इंद्रश्चविश्वेदेवाश्चदेवताःसमुदाहृताः॥४॥
जाज्ञवल्क्यः॥अग्निरेवमुखेतस्यविश्वामित्रऋषिस्तथा।सवितादेवता[illegible]वेवगायत्रीत्रिपदाकृता॥५॥व्यासः॥ ॥ओमापोज्यो
तिरित्येषमंत्रोवैतेत्तिरीजके।तस्यप्रजापतेनार्षिछंदोहीनेयजुर्यतः॥६॥ब्रह्माग्निवायुसूर्यश्चदेवतासमुदाहृतः।प्राणायामेजप
नेचैवविनिजोगःप्रकीर्तितः॥७॥कात्यायनः॥सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षि॥सपवित्रकःरेचकःपूरकश्चैवकुंभकःप्राणसंयमे
ततः॥८॥कूर्मपुराणो॥ईश्वरगीतासु॥प्राणःस्वदेहजोवायुःआयामस्तन्निरोधनम्।उत्तमाधममध्यत्वात्त्रिविधःप्रतिपादितः॥
॥९॥मात्राद्वादशकोमंदश्चतुर्विंशतिमात्रिकः।अस्वेदकोपनेव्यानजनकत्वंजथाक्रमं।मंदमध्यमनुष्या॥मंदोमोमुत्तमोत्तमः॥
॥११॥जोगजाज्ञवल्क्यः॥ ॥अंगुष्ठांगुलिमोक्षस्त्रिःजानुतःपरिमार्जनम्।तालत्रजमपिवृधामात्रासंज्ञंप्रचक्षते॥१२॥देश
कालानुसारेण॥मात्रान्सेव्याःशनैःशनैः॥स्कन्दपुराणे॥ ॥कालवद्भिःकलाप्रोक्ताविष्णुशद्वःक्रमात्॥कात्रतःप्राणायमेःस्या
दोविष्णुशद्वेनगण्यते।दक्षिणेनेवपक्षेद्वाप्युवामेनापरिनिरोधनम्।कुंभेनघातपोन्नित्यःजप्राणाजामंविदुर्बुधाः॥वीडजेद्दक्षिणां
नाडिमंगुष्ठेनतथोत्तरं।कनिष्ठानामिकाभ्यांवमध्यमातर्जनींत्यजेत्॥१४॥बृहस्पतिः॥अनामिकाकनिष्ठाचअंगुष्ठश्चस्तृती

पकः॥ नासिकाग्रे निपुंजीत तर्ज्जनी मध्यमे विना ॥१५॥ कूर्म्मपुराणे ॥ ईश्वरगीतासु ॥ नैव कः पूरकस्यैव प्राणायामोयं कुंभकः ॥
प्रोच्यते सर्गर्भश्च ध्येयं जोगिभिर्जितमानसैः ॥१६॥ पूरकोजरच ... पूरकः त्रिविधोयकः ॥ साम्येन संस्थितिर्यस्य कुंभकः परिगी
यते ॥१७॥ ॥ जोगयाज्ञवल्क्यः ॥ ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितं चतुर्भुजं महात्मानं पूरके चिंतयेद्धरिं ॥१८॥ कुंभके हृदये
स्थाने मध्ये तु कमलासनं ब्रह्माणं रक्तगौरांगं चतुर्वक्त्रं पितामहं ॥१९॥ रेचके त्वीश्वरं ध्यायेल्ललाटस्थं महेश्वरं शुद्धस्फटिकसंका
शं निर्म्मलं पापनाशनम् ॥२०॥ पूरके विष्णुसायुज्यं कुंभके ब्रह्मणो गतिं रेचकेन तृतीयं तु प्राप्नुयादीश्वरं पदम् ॥२१॥ सव्याहृतिं सप्रणवां
गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥२२॥ कूर्म्मपुराणे ॥ ॥ उत्तरगीतासु च ॥ स एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽग
र्भ एव च । सगर्भं वाहुः सजपमगर्भं विजपं बुधाः ॥२३॥ एतद्योगिनामुक्तं प्राणायामस्य लक्षणं ॥ ओमिति ब्राह्मणो त्रिः प्राणायामविधिं समाहितः
॥२४॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत्क्षणाज्ज्वलते निवृत ॥२५॥ यथा पर्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते ॥२६॥
ब्रह्महा च सुरापश्च गुरुतल्पग एव च । सुवर्णस्तेयी गोघ्नश्च मोक्षो विश्वासघातकः ॥२७॥ शरणागतघाती च कूटसाक्षी ह्यकार्यकृत् । एवमादिषु चा
न्येषु पापेषु निरतान् नराः प्राणायामशतं कृत्वा सूर्जस्योदकनीव त्रिति । निर्म्मलाः स्वर्गमायान्ति संतः सुकृतिनो यथा ॥२८॥ एतन्मानसवाचि
कपापविपप्यं कायिकं महापापस्य वा ॥ यदन्हा कुरुते पापं कर्म्मणा मनसा गिरा । त्रैकालसंध्याकरणात् प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ ॥
इति प्राणायामविधिः ॥ ॥ अथ प्रातःस्नानविधिः ॥ ॥ तत्र जाबाली ॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिषव
णं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥१॥ व्यासः ॥ स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत् ॥२॥ नि
त्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियांगं मलकर्षणं । क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितं ॥३॥ मार्कण्डेयः ॥ ॥ अस्नातस्य क्रियाः सर्वाः

श्री ग

नवनीतादि फलाज्जतः स्नातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यं प्रकीर्तितं ॥ ४ ॥ पुत्रजन्मादावुपघातादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतः । चंद्रसूर्योपरागादौ तथैव ग्रहभूतके ॥ पुण्यस्नानादिकं स्नानं दैवज्ञविधिनोदितम् । तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकाम्यस्तत्प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥ धर्म्मक्रियां कर्तुमनाः स्पृष्टे स्नानं समाचरेत् क्रियांगं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदपनैर्द्विजैः ॥ ७ ॥ तथा च ॥ जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवतापितॄन् । स्नानं समाचरेत् क्रियांगं तत्प्रकीर्तितं ॥ ८ ॥ मलापकर्षणाख्यम् ॥ ॥ जामस्नानमत्यंगपूर्वकं ॥ मलापकर्षणाख्येव प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥ सरःसु देवखातेषु सरसीषु नदीषु च ॥ स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानाद्युपफलं स्मृतं ॥ सरःसु देवखातेषु सरसीषु नदीषु च ॥ क्रिया स्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्रमता क्रिया ॥ ११ ॥ जन्तुतीर्थादिषु स्नानं क्रिया स्नानं प्रकीर्तितं ॥ स्नानादेवफलं यत्र क्रिया स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥ ॥ अथ गौणस्नानी ॥ ॥ तत्र जाबालिः ॥ असामर्थ्यादधीनस्य देशकालाद्यपेक्षया ॥ मंत्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छंति सूनवः ॥ १३ ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ ॥ मांत्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥ १४ ॥ आपो हिष्ठादिभिर्मंत्रैः मृदालंभं च पार्थिवम् ॥ आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजस्मृतम् ॥ १५ ॥ अग्निःसातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ॥ वारुणं चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिंतनात् ॥ १६ ॥ ॥ अथ गौणस्नानमात्रं ॥ ॥ जाबालिः ॥ ॥ अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः ॥ १७ ॥ स्कंदपुराणे ॥ पुण्यं कनखलं येन अप्युषा गोपदं च मुंपदं ॥ तत्फलं सकलं देवि चूर्णितस्नानेविधीयते ॥ १८ ॥ प्रजापतिः ॥ शन्नः ॥ आपः शुद्धपदोऽआपो हिष्ठाद्यघमर्षणाम् ॥ एतैश्चतुर्भिः ॥ अग्नमंत्रैर्मंत्रस्नानं मृदाहृतं ॥ विप्रस्य स्नानमत्यर्थं पापीतां स्नानं समान ख्यतीं स्मृतौ ॥ ॥ गर्गः ॥ क्रियते वा न वा यत्तु स्नानं पवित्रं गोरजाविना ॥ मलव्यपोहतत्फलं स्नानं तदर्धफलं स्मृतं ॥ २० ॥ शास्त्रे स्नानं यथोद्दिष्टं मंत्रस्नानक्रमेण तु कालदेशादसामर्थ्यात्सर्वं तुल्यफलं स्मृतं ॥ २१ ॥ जाबालिः ॥ सततं प्रातरुत्थाय दंतधावनपूर्वकं आचरेदुष्णसिक्तस्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ॥ २२ ॥ वसिष्ठः ॥ ॥ अत्यंतमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनं ॥ २३ ॥ अस्नानाद्य दिवा मोहाद्रात्रौ पदु

नितं कृतम्॥ प्रातःस्नानेन तत्सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः॥२४॥ ना[illegible]स्नानाजालकोपीनकाहते। नानजदीपेन नार्द्रेण न सूत्र
गैर्थितेन वा॥२५॥ मेधातिथिः॥ एकेन वाससा स्नानाद्यास्या स्ति[illegible]बहुभिस्स प्रतीप्यधः स्नाने फलमत्नीप्सितम्॥२६॥ न जलं ता
डनपक्षीनजले तु मलं त्यजेत्। मलं प्रजालयेन्नीते ततः स्नानं समाचरेत्॥२७॥ आवलिः॥ स्रोतुशोनिमुखो मज्जेद्यत्र पः प्रवहति वै। स्थावरेषु
च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा॥२८॥ वसिष्ठः॥ ॥ प्रातःसंजपतः स्नानं शोचार्थं तु तदिष्यते। मैत्रे सु विधिनिष्पापीं मध्याह्ने तु सविस्तरम्॥२९॥
तत्राद्यादिक्रमेण॥ विवनाम्॥ निष्पिद्यतीनेकुशपिञ्जुलानि पूर्वाह्नतनाम्ना॥ मिमदपसेव्य प्रक्षाल्य पादौ समुखं च कं पस्तोपवीतं च जलं पि
बेति॥३०॥ कनात्पीघानजेद्दलान्नृशिवेयविधिः सुतः प्राणायामत्रजेकुणोकालज्ञानं यथाविधिः॥३१॥ तद्यथा॥ अद्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धे
श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे कलौ युगे कलिप्रथमचरणे॥ अमुकशर्मणोऽमुकसंवत्सरे अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुक
तिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे॥ एवं गुणविशिष्टे काले घानाष्टप्ष्टेजंबूद्वीपे भरतखण्डे देशे
कानाण्यदेशे गोदावर्यो ऽखननकूले अमुकगोत्रे अमुकतीर्थे अमुकदेवसान्निध्ये आत्मनः अशेषपापक्षयार्थं श्रीवासुदेवप्रीतये
स्नानमहं करिष्ये। मृत्तिकां तु त धारयित्वा नागानेकनलेपयेन्नृत्यकृत्वा पादजिघ्रहस्तेनाप्यंगितान्यनुक्रमात्॥३३॥ ललाटमीसा हृत्पप्रमु
दनं चक्षौ कुर्जिके। ततो वामकरेणैव नाभिवत्सान्तु जंघकौ॥३४॥ दक्षिणाभिक्रमेणव वचनाभिवन्न तिल्लनिः॥ मृदा लीपनागानकेनावनप्र
माजेयेत्॥ तथापरे॥ यमे विद्दशिणां हस्तेनाघः शौचेनि योजयेत्। तथैव वामहस्ते तु नाभेरुद्धेन योजयेत्॥३५॥ इति त्रुष्णीं मृदास्नानं कृत्वा
चमाजलीविशोत्। नमो नारायणेति सन्ध्यावानाजपन्नृजेत्॥३६॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान्दिधा द्विजः। निरुद्धकर्णौ नासो च तः कृत्वो
न्मज्जनं चरेत्॥३७॥ दिनाचमानं जिंष्कं च कुर्यादष्टाङ्गनेन॥ तु अष्टकृत्वोऽध अपो गोसूक्तेनावर्त्तयेदपः॥३८॥ ॐ बकापेति मंत्रेण॥ विदध्याद

जे०

मर्षणो ॥ जपित्वादशवानीत्सुमहापापपनुत्पजेत् ॥४०॥ ध्रुवकाद्येतिमंत्रस्य मुञ्जिलस्त्वौदन्पत्रनर्षिर्वृनुणोदेवतामायत्रीछंदः ॥ अघमर्षणोवि
निजोगः ॥ अघमर्षणं ॥ द्विजजाघृतपाप्मासमाप्तिः ॥ ततो निवजपवानी ध्रीन्पश्चात्तर्पणं ॥ मावनेन ॥४२॥ दक्षः ॥ नित्यनैमित्तिकंकाम्यंत्रिवि
धंस्नानमुच्यते ॥ तर्पणं ॥ तु भवेत्तस्य अंगत्वेन विधीयते ॥४३॥ व्याघ्रः ॥ स्नाने चैव तु सर्वत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ काम्ये नित्ये विशेषेण ॥ तत्र कुर्यात्त्रि
जलंततः ॥४३॥ शातातपः ॥ तर्पणं तु ततः कुर्यान्नित्यं हि स्नानको द्विजः ॥ देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥४४॥ कात्यायनः ॥ पू
जयेच्छ्रद्धनदातपानैः पयः पिपासुर्बुभुक्षितो यथान्नम् ॥ बालो जनित्रीं जननीं च बालेऽप्यो पितृमासंपुत्रमप्यस्य जापी ॥४५॥ तथा सर्वा
भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाण्युदकबिन्दवः ॥४६॥ सव्येन सोपवीतेन देवाः ॥ तर्पणीयाः स्मृताः ॥ पितॄन् ॥ अपसव्येन मनुष्या
नी निवीतिना ॥४७॥ ॥ शातातपः ॥ देवपितॄन्मनुष्यादीन् स्वशाखाविधिचोदनात् ॥ एकैकमंजलिं नानात्तिं प्रथमा तेन वा च यजेत् ॥४८॥ ज
गी ॥ ॥ अनामिकाधृतहेमेन तर्जन्या रूप्यमेव वा ॥ कनिष्ठिकाधृतः पद्मः तेन पूतो भवेन्नरः ॥४९॥ शातातपः ॥ खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं
पितृतर्पणं ॥ मणिकांचनदर्भैर्वा न शुध्येत् कदाचन ॥५०॥ दक्षः ॥ श्रेनस्थं एवकुर्यात्तु तर्पणं ॥ सुसमाहितः ॥ वा कुपूर्णैस्तिलैः कृत्वा नान्यत्र
क्रमनीषिभिः ॥५१॥ पैठीनसिः ॥ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्शबलैस्तिलैः ॥ पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयेत्सर्वदा द्विजः ॥५२॥ बुधः ॥ न वि
मुक्तप्रोदशजीसप्तम्यां निशि संध्ययोः ॥ तिलतर्पणमाशीर्णे गाङ्गज्जलीनुधिर्नभवेत् ॥५३॥ स्मृत्यन्तरे ॥ ॥ जन्मादिपातसंक्रान्तौ ग
स्तिशास्त्रिनाष्टके ॥ न वा नतिथिदोषोऽपि कुर्याच्च तिलतर्पणं ॥५४॥ कात्यायनः ॥ मघाप्रभृतिदोषेषु न एषां तीर्थपर्वविशेषतः ॥ तिलैस्तु त
र्पणं दानं स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र प्रदर्शयेत् ॥ तर्जन्यांगुष्ठयोर्योगो मुद्रेयं तिलदीयते ॥५६॥ तिला
नामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ॥ न दद्याद्वेनिषिद्धे तु दर्भैर्मन्त्रैर्वा पुनः ॥५७॥ तिलेन ॥ तर्पणेन तिलानामवश्यकेत्व मुक्तेन

श्री: ॥

८

तिलज्जलीन्नामाञ्जलीन्सृजेते॥ पादशौचमनस्त्वेगे तिलहीनं च तर्प्पणं॥ सर्वं सत्रिजटे तुल्यं जप्यं श्राद्धमदक्षिणाम्॥५८॥ तिलसङ्गाव
पितृहीनं तर्प्पणं निषिद्धं नन्दायां तथा॥ मन्वीत्यादिवचनविरोधः॥ एक हस्तेन तोयेन कुर्यात्पितृतर्प्पणं॥ पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसति
देवता॥५९॥ जन्तुव्याघ्रवचनं॥ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुद्धृत्य सम्प्रयच्छति॥ समूलेनेन कर्म्मणा निकालसूत्रमिवाकर्षण॥६०॥ एतत्[illegible]त्यौग
विषयं॥ तथा च कार्ष्णाजिनिः॥ विवाहे श्राद्धकाले च पाणिनैकेन दीयते॥ तर्प्पणे तु जपे चैव विधिरेष पुनातन॥६१॥ [illegible]॥ द्वौ हस्तौ यु
गतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिं॥ गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्॥६२॥ लिखितः॥ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां संहताभ्यां च काञ्चना प्रयु
ज्य यज्ञोपवीती प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्प्पणं॥ देवतीर्थेन कुर्यात्॥६३॥ [illegible]॥ प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुनामानुदगग्रानुप्राणन्त्य
दजिनादतः पितृंस्तथा॥६४॥ अग्नेषु तर्प्पयेद्देवान्मनुष्यान्कामप्रमध्यतः॥ पितॄन्मूलाग्रैः पित्र्ये॥ कुशाभ्यां तु यथाक्रमम्॥६५॥ व्यासः॥ एकै
कमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः॥ अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रीणामेकैकमञ्जलिं॥६६॥ कालीकापुराणे॥ ॥ मातृमुख्यास्तु याति स्त्रस्त्रासां दद्या
ज्जलाञ्जलीन्॥ त्रीस्त्रीन् अथ च या स्त्रस्त्रास्त्वेकैकमञ्जलिं॥६७॥ तर्प्पिते त्र मनुष्ये देवाः॥ त्रैविश्वदेवताः॥ विश्वेदेवाः सदृत्येष्वावा
हनेन नियुज्यते॥ त्रिषु पूर्वे पदेषु होत्रार्थो विश्वेदेवास्तु देवताः॥ विश्वेदेवा इष्टपुतेति आवाहने नियुज्यते॥६९॥ जोगी॥ मोदा स्वे च प्रमोद
श्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा॥ अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च द्वावेते स्वल्पविनायकाः॥७०॥ विनायकतर्प्पणं॥ माघीर्दिनानामा चानेवर्त्तते॥ नक्षत्रा
दीनां॥ नागगजान्तकल्पे॥ ब्रह्माणं तर्प्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं॥ देवान्छन्दांसि वेदांश्च ऋषीन्वै च सनातनान्॥७१॥ आचार्यांश्च
वर्गीय धनावाञ्जनिनि च नीलस्तथा॥ संवत्सरं च सावयवं देवीनप्सरसस्तथा॥७२॥ तथा देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्नपि सरितोथ
मनुष्यांश्च यक्षांश्च रक्षांसि चैव हि॥७३॥ पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा॥ वनस्पतीनोषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधं॥ मनी

ना १

जे०

सिमत्र्यंगिनसीपुलस्त्यःपुलहःक्रतु।प्रचेतसंवसिष्ठंचभृगुंनारदमेवच॥७५॥गोतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रोस्त्रकश्यपः।जमदग्निश्च सि
ष्टिश्चैवअत्रिःजहस्तथैवच॥७६॥स्वानोविष्णोगोतमश्चतामसोनैवतस्तथा।चाक्षुषश्चमहातेजाविरजश्चश्रुतएवच॥७७॥ध्रुवोघनश्चसोमश्च
आपश्चैवानिलोनलः।प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्त्तिताः।मनुष्याणांतथाकुलोतर्पयेत्कीर्त्तनसर्ज्जनं।प्राजापत्येनतीर्थेनतर्पयेद्
ब्रह्मणःसुतान्॥७८॥गोभिलः॥दत्ताकृष्णाजिनेमन्त्रागावोनिवृताल्पातिलाः।नैवनिर्माल्यतीर्थजोतिनिपोक्तव्याःपुनःपुनः॥८०॥अत
देवतर्पणाणप्रत्युक्तेनपिदर्भैर्मनुष्यपितृतर्पणं।कुर्यादपप्रत्यवेति।काष्र्णाजिनिः॥सनकश्चसनंदनश्चतृतीयश्चसनातनः।कपिलश्चासु
रिश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा॥८१॥एतेब्रह्मसुताःसप्तमनुष्याःप्रकीर्त्तिताः।पैठीनसिः।अपसव्यंततःकृत्वास्थित्वावपितृदिङ्मुखः।
पितृन्दिव्यांश्चपितृतीर्थेनतर्पयेज्जनः॥८२॥पितरोदेवतास्त्विष्णुर्दूर्वांश्चप्रजापतिश्चर्षयः।आज्यंतुनद्यइतिप्रोक्तः।पित्र्यावाहनकर्मणि॥इति
मैत्रकृपेनात्राआवाह्यपितरःसदा॥८४॥जाबालिः॥कव्यवाडनलःसोमोयमश्चैवार्यमातथा।अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथाबर्हिषद
पिवा॥८५॥ ॥अथयमतर्पणं॥ ॥यमायधर्मराजायमृत्यवेचान्तकायच।वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच॥८६॥उदुम्ब
रायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने।वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमः॥८७॥जाबाली॥जनदिसपाजीवपितृकाएत्पोदद्याज्जलंतदा।
जेत्पावापिपितादद्यानेत्पोदद्याज्जलंसुतः॥८८॥सन्नत्हपतितपित्रीकविषयजमेतर॥तथावृषनाथनः॥ ॥दक्षोतीर्थेवसन्नजस्त
तातेवपतितेतथा।जेत्यएवपितादद्यान्नेत्पोदद्यात्स्वयंसुतः॥८९॥काष्र्णाजिनिः॥नाभिमात्रेजलेस्थित्वाचिंतयेदूर्ध्वमानसः।आग
च्छन्तुमेपितरइमंगृह्णन्त्वेतान्जलांजलीन्॥९०॥पितृस्थानामवनस्थानमंत्रक्षोदजिताणमुखः।त्रीनिश्चांजलिंदद्यात्पुत्रैस्ताननुब्रुवन्धुय
॥९१॥सुमन्तुः॥आकाशेतुजपेद्धानिजलस्थेदक्षिणामुखः।पितृणांस्थानमाकाशंदक्षिणादिक्तथैवच॥९२॥जाबाली॥ ॥मैत्रेसुदजमु

सं०॥
८

८

दकीपितृणांप्रीतिवर्द्धनः॥उदीनतामंगिनसश्चाजंतिल्पूजेमित्यपि॥९३॥पितृल्पतिजेवेहमधुवाताइतीत्यचा॥पितृभ्यापीप्रतिचैवजप
नमंत्रन्यथाक्रमम्॥९४॥पिप्पल्पच्छमितिचत्रिर्धेततःप्रोजलिनामातःनमोवइतिजप्त्वावैततोमातामहनपि॥९५॥तर्प्पजेद्धेहान्सो
स्पार्थेधर्मैपनममास्थितः॥उदीनतामंगिनसश्चाजंतुनइतित्र्यचा॥९६॥पितनोदेवतात्रिष्टुप्छन्दऋषीशीखप्रजापती॥ऊर्जंवहन्तीप्रजाप
त्यार्प्पत्यद्दैवताविनाटु॥९७॥पितृन्पइतिमेचेतिपितनोदेवताद्वजोःत्र्याषिःप्रजापतिःपूर्व्वविनानुष्टुप्प्रथोत्तनाः॥९८॥विश्वदेवादेवता
वेगायत्रीछंदइष्यते॥त्र्यषिगौतमउद्दिष्टोमधुवाताइतित्र्यचः॥९९॥नमोवःपितृदेवत्यःप्रजापत्यामेवच॥पितृणांतर्प्पणंक्रममासत्य
व्रतः॥पितृन्पःप्रत्यहंदद्यात्ततोमातृन्पएवच॥ततोमातामहानीचपितृव्यस्याप्सुतस्यच॥१००॥मरीचिनपि॥पित्राद्विजपत्नीनांततोदद्या
ज्जलांजली॥ततोमातामहानीचपितृव्यस्याप्सुतस्यच॥१०१॥व्यासोपि॥पित्रेपितामहायापीतमात्रेदद्याज्जलांजलिम्॥मातामह्याश्वसुरतो
न्पामातामहकुलेततः॥१०२॥इत्याद्यनेकवचनपर्यालोचमाप्यापित्राद्यनन्तरमेवमातृतर्प्पणम्॥ततोमातामहतर्प्पणम्॥पिंडदा
जीवा॥ननकंमुनगच्छति॥१०३॥शंखः॥पूर्वेस्वेवंशजातानांकुर्जांदुहितृतर्प्पणं॥सुहृत्संबंधिबंधूनांततःकुर्यात्तुतर्प्पणं॥१०४॥जाबा॥
मातुलीमातृष्वसांचैवमातुलानांपितृष्वसां॥दुहितृनंस्वसानंचशिष्यत्विज्ञोतिबांधवान्॥१०५॥नाम्निस्वधाकारेणतर्प्पजेत्तानुपूर्
वशः॥ ॥बौधायनः॥ ॥शर्म्मान्तेब्राह्मणस्योक्तंवर्म्मान्तंक्षत्रियस्यतु॥गुप्तांतंचैववैश्यस्यदासन्तंशूद्रजन्मनः॥चतुर्णामपिवर्णा
नांपुत्राणांमातृगोत्रता॥पितृगोत्रंकुमारीणांऊढानांपितृगोत्रता॥सुवर्णैस्त्वोजलंदद्यान्नाशवर्णेष्प्एवच॥गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्प्प
जेदनुपूर्वशः॥ ॥कार्ष्णाजिनिः॥ ॥देवतानांचपितृणांचजलेदद्याज्जलांजलिं॥असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलंपुनः॥१०॥तत्र
मंत्रोमत्स्यपुराणे॥ ॥जेबांधवाबांधवावायेन्यजन्मनिबांधवाः॥तेतृप्तिमखिलांयांतुयश्चास्मत्तोभिवांछति॥११॥मन॥ ॥मुस

नो॰

मस्ते पुजातनासु चर्मस्थिताः ३॥ तेषां माप्याजनानाजे दद्दी पते सलिलं मया॥ ॥ तथा वस्त्रनिष्पीडनमंत्रः॥ जे चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो
मृतास्ते गृह्णंतु मया दत्तं वस्त्रनिःपीडनोदकम्॥ वस्त्रशाटेन वस्त्रैकदेशो निधीयते॥ १३॥ वसिष्ठः॥ नास्ति वस्त्रावात्यपत्यो पुनस्तपजलिवे पि
तृन॥ पिबन्ति देहनिस्रावं पितरो स्नानजलार्थिनः॥ १४॥ दक्षः॥ स्नात्वा वामे यथा विप्रः पादौ प्रक्षाल्य जले स्थले। उत्पन्नपापो शुद्धः स्नानस्य का
यजमो न वेत्॥ १५॥ स्मृत्यन्तरात्॥ स्नानमाचमनं दानं जपं होमं प्रतिग्रहं। भोजनं च विना दर्भैर्व्रीहिर्जान्तु च निःफलम्॥ १६॥ विकर्णे पिंडदान
वतर्प्पणे भोजने तथा॥ कृते आचमने प्रोक्तं दर्भत्यागो विधीयते॥ १७॥ कुशिकः॥ पवित्रस्य च नाशो वै माचान्ते पि कृदाचन। पित्र्याणि तर्प्पणेत्या
न्यमपज धर्म्मः सनातनः॥ १८॥ व्यासः॥ जरस्नानवस्त्रे॥ मुण्डे विमज्य पतितो स्नात्वा च जःस्वादति दन्तधावनम्। अन्यान्नभुक्त्वा जपनप लिखा
ते सम्नेति कृत्वा प्रजकृ तिलन्जीमी॥ १९॥ व्यासः॥ नघाम स्नमतिस्नानं वर्जनीजंसदा बुधैः। नघीस्नात्वान दीर्घा न्पीनम्प्रसंगेव धर्म्म विना॥ २०॥
जागी॥ दर्शस्नानं नकुर्वीत माता पित्रो सुजीवतोः॥ पुत्रः कुर्वन्ति नाचष्टे पुत्रो नुहत जीवितम्॥ २१॥ नजोर्न्न नुस्य जाम्नु घ्येसर्घोन घोन जस्व
ला॥ नासुस्नानं नकुर्वीत वर्ज्जोपि त्वासमुद्रगाः॥ २२॥ गंगावर्जं मुनाचैव झन्जपाच सनस्वती॥ नजमानानितु पल्लोपे चान्येन दसीत कः॥ २३॥
जागी॥ प्रथमं कर्कटे देवि त्र्यहं गंगानजस्वला॥ सर्व्वन क्रववहा नधः कनतो जाम्बुवा हिनी॥ २४॥ कर्कटे जादन जोदुष्टा गौतमी वासनत्र जीवं
न्त्रागासती सिंधुश्च नजू नर्मदा तथा॥ २५॥ उपाकर्म्मणि चान्सर्गव्रतस्नाने तथैव च॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव नजादोपान विद्यते॥ २६॥ धनुःस ह्या
ापप्रेतु गति जासौन विद्यते॥ नतानदीशब्द वहाग तस्य पति कीर्तिता॥ २७॥ धनुस्सहस्राण्यष्टौ तु कर्नी पत्न्यावत्तो दकस्नानं वर्ज्जे नु घा द्विजातिभिः॥
तस्यीनजकृतीर्थं नु दशाहस्तेनवर्ज्जयेन्नु॥ २८॥ जागी॥ त्रिनात्र फलदानघोजाः कखि दशासु द्रगाः॥ समुद्रगानु पल्लस्पमासस्पसनितापतिः॥
॥ २९॥ मरीचिः॥ चूमिश्च मुहूर्तं वा पिसी नमुश्रम थापि वा। गंगं पजःपुनात्याशु पापै मामनसौतिकी॥ ३०॥ त्रिंश स्नानस्वतीतो जंपं चाह्नेन तु
जामुनं सद्यःपुना तुगंगे जं दर्शना देवि नर्मदम्॥ ॥ तत्र गंगादि स्नानमंत्रः॥ ॥ ब्रह्मपुराणात्॥ त्रिपंचक वटोद्भूते गौतमस्याघनाशिनी॥

स्नी॰ ग॥ १०

१०

सप्तधा सागरे जाता गोदावरि नमोस्तु ते ॥ ॥इति गोदावरीस्नानमंत्रः पुनाणान् ॥ विष्णुपादाब्जसंभूते गंगे त्रिपथगामिनी । धर्मद्रवीति
विख्याता पापं मे हर जाह्नवी ॥३४॥ सद्भ्राधर्म्मसंपन्ने सीमान्तर्द्देहि जाह्नवी अमृतेनाम्बुना देवि त्रागीनथि पुनाहि मां ॥३५॥ अथ कुरु
क्षेत्रस्नानमंत्रं ॥ करतोजे सदानीने सरिच्छ्रेष्ठेति विश्रुते आप्लावजसि पोघौणी पापं हर करोऽद्भवे ॥३६॥ अथ कौशिकी ॥ गाधिराजः सुते देवि
विश्वामित्रमुनेः स्वसा त्वं चीकरनार्ज सत्ज्याप्यै पापं मे हर कौशिकी ॥३७॥ ॥अथ गंगासागरस्नानमंत्रः ॥ ॥त्वं देवि सर्वसानाथ त्वं देवि स
रितां वने ऽस्तपो संगमे स्नात्वा मुंचानि दुनुतेन वै ॥३८॥ ॥अथ लोहित्यसमुद्रस्नानमंत्रः ॥ ॥ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुल
वर्द्धन अमोघगर्भसंभूत पापं लोहित्य मे हर ॥३९॥ ॥अथ सागरस्नानमंत्र ॥ ॥अग्निश्च तेजो मृडजा देहो रेतोधा विष्णुः अमृतस्य ना
भिः एतद्ब्रुवन् पांडव सत्यवाक्यं ततोवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥४०॥ आजन्मशतसाहस्रं पत्नापं कुरुते धकविन । मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वैव
लवणाम्भसि ॥४१॥ अथ नर्म्मदास्नानमंत्र ॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणान् । आघेनमः पुन्यजलेन मः सागरगामिनी । नर्म्मदे पापनिर्म्मोचने नमो
देवि वरानने ॥४२॥ नमोस्तु ते मुनिगणसिद्धसेविते नमोस्तु ते शंकरदेहनिःसृते नमोस्तु ते धर्म्मभृतां वरानने नमोस्तु ते सर्वपवित्रपावने ॥४३॥
जाबालिः ॥ अश्वत्थसागरो सेव्यो नास्प्रष्टव्यो कदाचन अश्वत्थसेवनाने तु समुद्रे पर्वणि स्पर्शन । चैत्रे शुक्लचतुर्द्दश्यां जंगस्नानात् । शिवस
न्निधौ । सर्वं श्रेतत्वमाप्नोति गंगायां तु विशेषतः ॥४४॥ शिवालयसमीपस्थे तोयं पुण्यतमं स्मृतं । शिवगंगेति तत्प्रोक्तं स्नानं तत्र महाफलं
॥४५॥ जोगीश्वरः ॥ नदीस्नानानि पुण्यानि तडागे मध्यमानि च । वापीकूपे जघन्यानि गृहे प्रत्यवनानि च ॥४६॥ ॥इति नदीस्नानविवर
णी ॥ ॥तडागवापीकूपेषु देवखातेषु मज्जनं । आदित्यादिषु सर्वेषु कुर्याद्विधिस्नानस्य पूर्ववत् ॥४७॥ इत्यादिषु क्रमः प्रोक्तो विशेषः
कलिमेक्षपम् ॥ ॥मनुः ॥ ॥अलाभे देवखातानां सरितां ऽद्धृत्य चतुरो पिंडान् पानकेस्नानमाचरेत् ॥४८॥ पानकत्यनुच्छिष्ट जले ॥

नै०

मत्स्यपुराणे ॥ दक्षिणे पाणिषु विधिनाऽऽचान्तः प्रयतः शुचिः । तीर्थे तु कल्पयेन्मूलमंत्रो वै तु मंत्रवित् ॥५०॥ नमो नारायणायेति मूलमंत्रमु
दाहृतः । चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः ॥५१॥ प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्यथाक्रमं । विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदे
वता । पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥५२॥ नंदिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति वा । दक्षा पृथ्वी विहंगा च विश्वकाया
शिवामृता ॥५३॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी । क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी । एतानि पुण्यनामानि स्नान
काले प्रकीर्त्तयेत् । भवेत्संनिहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी ॥५४॥ जाबालिः ॥ गंगा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं दधिसंगमो । तीर्थान्येतानि सं
स्मरेत्ततो मध्ये जलाशये ॥५५॥ ॥ इति तडागवापीकूपविचारः ॥ ॥ क्रमप्राप्तगृहस्नानविचारः ॥ ॥ नित्यं नैमित्तिकं चै
व क्रियांगं मलकर्षणं । अन्यानावेतु कालेष्वासु उष्णोदकं पयोदकैः ॥५६॥ चतुर्विंशतिमतात् ॥ ॥ आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधनः ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु उष्णांभः पावनं मतं ॥५७॥ ॥ इति अशक्तविषये ॥ ॥ पादौ प्रक्षाल्य पेत्पूर्वं मुखं यज्ञोपवीतकं । द्विराचम्य कना
र्पीं वद्ध्वा शिखां स्पृशेत् ॥५८॥ आचामीततः कुशोल्का ततो दिति । पूर्वाभिनाशानि मुखा इत्थं स्नानं समाचरेत् । इषे त्वादि
र्पीं वृ स्नान्ते विवस्नान्त्पि सलमः देवः प्रजापतिः सर्वो दीसिचजंतूंष्पि च । वाक्यानि च तानि निजो गः सर्वकर्मसु ॥६२॥ इमं मे
आपो हिष्ठा च यो वः स्नानं ततः शुद्धमापश्च द्रुपदासन्न एभिर्विशोधयेत् ॥६३॥ शीतोदकेन च पश्चात्स्वपयसा दुष्णोदकं पिबेत् ॥ ॥
तथा व्यासः ॥ ॥ शीताश्च पुनर्निर्मिश्रोष्णा मंत्रस्नानपयोगतः । गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्भिनातपनं वह्निः । गंगास्मृत्वा गृहे स्नानं यानपु
त्रः स्तोत्रवंदनं । नत्यजेत्कंदर्भस्विनार्द्रवासास्तु तर्पयेत् ॥६४॥ तथा वह्निनीतः ॥ ॥ आर्द्रवासास्थले कुर्यात्तर्पणं चाचमनं जपम् । शुष्कवा
साजलेप्य षुसोमध्ये पावयेत्पितॄन् ॥६६॥ मनुः ॥ मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥६७॥

श्रीः॥
११

११

॥ ॥इति गृहस्नानविधानम्॥ ॥अथामलापकर्षणस्नानविधानम्॥ ॥तत्र याज्ञवल्क्यः॥ ॥मलापकर्षणो नाम स्नानमभ्यं
गपूर्वकं॥ मलापकर्षणं नैव प्रदत्ति स्नानमन्यथा। द्वितीया दशमी दर्श निशीथ षष्ठी त्रयोदशी। पर्वाष्टम्यौ न वितैर्मी ते तैलाभ्यंगेन नश्य
जेन्नृ॥ एकादश्यष्टमी पंचदशी पक्षजा च चतुर्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे तथांगने॥७०॥ अत्र जयासेरवौ॥ ॥ते जैज्योतिःपरा
र॥ आदित्यादिषु वारेषु तापः कान्तिर्मृतिर्धनम्। दारिद्र्यं दुर्गतिं गर्वं चकामाप्नि स्नानतः क्रमात्॥७१॥ न प्रकल्पे कृते शस्तु शिनायु हानि
कल्लेने। नस्नाजीतन नरशोप्ये तैलस्नानं विधीयते॥७२॥ बृहस्पतिः॥ ॥संक्रान्ति निवाने च प्रत्य जात्तोमदिने तथा। द्रव्यांतन पुनीते तैलं
न दुष्यति कदाचन॥७३॥ पुनातामानृ॥ सावाप्पां वलि नाजप्ये च वसन्ति दर्शने तथा। तैलाभ्यंगान दुष्यते संक्रान्ति ग्रहणादिषु॥७४॥ व्यासः॥
सीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्नरः। तुष्यत्यामलकैर्विष्णुः नैकादश्यां विशेषतः॥७५॥ नवम्यां दर्श सप्तम्यां संक्रान्त्यां न विवास
ने। चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्॥७६॥ योगी॥ न स्नानादुत्सवे तीते मांगल्ये विनिवर्तने। अनत्यच्चेसुहृद्धि युनाज्ञेपित्वे
ष्ट देवता॥७७॥ धात्रीफलेन मावास्यां सप्तमीं नवमीं पुत्रवान्। स्नाजान्तस्य हीयन्ते तेजश्चायुर्धनं सुतः॥७८॥ द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य न स्नात
वीं कदाचन। सुतसंतानमिच्छन् पर्वगा पनेनपि॥७९॥ ॥इति मलापकर्षणम्॥ ॥मार्कण्डेयपुराणम्॥ ॥अवमृज्यन्न
च स्नातो गात्राण्यंवरपाणिभिः। न च निर्धूनयेत्केशान्वाससी चैव न निर्धुनेत्॥ मार्कण्डेयपुराणम्॥ ॥व्यासः॥ न चानुलिंपेदस्नात्वा
स्नात्वा वाससान निर्धुनेत्॥ आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः॥८१॥ त्रिस्रः कोट्योर्द्ध कोटी च पावको मा तिमानुषो स्त्रवन्ति सर्वे
तीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्॥८२॥ अपि चा देवाः पिबन्ति शिरसः सोमुखतः पितरस्तथा। वक्त्रसो पिबगन्धर्वाधः सर्वजंतवः॥
८३॥ अतो गात्राणि शक्तः सन् हस्तवस्त्रेण नमार्जयेत्। स्नानं कृत्वार्द्र वाससा तु विण्मूत्रं कुरुते यदि॥८४॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः

को०

12

स्नौ:॥
१२

स्नानेन शुध्यति ॥ योगीश्वरः ॥ ॥ अप्स्वप्सु प्रसिजत्स्नानं चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ ८५ ॥ प्रातःस्ना-
यी जपेन्नित्यं मध्यस्नायी जपेत्सदा सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ८६ ॥ तत्रैवाग्निपुराणम् पिंडवानामुत्थापोऽसौ गमो न वेत मध्य-
माह्नीतु वेलायां सर्वदैव समागमः ॥ ८७ ॥ पुराणे संध्यागतः स्नानं मंत्रे ॥ प्लावनेन तु ॥ सीध्यात्र जपि कर्त्तव्यं द्विजनाम विदां सदा ॥ ८८ ॥
देवीपुराणम् ॥ ॥ स्नातस्य कायिकं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । लक्ष्मीवृद्धिमवाप्नोति देवाश्चिष्टन्ति सम्मुखः ॥ ८९ ॥ अगम्यागम-
नाल्लेप्यात्पापेत्स्पर्शस्य पतितस्य च । नखस्याचनिताल्पापान्मुच्यते स्नानमाचरेत् ॥ ९० ॥ ॥ इति प्रातःस्नानविधिः ॥ ॥ अथ वस्त्रवि-
धिः ॥ ॥ तत्र योगीश्वरः ॥ ॥ स्नात्वैव वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च । प्रक्षाल्योरू मृदा पादौ द्विर्हस्तौ प्रक्षाल्य प्रोत्क्षिप्य ॥ १ ॥ व्रत्ते ॥ इ-
ष्ट्ये धौतेन वस्त्रेण तेषु वृत्येषु जपधानिनी । अहतं द्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ २ ॥ ईषद्धौतमनजकादिधौतमित्यथः ॥ ॥ योगीश्व-
रः ॥ ॥ व्रताद्दतेनार्द्रवासाः नैकवासाः स्थलेजपन् ॥ ३ ॥ काषायं कृष्णवस्त्रं च मलिनं केशदूषितं । छिन्नं ग्रंथिपवस्त्रं च कुत्सितं ध-
र्मतो विदुः ॥ ४ ॥ विष्णुपुराणे ॥ होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु स्नानभोजने । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजस्त्वाचमने जपे ॥ ५ ॥ शातातपः ॥ सव्या-
दंसात्परिभ्रष्टं कटिदेशे न्यस्तेवनः । एकवस्त्रं तु तद्विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ योगीश्वरः ॥ आनाभेर्धौतवस्त्रस्य पदसूत्राजिनं तथा ॥ कुत-
पं जागपट्टं वा द्विवासा जपेन्नवा सजेत ॥ ७ ॥ उत्तरीयाभावे तु धौतवस्त्रस्यार्द्धविनायोगेनोत्तरीयं कुर्यात ॥ जदिव्वववस्त्रपरिधानस्मृतेस्तस्या-
र्द्धविनायोगस्य मंत्रपुत्तरीयं कृतेनान्यथा तथा सपाप्तकेनश । एकं वेदवाससान्न वतितस्ये वोत्तरीयं गा ॥ प्रच्छादजीनि ॥ जा जातूकर्णः ॥ ॥
वस्त्रोत्तरीयप्रमाणाधोविंगुलेत्र्यंगुलं च तु नंगुलं वा । सूत्रे वर्धं वस्त्रमाकृतिपरिमितं लूंतलदुत्तरीयं कुर्यात् वस्त्रं च वान्वा ॥ ८ ॥ एकवासा जपे-
हिकछोवस्त्र एव चा ॥ स्नानग्नः स्यतपठः खंडवस्त्रस्याद्र्दपटस्त्रया । सोलीमा तेतथा कर्मनननग्नश्वितयेदिति ॥ १० ॥ परिधानाद्वहिः क-

१२

ज्ञानिवैधाव्यामुनीन्तवेत ।। धर्म्मकर्म्मणिविध्वज्जिवर्ज्जनीया प्रयत्नतः ।। ११ ।। शातातपः ।। पादत्रनमुदगार्म्भेवाधौतवस्त्रं प्रसानयेत् ।
पश्चिमाग्रेदक्षिणाग्रे च पुनः प्रक्षालनं जगुः ।। १२ ।। परिधानवर्ज्जवासउत्तरीयं च समेव तः ।। द्विनाचामेद्विनावस्त्रे धौतेपि परिधाय
च ।। १३ ।। तत्रापूर्ध्वमग्रा ।। मैत्रो ।। परिधास्येयशोधास्येदीर्घायुत्वायजरदष्टिरसिशतं च जीवा ।। मिशानदः ।। पुरूचीनायसोप्यमत्तिसं व्य
यिष्ये ।। १४ ।। यशसामाद्यावापृथिवीयशसेन्द्राबृहस्पती । यशोभगस्यमाविदद्यशोमाः प्रतिपद्यतां ।। १५ ।। ।। इति वस्त्रविधिः ।।
।। ।। अथ तिलकविधिः ।। ।। दर्भपाणिः प्रकुर्वीत तत्रमध्यादिप्रतीपवन् । श्रीकामः पुष्टिकामश्चजयेहर्येतिलकं चनेत्र ।। १ ।। ना
गामूलं समानत्वर्वंशपत्रनिर्भेमूर्त्तं । वैशाकामोद्विजश्कुर्जोत्तिलकं चंदनादिना ।। २ ।। न पाढुके स्थान । दर्शनजलेवाविलोकयन् । न प्राप्त
शिनाः कुर्जोत्तिलकं कर्मसाधनं ।। ३ ।। अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो यशस्याम मध्यमा । तर्जन्यना मिकासिद्धेदधुन्मुक्तिदयात्वदर्शिनीम् ।। ।। संतान
वानुवाच ।। ।। ललाटेकेशवंविधाना नाय ।। मथोदरे माधवं हृदजेत्पस्पगोविंदं कंठकूपके ।। ५ ।। विष्णुंवदक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् ।।
त्रिविक्रमं कर्णमूले वामे कुक्षौतु वामनं ।। ६ ।। श्रीधरं चहस्ते कृष्णं केशवाम पार्श्वे हृषीकेशं जानुपद्मनाभंतुपृष्ठदेशे कठदामोदरं स्मरेत् ।। ७ ।। वासुदेवं
स्मरेन्मूर्द्धितिलकंकानयेदिति ।। ।। सत्यव्रतः ।। ।। गोमतीतीरसंभूतागोपीवापिसमुद्भवी मृदमूर्ध्नावहेत्यस्तुसर्वपापैः प्रमुच्यते ।। ज
र्ध्वपुंड्रं मृदाशुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते । चंडालोपि विशुद्धात्मा पूज एव न संशयः ।। ८ ।। ब्रह्मा ।। पुनः ।। जागोदानं जपो होमः स्वाध्यायः
पितृतर्पणम् । लक्ष्मीस्तवनितस्वधर्मं मूर्द्धपुंड्रं विनाकृतम् ।। १० ।। अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसापापमाचरेत् । शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुंड्रां
कितो नरः ।। ।। व्यासः ।। ।। जान्हवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्नाविभर्त्तियः । विभर्तिरूपं सोर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ।। १२ ।। ।। इति तिलक
विधिः ।। ।। अथ प्रातःसंध्याविधिः ।। ।। तत्र व्यासः ।। ।। प्रातः संध्यां सनक्षत्रां मध्यमे स्नानकर्मणि ।। सादित्यां पश्चिमां

गे०

संध्यामुपासीत जप्या विधिः ॥१॥ अथावमपकुर्वीत जुष्टः आसने समुपस्थितः । कनसे पुटकं कृत्वा संध्यामित्थं समाचरेत् ॥२॥ नत्वाथ पुंडरी
काक्षमुपास्य घृतशान्तिपात्रा ध्यावाप्यैतत्संध्यां विद्यामुपास्महे ॥३॥ त्रिनिव्याहृतिमंत्रेणतु प्रत्यके मिलितैस्वतेः । गायत्र्या चतकं कुर्या
त्तिष्पेकं तु तज्जलीत्पजे पूर्ववस्वनि तिसाविश्यावशिरवीस्यरेत् ॥५॥ इति ब्रह्ममुखेमंत्रेन नलिप्यि चेतिजे द्विजाः । तत्रलसदनं जाति तस्मा
लेः पनिमाज्जे पेनु ॥६॥ न्यासः ॥ ॐ मूर्द्धिन्यसस्यहृदये तु वः शिरसि विन्यसेत्रा स्वनितं दशिरवायां जीतु गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥७॥ विन्यसेल्क
व वृद्धि द्वान्द्वितीयं नेत्र योन्यसेत् । त्रितीयं नाभ्रविन्यास एषन्यासो घनाशनः ॥८॥ अकारं नाभिदेशं तु उकारं हृदये न्यसेत् मकारं मूर्द्धि
विन्यस्यएषन्यासो विमुक्तिदः चूर्लीकं पाद जोन्यस्पेत्तु चौर्लीकं तु जानुनि । स्वर्लोकोऊतु देशे तु जणनेतु मूहस्तथा ॥१०॥ जनलोके कंठदेशे
मुख विंवेत पस्तथा । सत्यंसिनी स विन्यस्य एषन्यासो महाफलः ॥११॥ दन्याः ॥ ॥ गायत्र्याः फलदा वर्णान्यसास्तुः सर्वकर्मसु तकारं
विन्यसेन्त्र स्मापादौ गुष्टः द्वयोर्द्विजः । सकारं गुल्फदेशे तु विकारं जंघयोन्यसेत् । जानुद्वयं चतुः कारं वकारं मूर्तु देशके ॥१३॥ नेकारं विन्य
सेत्तु ल्यगीकारं लिंगके न्यसेत् । नकारं कटिदेशे तु नूकारं नाभि मंडले ॥१४॥ गोकारं जठने योगी देकारं स्तन योन्यसेत् । हिकारं नासि
कागेतु धिकारं नपनद्वपे ॥१५॥ मोकारं तुन्तु वांम्मे घ्येद्वितीयं वललाट को पूर्घो ननेतुर्मकारं प्रकारं दक्षि ॥ ननेवोकारं पश्चिमेव
श्रोप्कारं वोत्तने मुखे । विन्य सेमूर्द्धि पाकारं वीजनं सर्वतो न्यसेत् । आपोगु घेन्य सेज्योतिवन्तु ण्यज्ञ्न सेमुखे । अमृतं जानुनो ब्रह्म
हृदये भूः पदं न्यसेत ॥१९॥ भुवन्नो नासिकः ललाटे स्वना कारं मूर्द्धि विन्यसेत् । एवं कृत्वा ततो न्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२०॥ ॐ गायत्र्यां
व्यजनी वालां साक्ष सूत्रकमंडलुम् । नपक्व वर्णां चतुर्वक्त्रां दंसवाहनसं स्थितां । ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् आवा
हयाम्यहं देवी मायान्तीं सूर्यमंडलमा ॐ कारस्पत्रम् विश्वामित्र ऋषिर्गायत्री छंदो अग्निर्देवता । गायत्री चतुर्विंशो निजोगः सर्वकर्मसु ॥

श्रीः
१२

१२

व्याहृतीनां तु सप्तानां ऋषिर्दैवतमुच्यते। छंदांसि विनियोगश्च कथितो ब्रह्मपारगैः॥२४॥ विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोथ गौतमः।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपो मुनयः सप्त प्रकीर्त्तिताः॥२५॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च। त्रिष्टुप् जगती छंदांस्येतानि सप्त वै॥२६॥
प्राणायामनेचैव विनियोगः समुदाहृतः। एताभ्यो व्याहृतयः सप्त समन्त्राः स्वसंज्ञमेः॥२७॥ उपासितं न वेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकं। तत्सवितुमि
त्यतस्य विश्वामित्र ऋषिर्मतः॥२८॥ सविता देवता छंदो गायत्र्याग्निर्मुखं नतः। प्राणायामादिके कार्ये विनियोगविधिः स्मृतः॥२९॥
जागीश्वरः॥ ॥ॐ आपो ज्योतिरित्यस्य मंत्रो वै तैत्तिरीयके। तस्य प्रजापतिऋष्यास्यौ यजुर्ह्लादेवर्जितम्॥३०॥ ब्रह्माग्निवायुसूर्यास्य
देवतास्समुदाहृताः। प्राणायामे मनेचैव विनियोगः समुदाहृतः॥३१॥ अथो नमो भगवते वासुदेवाय मंत्रतः। पनिन्यपेज्जलं मूर्ध्नि समन्तात्स्वा।
मत्स्यतेन॥३२॥ तथा च कात्यायनः॥ ॥तत्रार्थवानिर्गात्मानं पनिज्य समंततः। प्राणानायामत्रयं कुर्यात्सीघ्रापापिवतिस्पृशु॥३३॥ सू
र्यस्य मेति मंत्रस्य ऋषिर्नारायणः स्मृतः। देवं सूर्योनुष्टुप् छंदो निजगः पाशनमतः॥३४॥ प्रातः॥ नमंत्रेणा निर्मंत्रजलं पिबेत्। त
था च शौनकः॥ ॥सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्च इति पिबेत्। आपः पुनंतु मध्याह्ने तत आचमनं चरेत्॥ आपोहिष्ठेति सूक्तस्य सिंधु
द्वीप ऋषिः स्मृतः। आपो वै देवता छंदो गायत्री मार्जने स्मृतं॥३५॥ वैजवापायनः॥ ॥आपोहिष्ठेति सूक्तेन नवभिर्मार्जनं चरेत्। ताप्स्पृज
प्राजेति सकुशं वाप्ति पेद्बुधः॥३६॥ ॥नाना पानः॥ ॥ऋष्यिस्ते न्यवाकुर्यात्स्पृष्ट्वा मतमीदृशम्॥३८॥ नद्यां तीर्थे ह्रदे वाथ भाजने
मृन्मयेपि वा। औदुंबरे च सौवर्णे राजते दारुसंभवे। कृत्वा पात्रामृत्तके वा रीष्या पालिस माचरेत्॥३९॥ धाराच्युतेन तोयेन मार्जनीस्याद्
गर्हिता। पितरो न प्रशंसंति न प्रशंसंति देवताः॥४०॥ सुमित्रिया न आप इत्यस्य प्रजापतिऋषिश्चापो देवतास्स्वस्यापानयन्ना
मार्जने॥४१॥ सुमित्रियेति वा द्रुपदादिवं दुर्मित्रियेति जानि पेत्। क्रतं च सत्यं चेत्यघमर्षणं तु वाप्युच्यते॥ ना वृह्नो देवतानुष्टुप् छंदः

न्नोप्यकर्म्मेति॥ तत्रतं चेतिचमंत्रेः॥ सतिलंपूर्ववत्क्षिपेत्॥ पश्चाज्जलैः स्पर्शो नाशालोचनं चसकर्णकं॥४२॥ तथाचयोगीश्वरः॥ ॥गृहीत्वा
पाणिनावानिस्वशाखोक्तामृतंजपेत्॥ त्रिरुच्चार्य्यसिकामेनुनित्यंयात्रामामनुतं॥ एवंतुत्त्वाव्यचात्मानंद्रुपदावाघमर्षणाम्॥ जप्त्वातो
यीपनिक्षिपञ्उपावस्पतथापुनः॥४४॥ व्यासः॥ कतायीतोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितं॥ आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वंक्षिपेत्सीय्ययः
प्रः॥४५॥ मध्याह्नेतुसकृद्देवन्नेपृतौपौद्विजातिभिः॥ ॥उदकक्षेपेकालमाहकश्यपः॥ ॥त्रिंशत्कोट्योमहावीरानाम्नंदेहानाम
नाजसाः॥ क्षतद्वादानुणाचानाम्नूर्ध्वमिच्छंतिरवादितुम्॥४६॥ ततोदेवगणाः सर्वेऋषयश्चतपोधनाः॥ उपासतेसंध्यांप्रक्षिपंत्युदकां
जलिं॥४७॥ दह्यंतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा॥ एतस्मात्कारणात्संध्यांविप्रानित्यमुपासते॥४८॥ ॥विष्णुपुराणे॥ ॥तस्मान्न
लंघयेत्संध्यांसायंप्रातर्द्विजैःसदा॥ उल्लंघयतियोमोहात्सयातिनरकंध्रुवम्॥४९॥ ॥इत्युदकक्षेपणम्॥ ॥पश्चाद्वपैचसा
वित्रीप्रादक्षिणा॥ विवर्तनम्॥ कुर्यात्तोयेननासांचचक्षुःश्रोत्रमुपस्पृशेत्॥५०॥ ॥अथजप्तलनाह॥ ॥कृत्वातोयांजलिंकृत्वाप्रातस्तिष्ठेद्दिवा
कने॥ मध्याह्नेतुजव्यावाहूसायंमुक्तलिनोकर्ता(?)॥५१॥ उद्वयमुदुत्यंचचित्रंस्तपोत्रऋग्भिःस्मृतः॥ देवःसूर्यश्चयथानुष्टुप्गायत्रीछंदसेमत॥
५२॥ चित्रंतुकुत्सांगिरसःऋग्भिःसूर्यश्चदेवता॥ त्रिष्टुप्छंदस्तज्जक्षुर्वैदधप्रस्थर्वणोमुनिः॥५३॥ सूर्यश्चदेवताछंदःपुनोष्णिग
तिशारदितम्॥ विनियोगएषांमंत्राणामुपस्थानेनचस्मृतः॥५४॥ व्यासः॥ ॥अथातंतमुदुत्यंचचित्रंतज्ञक्षुनित्यपि॥ तिष्ठेद्दिवाकरंप्रातःसा
यंसंध्यामूरवव॥५५॥ तेजोसीतिपत्नमेव्योषजापतिऋष्यिर्यजुःश्चदेवस्वमासत्र्यात्राबाहनविनियोगकं॥५६॥ तेजोसीतिजपेन्मंत्रं
गायत्र्यावाहनोद्विजः॥ ऋषिश्चप्रमप्पविमलःपरमात्मावदेवता॥ गायत्रीचजवेछंदोनिष्णुक्तमोऽक्षकोज्ञा॥५७॥ गायत्र्येकपदीत्यादि
दिगायत्र्याप्रार्थनंवनेत्रानमहइतिनुप्रदानंस्मृत्पञ्चवोसदा॥५८॥ ॥अथजपलक्षणम्॥ ॥योगीश्वरः॥ ॐकारंपूर्वमुच्चा

वी॥ १४

१४

जेन्मूर्त्तु वस्वस्तयैवृच ।गायत्रीप्राणावस्वान्तेज पोह्येवमुदाहृतः॥ ५८॥ घ्राणेन मनसा मंत्रं जिह्वोष्ठेन विचालयेत् । न कंपयेच्छिरोग्री

वैदन्तान्नैवप्रकाशयेत्॥ ६०॥ तत्र कालान्नामाह॥ ॥ जन्जनान्जसत्कृतानि सिद्धविघाघनागता॥ हन्तीति प्रसन्नं जस्मात्स्मादुपांशुकमजे

नू॥ ६१॥ विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः॥ ६२॥ तत्रोपांशुमानसजपलिङ्गमाह॥

विनाशाद्वृजपेच्छुवलजिह्वद्विजच्छदः । उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधः॥ ६३॥ पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शना

नू। कुशाग्रैर्ग्रथिस्वतुर्ज्ञाजाउत्तमस्खालनं तनं॥ ६४॥ समासीनः सम्यगार्ज्जवितावलात्॥ ॥अथ जपमालालक्षणम्॥ ॥अनिष्ठ

पत्रजीवस्वरीस्वपद्मोमणिस्तथा । कुशाग्रैर्ग्रथिस्वतुद्राज्ञाउत्तमस्खालनं तनम्॥ ६५॥ ब्रह्म॥ अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपंचाशिकापि वा।

सप्तविंशतिर्वा कार्या नातो नैवाघमाहिताः॥ ६६॥ सशङ्खादिचलाग्रावन्तु टिताग्रैथिता तथा । छिन्नसूत्रे पुनर्ग्रथितापाण्डस्योसना

तनी॥ ६७॥ मालादुःखप्रदाज्ञेया ग्रथितानिध्यते तुणु॥ स्कंद॥ ॥तर्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं कंपयेन्न विधूनयेत् । अंगुष्ठस्पर्शतु मध्याल

पनिवर्त्तं समाचरेत्॥ ६८॥ ईश्वर उवाच॥ ॥उच्छिष्टो वा विकर्मस्थः सलिलः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन तु ज्ञानस्पर्शनात्॥ ६९॥

तुग्राज्जेकं श्रावयेत्खावायिमित्रतेजदि । सोपितु पुनीजाति किं पुनर्मालुण्यादजः॥ ७०॥ लग्नं तु स्पर्शने पुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दस

कोटिसहस्राणि घानतो लत्तते फलम्॥ ७१॥ लग्नकोटिसहस्रं तु लग्नकोटिशतस्य च । जपे तु लभते पुण्यं नात्र कार्या विचारणा॥ ७२॥

जागीश्वरः॥ ॥अन्तावेधनज्जमालाजं कुशाग्रं ध्याधपाणिना । जपस्त्रीतिकर्तव्य एकाग्रमनसा सदा॥ ७३॥ कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः साप्

वाचोमुखौ करौ । मध्ये तनुकरान्त्यी तु जपन्नाजदुदाहृतः॥ ७४॥ अथ जपमालानक्रामत्तद्वदन्॥ ॥अनामिकायाज्मोमध्यास्मा

दघः क्रमेणातु । तर्जन्यादो जपान्तेव अजमालाकनेस्थिता॥ ७५॥ अंगुष्ठ्यामे भुजज्ज्वर्त्रं जज्जप्नीमेतुलंघनो असंख्येन तु जज्जप्तं तस्मा

निःफलं तद्भवेत्॥७६॥ तत्र मेतुलं ज्ञातम्॥ मध्यमादि द्विजो पर्वे जपकालेषु वर्जयेत्॥ एवं मे तु विजानीयात् पूर्विते वै फलं॥ गायत्री॥७७॥
अथ जपसंख्याफलश्रुतिः॥ ॥योगीश्वरः॥ ॥सप्तावर्तं पुमान् देहि दशभिः प्राप्नुयात् द्विजः॥७८॥ अष्टाविंशतिसाहस्रस्नानजप्तोऽश्व
मालजं अष्टोत्तरशतं जप्त्वा वा मनोज्ञं नमसागमान्॥७९॥ व्यासः॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्। त्रिजन्मजं सहस्रेण
गायत्री हन्ति किल्बिषं॥८०॥ वायुपुत्रजो दिने तिष्ठन् रात्रिनीत्वा पुष्पुर्जदकाजप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिं ब्रह्मवधादृते॥८१॥ सर्वेषामेव
पापानां संकटे समुपस्थिते। दशसाहस्रिको भ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम्॥८२॥ गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः॥ ब्रह्म
स्वदानहानीच यजक्ष्यं विप्रसुनी पिबेत्॥८३॥ मानसिकवाचिकयाम विष्णुर्वीका जके महापाप्ताश्च विनश्यवा गात्रं॥८४॥ ॥अथ जप
निषेधः॥ ॥नाहकस्यो जपेत्प्राज्ञो गायत्री वेदमातरं। अग्निवजमुखी जप्त्वा समादुध्या द्रतीजपेत्॥८५॥ नाईवासा जपं
कुर्यात् सामपानं प्रतिगहे। संवीतद्राज्ञस्तं विधानं वहिर्जानुश्च पन्हतम्॥८६॥ न वक्रामं न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन्। नापदाप
दमक्रम्यन च वै वह्निति थाकनौ। नचासमो हितमनानव संशावजनं जपेत्॥८७॥ न वक्रामं न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन्। नापा
सितो न जल्पंत प्राहतेशि नसाहस्या॥८८॥ बृहस्पतिः॥ मनः संहरणं शौचं मौनं मंत्रार्थचिन्तनम्। अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्ति
हेतुकं॥८९॥ ॥अथ गायत्री परीगा॥ ॥योगीश्वरः॥ गायत्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः॥ एकतस्सतुनो वेदा गायत्री वि
कृतः समाः॥९०॥ यमः॥ न तथा वेदजापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते। गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयंत्रितः॥ नायं त्रितस्तु वेदः स
र्वाशी सर्वविक्रयी। विश्वतश्चक्षुरित्यृषिः सौमनो नाम देवता॥ विश्वकर्मा त्रिष्टुप् छन्दः उपस्थाने विनियोगः॥९२॥ इत्थं स्वल
त्वाविधि दो विश्वतश्चक्षुरित्यृचे। जपन्प्रदक्षिणी कुर्याद्दिक्षु च प्रमितिं द्विजः॥९३॥ उपविश्य पार्श्वेन पश्चात्कुर्यात्तु पुरितो कनो दिवा
गाल्विति मंत्रस्य मनसस्पतिनि त्वचः॥९४॥ वातो देवो विनारू दो योगजपविसर्जने। कनेनी यसमादाज देवा गाल्विति मंत्रतः॥

श्री:॥
१५

९५॥ निवेदयेज्जपं पूर्वं प्रयोगे सूत्रकथ्यते॥ प्रातःसंध्यां गते तेन गायत्रीजपनेन च। सायाह्ने जपसंख्येन ब्रह्मात्मा प्रीयतां नविः॥ ९६॥
सवित्रे॥ महत्पुष्पा गायत्र्येकपदीति वै उपस्थाय गायत्रीं भूर्भुवस्स्व विसर्जयेत्॥ जदन्जनमिति त्वार्घ्यं संध्यां देवी द्विजोत्तमः॥ उत्तमे
[illegible] शिखरेत्यादि पठित्वा तां विसर्जयेत्॥ ९८॥ पूर्ववत्प्रणवं गायत्रीं तस्य प्रातनन त्रिनमान्॥ भूर्जप्रजापतित्र्यं वनमङ्गुष्ठाङ्गुलं जपेत्॥ ९९॥
आवाहनावाहनवर्ज्यं॥ नागनाथेन धीमता वक्ष्ये संध्याविधिश्लोकैः संक्षिप्तं गृह्यतामिति॥ १०० नान पे संध्यां विविन्व भिः शिरमूनां सुख
सिद्धये न पुनर्भुक्त तपेप्सकाकाजी विचक्षणः॥ ॐ पुंडरीकाक्षाय नमः॥ उपात्तदुरितक्षयार्थं ब्रह्मावाप्त्यै प्रातःसंध्योपासनं सम
करिष्ये॥ ॥अथाभिषेकमंत्रः॥ ॥ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ भूर्भुवः स्वः॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदया
त्॥ ॥ॐ इति शिखास्पर्शनम्॥ ॥अथ षडंगन्यासः॥ ॥ॐ भूः हृदयाय ॐ भुवः शिरसे ॐ स्वः शिखायै ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय ॐ भर्गो
देवस्य धीमहि नेत्रे ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् अस्त्रं॥ ॥अथ प्रणवन्यासः॥ ॥अकारं नाभौ॥ उकारं हृदये मकारं मूर्ध्नि॥ ॥
अथ व्याहृतिन्यासः॥ ॥ॐ भूः पादे ॐ भुवः जानुनी ॐ स्वः ऊरु ॐ महः जठरम् ॐ जनः कंठे ॐ तपः मुखे ॐ सत्यं शिरः॥ ॥
अथ गायत्रीन्यासः॥ ॥ॐ तकारं पादांगुष्ठयोः॥ सकारं गुल्फयोः॥ विकारं जंघयोः॥ तुकारं जानुनोः॥ र्वकारं ऊर्वोः॥ रेकारं गुदे॥ णि
कारं लिंगे॥ यंकारं कट्यां॥ भकारं नाभौ॥ र्गोकारं उदरे॥ देकारं स्तनयोः॥ जोकारं भ्रूमध्ये॥ धितीजयोः॥ कारं ललाटे॥ नःकारं पूर्वमुखे॥
प्रकारं दक्षिणमुखे॥ याकारं उत्तरे मूर्ध्नि॥ व्याजनं तकारं सर्वव्यापि॥ ॥अथ शिरोन्यासः॥ ॐ आपो गुह्ये ज्योतिः स्वनुप्री॥ रसो नासि
वक्षेऽमृतं जानुनी ब्रह्म हृदये भूः पादे भुवः नाभौ स्वः ललाटे ॐ कारं मूर्ध्नि न्यसेत्॥ ॥अथावाहनम्॥ ॥गायत्री
त्र्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमंडलुम्। रक्तवस्त्रां चतुर्वक्त्रां हंसवाहनसंस्थितां॥ ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम्॥

आवाहयाम्यहं देवीं गाजत्रीं सूर्जमंडलात् ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः परमात्मा देवता गाजत्री छंदः सर्वकर्मारंभे विनियोगः व्याहृ
तीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगोतमात्रिवशिष्ठकश्यपाः अग्निर्वायुः सूर्ज बृहस्पतिवरुणइन्द्रविश्वेदेवा देवताः गाजत्र्यु
ष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यः छंदांसि तत्सवितुरिति विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गाजत्री छंदः ॥ आपो ज्योतिरि
ति प्रजापतिर्ब्रह्माग्निर्वायुसूर्जनुष्टुप् प्राणायामः ॥ ॐ नमो भगवते त्र्यात्मनः प्रदक्षिणामुदकं क्षिपेत् ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः
ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ आपो ज्योती रसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इति प्रा
णायामत्रयं कुर्यात् सूर्यश्चेति नारायण ऋ° सूर्योनुष्टुप् प्राशने ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षंतां यद्
रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुंपतु यत्किंचिद्दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सू
र्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ततो द्विराचमनम् आपो हिष्ठेति सिंधुद्वीप ऋ° त्र्यृचं गाजत्रं मार्जने आपो हिष्ठा मयो भुवस्ता न ऊर्जे द
धातन । महे रणाय चक्षसे ॥१॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥२॥ तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय
ज जिन्वथ । इत्युदकप्रक्षेपः । आपो जनजथा च नः ॥३॥ सुमित्रिया उ र्मित्रियास्तस्मै संतु जोस्मान् द्वेष्टि जं च वजं द्विष्मः द्रुपदा
दिवेति प्रजापत्य अश्विसरस्वत्यापो अनुष्टुप् प्रक्षेपे द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुंध
तु मैनसः ऋतं च सत्यं चेत्यघमर्षण ऋषिः भाववृत्तो देवता अनुष्टुप् छन्दः प्रक्षेपे ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोध्यजाय
त । ततो रात्र्यजायत । ततः समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो
वशी सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ॥ दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ततो गाजत्रीमंत्रेण सूर्यार्घ्यत्रयं गाजत्री

श्रीः॥ १६

१६

मंत्रेणामृजोघे अर्घ्यं गायत्रीमंत्रे णोवृष्टदत्तिराणी उदकेन दत्ति ॥ नामासवतुः कर्मास्यशेः ॥ ॐ उद्वयमुदुत्यं प्रस्कण्वऋषुर्नो अनुष्टुप् गायत्र्यो वित्री
कुतस्त्रीगिनमः सूर्य त्रिष्टुप् तेस्वनुदुर्द्ध्ये यर्घ्याः सूर्यः पुनात्त्विमुपस्थाने ॥ ॐ उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं
उदुत्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरि
क्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येम शरदः शतं ७ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदी
नाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ तेजोसीति परमेष्ठी प्रजापतिः आज्यं देवता यजुः आवाहने ॥ ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामा
सि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ तुर्यस्य विमलत्र्यंबिः पन्नमात्मा देवता गायत्री छंदः मोक्षे विनियोगः ॥ ॐ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी
चतुष्पदी अपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदों ततो गायत्रीजपः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ विश्वतश्चक्षुरुत तौवनो विश्वकर्मा त्रिष्टुप् सूर्य उपस्थाने ॥ ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतस्वनुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत विश्वतः स्पात् ॥ सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ततः प्रदक्षिणा ॥ ॐ एकचक्रो न्वेज स्वादिव्यं कनककभूमि
तन्सोमेन तु तृप्तो प्रीतः पश्य कृष्णो दिवाकरः ॥ देवा गातुमनः शस्पतिर्वातो विनायत्रीसर्जने ॥ ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित मनसस्पत इ
मं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः अनेन अष्टोत्तरशतसंख्याकेन गायत्रीजपेन श्रातः संध्यागत सूर्येन स्तीतगवान्दलक्षणरूपी सविता प्रीयतां ॥ ॐ सवित्रे न
मः ॥ ततो गायत्री विसर्जनं ॥ ॐ भूर्भुवः स्वरितीत्युदकप्रक्षेपः ततः संध्याप्रार्थना ॥ यदक्षरं पदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् ॥ तत्सर्वं क्षम्यतां
देवि कश्यपपार्श्वे जयादिनी ॥ ततः संध्याविसर्जनं ॥ उत्तमे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतमूर्द्धनि ॥ ब्राह्मणेभ्यो अनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखं ॥ इत्यु
दकप्रक्षेपः ॥ ततः श्रोत्राचमनम् ॥ पूर्ववत्षडंगन्यासः ॥ ततो जलहोमः ॥ सूर्याय नमः ॥ ॐ प्रजापतये नमः ॥ ॐ कात्यायन नमः ॥ आदित्या

गा०

17

सं०गा०

८

मुद्राञ्च मुखसन्ध्योपात्तिमकुर्वतः ॥ ध्यात्वाथ गायत्रीं विना च मुद्रा गायत्रीमष्टशतं जपेत् ॥ ॥अथ गायत्र्यक्षरन्यासविधानम् ॥ ॥तकारस्य वसि-
ष्ठ ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता पृथिवी बीजं प्रह्लादाशक्तिः समुद्राङ्कं जमध्यस्थं ध्यात्वा पादाङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ॥ दहति पातकं ॥१॥ सकारस्य ज-
वाज ऋषिः पंक्तिश्छन्दः प्रजापतिर्देवता आपो बीजं प्रज्ञाशक्तिः संपुटमुद्रा अतसीपुष्पवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा गुल्फयोर्न्यसेत् ॥ उप-
पातकं दहति ॥ सकारेण प्रणश्यन्ति ॥२॥ विकारस्य गौतम ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः सोमो देवता तेजो बीजं नित्याशक्तिः विततमुद्रा शुक्लवर्णं पं-
कजमध्यस्थं ध्यात्वा जंघयोर्विन्यसेत् ॥ महापातकनाशार्थी ॥३॥ तुकारस्य धूम्र ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता वायुबीजं विश्ववन्द्याशक्तिः
पंक्तिश्छन्दः आदित्यो देवता आकाशबीजं विलासिनीशक्तिः एकमुखामुद्रा अग्निवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा जंघे विन्यसेत् ॥ भ्रूणहत्या-
कृतं पापं वकारेण प्रणश्यति ॥५॥ रेकारस्य शाण्डिल्य ऋषिः बृहती छन्दः बृहस्पतिर्देवता प्राणो बीजं प्रज्ञाशक्तिः द्विमुखमुद्रा शुक्लवर्णं
पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा ऊर्वोर्विन्यसेत् अगम्यागमनोद्भवं पापं रेकारेण प्रणश्यति ॥६॥ णिकारस्य लोहित ऋषिः जगती छन्दः सविता देवता
आपो बीजं जयाशक्तिः त्रिमुखमुद्रा विद्युत्प्रभं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा कट्यां विन्यसेत् ॥ पुरुषहत्याकृतं पापं णकारेण प्रणश्यति ॥ यकारस्य शा-
तातप ऋषिः सत्यजं छन्दः पर्जन्यो देवता त्वचो बीजं कान्ताशक्तिः पंचमुखमुद्रा ताम्रवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा नाभौ विन्यसेत् ॥ गुरुहत्या-
कृतं पापं यकारेण प्रणश्यति ॥८॥ भकारस्य सनत्कुमार ऋषिः आप्यच्छन्दः सनत्क्त्यो देवता श्रीमान् बीजं दुर्गाशक्तिः षण्मुखमुद्रा न-
क्षवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा जठरे न्यसेत् ॥ गोवधकृतं पापं र्गोकारेण प्रणश्यति ॥१०॥ देकारस्य सत्यसुकृतु ऋषिः विराट् छन्दः इन्द्रो दे-
वता शब्दबीजं सरस्वतीशक्तिः अंकुशमुद्रा पद्मवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा स्तनयोर्विन्यसेत् ॥ स्त्रीवधे कृतं पापं देकारेण प्रणश्यति ॥११॥
वकारस्य तार्क्ष्य ऋषिः पंक्तिश्छन्दः आदित्यो देवता स्पर्शबीजं विनूपाशक्तिः विपीजलिमुद्रा शुक्लवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा हृदि विन्यसेत् ।

८

वाचोद्भवं पापं वकारो नाशयति॥१२॥ शकारस्य पनाशन ऋषिः विश्वरूपछंदः श्रीकण्ठो देवतानन्तबीजं विशाले शक्तिः शकटमुद्रापी
तवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा कण्ठे विन्यसेत्॥ मनकृतं पापं शकारो नाशयति॥१३॥ षीकारस्य ब्रह्म ऋषिः विज्ञानविराट् छंदः
ऐन्द्रो देवता रूपबीजं विद्युत्शक्तिः यमपाशमुद्रा विद्युत्पुंजवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा अघ्रो विन्यसेत्। पितृमातृवधकृतं पापं
षीकारो नाशयति॥१४॥ मकारस्य क्रतुतुल्य ऋषिः अक्रानपंक्तिः महेन्द्रो देवता गंधबीजं विमला शक्तिः गेधितमुद्रा पद्मराग
वर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा तालुमध्यस्थं विन्यसेत्॥ आत्मजन्मकृतं पापं मकारो नाशयति॥१५॥ हिकारस्य दज ऋषिः विराट् छंदः
मैत्रावरुणो देवता वाग्बीजं योगाशक्तिः शंखिनी मुखमुद्रा शंखवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा नासाग्रे विन्यसेत्। स्यावनजीगमृविपी हिं
कारो नाशयति॥१६॥ पंकज ऋषिः अनन्तपंक्तिछन्दः विश्वेदेवा देवता पाणिबीजं नित्या शक्तिः उन्मुखमुद्रा पद्मरागवर्णं पंकजम
ध्यस्थं ध्यात्वा भ्रुवोर्विन्यसेत्। प्रतिग्रहकृतं पापं पिकारो नाशयति॥१७॥ जोकारस्य परमदग्नि ऋषिः कालजननी छंदः वैश्वानरो देवता
वायुबीजं ज्ञानशक्तिः मुष्टिकमुद्रा अनक्षवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा भ्रुवोर्विन्यसेत्। प्राणिहत्याकृतं पापं जोकारो नाशयति॥१८॥ जोका
रस्य मेत्र ऋषिः ज्योतिष्मती छन्दः वैश्वानरो देवता पादबीजं ज्ञानशक्तिः कूर्ममुद्रा मुक्तावर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा ललाटे विन्यसे
त्। निर्दहेत्सर्वपापानि यानन्यैः पापैर्न लिप्यते॥१९॥ नकारस्य विमल ऋषिः देवी गायत्री छंदः परमात्मा देवता रूपबीजं प्रीति श
क्तिः वानाहीमुद्रा पीतवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा पूर्वमुखे विन्यसेत्। सकृज्जपेन्नरः श्रेष्ठः सर्गछेदी न दः पदे॥२०॥ अकारस्य
गिनस ऋषिः भूर्छंदः कुवेरो देवता मानबीजं पद्मालया शक्तिः सिद्धकान्तामुद्रा नीलोत्पलवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा दक्षि
णमुखे न्यसेत्। सकृज्जपेन्नरः श्रेष्ठः सर्गादुद्धूलाः पदे॥२१॥ वोकारस्य कात्यायन ऋषिः भुवरछंदः वामदेवता वुद्धिवी

जो०

18

जीपनीशक्तिः महाकान्तमुद्रा पीतवर्णंपंकजमध्यस्थीं ध्यात्वा पश्चिमे मुखे विन्यसेत् ॥ सकञ्जपेन नःश्रेष्ठः सगच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥ दक्षिणस्य गौतम ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः सोमो देवता ऋ ह्रीं कान बीजं शोभना शक्तिः मुक्तमुद्रा श्याम वर्णपंकजमध्यस्थीं ध्यात्वा उ त्तरमुखे विन्यसेत् ॥ अन्तर्यं वत द्विजोत्तम । अत्र विष्णु शिवात्मकं मोक्षं ददाति ॥ २३ ॥ उत्तरस्य कुलऋषिः श्री छन्दः ब्रह्मा देव ता विलं बीजं तत्र शक्तिः पल्लवमुद्रा पुष्प वर्णपंकजमध्यस्थीं ध्यात्वा शिरसि विन्यसेत् ॥ मुक्तिं ददाति ॥ ॥ इति श्रीने मप्रकाशे गायत्रीकल्पः समाप्तः ॥ ॥ श्रीव्यासाय नमः ॥ ॥ अनामजं तत्सवितुर्धेनु पेयुक्ता जघी मदि सेत तां क्लेशहन्तृ हि ताऽधियोयोनः सततं प्रचोदयात् ॥ १ ॥ पनत्प्रत्ता स्पदत ज्ञाता ति तल्लाणि नो सदा तज्ज्ञाता पनमेशस्य सवितुः कान्तमजः ॥ २ ॥ ताश्वतन्त्र पंपनाती र्जं प्रार्थनीयं सदोजनः न्युत्रोन न्दो शुत्तन पि सेवनजायते ॥ ३ ॥ न्युक्षान न्दविन क्लेनरा थर्नं तन्मुमु न्तुणां वदीत व ध्यावान् ॐ धर्मा बुध्याविवाह्के ॥ ४ ॥ तस्मिन्दर्धेतु प्रान्त्यीं तु सानां श्वतविग्रहाः सचिदानंद देव स्य स्वरूपं विन्नजम हि ॥ ५ ॥ धेयोयो नोद्भयो देवः आनन्दानि प्रचोदयात् ॥ प्रकर्णिणा प्रेन जन्तु स्वस्वरूपे सुखासवे ॥ ६ ॥ जथ्यान पुनर्नाकुलिकथं विल्कन विल्कवित् । व्याख्येयमनुलोमेन प्रतिलोमेन संप्रति ॥ ७ ॥ प्रचोदयात् प्रेनयतु जन्तून स्मान्महासुखं । सुखं मेसर्ध न्तूताजदुःख मान्तूत्तदेव हि ॥ ८ ॥ जति निक्षोधि योदुष्टात्व जीवितं जमहि विन्न ने तस्य देवस्य रत्नानि गर्जः प्रजायते ॥ ९ ॥ नानाद्वन्द्वेषु र्व फलमनानानि कृतः सवितुस्तं निजं रूपं सच्चिदानंद तामनम् ॥ १० ॥ श्रीमन्मत्जवतीसूनो व्याख्येयं सम्मता शुभा । अतिन्नी प्रति पधेत गायत्री ब्रह्मणा महत् ॥ ११ ॥ सोहमस्मात्युपासीन विधिना येन केन वित् । तं विधिं सर्वदा सेवे योगी परमतत्ववित् ॥ १२ ॥

॥ ॥ इति गायत्रीव्याख्यानं ॥ ॥ अथ गायत्रीतर्पणम् ॥ ॥ ओं भूः ॥ ॥ जमाग्ध सं कल्पत्रन ष्पिदी पद लथेवचो देवता

श्री० ॥

१८

तत्र षडंगस्य आवाहनमतः पनम्।। अस्मिन्काले संध्यायां पीसविता प्रीतये गायत्रीतर्प्पणमहं करिष्ये ॐ तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः स
विता देवता तर्प्पणे विनियोगः।। षडंगन्यासः।। ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं ऋग्यजुः साममयं ऽज्ञीतर्गतिं सवितानमात्मनमावाहयिष्ये ॐ भूः
पुरुषं ऋग्वेदाय नमस्तर्प्पयामि। ॐ भुवः पुरुषं यजुर्वेदाय नमस्तर्प्पयामि।। स्वः पुरुषं सामवेदाय नमस्तर्प्पयामि। ॐ महः पुरुषं अथर्ववेदा
य नमस्तर्प्पयामि। ॐ भुवः पुरुषं ॐ सत्यं सर्वलोकाय नमस्तर्प्पयामि। ॐ जन पुरुषं इतिहासपुराणाय नमस्तर्प्पयामि। ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुष
मंऽज्ञीतर्गताय नमः।। सवितानं तर्प्पयामि।। ॐ भूः एकपदा गायत्री नमस्तर्प्पयामि द्विपदा गायत्र्यै नमस्तर्प्पयामि। ॐ स्वः त्रिपदा गायत्र्यै न
मस्तर्प्पयामि। ॐ भूर्भुवः स्वः चतुष्पदा गायत्र्यै नमस्तर्प्पयामि ॐ पृथिव्यै नमस्तर्प्पयामि। उप्यसे नमस्तर्प्पयामि। ॐ गायत्र्यै नमस्तर्प्पया
मि। ॐ सावित्र्यै नमस्तर्प्पयामि। ॐ सरस्वत्यै नमस्तर्प्पयामि। ॐ वेदमात्रे नमस्तर्प्पयामि। ॐ पृथिव्यै नमस्तर्प्पयामि। ॐ जयायै नमस्तर्प्पया
मि। ॐ सांतायै नमस्तर्प्पयामि। ॐ कौशिक्यै नमस्तर्प्पयामि। ॐ सर्वजित्यै नमस्तर्प्पयामि। ॐ सहस्रमूर्त्यै नमस्तर्प्पयामि अनंतमूर्त्यै नमस्त
र्प्पयामि।। मंत्रैरेतैस्त्रिसुयो नित्यं चतुर्विंशति संमतेः गायत्री तर्प्पयेत्तेन तर्प्पितं सचराचरं।। गायत्रीतर्प्पणं।। योगयाज्ञवल्क्यः इति।।
सर्ववस्थोपि यो विप्रः संध्योपासनतत्परः ब्रह्मलोकप्रज्ञानहीयेत अन्यजन्मगतोपि सन्।। यावंतोस्याः पृथिव्यां तु विकर्मस्था द्विजा
तयः।। तथा ह्रियावनार्थाय संध्याम्लक्ष्मा स्वयंभुवा।। एतद्विदित्वा यः संध्यामुपासेतापि तत्रतः दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते।।
व्यासः।। यश्रुतीं केवलां संध्यां उपासीत स पुण्यवान्।। तापनित्यकर्माणि कुर्वन्प्राप्नोति किल्विषं।। पुनानान्।। संध्यालोपात्प्र
कितवः स्नानशीलस्य यः सदा। तं दोषा नोपसर्पंति गरुत्मन्तमिवोरगाः।। नोपतिष्ठति यो पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां विप्राः संध्यां न ति
ष्ठति दषलाथ उदाहृतः।। जातके मृतके वापि संध्याकर्म न संत्यजेत्।। मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायामविवर्जितान्।। याज्ञवल्क्यः।।

कौ०

शिवविप्रर्द्धनेदीनजाप्रस्यचानिपनिग्रहः।सोतेक्रमोणितत्कालीनातःशुद्धिमवाप्नुयात्॥ ॥इतिश्रीजैमप्रकाशेप्रातःसंध्योपा
सनविधिः॥ ॥अथाभिवादनविधिः॥ ॥तत्रपुराणान्॥उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादयेत्।आचार्यस्वततोनि
त्यमभिवाद्योविजानतः॥१॥मनुः॥लौकिकंवैदिकंवापितथाध्यात्मिकमेवच।आददीतयतोज्ञानंतंपूर्वमभिवादयेत्॥२॥अभिवाद
त्परोविप्रोज्यायांसमभिवादयेत्।असौनामाहमस्मीतिस्वंनामपरिकीर्तयेत्॥३॥नहायनैर्नपलितैर्नवित्तेनचबंधुभिः।ऋ
षयश्चक्रिरेधर्म्मंयोनूचानःसनोमहान्॥४॥विप्राणांज्ञानतोज्यैष्ठ्यंक्षत्रियाणांतुवीर्यतः।धनधान्येनवैश्यानांशूद्राणांत्वेवज
न्मतः॥अवाच्योदीक्षितोनाम्नायवीयानपियोभवेत्।भोभवत्पूर्वकंत्वेनमभिभाषेतधर्म्मवित्॥६॥आपस्तंबः॥ ॥दक्षिणंबाहुं
श्रोत्रसमंप्रसार्यब्राह्मणोभिवादयेत्।उरःसमंराजन्योमध्यसमंवैश्यः।नीचैःशूद्रःप्रांजलिःसर्वत्र॥७॥मनुः॥भोशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्य
नाम्नोभिवादयेत्॥नाम्नाञ्चशब्दंत्र[illegible]भिःस्मृतः॥८॥तत्रप्रयोगः॥ ॥अभिवादयेत्रनामाहमस्मिभोइति।आयुष्मान्भवसौम्ये
तिवाच्योविप्रोभिवादने।अकारश्चास्यनाम्नोन्तेकार्यःपूर्वाक्षरःप्लुतः॥९॥अकारग्रहणंस्वरोपलक्षणार्थंतथाचवसिष्ठः॥ ॥आ
मंत्रितोस्वरोन्त्यःप्लवतेसंध्यक्षरंत्वपग्रहस्वं॥इआइइउ जावन्तेचेति॥१०॥तथाचवसिष्ठसूत्रं॥एवोनरुध्रस्यादूनादहेतेपूर्वस्य
केस्यादुप्लुतस्यादुतिविततत्रैवंक्रमोः॥तत्राभिवादनप्रयोगः॥आयुष्मान्भवसौम्ययज्ञदत्त३ हेना३इ॥विष्णुः॥३॥ ॥उ॥मनुः॥अविद्वां
सःप्रत्यभिवादनाभिज्ञोतेनस्मृतिर्विदुः।कामंतेषुसविप्रेषुस्त्रीष्विवायमहंवदेत्॥योनवेत्त्यभिवादस्यविप्रःप्रत्यभिवादनं।नाभि
वाद्यःसविदुषायथाशूद्रस्तथैवसः॥१२॥यमः॥अभिवाद्यश्रुतोविप्रआशिषंनप्रयच्छति।श्मशानेजायतेवृक्षःकाककंकोपसेवि
तः॥१३॥शातातपः॥ ॥उदक्यांसूतिकांनारींभर्तृघ्नींगर्भपातिनीं।अभिवाद्यद्विजोमोहादहोरात्रेणशुध्यति॥१४॥पाषंडपतितं

19

कौ॰॥ १८

१८

व्रात्यंमहापातकिनंशठं।सोपानत्कंकृतक्षौरंवनाभिवादयेत्कदाचन।धावन्तंचप्रमत्तंचमूत्रोच्चारकृतंतथा।भुंजानमाचमनार्हंच
नास्तिकंनाभिवादयेत्॥१५॥बृहस्पतिः॥ ॥जपन्तंचजलस्थंचसमित्पुष्पकुशांजलीन्।उदपात्रार्थसमिधांवहन्तंनाभिवादये
त्॥१६॥ ॥शंखः॥ ॥एतदभिवादकेपिद्रष्टव्यःप्रत्यभिवादयोक्तोद्विजोत्तमैः॥ ॥यमलिखितौ॥ ॥देवताप्रतिमांदृष्ट्वायतिंदृष्ट्वात्रिदं
डिनं।नमस्कारंनकुर्याच्चेत्प्रायश्चित्तीभवेन्नरः॥१७॥मनुः॥अभिवादनशीलस्यनित्यंवृद्धोपसेविनः।चत्वारितस्यवर्द्धन्तेआयु
र्विद्यायशोबलम्॥ ॥इतिअभिवादनविधिः॥ ॥अथमध्याह्नस्नानविधिः॥ ॥तत्रदक्षः॥चतुर्थेचमहाभागेस्ना
नार्थंमृदमाहरेत्।तिलपुष्पकुशादीनिस्नानंचाकृत्रिमेजले॥१॥व्यासः॥स्नानंमध्येदिनेकुर्यात्सुजीर्णेन्ननिरामयः।नाल्पोदकेद्वि
जःस्नायान्नदीचात्यक्त्वाकृत्रिमे॥२॥आपत्सुयदि।स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्मनोगातिसातिषु।आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सुच
[illegible]तत्समम्॥४॥जाबालिः॥ ॥अत
गर्हितः॥ ॥व्यासः॥मंत्रपूतेजलेस्नानंप्राहुस्नानंफलप्रदं।नद्यांवाविमत्स्नानीपादसामिवतत्समम्।मृत्तिकागोमयंदर्भांस्तुलसीमूलमृत्तिकाम्
स्नानविधिंकृत्वाप्रवनपाम्पन्तुपूर्वशः।जेनस्नातादिद्विजोतिसद्ध्यानाद्विजोत्तमः।मृत्तिकागोमयंदत्तोतुपुष्पानिमुनतीर्थे।त्रियाकृत्वामृदतांतुगोमयंचवि
वा।आहनेत्स्नानकालेतुस्नानार्थंप्रयतःशुचिः॥गत्वोदकांतेविविक्तेस्थापयित्वापृथक्पृथक्॥जमः॥नाल
वर्जिताः॥ ॥शातातपः॥मृत्तिकांगोमयंवापिननिशायांसमाहरेत्।नगोमूत्रेप्रदोषेतुगृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः॥ ॥मनुः॥कायस्थमेवप्रजाल्पमुत्साजेनकद
जिघ्रस्नसूवंतुमृच्छिनक्षिप्तंशनैःशनैः।प्रक्षाल्यहस्तौपादौचशिरःखावंधंसमाचरेत्॥ ॥आचम्यविधिवत्पश्चात्ततःस्नानंसमा
चरेत्।सकृत्पुत्रानाञ्जलस्यप्राप्तस्त्रीत्वविद्धिजःतूष्णीमेवावमाहेतयदिस्याच्छुचिर्नरः।आचम्यविधिवत्पश्चात्। ॥ततःस्नानसंकल्पः॥ ॥
चरेत्।यमः॥सपवित्रंकरंकृत्वाआचम्यप्रयतःशुचिः।[illegible]

ओं ॥ श्रीः ॥ २०

सकलपापक्षयार्थीपनमेश्वरप्रीतयेमध्याह्नस्नानमहं करिष्ये ॥ ॥ ब्रह्मी ॥ यश्चजानातितत्त्वेनआर्षं छंदश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणं च
तंत्रार्थज्ञानमेव च ॥ एकैकस्य मुनेः सम्यक् सम्यक् याज्यासलोकताम् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्येव न संशयः ॥ अविदित्वा तु यः
कुर्याद्याजनाध्यापनं तपः । मोहमंत्रं जलादीनि तस्य वाल्पफलं भवेत् ॥ अविदित्वे यस्मान्त्रं विधानं स्नानमाचरेत् ॥ स याति नरकं
घोरं मितियन्मंत्रप्रधानम् ॥ तत्र उदुत्यमिति शुनःशेपः त्रिष्टुप् वरुणो वायुरुपस्थाने । येते शतमिति विश्वामित्रऋषिः वरुणो लोकाव
तेतेसुमित्रियादुर्मित्रियाद्येयजुर्णीप्राजापत्ये दैवते आघमर्षणे पयोजोः ॥ ॥ अश्वक्रांते इदुतासीति द्वयोरनुष्टुब्भवाम देवोम
लिकालिमंत्राग्नहणाजोः इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्गायत्री विष्णुर्मार्जने आपो अस्मान्निति हविर्धानित्रिव्यापोमर्ज्जनोमर्ज
नयोः ऋममनविति विश्वामित्रो जगती निर्मिमन्तोपालस्तो ॥ मानस्तोक इति । कुत्सो जगती रुद्रो गोमयमार्ज्जने । इमम्मे तत्वेत द्वयो
शुनःशेपो वरुणो गायत्री त्रिष्टुप् मार्ज्जने त्वन्नः निति प्रजापतिर्यजुर्लोमार्जिनि । काण्डात्काण्डादित्युग्मद्वयमानुष्टुब्दूर्वे
ष्टकादेवती विश्वामित्रो वशपदूर्वैमार्ज्जने ॥ अपाघमित्यानुष्टुभम्यामार्गे देवत्यो वरुणो पश्यपदपामार्गेमार्ज्जने ॥ काण्डात्काण्डाद
पाघमितिमंत्रद्वयस्य ॥ कर्मविप्रा । आपोह्यापः सिंधुद्वीप त्रिगायत्रं मार्ज्जने । इदमापइति प्रजापतिरनुष्टुब्वापःपाक्र
पावमानोन्यः पादोमार्ज्जने हविष्मतीनिति प्रजापतिरनुष्टुप्लिंगोक्तादेवतामार्जने शन्नोशन्नो देवीति सिंधुद्वीपगायत्र्याप
मार्ज्जने याहं नसमिति बृहतीद्राक्षषी अनुष्टुप् सोमार्जने आपो देवीति सिंधुद्वीपो पापि स्तुनिती बृहस्पत्यापो मार्जने पुनन्तुमेति प्रजा
पत्यषि सन स्वेती गायत्री प्रथमेग्नि द्वितीये ग्निब्रह्मणो द्वितीये वायुश्चतुर्थे सूर्यो मार्जने क्त्यतिर्मितित्री ॥ यजुः ए पिप्रजाप
तिपश्यपादज्येद्वि प्रजापत्ये देवो मितिसवित्रं मार्ज्जने ॥ ॥ तथाब्रह्मी ॥ ॥ उत्तुषं हीत्यूचातो पमुपस्थाय यद्यदनिजोणां आवर्त

२०

जत्रिंनुदर्कं जेतेशातमितिध्रुव ॥ सुमित्रिया इत्यं जलमुद्धनेद्द चस्मन्न ॥ दुर्मित्रिया इतिद्वेष्यं घ्यात्क्षिप्रा पश्चसेचयेन ॥ ततः पूर्वकल्पितं
मृज्ज्ञात्रजो ॥ योगिक्षालनं ॥ तथा च ॥ ॥योगी॥ अघमोत्तममध्यजामंगानंज्ञालनंतु तस्तै त्रैगिः पृथक्पृथक्कुर्यात् ॥ ज्ञालनंमृद्दसं
कनः ॥ ॥वसिष्ठः॥ ॥मृदेकवारिशिनः ज्ञाल्यं घात्स्पीनालतथोपनि ॥ मृत्क्षिन्त्रिस्वगात्राणि कर्मशस्त्र वनेनृपन ॥ योगी ॥ ॥कटिवस्त्रपु
जंघेवत ॥ चत्रिनिक्षिप्ति ॥ तथा हस्तौ च आचम्यनमस्येत्तु जलेततः ॥ जमः ॥ ॥अश्वक्रान्त इति मृत्त्वा मंत्रमावर्त्यम्हत्तिकाम् ॥ उद्धृतेपु
ध्दतासीतिमंत्रे ॥ सुसमाहितः ॥ तो मंत्रे ॥ ॥तत्र वसिष्ठः ॥ ॥अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे ॥ मृत्तिके हरमेपापंजन्मजा
दुःष्कृतं कृतं ॥ उद्धृतासि वराहेण ॥ कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके हर मे पापं यद्दुवें यज्ञमानुष्यम् ॥ ॥योगी॥ ॥अलाता द्विमृद्दंगानि
इमिदं विष्णुनिति त्रिष्टचं ॥ नास्कना निमुखोमज्जेदापोअस्मानिति त्रिष्टचा ॥ उदिदाभ्यः इत्यन्म जपेत्तु वकामेतिमज्जनं ॥ कृत्वा ब्रम्ह्यालनं कर्माणि
यापूर्वं समाचरेत् ॥ ॥विष्णुः ॥ अग्नमग्ना मितिस्मृत्वा मानश्लोकेन वै पुनः ॥ माज्जयेज्जोमन्दीया सः मो पूर्कं यानुदर्शनम् ॥ ॥कूर्म
पुराण ॥ ॥मृत्तिकान्तु समुद्दिष्टात्वा र्द्रामलक मात्रिका ॥ गोमयंच प्रमाणं तेनांगलेपयेत्ततः ॥ म्हस्नानं नकुर्वीतनात्रो संध्याम्हे
पुच ॥ विधिन्तस्नानकालेच तथा लोमाधेवानयोः ॥ योगी ॥ ॥ततो निष्पिवेन्मंत्रेस्तु वानुयो स्तुजथाक्रमी दृसमस्वतु ॥ तत्र तस्पवित्रनः
सत्वन्नत्य पि ॥ मापउदुत्तममिति इमुंचंत्वुत्तथ तिच ॥ अजिपिंचतथात्मानं निमज्यचम्य वैपुनः ॥ का ॥ आपाघमितिद्वा द्वाशुक्तो सव ॥
कर्माणि ॥ देत्तैस्तु पावनैर्मत्रैश्रलिंगैर्न्वावनैः शुकैः ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ इदमापोहविष्मती द्व देवीनापइतिद्वा स्यांमाजांदवाइतिध
च ॥ द्रुपदादिवइत्युक्ताः सन्नो देवीनपनिसं आपोदेवीणावमान्नः पुनंत्वा घ्याह्वचोनवा ॥ वित्तज्जनिमेंतिचशनैः ज्ञाव्यात्मानं समाहितः
सदाचर्तेव कुर्वीत मार्ज्जनं तुजथाक्रमी ॥ जलमध्येस्तितस्वैवमार्जनं तु विधीयते ॥ ॥कात्यायनः॥ ॥पुनर्निमज्ज इत्यष्टौ ॥ देवस्ताः ॥

सेलत्रसप्तीर्थेष्वायतनेष्वच॥ ॥तथाच॥ ॥जोगी॥ तत्रस्थानेतुजलीयेनदीपुण्य
नदीष्वनदीत्रूपात्पथेतेष्वुनपथेतम्।नागन्नस्थ ॥त्रखोऽप्युनामान्॥ ॥त्रखाद्दिशिण्यनोद्भूतेत्रिकंटकुबिनाजने गोतमश्चार्षि
चमासमः।तंतथ्यायेन्मनसाविप्रश्चन्यत्रेच्छाविवर्जितनम्॥ ॥पुनामान्॥ अनेनैर्जलिंप्रविशणाथनमोदेवमपांपति।इतिमेवस्मनन्तुध्यान्निमज्जे
तोऽहविश्वधींग॰नमोस्तुते॥ ॥अघमर्षणः॥ ॥पुनामान्॥ ततोऽपि ...मनुः प्रजापतिश्छन्दोगायत्र्य
प्नवज्जले॥ॐनमज्याचम्यवेकुजोदत्तिप्येकमतीद्वितः।इमम्मेलक्ष्मत्रिमंत्रैनष्टत्तिवर्गगाणान्निजात॥ चतुर्विंशतिमनाः॥ततोऽक्षु
मिनस्वदेवताः।आजंगोनितिमंत्रैस्तुवित्तिनावर्त्तेजज्जलम्।तत्रमज्जेस्मनन्तिविष्णुसर्वपापप्रणाप्रहे।जपेद्धृतंचद्रुपदंजुंवकोवासमाहितः।अंतर्जलगतेविप्रोमंत्रा
गुलीत्तिस्तुस्रोत्रादिगनासिकामुखम्।त्रिधाजातःप्रतिसोनद्विजपेदघमर्षणम्॥जपेद्धृतंचद्रुपदंजुंवकोवासमाहितः।अंतर्जलगतेविप्रोमंत्रा
नज्जीस्वबानुणाम्॥ शातातपः॥ जुंवकानामगायत्रीवेदवाजसनेयके।सकृद्धत्तजलेजप्त्वाब्रह्महत्यांव्यपोहति।अप्सुजलअद्मनोगायत्री
छंदउच्यते।वरुणोसादेवतावैनियोगांतर्ज्जलेस्मृतः॥ व्यासः॥ द्रुपदानामसादेवीवेदवाजसनेयके।अंतर्जलेसकृज्जप्त्वाब्रह्महत्यांव्यपोह
ति।जोगी॥ ॥हत्वालोकानपीमांस्त्रीन्द्विः पठेदघमर्षणम्॥ यथाश्वमेधावभृथइत्येवंमनुरब्रवीत्॥सव्याहृतीसप्रणावांगायत्रीवाजप
तथा।समेनेद्वाद्विस्तुमव्यजी॥ व्यासः॥ यथोक्तेःजालितेसोस्तुमज्जनिर्दिष्टाऽवन्तःॐनमजपपीडयेद्वस्त्रमाचमेज्जयथाविधि॥जोगी॥स्नात्वै
वंवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच्च।शुल्केपरिधापयीतद्विगुणीपली॥ ॥सत्यव्रतः॥ ॥वलीन्पूर्वजशोधम्मैज्ञानमाप्नुःसुखंचतिं॥आनोमर्पवसमाप्नोतिसम्यकृत्वा
॥इतिश्रीजैमि
नेनमानवः।विवस्वानथविदित्वेवजसमाप्तिविधानंस्नानमावनेनू॥सजातिननकेधोनेमितिधर्म्मस्पधानानाम्॥
चकाशेमध्या॥स्नानविधिः॥ ॥ततोदेवार्चनंकुर्या॥अथपंचमहायज्ञाः॥ संवर्त्तः॥ततःपंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः।
महापापेकृताप्राजःसूयतेहिस्तुताबपि॥१॥शंखः॥पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपिष्याप्युपस्करः।कंडनीचोदकुंभश्चतस्यपापस्यसांतये॥२॥

२१ २१

पंचयज्ञविधानं तु गृही नित्यं तु दापयेत्॥ ॥पुराणान्तरे॥ देवयज्ञस्तु पूर्वोक्तो भूतयज्ञस्ततः परं। पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञस्त्वेव पंचमः॥५॥
कात्यायनः॥ देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात्। महासत्राणि जानीयात् एव हि महामखाः॥ ॥मनुर्देवलौ॥ अध्यापनं ब्र
ह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोतिथिपूजनम्॥ ॥तथैवाश्राद्धं॥ कात्यायनः॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पि
त्र्यो बलिरथापि वा। यश्च श्रुतिजपः ब्रह्मयज्ञः स उच्यते॥ स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः। वैश्वदेवावसाने वा ना
न्यत्रेति निमित्तकात्॥७॥ वैश्वदेवान्ते पितॄन्नृयज्ञेन मुपलक्षयेत्॥ ॥अपक्रमविनोद्याने॥ ॥मनुः॥ स्वाध्यायेनार्चयेदृषी
न्होमैर्देवान्यथाविधिः। पितॄन् श्राद्धेन नॄनन्नैः भूतानि बलिकर्मणा॥ यत्रप्यजः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा। आशासते
कुटुंबिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता॥८॥ ॥हारीतः॥ यथाविहितमाचम्य विहितान्युञ्जपाक्रमाः। सपत्नीकोऽग्निशालायां प्रविश्येत
क्रपादुकः॥१०॥ दर्भसिक्तमनसः सिद्धमन्नं घृतप्लुतं। उपनीयाग्निमिंधीयाद्धर्मपत्नी पतिव्रता॥११॥ न पाणिना न सूर्पेण॥
न चामेध्यादिना नि च मुखेनोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायत॥१२॥ ॥विष्णुः॥ ॥पर्णकेन त्ववेध्याद्यैः सूर्पेण घननाशनैः
पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिं मुखेन च॥ ॥मार्कण्डेयः॥ ॥यः करोति न नो होमम् असमृद्धे वित्तावसौ। सोऽजीर्णरोग
दुःखार्त्तो मंदाग्निः संप्रजायते॥१४॥ तस्मात्समृद्धे होतव्यं नासमृद्धे कथंचन। आरोग्यमिच्छता पुण्यं सिद्धश्चात्यंतिकीं तथा॥
१५॥ शातातपः॥ गंधपुष्पं ददत्वाथ वह्निर्नग्ने स्वधर्मवित्। पाणिनैकेन जुहुयात् हृदि सव्यं निधाय च॥१६॥ उद्धृत्य हविनासि
च हव्यं विष्येत घृतादिना। स्वशाखाविधिना हुत्वा तत्स्वेष्वेवा बलिं हरेत्॥१७॥ ॥बौधायनः॥ ॥यवोदधिघृतेक्षुत्तिलशा
कादिभिः॥ अलाभे येन केनापि काष्ठमूलतृणादिना॥१८॥ जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम्। दध्नाक्तं पयसाक्तं वा

जं०

२२

श्रीः॥
२२

२२

जातौ विशी। नृपदानि द्वतीजातिजानं हुत्वा व्रजत्पृथः॥२०॥ मनुः॥ सुहृत्सम
तदत्ता वैतृमातापिता॥१९॥ सुज्ञे‍ऽपप्तुष्पितैः कुष्टीउष्टेनद्विष्पतीविशी। नृपदानि
ष्पाहृते शेष्पेशास्पेगो नृमकोद्भवो। छिन्नधान्यंतथाविन्नमखजानगाः स्मृतः॥२१॥ बोधायनः॥ अंगानीत्मस्पभिश्रां श्रुनिहितं
त्नननालनान्॥ जुहुयाद्वैश्वदेवन्तं जदिजानादिभिासितम्॥२२॥ विष्णुः॥ अत्तावदग्निर्होत्रस्पश्रावसथ्यातु वा घृतः॥ ज॥ सिद्धग्नौ
पचेदन्नीनस्मिन्होमो विधीजते॥२३॥ उत्तानेनैवहस्तेनश्रीगुष्टाग्नेणापीडितं। संहितांगुलिपाणिस्तुवाग्जतो जुहुयाद्धविः॥२४
कात्यायनः॥ ॥स्वाहाकानवष्टकानमस्कानादिवौकसां। स्वधाकानः पितृणां तुहंतकानोन्नृणां तथा॥२५॥ कालत्रजष्युतंघ्या
जीकाले काले जलेषु च॥ प्राणायामस्वपूर्वं महायज्ञेषु होममंत्राः॥२६॥ तत्राजप्रकारः॥ ॥पंचादग्निनुपाविश्जधाणां
मंत्रजं कृत्वा‍ऽन्तत्मनत्पन्नमेखनश्रीनजे पंचमहायज्ञामहंकरिष्ये॥ तत्रदेवान्॥ भूतान्पितृन्मनुष्पान् वैश्वदेवान्नेनअसिन्
मो॥ इंकरिष्पेपजेपन्तुजजुहुयात्॥ ब्रह्मणोस्वाहा इदंब्रह्मणो॥१॥ प्रजापतयेस्वाहा इदं प्रजापतये॥२॥ गृह्याभ्यःस्वाहा इ
दंगृह्याभ्यः॥ कश्यपायस्वाहा इदंकश्यपाय॥ अनुमतयेस्वाहा इदमनुमतये॥५॥ मणिकात्पश्चात्पकृत्वा॥ वसुदक्षत्रवाणीवा प
र्जन्याजनमः इदंपर्जन्याय॥ आद्भ्योनम इदमद्भ्यो। पृथिव्यैनमः इदंपृथिव्यै॥ इतिवलित्रयंदद्यात्॥ ततोद्वानशाखामूलजाया
त्रेनमः॥ इदंधात्रे। विधात्रे विधात्रेनमः। इदंविधात्रे॥२॥ ततोपस्वादग्नेपूर्वां दिशमानस्मवायवेनमः॥ इदं वायवे॥ इति चतुर्दि
क्षु बलिन्दद्यात्। तत्पूर्वतः क्रमात्प्राच्यै दिशेनमः इदंप्राच्यै दिशे। दक्षिणायै दिशेनमः॥ इदंप्राच्यै दिशे दक्षिणायै दिशेनमः
इदंदक्षिणायै॥ प्रतीच्यै दिशेनमः इदंप्रतीच्यै दिशे। उदीच्यै दिशेनमः॥ इदंउदीच्यै दिशे तिष्पामध्ये ब्रह्मणेनमः॥ इदंब्रह्मणे॥ अं
तरिक्षायनमः॥ इदमन्तरिक्षाय। सूर्यायनमः॥ इदंसूर्याय॥ इतिस्त्रीनवलीदद्यात्॥ उत्तानात्तनालजो विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः

विश्वेभ्यो देवेभ्यः। विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः। इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः। इति दैतेभ्यामुत्तनतउप्पसे नमः। इदं भुस्वसे। भूतानां पतये नमः। इदं भूता

नांपतये। ब्रह्मादिवलिर्नोदक्षिणा। नापसव्येन दक्षिणा। मुखं। पितृभ्यः स्वधा नमः। इदं पितृभ्यः। इति वलिदानं। ततो निर्णेजनमात्मनि

मुखं सव्येन नयन्क्षौतत्र इति भुवन्कुजाते॥ ॥वलिप्रः॥ ॥अनग्निकश्चेद्यो विप्रः शोलेर्व्याहृतिभिः स्वजनम्। हुत्वा शाकलमंत्रैः स्वाशिष्टै

र्भूतबलिं हरेत्॥१॥ तद्यथा॥ पंचसूनाजनितपापक्षयध्यानजनेश्वरनश्रीतये पंचयज्ञमहानिधेपनं महं करिष्ये ततो लौकिकेपवन

ग्निं गेयादिना त्वचे पर्युक्ष्य ध्यानाक्षमन्नेदक्षिणा। त्वेविदक्षिणा। हस्तेन जुहुयात्। सर्घ्व बहून्मानेदवत्तादेशो। जद्रपन्वापः काये पत्न्याचा

भूः स्वाहा। इदं भूः। भुवः स्वाहा। इदं भुवः। स्वः स्वाहा। इदं स्वः। देवकृतस्येति प्रजापतिरनष्टिलिंगोक्ता देवता। शाकलहोमे देवकृतस्यैनसो

ऽवयजनमसि स्वाहा। मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि

स्वाहा। एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा। यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। इति षडेते इद

मग्नये न मम। ॥अग्निः॥ प्रजापतये स्विष्टकृते पत्नी नाममाहुतिं दद्यात् हुतशेषान्नेनो देवो वलीघृतिकपेटकैः। प्रजापतये स्वाहा। इदं

प्रजापतये। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते॥ ॥कूर्मपुराणे॥ ॥लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे जले नित्यो वैश्वदेवस्तु

कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः॥२८॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु भोक्तुं केनापदे द्विजः। संमूढो न न कं जातिकालसूत्रमवाक्शिराः॥२९॥ पत्नीहि

ष्यात्॥ शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलं। संकल्पये यदाहारं तेनाग्नौ जुहुयादपि॥३०॥ ॥नारसिंहपुराणे॥ ॥अकृते वै

श्वदेवे तु भिक्षौ भिक्षार्थमागते। उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्॥३१॥ वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुं। न तु भि

क्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति॥३२॥ ॥नानापुराणे॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ। तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्राय

ीचनेत्र ॥ २३ ॥ देवयज्ञ ॥ कूर्मपुराणे ॥ ॥ देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ॥ भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥ २४ ॥ त
तोद्यानशाखामूलजोः ॥ धात्रे नमः ॥ इदं धात्रे ॥ विधात्रे नमः ॥ इदं विधात्रे ॥ शाकात्मायनः ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यः ॥ सर्वभूतेभ्य एव
चा ॥ बलिं दद्यात्पितृभ्यश्च स्वपित्र्यमेकं तु निधिपेत् ॥ ३ ॥ ततोऽग्नेः पश्चाद्वायुपविश्य प्राक्संस्थं यावद्बलिं हरेत् ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ इ
दं विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः ॥ इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः ॥ भूतानां पतये नमः ॥ इदं भूतानां पतये ॥ भूतयज्ञः कात्यायनमतं ॥
स्वधाकारेण ॥ निनयेत्पित्र्यं बलिमतः परम् ॥ तदप्येकेन नमस्कारं कुर्यादन्नेनेति गोतमः ॥ नोद्धृतान्नाशी पित्र्यमासुनं चापि वासुके ॥ उल्कामंत्रं स्पृश
दत्तः अन्नस्यात्मानमेव च ॥ ततः प्राचीनावीती कृत्वा दक्षिणामुखः ॥ शेषमन्नं पिण्डं कृत्वा तु पितृभ्यः स्वाहा ॥ इदं पितृभ्य इति पितृतीर्थेन द
निक्षिपेत्तोदपात्र ॥ तत्पात्रमुदकेन प्रक्षाल्य सव्यं कृत्वा वायव्यां दिशि यक्ष्मोतले निर्णेजनमिदं यक्ष्मातोऽस्तु प्रपानिर्णिचेत् ॥ यमः ॥
नित्यशाकैः फलैर्वापि येन वा वर्त्तयेत्स्वयम् ॥ तेनैवान्नो जयेद्विप्रं नित्यश्राद्धं तु कारयेत् ॥ कूर्मपुराणे ॥ एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यर्थे
पांचयज्ञिके ॥ तत्र प्रयोनुप्यंते जीपिण्डपात्रविवर्जितं ॥ ५ ॥ व्यासः ॥ ॥ आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम् ॥ ब्रह्मचर्यादि नियम
विश्वेदेवास्तथैव च ॥ ६ ॥ नित्यश्राद्धे त्वदेवान्नोऽप्यमन्त्रं च प्रकल्पयेत् ॥ सर्वेषु दक्षिणां दद्यात् नित्यश्राद्धे स दक्षिणाम् ॥ ७ ॥ कूर्मपुराणे ॥
उद्धृत्य वा यथाशक्ति किंचिदन्नं समाहितः ॥ वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपशालयेत् ॥ ८ ॥ मनुः ॥ दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन
वा ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यो बलिमाहरेत् ॥ व्यासः ॥ यदन्नं पुरुषोऽश्नाति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ पक्केनैवामतेन वापि नित्यं कुर्या
तु तः पितुः ॥ १० ॥ सुमन्तुः ॥ ॥ आयुः पुत्रान्यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् ॥ पशून्सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात्पितृपूजनात् ॥ ११ ॥
इति पितृयज्ञः ॥ ॥ ब्राह्मणं तत्र सिद्ध्यर्थं गायत्र्येकां जपेत्ततः ॥ तेन प्रीतिमवाप्नोति देवदेवो जनार्दनः ॥ १२ ॥ इति बलियज्ञः ॥

सौ॰ग॰॥ २३

२२

ततोगोदोहमात्रंवैकालंतिष्ठेद्गृहीगतो।अतिथिर्गेहमायोयनतदैवचनयेछया॥१२॥ ॥मार्कण्डेयः॥ ॥अनित्यंहिस्थितोयस्मा
त्तस्मादतिथिरुच्यते।तस्मिंस्तिस्त्रित्रिपञ्चतोथवान्मुतामातिथिहासमी॥१४॥व्याघ्रपादः॥ ॥यःसायंवैश्वदेवान्तेवासार्थीतमुपागत
तंसदेववत्पूजनीयःसूर्योढःसोतिथिःस्मृतः॥३॥व्याघ्रपाज्ञेगोत्रमाजानमष्टदशाचतथाकुलं।हिनस्यपगमत्तंवुध्यात्तमन्येता
त्यागतेगृही॥४॥विष्णुः॥देशंनामकुलंविद्यांपृष्ट्वायोन्नंप्रयच्छति।नसतत्फलमाप्नोतिदत्वास्वर्गंनगच्छति॥५॥देशगोत्रकुलं
विद्यामन्नार्थीयोनिवेदयेत्।वैवस्वतेषुधर्मेषुवीनाशीसप्रकीर्तितः॥ ॥मनुः॥ ॥संप्राप्तायत्वतिथयेदद्यादासनमनोदके।अ
न्नंचैवयथाशक्तिसंस्कृत्यविधिपूर्वकं॥७॥तत्पूजनप्रकारमाह॥नानायामनिषुकैकमनेकंवासोत्रिपंप्राङ्मुखःसदा।निनीत
कृतमानायत्र्नणीध्यात्वासमाहितः।आसनंचार्घ्यपानंचपुष्कैतुव्रजनंततः।असपञ्चोननृमुधूत्यजहन्नतेचप्रकल्पयेत्॥ ॥
तत्रप्रयोगः॥ ॥जीवीत्पुदृङ्मुखःसनकादीन्ध्यायन्।हन्नतेइतिप्रयोगेनआसनाद्यादिमनुष्यतीर्थेनदद्यात्।इदमनु
ष्यत्योइतिव्यासः॥ ॥कूर्मपुराणात्॥ ॥हितकामंमथाग्नींवानिन्त्यंवाशक्तितोद्विजः।दद्यादतिथयेनित्यंवुध्येतंपरमेश्वरम्
॥१०॥शातातपः॥मासमात्राज्ञवेद्विज्ञाअग्नंगमासचतुष्टयं।अग्नातिचैवचत्वारिहंतकानोनिषीयते॥११॥पुराणान्तरे॥अतिशाक
यवानस्यशिलोञ्छेनापिजीवतः।स्वदेशेपरदेशेवानातिथिंविमनात्तवेत्॥१२॥नारायणः॥अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनि
वर्त्तेत।सतस्यदुःकृतंदत्वापुण्यमादायगच्छति॥१३॥व्यासः॥अतिथिःपूजितोयस्यद्विधायतेमनसाधुतम्।नतत्क्रतुशतेनापि
तुल्यमाहर्मनीषिणः॥१५॥मनुः॥अतिथिंपूजयेद्यस्तुसार्धंवादिष्टमागतं।सहस्रगोशतेनदत्तस्यादितिमेमतिः॥
रतिमनुष्ययज्ञः॥ ॥अथकुलदेवतापूजनम्॥तत्रव्यासः॥सुनार्चनंततःकुर्याद्गंधमाल्यैःसुगंधिभिः।गुग्गुलुप्रमुखैर्धूपै

25

पुनेस्तु विशेषतः ॥ सुसंस्कृतान्नमाज्याद्यैर्दधिक्षीरमधूनि च । फलमूलव्यंजनादिनि वेदयेत् स्वनिवेदयेत् ॥२॥ ॥इति कुलदेवतापूजनम् ॥ ॥अथ गोग्रासः ॥ ॥तत्रत्रनविष्णुर्गः ॥ ॥गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव दिने दिने । गवां कंडूयनं स्पर्शं ग्रासमाह्निकमेव च ॥१॥ तत्र मंत्रः ॥ सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः । प्रतिगृह्णंतु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥२॥ गोभ्यः इदं । गोभ्यः ॥ इति वायुपुराणे ॥ ॥ गवां स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणां ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा धरा ॥३॥ मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः । वृद्धिमाकांक्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ॥४॥ इति गोग्रासः ॥

अथ काकादिबलिः ॥ ॥व्यासः ॥ शनैः शनैर्द्धावलिं काकसुनेत्तु विदेवानेन विधानेन बलिं पश्चात् प्रक्षेपेत् ॥१॥ तत्र मंत्रः ॥ ऐंद्रवारुण वायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मयार्पितं ॥२॥ वायसेभ्यो नमः ॥ इदं वायसेभ्यो नमः ॥ ॥ इति काकबलिः ॥ ॥ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिंडः प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥१॥ श्वभ्यां नमः ॥ इदं श्वभ्यां इति वा ॥ इति श्वबलिः ॥ विष्णुपुराणे पिपीलिका ॥ कीटपतंगकाः श्वयुक्ता ये चान्ये कर्मनिबंधबद्धाः ॥ प्रयांतु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवंतु ॥ कृमिकीटपतंगेभ्यो नमः ॥ इति कृमिकीटपतंगेभ्यः इति वा ॥ इति काकादिबलिः ॥ मनुर्लिनीं वा निजवेदशाखोक्तविधि वा ब्रह्मयज्ञं वा कुर्यात् ॥ तत्रादिनपुरा उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञोऽजति स्वैव विद्यार्थी गुरुपोष्यकः ॥ अथ गौः ॥ ॥ जलिस्व पडेतेत्तिनुकः स्मृतः ॥१॥ गौतमः ॥ जानु कृत्वा जलं दत्त्वा लैन्जौं दत्त्वा पुनर्जलं । त्रीन्नीपर्वतमात्रं वै तज्जलं सागनापमं ॥२॥ स्मृत्यंतरे ॥ मध्वक्तं समादृत्य पत्रान्नं ॥ ॥ यो ददाति जलं सजातिन नर्वं योनिनो क्षावी द्राधा चानेरो ॥३॥ दधीन्दु तिन्नात्तनजे पवित्रान् स्त्रलक्ष्यानि ॥ इच्छया च न तो दशाद्धि न वे सस्यचानि ॥ ॥ अनिस ॥ माता पिता गुरुस्त्री ताभ्रज्ञातनासमासि

25 ॥ 24

24

नः अत्यागतोतिथिस्वाग्निपोष्यवर्गेषु प्राहृत॥ मदालसा पुत्रमाह॥ पितरो मुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा। कृमिकीटपतंगा
स्ववयांसि पशवः सुनाः॥६॥ गृहस्थमनुजीवंति ततस्त्रिविष्टिं प्रजा तथा। सुखं चास्यनिरीक्षन्ते अपि नो दास्यतीति वै॥७॥ अद
त्वा तु जए तेल्पः पूर्वैस्तु क्तो विचजाः॥ सर्वं तु जानो न जानाति स्वर्गं गच्छेज्जगतीमात्मनः॥ ॥इति भिक्षादानविधिः॥ ॥अत्रिः॥
घवासं गच्छतो न स्वगृहे कर्त्तोन विधते। पंचानामहतामेव सज्जनैः सह गच्छति॥१॥ प्रवासे कुरुते तल्वे तान्न दत्तमुपपद्यते। निवेद्य
त्वपचते चान्नम ज्ञितान्समुपपजेत्॥२॥ पुत्रो भ्राता पिता ऋत्विक शिष्यश्वशुरमातुलाः। पत्नीसो त्रिजज्पा नास्वदत्त्वा बलिकर्म
॥म॥३॥ विष्णुः॥ ॥दिवती थैहविः कृत्वा प्राजापत्येन तथाक्षवित्। ग्रामान्तरगते पत्यौ हव जेतुस्वतान्प्रजा॥४॥ मनुः॥ साज मन्नस्यसि
द्धस्य पत्न्यमंत्र बलिं हरेत्॥ वैश्वदेवं हि ताम्रेतत्सार्जं प्रातर्विधीयते॥५॥ पंच जन्तो मुनो माहान्नकरोति गृहासमी॥ तस्य नायं च लोको न
पनो लोको भवति धर्मतः॥६॥ मनुः॥ जत्कुलं सो मयोगेन प्राप्नोति नमवान्द्विजः। सम्यकर्त्तौ च महाजन्नं दत्त्वा दद्वान्नु भाग॥७॥
पुनाः॥८॥ अथ तिष्ठति मन्त्रिकिञ्चित्कल्पितादपनं गृहे। एकमन्नं सपानीयं संसर्द्धापत्यकन्यसंयुतः॥९॥ तथा कालमनुष्याद्येनो जनम
॥ अथ तिष्ठति मन्त्रिकिञ्चित्कल्पितं भगवान्हरिः॥ ॥इति पंचमहायज्ञविधिः॥ ॥अथ भोजनान्ते अपना संध्या
॥शनी निशिः तेन सर्व संसर्द्धा प्रीता भगवान्हरिः॥ बहिः संध्यामुपासीत मासीनस्त्वथवा गृहे॥ व्यासः॥ बहिः संध्याद
विधिः॥ ॥सो विकुरोध यान्यापम शोक्न मित्तास्कने॥ बहिः संध्यामुपासीत मासीनस्त्वथवा गृहे॥ व्यासः॥ बहिः संध्याद
शगुणा मनः शुद्धवाणोक्तवागृहे पे कगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणाः स्मृताः। शतसाहस्रिकान घामनन्तं विष्णुसन्निधो॥
त्यलस्मान्नं बहिः संध्यामुपासिता॥ गृहे पे कगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणाः स्मृताः। शतसाहस्रिकान घामनन्तं विष्णुसन्निधो॥
कल्पावाहनोदकप्राशनमंत्रजपवेदनदीतीनप्रजेपवर्ज्यं सकलं कर्म प्रातः संध्याविधिवत्॥ ज्ञातव्यं॥ तत्र तावदुपान्तु

को°

संध्योपासनमहं कनिष्ये ॥ ॐ इंद्रासनस्थितीकृष्णोपीतवस्त्रश्चतुर्भुजः ॥ शंखचक्रगदापद्महस्तो गरुड
तन्नजार्थे ब्रह्मवाध्येसार्के ... ॐ विष्णवी अज्ञनीसांनांजदन्हा पापमकार्ण मनसावाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामु
वाहनी ॥ वदनं सिमवासीतामाजान्हीसूर्यमंडलात् विष्णवी अज्ञ ... इत्याचमनी ॥ अनेना
दृना ॥ शिरनाशहस्तदवलुंपतु ॥ जलिंचदुनितंमापि ॥ इदमहममृतजोनौ सत्वेज्योतिष्वि जुहोमिस्वाहा ॥ इत्याचमनी ॥ अनेना
द्रनाशिरनाश्च हस्तदवलुंपतु ॥ जलिंचदुनितंमापि ॥ इदमहंममृतजोनो सत्जेज्योतिष्वि जुहोमिस्वाहा ॥ ॥ इति श्री ... मन्त्रकाशश्रप
श्रोत्रलशतसंख्याकेनगायत्रीजपेनसार्वीगनूतेनश्रीभगवान्विष्णुस्वरूपीसवित्रीजतो ॥ ॥ अथ विष्णुभक्तिरुच्यते ॥ ॥ शाजनादुत्थितोजस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनं ॥
ना हसंध्याआह्निकविधिः समाप्तः ॥ ॥ अथ विष्णुभक्तिरुच्यते ॥ ॥ शयनादुत्थितोयस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनं ॥
कीर्त्तनानन्तस्यपापानिनाशमायान्त्यशेषतः ॥ एतत्रवित्तापनादिशजनादुत्थायप्रातःचम्यकर्त्तव्यम् ॥ १ ॥ अथ नमस्कारः ॥ ॥
तत्र वामनपुराणे ॥ सर्वमंगलमांगल्यं वनेन्येवनदं शिवं ॥ नानाप्तांनमस्कृत्यसर्वकर्माणिकारयेत् ॥ २ ॥ मत्स्यपुराणे ॥ नमोब्रह्म
ण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ ३ ॥ गरुडपुराणे ॥ अमुनविबुधसिद्धैस्तोजतेजस्य
नः सकलमुनिजिनद्यैश्चिंत्यतेजो विशुद्धः ॥ निखिलहृदिनिविष्टो वेत्तियः कर्मसाक्षी तमजममृतमीशं वासुदेवं नतोस्मि ॥ ४ ॥
विष्णुपुराणे ॥ जन्मनिर्जनपुण्यो वासुदेवस्य सात्वतैः ॥ वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते योनतोस्मितम् ॥ ५ ॥ पद्मपुराणे ॥ ॥
हरिप्रतिवेदनिषिद्धाकर्त ॥ ॥ अपिपापं दुराचारं नत्वतत्प्राप्तं तत्क्षणे ॥ निज्ञन्नेकिंकनाजाम्याउत्तूकालपनेजथा ॥ ६ ॥ अथ स्मर
तत्र पद्मपुराणे ॥ स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातु चित् ॥ सर्वे विधिनिषेधाः स्युः एतयोरेव किंकराः ॥ १ ॥ गरुडपुराणे ॥ ॥ म
हतस्तपसोमूलं प्रसवः पुण्यसन्ततेः ॥ जीवितस्य फलं स्वादु नित्यं तस्मरणं हरेः ॥ २ ॥ विष्णुपुराणे ॥ ब्रह्माण्डवाक्यं ॥ ॥ दन्तानजा
नां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णायदेतेनवलंममैतत् ॥ महाविपत्तापविनाशनोयंजनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥ ३ ॥ ...

श्रीग । २५

२५

मपहानिति॥ स्थितेमनस्यनलेममकुत्रतिघाति॥ जन्मिंस्थतेजन्मजनान्तकादिन्नपानिसघ्रो॥ पपपिजानितान॥४॥ आन्नासःस्मनणोकोस्य
स्मृतेजच्छतिशोत्तनम॥ पापञ्जपस्पर्श्वलवतिस्मनतोनमहर्न्निशं॥५॥ ॥अथकीर्त्तनम्॥ ॥तत्रविष्णुधर्म्मोत्तरे॥ मंगल्यंसर्व्वपा
पघ्नमायुष्यंपापनाशनं॥ भुक्तिमुक्तिप्रदंपुण्यंवासुदेवस्यकीर्त्तनम्॥१॥ विष्णुरहस्ये॥ कोटिदानंग्रहणेश्वमेधसहस्रजागरी॥ गोएकु
कूल्पवासः॥ जन्मापुतीमेनुसुवर्णदानंगोविन्दकीर्त्तेर्न्नशमंशतांशैः॥२॥ स्कंदपुराणे॥ गोविंदनामापजःकश्चिन्नरोजवतिभूतले॥ की
र्त्तनादेवतस्यापिपापंजातिसहस्रधा॥३॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे॥ आलोविपणा॥ विपणानि...नाधोनेपुव्याधिषुपच्यमानाः॥ संकीर्त्य
नानाम्नाशब्दमात्रंविमुक्तदुःखाःसुखिनोनवंति॥४॥ जेऽहर्न्निशंजगन्नाथंतुर्वासुदेवस्यकीर्त्तनं॥ कुर्वंतिलाननव्याघ्रानकलिघो
घतेननान्॥५॥ ॥अथलक्षिण॥ ॥तत्रविष्णुपुराणे॥ धर्म्मार्थकामैःकिन्नस्यमुक्तिस्तस्यकनेस्थिता॥ समस्तजगतांमूलेजस्य
तत्क्तिस्थिनात्वपि॥६॥ वामनपुराणे॥ जेषांचक्रगदापाणौनत्क्तिनव्यत्तिचानि॥ तेजानन्तिनिजतस्थानंपत्रजपोगोस्वनोहिनिः॥१॥
नरसिंहपुराणे॥ पत्रेपुपुष्पेपुफलेपुतोजेष्वकीतलत्त्येपुसदेवसेतु॥ तक्तेकलत्येपुन्पुपुराणे॥ मुक्तेकिमर्थंक्रियतेनृपालः॥
३॥ महाभारते॥ पत्रेपुव्यंफलंतोजंपोमेतक्त्याप्रजच्छति॥ तदहंतक्त्युपहृतमश्नातिप्रजतात्मनः॥४॥ स्कंदपुराणे॥ जन्मकोटिस
हस्रेषुनानासंसानजोनिषु॥ स्थितावियुक्तपापस्यजदित्तक्तिःप्रजापते॥५॥ ॥अथत्रतक्तलक्षणम्॥ ॥विष्णुपुराणे॥
जमऊवाच॥ ॥नचलतिनिजवर्णधर्म्मतोपःसममतिनात्मसुहद्विपक्षपक्षे॥ नहरतिनवहन्तिकंचिदुच्चैःस्थितमनसंतमम
वेहविष्णुतक्तं॥१॥ ॥अथपत्रतक्तलक्षणानि॥ ॥तत्रविष्णुपुराणे॥ हरतिपनधनानिहन्तिजन्तून्वदतितथान्ततनिष्ठुराणि॥ जस्यअयुतज
नितदुर्भगस्यपुंसःकलुषमतेहृदितस्यनाप्यनन्तः॥१॥ नहसतिपनसंपदंविनिन्दांकलुषमतिःकुरुतेसनामसाधुः॥ नजजतिनदय

नो॰

तिजस्वसीतंमनसिनतस्यजनार्द्दनोऽधमस्य॥२॥अथधनाद्युपार्जनं॥ ॥तत्रविष्णुपुराणे॥स्वधर्म्मतत्परोविष्णुमाराधयन्
तिनान्यथा॥२॥देवद्विजगुरूणांयःशुश्रूषासुसदोद्यतः।तोष्यतेतेनगोविंदःपुरुषेणाननेश्वर॥३॥यस्यरागादिदोषेणा
नदुष्टंनृपमानसम्।विशुद्धचेतसाविष्णुस्तोष्यतेतेनसर्वदा॥४॥रागादयोत्रविद्ययनअनुमताः॥तस्मात्सदावानवतउनुपपा
जनार्द्दनःस्मानायतेस्ववर्णाश्रमधर्म्मानुष्ठानकादिनाप्रादानंदद्यायजेद्देवान्जपेत्स्वाध्यायतत्परः।नित्योदकीजवेद्विप्रःकु
२६
र्याच्चाग्निपरिग्रहं।वृत्त्यर्थंयाजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्तथा।कुर्यात्प्रतिग्रहंदानंशुक्लार्थन्यायतोद्विजः।शुक्लार्थानन्या
यार्जितधनानां॥तत्रापिन्यायतःजयोपयोगमायाज्ययाजनादिकंचतत्क्षासर्वलोकहितंकुर्यान्नाहितंकस्यचिद्विजः।
सी॰॥ मैत्रीसमस्तभूतेषुब्राह्मणस्योत्तमंधनम्।ग्राव्णिरत्नेचपानकेसमबुद्धिर्भवेद्विजः।ऋतावभिगमःपत्न्यांशस्यतेचास्यपार्थिव। २९
२९ दानानिदद्यादिच्छातोद्विजेभ्यःक्षत्रियोपिहि।यजेच्चविविधैर्यज्ञैरधीयीतचपार्थिवः॥शस्त्राजीवोमहीरक्षाप्रवरातस्य २९
जीविका।तस्यापिप्रथमोकल्पःपृथिवीपरिपालनात्।प्राप्नोत्यनिमत्तान्लोकान्नूवसंस्थाकरोतिजः।वाणिज्यंपशुपाल्यंच
कृषिश्चमनुजेश्वर।वैश्यायजीविकांब्रह्माददौलोकपितामहः।तस्याप्यध्ययनंयज्ञोदानंधर्म्मश्चशस्यते।नित्यनैमित्ति
कादीनामनुष्ठानंचकर्म्मणाम्॥द्विजातिसंश्रयंकर्म्मतादर्थ्यंतेनपोषणम्॥क्रयविक्रयजैर्वापिधनैःकारूद्भवेनवा।दान
दद्याद्वृषूद्रोपिपाकयज्ञैर्यजेतच।पित्रादिकंचतत्सर्वंशूद्रःकुर्वीततेनवै।भृत्यादिभरणार्थायसर्वेषांचपरिग्रहः।तादर्थ्यं
त्रैवर्णिकपानतंत्र्यं।तेनतच्छुश्रूषालब्धद्रव्येण।वर्णाश्रमेषुयेधर्म्माःशास्त्रोक्तानृपसत्तम।तेषुतिष्ठन्नरोविष्णुमाराधयन्
तिनान्यथा॥ ॥[illegible]॥ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप।कर्म्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः॥रामो

दमस्तपः शौचं क्षान्तिनार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं । विज्ञानं जन्मादिकर्म कौशल्यं । शौर्यं तेजो
धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं । शौर्यं विक्रमशीलत्वं तेजः पराभवशक्तिः दाक्ष्य
मुत्साहः ईश्वरभावः प्रभुत्वं कृषिगोरक्षवाणिज्यं । गोरक्षा पाशुपाल्यं परिचर्यात्मिकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं । स्वे स्वे क
र्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं । स्वकर्म
णा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः । श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।
स्वधर्मात्स्ववर्णाश्रमधर्मः ॥ ॥नरसिंहपुराणे॥ ॥एवमादिफलोपेतं नरसिंहार्चनं नृप । कुरु त्वं नृपतेः पुत्र यदि वांछसि
सद्गतिं । इत्यपरं तत्र नास्ति धर्मो नान्यः फलप्रदः । नरैः प्रसुकृतं कर्तुं देवदेवस्य पूजनं । संनूनापि स्तुपापानि फलमूलानि पार्थि
वा तोयं न दत्तं गगेषु देवसाधान ॥ स्थितः । स्वैः स्वैः पदमनुप्राप्तः केशवस्य प्रसादतः । ये येन पूर्वनानाजन्ममुक्तिलस्यकनेष्ठि
ता । किं कनादं उपाशौ वनजमोन च जातना । समर्थोस्य सजस्यात्मा केशवालंबनः सदा । वर्णाश्रमेषु ये धर्माः शास्त्रोक्ता मु
निसत्तम । तेषु तिष्ठन्नरो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ ॥अथ भागवतशास्त्रमहिमा ॥ ॥तत्र स्कंदपुराणे ॥ वैष्णवानि
तु शास्त्राणि ये शृण्वंति गृहे सदा । न जातु भास्तेमानवा लोके विष्णुलेप्सीवनप्रदः ॥१॥ जीवितात्परधिकं येषां शास्त्रं भागवतं कलौ । न तेषां
भवति क्लेशो याम्यकल्पशतैरपि ॥२॥ यावत्तिष्ठति गेहेति तच्छास्त्रं भागवतं हि ये । आस्फोटयंति वल्गंति तेषां प्रीताः पितामहाः ॥३॥
यच्छंति वैष्णवानां च शास्त्रं भागवतं हि ये नरः । कल्पकोटिसहस्राणि विष्णुलोके वसंति ते ॥४॥ श्लोकार्धं श्लोकमेकं वा वरं भागवतं
गृहे । शतशोथ सहस्रैस्तु किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ॥५॥ गोपीचंदनमाहात्म्यं ॥ ॥तत्र गरुडपुराणे ॥ यो मृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भ

वी॥कोनेसमादाजलत्नाटपद्दे॥कनोतिनित्यंतनुशुद्धिहेतोः॥शिफाफलीकोटिगुणंसदाभवेत्॥१॥क्रियाविहीनंजदिमंत्रवर्जितंस
क्रियाविहीनंजदिकालवर्जितं॥कृत्वाललाटेजदिमोपिचंदनंप्राप्नोतितत्कर्म्मफलंसदाजपी॥२॥स्कंदपुराणे॥ ध्रुववचनम्॥ ॥
तुरीखचक्रांकिततनुःश्रुनसामुंजनीघनः॥गोपीचंदनलिप्तांगोदृष्टश्चेत्तदघंकुतः॥हनिनामाजनमुखेतालेगोपीमृदोकिते॥तु
लसीमालिकानर्कंसप्रशोक्षुनर्जमोक्षदा॥३॥गोपीमृत्तुलसीशंखःशालग्रामःसचक्रकः॥गृहेयिजस्पर्चैतेतस्यपापजयंकुतः॥
॥३॥अथशंखमाहात्म्यं॥ ॥तत्रस्कंदपुराणे॥त्रैलोक्येजानितीर्थानिवासुदेवस्यचाज्ञया॥शंखेतिष्ठन्तिविप्रेंद्रतस्माच्छंखंसदा
र्च्चयेत्॥४॥शंखलग्नंतुजन्मोजंभ्रामितंकेशवोपरि॥वदतेशिरसानित्यंगंगास्नानेनतस्यकिं॥५॥नाद्यंतगंगाजंवापिवापीकूप
कूपादिकं॥सर्वंतत्तनिगंगाजमग्राह्यजनार्दनः॥६॥गृहीत्वापादोदकंशंखेकृत्वानुवैष्णवः॥जोवहेच्छिरसानित्यंसमुनिस्तापसोवि
नः॥७॥त्वंपुनारासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे॥निर्मितःसर्वदेवैश्चपांचजन्यनमोस्तुते॥८॥वामनपुराणे॥ ॥दन्तिं॥ ॥वक्रेशी
खेनतिलमिस्रोदकेनवा॥उदकेनामिमंत्रेणचपरःकुर्यादभिषेचनं॥त्रिकृत्सोतसिचैवेनध्यानेनतोषकामनमानसः॥जावज्जीव
कृतंपापंतत्क्षणा॥तस्यनश्यति॥अनिष्ठपञ्चपत्रेणसर्वंनत्तोदकेनच॥सोतसोवैनरस्नात्वासर्वपापैःप्रमुच्यते॥दन्तिं॥व
त्तेशंखेनपात्रअदुम्बरेस्थितं॥उदकंजस्तुगृह्णीतेशिरसाधृष्टमानसः॥तस्यजन्मकृतंपापंतत्क्षणा॥देवनश्यति॥ ॥अथ
धात्रीमाहात्म्यं॥ ॥तत्रस्कंदपुराणे॥जःकश्चिद्वैष्णवोलोकेघत्तेधात्रीफलंमुने॥प्रियोभवतिदेवानांमनुष्याणांच
काकथा॥१॥मूर्द्धिपानौमुखेचैवदेहेचमुनिसत्तम॥घत्तेधात्रीफलंजस्तुसमहात्मासुदुर्लभः॥२॥धात्रीफलविलिप्तांगोधा
त्रीफलसमन्वितः॥धात्रीफलकृताहारोनरोनारायणोभवेत्॥३॥पद्मपुराणे॥ ॥प्रह्लादंप्रतिश्रीकृष्णवाक्यं॥ ॥ममन॥

२७

श्री:॥ २७

२७

मौक्तिकाद्यैः पुनतोजानुतिष्ठति श्चर्चितावैश्चवगृहेतत्रमां विद्धिदैतज। वैनतेजांकितांघ्रैयां सुदर्शनप्युतां जदि। ममाग्रे
स्थापजेघञ्छुदे... स्वसाम्पहं। जसुवादजते घंटीवैनतेजेनविह्विते। धूपेनीराजने स्थाने पूजाकाले विलेपने। ममाग्रे प्रत्स्जह
वत्सप्रत्जेकैलसतेकूली॥ ॥तत्र भगवते॥ ॥उद्धवउवाच॥ ॥क्रिजाजोगं समाचक्ष्व वधनाधने प्रत्तो। जस्मात्वां जपूया
श्चन्तिसात्वताः ... चतर्षत्त। एतद्वदन्ति मुनजो मुहुर्न्निःश्रेजसं नॄणां॥ ।नानदो भगवान्व्यासः आचार्जोंगिनसृभुतः॥२॥ निःसृतं ते
मुखांभोजाजूपदाह भगवानजः। पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्नवः॥ एतद्वै सर्व्ववर्णानां आसमानां च सम्मतम्। श्रेजसामु
त्तमं मन्जे स्त्रीसूद्राणां च मानद॥४॥ एतत्कमलपत्राक्ष कर्म्मबंधविमोचनम्। भक्ताज चानुरक्ताज ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर॥५॥ ॥
श्रीभगवानुवाच॥ ॥नह्यन्तोनन्तपानस्य कर्म्मकाण्डस्य चोद्धवः। संक्षिप्तं वर्णजिष्यामि जथावदनुपूर्वशः॥६॥ वैदिकस्तांत्रि
कोमिश्र इति मे त्रिविधो मखः। त्रजाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्च्चजेत्॥७॥ जदास्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः। जथाज
जेत मां भक्त्या स्रद्धया तन्निबोध मे॥८॥ अर्च्चाजां स्थंडिले ग्नौ वा सूर्जे श्वप्सु हृदि वा द्विजः। द्रव्येण भक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुं माममा
जया॥९॥ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोंगशुद्धये। उभजैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः॥१०॥ संध्योपास्त्यादिकर्म्माणि वेदेना
चोदितानि मे। पूजांतैः कल्पजेत्सम्जक्संकल्पः कर्म्मपावनीम्॥११॥ शैली दारुमजी लौही लेख्या लेख्या च सैकता। मनोमजी
मणिमजी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥१२॥ चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं। उद्वासावाहने नस्तः स्थिरानांमुद्धवार्च्चने॥१३॥
अस्थिरानां विकल्पस्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वजं। स्नापनं त्वविलेख्यानामन्जत्र परिमार्जनं॥१४॥ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्म्मद्यागः
प्रतिमादिष्वमाजिनः। भक्तस्य च जथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि॥१५॥ स्नानालंकरणं प्रेष्टं तकेन मम वाजेपि तूजेप्स

ओं

२४

श्रीः॥
२८

तंक्रोपहृतेनमेतोष्याजकल्यते॥ गंधो धूपः सुमनसो दीपोन्नाधं च किं पुनः॥१६॥ स्तुविः संज्ञ तस्मान्नः प्राङ्मुखैः कल्पि
तासनः आसीनः प्रागुदग्वा दर्भेष्वासीनो थुसंमुखः॥१७॥ कृतन्यासः कृतन्यासीम दर्भोपास्तीर्णमं जेत्॥ कुलशश्रोनि
णीपिंच पथ्याव दुपसाधयजेत्॥१८॥ तदक्षिणे वजजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च। प्रोक्षपात्राणि त्रीण्यप्युक्षिते ते द्रव्ये स्वसाधये
नू॥१९॥ पाद्याद्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः। द्धदाशीष्णो वशिष्य जागाजत्र्याचानि मंत्रजेत्॥२०॥ पिंडेवा द्वगिनि
सैसुखे हृत्यजस्थांपनीमम अन्वीजीवकलीघ्यापजेन्नादाने सिञ्चताविततम्॥२१॥ तदात्मनूतपात्रपिंडे व्याप्तेसीपूजयत
न्मजः आवाहस्द्रादि ष्पुस्थाप्यन्नलोगंमां प्रपूजजेत्॥२२॥ पाद्योपस्पर्शनाद्योदिनुपचानान्प्रकल्पजेत्। धर्म्मादिक्षिस्व
नवलिः कल्पयित्वासनं मम॥२३॥ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम्। उज्वाल्यां वेदतंत्रात्यां महीं नूतनसिद्धजे॥२४॥
सुदर्शनं पांचजन्यं गदाशीर्पुधनुर्हलान्। मुशलं कौस्तुभं मालां सीवत्सां वानुपूजजेत्॥२५॥ नन्दं सुनन्दं गतनुं प्रचाढं
चाप्मेवच। महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणाम्॥२६॥ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुं सुरान्। स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखा
नूपूजयेत्प्रोक्षणाः दिक्षिः॥२७॥ चन्दनोसीनकपूर्नकुंकुमागुरुवासितैः सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यशः विज्ञबेसति॥२८॥ स्वर्ती
चर्माद्नुवाकेन महापुरुषविद्यया। पौरुषेणापि सूक्तेन सामनीराजनादिभिः॥२९॥ वस्त्रोपवीतत्तनानापत्रस्लग्गंधलेपनैः
क्ष्लींकुर्वीत सश्रेमः मद्भक्तो मां यथोचितं॥३०॥ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोऽक्षतान्। धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे सूक्ष्म
जाद्यं कः गुडपायससर्पीषि शष्कुल्यापूपमोदकान्। संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सविकल्पयेत्॥३१॥ अभ्यंगोन्मर्दनादर्श
दैनयावृत्तोतिषेचनं अन्नाद्यगीतनृत्यानि पर्वणि स्युतुतान्वहं। विधिना विहिते कुंडे मेखलागर्त्तवेदिभिः अग्निमाधयाज

२८

पतितः सम्मूह्य त्यागानि नोदितम् ॥३४॥ पनिस्लीसोथपपुंजे दत्वा वा जलधाविधि। प्रोक्तापासाद्यद्रव्याणि प्रोक्ष्य गन्धो जलावपेत
मी॥३५॥ तत्तजां सूनदस्र स्वयं शंखचक्रगदांबुजेः। लसच्चतुर्भुजे शान्तं पद्मकिंजल्कवाससं। स्फुरत्किरीटकटकं कटिसूत्रा
वरांगदं। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ॥३७॥ ध्यायेदभ्यर्च्य दारूणि हविषाभि घृतानि च। प्रास्याज्यभागावा
घारौ दत्वा वाज्यप्लुतं हविः ॥३८॥ जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशर्चावदानतः। धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः
॥३९॥ अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत्। मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकं ॥४०॥ दत्वाचमनमुच्छेषं
विष्वक्सेनाय कल्पयेत्। मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यं तथार्हयेत् ॥४१॥ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम। म
त्कथाः श्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥४२॥ स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि। स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदे
त दंडवत् ॥४३॥ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं। प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युमहार्णवात् ॥४४॥ इति शेषां मया
दत्तां शिरस्याधाय सादरं। उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ॥४५॥ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत्। सर्वभू
तेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ॥४६॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतांत्रिकैः। अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विंदत्यभी
प्सितां ॥४७॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृढं। पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥४८॥ पूजादीनां प्रवाहा
र्थं महापर्वस्वथान्वहम्। क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥४९॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयं। पूजा
दिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥५०॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति। भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मां
॥५१॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः। वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ॥५२॥ कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदि

ओं

तुनेवच ॥ कार्म्माणि त्यागिनः श्रेयस्तृप्यो नृपसितत्फलम् ॥ ५३ ॥ आवाहनं ॥ नृसिंहपुराणे ॥ ॥ आगच्छ नरसिंहेति आवाह्याञ्जलिपु
ष्पकैः ॥ एतावतापि राजेंद्र सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तथैवाचमनीयस्य दानाद्वालरासलभाः ॥ तीर्थतोयं तथादत्वा देवस्याचमनीयपु
नः ॥ स्वर्गलोकमवाप्नोति सर्व्वपापविवर्जितः ॥ नवस्त्वाचमनीयस्य दानाद्भवति निर्म्मलः ॥ दत्वासनमथार्घ्यं च पाद्यमाचमनीय
कं देवदेवस्य विधिना सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ॥ अथ मधुपर्कः ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ मधुपर्कस्य दानेन परं पदमिहाप्नुते घृतं दधि
तथाज्यो हि मधुपर्के वियोजितो ॥ गव्ये दधिघृते देयो मधुपर्को विजानता ॥ ॥ अथ स्नानं ॥ नृसिंहपुराणे ॥ निर्म्माल्यमपनीयाथ
तोयेन स्नाप्य केशवं ॥ नरसिंहकृतिं राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ गोप्रदानफलं प्राप्य यानेनैव न शोभिना ॥ नरसिंहपु
नं प्राप्य मोदते कालमनन्तकम् ॥ ॥ अथ महास्नानं ॥ ॥ अग्निपुराणे ॥ महास्नानेन गोविंदं संस्नाप्य मानवः ॥
जीवन् प्राप्य पूतेकामं तं तमाप्नोति शीशपम् ॥ विष्णौ ॥ स्नाने फलशतं ज्ञेयं मत्स्ये गैप पंचविंशतिः पलानां द्वे सहस्रे तु महा
स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥ ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ ॥ स्नानार्थं सुनजीजीवनं महिष्या पापसंकुलिताः ॥ नक्रोदकपुष्पाद्येन ब्रह्मं
स्नानमर्हति ॥ शंखस्थितेन तोयेन यः स्नापयति केशवं ॥ कपिलाशतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ स्नानकाले तु कृष्णस्य
अगरुं दहते तु यः ॥ प्रविष्टे नास्तिकानं घ्रे पापं जन्मयुतं दहेत् ॥ स्नानकाले तु देवस्य पठन्नामसहस्रकं ॥ प्रत्यक्षरं लभेत् पुण्यं
कपिलागोशतोद्भवं ॥ पूजाकाले तु संप्राप्ते कृष्णस्याग्रे तु नर्त्तनम् ॥ गीतं चैव पुनात्यत्र वाचो केवदनेन हि ॥ ॥ अथ दीपः ॥
बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलंतं केशवोपरि ॥ कुर्याद्दानात्रिकं यस्तु कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥ कर्पूरेणा तु यः कुर्याद्भूत्या केशवमूर्द्ध
नि आरात्रिकं मुनिश्रेष्ठ प्रविशेद्विष्णुमव्ययम् ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं यत्कृतं पूजनं मया ॥ सर्व्वं संपूर्णतामेति कृतेनीराजने

29

श्रीः ॥
२९

२९

॥नृसिंहपुराणे॥ गंगाप्रयागनैमिषपुष्कराणि तीर्थानि जानि कुरुजांगलयामुनानि । कालेन ती-
र्थे॥ ॥अथपादोदकं॥ ॥ ॥नृसिंहपुराणे॥ ... पादोदकं भगवतः पुनाति स द्यः॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनं ॥ स
र्वसलिलानि पुनन्ति पापं पादोदकं भगवतः पुनाति सद्यः॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनं ॥ स
र्वमंगलमांगल्यं सर्वदुःखविनाशनं । प्रयागस्य च नाम स्य पुष्करस्य च सेवने । पृथूदकस्य तीर्थस्य प्रभासे लभते फलं । चक्रतीर्थे
र्वमंगलमांगल्यं सर्वदुःखविनाशनं ॥ सन्नत्या गंगाजा वीचगत्वा यत्राप्नुयात्फलं । तत्फलं लभते शेषं मूर्ध्निपादाम्बुधारणात् । पाद
फलं यो द्विकृताद्विष्णोः पादाम्बुधारणात् । सत्सत्त्वा गंगाजा वीचगत्वा यत्राप्नुयात्फलं ॥ विष्णुपादच्युतां गंगां शिरसा यो न धारयेत्॥ ॥अथवस्त्रदानम्॥ ॥नृसिंहपुराणे॥
दकस्समा हात्म्यं देवो जानाति शंकरः । विष्णुपादच्युतां गंगां शिरसा यो न धारयेत्॥ ॥अथवस्त्रदानम्॥ ॥नृसिंहपुराणे॥
दकस्समा हात्म्यं देवो जानाति शंकरः । सोमलोके नमित्वा तु विष्णुलोके महीयते॥ ॥अथयज्ञोपवीतं॥ यज्ञोपवीतदा
वस्त्राभ्यामच्युतं यस्तु ... पनियाप्यविचित्रितम् । सोमलोके नमित्वा तु विष्णुलोके महीयते॥ ॥अथयज्ञोपवीतं॥ यज्ञोपवीतदा
वस्त्राभ्यामच्युतं यस्तु ... त्रिवृतं त्रिगुणं बहुपीतं च पट्टसूत्रादिनिर्मितं । यज्ञोपवीतदा
नेन मुनेरर्घो ब्राह्मणो भवेत् । वेदविद्ग्रस्तु च तुर्वेदी शुद्धयोनिस्त्रिसंशयः । त्रिवृतं बहुपीतं च पट्टसूत्रादिनिर्मितं । यज्ञोपवीतदा
नेन मुनेरर्घो ब्राह्मणो भवेत् । अलंकारान्तु यो दद्याद्विप्राणां पुनाजवा । स गच्छेद्वाधुनालोकं नानात्नना । भूषि
विन्देदत्वा वेदान्तगो भवेत्॥ ॥अथभूषणानाम्॥ अलंकारान्तु यो दद्याद्विप्राणां पुनाजवा । सगच्छेद्वाधुनालोकं नानात्नना । भूषि
तनासुवत्सोत्तनाद्विजोर्हानकेयूरकुंडलैः । मुकुटैः कटकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयेन्नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणा । भूषि
तनासु वत्सोत्तनाद्विजोर्हानकेयूरकुंडलैः । चंदनागुरुकर्पूरकुंकुमासीनपयकैः । अनुलिप्ताह निर्लेक्षावनान्तोगाप्र
तः विष्णुलोकमवाप्नोति जावदिन्द्राश्चतुर्दश॥ चंदनागुरुकर्पूरकुंकुमासीनपयकैः । अनुलिप्ताहनिर्लेक्षावनान्तोगाप्र
तः विष्णुलोकमवाप्नोति जावदिन्द्राश्चतुर्दश॥ ॥अथबीजनानि॥ चाम
तः विष्णुलोकमवाप्नोति जावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ॥अथचंदनम्॥ ... शशिनस्याब्रतुः समं॥ ॥अथबीजनानि॥ चाम
यच्छति कस्तूरिकाजाक्षेनागोरवत्वान श्वंदनस्य वा कुंकुमस्य च यश्चैकः शाशिनस्याब्रतुः समं ॥ ॥अथबीजनानि॥ चाम
जच्छतिकस्तूरिकाजाक्षेनागोरवत्वानश्वंदनस्य वा कुंकुमस्य वा यश्चैकः शाशिनस्याब्रतुः समं॥ ॥अथबीजनानि॥ चाम
रैर्वीजयेद्यस्तु देवदेवं जनार्दनम् । तिलेप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्॥ ॥छत्रम्॥ छत्रं वहुसलंकं तु वल्लनी वस्त्र
संपुतम् । दिव्यनलैस्वर्णपुष्पैर्हेमदंडसमन्वितं । यः प्रयच्छति कृष्णस्य च छत्रं लभत्मायुतैर्वृतः ॥ प्रार्थ्यते सोमनैः सर्वैः क्रीडते
संपुतम् । दिव्यनलैस्वर्णपुष्पैर्हेमदंडसमन्वितं । यः प्रयच्छति कृष्णस्य छत्रं ... दर्शयित्वा तथात्मंच मुलगत्त्व निजाय
वित्तदिः सह॥ ॥अथदर्पणम्॥ ॥दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान्दर्पणं ब्राह्मवेत् । दर्शयित्वा तथात्मं च मुलगत्त्व निजाय-
पितृभिः सह॥ ॥अथदर्पणम्॥ ॥दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान्दर्पणं ब्राह्मवेत्

औ०

ते ॥ ॥ अथ पुष्पाणि ॥ स्कंदपुराणे ॥ ॥ अहो नष्टा विनष्टा ये पलिताः कलिकन्दने । येनार्चितो हरिर्ये आकमलैः सितैः सितैः अ
पनाय सहस्राणि अपनाय शतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः जमते ह ल अर्चितः न तत्करोति विप्रेन्द्र तपसा तोषितो हरिः । जन्मको
त्य हृषीकेशो मुनिपुष्पेन लक्षतः । अगस्तिपुष्पसंभूतैः कुंकुमेन सितैः सितैः । ये अर्चयन्ति च देवेशं तैः प्राप्तं परमं पदम् ॥ केतकीप
त्रकेनैव पूजितो गरुडध्वजः । समाः सहस्रं सुप्रीतो जायते मधुसूदनः । केतकीपत्रमादाय मिथुनस्थे दिवाकरे । येन अर्चितो हरि
र्भक्त्या प्रीतो मन्वन्तरं मुने ॥ इक्ष्वाकदेवकुसुमे प्रीतो भवति केशवः । किं पुनः पूजितो विप्र सर्वकामप्रदो हरिः । जातरूपनि
भैर्विष्णुं करवीरकुसुमे मुने ॥ ॥ ये अर्चयन्ति वृ गोविंदं तेषां सो निर्जलं जन्म ॥ ये अर्चयन्ति जगन्नाथं करवीरैः सितासितैः ॥
चतुर्युगानि विप्रेन्द्र प्रीतो भवति केशवः । सर्वकाले तु देवेशं कुंकुमैस्तं पकोज्ज्वेः । ये अर्चयन्ति न ते मर्त्याः संसारे ॥ पुनर्भवाः ॥
कुन्तीपुष्पी तु देवर्ष्ये प्रयच्छन्ति जनार्दने । सुवर्णपलमात्रं तु पुष्पे पुष्पे भवेन्मुने । कुंकुमानु ॥ वर्षाणां गंधा शतपत्रिकी । यो दद
ति जगन्नाथे से तद्वीपे वसेत्सदा । मल्लिकाकुसुमैर्देवं वर्षं ते गरुडध्वजं । अर्चयेत्पुनर्जातं आमुक्तो नागी भवेद्द्विसः । वकुला
शोककुसुमे ये अर्चयन्ति जगत्पतिं । ते वसन्ति हरेर्लोके यावच्चंद्रदिवाकरौ । मालतीकलिकामालाद्वेप्यधिकरिता हरेः । वाजिमेधायुतं
पुण्यं शालग्रामशिलार्चनात् । स्वर्णपुष्पार्चितो यस्माद्धेति ति केशवः । तस्यैव पादनज सप्तघ्यते जितिमा जन्म मी
पत्रैस्तु यो देवं पूजयत्यसुनर्द्धिपम् । जन्ममार्गो महाघोरे निस्तीर्णं तेन नानद ॥ ॥ बिल्वपत्रैश्च ये कृष्णं कार्तिके कलिवर्द्धनम् ॥
पूजयन्ति महात्मानः आमुक्ति तेषां मयोदिता । दमनकेनापि गोविन्दं संप्राप्ते मधुमाधवे । कपिलायाः शतस्य च मुने अश्वं नालभते
फलं मीजनी सहकारस्य केशवारोपनि नानद । जप्यन्ति ये महाभागाः गोकोटिफलभागिनः ॥ ॥ दूर्वांकुरैर्हरिं ये तु पूजाकाले प्रय

३०

श्रीः ॥
३०

३०

च्छति। पूजाफलं शतगुणं सम्यगाप्नोति मानवः॥ ॥जातीपुष्पयुतां मालां कर्पूरेण पटवासिताम्। निवेदयेद्देवदेवाय जन्मकल्पं प्राप्नुयान्नरः॥

न तद्वर्णायितुं शक्यं जन्मापि वर्षशतेनपि॥ पाटला जालथा पुष्पं नीलमिन्दीवरन्तथा। कुसुमो रक्तं तन्वक्तो सुखेतं तक्तो तथाम्बुजौ॥ जातीपु

ष्पाणि सर्वाणि कुन्दपुष्पं तथैव च। एवमादीनि पुष्पाणि दातव्यानि सदा हरेः॥ कर्णिकानुमजेः पुष्पैः काञ्चनैः कनकसुप्रत्नैः। अव्रे जित्वा

च्युतं लोके मम लोके महीयते॥ अगस्त्याम्बुजं वै पुष्पैः किंशुकैः सुमनोहरैः। समभ्यर्च्य हृषीकेशं जन्मदुःखाद्विमुच्यते॥ ॥नागकेशर॥

मालती बकुलाशोकं सेफालीं नवमालिकाम्। आम्रातं तगरं चैव मल्लिकां मधुपिण्डिकाम्। यूथिकाष्टपदं कुन्दं कदम्बं मधुपिण्डिकां पाट

लां चम्पकं हृद्यं लवङ्गमतिमुक्तकम्। केतकं कुरवकं बिल्वकं कह्लारं वासकं द्विज। पञ्चविंशति पुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यानि यानि मे। रत्नैर्व

र्चितानि नित्यं सा यक्रेना निसूदनः। ददाति सर्वकल्पानि तथैव स्वर्गसुखानि च। मदीयावनमाला च पुष्पेनेनिर्मलापुना। मथितावन

याततत्त्वैः पंचविंशतिभिः क्रमात्॥ ॥अथ तुलसीमाहात्म्यं॥ ॥गृहीत्वा तुलसीपत्रं भक्त्या विष्णुं समर्चयेत्। अर्चितं तेन सक

लं सदेवासुरमानुषम्। जानञ्जमेत्पनमात्मानं त्पक्तसर्वप्पिताम् मुने। तुल्जस्याजाद्येजदि विष्णुं जजत सम्मताऽन्नो। तुलसीपत्रमेकं

तु सुवर्णपलसंमितं। तुलसीं नवतिनाजेंद्रपत्रं केशवमूर्द्धनि। वर्ज्यं पर्युषितं पत्रं वर्ज्यं पर्युषितं जलं। न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्न

वीजलं॥ ॥तुलसीपत्रमादाय यः करोति ममार्चनं। न पुनर्योनिमाप्नोति मुक्तिभागी न वेद्विसंः। शालग्रामशिलार्चार्थं प्रत्यहं तुल

सीं जितो। तुलसी जे विविधावन्निघन्याह्लेकन पल्लवाः। क्रष्णमूर्द्धनि विन्यस्ता तुलसीपत्रमंजरी॥ सुवर्णकोटिपुण्यानां फलं गच्छ

त्य योधिकं। देवदेवो जगत्स्वामी कलिकाले विशेषतः। हित्वा तीर्थसहस्राणि सर्वाणि पुण्यप्रशिलोचयजात। तुलसीकानने नित्यं कलौ ति

ष्ठति केशवः। निनी जितानने र्जक्षु तुलसीवनवाटिका। नो पिता पेक्षु विषिनासीप्राप्त पनमं पदम्। एमंजनि दलैर्युक्तं तुलसीसं नवैः

५०

रु)

रुद्रा॰॥

३१

जितो ॥ कुर्वंति पूजनं विष्णोः सेकृताथाः कलौ नराः ॥ यत्फलं सर्वपुष्पेषु सर्वपत्रेषु नारद । तुलसीदलेन देवर्षे प्राप्यते केशवार्चने
न ॥ ॥ धात्रीफलेन यत्पुण्यं जयन्त्याः समुपोषणात् ॥ खगेंद्र भवतेन्द्र तु ॥ तुलसीपूजनेन तत् ॥ प्रयागस्नाननिरतानां काश्यां
त्र्यागाविमोचनात् ॥ यत्फलं विहितं देवैस्तुलसीपूजनेन तत् ॥ ॥ इति श्रीजेमप्रकाशे विष्णुपूजाविधानं समाप्तम् ॥ ॥
अथ रुद्रविधिः ॥ ॥ तत्र तुलावज्जुपनकत्वेन विनियोगादिकं चिन्त्यते ॥ विनियोगो नाम सर्वविधः ॥ सर्वोगीगिलावत्तु पा ॥
एकस्यैव मंत्रस्य विधिबलादनेकेषु सजातीयेषु विजातीयेषु च कर्म्मसु अंगत्वमस्ति ॥ अतो यस्मिन्कर्म्मणि मदीगत्नावतस्य जलेन
दातस्मिन्कर्म्मणि विनियोगोस्ति यः । एवं जपपिंचन मायामिष्टकायां शतरुद्रीयं जुहोतीत्युक्तान्यादिनिर्ग्र्लाग्वाक्येन ग्नि
चयने चनमेष्टकायामेकादशानि रुद्रानुवाकैर्होमे विहित इति होमाख्ये कर्म्मण्यंगत्वं रुद्रानुवाकानां तथापि जाबालश्रुतौ
किंजप्येनामृतत्वं नो ब्रूहि शतरुद्रीयकेनेति तथा रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति तथा रुद्रा ॥ ॥ जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्या
म इति सुतिस्मृतिपुराणावाक्यैर्जपहोमार्चनिकेषु विनियोगात् जपादिष्वंगत्वमस्ति । अतो जपे साध्ये विनियोगः । होमे साध्ये होमः ।
अर्चने साध्ये त्वर्चने विनियोगो ज्ञेयः ॥ ॥ इति विनियोगः ॥ अथ मंत्रविभागः ॥ ॥ तत्र मंत्रानेकम्मादीन्दीपातये
दितिआपर्वश ॥ मंत्रान्ते मंत्रसमाप्तिः कर्म्मादीन्कर्म्मोपक्रम्यत्त निपातये दोजं पेन्समग्नं मंत्रं पठित्वा कर्म्म कुर्यात् तथा ॥ न
मस्ते रुद्रमन्यव उतो त इषवे नमः ॥ नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः स्वाहेति स्वाहाकारान्ते हविस्त्यागोत्र नि पतुरापे त्युक्ता
त्यागः ॥ ॥ कार्य इति ॥ मंत्रविभागास्तु रुद्रानुवाकेषु नाना विधः ॥ तत्र सोतिकर्म्म ॥ चयने मायामिष्टकायां जुहोतीत्युक्ता त्रेधा वि
नक्ती जुहोति त्रय इमे लोका इति त्रिधा रुद्रानुवाकानामेकादशानां विभागः कृतः ॥ तथाहि सूत्रकारः तृतीयं जुहोति प्रथमं पञ्चेत

३१

ऋतवइतिप्रोक्तविनियोगोपिदर्शितः॥नमस्तेरुद्रमन्यवइत्येतानऽनुवाकैस्पत्रेयविनियोगापिप्रथमानूक्रम्यनमस्तेरुद्रेत्यइतिजा
नुरुद्रेणघानजमानोनयकानेत्यस्तवइत्युपक्रम्यनमस्तान्युयोजेतिनालिंगोक्तो॥ भगवतानेत्यस्राग्वदन्नेहुत्वासहस्रशइतिदशा
वतानाहुत्वाल्वानोहाजुहोतिनमोरुद्रेभ्योयेदिवीत्यास्यदग्ध्नेनहुत्वेतित्रेधाप्योऽशथाचविनियोगोदर्शितोबौधायनेनस्त्रेपनःप्र
कानःतत्रप्रथमोनुवाकेपंचदशार्चंवपंचदशमंत्राः॥द्वितीयेत्रयोदशयजुष्येतित्रयोदशान्तीयचतुर्थेपोःप्रत्येकंसप्तदशयजूं
ष्पि॥एषुत्रिष्वनुवाकेषुजजतोनमस्कानमंत्राः॥नवमानुवाकेनमोवःकिरिकेभ्योदेवेभ्योदेवतानांहृदयेभ्यइत्येतदुलनमंत्रच
तुष्टजेप्यनुष्ठजति॥तद्यथा॥नमोविक्षीणकेभ्योदेवानांहृदयेभ्योनमोविचिन्वत्केभ्योदेवानांहृदयेभ्योनमआनिर्हतेभ्योदेवानां
हृदयेभ्योनमआमीवत्केभ्योदेवानांहृदयेभ्यइति॥अर्जचानुषंगोयत्रहोमादिष्वतेष्वीमंत्रा॥॥एथिविनियोगपञ्चयोगास्त्रैवज
त्रतुजपादावपृथक्तनां॥नतत्रअपितुजपाद्यजनमेवपाठः॥एवंसर्वत्रानुषंगश्चलेषुज्ञेयं॥अत्रचद्वितीयानुदिनवमान्तेष्व
नुवाकेषुनमस्कानादिनमस्कानांतमेवकयजुरितिशाकपूणिः॥अष्टावनुवाकाअष्टोयजूंष्येतिकाशकृत्स्नः॥तत्रशाकपूणिप
नरुत्तजतोनमस्कानेषुसुकनोमंत्रविनियोगः॥तद्यथा॥नमोभवायचरुद्रायचनमःशर्वायचपशुपतयेचेत्यत्रद्वितीयानमःसपू
र्वमंत्रस्यांतत्वेनोक्तनमंत्रस्यवादित्वेतेषुजतार्थमन्वन्तः॥काशकृत्स्नमतेनत्रसंवध्यतेतथाचनमस्त्यकोमंत्रःपुनरपितमेवनमः
शब्दमुपादायनमःशर्वायचपशुपतयेचनमस्त्यपरोविशेषः॥एवमुक्तेनत्रापिविज्ञेयं॥अथवा॥नमोभवायचरुद्रायचेत्येवमादि
पुशब्देनप्रथमोनमः॥शब्दमनुकल्पयेत्॥एवमुक्तयतोनमस्कानमंत्रानवंति॥याज्ञिकपक्षेतुअन्यजतनतोनमस्कानेषुस्फोटोमंत्रविनि
गः॥नमोहिरण्यबाहवेसेनान्येदिशांचपतयेत्येकोमंत्रः॥पुनरादावेकनमस्कानेषु क्लः॥नमोनमोवृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनांपत

श्री०

जइति। प्रथमतएवद्विनमस्कारो द्वितीयो मंत्रः। एवमुक्तत्रापि चतुर्थोनुवाके वनमम मंत्रद्वयोश्च नमउवादो नमस्कारकः॥ अत एक
तनमस्कारकइत्युक्तजनतो नमस्कारः स्वीकार्यः॥ एवंविधास्वविभागार्थे कुत्रिल्लोप्य कानेनानुपात्रा इति बहुसम्मतः॥ सर्वोक्तएव
विभागो मनाग्यः॥ तथा च शाकपुणादिभिरपि न विरोधः। तथाहि द्वितीयतृतीयचतुर्थानुवाकास्तिष्ठा ये॥ नमस्कारान्तमेकं यजु
निति शाकपूर्णिनाह। पंचमादिनवमान्तानुवाकादन्त्यास्ति प्राजे॥ तन्नमस्कारा ये कयजुर्लिर्मिति शाकल्य॥ काश्यपदर्शने त्वष्टावानुवा
काश्च ष्टौजज्जूष्पीतिश्रवान्तनमहावाक्यास्तिप्राप्नो॥ हाअन्यान्य पिश्रवान्तनमहावाक्यानि वेदज्ञो … प्रदर्शितानि
तान्यग्ने प्रदर्श्यन्ते॥ तस्मात्पूर्वोक्तेन्याये नादितआनस्यनस्वनुवाकेषु चतुःसप्तचत्वारिंशदधिकशतं मंत्राः॥ दशमेनुवाकेषु मंत्राः
एकोनसप्तत्युक्तं शतं भवति। इति तु द्वानुवाकेषु मंत्रविभागः॥ अथ चमकानुवाकेषु केवलेषु तथा चमकेन मकयो विशिष्ट
प्रयोगे च मंत्रविभागः। तत्र अग्नाविष्णूसजोषसेति चतुर्गृहीतं हुत्वा तु उपक्रम्य वाजश्च मे प्रसवश्च म इति संततां वसोर्धारां जुहोत्य
मंत्रसमापनादिति बौधायनेन प्रथमाम् चमपाठस्यावशिष्टं चमकस्येकं मंत्रत्वं वसोर्धारानामनिहिता। तेनैव न्यायेन यदा एक
धारं नमकानुवाकाष्टत्या आज्येन प्रतिमंत्रं जत्र होमः क्रियते तदा तत्र चमके प्रथमाम् चैपठित्वा चतुर्गृहीतेन हुत्वा अवशिष्टेनुच
मकेन संततां धारां जुहुयात्॥ यदा तिलादिभिर्होमेन चमकेन तदा तिलादिभिर्वसुद्रव्यैः संततधाराया निष्पन्नेन पच्चसंसृष्टकं कमो॥
जपादावनुवाकत्वेदस्यपृथग्मंत्रत्वेनानुष्ठानात् प्रथमात्मगेकोमंत्रः॥ ॥ वाजश्च मइत्याद्यन्त्यानुवाकान्तमपनोमंत्रः॥ अवशिष्टा
दशानुवाकदशमंत्राः इत्येवं द्वादशमिर्मंत्रैर्जुहुयात्॥ अनेवसुधानामपि कुर्वीत वसोर्धारानामस्तिलादिवितार्थहेतुत्वात्॥ यत्रापि तु द्वानु
वाकानामेकादशा इत्यावृत्या प्रतिमंत्रं होमस्तत्रापि॥ २॥ नमस्ते उद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकानां क्रमेणैकं जपेदिति बौधायन

रुद्री॥ ३२

३२

नेन एकवारमेकादशानुवाकपाठान्ते एकं प्रथमं चमकानुवाकं पठेत्॥ पुनरपि समस्तनमकानुवाकमेकमंत्रात्मकं पठित्वा हुत्वा
पुनरपि पूर्वोक्तजापेन रुद्रानुवाकं हुत्वा द्वितीयेन चमकानुवाकेन जुहुयादित्येवमेकादशरुद्रानुवाकानामेकादशावृत्त्या होमे प्रवृत्ते
ऽन्तिमचमकानामेकमनुवाकं क्रमेण हुत्वान्ते वसोर्धारां जुहुयात्॥ अयं च होमप्रकारो बृह्यादिवद्व्यवसायिनाम्॥ सर्वत्र वसुधारा
न्ते जपेत्॥ एवमेव रुद्रैकादशिन्या महारुद्रोऽतिरुद्रश्च द्रष्टव्यौ॥ एतेन जपोऽपि व्याख्यातः॥ खण्डैकादशी रुद्रो रुद्रैकादशरुद्रतः। एकाद
शभिरेताभिर्महारुद्रः प्रकथ्यते॥ एकादशमहारुद्रैरतिरुद्रः प्रकीर्तितः॥ तथापि विधितो नाममकावृत्ती रुद्र एकादशावृत्तिको रुद्रस्यैकाद
शावृत्त्या रुद्रैकादशिनी स्मृता॥ अनयोरर्थः॥ यजमानस्य ऋग्न्यासादिपूर्वकमेकादशानां नमकानुवाकानां जपान्ते नमकं चमकप्र
थमानुवाकं जपेत्॥ एवमेवैकादशधा नमकान्यठक्रमेणैकमेकं चमकानुवाकमुदीरयेत्॥ अनेन प्रकारेणैकादशानु
वाकानामेकादशधाऽऽवृत्तिः षडङ्गैकादशीत्युच्यते एष एव रुद्रसंज्ञां लभते। एकादशरुद्रतत्पूर्वोक्तरुद्रस्यैकादशावृत्त्या जपः॥
एकादशरुद्रतो रुद्रीत्यन्वयः॥ इमं रुद्रस्यैवावर्तयेत्॥ एवमेव समस्तनमकानां प्रत्यावृत्तिं चमकानुवाकेषु क्रमेणैकैकानुवाकस्या
वर्तनीयत्वं विधानात्॥ प्रतिमंत्रं रुद्रानुवाकहोमान्ते एकं चमकानुवाकं एकादशावृत्तिनैव रुद्रीति रुद्रैकादशिनीति व्यपदे
शलाभवृत्ति॥ एकादशाभिरेताभिः एताभिरुद्रीरुद्रैकादशनीतिपर्यायनाम्नीभिः एकादशसंख्याकाभिर्महारुद्रः कथ्यते॥ इति चम
कानमकयोर्मंत्रविभागः॥ अथ मंत्रविभागप्रकारोऽनेकैरप्यादर्शितत्वात्॥ कस्मिन्विभागे कति मंत्राः इति मंत्रसंख्या तथा कुत्र
मंत्रविच्छेद इत्येतन्न प्रदर्श्यते। तथा दशांशहोमेष्वपि कृत्वा हुतयः इत्येतदप्यभिधास्यते। तत्र सुत्रात्रेयाणां षोडशविभागो दर्शितः सौत्रत्वे
श्चाविभागं मनसि निधाय नवैव विभजनोपायाहा नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येतानुवाकाद्येयावित्तज्जपेति॥ अत्र च विच्छिन्नानामनुवाकानां

रु०

33

स्त्रीः ।।
३२

त्रेधाकनाापन्नेआधास्वल्वानोनुवाकएकोंशःएवमष्टानुवाकागताःअवशिष्टानुवाकत्रयंतत्तीयोंशः।।एवंचानुवाकमध्येवि
छेदमंत्रैविघटते।त्रयागवींशतीद्नुज्जि।।।तत्प्रोउर्त्विजांदक्षि।।।विनागः।। ।।तद्यथा।।प्रधानचूतक्रत्विक्चतुष्टयस्याहनिरुति
संज्ञा।।तद्दन्तना।।।चतुर्लक्ष्मित्विजाइतिततोवशिष्टानांचतुर्णांपादिनइति।एष्वीशतंगावोवित्तजयदातव्यास्तत्रापिनियमः।।अ
ध्विनामर्द्धम्।।ततीपिनीततीयोंशःपादिनांचतुर्थोंशइति।अध्विनीचयस्तुदायोद्यो।तत्रप्रथमार्द्धिनोगोशतदर्द्धंपंचवाशवीतव
ति।एवंक्रिजमा।।।द्वितीयार्द्धिनीपंचाशतोर्द्धंपंचविंशतिःततीयिनीपंचाशातस्ततीयांशोक्रियमानेषोडशाद्भवन्ति।गोषद्गमद्
शिष्यते।।तत्रत्रिपुरस्थलेषुविनयपस्थापयितुमशक्योद्रव्यदानाचवित्तागोनिष्क्रिद्धःतस्पादद्विनामष्टावत्वारिंशत्।।द्वितीया
र्द्धिनीचतुर्विंशतिः।।१६।।पादिनाद्वादश१२इतिगवांस्वरूपाविछेदानपूर्वार्धक्रमित्यापनमानुवाकत्रयस्यैकमंत्रत्वमंगीकार्यं।
एवंचनमकानुवाकानामेकाध्त्याजपान्तेजपदिहोमंकर्तुंविकीर्षतिहोममात्रमेववानदस्मिन्पक्षेत्रयोमंत्राइतितिसआहुतयोभ
वन्ति।एवंचमकानुवाकनावजपान्तेहोमविकीर्षायांकेवलहोममात्रेच्छायांवाचमकेषुप्रथमानिगोकोमंत्रःशिष्टएकादशानुवा
काएकादशामंत्राइतिद्वादशाभिर्मंत्रैतावत्पश्चाहुतयःवसुधानानुपूर्वपूर्वोक्तमित्येव।। ।।इत्येकःप्रकारः।। ।।अथपरस्त्वेष।
वित्तागोनमकेषु।अत्रचमूलंत्रेधावित्तक्रौंजुहोत्युतदेवस्तुतिवानर्ज।। ।।तत्रनमस्तेरुद्रमन्यवइतिसप्तापतिर्यस्यचोनमोनम
इत्यतएकोध्यागः।नमोभ्रस्वेत्यइत्यानत्त्यावार्धंयश्चेत्यन्तो।द्वितीयः।।नमःप्रतन।।।यचेत्यानत्त्ययएतावन्तःपृच्छामाहृतएकोमंत्रः।।
एवंत्रयोमंत्राः।।नमोनुरुद्रेभ्योयेपृथिव्यामित्यमित्यानस्यत्री।।।यजूंषि।अत्रचनमोनुरुद्रेभ्यइतिचयेष्वामिस्येततत्पदस्वरूपवत्येत्यभृत्युप
क्रम्यसमाप्तिपर्यंतमेकोमंत्रः।।नमोनुरुद्रेभ्योयेन्तरनत्रेयेष्वीवातइष्यवस्तेभ्यइत्यादितृतीयोमंत्रः।। ।।एवंपूर्वोक्तेस्त्रिभिर्मंत्रैःस

३२

नस्त ५

हृष्यामात्राः॥ अस्मिंश्चविभागेत्रेधाविनियुक्तः।जुहोत्येत्युपक्रम्यप्रदीपद्योतइत्यनन्तास्सुतिः॥प्रमाणान्येपूर्वंप्रदर्शिता॥अधुनाविनि
जोगसंग्रहवाक्येप्रमाणानिक्लृप्तने।प्रश्नेनपंचमेप्रोक्तःशतरुद्रीजहोमकः॥समापेतिन्यइत्यन्तेएकोमंत्रःप्रकीर्तितः॥बाष्पोजवेत्य
न्तएकछन्नमसीत्यन्तउत्तरः।नमोरुद्रेभ्यइत्येष्पपृथिव्यादिविभेदतः।त्रेधाविभिन्नस्ततोहोमेष्वष्टौमंत्राइहकीर्तिताः।इति॥अस्मिन्वि
भागेष्वष्टाहुतयोभवंति॥जपांगहोमेवा॥ ॥इतितृतीयःप्रकारः॥ ॥अथषोडशविभागोक्तजननःप्रकारःसीः।तेत्रन
महेत्युद्रमन्यवइत्यानन्त्ये[illegible]त्यइत्यन्तःप्रथमोविभागः॥नथकानेत्यस्यवइत्युपक्रम्यनमःस्वापुधायेनेत्यंतोद्वितीयोविभा
गः॥सुधन्वनेचेत्यानन्त्यदशाप्यघोदशमंत्राः॥एतेचपूर्वैःसहत्रयोदशानमोरुद्रेभ्योयेपृथिव्यामितिश्चवशिष्टंवाक्येपूर्वोक्तनीत्या
त्रीणिजजूंषित्रयोमंत्राः एवंपूर्वोक्तैःसहषोडशान्नत्रविभागेबौधायनप्रमाणितज्ञापिबाप्रथमादुपक्रम्यनमलजम्भइत्यादिप्रथ
मेवदर्शितंइत्येवंजपांगहोमेस्वतंत्रहोमेवाषोडशाहुतयोभवन्ति॥ ॥इतिचतुर्थःप्रकारः॥ ॥अथाष्टचत्वारिंशन्मंत्रविभा
गात्मकःप्रकारः॥तत्रप्रथमानुवाकेपंचदश।द्वितीयेपंचदशमंत्राः।ततोष्टावनुवाकाश्चाष्टौयजूंषिकाशाक्तत्वमितेनेत्यादितस्मात्त्व
नवास्वनुवाकेषुत्रयोविंशतिः।दशमेनुवाकेद्वादशोद्वादश।एतेचपूर्वैःसहपंचत्रिंशत्॥ ॥इतिपंचमःप्रकारः॥ ॥अथैक
नसप्ततन्नन्वातमंत्रविभागमपुरस्कृत्यजन्तमप्रकारः।सचविनियोगप्रकरणोक्तनमेवतत्रप्रथमानुवाकेपंचदश।बेद्रइत्यादिना
मंत्रेणदर्शितः।अतस्सजपांगहोमेस्वतंत्रहोमेष्वेकोनसप्तत्युत्तरशतमाहुतयः॥ ॥इतिषष्ठप्रकारः॥ ॥इत्येकवानेनम
कानुवृत्तोमंत्रविभागस्तैर्दनषट्पञ्चाः प्रदर्शिताः॥अथरुद्रैकादशिन्यादिष्वपूर्वोक्तपञ्चसंज्ञानामावृत्तिभेदात्तैःस्वपात्वेदः॥

कौ०

34

सौ:॥ ३४

प्रक्षिप्येते॥ नमकानामेकवानमावृत्तौ दशांशहोमसंख्याप्तिर्नैव नास्ति। एकादशधावृत्त्या मकेतु द्रपक्षो विपद्यते। तत्र दशांशहोमे कृते
...नतिसंख्याहुतयः। ततो वसोर्धारा॥ संपूर्णहोमपक्षे प्रतिरूपकं तिस्रः ... संख्याहुतयः इति त्रज
व्या। त्रेधावित्तागपक्षे ... ऽनन्तिसंख्याहुतयः। ततो वसोर्धारा॥ संपूर्णहोमपक्षे प्रतिरूपकं ... संख्याहुतयः
स्त्रिंशत्। रूपकान्ते चमकानुवाकेनैकैकाहुतिर्नित्येता एकादश। पूर्णाहुतिः सहचमनुरवत्वारिंशता॥ अन्ते च वसोर्धारा॥ षोडश
याविताग पक्षे गीकाने दशांशहोमे षोडशाहुतयो वसोर्धारा॥ तं पूर्णहोमे तु प्रतिवाने षोडश षोडशेति। षट्सप्तत्युत्तरं शतं
माहुतयः॥ पूर्वं वज्रमकस्यैकादशेति। पूर्णाहुतिः सहसप्तत्युत्तरं शतं। ततो वसोर्धारा॥ अष्टचत्वारिंशत्। त्राविताग प
ञ्जीगीकाने दशांशहोमेष्टाचत्वारिंशदेवात द्वनं तनैव सुधाना॥ समग्रहोमे प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदित्यष्टाविंशत्युत्तरा
पञ्चशतानि भवन्त्याहुतीनां। समग्रहोमे तु प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरशतमित्येकसहस्रमष्टौ शतानि सप्ततिस्त्र। ततो वसो
र्धारा च॥ ॥इति चमकाहुतिसंख्या॥ ॥तत्रैकादशिन्याहुतिसंख्या॥ अत्रैकविंशत्युत्तरशतं रूपकाणि भवन्ति॥ अतः शतांश
होमे पत्राव तिष्ठते। अत्र प्रकाशसंज्ञावान्॥ सदशशतांशहोम ... दारान् रूपकाणामेकरूपकावृत्त्या होमः॥ तत्रापि त्रेधा षो
त्यादिमंत्रविताग्रते दत्तानेकपक्षाः संभवेयुः॥ तत्र त्रेधा विताग शतरूपकाणामेकविंशतिर्नवशिष्यते। नदयेन्नमस्तु।
तुद्र इत्यनया च। एकाहुतिः। नमो तु ... दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यः॥ इत्यादिनीन्त्यजजुष्वाप्यपनाद्याहुतिः॥ चमका
नुवाकेनैकादशेति षोडशाहुतयः। अतो वसोर्धारा च॥ शतांशहोमपक्ष एव षोडश विताग सप्ताशान रूपकावृत्त्या षोडशाहुत
यः॥ अत्र वशिष्टैकविंशतिरूपकाणां कृतेन नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यादिनि ... त्रिरोगिनः प्रत्येकमेकैकाहुतिनिति तिस्रः। नामेतु

३४

द्रस्योजे पृथिव्यामित्यादिभिः पूर्वोक्तप्रकारानुक्रमेणैकैकेतिर्ण्यवहुतिभिः सप्ताहुतयः इति पूर्वोक्तानिः सहद्वादशा चमकानुवाकेनैकाद
शेतिमिलित्वात्रयोविंशतिः ॥ अतोवसोर्द्धारां च ॥ शतंशताहोमपक्षएवा ॥ प्रपञ्चत्वारिंशानुपमंत्रविनागोऽसप्तापोसततस्पन्नूपका
॥ ॥ मेकनूपकात्वत्यात्पञ्चत्वारिंशदाहुतयः त्रिधाविज्ञागमासित्यपुनरनेकनूपकात्वत्यात्रिसप्ताहुतयः अवशिष्टनूपका ॥ ॥ कृते
प्रथमपवैकाहुतिभिः अन्तयजजुष्पापूर्वोक्तप्रकारानुक्रमेणैकाहुतिनिर्त्ये चपंचाशवांचमकानुवाकेनैकादशोमिलित्वाचतुःषष्टिः ।
अंतेवसुधानाच ॥ शतीशाहोमपक्षएवैकोनसप्तत्युत्तरशतमंत्रविज्ञागासप्तापोशततनूपका ॥ ॥ मेकनूपकात्वत्यात्एकोनसप्तत्युत्तरं
शतमाहुतयः ॥ त्रिधाविज्ञागमासित्यपुनरनेकनूपकात्वत्यातिसप्ताहुतयः ॥ अवशिष्टनूपका ॥ ॥ कृतेप्रथमानि त्रिभिस्त्रिभिर्ग्निः
प्रत्येकमेकैकेतित्रिभिः ॥ अन्त्येपूर्वोक्तप्रकारानुक्रमेणैकैकेति प्रत्येकमेकैकेतिभिः ॥ एवंपूर्वोक्ताभिः सहाष्टकाधिकासप्तत्युत्तरंश
तमाहुतयः ॥ चमकानुवाकेनैकादशेतिमिलित्वैकोननवत्युत्तरशतं ॥ अथचतुर्दैकादशिन्यामेवदशांसेनहोमपक्षासप्ता ॥ ॥ तत्रापि
त्रेधामंत्रविज्ञागीकानेएकविंशत्युत्तरशतनूपका ॥ ॥ द्वादशनूपकादशमोविज्ञागः ॥ द्वादशस्वपि प्रत्येकंतिस्रस्तिस्रः ॥ ॥
इतिषड्विंशदाहुतयः ॥ ॥ प्रथमद्वैकान्त्यजजुष्पाचैकैकेतिमिलित्वाष्टविंशतः ॥ चमकानुवाकेनैकादशेतिपूर्वाभिः
सहैकोनपंचाशतः अन्तेवसोर्द्धानाच ॥ दशांशाहोमएषप्पोडशमंत्रविज्ञागेदशमांसोद्वादशनूपकान्त्यपुप्रत्यजाष्टत्रिंशतः ॥ ॥
षडितिद्विसप्ततिनाहुतयः ॥ प्रथमद्वैजचैकान्त्यपजुष्पाचैकैतिचतुःसप्ततिः ॥ चमकानुवाकेनैकादशेतिमिलित्वापंचाशी
तिः ॥ ततोवसोर्द्धाना ॥ दशांशाहोमेएवप्पोडशायामंत्रविज्ञागेद्वादशनूपका ॥ ॥ प्रत्यपाष्टत्रिष्पोडशाष्पोडशोतिद्व्यधिकनवत्युत्त

शतमाहुतयः॥प्रथमज ब्रेका अन्नजजजुष्णावापनाचमकानुवाकैनेकादशोतिमि लित्वार्पचोल नैशत द्वजमा हुतयः॥ अन्नेव सुधा
नाचदशौस होमएवाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविनागेद्वादशनूपकाणांप्रत्याद्दलिश्रष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविनागेद्वादशनूपकाणांप्र
त्याद्दलिष्टाचत्वारिंशदितिष्प द्व न्त्सुत्ननापंचशतांजवैत्याहुतीनांप्रथमज ब्रेकात्यजजुष्णाचपनाचमकानुवाकैनेकादशोवि
पूर्वालिः॥ सहद्वेसहस्रेएकचत्वारिंशच्च॥ अथतुद्वैकादशिन्नामव्रम्नहोतत्रापित्रेधामंत्रविनागेएकविंशत्युलनशतनूपकाणांप्र
तिनूपकतिस्रसहस्रिसहस्रइतित्रीणिशतानित्रिष्णाष्टिश्वाहुतयोजवन्ति॥ समग्रहोमपक्षेएवष्णोऽधामंत्रविनागेएकविंशत्युलनशत
नूपकाणांप्रतिनूपकंष्यटष्य ऽ ितितिसहस्रिसहस्रशतानिष्षड्विंशतिश्वाहुतयः॥ संपूर्णहोमपक्षेएवष्णोऽशाधामंत्रविनागेएक
विंशत्युलननूपकाणांप्रतिनूपकंष्योऽशष्णोऽशेतिएकसहस्रनवशतानिष्षड्विंशतिश्वाहुतयः॥ समग्रहोमपक्षेएवैकोन
सप्तत्युलनशतमंत्रविनागएकविंशत्युलननूपकशतानांप्रतिनूपकमेकोनसप्तत्युलनशतंजवति॥ सर्वत्रान्तेवसोर्धा
वा। ॥इतितुद्वैकादशिन्नामाहुतिसंख्या॥ ॥अत्रमहानुक्रमाहुतिसंख्या॥ ॥तत्रचैकविंशत्युलनस्यैकशतसै
कादशतिर्गुणानाएकसहस्रंत्रीणिशतानि मेकत्रिंशच्चनूपकंजवन्ति॥ अत्रचशतांशास्तत्रजोदशनूपकाणांएकत्रिंशद्वहि
ष्यते॥ एवंशतीयहोमपक्षेगीकानेतत्रापित्रेधामंत्रविनागेशतीयस्तत्रजोदशनूपकाणांप्रतिनूपकंतिस्रसहस्रिसहस्रइतिएकोन
चत्वारिंशदाहुतयः॥ अत्रवृषिष्णानामेकत्रिंशतोनूपकाणांक्रतेश्राधाणिसहस्रिसहस्रिनित्रिंशत्निः प्रत्येकमेकैकेतिसहस्र॥ अन्त्येः पूर्वार्क्र
प्रकानष्टुक्तैसहस्रिजिर्जुत्तिःप्रत्येकमेकैकेतितिसहः इतिमि लित्वार्पचचत्वारिंशदाहुतयः॥ समकानुवाकेनैकादशान्निःप्रत्य

नुवाकैकेनैकादशः। इति पूर्वोक्ताभिः सहरु २। पंचाशत् २ अन्ते व सोर्द्धोना च। शतार्द्धहोमपक्षे एवं षोडश मंत्रविनियोगे त्रयोदशानु
पकानी प्रतिरूपकं षट् २ षडित्यष्टसप्ततिनाहुतयः। अवशिष्टे कत्रिंशद्रूपकानां कृते आद्याभिस्तिसृभिः प्रत्येकमेकैकेति ति
स्रः अन्त्यैर्निर्जगुभिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः एवं मिलित्वा चतुर्नाशीति रूपचत्रमकानुवाकेनैकादशेति पूर्वोक्ताभिः सह पंचन
नवति। ततो वसोर्द्धारा च। शतार्द्धहोमपक्षे एवं षोडशयां मंत्रविनियोगे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडशेति द्विशते अष्टाचत्वा
हुतयः। अवशिष्टे कत्रिंशद्रूपकाणां कृते पूर्ववत् प्रथमर्ग्भिस्तिसृभिः अन्त्यैर्यजुर्भिस्तिसृभिः इति षट्। पूर्ववच्चमकानुवाकेनैकादशेति
मिलित्वा द्विशते पंचविंशतिश्च। अन्ते वसोर्द्धारा च। शतार्द्धहोमपक्षे एवं चाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविनियोगे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपक
मष्टाचत्वारिंशदिति षट् शतानि चतुर्विंशत्याहुतयो भवन्ति। पूर्ववच्चमकानुवाकेनैकादशेति पूर्वोक्ताभिः सहैकचत्वारिंशदुत्त
णाषट्। सप्ताहुतीनां। ततो वसोर्द्धारा च। शतार्द्धहोमपक्षे एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमंत्रविनियोगे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपक
मेकोनसप्तत्युत्तरशतमिति द्विसहस्रे एकशतानि सप्तनवतिश्चाहुतयः। अवशिष्टे कत्रिंशद्रूपकाणां प्रतिरूपं कृते पूर्ववत् प्रथमाभि
र्ग्भिस्तिसृभिः अन्त्यैर्यजुर्भिस्तिसृभिः पूर्ववच्चमकानुवाकेनैकादशेति मिलित्वा द्विसहस्रे द्विशते चतुर्दश च। अथ महारुद्र एव॥
दशीशाहोमपक्षे एकसहस्रं त्रीणि शतानि एकत्रिंशच्चेति रूपकानां धामीसर एकशतं त्रयः त्रिंशच्चेति। न भवति। एक एव रूपको वसिष्ठ
ते॥ ॥अथ त्रेधा मंत्रविनियोगे त्रयश्चत्वारिंशदधिकस्यैकशतस्य रूपकाणां तिसृभिस्तिसृभिराहुतयः इति एकोनचतुःशताहुतीनां चमकानां दशी
शोद्धा दशरूपका भवन्ति। तत्र प्रतिरूपकमेकादशानुवाकेनैकादशेकादशेति मिलित्वा द्वात्रिंशदुत्तरमेकं शतमाहुतयः। एतास्त्र पू

जे०

३६

धोतिः सहपंचशतानि ।एकत्रिंशश्च अन्तेवसोर्द्धोनाव ।दशांशहोमपक्षे एवाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविनागोत्रपक्षे त्रिंशदुत्तनशतरूपकानी
प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदितिस्पष्टं ।सहस्राणित्रीणिशतानिचतुर्नाशीतिश्चेत्याहुतयः ।पूर्ववच्चमकद्वादशरूपकानां प्रतिरूपक
मेकादशैकादशेति द्वात्रिंशदधिकमेकशतं च ।एताः पूर्वाहुतिभिः सह सहस्राणि पंचशतानि षोडशान्यानि अन्तेवसोर्द्धोनाव ।दशांश
होमपक्षे एवैकोनसप्ततुल्लनशतमंत्रविनागोत्रपक्षे त्रिंशदुत्तनशतमेकोनसप्ततिः ।मिलित्वा द्वाविंशतिसहस्राणि चत्वारिंशता
निसप्तत्रिंशश्चाहुतयः ।पूर्ववच्चमकद्वादशद्वादशरूपकाणि प्रतिरूपकादशैकादशेति ।एकविंशतिद्वाविंशतिश्च पूर्वाभिः सहेता
द्वाविंशतिसहस्राण्यष्टशतानि वचनन्तवन्ति ।अन्तेवसोर्द्धोनाव ।अथ महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे तत्रापि त्रेधा मंत्रविनागे एक

सौ०ग॥
३६

सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च प्रतिरूपकानां प्रतिरूपकं तिस्रस्त्रिश्च आहुतयः इति त्रीणि सहस्राणि नवशतानि त्रिनवतिश्चाहु
तयोन्नवन्ति ।चमकस्यैकविंशत्युल्लनैकशतरूपकानां प्रतिरूपकं तिस्रस्त्रिश्चाहुतयः इति त्रीणि सहस्राणि नवशतानि त्रिनवतिश्चा ३६
हुतयोन्तवन्ति ।चमकस्यैकविंशत्युल्लनैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकेति एकसहस्रत्रीणिशतानि सदशवाहुतयः ॥ ॥
अन्तेवसोर्द्धोनाव ।अत्रैव समग्रहोमपक्षे तत्राप्यष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविनागे एकसहस्रं त्रीणि शतानि एकत्रिंशश्चेति अन्तिरूपकाणां
प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदिति त्रिषष्टिः सहस्राण्यष्टशतान्यष्टाशीति सहस्राहुतयः ।चमकस्यैकसहस्रं विंशत्युल्लनशतरूपका
णां प्रतिरूपकमेकादशेति एकसहस्रं त्रीणि शतानि एकत्रिंशश्चाहुतयश्च ।एताश्च पूर्वोक्तानि मिलित्वा पंचषष्टिसहस्राद्धशतं एकोन
विंशतिश्चाहुतयः ।अन्तेवसोर्द्धोनाव ।अत्रैव समग्रहोमपक्षे एकोनसप्ततुल्लनशतं मंत्रविनागे एकसहस्रं त्रीणि शतानि एकत्रिं
शच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकोनसप्ततुल्लनशतमिति द्विलक्षं चतुर्विंशतिसहस्राणि नवशतानि एकोनचत्वारिंशच्चाहुतयः ।च

मकस्यैकविंशत्युत्तनशतनूपकाणां प्रतिनूपकमेकादशैकादशेति। पूर्वोक्तानि सहैताद्वैतजेष्वष्टविंशतिसहस्राणि द्वेशते सप्ततिश्च।
हुतजः॥ ॥अनेनैव सोर्द्धाना॥ ॥इतिनुष्वाहुतिसंख्या॥ ॥चतुर्दशसहस्राणि पद्दत्तानि एकचत्वारिंशच्च नूपकाजवन्ति। अ
त्राशतांशश्च जोदशनूपकाः एकत्रिंशद्रूपकाश्च वशिष्यते। एवं स्थिते शतांशहोममन्त्रेयाचमंत्रविज्ञागेषु दत्वानिंशादुत्तनशतनूपकाणां
प्रतिनूपकं तिलहतिलस्याहुतजइति। अष्टत्रिंशदुत्तना चतुःशतानां हुतीनां अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते आद्यादि तिलहस्तिलत्रे
गिः प्रत्येकमेकैकेतिल्व अन्त्यजजुर्लिः पूर्वोक्तप्रकानधुक्तैस्त्रिलिः प्रत्येकमेकैकेतिल्व। चमकस्यपत्रजोदशनूपकाणां प्रतिनूपकमेकाद
शैकादशेति त्रिचत्वारिंशदुत्तनमेकशतमाहुतजः। अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते अग्ना विष्णूसजोषसेत्यनजद्वैका हुतिः। इत्येवं
मिलित्वा अष्टाशीत्युत्तनापश्चासत्वाहुतीनां। अनेनैव सोर्द्धाना। शतांशहोमपञ्जाएवैकोनसप्तत्युत्तनशतमंत्रविज्ञागेषु दत्वानिंश
दुत्तनैकशतनूपकाणां प्रतिनूपकमेकोनसप्तत्युत्तनंशतमिति चतुर्विंशतिसहस्राणि पदृशतानि चतुःसप्ततिश्चाहुतजः। अवशि
ष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते प्रथमानि तिलहस्तिलत्रे गिः प्रत्येकमेकैकेति तिल्व। पूर्वोक्तयुग्मपुनक्तैरन्त्यजजुर्लिः प्रत्येकमेकैकेति तिल्व।
चमकस्यपत्रजोदशनूपकानां प्रतिनूपकमेकादशैकादशेति एकशतीत्रिचत्वारिंशचाहुतजः। अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां अग्नाविष्णू
सजोषसेत्यनजैका हुतिरिति मिलित्वा चतुर्विंशतिसहस्राणि पञ्चैवशतानि चतुर्विंशतिश्चाहुतजः। अनेनैव सोर्द्धाना। अथातिनुद्र
एवदशांशहोमपञ्जे चतुर्दशसहस्राणि पद्दत्तान्येकचत्वारिंशच्चेति। नूपकानां दशमांशिएकसहस्रं चत्वारिंशतानि चतुःषष्टिश्चन
वन्ति। एक एव नूपको विशिष्यते। तथा चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति। नूपकानां दशमांशएकसहस्रं चत्वारिंशतानि चतुः

श्री०

37

ष्टिश्च नवन्ति । एक एव त्रूपको विशिष्यते अत्र चमके त्रयोमंत्रविभागे एकसहस्रं चत्वारिंशशतानि चतुःषष्टिश्चेति रूपकाणां प्रति
रूपकं निरवशिष्टाहुतयः । इति मिलित्वा चत्वारिंशसहस्राणि षड्नवतिश्चाहुतयः ॥ चमकस्यात्र त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकैकशतरूपकाणां
प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा एकसहस्रं चत्वारिंशशतानि त्रिषष्टिश्चाहुतयः ॥ एताश्च पूर्वोक्ताभिः सह पंचसहस्राण्यष्टौ श-
तानि पंचपंचाशच्चाहुतयः ॥ ततो वसोर्धारा च ॥ द्वादशी होम पक्ष एवैकोनसप्ततत्युत्तरशतमंत्रविभागे प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्यु-
त्तरशतमिति मिलित्वा द्वेलक्षे सप्तचत्वारिंशत्सप्तसहस्राणि चत्वारिंशतानि षोडशाहुतयः ॥ पूर्वोक्ताभिः सह तामिर्द्वेलक्षे अष्टच-
त्वारिंशत्सहस्राणि एकाशीतिशतान्येकोनाशीतिश्चाहुतयः ॥ अनन्तरं वसोर्धारा ॥ समग्रहोमपक्षे एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमंत्रविभागे
चतुर्दशसहस्राणि शतान्येकोनत्रिंशच्चाहुतयः ॥ पूर्वोक्ताभिः सह तास्त्वनुविंशतिलक्षाण्यष्टाशीतिसहस्राणि नवशतानि सप्तति
श्चाहुतयः ॥ ततश्च वसोर्धारा इत्यतिरुद्राहुतिसंख्या ॥ ॥ नमकादिविनियोगे जपहोमविधौ विधिः ॥ रुद्रलघुरुद्रस्य पूजा जपः

३७

शक्त्याघपेजपी ॥ इति नमकचमकैकादशिन्यां ॥ महारुद्रातिरुद्रेषु मंत्रविच्छेदप्रकारेणाहुतिसंख्या ॥ विशेषश्च ॥ अथ होमे स्थ-
ण्डिलकुण्डनिर्माणविधिः ॥ ॥ तत्र स्वल्पसंख्याकहोमे स्थण्डिलं समन्ततो हस्तमात्रं द्विहस्तमितं वा होमानुसारेण कल्पयेत् ॥
अधिकसंख्याकहोमे तु कुण्डं प्रकल्पयेत् ॥ तत्र नवग्रहमण्डलोक्तप्रकारेण दक्षिणां नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं तत्वेन चतुरस्र
मध्ये हस्तं योनिचक्रं समेखलं ॥ चतुरङ्गुलविस्तारनाभिमेखलातद्वद्दुच्छ्रिता ॥ हस्तमात्रं समं चतुरस्रं पिदिन्नु हस्तप्रमाणा चतुरस्रं चतुः
कोणीहचोहस्तं च ॥ अयुतहोमे पि हस्तमितं सतत्तथोक्तं योनिचक्री मेखलाप्रमाणमाहुः ॥ चतुरङ्गुलविस्तारो नाभि तद्वदुच्छ्रिता ॥ च

ना १

तुर्नंगुलोन्नता। एतद्वै कुंडमभ्युतहोमानुसारि। योनिलक्षणं तु। विस्तारमणो। वितस्तिमात्रयोनिः स्यात्षट्सप्तांगुलविस्तृता। कू
र्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चांगुलोच्छ्रिता। गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता। एतत्सर्वेषु कुंडेषु योनिलक्षणमुच्यते। मेखलो
परि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निभा। एतद्योनेर्दैर्घ्यं षट्सप्तांगुलविस्तृतिः। षडंगुलविस्तृता मध्ये ल्वंगुलविस्तृता चेति न्या
यामे विकल्पः। अनेन दैर्घ्यप्रमाणमुक्तं नमाह। उक्तलक्षणे। गलक्षिता गजोष्ठसदृशी अश्वत्थपत्रसदृशी योनिर्लक्षितीत्यर्थः। छिद्रं च यो
निः। कुंडस्य पश्चिमदिग्भागे मेखलोपरि कार्या॥ ॥मंडपलक्षणं॥ कुंडे तु॥ ॥ गृहस्योत्तरपूर्वे मंडपं कारयेद्बुधः। तुद्वादशतन
भूमौ वा चतुर्हस्तमुदक्प्लवम्। दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः। तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः। प्रागुदक्
प्रवणां भूमिकां कुर्याद्यत्नतो नरः। प्रागुत्तरे समासाद्य प्रदेशं मंडपस्य तु। योनिकोणेषु कुंडं यथावल्लक्षणान्वितं। अथ प्रकारा
न्तरेण। कुंडनिर्माणविधिस्तत्रैव। द्विहस्तविस्तृतं तत्र चतुर्हस्तायतं पुनः। लक्षहोमे तु वै कुंडं योनिवक्त्रं त्रिमेखलम्॥ पूर्वपश्चि
मयोर्हस्तद्वयं वीतं दक्षिणोत्तरयोश्चतुर्हस्तायतं चतुर्दशस्वातं चतुरस्रं कुंडं निर्घेयमित्यर्थः। योनिलक्षणं प्राग्वत्क्रमः। द्विरं
गुलोच्छ्रिता कार्या द्वितीया मेखला बुधैः। त्र्यंगुलोन्नता तद्वत्तृतीया समुदाहृता। ऊर्ध्वाधो विस्तरात्प्रोक्ता चतुर्नंगुला। द्व्यंगुल
स्तत्र विस्तारः पूर्वयोन्नपि शस्यते। पूर्वयोर्द्वितीयतृतीयमेखलयोः। चतुर्हस्ते कुंडे मंडपप्रमाणमाह। तथा षोडशहस्तस्य मंडपस्य
चतुर्मुखः। नन्दा॥ ॥नदीनां संगमे चैव वसुनाम्नां ममन्तस्तथा। सुसमे भूमिभागे च देवताधिष्ठितोन्नप। क्षत्विग्भिर्गुणावैव वृता विप्रे
मिपनीं जपेत्। अनेनैव तत्र कुंडं च समं हस्तमात्रकं। द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम्। युगमयोक्त्रात्विजः प्रोक्ता अष्टौ तव

दपानगाः॥ कन्दमूलफलाहारा नाद्यविन्नीनाशिनोऽपि वा॥ अष्टावध्विजइत्युपलज्ञा॥ अत्र शान्तिकर्मादि वेगेन निर्वोढुं न भवति तत्र जावद्वि
त्रीणि दिनानि कर्मवेगेन निर्वहेति॥ तावतोऽत्र लिङ्गोद्धत्तानि जद्यपि स्वल्पत्यागो जजमानेनैव कार्यः॥ तथापि कर्त्तव्यके होमे त्याग
स्यानिन्नकालत्वेन त्यागः कालस्याज्ञातुमशक्यत्वाद्धोमोपक्रमशङ्कत्वाद्धोमोपक्रम एव जजष्टव्य देवताः स्मृत्वा पुजनीयं द्रव्यं च समुत्सि
नियाजूदं जथादेवतमस्त्विति स्वत्वत्यागः॥ कार्यो जजमानेन वा कुमात्रं सुवर्णं कृत्वा ततस्तं तद्धतोपति ॐ ईशानीमथार्देश्चत्र तद्वीकार्य
नवजितिनां वा कुमात्रं सुवर्णं कृत्वा ततस्तं तद्धतोपति॥ इतीघानान्तथा समाप्य न्येतुपति पातयेत्र॥ अत्र वसुधानामीत्रस्त्वमकानुवाका॥
मैत्रान्नना पेपि खूजन्ने सापजेत्सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं नैाद्रमैन्द्रवम्॥ महावैश्वानरं चैव सम्पगज्येष्ठ सामाच पाठयेत्॥ ॥इति षष्ठेऽल
कार्मानिर्माणविधिः॥ ॥अथ बौधायनप्रोक्तपंचांगरुद्रन्यासविधिः॥ ॥पंचांगरुद्रस्य चाजमर्थः॥ पंचप्रकारो गन्या
सा यस्मिन्स पंचांगरुद्रः एवं षडंगरुद्रोऽपि तत्र पंचांगन्यासे मूर्धिशिखाद्यस्त्रान्तमेकत्रिंशदंगन्यासः प्रथमः॥ मूर्धादिपादान्तं दशांगन्या
सो द्वितीयः॥ पादादिमूर्द्धान्तं पंचांगन्यासस्तृतीयः॥ गुह्यादिमस्तकान्तं पंचांगन्यासश्चतुर्थः॥ अयं च षष्टोन्यासः॥ पूर्वोक्तपंच
प्रकारन्यास सहितः पंचांगरुद्रः षड्विधकानां न्यास सहितः षडंगरुद्रः॥ अथातः पंचांगरुद्राणां न्यासपूर्वकं जपहोमार्चन
विधिं व्याख्यास्यामोऽजातेनु इति शिखायाम् अस्मिन्महत्यर्णव इति शिरसि सहस्राणि ललाटे हंसः शुचिषदिति भ्रुवोर्मध्ये त्र्यं
बकं यजामह इति नेत्रयोः नमः स्रुत्याय इति कर्णयोः मा नस्तोक इति नासिकायाम् अवतत्येति मुखे नीलग्रीवा इति कंठे नमस्ते अस्तु
धन्वने इति बाह्वोः या ते हेतिरिति उपबाह्वोः ये तीर्थानि इति हस्तयोः सद्योजातमिति पंचानुवाकान् पंचस्वंगुलीषु नमो वः किरिकेभ्य
इति हृदये नमो गणेभ्य इति पृष्ठे नमो हिरण्यबाहव इति पार्श्वयोः हिरण्यगर्भ इति नाभौ मीढुष्टमेति कट्यां ये भूतानामधिपतय

इतिगुह्ये शशिना जातवेद इत्यपाने मानो महान्तमिति घोषेति जान्वोर्जपयामिति पादयोर्न्य घ्यवोचं तदिति कवचं नमो विलिमन
इत्युपकवचं नमोस्तु नीलग्रीवायेति तृतीयनेत्रे अघोरेभ्यः इत्यस्त्रं यो जएतावन्तश्चेति दिग्बंधः नमोस्तु भगवते रुद्रायेति बम्
स्कान्नं न्यसेत् ॐकारं मूर्ध्नि विन्यस्य नकारं नासाग्रतः मोकारं तु ललाटे वै भकारं मुखमध्यतः गकारं कंठदेशे तु वकारं हृदि
विन्यसेत् तेकारं दक्षिणहस्ते तु रुकारं वामतो न्यसेत् द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोर्न्यसेत् सद्यं च पादयोर्न्यस्य वामी न्य
रुद्रोतु मध्यतः अघोरं हृदि विन्यस्य तत्पुरुषं तु मुखे न्यसेत् ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंसो नाम सदाशिवः हंस हंसेति जो त्रूजातू एवं
कृते सति हंसो नाम हंसः इति प्रसिद्धः सदाशिवोत्तवेन। अनुमेवाथमनु वदति। एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः संपुटमानं जाता
नमिद्रैत्वन्नोग्ने सुगन्नुपं थामसुन्वन्तम् ...जाम्यांतोनि पुष्टिर्वर्धनं सोमतमीशानमस्तेतु द्रष्टोनाद्धथिवीत्वेतत्संपुटमि
द्वादीदिक्षु विन्यस्य एवमात्मनि नीरोगीकरणार्थं कृत्वा त्वग्गतिगतैः प्रयुज्यते। सर्वं कृतेभ्यः पुनाजितोत्तवति। जगर्भं ऋत
प्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसजमदूतशाकिनीडाकिनीसर्पाश्वापदतस्करनाद्युपद्रवाः। सर्वे ज्वलन्तं परजन्तं मां नमन्तु नमो
ज्योतिषो यमिति मूर्ध्नि मम्मेणीते जातवेदा इति गुह्याग्निहृदयाद्यविमिंत्रात्मरक्षा कर्तव्या।। शिवसंकल्पं हृदये पुरुष
सूक्तं शिवउक्तं नउक्तेनानाविध। शिरस्या प्रतिष्ठंकवचं शतरुद्रीजमध्ये पंचांग जपेत् अष्टांगप्रणामाप्यात्मानं तु रुद्र
पद्याजेन। शुद्धस्फटिकसंकाशं त्रिनेत्रं पंचवक्त्रकं। गंगाधरं दशभुजं सर्वाभरणभूषितं। नीलग्रीवं शशांकांकं नागय
ज्ञोपवीतिनं। व्याघ्रचर्माम्बरीजं च वनेषु पमत्तजस्प्रदस्र कर्मे ऽल्वकज सूत्राख्यामन्वितं शूलपाणिनो। ज्वलनं पिंगलजटा

शै०

39

सौः॥

३८

शिंपाशुघोतकानि ॥मृ॥ अनंतेनाच्युतं दृष्टमुमादेहार्द्धधारिणं ॥मृ॥ दिव्यसिंहासनासीनं दिव्ययोगसमन्वितं । दिग्देवतासमा
युक्तैसुनागैर्नमस्कृतं । नित्यं च शाश्वतं दिव्यं ध्रुवमव्ययमजम् । सर्वव्यापिनमीशानं रुद्रं वै विश्वरूपिणं ॥ एवं ध्यात्वा द्वि
जः सम्यक् कृत्वा ततो ध्यानमानसेत ॥ ॥इति पंचांगन्यासविधिः॥ ॥अत्र शिष्ये कृपूर्वोक्तन्यासो अपि समुच्चीयन्ते ।
अथातो रुद्रस्नानार्चनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ अदिति एव तीर्थस्नातो दैत्यः शुचिः प्रयतो ब्रह्मचारी शुक्लवासा ह्लस्पदन्ति ॥
प्रत्यग्देशोन्मुखः स्थित्वात्मनि देवताः स्थापयेत् । प्रजनने ब्रह्मा तिष्ठतु पादयोर्विष्णुस्तिष्ठतु हस्तयोर्हरस्तिष्ठतु बाह्वोरि
न्द्रस्तिष्ठतु । नजनयोः सूर्यचंद्रमसौ तिष्ठेतां । कर्णयोरश्विनौ तिष्ठेतां । ललाटे रुद्रस्तिष्ठतु । जठरे अग्निस्तिष्ठतु । हृदये शिवस्ति
ष्ठतु । कंठे वसवस्तिष्ठतु । वक्त्रे सरस्वती तिष्ठतु । नासिकयोर्वायुस्तिष्ठतु । ततो बहिः सर्वतोग्निर्ज्वालमालापरिक्षिप्तस्तिष्ठतु ।
सर्वेष्वंगेषु सर्वा देवतास्तिष्ठन्तु । मां रक्षन्तु अग्निर्मे वाचि श्रित इति । यथालिंगमंगानि संमृज्याथ नेगंधपुष्पाक्षतधूपदी
पैनात्मानं प्रत्यानाधयेत् । आनाधितैर्मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवैः मुनादिभिः । आवाहयामि तत्क्षणात्त्वांमीशं हा ॥ महेश्वर । त्र्यं
बकं यजामहे इत्यनेन मानाधयेत् । अग्निर्मे वाचि श्रित इत्यादिना समर्थः । अग्निर्मे इत्यादि निर्वचनमा ॥ मंत्रैर्यथालि
गमंगानि संस्पृशेत् । तत्र मंत्रः ॥ अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्घृदये । हृदयं मयि । अहममृते अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति वा संस्पृशेत् ।
वायुर्मे प्राणे श्रितः । प्राणो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति मनसः स्थानं वृज्यः । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति गुह्यस्थाने । पृथिवी मे शरीरे श्रिताः । शरीरं हृदये हृदयं मयि । अहममृते
अहममृतं ब्रह्मणि ॥ इति स्थाने । ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः । लोमानि हृदये । हृदयं मयि । अहममृते अमृतं ब्रह्म

॥॥ इति नोमकूपात्॥ इंद्रो मे बलेऽश्रितः बलं हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि॥ इति मन्त्रैः॥ ईशानो मे मन्यौ श्रितः म
न्युर्हृदये। हृदयं मयि। अहममृते अमृतं ब्रह्मणि॥ इति विन्यस्यानं। तनुः पुनर्मे आत्मा पुनः। नाः। पुनर्नानोगात्॥ पुनः प्राण॥ तुनना।
कुलं मस्त्रागात् विश्वानरो नो रश्मिर्जिघौ हृद्यालः अन्तः स्थित्वामृतस्य गोपा॥ इति सर्वशरीरं स्पृशेत्॥ एवं मंत्रान् निर्मंत्र्य पार्थिवं गंधादि
भिरात्मानं प्रत्यात्मानं घजेत्। एवं तु भ्रमालनं प्रत्यानाघजेत्। तु इत्यूपि जीवात्मानं स्वशरीरं पूजयेदित्यर्थः। तत्रावाहनमंत्रः॥
आनाधितइत्यादि। आवाहनवत्यति निक्षेतनोपचारैः पुष्पं च सुप्रस्वरार्घ्यं बलिं जजाम हृदयं मंत्रः॥ अत्र नैवेद्यमपि मानसं प
रिकल्पयेत्॥ एवमात्मपूजानन्तरं शिवपूजा प्रकारमाह। ध्यात्वा च हेतुं वेदनं सचेतसः स्वे तेन स्वेः स्वहेतुमस्य वातोज
नैर्धुलं वह्निर्मनोजवे नाजः। द्विशीर्षं मतं महत्या सर्वमित्यावाहजामीत्यावाह्य सर्वं स्थापितेत्यावाहनं। सद्योजातेत्यावाहनं द
दाति। सद्योजाताजवेनमः॥ इत्यासनं ददाति। सवेन वेनातिजवेनजस्वामामिति पाद्यं ददाति। वामदेवाजनमः इत्याचमनीयं
स्वानं ददाति। आपो हि ष्ठेत्याचा अथाद्भिस्तर्पयति। भवं देवं तर्पयामि। ईशानं देवं तर्पयामि। पशुपतिं देवं तर्पयामि।
रुद्रं देवं तर्पयामि। भीमं देवं तर्पयामि। महान्तं देवं तर्पयामीति तर्पयित्वा ज्येष्ठाजनमः इत्याचमनीयं ददाति। श्रेष्ठाजन
मः इति मधुपर्कं ददाति। कालाजनम इति गंधं ददाति। कलविकरणाजनम इति पुष्पं ददाति। सर्वभूतदमनाज इति धूपं ददाति।
मनोन्मनाजनम इति दीपं ददाति। भवोद्भवाजनम इति कालेनैवेद्यं ददाति। अथाष्टमूर्तिभिः नमस्कृत्य पुष्पाणि ददाति। भवाय दे
वाजनमः। सर्वाज देवाजनमः। ईशानाज देवाजनमः। पशुपतये देवाजनमः। रुद्राज देवाजनमः। उग्राज देवाजनमो भीमा

१०

जदेवाय महते देवाय नमः॥ अथास्याघोर तनूरघोरेत्यष्टत्यप्रतिष्ठितम्॥ अथ पूर्वोक्तपूजानन्तरमस्य तु दस्याघोर तनूरघोराद्वि
नीनात्युपतिष्ठते केन॥ अघोरेत्यष्टत्याद्यनुवाकत्रयेणात्तेवानुवाकाः अन्ये प्रदर्श्यमाना अपि शोकार्जार्थमेव लिख्यन्ते॥ अघोरे
भ्योथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्य। सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः॥ तत्पुरुषाय महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदया
त्। ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो॥ अथास्याघोर तनूरघोरे
त्यष्टत्युपतिष्ठत इत्युक्तं तदनन्तरं तत्समाह॥ अथेतस्य हि नाग्नेन मूर्द्धिकलशेन सन्ततधारां निषिंचेन्मधुना सर्पिषा पयसा च
न नसेन नाग्निकेनेत्यादि अभ्यन्तरसेन वा तत्र ल्लोरुदकेन वा नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येकादशानामनुवाकानामेकं जपेत् सर्वेष्वायमेषु
ने नानाद्यजेत्॥ उत्तमानाद्यनेनेत तदेतद्विधानं प्रोक्तं॥ सन्ततधारामिति॥ सन्ततधारापदं सहस्रकलशस्याभिषेकस्याप्युपलक्षणं।
एतदेव घटीस्नानमित्युच्यते॥ अतस्तत्स्थानविधौ च पि पूर्वोक्तपंचीगव्यास्नानादिकं कार्यं सर्वेष्वित्यादि॥ सर्वेष्वप्यभिलषित
नमकीर्ति विशेषेणार्थीयाने समाप्तौ उत्तमानाद्यनेन पुनर्नानाद्यजेत्॥ अभिषेकानन्तरं पूर्ववद्देवं पुनः पूजयेदित्यर्थः॥ उत्तमानाद्य
नमत्रिषेकानन्तरं नानाद्यजेत्॥ पूजां कुर्वीतेत्यर्थः॥ पुनश्शब्दः प्रथमपूजापेक्षया जानत्व अभिषेकान्ते द्विः पूजापेक्षया॥ तदेतद्विधानं
प्रोक्तमिति॥ आदावेव पूजाविधाने प्रोक्तमित्यर्थः॥ अथ भूतदेवद्विधानं अभिषेकासे विष्णुप्रोक्तमित्युपसीहानः॥ उत्तमानाद्यनमित्यु
क्तं अघुनाव्याधिविशेषार्थमभिषेककर्माणि विशेषं प्रदर्शयन्॥ अधिकानि त्रेताज्जिन्ना निष्फलानि प्रदर्शयति तिनालिंगि केनोक्तेना
ज्जीत्यामित्यनुवाकेनालिंगात्रिनालिंगात्रिनालिंगात्रिश्वापादात्सैम्रुज्यन्॥ पापनुत्रजार्थी व्याधिविमोचनार्थी जीवनार्थी

५०

श्रीः३॥ ४०

४०

स्त्रीकामः शान्तिकामः पुष्टिकामस्तुष्टिकामो मोक्षार्थी च कुर्यादेवं कुबेर सिद्धिमवाप्नोति आचार्याय दक्षिणां ददाति । दशमाः स्व
वस्माः सुवर्णसंयुक्ता पितारश्च पत्नी कादशाख दलान् एकां गां दद्यामि त्यर्थः भगवान् बौधायनः अग्नीत्या मित्यनुवाकेनो गन्ध्र तिस्रादा
न विधेनान्ते प्रदर्शितः आपो हिष्ठेत्यादयश्च लिंगाश्च ऋचश्च लाजनघ्योप्य शान्तौ प्राग्दर्शिताः ॥ ॥इति रुद्राभिषेकविधिः॥
॥ ॥अथ योगमंत्राणामृष्यादि । अघोर मन्त्रीन्यासमंत्राणामृषिदेवतच्छन्दांसि तत्राप्येजाते रुद्र नमः स्त्वा जनमो वः किरिकेभ्यो
मुञ्चन्तमृणमानेमनोज्योतिर्जमाप्रुह्वा इत्येषामग्निर्नस्त्रिन इत्यपर्मि वेसहस्राणि सहस्रशो नीलग्रीवा इति ध्यानमोग॥ त्यहृनि
वेष्वीदुर्धासाहं नमो स्तु नीलग्रीवाये येषां भगवानवतधनुः प्रमुंच धन्वन इत्यनयोर्नान्दोजे नीयौनि येभूतानामधिपतय एताव
न्तस्वेत्येषां देवलः सद्योजातादिपंचानुवाकानामथर्वा । तामग्निवर्णामिष्टन नाजितमिति द्वयोरश्वसंहिता देवता उपनिषदो नमो हिरण्य
बाहव इत्यस्य मृकुण्डो हिरण्यगर्भो ऋषिः प्राण इत्यनयोर्हिरण्यगर्भो मीदुष्टं शिवतमेत्यस्य वैनाजो जातवेद इत्यस्य काश्यपोऽग्निर्देवता
नपास्तेनजेत्यनयोर्नगस्त्यो विश्वानिन इत्यस्य वसुश्रुतो महान्तमित्यस्य देवनाएष्यते रुद्रा गस्तुगनः पथी इत्यनयोश्चिरभूतमि
त्यनुवाकस्य चत्वजनकाग्नेजातेश्वन इत्यनयोस्तु विश्वेदेवा अध्यवोचदित्यस्य कौञ्चस्त्रातारमिंद्रमुपरवास जेत्यनयोर्गर्ग
स्तपामीत्यस्य शुनःशेपो वर्जन्तोमेन्यस्य वैघन्य चकः स्तुतवं धुरवतमीशानमिनाहृगाणो से रुद्रेन्द्रस्य प्राणायोस्योनापृथिवि
महर्षिरोनित्यनयोर्मेधातिथिर्न बौध्यग्निरित्यस्य बुधविष्टनोमूर्द्धानविन्दस्य विरूपो मम्लोभीत इत्यस्य वामदेवो जातवेदा इत्यस्य
मूर्जेमानलोकेनमस्येश्व त्वावुधाजजातेहेति नित्यत्र भगवान् हिरण्यगर्भो ऋषिः प्राणान इति प्रजापतिर्जातवेदसे तमग्निवर्णाम

सौ॰।।
४१

ग्नेत्वंपानजविश्वानन:पृतनजितमितिजातवेदसप्राग्निनघ्यवोचेन्ननमोविल्मिनेनमोस्तुनीलग्रीवायेतिशंतुत्वातानमित्य
स्याश्रासु:शिशानमित्यस्यानुवाकस्यचंद्रस्वतुर्योहस्पतिप्रजापतिर्जातवेदस्त्वपोदस्यावाााल्विन्नोअघोघ्यग्नेतनजाते
अग्नेइत्यग्निसुगाााःपीपथ्याजमग्नयस्वाहेतिजमोमुन्चन्तामितितिनिवर्त्तेतिलत्वाजामीतिवनुगााश्रानोसिषुञ्जिनितिवास्तुघेज
सोमेतिसोमत्त्वमीशानमितीशानोस्मेतुद्रीव्रलजन्तानमितिस्वपैतूर्वेआपन्तागनतइतिसूक्तस्याशिवसंकल्पःसहस्रशीर्ष्येतिपष्टा
दशाङ्गस्यषष्ठकस्यप्रजापतिःष्णोऽश्यर्चन्तस्यनानाजााश्राशु:शिशानइत्यनुवाकस्यअग्नातिनथत्वमग्नेद्रद्रइत्यनुवाकस्यह
ययाडित्याप्यमथदैवतंहंस:शुचिषदित्यस्यासोमेतिसोमअमीशानमितिशानोस्मेतुद्राव्रलजन्तानमितिव्रस्रासानापृथि
वीन्जन्नःपृथिवीवामनोज्योतिनित्युप्यसोतिमूवोमूर्द्धानंजातवेदइतिवैश्वानरोमम्नोाााइतिवमोदजोलिगोक्काजज्ञो
म्नतइतिसूक्तस्यामनःसहस्रशीर्ष्येतिसूक्तस्यपुरुष्योजगदीर्जनानाजााोवास्रद्धःसंभूतइत्यनुवाकस्यनानाजतोमहीपो
नितिपावापृथिव्यापुष्पस्वासजेतिनयोदुंदुलजस्वावशिष्टानीतुद्रत्र्यंबकमितिमत्युंजपनुद्रत्वमग्नेरुद्रइत्यनुवाकस्य
मन्यात्मकोनुद्रइतिदैवतमथपदोहंस:शुचिषदितितैत्तिनीजकेतिजगतीवक्तचानींजगतीमानस्तोकेमनोमहान्तन्नमीशानी
त्वमग्नेरुद्रइतिजगन्त्यःसद्योजातमितिवृहतीक्लिाएगर्त्तोजातवेदसेतामग्निवसोमग्नत्वंपानजविश्वानिनःपृतनाजित
त्रातानतन्नःसुजगन्नुअस्तुन्वन्तस्त्वाजाम्यानोनिषुञ्जिनश्मेतुद्रामनोज्योतिनवोधिमूर्द्धानंमम्नोाााजातवेदासज्ञानन
इतिसूक्तेसहस्रशीर्ष्येत्यत्राखलाजनानामन्तेवापस्तत्वानामन्त्याशिष्टोपिःसंभूतइतिदेश्राासु:शिशानइतिसूक्तैसस्वखलाय

४१

न पाठेन्न्पाम्रस्यापाहलंवपाठेद्वादशनादिद्वेन्मारवक्त्रेपित्वाब्रह्मजज्ञानमुपस्थवासजाम्नेनमइत्येताम्विष्णुर्नोमीढुष्टमेतिपंच
पदत्रिष्टुप्प्रजापतिर्खनमितित्रिष्टुब्जगतीपेशान सर्वविधानामित्यनुवाकोवर्षसोमस्पोनाष्टिथिविमहीघानितिगाजत्र्योपाले
अग्न्यष्टत्पातिशघकृर्थेवशिष्ठात्रचोनुष्टुप्त्तोजातेनुद्राघोनेत्पूइतिचस्वनाऽनुष्टुप्शिष्टानिजजूष्णीतिष्ठं ६१॥ ॥इतिनमकोगन्यास
मैत्राणाम्प्यैद्वतष्ठंदासि॥अथनमकोगन्यासमंत्राः प्रदर्श्यन्ते॥जातेनुद्रशिवातनूघोनापापकाशिनी॥तयानस्तन्वाशन्तमजागिमि
सन्नानिचाकृशीहि॥ ॥इतिशिखायां॥ ॥अस्मिन्महत्यर्णवेन्तनिक्रोत्तवाम्प्रधि तेषांसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि॥इतिशिमाले
सहस्राणिसहस्रशोयेनुद्राअधिभूम्यां॥तेषांसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि॥इतिललाटे॥ हिंसः शुविष्णदधुरन्तमिन्नसद्योतावेदि
ष्पदतिथिदुरोणसत्॥नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजाअद्रिजाऋतंवृहत्॥इतिभ्रुवोर्मध्ये॥त्र्यंबकंयजामहेसुगंधिंपुष्टिवर्धनं॥उर्वा
नमवबंधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्॥नमःकार्याजच॥नीपायचनमःकुल्यायचसरस्यायचनमोनादेयायचवैशंतायचवांइतिकर्णयोः॥इ
मानस्तोकेतनयेमानआयुषिमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः॥मानोवीरान्नुद्रभामिनोवधीर्हविष्मन्तः नमसाविधेमते॥इ
तिनासिकायां॥अवतत्यधनुस्त्वं सहस्राक्षशतेषुधे॥निशीर्यशल्यानांमुखाशिवानःसुमनाभव॥ ॥इतिमुखे॥नीलग्रीवाः शि
तिकंठाः सर्वाअधः क्षमाचराः॥तेषांसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि॥नीलग्रीवाः शितिकंठाः दिवंरुद्राउपश्रिताः॥तेषांसहस्रयोजने
वधन्वानितन्मसि॥इतिकंठे॥नमस्तेअस्तुधायानानातायघृष्णवे॥उभाभ्यांमुततेनमोबाहुभ्यांतवधन्वने॥इतिबाह्वोः
जातेहेतिमीढुष्टमहस्तेवभूवतेधनुः॥तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज॥इत्युपवाहोः॥उपबाहुमेणीवंयोपनिषङ्गः॥न
नीयोनिषङ्गवानस्ति॥सकाहस्तानुष्णनिगा॥तेषांसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि॥ ॥इतिहस्तयोः॥ ॥सद्योजातंप्रपद्यामि

ओ

नवेत्तवेनातिजवेत्त जखेति अंगुष्ठयोः॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः बलप्रमथनाय नमः॥ ॥पूर्ववदिति तर्जन्योः॥ अघो
रेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः॥ इति मध्यमयोः॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि। तन्नो रुद्रः इति अनामिकयोः॥ ईशा
नः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिरिति कनिष्ठिकयोः॥ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विक्षी
णकेभ्यो देवहृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नम आनिर्हतेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः
इति हृदये॥ ॥नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः॥ इति पृष्ठे॥ नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः॥ इति पार्श्वयोः॥

५२

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ इति नाभौ॥ मी
ढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदामहि॥ इति कट्यां॥ नवाम सोम

स्रीशा।। ४२

मरातीयतो निदहाति वेदः स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः॥ अग्नेवन्त्यमा॥ पूर्वमंत्रस्पर्शिनरुत्तुच्य
तो तत्पथा। तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टां दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः॥ अग्ने त्वं
पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः॥ विश्वानि नो दुर्गहा ज
तवेदः सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि। अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनां॥ पृतनाजितं सहमानमुग्रमग्निं हुवे
म परमात्सधस्थात्। स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा क्षामद्देवो अति दुरितात्यग्निः॥ इत्युपपाने॥ मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न
उक्षन्तमुत मा न उक्षितं। मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः॥ इत्यूर्वोः॥
एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूजवतोऽतीहि अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः॥ ॥इति जान्वोः॥ ॥

४२

जेपथांपथिनजनी ऐलबृदस्यायुयुधः ॥ तेषां सहस्रजोजनेवधन्वानि तन्मसि ॥ इति पादयोः ॥ अथ यवोचदधिवक्त्रा ॥ प्रथमो देव्यो
भिषक् ॥ अहींश्च सर्वाञ्जंभयन्सर्वाश्च जातुधान्यः ॥ इति कवचौ ॥ नमो बिल्मिने च कवचिने च ॥ इत्युपकवचौ ॥ नमोस्तु नीलग्रीवाय
सहस्राक्षाय मीढुषे ॥ अथो जे अस्य सत्वानो हं तेभ्यो करन्नमः ॥ इति त्रीनेत्रेषु ॥ प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्यां ॥ जा
स्वतेहस्त इषवः ॥ परा ता भगवो वप ॥ इत्यस्त्रं ॥ जएतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ॥ तेषां सहस्रजोजनेवधन्वानि त
न्मसि ॥ ॥ इति दिग्बंधः ॥ ॥ इति दिग्बंधसहितषडंगन्यासः ॥ अथ पञ्चाङ्गन्यासः ॥ तत्र च नमो भगवते रुद्रायेति नमस्कारं न्य
सेदिति ॥ स्मृतेः अस्यापनमस्कारार्थः ॥ नमस्कारमंत्रं पूर्वोक्तं पठित्वा नमस्कारं कुर्यादिति ॥ अथ न्यासार्थः ॥ नमस्कारं न्यसेत्पूर्वोक्तमेव
मंत्रं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ नमो न्यसेत् ॥ तद्यथा ॥ ॐ मूर्ध्ने नमः इति मूर्ध्नि ॥ नासिकायै नमः इति नासिकायां ॥ ललाटाय नमः इति
दक्षिणहस्ते ॥ ॐ वामहस्ताय नमः इति ॥ नानादिदेशाय नमः ॥ नाभ्यो जंघाभ्यां नमः इति पार्श्वदेशे ॥ अथ पञ्च ॥ ॐ नमो भ ग । व ते रु
द्रा य ॥ इत्यक्षरैर्न्यसेत् ॥ क्रमात् ॥ मूर्द्धादिपादान्तप्रदेशान्स्पृशेदिति ॥ अत्र चायं क्रमः ॥ पूर्वोक्तदिग्बंधसहितं न्यासं प्रविधाय ततः ॐ नमो
भगवते रुद्रायेत्युच्चार्य प्राणायामं कृत्वा ततः ॐ मूर्ध्ने नमः इत्यादिन्यासं वा ॐ मित्यादिन्यासं वा कुर्यादिति ॥ ॥ अथ द्वितीयो न्यासः ॥ ॥
अथान्यो न्यासः ॥ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ॥ इति पादयोः ॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः इत्यूरू ॥ पूर्ववत्
ऊरुमध्ये ॥ अघोरेभ्योथघोरेभ्य इति हृदये ॥ ॥ तत्पुरुषाय विद्महे इति मुखे ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिप
तिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ हंसः ॥ इति मूर्ध्नि ॥ ॥ इति तृतीयो न्यासः ॥ अथ संपुटीकृत्य धी
तमुद्रितां जलेप्रदर्शनेन संपुटीकरणात् ॥ तत्र क्रमेनैन्द्रादिदिक्षु वक्ष्यमाणमंत्रैः कुर्यात् ॥ त्रातारमिंद्रमवितारमिंद्रं हवे हवे सुहवं सुहवं

नं० ५३

सौ॰ग॥
४२

सूनमिंद्रा॥ त्वन्नो अग्ने॥ वरुण॥ विद्वान्देवस्य हेडो अव यासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषा॥३॥ सित्वममुग्ध्यस्मत्॥२॥ सुगन्नः पंथामभयं कृणोतु यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा यस्मिन्नेनमभ्यषिंचन्त देवाः तदस्य चित्रं हविषा यजाम अस्मु न्यच्छमयच्छमानेनमिष्वहतेनमन्वि छिन्नस्करणसाश्नन्यमस्मद्दिघ्रसात्तद्भत्यानमो देवि निर्ऋतिस्तुभ्यमस्तु॥४॥ तत्वायामि ब्रह्मणा॥ वंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः॥५॥ आनो तिमुक्षिः शतनीतिर्नघ्ने हि सहस्रिणी सिक्तु प्रजाहि जज्वीवा पो अस्मिन्हविष्मिमादय स्वपूर्णपातः स्वस्तिभिः सदा नः॥६॥ वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहि॥७॥ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये॥ अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः यः शंसते स्तुवते धायि पज्र इंद्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः॥८॥ स्योना पृथिवी त्वं वा नक्षरा निवेशनी यच्छा नः शर्म सप्रथाः इति संपुटीकरणम्॥ ॥अथेंद्रादिनमस्कारः॥ अत्रापि पूर्वोक्ता एव मंत्रो ग्राह्यः॥ संपुटीकरणे नमस्कारे च इंद्रादिप्रकाशका मंत्रा ग्राह्याः इति नियमो न तु पूर्वोक्ता एव मंत्रा ग्राह्या इति नियमः॥ अथ गुह्याद्युक्तमंत्राः॥ मू॥ अयमेव चतुर्थोन्यासः॥ मनोजूतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु या इष्टा उषसो निम्रुचश्च ताः संदधामि हविषा घृतेन॥ इति गुह्ये॥ अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासं यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्रभानवः सिस्रते नाकमच्छ॥ इति मुखे॥ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निं कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः॥ ॥इति हृदये॥ मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु

४२

वस्त्वं।उनो येनीवो वनिव मेभ्य स्तुजप्रातेत्वामनुमदेम देवाः॥ ॥इति मुखे॥ जातवेदा यदि वा पावकोसि वैश्वानरो यदि वा वैद्यु
तोसि सं प्रजाभ्यो यजमानाय लोकमूर्जं पुष्टिं ददत्याववृत्स्व॥ इति शिरसि॥ चतुर्थोन्यासः॥ अयमेव गुह्याय एतन्मंत्रमिति
चात्मन्यावेतिव्यप दिश्यते॥ ॥अथ शिवसंकल्पादिन्यासः॥ ॥तत्र शिवसंकल्पसूक्ते यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य
तथैवैति। दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥ येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु
धीराः। यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु। यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु। यस्
मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥३॥ येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वं। येन
यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥४॥ यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः। यस्मिंश्चित्तं
सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥५॥ सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्वाजिन इव। हृत्प्रतिष्ठं
यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥६॥ इत्येतत्सूक्तं पठित्वा हृदयाय नम इति हृदये। सहस्रशीर्षेति सूक्तं पठित्वा
शिरसे स्वाहेति शिरसि। एतत्सूक्तं गतं होमान्तश्चाध्यायद्वयोः। प्योऽश्राद्धेनु। पुनरात्पुरुषसूक्ते। विधाने प्रदर्शिते। अथोत्तरना
रायणम्। अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे। तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तत्पुरुषस्य विश्वमाजान
मग्रे। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेवं विद्वान् प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा
विजायते। तस्य धीराः परिजानन्ति योनिं मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः। यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः। पूर्वो यो
देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये। रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन्। यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे॥

ने०

55

श्री:॥
४४

सीस्वतेलक्ष्मीस्वपत्न्यो ॥ अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तं ॥ इष्णं मनिष्णाणामुंमनिष्णाण सर्वं मनिष्णाण ॥ इत्यने

नशिष्णाजैवोष्पडिशिष्णाजे ॥ अथाप्रतिरथं ॥ आशुःशिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभनश्चर्षणीनां संक्रंदनो निमिष

एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिंद्रः ॥ संक्रंदनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ॥ तदिंद्रेण जयत तत्सहध्वं

युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ स इषुहस्तैः स निषंगिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इंद्रो गणेन ॥ संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्यूर्ध्वधन्वा प्रति

हिताभिरस्ता ॥ बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्राँ अपबाधमानः ॥ प्रभंजन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता ता

रथानां ॥ बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः ॥ गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयंतमज्म प्रमृणंतमोजसा ॥ इमं सजाता अनु वीरयध्वमिंद्रं सखा

यो अनु सं रभध्वं ॥ अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोदयो वीरः शतमन्युरिंद्रः ॥ दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्योस्माकं सेना अवतु

प्रयुत्सु ॥ इंद्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ॥ देवसेनानामभिभंजतीनां जयंतीनां मरुतो यंत्वग्रे ॥ इंद्रस्य वृष्णो

वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रं ॥ महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ अस्माकमिंद्रः समृ

तेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयंतु ॥ अस्माकं वीरा उत्तरे भवंत्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वा

नां मामकानां महांसि ॥ उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः ॥ प्रेता जयता नर इंद्रो वः शर्म यच्छतु ॥ उग्रा

वः संतु बाहवोनाधृष्या यथासथ ॥ अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिता ॥ गच्छामित्रान्प्रविश मैषां कंचनोच्छिषः ॥ मर्मा

णि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनाभिवस्तां ॥ उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयंतं त्वामनु मदंतु देवाः ॥ यत्र बाणाः

संपतंति कुमारा विशिखा इव ॥ इंद्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ इत्यप्रतिरथेन कवचाय हुमिति कवचं ॥ अथ

४४

शतनुद्रीजेत्वमग्नेतुद्रेअस्तुनोमृहोदिवस्त्वंसर्द्धोमानुतैमन्नइशिष्पे।खंवानेननुणेजासिसंगजस्त्वंपूष्णाद्धिष्पतःपासिनुत्मना।
देवादेवेष्वुसजध्वंप्रथमाद्वितीजेष्वुसजध्वं।द्वितीजानृतीयेष्वुसजध्वं।तृतीजाचतुर्थेष्वुसजध्वं।चतुर्थाःपंचमेष्वुसजध्वं।
पंचमाष्षष्ठेष्वुसजध्वं।षष्ठीसप्तमेष्वुसजध्वं।सुसप्तमाअष्टमेष्वु।अष्टमानवमेष्वु।नवमादशमेष्वुसजध्वं।दशमाएकादशेष्वु।
एकादशाद्वादशेष्वु।द्वादशास्त्रजोदशेष्वुसजध्वं।त्रजोदशाश्चतुर्दशेष्वु।चतुर्दशाःपंचदशेष्वुसजध्वं।पंचदशाःष्षोडशेष्वु।
ष्षोडशाःसप्तदशेष्वुसजध्वं।सप्तदशाअष्टादशेष्वु।अष्टादशाएकोनविंशेष्वुसजध्वं।त्रजोविंशाश्चतुर्विंशेष्वुसजध्वं।चतु
र्विंशाःपंचविंशेष्वुसजध्वं।पंचविंशाष्षड्विंशेष्वुसजध्वं।ष्षड्विंशाःसप्तविंशेष्वुसजध्वं।सप्तविंशाअष्टाविंशेष्वु।अष्टाविंशा।
एकान्नत्रिंशेष्वुसजध्वं।एकान्नत्रिंशास्त्रिंशेष्वुसजध्वं।त्रिंशाएकत्रिंशेष्वु।एकत्रिंशाद्वात्रिंशेष्वु।द्वात्रिंशात्रजस्त्रिंशेष्वु
सजध्वं।देवाःत्रिनेकादशास्त्रिसजध्वं।उत्तनेत्तवतः।उत्तनवमानउत्तनसत्वान्नः।सिवसंकल्पादिन्नासः।अजपंचमोन्नासः।
अथयनपमातोमंत्रैःन्नसीमपत्राणामः।सवमंत्रपाठमंत्रेणोवनिर्वल्पः।तन्त्रमंत्राः॥हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातः
पतिरेकआसीत्।सदाधारपृथिवींद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषाविधेम॥ब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतःसुरुचो
वेनआवः।सबुध्न्याउपमाअस्यविष्ठाःसतश्चजोनिमसतश्चविवः।उमहीद्यौःपृथिवीचनइमंजज्ञमिमिक्षतांपिपृतां
नोभरीमभिः॥१॥उपस्वासजपृथिवीमुतद्यांपुरुत्रातेमनुतांविष्ठितंजगत्।सदुंदुभेसजलनिंद्राग्नादेवैर्दूरादवीजोअपसेध
शत्रून्॥पा॥आनेनजधुपथानाजेअस्मान्विश्वानिदेवमधुमानिविद्वान्।जुजोध्यस्मज्जुहुना॥।मेनोन्नूभिष्ठान्तेनमउक्तिं
विधेम।जातेअग्नेजजिम्नाननू।हत्तजद्यानोहव्यानमध्वावसनिकलन्नसमनजोविपुत्र॥।जन्नोन्नूत्वाजनद्यत्वंमासदि

सौ॰ ।।
४५

जथावः स्वाहाग्नये दासेम पनिनाडालिघेत्र वज्रिस्व हव्यैतेविन्नोंश्र
खीपोनिज्ञानुवेदोस्तुश्रजाजमानः सजजीएहि ।। ८ ।। इत्यंगन्यासः ।। ।। श्रथान्निष्यकेष्पष्टोन्यासः ।। सचानिष्पकविधान
नेश्रमिहैर्मर्महोनिश्चातपूर्तिः जशी सिन्नर्पाहि ।। ९ ।। इत्यंगन्यासः ।। जपः पूजाहोमस्वाइतिनमकीगन्यासमंत्राः ।। श्र
खश्राकप्त्रपंचतशाए वैन्यासविधिं कृत्वाततोजजनमानतेरोजजनंजपः पूजा होमस्वाइतिनमकोगन्यासमंत्राः ।। श्र
यनमकस्यार्ष्यघिस्ति घीजतेतत्र पूर्वश्रमुकदेशेश्रमुककालेश्रमुकस्पेनमकेजपंतुदजपंतुदैकादशिनीजपेमहत्तुद्रज
पंमतितुदजपंवाकनिष्पेतथानमकादिष्वन्यतमन होममनिष्पके वाकनिष्पोइतिसंकल्पयेत् ।। पुनश्रष्पितस्वेलका
ष्पामीत्तमिल्पेत् । ततश्रंगन्यासानन्तनमार्षादिजानीयात् तघथा ।। श्रथनमकानुवाकानामृष्पिदेवतछंदांस्यनु
कमिष्पामोनमस्तेतुद्रप्रातेतुदैत्यनद्रोः कश्यपोजातः इप्युनित्यस्यात्रात्रेजोजामिप्युमितिद्वजोगोतमोगोघृमावघ्यवोव
दित्यस्याः एवश्राव्यश्रसोजस्तामद्रतिद्वनोकशीमत्वानमोपुनीलग्नीवाजजातेहितिनितितिसंतत्तीजपंचमणष्टाप्यु
मानुवाकानवमानुवाकेननमोवः किनिकेत्पः इतिजानुनमानसोकेपनिशोतुद्रस्वन्त्येतेष्पांत्तमगवानन्दनीप्रानुवाकस्यमंद्र
कस्वतुर्थानुवाकस्पसहस्राणिसहस्रशतइनिचतस्रःणीदुर्वासाः सप्तमानुवाकस्यहेमकेशोद्रानेश्रघशास्यतेविकिनिदत्य
नजोः पुलहोजानेतुद्रशिवेलस्याः स्कंदइमातुद्राजेतिद्वप्पोर्ममाडव्योमानोमहीतुमित्यस्यादिवानागनान्ननत्यस्याश्रन्नि
सुवित्तुतमित्यस्यवेष्टाघोमीहुष्टमेणस्यवेनाजाजेदनेष्वितानन्यासमाप्तेदैवलइत्पष्पजोथदेवताश्रसोजस्तामद्र
तिद्वजोनादित्यामातुद्रप्रातेतुद्रस्यास्कन्दरूपीउद्रोमहान्तमित्यस्यानन्जीरवनात्मकोतुद्रोजातव्यहुतघवोचन्नमोतुनी
लग्नीवाजेत्याशास्वतुर्थपंचमणष्टानुवाकानामान्तेमीदुष्टमेतिद्वजोस्वशीतुजातेतुद्रइतितितिसस्वाष्टमोनुवाको

४५

नवमानुवाके नमो किनिकेभ्यः इत्यनः। आकृमान स्तोके पनिताद्‌त्वेष्वीजगत्यानव शिष्टानां तु रुद्र इति देवता। अथ षष्ठी दास्यसौज
स्वाम्रोद्राण्येश्रं यसस्य तद्रत्यन जोनारूसापंक्तिनाया पंच पदा पंक्ति षसीजो वसपन्तीनि ष्पर्ध्य पादा जगती इमा तु द्रापेति वसो अ
गती आनान्त न इतिति स्वस्तिष्णु जोमी षुष्टमेति पंच पदा त्रिष्टु पूम हाद्व हतीव: सिष्टावमचो नुष्टुत्तो जाते तु द्वेतिस्व नाऽनुष्टु
प्‌जामिति निद्द्व नुष्टुव घ्य वोचादित्य नुष्टाकेषु। अत्र प्रथम द्वितीयन्नि द्वद्ध सिष्टानि यजूंष्यितत्रापनो विशेष्यो द्विती
याद्य नुष्टानुवाकेषु। अत्र प्रथम द्वितीयत्ततीयेषु क्रमेणाम हागायत्रीद्व हत्तुष्णिमिति ततो द्वयोर्म्म हाविनाऽथ महापं
क्तिरित्य जोर्महानुष्टुविष्ठेदासिद्धति विशेष्यतोन मकस्याप्यादि। अथ सामान्यतः सकलस्यापि नमकस्य मुदायस्याग्निकाँड
त्तः पातित्व दग्नि त्वंणि तु द्रो देवता महाविनाट छंदः। अपवात्तगवानुक्रम ष्पिःश्री तु द्दचताछं दो महाविनाडेवा। अथ चमकस्य।
अथ चमकानुवाकानामग्निः कांडऋषिः अघागायत्री अग्नाजेष्ठवी शिष्टं यजुः। वाजादयोऽन्न यी विशेष्यादेवताः। जपेवि
नियोगः। होमेष्क्रियमाणो होमे विनियोग इति वार्यं। अथ तैत्तिरीयशाखानुसानेणाा नमकानुवाकाः प्रदर्श्यन्ते। तत्र प्रथमोनु
वाकः। नमस्ते तु द्रमन्यवउतोत इष्यवे नमः। नमस्ते स्तु धन्वने वाहुभ्यामुत ते नमः। जा त इष्टुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः। शि
वा सरव्या या तिष्यानो तु द्र मृडयाजाते तु द्र शिवा तनूरिति। शास्पमुष्युं गितुशन्त हस्ते विभष्ये स्तवे शिवांगिनित्र तांकुतु माहिंसीः पु
तुष्यं जगत्। शिवेन वचसा त्वा गिरिशाछावदामसि। जथानः सर्वमिज्जगद यक्ष्मं सुमनाअसत्। अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो
देव्यो भिषक्। अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः॥१॥ असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमंगलः। ये चेमां तु द्रा अभितो दि

रु०

ऋुसिताः।सहस्रीशो वैष्वाँ हेड ईमहे॥७॥असौ जोवसर्प्पति नीलग्रीवोविलोहितः।उतैनं गोमा अदृशन्नदृशन्नुदहार्जः।उतैनंवि
श्वाभूतानिसदृष्टोमृडजाति नः॥८॥नमोस्तुनीलग्रीवाजसहस्राक्षाजमीढुष्वे।अथो जेअस्यासत्वानोहन्तेभ्योकरन्नमः।प्रमुंच
धन्वनस्तुवमुभजोरार्त्निजोर्ज्यां।जाश्चते हस्तइष्यवःपरातत्तमवोवप॥१०॥अवतत्जधनुस्त्वंसहस्राक्ष शतेष्युनिशीर्जशल्यानां

५६

मुष्वाशिवोनःसुमनाभव।विज्यं धनुःकपर्द्दिनो विशल्पोवाणावाँउत।अनेसन्नस्येष्यवाआभुरस्यनिष्संगथिः।जातेहेतिर्मीढुष्ट
मेष्युहस्तेबभूवते धनुः।तजास्मान्विश्वतस्त्वमजक्ष्मजापरिभुज॥१२॥नमस्तेस्त्वायुधाजानातताजधृष्णवे।उभाभ्यामुततेनमोबाहुभ्यां
तवधन्वने॥परितेधन्वनो हेविरस्मान्वृणक्तुविश्वतः।अथोजइष्युधिस्तवारेअस्मिन्निधेहितं॥ ॥इतिप्रथमोनुवाकः॥

रुद्री॥

नमोहिरण्यबाहवे सेनान्जेदिशांचपतजेनमो॥१॥नमोवृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनाम्पतजेनमो॥२॥नमःसस्पिञ्जराजत्वि

४६

ष्मितेपथीनांपतजेनमो॥३॥नमोबभ्लुशाजविव्याधिनेन्नानांपतजेनमो॥४॥नमस्त्वष्टाजपुष्टहरिकेशाजोपवीतिनेपुष्टानांपतजेनमो॥५॥

४६

नमोभवस्यहेत्यैजगतांपतजेनमो॥६॥नमोरुद्राजाततायिनेक्षेत्राणांपतजेनमो॥७॥नमःसूताजाहंत्यावनानांपतजेनमो॥८॥
नमोरोहिताजस्थपतजेवृक्षाणांपतजेनमो॥९॥नमोमन्त्रिणेवाणिजायकक्षाणांपतजेनमो॥१०॥नमोभुवंतयेवारिवस्कृता
योषधीनांपतजेनमो॥११॥नमउच्चैर्घोषाजाक्रन्दजतेपत्तीनांपतजेनमो॥१२॥नमःकृत्स्नवीतयाधावतेसत्वनांपतजेनमः॥
॥ ॥इतिद्वितीजोनुवाकः॥ ॥नमःसहमानाजनिव्याधिनआव्याधिनीनांपतजेनमो॥१॥नमःककुभाजनिषंगिणेस्तेनानां
पतजेनमो॥२॥नमोनिषंगिणइष्युधिमतेतस्कराणांपतजेनमो॥३॥नमोवंचतेपरिवंचतेस्ताजूनांपतजेनमो॥४॥नमोनिचेरवे
परिचरायारण्यानांपतजेनमो॥५॥नमःसृकाविभ्योजिघांसद्भ्योमुष्णतांपतजेनमो॥६॥नमोसिमद्भ्योनक्तंचरद्भ्यःप्रकृन्ता
नांपतजेनमः॥७॥नमःसृकाविभ्योजिघांसद्भ्योमुष्णतांपतजेनमो॥८॥नमोसिमद्भ्योनक्तंचरद्भ्यःप्रकृन्तानांपतजेनमः॥९॥

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुंचानां पतये नमो ॥१०॥ नम इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो ॥११॥ नमः आतन्वानेभ्यः प्र
तिदधानेभ्यश्च वो नमो ॥१२॥ नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमो ॥१३॥ नमोस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो ॥१४॥ नम आसीने
भ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो ॥१५॥ नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो ॥१६॥ नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो ॥१७॥ नमः स
भाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो ॥१८॥ नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥१९॥ ॥इति तृतीयोनुवाकः॥ ॥नम
आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो ॥१॥ नम उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वो नमः ॥२॥ नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो न
मो ॥३॥ नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमः ॥४॥ नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः ॥५॥ नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपे
भ्यश्च वो नमो ॥६॥ नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च वो नमो ॥७॥ नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमो ॥८॥ नमः सेनाभ्यः सेनापति
भ्यश्च वो नमो ॥९॥ नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो ॥१०॥ नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः ॥११॥ नमः कुलालेभ्यः
कर्मारेभ्यश्च वो नमः ॥१२॥ नमः पुंजिष्ठेभ्यो निषादेभ्यश्च वो नमः ॥१३॥ नम इषुकृद्भ्यो धन्वकृद्भ्यश्च वो नमो ॥१४॥ नमो मृग
युभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमो ॥१५॥ नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥१६॥ ॥इति चतुर्थोनुवाकः॥ ॥नमो भवाय च रुद्राय
च ॥१॥ नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥२॥ नमो नीलग्रीवाय च शितिकंठाय च ॥३॥ नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च ॥४॥ नमः
सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥५॥ नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च ॥६॥ नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥७॥ नमो ह्रस्वाय च वा
मनाय च ॥८॥ नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥९॥ नमो वृद्धाय च संवृध्वने च ॥१०॥ नमो अग्रियाय च प्रथमाय च ॥११॥ नमः आ

जे०

47

श्री:।।

४७

शवे चाजिराय च ।।१२।। नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च ।।१३।। नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च ।।१४।। नमः स्रोतस्याय च द्वी
प्याय च ।।१५।। ।।इति पंचमोऽनुवाकः ।। ।।नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ।।१।। नमः पूर्वजाय चापरजाय च ।।२।। नमो मध्य
माय चापगल्भाय च ।।३।। नमो जघन्याय च बुध्नियाय च ।।४।। नमः शोभ्याय च प्रतिसर्याय च ।।५।। नमो याम्याय च क्षेम्याय च ।।
६।। नम उर्वर्याय च खल्याय च ।। नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ।।८।। नमो वन्याय च कक्ष्याय च ।।९।। नमः श्रवाय च प्रति
श्रवाय च ।।१०।। नम आशुषेणाय चाशुरथाय च ।।११।। नमः शूराय चावभिन्दते च ।। नमो वर्मिणे च वरूथिने च ।।१३।। नमो बिल्मि
ने च कवचिने च ।।१४।। नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च ।।१५।। ।।इति षष्ठोऽनुवाकः ।। ।।नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ।।१।। न
मो धृष्णवे च प्रमृशाय च ।।२।। नमो दूताय च प्रहिताय च ।।३।। नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च ।।४।। नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च ।।५।।
नमः काट्याय च नीप्याय च ।।६।। नमः सूद्याय च सरस्याय च ।।७।। नमो नाद्याय च वैशन्ताय च ।।८।। नमः कूप्याय चावट्याय च ४७
।।९।। नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ।।१०।। नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च ।।११।। नम ईध्रियाय चातप्याय च ।।१२।। नमो वात्या
य च रेष्मियाय च ।।१३।। नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ।।१४।। ।।इति सप्तमोऽनुवाकः ।। ।।नमः सोमाय च रुद्राय च
।।१।। नमस्ताम्राय चारुणाय च ।।२।। नमः शङ्गाय च पशुपतये च ।।३।। नम उग्राय च भीमाय च ।।४।। नमो अग्रेवधाय च
दूरेवधाय च ।।५।। नमो हन्त्रे च हनीयसे च ।।६।। नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो ।।७।। नमस्ताराय च ।।८।। नमः शंभवे च मयोभवे च ।।
९।। नमः शंकराय च मयस्कराय च ।।१०।। नमः शिवाय च शिवतराय च ।।११।। नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च ।।१२।। नमः पार्याय
चावार्याय च ।।१३।। नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ।।१४।। नम आतार्याय चालाद्याय च ।।१५।। नमः शष्प्याय च फेन्याय च ।।१६।।

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥७॥ ॥इति सप्तमोनुवाकः॥ ॥नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥१॥ नमः किंशिलाय च क्षयणाय
च ॥२॥ नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥३॥ नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च ॥४॥ नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥५॥ नमो ह्रदय्याय च नि
वेष्प्याय च ॥६॥ नमः पांसव्याय च रजस्याय च ॥७॥ नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥८॥ नमो लोप्याय चोलप्याय च ॥९॥ नमऊर्व्या
य च सूर्म्याय च ॥१०॥ नमः पर्ण्याय च पर्णशद्याय च ॥११॥ नमो पगुरमाणाय चाभिघ्नते च ॥१२॥ नमऽआक्खिदते च प्रक्खिदते च ॥१३॥
नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो ॥१४॥ नमो विक्षीणकेभ्यो ॥१५॥ नमो विचिन्वत्केभ्यो नमऽआनिर्हतेभ्यो ॥१६॥ नमऽआमीवत्के
भ्यो ॥१७॥ ॥इति नवमोनुवाकः॥ ॥द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्रन्नीललोहित। एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भेर्मारो मो
एषां किंचनाममत् ॥१॥ या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी। शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥२॥ इमां रुद्रा
य तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः। यथा नः शमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम् ॥३॥
मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते। यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतौ ॥४॥
मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम्। मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥५॥
मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम
ते ॥६॥ आरात्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुम्नमस्मे ते अस्तु। रक्षा च नो अधि च देव ब्रूह्यधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हाः ॥७॥
स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्। मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः ॥८॥ परि णो
रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः। अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥९॥ मीढुष्ट

ञे०

५८

सै॰॥
४८

मथिवो नः सुमना भव। परा ते हेतिरायुधं न्नि धाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदागहि ॥१०॥ विकिरिद विलोहित
नमस्ते अस्तु भगवः। या स्ते सहस्रं हेतयोन्यमस्मन्निवपन्तु ताः ॥११॥ सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः। तासामीशानो
भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥१२॥ ॥इति दशमोनुवाकः॥ ॥सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम्। तेषां सहस्रयो
जनेव धन्वानि तन्मसि ॥१॥ अस्मिन्महत्यर्णवेन्तरिक्षे भवा अधि। नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः। दिवं रुद्रा उपश्रिताः ॥२॥ ये वृक्षे
षु सस्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः। ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः। ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिब
तो जनान्। ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः। ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो निषङ्गिणः। य एतावन्तश्च भूयांसश्च
दिशो रुद्रा वितस्थिरे तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥ नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वा
तो वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो
जंभे दधामि ॥ ॥एकादशोनुवाकः॥ ॥इति त्रीणि यजूंषि नमो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जंभे दधामि॥ ॥
एकादशोनुवाकः॥ ॥इति त्रीणि यजूंषि नमो रुद्रेभ्य इत्यादीन्यत्रैव विज्ञानघनकाण्डे षोडशविज्ञानात्मकमंत्रविज्ञानप्रकर
णे प्राक् प्रदर्शितः। इति तैत्तिरीयशाखायां रुद्रानमकानुवाकः॥ ॥अथ चमकानुवाकः॥ ॥अग्नाविष्णू सजोषसेमा
वर्धन्तु वां गिरः। द्युम्नैर्वाजेभिरागतम् ॥१॥ वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे। स्वरश्च
मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे। सुवश्च मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च म आधीतं च मे
वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च म ओजश्च मे सहश्च म आयुश्च मे। जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे

४८

शर्म्मेचमेवर्म्मेचमेगानिचमेनथानिचमेपरूंषिचमेशरीराणिचमे॥ ॥इतिप्रथमोनुवाकः॥ ॥ज्यैष्ठ्यंचमआधि
पत्यंचमेमनुश्चमेभामश्चमेमश्चमेम्भश्चमेजेमाचमेमहिमाचमेवरिमाचमेप्रथमाचमेवर्ष्माचमेद्राघुयाचमे
वृद्धिश्चमेसत्यंचमेश्रद्धाचमेजगश्चमेजेमाचमेमहिमाचमे जगश्चमेघनश्चमेवशश्चमेत्विषिश्चमेक्रीडाचमेमोदश्च
मेजातश्चमेजनिष्यमाणंचमेसूक्तंचमेसुकृतश्चमेवित्तंचमेवेद्यश्चमेभूतश्चमेभविष्यच्चमेसुगंचमेसुपथंचमे
त्राद्धंचमत्रद्धिश्चमेक्लृप्तिश्चमेमतिश्चमेसुमतिश्चमे॥ ॥इतिद्वितीयोनुवाकः॥ ॥शश्चमेमयश्चमेप्रियंचमे
नुकामश्चमेसश्चमेसौमनसश्चमेभद्रंचमेश्रेयश्चमेवस्यश्चमेयशश्चमेभगश्चमेद्रविणंचमेयन्ताचमेधर्ताचमेक्षे
मश्चमेधृतिश्चमेविश्वंचमेमहश्चमेसंविच्चमेज्ञात्रश्चमेसूश्चमेप्रसूश्चमेसीरश्चमेलयश्चमत्रातुश्चमेमृतश्चमेजन्म
श्चमेनामजञ्चमेजीवातुश्चमेदीर्घायुत्वंचमेऽमित्रंचमेऽभयंचमेसुगंचमेशयनंचमेसूषाचमेसुदिनश्चमे॥ ॥इतितृतीयोनु
वाकः॥ ॥ॐ ऊर्क्चमेसूनृताचमेपयश्चमेरसश्चमेघृतश्चमेमधुचमेसग्धिश्चमेसपीतिश्चमेकृषिश्चमेवृष्टिश्चमे
जैत्रंचऔद्भिदश्चमेरयिश्चमेरायश्चमेपुष्टंचमेपुष्टिश्चमेविभुचमेप्रभुचमेवहुचमेभूयश्चमेपूर्णंचमेपूर्णतरंचमे
क्षितिश्चमेकूपवाश्चमेन्नश्चमेन्नुश्चमेव्रीहयश्चमेयवाश्चमेमाषाश्चमेतिलाश्चमेमाषाश्चमेतिलाश्चमेतिला
श्चमेमुद्गाश्चमेखल्वाश्चमेगोधूमाश्चमेमसूराश्चमेप्रियंगवश्चमेश्यामाकाश्चमेनीवाराश्चमे॥ ॥इतिचतुर्थोनुवाकः॥
अश्माचमेमृत्तिकाचमेगिरयश्चमेपर्वताश्चमेसिकताश्चमेवनस्पतयश्चमेहिरण्यंचमेयश्चमेशीसंचमेत्रपुश्चमे

नो०

५९

स्यामंचमेलोकश्चमेऽग्निश्चमऽआपश्चमेवीरुधश्चमऽओषधयश्चमेकृष्टपच्याश्चमेऽकृष्टपच्याश्चमेग्राम्याश्चमेपशव
आरण्याश्चमऽइतिजन्तेनकल्पन्ताम्।वित्तंचमेवित्तिश्चमेभूतंचमेभूतिश्चमेवसुचमेवसतिश्चमेकर्मचमेशक्तिश्च
मेऽर्थश्चमऽएमश्चमऽइतिश्चमेगतिश्चमे॥ ॥इतिपंचमोऽनुवाकः॥ ॥अग्निश्चमऽइन्द्रश्चमेसविताचमेसरस्वतीचम
ऽइन्द्रश्चमेपूषाचमऽइन्द्रश्चमेबृहस्पतिश्चमऽइन्द्रश्चमेमित्रश्चमऽइन्द्रश्चमेवरुणश्चमऽइन्द्रश्चमेत्वष्टाचमऽइन्द्रश्चमेधाता
चमऽइन्द्रश्चमेविष्णुश्चमऽइन्द्रश्चमेऽश्विनौचमऽइन्द्रश्चमेमरुतश्चमऽइन्द्रश्चमेविश्वेचमेदेवाऽइन्द्रश्चमेपृथिवीश्चमेऽन्तरि
क्षंचमऽइन्द्रश्चमद्यौश्चमऽइन्द्रश्चमेमूर्धाचमऽइन्द्रश्चमेप्रजापतिश्चमऽइन्द्रश्चमे॥ ॥इतिषष्ठोऽनुवाकः॥ - ॥

सै०॥ ४८

अंशुश्चमेरश्मिश्चमेदाभ्यश्चमेवैधिपतिश्चमेउपांशुश्चमेवैश्वदेवश्चमेक्रतुश्चमेवैश्वानरश्चमेतुतुमहाश्चमेनिग्र
ग्राभश्चमेऐन्द्राग्नश्चमेवैश्वदेवश्चमेमरुत्वतीयाश्चमेमाहेन्द्रश्चमऽआदित्यश्चमेमाहेन्द्रश्चमऽआदित्यश्चमेसावित्रश्चमे
पौष्णश्चमेपत्नीवतश्चमे॥ ॥इतिसप्तमोऽनुवाकः॥ ॥इध्मश्चमेबर्हिश्चमेवेदिश्चमेधिष्ण्याश्चमेस्रुचश्चमेच
मसाश्चमेग्रावाणश्चमेस्वरवश्चमऽउपरवाश्चमेधिषणेचमेद्रोणकलशश्चमेवायव्यानिचमेपूतभृच्चमऽआधवनीय
श्चमऽआग्नीध्रश्चमेहविर्धानश्चमेगृहाश्चमेसदश्चमेपुरोडाशाश्चमेपचताश्चमेपृथिवीचमेऽवभृथश्चमेस्वगाकारश्च
मे॥ ॥इत्यष्टमोऽनुवाकः॥ ॥अग्निश्चमेघर्मश्चमेप्राणाश्चमेऽर्कश्चमेस्वश्चमेघश्चमेपृथिवीचमेदितिश्चमेद्यौश्च
मेशक्वरीरङ्गुलयोचमेदिशश्चमेयज्ञेनकल्पताम्।ऋक्चमेसामचमेस्तोमश्चमेयजुश्चमेदीक्षाचमेतपश्चमेऋतुश्चमे

४८

व्रतश्च मे होनाव पो[illegible]ह्मा ऋद्धश्च यन्त्रेन च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ ॥नवमोनुवाकः॥ ॥गर्भाश्च मे वत्साश्च मे त्र्यवीश्च मे
दित्यश्च मे दित्यौहीश्च मे पंचाविश्च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाश्च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाश्च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म
ऋषभश्च मे वेसच्च मेनड्वांश्च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पन्ताम् प्राणो यज्ञेन कल्पन्तामात्मा यज्ञेन कल्पन्तामपानो यज्ञेन
कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्॥ ॥इति
दशमोनुवाकः॥ ॥एका च मे तिस्रश्च मे पंच च मे सप्त च मे नव च म एकादश च मे त्रयोदश च मे पंचदश च मे सप्तदश च मे
नवदश च म एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिं
शच्च मे चतस्रश्च मे द्वादश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशतिश्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वा
रिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसवश्च क्रतुश्च सुश्च मूर्द्धा च व्यक्षिजश्चान्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिप
तिश्च॥ ॥इत्येकादशोनुवाकः॥ ॥इति तैत्तिरीयशाखानुसारेण चमकानुवाकाः॥ ॥अथ नमके चान्नवाकानानी
प्रयोगः॥ ॥तानि कानि दिवि निर्दिष्टानि तान्य इष्टानि धीयते। नमकाश्चितमंत्रा॥ ॥प्रयोगः कलगो च नः। नमस्ते तु द्र इत्यष्टाः पुन
श्च नाः सिद्ध्ये। प्राजापत्यं च नित्वैकं जपेन्मंत्रमनुत्तमः। एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरे। प्रदक्षिणा नमस्कारो कुर्यादी
शस्य मंत्रतः। निरंतरमिति नित्यकर्माविरुद्धा निशीथादिव्यतिरिक्ते च काल इत्यर्थः। मंत्रत इति। नमस्ते रुद्र इत्यनेनैव मंत्रेण। प्र
दक्षिणा नमस्कारो प्रतिदिनं जपाविनोधिकाले स्वशक्त्या पंचाष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतं वा कुर्यादित्यर्थः। एवं चक्रं न पुनश्च न

॥ भवति। एतच्च कर्म्म हविष्यान्नाशिनाकर्त्तव्यं। हविष्यासित्वं चोक्तं मन्त्रेष्वपि समानं तथा नित्यकर्मादिकमपि पुनश्चर्ण॥ सिद्ध
स्यदन्तिणामूर्त्तिसन्निधौ। एकादशसहस्राणि जपात्सर्वाघनाशनं। ततो लक्षजपात्सप्तजन्मपापं प्रणश्यति। तत्र गव्यविधानेन स्था
पयित्वा हुताशनं। पायसं संस्थापयित्वास्य पुष्कलं जुहुयाद्दविः। दशांश संख्यया पापस्थानं महादेवं स पशुपतिं। तत्रेति दन्तिणामूर्त्तिसन्नि
धौ। सर्वेतेन न्तिमा। तेन कुण्डं कृत्वाथ पावकं। संस्थाप्य जुहुयाल्लक्षं कपिलेनैव सर्पिषा॥ गा॥ पत्यसल्लक्षं ततेमंत्रेण॥ नेन सुव्रतः। अर्थेत
दर्श्वेण नान्तोवन्त्यपन्तेफलमुत्तमं। पुनश्चर्ण॥ सिद्धेन सुदृढेनाथागजन्मना। कानन्यपद्मेनं लिंगेन ततो लिंगस्य दक्षिणे॥ अग्निकुण्डं विनिष्पा
द्यमथित्वाग्निं निधाय च। नित्यं चतस्यापयेत्तत्र सर्पिर्दूर्वाक्षितं दुलाः। समीसमिद्व इत्येतत्त्वेकं जुहुयाद्दविः। सहस्रान्सप्तलक्षेण्या
जपो देवस्य सन्निधौ। दिवालजस्यनतसीख्याः प्रदन्तिणावनक्रियां। शतांडवन्नजादीशसमीपेथनमस्कृतिः॥ तत्र त्वेतत्स्यैव पुनतः सहस्राण्ष्ट
कसंख्यया। एतेष्वकर्म्मनिरतस्य प्रसन्नोत्तगवान्नवेत्। आकाशाकष्टोयधनुष्पिद्धातनत्वं शंपुत्र नानाश्चनमादद्यानम्। ध्याजेन्मह शीमहन्नी
जतप्यीदिवी पुधीजोयतनुं पुवानम्॥ ॥इति नमष्टेतु प्रमन्यवइत्यस्य प्रयोगः॥ ॥अथ वातद्रप्सइत्यस्य प्रयोगः॥ ॥दिनानिद्वा
दशैवास्तुं चतु॥ नोजीपिन्मनुं। अनिष्टिष्ठेतु कालेषु पुनश्चर्ण॥ सिद्धयेनाजानास्त्रसमुत्पन्नदुर्निमित्तप्रशान्तये। कानन्दे द्विपत्रवर्ज्जं॥ होमं
लक्षपा॥ संख्यया। स्वग्नौ हविस्तत्र मधुगुडयुक्तिलमिश्रितं। ध्यायेद्देवं सस्मितं स्र्पदिव्यासार्द्धंत्तेजसा दीप्यमानं द्युष्टिष्वासालीकृतात्म्यां
पुजात्प्यां धृतकाकानेक्ष्यमानं सुनेध्रुवः॥ ॥इति जातरूपुत्रमतस्य मंत्रस्य प्रयोगः॥ ॥अथ जातेत्वेदेत्यस्य प्रयोगः॥ ॥वार
न्त्रितनीजावन्निनन्तरजपान्नने। नित्यकर्म्मविनोधेन पुनश्चर्ण॥ माचनेत्। ततः प्रयोगयोग्यस्य दाघगोशान्तिकामना। गोष्ठे ह
समितं कुण्डं निर्माण्याथ हुताशनम्। मथित्वात्तत्र संस्थाप्य जुहुयाद्धुताहुतीः। वैकंकताश्वपामार्गः समिद्वा हविसर्पिषा त्रिकालत

श्रीः॥ ५०

५०

हविःश्रोक्तं गवां शान्तिककर्म्मणि। समित्सु विकल्पस्तथा मधुनि सर्पिष्पि वा जनद्रव्ये॥ अथापनः प्रकानो ऽपि एव शान्तिककर्म्मणि।
कलशेतीर्थजैपायः कृत्वा गन्धादिवासितम्। विप्र च दर्जं पित्वा थमं त्रैलं क्रमम मुक्तः ततः। श्रोक्तं जपेद्धान वथानिः सर्वानि विघ्ननिसूदनीः
सेनाननं चंडकलाव तुं सौंगं गाधनं शैलसुतासहायं त्रिलोचनं तं स्मर भुजंगभूषणं॥ ध्यायेत्पशूनां पतिमीशितारम्॥ ॥
इति प्रातेर्चुडेश्वर स्पर्श प्रयोगः॥ ॥अथ पापाभिपुंशिव नवचसेत्पन पो ऽःप्रयोगः॥ ॥एतदग्रं द्वजमप्पे कोमंत्रः॥ निनन्तं जपेन्मौ
त्रैदिनानामेकविंशति। पुनश्चनामेवैस्यात्प्रयोगाई हलतोलवेत्। अकालमनः॥ द्राष्टैनासमासादजेधदि। महीपतिः शान्तिकर्म्मे
कानजेद्यजन्मना। अगत्यामात्यान्ति लब्धीहिंगो घूमं एव कल्पितं। हविःश्रजुहुयाल्लक्षं वासने ष्वेकविंशतौ। अकालमनः॥
ज्ञातं साधसाध्वान्तिमृच्छति। अत्र तिलादीनां सति सैन्यवेस मुद्रजः। सीमामिके॥ वपुष्पा प्रविनाजमानं दघ्यत्क नत्र जन्म॥ शान्ति
मन्द हासी। दिव्यानं दिघजुम वलेखन चापपात्रिघ्याजेत्कनानि ममनोपजनथाधिनूढे॥ ॥इति पाभिपुंशिव नेत्पन पोः प्रयो
गः॥ ॥अथाघ्ववीच दिनमप्रप्रयोगः॥ ॥अद्वैकपृथ्वी च नित्वाथवा सनानं पंचसंजतः। शाकमूलफलवान्नाशी द्विजातिष्ठन्निनन्त
नम्॥ जपत्पुनश्चनामावात्स्यात्प्रयोगेष्वुपयोजयेत्। नजापुनःसत्तं राजाकामजनंत्विनजीवितं। कानजे द्विघिनाकर्मवनप
मात्तं द्विजन्मना। श्वेतसर्षपदूर्वाग्रयवैस्तंडुलमिश्रितैः। आज्यसिक्तैनात्मनो ऽग्नौ कथितैर्वृत्तवेदृतिः। नित्यं पंचसहस्रप्रसह
स्रगान्तान्वितम्। तैलेर्गुडेपपोत्पयांचमिसे॥ वजु॥ पुनःहोमश्चाष्टसहस्रसाद्धिनापुज्जोपतेन पूः। दन्त्रिं॥ शप्कितापूष्या
दादावन्तेत्रकर्म्मणि। अत्रास्मिन्कर्म्मणि। आदावन्ते दन्त्रिं॥ उत्तममघ्यमनिष्पं वादघात्। शक्तितः। कमेणु पूर्वोक्तेषु शक्तितः प्र
न्त्रिं॥ दानं कर्मान्ति एव। दन्त्रिं॥ मानं चाग्नेवनृपते॥ अथापनः प्रयोगो ऽर्पवाल्मीकपथमाक्रमात्। कप्यासवीजलवा॥ सिद्धार्था

स्नौ°

मनुनामुना। एकादशदिनाभ्यासेनाति मन्त्रमुखिः स्वयम्। जाप्यासीवर्जे प्रियलोतानदि स्वजामुत्र तिनिपेत्। ननः प्रज्ज्वलि
तत्प्रमुच्यते नात्र संशयः। अथान्यो गर्त्तरोगस्य नाशाय प्रोच्यते विधिः। सहस्रं हुत्वा मनुना शतं कृत्वाथवा पुनः। त्रिलिमंत्र पलीस
म्पसूगमूत्र पयसि निक्षिपेत्। क्वाथयित्वा ततस्त्वाग्नौ होमः कार्यो विधानतः। तत्र संख्या तु वेदघ्नी सहस्राणि शतानि वा। शेषं पिबे
न्नरो गर्त्तरोगः एवं प्रशाम्यति। चंद्रार्द्धमौलिं कालाभि व्यालयज्ञोपवीतिनं। ज्वलत्पावक संकाशं ध्यायेद्देवं त्रिलोचनं। इत्य
घृतवो च दिव्यस्य प्रयोगः॥ ॥अथासौ नलामो सोवसर्पे तीव्रजनयोः प्रयोगः॥ ॥अत्रापि त्र्यग्धम्नमेको मंत्रः शाकधूमकेश
नेत्सूर्चेततः षोडशवासरान्। निनन्तं जपेन्मंत्रं नित्यकर्म विनो विधिना। कालेहविष्यभुग्भुक्त्वा पुनस्त्वनानि सिद्धजांत्रनाहृष्टिन्न
जेधानेसमुत्पन्ने समन्ततः। अनेन विधिना नित्यं पूजयेदन्नलक्षणात्मकं पुनस्त्वनानि सिद्धान् पंचाहूय सुचीन् द्विजान्। कार्त्तिकोऽकन्त्र
जस्मृष्णीष्णसुके सुते। पूजयेत्तान यथो कर्मणि कुर्युदृष्टिसाधनं। कर्मणोपक्रमो वास्यानन्त्समाप्ति तु तादृशो। हवींषि पायसन्न
त्रतंदुलाश्च तिलाज्यवाः। वेतसस्य समिधश्चापि नवकुलतंदुलादयः। मधुक्षौ वा घृताक्तावा दुग्धाक्तास समिधः पुनः। एते सततसहस्रा
णि जुहुयात् पायसादिना। पंचानीतु जपेदेकस्त्वनानाजुहुयुर्द्विजाः। एकादश दिनैः साध्यमपि लंकर्मदृष्टिदोदीयोऽन्नमादिने
नक्तकमलैः पूजयेद्विप्रान् सहस्राण्यप्रपुष्पाणि सहज्ज्वा तिमंत्रवाजदिस्खलित विलसाद्उपस्कृस्पन्नदान विप्रानितीजप
पुनराशीनप्राजस्विलीयतेत्तथा। आसमाप्ते रग्निरक्षा कर्त्तव्यैवं कृते ततः। अवसाने दिने देवो महादृष्टिं प्रमुंचति। अथापनः
प्रयोगो येन विप्रा नाने हंदेव। वितसे कुसुमैर्होमे अपुत्रसापत्तयानवि। जलेस्थित्वापतिष्ठेन संप्रयोगानुत्तरोनपि। नववासर
निःपापस्य प्रयोगमपरं विदुः। कंठदध्ने जले स्थित्वा जलपुष्पीज लीनवि। ध्यायेज्जपेत्प्रतिदिनं मनुमष्टसहस्रकं। एवं कृतमनः

सौः॥
५१

५१

कामंदद्यात्जावत्सनैनविः। वंधूपकुसुमैः कुर्य्यान्मध्वक्तैः पायसैः केहपे। होमेसंख्यात्तवेत्तत्रसहस्राण्येकविंशतिभज्ञातिस्मनोत्तवेदं
वंचतुर्थेदकुलेजनिः। मंडलान्तर्गतैर्द्विनाममजैत्राजमानवपुष्पैस्सुविस्मितौ सेंडदीधितमण्डविद्युतिविलातेन्मुनिसहस्रसेवितं॥ ॥
इत्यसोपलक्ष्यासोजोवसर्प्पतीत्जनजोः प्रजोगः॥ ॥अथनमोक्षुनीलगनीवाजेत्जसप्रजोगः॥ ॥आलजेपश्चिमध्यानेमहेसस्पसमी
पतः। जपित्वादिवसान्पंचसततंसंजतत्ततः। समन्ततोनलिमात्रेकुंडेतुमथितानलं। संस्थाप्यैदुन्जजदिनेसमानत्पदिनेदिनेसहस्रं
जुहुयाद्दध्नापुष्पैर्दशादिनावधिः। निवेदयेदन्नदर्शैदेवाजघृतपायसम्। पुनस्चन।। मेवंस्यान्म्रपुंजीनततोमनुमः पुत्रकामदंपु
ताहंतुशलजेवोतगोष्ठके। नदीतीनेथवाकर्म्मवन्यमा।। समावनेत्। नदीतीनेचगोष्ठेवादेवमावाहजेद्बुधः। ईशास्यपश्चिमेत्यागेसंस्था
पविधिनानलम्। शमीसमिद्भिनक्तानिर्दुध्याष्टमघुनात्वशी। एकादशसहस्राणिहोमः कालावधिः पुनः। दिनानित्रीणिवापंचका
लेवास्मिन्दिनेदिने। अष्टोसहस्राण्यर्द्धवाशतान्जष्टापिवेशतुः। पैकेन्तुहा।। शिनसिविन्नसेत्तदत्तावतः। समीपत्राणितावन्ति
विन्जसेद्देवमूर्द्धनि। एवंकृतान्तदिवसेत्राह्मणान्पुष्पसंख्यजा। शतंवात्तोजजेद्भक्त्यादद्याद्भूनिस्वशक्तितः। एकादशद्विजान्नत्तुद्रूपी
संपूजयन्तोजयेत्। लिप्तपश्चदक्षिणानदद्यादाचार्य्यविशेषतः। आचार्य्यदक्षिणा।। स्पात्पुत्रवीजातुतन्मितिः। भवानलिप्रम
णेनदईनाष्टशतातिमिका। दिनेदिनेपादनिष्कंहेमन्तस्मैविनिर्द्दिशेत्। निर्म्माल्यकुंडलेलेनन्तस्माय्येवनिवेदयेत्। दद्यात्तस्मैकौस्य
पात्रमेकागोनेवमेवहि। एवंकृतेमहात्रुः पुत्रमस्मेप्रयच्छति। वर्णमध्येसवेकिंचित्सप्तजन्मानुगंफलम्। जावज्जदक्षिणा।। स्मृमिल्लाव
लन्त्रनसन्तति। शानज्ञंप्रभ्रकाशेनवपुष्पाशीतलद्युतिम्। ध्यानेत्सिंहासनासीनंमुमप्रासहितंशिवं। इतिनमोक्षुनीवाजत्प
स्प्रजोगः। अथप्रमुच्चयन्वनइत्यादीनीतिद्र।। [illegible] प्रजोगः॥ ॥अर्पचाह्रत्जएकोमंत्रः॥ ॥कृष्णमेकैचनत्वा

जे०

52

श्रीः॥
५२

दोजपेद्वनववासनात् ।एवं कृते नवे सिद्धिः पुनश्चरणात् कर्म्मणः ॥६॥ महीपते नाप्नुयानि युद्धकाले समागते ।अस्मिमंत्रपनवे नाथ जुहु
यात्कुशकोऽकान् ।लग्नमेकैन्नतो द्वेष्य लग्नात् पुष्करशनात् ॥गा॥७ घप्त्रास्कनकोटि ।प्रकाशमादीप्तमूर्द्धीन ।त्तीप्पात् भुजंगत्तीप्पात्॥
ध्यात्वेद्विधा जुहुयुर्द्ध ॥ इति अमुं चयन्त्र नङ्गतिलस्य प्रयोगः॥ ॥पुनुप्पश्चरणात् मासस्यानूर्ध्वं क्रानाम चामिव ।युद्धकाले प्रास
त्राप्ते द्रोप्पां ते लैर्वि निक्षिपेत् ।एकादशसहस्राणि दीपानाम् हेमुत्तमं ।लोकपालेभ्य हेशानेत्तत्रान ।ध्याथतीस्पर्शनेन ।जपे
दमुंत्र चे न्मप्तदिनोन्मत्र दिने दिने ।अल्पसेहृष्ट साहस्त्रीमंत्रपूतेन तेन वः ।एकावेदसहस्राणि दीपानानोप्पवेनि ॥ प्रत्यासन्ने
पुनोगच्छेत्तेनानीः पार्थिवं विना ।दृष्ट्वाऽध्याल्पंप्रदीपानीशत्रुसेनाविनस्यति ।अथान्यान् भूमिपालविनाशाप्पनिचानिकं ।क
र्तुकामो मंत्रसिद्धान् सिद्धवेप्पपचानि ॥ः ।निजोजनेन्महीपालस्यनाचाजीविधिक्रमः ॥३ उपपूर्वं क्तेन्नपोजज्ञतत्परपान्वाधस
स्परोत् ।जपेपुनरथ तन्त्रासिमैनु पजोगाजजोत्रजेत् ।तत्रार्थं कुंसहस्राणि मिंत्रितं शत्रुपत्तने ।दिवाल जेत्तथा देवानामेवापि
चतुःपथे वाजिशाला मुत्रान्मेप्पुनगानीगेषु निक्षिपेत् ।नस्यधर्प्पत्र पात्सा पूर्व्या घादिनितुपद्रवैः ।स्वनाज्पसहरीदघादा
चाजो पतु दन्तिनाम् ।प्रामामदमनलोकमो लिमालाकुसुमनजोनु ॥पादपप्पजुगमम् अनवतनमनुस्मने ॥ वान्यासहजग
तीपितनीं पिनाकपाणि ॥ ॥इति अमुं चयन्वहुतिन्वचप्रयोगः॥ ॥अथ द्वितीयानुवाकस्य सकलस्यप्रयोगः॥ ॥
अथ छत्वच निल्वादौ सहस्रान्जप्त्वं संजपेत् ।बतुसोजीशिवागानेत्रास मात्रदिने दिने ।एकादशाग्र कुर्वीत प्रतिसंघ्यं प्रदक्षि
णीं समाप्तौ देवमानाध्यदशावेकं द्विजन्मनां ।तोजपेद्विदिताचानान्पुनश्चरणात् ॥ सिद्धये ।हावपेद पुतैनाजातेला क्षानू नक्षी
सर्प्पेपान् ।अनतारनावृतावेवमृच्छेनासंगतोद्विष्पी ।पिष्टेन सार्प्पेपेनेशामनुलिप्याथसंजपेत् ।सहस्रान्जप्त्व मंत्रराः शत्रू

५२

णीनाथपूर्वे कर्म्मा विना समानुसी जातिसपत्नः सुमहानपि। त्रत्जासन्ने नु सं मामेमी जिष्ण्वाक्केन वाससा। आघ्नशद्धदे वंमीशानेस्व
जेप्रजतमानस्तः सव्येतनकनौगुष्टेनैतद्धष्टेस्तु दीनजन्तु निन्द्यदनुवाकान्ते दिनाक्षि। त्रिनयोच्यते। दिनानि पंचतत्राष्टसहस्रा॥णिज
पस्कृतः एवंकृतेशत्रुनाजन्मस्थानादुद्गच्छति ध्रुवं। वशीकरण॥ कामेतु चानुष्टेप्पि जथाक्रमसः। समिद्भिर्वनमाला॥ जिः जुहुयादस्तुतं पुनः।
पर्त्तजाः पिप्पलोद्भूताऽपामार्ग्गसमुद्भवाः। विकंकतोत्थाः समिधो होमकर्म्मा॥णि संस्कृताः। जनमुद्दिश्यकुर्वते तं तं वश्यमुपानयेत्
सूत्रमुत्रावल॥ क्षना कान जेदितिनिजमः नाज्यकामो महीपालकुमुदान्युत्पलानि च सौगंधिकानि जुहुयात्प्रत्जे कं पावजमुतं। एतेन
कर्म्म॥णा नूनं नाजपसी सुमुपास्पेन। अथ सीकामनाजस्य सरखेतकमलैः श्रुतैः। अस्तुतेर्जुहुयाद्वह्नौ सीमानन्नवतिमानवः। मेधाका
मस्तु जुहुयात्दस्तुतौ किंशुकान्जसौ। कपिलासर्प्पाक्तानि मेधावी जायते चिनान्न। जेनु कामः सपत्नीश्च जपेत्प्रस्तुतमानसः। एकादश
सहस्राणि नवेद्युर्द्विजितादिष्टः। दिने दिने नमस्कानाहो मस्वैव दशांशतः। सुक्कालंकृतसद्वौगम्मिदु गंगाघनं हनौ। ध्यायेत्कल्पतरो
मूले समासीनं सहोमयत्॥ ॥इति नमके सुद्धिनीजोनुवाकश्च प्रयोगः॥ ॥अथ नतीजानुवाकस्य प्रयोगः॥ ॥सहस्राणि जप
तौ चत्राजापत्नः पुनः सनी। पुनस्त्वनाणि मेवं स्यात्प्रजोगा हि सत्तोत्तवेन। नाष्ट्र व्याधिसमुत्पन्नो राजाशान्तिं त्र कारयेत्। द्विजमालिमंत्रसिद्धैः
कर्म्मत्पादीश्वनालजो। एकादशजवे जुहुते त्रात्विजस्तेषु पंचभिः। जः स्यात्पंचनिर्हीमएकोवृह्मा तिलोदनं। जुहुयातित्र एला॥णि होमे मंत्राः
सप्तदशापते। आघन्नतो नमस्कानाः अनुवाके त्रृतीयके। त्रलातु जुहुयादेवं पावके होमे न निर्मितः। शतांश होमिनोन्ये सुर्जपात्तो।
त्रिचलनृतः अन्यहोमें तु मंत्रस्यदनुवाकः समभ्रतः। द्रव्यं तु गव्यमाज्यं स्यादेवं व्याधिः प्रशाम्यति। एकोपि व्याधिमान्यः स्यात्सोपाम
गाजतंदुलैः आज्यमिसैः सहस्राणि जुहुयादष्टसंजुतः। [illegible] निर्जनत्पस्यनसंराजनः। अमात्यस्यातसमुत्पन्ने व्याधावीश्वरा

रो°

सौ°॥
५२

सन्निधौ। तंदुलैर्लाजपयसी मिश्रैः शुक्लैर्लेजाहुतिस्त्रि वेन्। समाप्तस्व गृहे पुरस्तादपामार्गेजतंदुलैः। दूर्वाभिश्च प्रति द्रव्यं सहस्राष्टकसंख्यया। अने
न कर्मणा मानवो व्याधिना मुच्यते ध्रुवं। नाज्ञो व्याधि समुत्पन्नो शांत्यर्थं कर्म कारयेत्। मंत्रसिद्धो द्विजास्तत्र त्रयस्त्रिंशल्लेकविंशतिः। तत्र ब्रा
मणैः पालमानपुष्पैस्तु संवृतः। अग्निकुंडं विनिर्माय वर्द्धि संस्थाप्य शास्त्रतः। ततो निजोजपेदग्न्यागारे द्विजो होमकर्मणि। अथ तेजु जुहुयात्
दंधि दूर्वा पत्रीण्यपितु। तंदुलाश्च तिलव्रीहि श्यामाकाश्च पृथक् पृथक्। नीवाराश्च तथा माषा अपामार्गोथ तंदुलाः। दूर्वाः कमलकिंजल्का मुद्गा
रन्नेघृतं तथा। दशैतान्प्रवचनमेव जे जित्वेतनानितु। गवाज्यमिश्रितानि स्युः कुंडादग्निः पश्चिमे। कलशं जनसंपूर्णं स्थाप्य पूजयेत्
तु संजपेत्। दशध्यानं त्वपदशान्ते मिदं कर्मसमाचरेत्। ततः सप्तदश ताज्ञवे होमो निरन्तरं। यदि चेदधिको रोगः प्रातना नत्वपसंततीं प्र
त्यासं जुहुयान्नावन्न्यपि कलशे जपेत्। सप्तदशावधौ होमे प्रत्यहं प्रतिपूज्य पूर्वं। अर्द्धं निष्कं दक्षिणा स्यात् तद्वै गुणं दिवा हुते। अर्थ
गुणान् स्यात् ततः कलशापाथमाः नाज्ञो परोग बहूनि संप्रोक्ष्य पात्रेणनिजोजपेत्। एवं कृते विनेपाव ना जानो गाद्विमुच्यते। अन्य दप्युच्यते क
र्मनाज्ञोरोगविनाशकृत्। अनेनैवानुवाकेन नित्यं वर्णो समूचनेन। अष्टोत्तरसहस्राण्याज्येन तं मिश्रैः शुक्लैः तंदुलैः। नाजानि तं मनो
गी स्यादीर्घायुः पुनरपि जायते। यस्य कस्य समुत्पन्ने रोगे तच्छान्त्यै पुनः। होमः प्रति नमस्कारं सहस्राष्टकसंख्यया। तिलव्रीहिजवै
नाज्यसिक्तैर्घृतविद्युसिक्तकैः। एवं कृते तस्य रोगः क्षिप्रमेव प्रशाम्यति॥ अस्मिन्नतीतानुवाके सप्तदश गजप्य नमस्कारः॥ ॥ अस्य
वानुवाकस्यैकसप्तदशात्पुनः तु शान्त्यै हुत्वा चाष्टोत्तरसहस्राणि सप्तचाहुतयो भवन्ति। एवं प्रतिनमस्कारं हुत्वा पुनः सकलानुवा
कादन्ते चाहुतिर्देया। एवं चाष्टोत्तराष्टसहस्राण्याहुतीनि भवन्ति। तिलव्रीहिजवाः समुचिता एव हविः। एवमुक्तप्रकाराणामन्यत्रा
प्युक्तप्रकाराणामन्यत्राप्युक्तसंख्याताः स्वल्पाधिका न दोषः। अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माणि चानि कं। पनना सुश्वेनोगमिष्वन्

५२

नारेवंकानने ल्किदी। तानाहादीनि मांसानि जुहुयाल्लक्षसंख्यया॥ अनुवाकं पठित्वान्ते अन्नाहुतये व मुच्यते त्रिपुनाश्च
समुद्देशादस्ति चानेकनो मिप्रद्। स्वाहेत्येवं कृते होमे सुप्णेन शान्तव प्रजाः॥ अथापनः प्रजोगोत्र होमः स्याल्लक्षसंख्यया॥
वेकेकत्यल्मुसमिघोन क्रसंत्रसुवेष्टिताः। हविष्येन विनिर्दिष्टा समाप्तापीसमिद्धुतो। शत्रुगात्रे प्रजाजेत द्वानू वेगो विनाप्नमहानु
अथान्यदुच्यते कर्म निपुनाश्च विनाशकृत्। पननाश्च मनुष्याणामुपजोऽपज्जलादिके॥ स्वच्छ्यावावीजपवाकुर्जाज्जपेशतसहस्रकं
जलस्थस्तुपस्तुक्रोसौ सवेनादाशुनश्यति॥ अथापनः प्रकानोपि श्मशानावनिपावके। समिधोर्के समुद्भूता जुहुयाल्लक्षसंख्यया।
व्याधिनानिपुनं नस्ये जाजते र्ध्वं वनीपुनी॥ अथापनः प्रकानोत्र चामुंडामूर्त्तिसंनिधौ। दन्निजाणानि मुखाचूत्वातेलाक्ते तिलमाषकैः
एकादशसहस्राणि जुहुयादनुवाकतः॥ मस्तूनि कान्तिर्घाघ्यन्ते पननाश्च प्रजास्ततः॥ अथान्यत्कथ्यते कर्म सोपनिचयानसंपुतः॥ तुङ्गो
लपेमहेसस्यपादपीठेनलीस्मनम्॥ अपस्मानाकृष्टसप्तसहस्राणि जपेद्बुधिः॥ स्मृत्वा च शत्रुनाजानं मंत्रान्ते त्वेवमुच्यते॥ अक्काल
ज्ञालपस्मानन निस्मापस्मान वानिपुः॥ अथापनो विधिस्तत्रमुक्त तंदुलनिर्मितैः। पिष्टेनाहुतिसंमानैर्होमः स्याल्लक्षसंख्यया
नाजानं सधेपव दे स्मृत्वा शत्रुं हुनित्येव तु। ततो निपोनाजनन्मा जाजते तेन नश्यति॥ नृपजो वनसंपन्नामूर्त्तेच वनदेवता। पुष्पि
ष्पिताशोकपुन्नागसहकानशिखूपमम्। पंचविंशतिनक्षत्रोमापूनक्षतशोष्पनः॥ अकल्पकेशनत्पूसौ चंद्रविंबसमानकः॥ प्रा
बद्धकपद्दीगोवस्तानस्वमर्कोमलो। सव्यापसव्यविद्युनक्षतमालाविभूषितः॥ घानाक पंदवपुंजेन नानिदेशाप्रलीविना॥ आजेघंप्रेजा
णीजेनप्रेजाणीजोपिशत्रुभिः॥ मार्गीसचतुस्तवीगी वन्मालीकानशोत्तिता॥ आदर्शमूर्त्तिशोत्तानी वन्यतामिवनिर्मला॥ तस्याहस्त
यनुर्द्दत्वाशनमेकं चनिर्मलं। क्षितीजमीशमालेव्यशिष्टवामेनवाहुना॥ सुगंधपुष्पस्तवकमाघ्राणा घ्राणापाणिना॥ वीजमासीमे

श्रे०

54

सौ:॥
५४

दमंदनवपल्लवसारवक्त्रा। समाहृतो बालकैरवस्वलिरवापिमनोहनेनागच्छन्निव गनतो दृष्टैर्ध्यातव्यो जगतां गुरुः॥ एवं रूपो महातेजाः
किनातवपुनीश्वनः॥ ॥इति नमके षुक्तीयानुवाकस्य प्रयोगः॥ ॥अथ चतुर्थानुवाकस्य प्रयोगः॥ ॥आजापतेर्लेदद्धैवा
चनित्वादौ ततो जपेत्॥ सहस्राणि नवाप्येवं शालग्रामस्य सन्निधौ॥ कुर्वीताष्टसहस्राणि तत्रापि नियमस्मृतः। प्रावस्त्र सन्निधौ॥ दृष्टिर्जये
त्तावन्निर्नन्दनम्॥ पुनस्वनगा॥ सिद्धः स्यात्सर्वुजीतापमनिरविरः। नाजपन्मामक्रतो मत्त्वीद्विदौ सौ विप्रपुंगवौ। निप्तोजपेध्यान्ति क्रतोसो
त्यवेश्म निनोगिणः॥ कुर्यात्कुंडं वा कुमात्रं तत्कुंडस्य पुनः पुनः॥ वेदिकुंडं वा कुमात्रं कृत्वात्तत्र नवं घटं। तेनु त्रिवेष्टितं तंतो स्थापनिपू
जितं विनिक्षिपेत्। वेदिकुंडस्थिते कुंभे अनुवाकेन धूर्जटिं। आवाह्य गंधपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्मीश्वरं। तेनु त्रिवेष्टितं तो पपनिपूजितं विनिक्षि
पेत्॥ गंधः कर्पूर एवात्र पुष्पं नाम नसीमतम्॥ धूपः प्रोक्तः उशीरादि दीपो गव्याज्यमिश्रितः॥ एवमाराधनं कुंते स्वात्मन्यावाहन
नं तथा। एकादशदिनान्यत्र दीक्षाकालः प्रकीर्तितः॥ वानानेकादश ध्यानं कुर्वीतानंत वासने। वेदिकुंडादन्यकुंडे प्राणायेद्रोगिणो ५४
नलीत सिमन्नेकादशादृत्ये चानुवाकमुदीनजन्। आजीप्रतिनमस्कानं जुहुयात्प्रथमे दिने। तत्सीनि यावेक विंशसहस्राणि जपस्म
तः॥ सचकार्योजपोदीक्षादिनेष्वेकावकाशतः॥ उपक्रमदिने सर्पिर्नैवेद्यं कृत्वाथ वासने। तृतीयेप्यनुवाकस्य पलद्वयादलिमावनेत्।
कुर्यात्प्रतिनमस्कारं होमं नवोच्यते हविः॥ तिललाजव्रीहिदूर्वापवाश्च क्रास्युः सर्पिष्मा। मधुना वापि तेनास्युनर्थान्कितं चतुर्थके
पूर्ववत्त्रानुवाकेन जुहुयान्मधुसर्पिषा। पंचमेह्नि प्रक्षेपि होम एवं विधोत्सवेः। दिन द्वनेष जुहुयादश्वत्थसमिधस्तथा। अपामा
र्गस्य समिधा मंत्राद्यन्यायपूर्ववत्। होममस्तु नवमे स्तुजषिपादनाद्य सप्ताववधि आदृत्लिरनुवाकस्य मंत्रच्छेदस्य पूर्ववन्वा मधुसर्पिषा ह
विः प्रोक्तं मंत्रापपदरामे हुनि। नित्यं तं जपत्काले नित्यकर्माविरोधिनि। ततः समाप्तिदिवसे अनुवाकमुदीनयत्। सहस्रकसंख्या

ककमलैः पूजयेच्छिवं ।तत्र प्रतिनमस्कानमप्येवं त्समसीत्तु ह।ततो गोनीसमनाद्यनोगस्यास्य विमोचते ।अक्षित्येवं वाचयेत्तु द्विजाग्न्यान्वेप
पानगान ।दानं दद्यात्ततो निष्कसहस्राष्टकसंख्यया ।तदर्द्धं वा शतात्तष्टौ नाजादाता त्तवेद्यदि द्रुतनोगशातं वापि तदर्द्धं पंचविंशति ।प्रदाजदानमे
कस्मै तु ततः कृष्णां गां दद्याद्द्विजोत्तमो दद्यात्तत्र प्रतिदिनं निष्कमेकमिति स्थितिः ।अन्ते धेनुं प्रदातव्यम हेशानी विसर्ज्जयेत् ।ततो घटजलेनामुं नो गिणोह्लापये
द्युत।प्रोक्तजपे द्याकृतं वेत्थं नाजयज्ञ्यं विनश्यति ।अनेनैवानुवाकेन महेशान्तिन ध्योच्यते मि हवीस्त्वान लो होमं कुर्याद्द्रोणो नसर्पिषा ।तत्र प्रतिनमस्का
मंत्र विच्छेदहूतः संख्यानवसहस्राणि होमं होमे विनश्यति ।अन्येषामपि कुष्ठादिनोगाणां शान्तये पुनः ।गवाज्यमधुना होमो निर्दिष्टो लक्षसंख्य
या ।पूर्ववत्रात्र विच्छेदो मंत्राणां होमकर्म्मणि ।लक्षमेकं जपेदेनमनुवाकं तथा कृते शान्तिं कुष्ठादिनोगाणां जायते नात्र संशयः ।अथ यद्वनेस
मुत्पन्नं जायते सन्निपातके ।शाक्तो द्विजेनातिदग्धो स्थित्वा सोत्रसुवाव्यसि नक्तपयसहस्राणि द्यात्ष्टौ तत्र विनिक्षिपेत् ।छेदः प्रतिनमस्कानं मंत्र
स्याक्तो मनीषिभिः ।पूजान्ते निर्दिष्टः कार्यो विशेषेणात्र कर्म्मणि ।एवं कृते सन्निपातद्वनः निर्घ्नं विनश्यति ।नमो डूलितसर्वांगजटामंडल
मंडितम् ।ध्यायेत्प्रज्वलत्कृष्णानूर्ध्वगात्रेखनखुतेहनम् ॥ ॥इति नमकेषु चतुर्थानुवाकस्य प्रयोगः॥ ॥अथ पंचमस्यानुवाकप्र
प्रयोगः॥ ॥अनुवाकद्वयस्यास्य पुनश्चरणासिद्धयो ।विनात्रं चतुर्नाडीस्यारजपेद्धयानिमन्तरं ।एकादशादिनान्येवं पुनश्चरणा ।सु
द्धये तु ।अथ नाज्यनमास्तु द्विकामो राजा तु कानयेत् ।मंत्रसिद्धैः द्विजैः कर्म्म वन्नपमाणात्त्ददन्वितं ।एतास्यामनुवाकास्यां मासं प्रतिनमस्कृ
ति ।लिंगस्योपनि शुभ्राणि कमलानि विनिक्षिपेत् ।यावदेकादशाष्टलिननयानुवाकयोः ।तावदेव सपर्यास्यात्पूर्वोक्ता तु दिने दिने ।एकाद
शाप्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ।एवं कृते नाज्यलक्ष्मीः निःप्रत्यूहं विवर्द्धते ।अथापनः प्रयोगो जंद्दनि ।मूर्लिसन्निधौ नाशोजन्मदिने

जे०

तस्यस्वाग्नौवामथितानले अश्वत्थसमिधामाज्यपक्वानामेकविंशतिम्। सहस्रान्यत्रजुहुयात्तथा दूर्वांकुरानपि। एकादशसहस्राणिकृत
इत्थंमहीपतिः। विनाद्वुर्विजयीतस्माद्देवप्रसादतः। अथापिविजयार्थीचन्मासिमासिजपेन्नृपः। कामजेल्लक्षसंख्याकमनजोनुवाकजाः।
प्रत्यातत्रेतुसंग्रामेमहानसगतानलेमहानामाग्निपक्वेनसोपदंशेनवापसा। मधान्याज्येनजुहुयात्तत्रप्रतिनमस्कृतिविज्ञेयोमंत्र
विकल्पोऽत्रलिस्त्वनुवाकजोः। एकादशात्मिकाज्ञेयाकुर्यादेवंहुतशेषतः। निदधीनवलिंचूमौवुद्धिस्वहृत्तदेवता। तमादाजवलिंसर्वमशेष
णावमेलजेत्। तंशेषंपुनशेनामामघेतुपवितः। निपूत। अविनादेवतासेनसवेन्नस्नानसंशजः। अथवातेदुलेस्युक्तेनमग्नौहुत्वातुपूर्ववद्राज
नतिनिपेद्धेपंनशनजुहुः शत्रवोविनाशं। नात्रसंशयः सर्वाणिप्राप्नुयानिस्वस्त्वात्यामतिमंत्रजेन। तानिसुनिद्धतेजोसिनात्ताप्तैर्विनजोत्तवेत। अथ
निसनासंलंतउच्यतेक्षौमृउत्मकौ। समुद्दिश्यपाद्वेसमिधोजुहुयाद्वाद्वदत्तु अनुवाकधपाद्वन्निरक्वाद्वादशसंख्यया। तत्रप्रतिनमस्कानं
मंत्रान्तेवसमुज्जनेत्। पनसेनाश्लीलकनोत्वाहेतिजुहुयाद्धविः। एवंकृतेशत्रुसेनात्तवतिशंनिताविनाश। एतात्यामनुवाकात्पीनाजसेना
विशेषणाः। हनिष्यवनाहस्यपवागस्यवशाशस्यच। मौसैः कपिंजलस्यापिकलविंकस्यपजिणाः। तथान्येष्णीमृगाणांचपिशितेलेन्य
संख्यया। जुहुयाद्वृप्रतिद्रवासुन्नगेहादृतानले। तथाकुतिप्रमाणेनधूपैर्लजकुनिर्त्तवेद्र। अत्रप्रतिनमस्कानंमंत्रान्तेवसमुज्ज
नेत्। पननाप्रजाराक्षपणकनोमिस्वाहेति। सुप्येनचुक्तमार्गेणापननाश्वगतप्रजाः। सुवर्णनजतंगावोभूमिर्धनादिकंतथा। द
जिणात्तवेदेतस्याकंकर्मसमहीजितः। तथातिधीजनेनेष्णीसम्यक्त्वात्पुत्रकामना। स्वाग्नौप्रतिजमस्कानमेतात्पीसमिधस्तवसो। अपु
स्वनीयजुहुयाद्वक्वालास्युघृतेनच। दध्नावमधुनावापिहोमसंख्यानिधीजनेषकविंसतिसाहस्रीकिंचात्रेवानुवाकजोः। जावन्तु

श्रीः।।
५५

५५

नेमस्कानाम्लत्तंसंख्याकलशान्युतान ।तंतु निरस्तन वे वेखेर्वे प्पिताज्जल पूनितान ।स्थाप पित्वानुवाकस्याम त्रिमंत्रमष्टथ कृष्टथक्र ।स्त्र
प्रतिनमस्कानमन्ति ष्पिंचेद्यदंपती।प्रतिकुंत्रस्थसलिलेनजुवाकध्वंपुतः।जपेद्वाष्टसहस्राणिमहेशंचात्तिवंदपेत्र।आत्यामेवानुवाकात्यु
मेकामेवजपेत्पुनः।सप्तदंडावघोकालेतत्रकुजात्विदन्निाणिसहस्राष्टकमीसस्याततः।पिष्ठविनिर्मितं।मंडवप्राशजेदेतदनुवाकात्रिमंत्रि
तं।नदीप्रवाहेस्थित्वेतावनुवाकोमुविर्जपेत्र।वनानेकादशेशानेंतत्रप्रतिनमस्कृति।पूजपेच्छमीपत्रेःकर्मदिपुत्रकामदं।विशिष्टक
र्माणात्तुप्रसद्दशोजा।पतेमुतः।अष्टात्रिंशाद्वर्ष्पवजोधिकस्त्रीपुंसजानपि।प्रजोगेनामुनापुत्रोजापतेनात्रसंशपः।सतुवीराकनःपुत्रः
सूलीकलसहस्रजोः।अन्येनपिगुणोपुंक्तेशिवनक्तमुजापते।अतिमंत्रमधुतंमंगगर्जिणीनीकनदृशे।निवध्वीपालतोगतेनाशानेवतव
त्वकचिन्न।अतिमंत्रितमेतात्यात्तमधूपंचनिर्द्धिशेत्र।कुमानादिग्नहस्तत्रवालनन्जाधिकमेणि।मात्रोशिखांवध्वीपादस्त्यामेत्रैवकमेणि
गानीकनीवुजन्पमस्तखर्पाशैलसनासुनेत्र।इप्पुहस्तननानूॅकननानीनतुंसमनेत्र॥ ॥इतिनमकेपुपंचषष्टानुवाकजोःप्रजोगः॥
॥ ॥अथसप्तमानुवाकस्यप्रजोगः॥ ॥एकोपवासंकुर्वीततत्तस्वाष्टशतंजपेत्र।पुनस्वनाणिमेवेस्याप्रजोगा।हैलतोत्त्वेर
चातुर्वेर्ताप्सवस्पेजः।कामजेतात्मनोननेः।उडुंवनवलतपत्रेर्न्यग्रोधपलन्जचूतुहोसमिधोदधिमध्वाज्यसंपृक्तात्तुकुपादसो।मजुतेहोम
संख्यास्पाधवपामवसमश्नुते।मेधाकामध्वुज्जुहुजत्सहस्राणीतुपंचकं।कपिलाज्यहविः।श्राक्रनेवंमेघांसमश्नुते।पुष्टिकामस्तुकुर्वीतहोम
माहुतिमावकैः।अपूपेनेवसाहस्रीसंख्यासाहोमकर्मणि।जल्वानोगजीकामजतेसहस्थैहोममाचनेत्र।दधिमध्वाज्यसंपृक्तात्तपमाघ्रात्प
नुत्वमी।जःश्रीकामःसकान्तानेसकीपंकनसम्मिते।अनिकुंडेपनेलत्रस्थापजेन्मथितानले।ततःपंचसहस्राणिस्वतान्जोजातुहाणिवाजुहु

को०

प्यते अन्वयोजावदस्मात्मालावदेष्याविवर्द्धते।काष्योसत्तत्त्वकामस्तुवीजैः कष्पोससम्नवैः।मघचक्रेनयुती
नादयसाहस्रीनिनत्तमुपतिष्टते अनुवाकंजपन्नेनंघेनुकामोगवीवृजे।अप्रदक्षिणाक्रिनोकुर्योदप्तुतेनैवसंख्यया।पुत्रकामःपलाशस्य
होममाचनेत्कामसमाप्नुयात् अनुवाकंजपन्नेनंघेनुकामोगवीवृजे।अनुवंशकरंपुत्रंलभतेनात्रसंशयः।आयुःकामस्तुदूर्वाणांघृताक्तानांतथा
समिघोमधुसर्पिषा।सम्यग्युक्ताग्नजुहुयादप्तुतेनैवसंख्यया।सनुवंशकरंपुत्रंलभतेनात्रसंशयः।आयुःकामस्तुदूर्वाणांघृताक्तानामश्वत्थसमिघंशतं।सहस्राणिश्रजुहुयात्सर्वविघातिगोभवेत्।
कुतश्चोग्रतिवर्णन्तुजुहुयात्सततापुःसहितायुते।विघाकामाघृताक्तानामश्वत्थसमिघंशतं।सहस्राणिश्रजुहुयात्सर्वविघातिगोभवेत्।
राज्यकामस्तुजुहुयात्पैचलक्षाणिसंयतः।सौगंधिकानिमघ्वक्तान्येवंसम्यक्प्रजापते।अथापवर्गकामस्तुदर्दोवीजानितैनेत्।अनु
वाकंजपेत्पश्चात्सहस्रान्येकविंशतिःततःपंचसहस्राणिअनुवाकमुदीनजपेत्।प्रादक्षिणाक्रिनोकुर्यान्महेशायुतनेनततः।कुर्यात्पिंचसहस्रं
नैप्राणायामक्रियान्नरः।पश्चाद्माग्नोमहेशस्यसमीपेहोममाचरेत्।पालाशाश्वत्थसमिघोघृताक्तानांहुतिर्भवेत्।लक्षत्रयंततोकुर्व
नवंद्देवप्रसादतः।अन्नेवचतकुलोत्पन्नानोनवाद्दियुगेस्थिता।तेनमन्त्रेशिवपुनेयावद्धादशपंचकं।यावद्यदृष्यिवीतावद्धर्जन्तेनकुलोद्भ
वाःजलानिलेवमानानिनित्यनमन्नयनदृप्तदिवंशुविभिन्नितंघ्याजेव्याघ्रचर्मोपविस्कृतम्॥ ॥इतिनमकेषुसप्तमोनुवाकः॥
त्रयोपनितनमंत्रप्रयोगः॥ ॥तत्राष्टमनुवाकमानन्यनवमानुवाकेवाचनमोवःकिनिकेत्यःइत्येकोमंत्रः॥ ॥लघुहद्वंचवि
त्वादवप्पंचशतीजपेत्।पुनश्चनायाम्रयोगार्हितवेत्।राज्ञःसाम्राज्यकामस्यकर्मदमतिघीयते।कालेवसन्तेदेशेद्रोशीतोनापतने
पिबा।कान्तानेवापिदेशस्यसन्निघोन्तत्रपावनेत्।तत्रदेशोकार्यसिद्धिवाद्धिजैःस्मृतान्।संपूज्योपक्रमेद्दर्शमासाप्तांवायथातुवि।वक्षाणि
वाघकुर्वीतमंत्रसिद्धागतजन्मनी।वालोलेकानपुव्यापेतस्याप्यावार्यपूर्वकं।मंत्रसिद्धद्विजान्तावन्माचार्योमंत्रकल्पवित्।सघः सिद्धय

सौः॥
५६

५६

द्विजान्कुर्याल्लदिधानमथोच्यते आचार्योमंत्रसं[illegible]द्धान्मंत्रमादायते द्विजाः। नित्यं नित्यं जपं कुर्युर्द्धासनान्दशपंचच। सर्वसिद्धाल
तः कर्म्मयोगप्राप्तुर्द्धि स्पुंगवाः। एकादशाल्लवैयुक्तैस्त्वत्विजो होमकर्म्मणि। द्वदशात्ततपर्यन्तो होमोऽनुष्ठितो भवेत्। दिनानि त्रिंशदेवैस्या
होमद्रव्यामजोच्यते तिलव्रीहियवाः साज्यामंत्रैः प्रतिनमस्कृति। होमाग्नेतु पनिष्ठाच्च सर्पिः पात्रं सदावहन्। अनुष्ठाना समाप्तौ श्री
होमकाले विनिःक्षिपेत्। यावत्कर्म्मसमाप्येत तावद्धेवस्य नित्यशः। अन्नं जन्माष्टमाहस्त्वं तुक्ति पूजाप्रमोदनम्। नैवेद्यं स्यात्प्रतिदिनं
तावद्भोजयेद्द्विजान्। तथा त्रिमादिने नित्यं द्विगुणं भोजनादिकं। पूजाया तु महेशस्य गंधकर्पूरसंयुता। पुष्पाणि पूर्व्वजानि स्यु
र्धूपः कर्पूरमिश्रितः। तथा गवाज्यसंयुक्तो गुग्गुलुः परिकीर्तितः। शतं शतं दक्षिणा स्यात्त्वत्विजाम ऋद्धिमिच्छता। आचार्ये द्विगुणा स्या
स्यात् भूतपञ्चस्याधिकात्तवेत्। प्रतिसंवत्सरं नृप पूजामित्थं प्रकारयेत्। एवमाराधनात्तस्मात्त्र्यक्षदेवाज्जून संशयः। नाज्ञानाप्र
स्थिमध्यस्थाद्रुद्रभूतं प्रतप्यिलाः। हन्यमाना होमकर्तुर्ध्यरोतिश्मुंन्निर्विकिंकराः। एवमाराधनाद्राजा सर्व्वांश्च पुष्कावसुंधरी। तु भूपे
शिवपुत्रेतु ज्ञानकल्याप्युनमुष्णे। सप्तद्वीपावतीनाजा तिवत्सकस्वजायते। कन्नोस्त स्यघरजेत पिनाकी कः सुखो ननः। अथोच्यते
प्रयोगस्तु नाशोद्धिन्नाशाकामिनः। मंत्रप्रतावयुक्ते न सद्विप्रेण वक्रानयेन त्र्यष्ट दिने तु महद्भूपं कृत्वा वेनिमहीक्षितः। विविक्ते दे
शे कुम्भाविजलपूर्णघटे मृडे। आवाह्य सन्निधौ तस्या विधिनानीवपादुकौ जुहुयात्ल्लक्षजमंत्रं स्यान्मंत्रः प्रतिनमस्कृतिः। सभा
न्नन समुद्भूताहमिघः केंट केषु ना क्षान्त्वा तु धिनेश ललैवै जलमिहकर्म्मणि। ततस्तत्त्वादिने नृपे प्रत्यंगिलो करीकुलिः। सम्यक्प्र
तिनमस्कारेप्पा ददित्वा चण्णादिने नृपके विप्रजसत्पादेन्नासकाले गुरुर्जपेत्। ततोविप्रान्यथाशं ना भोजनोजयेद्द्विक्षणातते।

ओं

संवत्सरत्रयात्तस्य पूजनाज्जायते ध्रुवं। अन्यच्च कथ्यते कर्म्म पूर्ववत्सवादिनाकृतिं। कृत्वास्य खलीपश्चात्पूर्ववद्धोममाचरेत्
ततः श्रीप्पलितः शत्रुर्नाशं शीघ्रं प्रजायते। अथापरः प्रयोगोत्र शत्रुनृपतेः पुनः। मंत्रसिद्धा द्विजास्तत्र नाराः पुनुष्पसंयु
ताः। विकृताः कृतिसंभिन्नाः चैत्येषु च चतुःपथे। देवतायतने राजधाने चैव स्मशानेषु च। मंत्रात्रिमंत्रितां गुप्तिं न्यसेत्पुत्तलीं हस्ती
कुशान्। ततोत्रिमंत्रितं तस्मान्निपेत्पुः सर्प्यतः पुनः। एवं कृते निपुणुर्नृपः सेघ्वर्य्यत्रपादथ। प्पदिनात्सुधनो हन्ति महानप्येव प्रजायते।
अत्र च ध्यानरूपानो वनसम्पन्नत्येवमादजहृतीयानुवाकप्रयोगोक्ताद्रष्टव्या॥ ॥इत्यष्टमानुवाकमानत्पनमोवत्किनि
केल्परत्येतत्पर्जन्तस्य प्रयोगः॥ ॥इतश्चानन्तानुवाकान्तमेको मंत्रः॥ ॥पनाकं प्रथमं कृत्वा जपेत्पश्चाद्दशुमनुं। च
त्वारिंशत्सहस्राणि पुनश्चरणा। सिद्धये। मंत्रसंशोधनार्थं तु ततः पनिसनेगुनोः। जपेच्चैवाष्टसाहस्रीं प्रयोगाहस्ततोस्तवेन्। मं
त्रेणानेन दुःसाध्यं न किंचिदपि विद्यते। देवस्य दक्षिणामूर्त्तेः सन्निधौ स्वहुताशने। जुहुयान्मथितानेनो वालन्जैलाजतिलैः
पृथक्। एवमुत्पाद्यते तस्य प्रुवर्षत्रदनुग्रहान्। अथान्यदुच्यते कर्म्म तत्रस्यादपुतं हुतिः। अपामार्गाणि बीजानि वैनवानि त
थाजवाः। दधिमध्वाज्यसंपृक्ता हविनत्र हुतोत्तवेरा। सुवर्णानी सहस्रन्तु होमेनोत्पद्यते ध्रुवं। कन्याकामे गुग्गुलेन स्वेष्टकन्य
समाकृतिं। कृत्वा तामुपलत्त्येव जपेत्पंचसहस्रकं। स्थित्वाप्यतो सहस्राणि पंचैव जुहुयाद्धुवि। शलस्ततेकन्यकामिष्टां सर्वालं
पान्नृपितो राजस्यसी कामनायतस्य लज्जां हुतिर्नवरां। होमद्रव्यं तु पद्मानि कुमुदान्युत्पलानि च। एवं कृते राज्यलक्ष्मीप्रत्य
ज्ञां जायते विनात्। अथ कश्चजमिध्नरपिशाचादेः बालानां चक्षुत्राकैः। लज्जामेकं प्रजुहुयात्पिशाचापजनाञ्जसाः। इरजावश्या
स्वजायन्ते देवदेवप्रसादतः। अथापरः प्रयोगोपि ... भ्रातमग्रमा॥ पुकुा ऽसंस्थ्याप्य समाथितानलं अपु

श्रीः॥ ५७

57

५७

तेजुहुयाद्बिल्वैस्ततः पंचसहस्रकं ॥ मुष्टिमात्रैर्बिल्वमात्रैर्होमकर्मसमाचरेत् ॥ तत्र बिल्वफलाकारं सुवर्णमुपजायते ॥ स्पर्शविदी
नवेद्धेमपिंडो बिल्वफला कृतिः ॥ सार्धत्रोमसुतार्थी तु नाजातकर्मकानजेत् ॥ रेवस्रोपनिगुत्ता ॥ गिरज्जेन्नाक्षेन सर्पिषा ॥ कम
लानि प्रजुहुयात्ततसाहस्रसंख्यया ॥ उत्पद्यते सार्धत्रोमः सुतो देवप्रसादतः ॥ अथान्यं कर्मतत्रस्यात्पुत्रहविनाशिजा ॥ समी
समिद्भिन्धानिर्दधिन्यग्रोधघृतेरशुतेः ॥ एवं कृते सुतस्तस्य पशिवृत्तक्लानि जायते ॥ कविल्वेस्थेनोप्यपात्रे श्वेतवत्सांवत्सोद्भवं ॥ चूर्ण
मर्धपलं निक्षिप्य कापिलाज्येन लोडयेत् ॥ ततसदस्युतात्येकत्वानूर्मीकृत्वा यन्मंत्रितम् ॥ सेवेत स्वज[illegible] मित्रलुप्तते सी जायते कवि ॥
नोजकामस्तु जुहुयाद्दुग्धनतन्द्रवाः ॥ समिधो दधिमध्वाज्यपरिप्लुताः संख्यापि वायुतं देवदेवप्रसादेन महात्ताग्यातिजायते ॥
नोमनाणिमकामः स्यादधजपमाससमाचरेत् ॥ पुनरस्वनां मंत्रस्याधिशेषोऽतदुच्यते ॥ कुपुरसंवत्सनेकृत्वा तनस्वीब्राप्नाष्टिवरे
त् ॥ इत्थं संशोध्य चात्मानं मधाष्टादशवासरे ॥ चतुर्थाकप्फलेर्मूलैनावनेदृहघानन ॥ निनीतनं जपेद्बुद्धिपूर्वं निदृत्तवेन्नातु ॥ अ
बुद्धिपूर्वं केस्वप्नस्नात्वापरस्यां जपेन्मनुं ॥ जपन्नेगुनवेदध्यानिनिष्कपंचककांचनं ॥ ततो गुर्वादिवस्पसन्निधौ जपमाचरेत् ॥
संख्यासत्रसमिद्भिः शालजस्याद्वन्नतः पुनः ॥ सान्नाद्युमापतीन्द्रः प्रत्यक्षस्तस्य जायते ॥ तत्प्रसादान्मनोवेगापुत्रोनवतिमान
वः ॥ जीर्णदर्शीकामयते तेनं देशीगुरुतन्त्रथा ॥ स्मृत्वा मंत्रं जपेद्दृष्टशतन्नेद्वेशतां नवेत् ॥ अथ दशपत्त्वकानां तु मंत्रैः पूर्ववदाचरेत् ॥ पु
नश्वरता कर्मयिकाले यस्मिन्न दर्शनं ॥ अपेन्नतेतदातस्मिं लोहितं चंदनं युक्तं कपिलापयसाप्लुतं संनुधार्यखल्वपावके ॥ जा
दैनिधायनसंस्पृश्य ध्वासहस्रान्जपेत्संजपेत् ॥ तेनोपलिप्य चात्मानं स्पृष्ट्वा स्मृत्वाथ शीर्वा ॥ ब्राप्ताजा मंत्रकुर्वीततनो दृश्यो

न्जे॰

58

सै॰॥
५८

नवेन्नन॰ अथान्यदुच्यते कर्म राजवश्यकरं परं। कृत्वा दक्षे त्वालोहितस्य चन्दनस्याथवा पुनः। अभिमंत्र्याप्लुता हृत्वाङ्गुलिकान्तेन कान
जेन्। ललाटे धारयेन्नित्यं मन्त्री गच्छेन्महीपतिं। एवं वश्यास्तु वै पुंसो राजानो राजपूरुषाः। देवस्य दक्षिणा मूर्तेः सन्निधौ नित्यवन्म
नुम्। जपेदष्टशतं राजपुरुषो त्पोत्तमं न हि। यस्येच्छेन्नाशमस्यासौ नाम गन्ह्याप्यपूर्वकं। मंत्रं जपेदेकपादो न्यूनं वा प्लुत संख्यया। दिवसस
न्निधावेवं वत्सरादापुनरजति। विश्वतः पाणिपाद ॐ विश्वतोक्षिशिरो मुखं जलं ते विश्वमावृत्य तेजो नाशिशिवं स्मरेत्। पुनश्च नृणा
मेवं स्यादथ चेद्धनकामना। आर्द्रा पीजुहुयाद्राज्यं कापिलं प्रजतोप्युतं। यन्नवकुन्नवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः। ध्याने जातेसुशीत्यर्थं
शिरस्तोत्तुविनोगी॥ जुहुयात्पंचसाहस्रीं दूर्वाणां ध्यानशान्तये। अग्निं चानस्पशीत्यर्थं वै कंकतनन्तजवाः। समिधो जुहुयाद्धोमसं
ख्यातत्र प्लुतं नवेत्। महाजनकृतद्रोहशान्त्यर्थं समभावनेत्। तुष्णामाज्येन संशिक्षे हविः संख्यापि चाप्लुतं। सर्वभूतसमुत्पन्नजयश॥
न्त्यर्थमावनेत्। होमं तत्राप्लुतं संख्या होमद्रव्यमथोच्यते। अदुम्बरास्वसमिधस्तिलास्वेव तथा यवाः। अनेन सर्वभूतेभ्यो जपमाप्नुवि
नश्यति। अथापुनः प्रयोगो त्र गनामस्य नगनस्य च। मध्ये बहिस्समाधाय घृतपिष्टं तिलास्तथा। अप्लुतं जुहुयाद्धोमे वलिमस्वत्थपत्रके
निक्षिपेद्धापुनर्होमः सहस्राष्ट कसंख्यया। एवं कृते तेन वान्मानुद्रोत्कृते स्वसीपुतः। हरयो जायते नस्याधमहासिद्धिः प्रजापते। तद्रूपं
संस्मरेदापद्यापद्य स्यमुच्यते॥ आगुल्फास्तिनकंचुकाकीडमनुकाल्निग्मोल्लसत्कुंडलश्लीकुंडलिलस्नवाःस्मतिकौमीजुधा॥ न्न
पुनः सीमान्निम्मेलदन्तपंक्तिकिन॥ खेतापमानाननोदेवोतैन ववेप्यन्नू प्रितततनुर्द्धजो मृडानीपतिः॥ ॥इति नमके पुत्रीय
सस्पतद्रूपस्य प्रयोगः॥ ॥अथ पावे तु रुद्रस्य प्रयोगः॥ ॥अष्टोत्तरशताद्विकुर्वीत तत्रा॥ यामान्ततः परम्। सहस्राणि ज
पेत्पंच पुनरत्र॥ सिद्धये कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान्घृताप्लुतान्। अपामार्गस्य मिथ्यो मोनलक्ष्मी नाशये द्रुधः। सर्वकल्प

५८

ष्णनाशाय जुहुयाद्घृततिलाहुतिं। श्वासाद्यादीन्वसेकुर्यान्नहुत्वा प्रदिनसंन्नवान्। सितनक्तेनीलपीतैः सूत्रैः संवेष्टितान् क्रमान्।
लनं हुत्वा घृतैः सर्वान्कामानाप्नोति मानवः। जुहुयाद्धनकामस्तु कुसुमैः कुमुदादिभिः। जयदं सर्वं जुहुयात्तुल्यं तद्धर्षो वश्वमाप्नुयात्।
तु। वृष्टिकामस्तु वेदेशे गोमयेनोपलेपिते। तक्तद्रव्यो। तत्रैव मंडलीपत्तिलेपनेन। मंडलस्य पुनः प्राप्नुनं वकुर्त्तं निधाय पवनं। सूत्रेणावेष्टि
तं सम्यक्पूजितं गंधपवानिं। आवाहयेत्ततः कुंभे सूर्यं सकामनमानसः। तत्रास्य मध्ये जपेद्देवं संयतः साधकोत्तमः। पायसं जुहुयात्तत्र
यतमष्टोत्तरं बुधः। ध्यायेत्त्रैकाग्रधीः सूर्यं जपेन्मंत्रं सहस्रकं। एवं कुर्वीत सप्ताहं द्वादशाहमथापि वा। ततः प्रसन्नो भगवान्महावर्षं
प्रमुंचति। अहोनात्रमुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः। पायसं जुहुयादग्नावष्टोत्तरशताहुतीः। चरुं तु स्नातां ततो जायां शुचिवस्त्रां
मलंकृतां। भोजयेद्धुतशेषं तु जपन्सूर्यं शतं बुधः। त्र्यहाल्लोज जपेत्त्रैवकानयेत्स्वस्तिवाचनं। ततः पुत्रमवाप्नोति तेजस्विनमन
मनं। अनिष्टदर्शने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने। अभिचाराकृतैर्दोषैर्नलन्नाचासमाहते। विग्रहाद्युपसर्गे च बलवे च समुपस्थिते।
तथा च नकृपीडायां भूतवेशाकृतेषु च। ग्रहणाद्यादिषु चान्येषु दोषेषु पहतेषु वै। पूर्वोक्ते मंडले कृत्वा नवकुंभं तथैव च। गंधोद
केन संपूर्य सर्वमंगलसंयुतं। एलालवंगकर्पूरनिंबुजातीफलैर्युतं। देवमावाह्य कलशे तत्रैव जपेत्तत्र होमजपे। मंत्रेणानेन तं देव
मष्टोत्तरसहस्रकं। अभिमंत्र्य ततस्तेन स्वात्मनोऽचापनस्यवा। अभिषेकं प्रकुर्वीत सर्वदोषैर्विमुच्यते। यस्तु मंत्रं जपेन्नित्यं प्रातरुत्था
त्वा सहस्रकं। सौनानोगयस्ततेजस्ववर्द्धते तस्य सर्वदा। संवत्सरं जपेद्यस्तु जीनाहानो जितेंद्रियः। अर्जुनं च यथाशक्तिं कुर्वन्नानुत
मन्वहम्। सोऽसिद्धिमतुलां गच्छेदनिमादिगुणैर्युतां। किं न स्यात्सामुष्येनगैः प्रसन्ने वै जगत्पतौ। बहुनात्र किमिहोक्तेन तत्त्विन्नस्तत्परायणः॥

ॐ॰

५९

श्रीः॥
५८

तज्ञावसाविततो मंत्रीजपेन्मुक्तोत्त वेन्मुनिः घोतत्वामी कनग्रस्वीशक्तिपाणिर्ष्यडाननी ।मयूरवाहनानूर्ध्वस्कंधनूपुंशिवं स्मनेत्॥ ॥इति
नमकेष्णुजातेनु इत्यस्य प्रयोगः॥ ॥अथ इमानुद्रायम्ऽ जानोतुद्रेत्यस्य योः प्रयोगः॥ ॥अपीकिंच एको मंत्रः॥ ॥आदौ
कृष्णं च नित्वैकं जपेन्नव सहस्रकं ।पुनश्चरना ।।मेवंस्यादूध्र दर्शविनुः पयो ।अग्निमाधाय जुहुयादृघिसानमिह्यप्युतम् ।गवादीनां
नवेश्रीतिनिधाय जत्कर्म्मयोजपते ।गजवाहनशान्त्यर्थं जलीस्कंध्वाप्युतं जपेत् ।अत्य जनपाथसातेनवाहनानां महीन्द्रितः ।शालीं
सैत्रोजपेत्पश्चात् ज्ञलेनविमिशितां कृत्वो पयोजपेत त्किंविद्धा हुनेत्पः अदापयेत् ।एवंवाहनसीतिःस्यान्निरस्वीरीतजेपुनः ।
आजपमिश्रतिलानां जुहुयादष्युताहुतीः अन्ते प्रीशांतयो होमो पूर्व ।।मयुतं त्तवेत् ।दिव्यसिंहासनासीनीधूपमानीमहर्ष्यि
भिः प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सोमं सोमार्द्धधारिणाम् ॥ ॥इति इमानुद्रायम्ऽजानोतुद्रेत्यायपोः प्रयोगः॥ ॥अथ मानोमहान्तमि
त्यस्य प्रयोगः॥ ॥उपवासत्रयं कृत्वा जपेत्पंचसहस्रकं ।पुनश्चरना ।।सिद्धिः स्यात्प्रयुंजीताथ कर्म्माणि ।स्त्रीजस्त्रीबाल वृद्धानां
रोगिणि हन्निदं चनेत् ।प्रतिसंवत्सरं त्वाद्योन ज्वरेस्याउपक्रमः ।जवानां तिलमिश्राणां जुहुयादप्युताहुतीः ।अश्वत्थसमि
धौ होमअप्युतं सर्पिषोप्युतं ।एवंकृते स्वदानादिजनन ज्ञाप्रजायते ।किंचान्यत्रापिशान्त्यादाव प्युतं जपमाचनेत् ।नाजातुसर्व
शीत्यर्थं माद्रीजामप्युताहुतीः ।होमयेत्प्रतिमासं तु कृतइत्थं महीपते ।अन्तः पुनादयः सम्यग्वर्द्धन्तेनात्र संशयः ।बालेन्दुमुकुटं
देवं तनुणादित्य विग्रहं ।ध्यायेन्नदीश्वनाकातं गाौरश्वनसमावृतम्॥ ॥इतिनमकेष्णुमानो महान्तमित्यस्य प्रयोगः॥ ॥
अथ मानस्तोक इत्यस्य प्रयोगः॥ ॥कृष्णमेकं च नित्वादौ पात्रऊर्ध्वं नेवृत्तं ।निधाय कापि लीतुस्य कुर्याज्ञौ वाप्ति मंत्रणां ।सहस्र
संख्यया तेन स्वाग्नौ वामिधितेपिवा ।जुहुयाद्दंष्ट्र साहस्रीं महाव्याहृतिभिः शतीं ।हुत्वाशेषमशित्वाथत्रिमात्रं तु व्रतीजवेद्रोतत

५८

स्वयं तु भुक्त्वा पंचसप्तसहस्राणि वै जपेत्॥ मुण्डे च पृष्ठनिष्कानि दद्याद्देवं कृते पुनः॥ पुनश्चरणाः सिद्धिः स्याद्राजन्नो गोहितस्तोऽन्त वेत्॥ आयुःकामो मही
स्वच्छः तु मुण्डेषु पंच सहस्राणि वै जपेत्॥ मुण्डे च पृष्ठनिष्कानि दद्याद्देवं कृते पुनः॥ पुनश्चरणा सिद्धिः स्याद्भ्योगाहितस्ततोऽत्र वेत्॥ आयुःकामो मही
पालो नित्यं वत्सी जपावके॥ मथितेवा होमं कुर्याद् दद्युतसी खीणा॥ होमद्रव्यै तिलाः सिक्ताः सर्पिषैवात्र कर्म्मणि॥ स्वनक्षे घुमहीपालो ब्राह्मणा
कर्म्म कानजेत्॥ अष्टसत्यात्मका द्वात्पालस्म कृत्वाभिमंत्रिता॥ तदा दाराश्च कान्ताः सुता जानमत्तितस्थितेः॥ ब्राह्मणौ निर्जितं वत्का पीरन्ना
कर्म्म महीपते॥ द्विजश्चिश्वात्रनञ्जा दिष्पष्ट पिलस्महा॥ राज्यश्रीवृद्धि कामस्तु मंत्रसिद्धैर्द्विजैस्तवेरासघ्नः सिद्धिप्रकानस्तुलब्ध्वा
चाजोदमुं मनुं॥ एकनात्रमुपोष्पाष्ट त्रिनार्वं सततं जपेत्॥ सघः सिद्धोत्तवेदेवं कर्म्मोहिथ प्रजाजते॥ एकादश द्विजन्मानो नुद्रं घ्पात्वा हुतं
हुतीः दधिमध्वाज्यसंमिश्रैः जुहुयान्कमलैः सितैः॥ एवं कृते राज्यलक्ष्मीर्वर्द्धते नात्र संशयः॥ आयुःकामो महीपालः कानजेदयुतं
हुतिः दूर्वाणां राज्यपक्का नामे वंजीवेद्विनं नृपः॥ अथ नाक्तोजन्म दिने राजा तान्कलशानं शुनान्॥ ताम्राणि निर्म्मितीवापि सहस्राष्ट
कं संयुतान्॥ अष्टौ शतानि वापाथोः पनिपूर्णो निवि निक्षिपेत्॥ मंगलानि च वस्तूनि कलशेषु विनिक्षिपेत्॥ नववस्त्राणि तान्सर्वान्स्वे
ष्टजेद्वा पृथक् पृथक्॥ एवं कृतो महीपालो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः॥ अथ नात्रोनिर्द्दिष्टमथैसहस्राष्टकसंख्यया॥ कानजेज्जपमेकेन
विप्रवर्ज्जानि नित्यशः॥ अभिवृद्धि वेदेवमनेन जपकर्म्मणा॥ शांतिमिच्छन्महीपालो न त्वाग्रामानि मे यतः॥ वाहनायुधशालासु से मप
लेमासि मासि च शांत्यर्थमयुताहुत्या जपहोमं च कानजेत्॥ आयुःकामो महीपालः अयुतं होममाचरेत्॥ अश्वत्थसमिधाघृतवदपा
मार्गोद्भवादपि॥ दधिमध्वाज्यसंपृक्ता होमद्रव्याणि हस्मृतम्॥ गताणुषोयनेनायुर्वर्द्धते होमकर्म्मणा॥ घृतेन चव्यवहाने वमेतमेत
जपेन्ननः॥ एवं कृते स्तजायेत कर्म्मण्यत्रापनाजितः॥ सुवर्णकामना जस्यसन्नात्रमुपावसन्॥ नित्यं तनं जपं कृत्वा चतुर्लो जीतताणुतं॥

श्रो०

60

श्री:॥
६०

जुहुयान्मधुनाक्ताविंदते कन्यकांसुतां॥ अथान्यदुच्यते कर्म्म बन्धुमोक्षजीतुवत्सलम्॥ नित्यमष्टसहस्राणि जुहुयान्खीजपावके॥ अष्टो
शतानि वा द्रव्यं कापिलं घृतमुच्यते॥ एवं कृते समुद्धेत महतः पातकादपि॥ वश्यकामो मलयजं मत्तिमंत्र्य ललाटके॥ ध्यानजे वेंदुन
सोदं सर्वं वश्यालवेतितिहि॥ प्रतिस्वजन्मने होमं कुर्याद्दष्टसहस्रकं॥ होमद्रव्यं त्वपामार्गसमिद्योनेन कर्म्म॥ ॥ अपमृत्युं न विन्देत
देवदेवप्रसादतः॥ वृष्टिकामः सूर्जवाने मंत्रेणानेन लाक्षकेनोत्रानाघजेज्ञ प्राप्नुय्येः॥ अयुतं तत्र कर्म्मणि॥ ॥ नक्तोष्ठीणोनक्रवा
सानक्रगंधानुलेपनः॥ नृत्वाखर्जं कृते सूर्जे महावृष्टिं प्रमुंचति॥ जोष्णमार्ग्गगामीशगः हीत्वादशशर्क्कनाः॥ अष्टसाहस्रिकाद्
न्त्यत्वसिमंत्र्य वनापुनः॥ विन्यसेद्दिन्जुदशासुगच्छेज्जोमीततोज्वरे॥ सत्कर्म्मणा समानेत्तेसर्वं विघ्नजिघ्नजापा॥ अयुतं तु जपेदेव
मतं गच्छेत्स कर्म्मणा॥ पुत्रकामस्तु जुहुयात्ललन्यमाज्येनसंयुतः॥ ततो वंशकरं पुत्रं गुणी तं लभ्यते ध्रुवं॥ जंजं तु वजेतु मिघ्वेद्वैनंतं
बिनक्तं देहे विशुद्धस्फटिकप्रभासमस्तिजोनिधिं शूलिनमिन्दुमौलिं विचिंतयेदत्र सदैव रुद्रं॥ दधानमेकादशाध्य॥
लोककृत्यप्रयोगः॥ ॥ अथोनान्यद्दूतप्रयोगः॥ ॥ इतिनमकेष्णुमान
जीतायकर्म्मसु॥ आयुःकामस्तु कीपाग्नो नित्यजवज्जुहुयाद्घृतम्॥ दिनत्रयमुपोष्याथ त्रिनात्रं सततं जपेत्॥ पुनस्त्वनामेवं स्यात्प्रपु
दूर्वाणामपि वाहुती॥ पूर्वोक्तवत्स्याजुहुयादेवमायुः प्रवर्द्धते॥ अष्टोसहस्रान्यपि वा तथैव हष्टशतानि वा॥ दधिमध्वाज्यपृक्तानी
मष्टसहस्रकं॥ प्रत्याद्रोजं प्रतिद्रव्यं ज्जुहुयादयुताहुतीः॥ अथापनंष्ठणोगोणं प्रतिजन्मर्क्षमात्मनः॥ प्रत्याद्रानं च कुर्वीत जप
होमद्रव्याणि दूर्वाश्वत्थापामार्गसंज्ञकाः॥ शमीतनुसमुद्भूताः समिधस्व

६०

तिलास्तथा ।एतान्यशक्तानि दध्याज्यमधुभिः सुनयो निशि ।जावत्यै च सहस्राणि जपेत्तावत्य दक्षिणाम् ।कुर्यो दैवं कृते दीर्घमायुः प्राप्नो
त्यसंशयः ।चिरंजीवनकामस्तु नाजन्मदिने घृतम् ।जुहुयाद्वन्जमायो सुद्रव्यैः प्रत्येकमादनाद् दधि मध्वाज्यसंयुक्तां अपाम
ार्गसमी तिलाः दूर्वा अपि च होमाद्रोद्रव्याणि पत्रो दिनानि वै अनेन कर्मणा नाजादीर्घमायुरवाप्नुयात् ।वह्निहोमे त्वशक्तानां होम
स्तोत्र सिद्धाय ते होममात्रे यशक्तानां जप एवेष्टसाधनम् ।लक्ष्मीप्राप्तिकामना यस्त्वप्सु हुताज्योत्पुनाहुतीः ।मध्ये कृते दुलेश्यु
क्तैः वेदते ध्यायन्नपवै श्रीकामोक्ष्वेस्व कुसुमैः प्राप्नुतेः पूजयेच्छिवं उच्चानयन्न मुं मंत्रएकैकं कुसुमं न्यसेत् ।अनेन कर्मणा लक्ष्मीः
वर्द्धते नात्र संशयः ।आलये पश्चिमद्वारि देवस्यापर्लिजेपि वा प्रत्याद्योत्तं त्र लक्ष्मीर्भूशालीसंजते न्द्रिजः विगतज्ञानलवाः
चनुत्वाजी जपेन्मनुः अतितसुमहेशानमेकमेकं सहस्रकं एवं कृते शताजुष्टसवेत्सप्तसु जन्मसु ।पूर्वोक्ता हननीजस्मे यशक्तो
ऽन्यपमाह नेत्र ।गीर्घाणीसन्निधौ देवाद्देवमानवतोऽव्वः हुताशनघनैध्याज्येतक्कनकोचनसन्निन्नी ॥ ॥इति निमके पुत्रानल इत्यु
स्यप्रयोगः ॥ ॥अथ बुद्धिस्तुतमित्यस्य प्रयोगः ॥ ॥एकनात्रमुपोष्याथ त्रिनात्रं सततं जपेत् पुनस्त्वनामेवं प्रयोगादि
स्तः ॥विघ्नबुद्धिनाशकामस्तु जुहुयाल्लक्षमाहुतीः ।विष्णतेलसमृद्धासुविकीकतत नूस्त्ववाः ।समिधोऽद्रव्यमात्रस्यात् रसशानाग्नै
हुतिस्तेवेत् ।शत्रूवोनाशमायान्ति वेगेनाननेन कर्मणा ॥ ॥अथान्यदुच्यते कर्म तत्र देवस्य सान्निध्यौ ।त्वस्मपाणिः तपन्तसनामगन्ह
॥ ॥पूर्वेके सुविज्जेपेदमुं मंत्रं संख्यात्व त्राजुतं तत्तवेत् ।एवं कृते निपो देहे न नोजा जेत वेमहान् ।स्वेतसिद्धार्थकैः शुद्धाजुहुया
द्घृताहुतीः महूनिकारव्योजायेत नोगः शात्रवगात्रके ।शात्रोगहेथवासस्य नेत्रादिष्व पिवावटं ।स्यातज्जित्वात्र निष्पदं दमुं

मंत्रमुदीनयन् ॥शार्द्धेनाश्वतथाकल्पनोमध्यादिवकुर्मित ।एवं कृते सपत्नस्यनाशोवेगेनजायते ।उद्यज्ज्ञानकोटिप्रकाश
माकाशंनिलजमतितीमं ।नीतिहनमनजपद्धदिध्यायेदु दंपुनोघतन्नुं ॥ ॥इतिमुहिमुतमिति ॥ ॥अथपनिग्गोतुजस्य
त्नस्यप्रजोगः ॥ ॥कघ्रमेकंचनित्वाधजपेद्व नवदासनान् ।तत्रप्रतिदिनं पंचसहस्रा ॥ जपेत्तवेन् ।पुनश्चनाग्गामेवस्य
दथचेत्पुत्रकामना ।दावानलसमाली ।पलाशखदिनोद्भवाः ।समिद्योदधिम ध्याज्यपक्का वैश्वानने जजुं ।मुहुजाल्पारवम
धानेमहेशस्पालजेश्रुत्ते ।एतत्कर्मसुगुप्तंस्यात्कर्मणानेनवैध्रुवं ।लत्तेतुप्रसहशंपुत्रवंशाकनंश्रुतं ।अथापनःप्रजोगोत्रघ्रान
न्तःस्नादमादिनोद्धृत्याष्टभ्यामुताप्तो ।स्यादद्रोजामपिवापुनः ।तवेतीदंपतीतत्रपूर्वेघुरवतुत्तोजितो ।स्वगृहेवापिगोष्ठे वा
क्षाज्ञाजीपिप्पलस्यवा ।कर्मैतूदावनेत्नस्यप्रक्रिजेष्वाग्रकीर्त्तिता ।मंत्रान्नुनाग्गिजावन्तितावतःकलशानुसुजान् ।तंतुसिर्वेष्टि
तंतीर्थपाथसापनिपूरितान् ।वर्तुलंस्थापजेन्मध्येतुष्पांवैकेम द्वयम् ।उद्वेस्तनंनिधायात्रसोममावाहजेन्कः ॥ आप्यायस्व ।
वान्देवः कैलाशादिति वै धुवं ।आवाह्यगंधपुष्पाद्येनस्यच्य ततःपनम् ।आनत्समध्यकलशंकलशेकलशेपुनः ।मंत्रादिनो
विन्दुयुतंन्यसेद्वैकैकमत्रनम् ।ततोनवसहस्रा ॥ जपेन्मंचंसमाहितः ।ततोमधुघृता क्तानीस्पामाकानीतथापुनः ।लाज
नीचसहस्रा ॥ जुहुजादष्टसंख्यजा ।ततएकाशनेव्राजापर्णीसंस्थाप्यतेपतो ।मध्यादिक्रमतः कुंतंननादाजष्टथकृथक्
तंतदत्ननन्द्रपे ॥ संस्नानपावेनीपृतिम् ।स्नापजेत्तौघटीनोनिःश्रोस ॥ जपश्लोजजेन् ।अष्टोत्तरस्रताएपयवातावतज्वेश
तानिवा ।एकादशैवमथवात्नोजजेद्वक्तितोद्विजा ।तत्कुंभवस्त्रश्रीयादिनाचार्जोजसमर्पजेन् ।किंतुतंनोजजित्वास्मेद

६१

न्निणांनिष्कपंचकं । दद्यान्निष्कत्रयं चाथ भुंजीयातां तु दंपती । एवं तज्जोर्जेव सुत्रोदीर्घोयुः सुगुणान्नृपा । पूर्वोक्तकर्म्मशक्तस्त्वेत
स्त्रिमध्यानसंयुते । महेसस्यालजेन्मंत्रं जपेदयुतसंख्यया । ततो जपन्मंत्रममुमहोत्पात्रं प्रदक्षिणाम् । कुर्यात्तत्रोदशांशमनुमपादस्मा
तयोदशान् । तत्र विप्रान् भोजयेत्तस्माद्धिघ्नशमयेत्पुनः । पुनस्त्वनाससिद्धिः स्यात्कर्म्म तत्सुत्र कामदम् । अन्यथा विपरीतं स्यात् भुंज
त्नेन पूजयेन्नृ । अथापुनः प्रकानोत्रदीन्याप्यादिवसानि तु अष्टोशतानि वौन्नेकरत्वानि शद्धिनानिच । किंचैकविंशतितत्र पास्त्रि
मध्यानसंयुते दिवालयेत्प्रतिदिनं चतुर्ज्जोजीजपेन्मनुं अष्टोशतानि तावन्यः प्रदक्षिणाव नक्रिताः अश्वत्थद्रुममूलानि द्व
ष्टिगम्यानि यानि वै तेषु पूर्वोत्तनान्मूलादानन्त्याष्टसहस्रकं । जपेद्यावन्तिमूलानि तत्र तत्र पृथक् पृथक् । अश्वत्थे चतुर्दि
न्नु सहस्राष्टकसंख्यया । दिने दिने जपेन्मंत्रमेकैकम्मे समाचनेर । दीक्षितान्ब्राह्मणान्स्नात्वैतोजपेत्तप्पे पेजदि । एवं कृते वं
शकर्णघर्म्मिष्टैलक्षतेसुतौ । गजचर्म्मोद्धततनुं स्फुरत्प्रहनणोज्वलम् । सर्वपापघ्नं ध्यायेद्देवं कुंजरभेदनी ।। ।। इति
नमके सुपनीणानुद्रस्येत्यस्य प्रयोगः ।। ।। अथ मीढुष्टमेत्यस्य प्रयोगः ।। ।। एकरात्रं जपेत्पंचसहस्राणि सुसंयतः ।
पुनस्त्वनाससिद्धिः । अथनाशक्तये प्राप्ते तथैव श्रीगासीशजे । तस्कनादित्यजे वैवजुहुयात्सर्पिष्याहुतीः पंचैवतु सहस्राणि न
जेत्स्योमुच्यते स्पृशी । मंगलायतनं देवं युवानमतिसुंदरं । ध्यायेद्वनचनाकारमानाध्वन्नेपिनाकिनम् ।। ।। इति नमके सुमी
ढुष्टमेत्यस्य प्रयोगः ।। ।। अथ विकिनिदेत्यस्य प्रयोगः ।। ।। त्वनात्रं चतुर्ज्ञोजीस्याससहस्राणि दशैवतु । जपेतदन्ते कुर्या
त्सहस्राणि दशैवतु । प्रदक्षिणान्यमुं मंत्रं जपेद्वशिलास्तजो पुनस्त्वनास सिद्धिः स्यात्प्रभुंजीताथ कर्म्मसु महाजनविनो

62

श्रीः॥
६२

घेतुविनोघस्यापन्नुलपे।दधिमध्वाज्यसंयुक्ताजेन्नाहसमिधोण्पिलाः॥अघृतंजुहुयाद्देवंसजतेत्योनजायते।जेतुकामोपिसघोन्वैश्रपामा
गोसमिद्धुतम्॥तसाहसिक्रीकुजोसमिघस्ताघृसप्पिपा।कापिलेनसमायुक्ताःस्युःनेवंसर्वजोत्तवेत्॥तिनस्वोजेतुकामस्तुजलमध्ये
स्वपावकेस्थापयित्वाकापिलेनसर्पिषालजमाहुतीः॥एवंप्रसादादेवस्यजयमाप्नोत्यसंशयं॥शलिलंजेतुकामस्तुजलमध्येस्वपा
वकेस्थापयित्वाकापिलेनसर्पिष्यालजमाहुतीः॥जुहुयात्कर्मणोतेनत्तपमस्योनजायतेजघज्जेतुंमतिस्त्रनामगहापूर्वके
कापिलाज्येनजुहुयाल्लजमेकमतन्द्रितःजदुद्विशपत्तवेद्धोमोत्तजेतस्मान्नविभूतिप्रसन्नवदनैसौम्यैनचितोद्धाहमंडनं॥अ
न्वयासहितैर्घ्याजेत्तुनसंघेनजिष्णुतम्॥ ॥इतिनमकेशुविकिविदत्तजस्यप्रजोगः॥ ॥अथसहस्राणिसहस्रवेत्तजस्यप्रजो
गः॥ ॥कृष्णमेकैवनित्वादोजपेत्पंचसहस्रकं॥पुनस्वन॥॥मेवंस्यात्त्रपुंजीताथकर्मसु॥सविधावविप्रजातानांपुनुष्पा॥॥मुप
द्रवे॥तघान्तजेमहीपालःकानजेदघृतंहुतं॥समिघस्तत्रशाल्मल्याविकंकतत्तवास्तथा॥व्रीहयश्चयवाश्चापिहोमद्रव्यंतिलाश्च
पि॥सर्वमेतद्घृताक्तंस्यान्नाशान्यैवमुपद्रवाः॥अथमान॥॥कामस्त्वेत्यघानपुनुष्पस्पच॥समीपेदन्जि॥॥मूलेजपेघ्तसहस्रकं॥ततो
वल्मीकसंभूतमृदालिंगंप्रकल्पयेत्॥मंत्रे॥॥नेनाभिषिंचेयावद्वीर्जवेष्टितम्॥एवंकृतेत्तवेन्मृत्युःप्रघानपुनुष्पस्यवै॥जदि
चेन्मन॥॥देतेनजितुंकींजतेतथा॥आदायतीमृदंशीर्षोमापगाजांविनिजिपेत्॥तत्नीनेथस्वकीजाग्नौजुहुयादघृताहुतीः॥होमद्र
व्यंत्तवेघत्रघृताक्तामुक्तंदुलैः॥मनसोपशमस्तस्यजायतेतेनकर्मणा॥॥महाकान्तानगामीतुकृत्वात्तस्माभिमंत्राणं॥अष्टशाह
स्त्रकाकृत्यातेनगात्रानुलेपनं॥कृत्वागत्वनतस्यपतीतिःकापिनजायते॥नजेत्योत्तजकामस्तुसान्नंवैजालमामिष्णुं॥वलिंहरेच्च
तुर्दशपीकृष्णाजांनिशिसंपुतः॥वलिंदेशःश्मशानेस्यादेवंनजोजयेनहि॥उग्नशाशाकत्तूपालकोपीपहतिशीतपे॥होवसीशाशकंकृत्वा

६२

जुहुयात्तस्य सन्निधौ। अष्टौ सहस्राण्याज्येन कुंकुमस्य समिध्येण तु वल्लिंहनेत्। कृते वेत्थं शाकाद्विमुच्यते। दन्तिनाम् समुदायेन देप।
स्यादत्र कर्म्मणि। अन्त्विग्भिः सावित्रजपात् स्यात्स्वजकर्म्मानुसारतः। निष्कत्र जमुनैकैवानिष्कैर्देमं तु दन्तिनां। वसनाद्यापि
देयं स्याद्दन्तिनां त्वेन शङ्कितं। यो दैवोपद्रवाविष्टो जुहुयात्तस्य शान्तये। सर्पिषाष्टसहस्राणि नश्यन्तुस्ते ह्युपद्रवाः। स देप
प हन्ते देवं सर्वान्ननाङ्कूर्णितं। सर्वोस्तु धर्यान् ध्यायेत्सर्वेल्लोकमहेश्वरम्॥ ॥इति सहस्राणि सहस्रवेत्तस्य प्रयोगः॥ ॥
इति नमके पुदशमोनुवाकः॥ ॥अथ सहस्राणि सहस्रशः। पुनश्चरणास्सिद्धिः। अभिचारिककानाजाहोमं प्रमधुकानणेन।
स्वदेशजातैर्विप्राग्न्येर्लन्नसंख्याहुतिं जिवेत्। शाल्मलीशालवेपूनां चैत्रस्य च शानस्य च। समिधस्त्वर्कतूलेन वेष्टिताः शाकस्य च।
नक्तेनो काश्हगना ध्याहोमे द्रव्यजपापुनः। किं विल्विन्धेन सूक्ष्मेण पिष्टेन क्षिपदाकृतिम्। कृत्वाकर्मेणानीं छित्वा सहस्राष्टक
संख्यया। जुहुयाद्देवमाचीं संशत्रवो नाशमाप्नुयुः। अभिचारादिदिनेष्वेतैर्मन्त्रैः कृत्वा दिने दिने। जुहुयात्पंचसाहस्रीं हिमद्र
व्यमथोच्यते। दधिमध्वाज्यसंसृष्टैः कार्पूर्वोपि त्वं कृते सति। मान्त्रः कानपि तु स्तस्य दोष्यास्युन्नाभिचारिकाः। दंष्ट्राकनालवदनं
ज्वालज्वालूनमूर्द्धनम्। विचित्राणि त्रिशिखं दीप्तीं ध्यायाज्जुजंगनूष्प। ॥अथ दृन्नोष्वित्यानस्पतिस्सिणीप्रयोगः॥ ॥अत्र पुनश्च
रणादिसर्वं पूर्ववद्देयं॥ ॥इति येदृन्नोष्वित्याहृक्कापस्यप्रयोगः॥ ॥अथ येपथामिति धपोः प्रयोगः॥ ॥कृष्णमेकं
चतित्वा दोजपेत्पंचसहस्रकं। पुनश्चरणमेव पुत्रकामः स्वपत्न्या मृतो गमनवासने। स्वाग्नावष्टसहस्राणि जुहुयाद्द्रव्यमत्र तु।
कापिलाज्यविमिश्रैस्तु कापिलं जपउच्यते। हुत्वैवमृतुगामी स्यात्पुत्रो वंशकरो भवेत्। महातीर्थफलं पुंस्त्वे घृताक्तैस्तिलतंदुलैः।

ओ०

हुत्वाचाष्टौसहस्राणि गच्छेत्तीर्थमनालयं। तीर्थस्नात्वा गृहानेत्य स्थाग्निमानाध्यवै ततः। वामपर्मीविश्वेजेतीर्थेफलमृच्छेद्यथार्थतः।
घ्यानि तु सहस्राणि सहस्रशस्त्यत्रोक्तं॥ ॥इति नमकेपुनःप्रयोगः एताः वृंनश्वे ह्यस्यप्रयोगः॥ ॥अथ नमोनुद्रेत्य इत्यानल्पासमाप्ते
जोजोप्युष्टोमंत्रस्यप्रयोगः॥ ॥गङ्गीपात्संपतोदीनां दिवसेष्वेकविंशतौ। प्रथमे पंचमे दुग्धं द्वितीये तज्जलेतकलम्। अथो
पवासः पश्चाज्ज्ञत्पूर्थवत्पंचकद्व्यं। एवं कृत्वा ततः पश्चाद्धविष्पासीसदाजपेत्। तावन्ति दिवसान्येव ततः पंचदिनानितु। गल
दन्नजले स्थित्वाजपित्वाथैकवासनम्। अघमर्षणाकर्मोक्तविधिनासंजनोजपेत्। दद्यात्सुवर्णनिष्काणि दशाचाजानि दक्षि
णा। सुसूर्णं वापि कुर्वीत द्रव्याभावे तु तत्समं। एवं कृते तत्त्वेत्ति क्षिप्रं पुनश्च नाकर्मणः। अन्नकामश्च कीजाग्नौ नित्यं वज्जुहुयात्
न्घृतम्। संख्यात्वष्टसहस्राणि जवेदष्टौ शतानि वा। यावज्जीवं लभेत्तान्नं वहुधानेन कर्मणा। अथापनः प्रयोगोत्र दर्शे ह्याग्नौ
हुतिर्नवेन। द्रव्यं तु कापिलं सर्पिः संख्यात्वष्टसहस्रकं। अथर्वशिरसि प्रोक्तविधानेनाज्ञेनं जवेत्। ततउत्पघते कृत्वारक्तौमी
नक्षमृद्रेजा। नक्षनेत्रान्तपासर्वं साधयेत्वाससम्मतीकर्मणोस्पसमानं तत्राजानुधिनपूनितान्। चतुरःकलशान् तत्र स्था
पयित्वा निसंपतः। तप्येजेदन्पथामानं नाशजेदवतन्द्रिणान्। जवेघस्यकलावानकामनासोप्युताहुतीः। जुहुयात्सर्पिषा
वह्नौ कालज्ञानं ततो भवेत्। जातिस्मनाकामश्चजुहुयादयुताहुतीः। पयसाकापिलेनैव क्रमाज्जातिस्मनो भवेत्॥ ॥इति
नमकेपुनमोनुद्रेत्य इत्यस्य प्रयोगः॥ ॥इति नमकप्रयोगे एकादशोनुवाकः॥ ॥अथ पूर्वोक्तेषु प्रयोगेषु दक्षिणाप
न्तानिरूप्यते दक्षिणा। हुत्वमामध्यचाधमेति त्रियामता। अत्र सौवर्णनिष्काणि दशसाहस्रिकोत्तमाः। तदर्द्धं मध्यमात्रोक्ता

63

सी॰।।
६२

६२

त्ती मात्र सहस्रका । उत्तमाल्पशती वा स्याद्द्विशती मध्यमा मता । शतमात्रमवा स्ते ज्ञात्रकानः कीर्तिते पन ॥ उत्तमा तु चतुः षष्टि

स्तदर्द्धं मध्यमा स्मृता । चतुर्विंशति निन्द्या स्याद्यथान्यो विधिरुच्यते । सहस्रदण्डि ॥ ॥ देवाद्यपूजुप्पकण्ठेके शतानि पञ्च दण्डानि त्रो

त्विकं वच कण्ठेके । अथैककण्ठे के देवे शतत्र ज्ञमिति स्थितिः । सर्वत्र द्विगुणो द्याद्यादा ज्ञ जतु दण्डि ॥ ॥ । वहुपुजुप्पनि ष्याध

उत्तमा प्रति पूजुप्पं अथैककण्ठके कन्तु नेकस्यै वोत्तमा नता । नाज्ञोतस्य दृशानां वृदण्डि ॥ ॥ कथितोत्तमा । अन्ये ष्णी मध्यम

दीनि दण्डि ॥ ॥ दाननिर्माल्यः अनुक्त दण्डि ॥ ॥ के षुप्रयोगे ष्वि जमीनिता । विज्ञवेसतिज्ञो मोहानकुर्याद्द्विधिर्विहितं निव

तत्फलमाप्नोति प्रलोत्नाक्रान्तमानसः ॥ ॥ इति दण्डि ॥ ॥ जत्ता ॥ ॥ अत्रन्यूनातिरिक्तोक्तिप्रत्नावाजजिहीर्षेजाक्षोमि

स्रैविनमाधीवर्म्मे निर्मितवाससीं जपञ्ज पमहानेन वमहानीमत्तुजंग मत्तू प्पितमूलकुंडलीकुंडलाली क्षतअतिघनविलसि

ततडिदुपमितचलदुतुतनकनवालनिखिलनिगमोजगीजमानभुनवननिकनपतिचजविनवितचतुनवन ॥ ॥ ष्टिंगानक

नक्रमलकलितकपालसनसिजासनविह्यानितसमलजगद्विलानसंहानसन्नङ्गनिगु ॥ ॥ नि नवधिकपनिमा ॥ ॥ नीहानपनि

वानमनीविविनिविव्यापानपात्रीजललललितजटाजूटानिनामहनदुनिनापनदिगंग ॥ ॥ संत्नोगसनागपतंगतंगपालिंगि

तोत्तमांगच्चमध्यनजनमदनदमनमत्तमधुकनष्टिंगानसंकाशसंचानेकिंकि ॥ ॥ ज्वलितललितपदाहतिक्लिन्नमहीमाण्डला

ध्यानीडजपतिप्रसूजमानताण्डवाडंवनपूत्कानोत्कर्षघ्घत्तदैत्यसंघातनिर्नितनितशान्तातः क ॥ ॥ नवनतयानाधनध्यानगैन

नघर्घटगत्लगवज पूत्कानसंजिन्नगह्वनप्रहानाजीविनाजमानघनाधीशकन्दकान्तिसंक्रान्तनिजकलेवनैकदेशाखिलजग

जे॰

65

दधीशानमले॥३॥आदौकर्म्मवशादुदेवदखिलत्रैलोक्यमूलीकुनःपश्चात्पल्लविनोननंगविजवज्ञोपीसमुन्मेखली प्रीते लोचनमुद्रनेविघ्नरनार्त्तगिप्रगल्लीमहो।त्तालेलोचनमाविन्नसुपुनतःसंसारनधीमोहनी॥१॥आद्यानस्वतुनानजस्यकनकाशे वक्षपाथःस्यतोनाद्ये जैगिनिकन्जकाकुचतटाजोगस्पुलोगजाक्रांते।आब्रांपालमालवालमखिलत्रलाऽलाऽस्थितेनाशाय शाविमोचनायत्र॥घ्यानपन्तर्म्मनत्रमह॥२॥ ॥इतिनमककर्मंत्रा॥प्रयोगविधिः॥ ॥इतिश्रीजैनमप्रकाशेसकलीय मुद्रानिधानंसमाप्तम्॥ ॥अथनानापुना॥ोक्तव्रतप्रशंसा॥ ॥पञ्चपुना॥ो॥त्राल्ला॥ोल्पःपर्नंनालिपावनेविवे हव उपवासैस्तथातुल्यंतपःकर्म्म॥विधते।दिव्यवर्षसहस्रैर्हिविश्वामित्रेण॥धीमता।कीर्तमेकेनतक्केनतेनविप्रत्वमागतः॥ उपोष्याविधिवदेवानत्रिमुद्रिवेप्रतिपेदिरे।आप्यजस्वपनीसिद्धिमुपवासेनवाप्तुपुःनुर्द्धर्म्मसंज्ञाप्रा॥ाश्वपादन्तेधर्म्ममेव चा॥दुर्जपानांजपतिस्वर्गगतेनजिनोत्तवेन।नाग्निविन्ननकेजातिनसत्पुत्रीनसद्व्रती।नाश्वमेधादिजाजीवमोसहस्रप्रद नच।जैव्रतानिप्रकुर्वंतिविधानेनसुजाविताः।नजीतितेननसेष्टनरकान्नीमदानु॥ान्॥ ॥वानाहपुना॥ो॥ ॥अहिंसा सत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यमकल्मषम्।एतानिमानसान्याहुर्व्रतानिव्रतधारिणः।एकनक्तंतथानक्तमुपवासादिकंचयत्।तत्सर्वं का यिकंपुंसांव्रतंभवतिनान्यथा।उपवासोव्रतेहोनूनात्राजोजनी॥आदिशब्दादयाचितम्।एकनक्तोनेकधर्मस्त्वंतथाकिंचिव्रतंजात्रि जतेपूजपतेवात्रिलोचनः।विप्रेन्नादीजतेसर्वमेतजन्मान्तनेफलम्॥ ॥एकेदपुना॥ो॥ ॥नपूजितोन्नतपतिपुनाजैव्रेतंनची र्णनचसत्यमुक्तं।दानिदशोकामनदुःखनगधाःत्राजे॥योचन्तितजेवमत्याःगोचूरटदन्तेत्रकलत्रच्छत्पपुत्राधेसंतप्तमनानि तप्ताःलोलनगहमनसधिजोर्त्मनत्योसजीतिदेवनचसद्व्रतानि।त्यक्त्वाचतस्माद्विषजोपत्तोगान्नविष्णोपमान्मोहकनानिल्लान्॥

स्वी॰॥
६४

६४

प्रथमकामोधिगतः स्वधीनः सेवेत्स्वधर्मं च शिवव्रतं च । स्वधर्मो निर्नतः स्वशान्तः शिवव्रती त्र्यंबकपूजकस्स । प्राप्नोत्यवश्यं
पनर्संप्रदंतं निनामपं जन्त्रवदन्ति संतः नाज्पसिद्धं जगति साधुजनोपनीतं प्राप्नोति सापि शिवलोकमथामृतत्वं । नाप्राप्यमस्ति
भुवनेषु च व्रतानां तस्मात्सदाव्रतपरो भव जनेश्वरात्मा । जे सर्वदाव्रतपराः खशिवं स्मरन्ति तेषां न दृष्टिपथमत्र उपयान्ति दूताः ।
याम्या महान्तजनुतोपि च पाशहस्ता दंष्ट्राकरालवदना विकटोग्रवेषाः ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ यदि ते हमनुग्राह्यो यदि ते मयि
सौहृदं । तत्पृच्छामि महादेव तन्मे ब्रूहि जथातथं । जीश्वैवे नियमान्कुर्युर्व्रतानां त्रिदशाविशः । जे चान्ये नियमाः केचित्तेषां वै
ब्रूहि जत्फलम् । नियमो व्रती । नियामिनां हि दृष्टं तत्समृद्धाः फलसिद्धयः । तथापि नियमानां तु घोनाव्यापत्रजानृव ॥ ॥
ईश्वर उवाच ॥ ॥ एक एवैव नियमो नियमस्थैः सुलोचने । वाघुयाक्रियते पुंभिः कायक्लेशकरः परः । नियमस्त्वकृते व्योज
त्र वै जस्य वर्त्तते । दुःकर्न देवि कुर्वाणोः सहस्रं फलमश्नुते । अनित्ये सुखविन्ते हि मनुष्ये बुद्बुदोपमम् । तेन वै चिन्त्यमापन्नो सि
नन्ति नियमं बुधः । दुःकरो नियमः कर्तुं मनुष्येता विशेषतः । नामलोत्तान्तिजूता हि न नाधर्म गीशी किनः । वर्त्तमानस्तु ष्णा
सक्ताः श्रयमेत्तु च पोवुधाः । उधमाधस्वनि जमं कनोत्पत्जतिमाननः । शतवर्षसहस्राणि बहूनि फलमश्नुते । असिधाराव्रते
जद्वत्तद्वन्नि जमशालिनः । तेन धारा गा थीले न नियमस्यानुपालनं । दिवत्वं देवताः प्राप्ता त्रिजमान्नियमान्विते । तानानूपा
व्रलीत्येते नियमा व्रतपोधनाः । नियमेन वनानो हे वेलाक्रमते शिवः । नियमाद्वालते चाग्निन्नियमान्तपते रविः । नियमा
दृश्यते वा तु जन्निजमान्तर्पते जगत्रा । निःकल्मषो तपः कृत्वा नियमाद्व्रजथातथं । मामि जं नियमात्प्राप्नात्वैष्णुने नात्र संशयः ।

श्री॰

65

वर्णंनृनिजमंजसुकुन्तेमत्यनोनन॥ सलोकेदेवतानांचरमतेदेववत्सुखं॥ ॥कूर्मपुराणे॥ ॥व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्म
णातर्पणैः। आराधयेन्महादेवंयोगिनांहृदिसंस्थितं॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवद्विजोत्तमाः। अर्चयन्तिमहादेवं
यज्ञदानसमाधिभिः। व्रतोपवासनियमैर्होमस्वाध्यायतर्पणैः। तेषांवैरुद्रसायुज्यंसामीप्यंचातिदुर्लभं। सलोकताचस
रूपंजायतेतत्प्रसादतः॥ ॥गरुडपुराणे॥ ॥धुंधुमारोराजर्षिर्लेभेपुत्रशतंपुरा। दानेननियमेनैवतपसाच
व्रतेनच। सगरोनामराजर्षिःसिद्धिंज्ञसर्वासुविश्रुतः। पुत्राणांचशतंप्राप्तंतेनराज्ञामहात्मना। तथादशरथोराजाव्रतेनाम
मवाप्तवान्॥ ॥इतिनानापुराणोक्तव्रतप्रशंसा॥ ॥अथनानापुराणोक्तव्रतसामान्यधर्मनिरूपणं॥ ॥तत्रविष्णु

श्रीः॥ ६५

पुराणे॥ ॥वर्णधर्मःस्मृतस्त्वेकआश्रमाणामतःपरं। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तुगौणोनैमित्तिकस्तथा। वर्णत्वमेकमाश्रित्ययो ६५
धर्मःसंप्रवर्तते। वर्णधर्मःसउक्तस्तुयथोपनयनंनृप। आश्रमंतुसमाश्रित्ययोधर्मःसंप्रवर्तते। वर्णधर्मःसउक्तस्तुयथोप
नयनंनृप। आश्रमंतुसमाश्रित्ययोधर्मःसंप्रवर्तते। सखल्वाश्रमधर्मस्तुभिक्षादण्डादिकोयथा। वर्णत्वमाश्रमत्वंचयोधि
कृत्यप्रवर्तते। सवर्णाश्रमधर्मस्तुप्रोक्तोमौञ्जीमेखलायथा। योगुणेनप्रवर्तेतगुणधर्मःसउच्यते। यथामूर्द्धाभिषिक्तस्यप्रजा
नांपरिपालनं। निमित्तमेकमाश्रित्ययोधर्मःसंप्रवर्तते। नैमित्तिकःसविज्ञेयःप्रायश्चित्तविधिर्यथा। क्षमासत्यंदयादा
नंशौचमिन्द्रियनिग्रहः। देवपूजाग्निहवनंसंतोषःस्तेयवर्जितं। सर्वव्रतेष्वयंधर्मःसामान्योदशधास्मृतः। अत्रक्षमादीनां
स्वतंत्रतयाचतुर्वर्गसाधनत्वेनविहितानांव्रतानांव्रतांगतप्रतिधानं। स्वादिर्नैवीजकामस्यत्यादितत्त्रंज्ञागपृथक्का

दुपपन्नं । उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः । दोषाणां नाम द्वेष्यादयः । गुणाः क्षमादयः ॥
स्कंदपुराणे ॥ ॥ धर्माद्राष्ट्रं धनं सौख्यं धर्मान्नो दुःखसंभवः । तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं च वर्जयेत् ॥ लोकद्वयेपि जन्तूनां सौख्यं धर्मा-
त्प्राप्यते जनैः । धर्ममेकं ततः कुर्यात्सर्वकामार्थसिद्धये । यः कर्मधर्मसंयुक्तं मनसापि विचिन्तयेत् । स वर्द्धते यथेष्टं ततः शुक्लपक्ष इवोडुराट् ।
दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोधनाः । धर्मनिर्धूतपापानां सिध्यन्ति मनोरथाः । धर्मे दृढीच वर्द्धन्ते सर्वभूतानि सर्वदा । तस्मिन्ह्रसति
दीयते तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ॥ ॥ अथ सामान्यतिथिनिर्णयः ॥ ॥ तत्र विष्णुपुराणे ॥ ॥ युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुनी
वसुरंध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा । प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलं । व्यस्तमेतन्महादोषं वदन्ति मनीषि-
णाः ॥ इति ॥ युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पंचमी । षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रंध्रं नवमी । रुद्र एकादशी ।
तत्र शुक्लपक्षे द्वितीया तृतीया युक्ता ग्राह्या । तृतीया च द्वितीयया युता । चतुर्थी पंचम्या । पंचमी चतुर्थ्या । षष्ठी सप्तम्या । सप्तमी षष्ठ्या ।
अष्टमी नवम्या । एकादशी द्वादश्या । द्वादश्येकादश्या । चतुर्दशी पौर्णमास्या । पौर्णमासी चतुर्दश्या । अमावास्या प्रतिपदा । प्रतिपदमावा-
स्ययेति ॥ ॥ अथ कृष्णपक्षयुग्मानि ॥ ॥ स्कंदपुराणे ॥ प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता । चतुर्थी संयुता या च सा
तृतीया फलप्रदा । पंचमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद । कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कु-
त्रचित् । दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम । षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयु-
ताः ॥ इति । अत्र कृष्णपक्षे त्रयोदशीति कृष्णपक्षसंबंधः त्रयोदश्या एव । न तु षष्ठ्यष्टम्योः तयोः पूर्वयुतयोः श्रेव वचनसामर्थ्येनोप-

श्री०

दानादावस्तप्रतिपदादिका विष्णमतिथिः पत्रयुताकार्योद्वितीयादिसमतिथिः पूर्वयुताकार्या । एवं तिथीनां युग्मत्वेनग्राह्यत्वेसति उ
पवासव्रते पूजाव्रते तु यस्मिन्नेव विहितकाललाभः तदेव पूजा उत्तरदिने तथाविधकालला[भे] युग्मव्यवस्था । शिवरात्रिव्रते रात्रि
जागर एव प्रयोजकः । नक्तादिव्रत योगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥ ॥ इति विवाकार्यात् ॥ ॥ पूर्वादियुते ल निर्णये तत्र तिथिनक्षत्रवारादिवि
त्रकाल एव प्रयोजकः । निषिद्धे काले वर्ज्जनमिति व्यवस्था विवाहादौ स्मृतः सोतोयज्ञादौ सावनः स्मृतः शेखवे कर्म्म ॥ ॥ वांद्रस्यादो यमास
विधिः स्मृतः ॥ ॥ इति नानापुराणोक्तसामान्यतिथिनिर्णयः ॥ ॥ अथ एकभक्तव्रतनिर्णयः ॥ ॥ स्कन्दपुराणे ॥ दिनार्द्धसमय
तीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्यादिवैव हि ॥ तविष्णपुराणे ॥ ॥ उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । म
ध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः मध्याह्नो नाम पंचधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयो भागः अतो वितस्य च एकभक्तव्रते मध्याह्न
व्यापिन्यामेव तिथौ सतिसत्त्वे विधेयत्वं ॥ ॥ इति नानापुराणोक्तै कभक्त तिथिनिर्णयः ॥ ॥ अथ नक्तव्रतनिर्णयः ॥ ॥
कूर्मपुराणे ॥ ॥ प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्तादिवा यदि तदा नक्तव्रतं कुर्यात्प्रोवाच्या यत्र निर्णयवत् । नतस्याद्दिगुणोच्छाया माम
तिक्रामेच्च थानविः तदासौ नवनेनक्तेन नक्ते निशि भोजनं ॥ ॥ तविष्णुपुराणे ॥ ॥ दिवारात्रिव्रती यत्र एकमेव तिथौ स्मृतं
तस्मान्मुत्त पव्यापिन्यां कुर्यादेवव्रतं व्रतीनक्तेनामाहृतः शतं वर्जयित्वा रात्रौ नोक्तव्यमिति नियमादिवारात्रिव्रतमित्युच्यते
॥ ॥ अथ प्रतिपन्निर्णयः ॥ ॥ तत्र शुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्माग्नीति वचनात् ॥ सापि पौषशुक्लप्रतिपदा पंचधा
विभक्तस्याह्नस्तुर्थभागव्यापिनी । तदेतत्पूर्वविद्धा ग्राह्या अपराह्णकालेतु प्रवृत्ता उत्तरविद्धैव ग्राह्या । प्रतिपत्संमुखा

९९

काणेजचेदपराह्णकीतिस्कंदपुराणवचनात्॥ संमुखापूर्वविधानत्वेत वचनं प्रतिपन्मात्रविषयमस्तु विशेषणासत्वात्। न च प्रति
पत्सहिता द्वितीया ग्राह्येति वचनविरोधः॥ तिथ्यामापराह्णिकत्वप्रतिपद्विषयत्वेनोपपत्तेर्निरोधः॥ अनस्पष्टत्वप्रतिपद्विषयत्वेनुतस्य
वचनान्तरे॥ पूर्वविद्धत्वस्यलाभादापराह्णिकत्वमात्रस्य विधेयत्वेन गौणत्वा॥ यत्तु प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीयाप्रतिपद्युता प्राप
सीवचनं तत्कृष्णप्रतिपद्विषयं अपराह्णोत्तरकालव्यापित्वशुक्लप्रतिपत्सद्विषयं च पूर्वोदाहृतवचनात्॥ विरोधात्तु पंचमी सप्तमी चैव
दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिरिति पैठीनसिवचनमपास्तं। तदुक्तं प्रतिपाद्विषयं प्रतिपत्सद्वितीयेति
वचनविरोधप्रसंगात्। सामान्यशास्त्रस्यास्य युग्मवाक्यपरिगृहीतशुक्लप्रतिपद्रूपविशेषोपसंहारस्योचितत्वात्॥ तथा चप
नाह्निकी शुक्लप्रतिपत्पूर्वैव ग्राह्या प्रतिपत्पंचमी चैव उपोष्या पूर्वसंयुतेति जाबालिवचनात्॥ द्वितीया पंचमी वेधाद्दशमी च त्र
योदशी। चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी। उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरं दिनमिति वृद्धवसिष्ठवचने न द्वितीयाविद्धा
याः अनुपोष्यत्वाविधानात् वेधस्य पैठीनसिना सर्वासु तिथिषु सामान्यतो दर्शितः। पक्षद्वयेपि निपतति त्रिपूर्वैस्तथोत्तरं त्रिलि
मुहूर्तोत्तरतिथिः पूर्वोत्तरतिथिं विध्यतीति सामान्यतो विधिरस्यार्थः॥ निषिद्धपूर्वतिथिवेधस्तूपवासविषये स्वल्पोपि त्याज्यः॥
तथा च स्कन्दपुराणे॥ ॥घटिकामात्रवेधोपि दूष्यानातपुत्तरे तिथिम्। षड्विंशन्मतेपि घटिकार्द्धं त्रिगार्धे वा स्वल्पं वा दूषयेत्तिथिं
पंचगव्यघटं पूर्णं सुरया बिंदुको यथेति॥ इदं च वाक्यमुपवासमात्रविषयं सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषकइति॥ निगम
विधानात्॥ अत एव बोधायनेनाप्युपवासतिथेरुदयकालीनत्वविषयमेउक्तः उदयेत्तूपवासस्य नक्तस्यास्तमने तिथिरिति यद

नेे॰ ६७ सौः॥ ६७

उत्तरदिने उपवासतिथिः स्वल्पापि न लभ्यते तदा निषिद्धपूर्वेति षि विद्धाप्युपोष्या तथा च निष्पृष्टे गाः। अविषिद्धानि निषिद्धरवेन्न
लभ्यन्ते दिनानि तु। मुहूर्त्तैः पंच निर्विद्धा माघे वैकादशी तिथिः। तदर्द्धविद्धान्यन्यादिनान्युपवासेन्नत इति। मुहूर्त्तकपंचकवेधो
नुणोदयमानस्य सार्द्धमुहूर्त्तध्वजवेधस्तु सूर्योदयमानस्य ज्ञातव्यः॥ जयन्तित्रोधिको वेधस्तदा विशेषउक्तश्चैत्रेवा अविद्धानामला
नेतु पदोदधि फलानि च। स्वच्छन्देवाल्पमस्तीनादुपवासस्ततोऽन्यवेदिति। अत्र प्रसंगात्व्रतानि पद्व्रतानुच्यन्ते। तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदिव्रतं
पुनाणोक्तः संवत्सरानंतविधिरुच्यते॥ ॥भगवानुवाच॥ ॥अथप्रतिपद्व्रतानि निरूप्यन्ते॥ ॥ब्राह्मपुराणे॥ ॥
अगस्त्यउवाच॥ ॥अथातः संप्रवक्ष्यामि यन्जव्रतमनुत्तमं। जेन सर्वेति वेद्धन्नो अघन्नोपि हि जोभवेत्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे
प्रतिपद्यातिथिर्भवेत्। तस्यां नक्तं च कुर्वीत नात्रो विष्णुं च पूजयेत्। वैश्वानरनाम्नपादौ कुक्षमग्नये चोदरं तथा। हविर्भुजे नतथोनस्कंदद्वि
णोदाय वै भुजौ। संवर्त्तनेति वक्षिनोज्वलनायेति सर्वशः। अत्यर्च्य वै विधानेन देवदेवं जनार्द्दनम्। तस्यैव पुनतः कुंडं कानयित्वा
विधानतः। होमं तत्र प्रकुर्वीत एतैर्मंत्रैर्विचक्षणाः। एतन्मंत्रैर्वैश्वानरनामेत्यादिभिः। ततस्तु पावकं चान्नं भुंजीत घृतसंयुतम्।
कृष्णपक्षे एवं चातुर्मास्ये तु पावकः चित्रादिषु च तुं जीयात्पायसंसघृतं शुक्ते। सावापादिषु श कृष्णतत्र स्वे व समाप्यते। समाप्ते
च व्रते च वन्हिं कांचनीं कारयेत् प। नक्तं वस्त्रपरिच्छन्नं रक्तपुष्पानुलेपनं। कुंकुमेन तथा लिंपेत् ब्रह्मणाः। त्वेवमेव तु। सर्वैरप्यधीभिः
संपूर्णा गुणानीष्टि प्रदर्शनम्। पूजयित्वा विधानेन नक्तवस्त्रयुगेन च। पश्चात्प्रदद्यात्तन्त्रस्यमंत्रेणानेन मंत्रवान्। धन्योसि धान्यज
धर्मा च धन्योसि धान्यजवान्नवेत्। धन्योनानेन चीर्णेन व्रतेन। सिससपसुखी एव मुद्दार्जतं विप्रे न्यसेत्कोराशिवान्मनः। सघोधन्व

त्वमाप्नोति जोपि स्पृष्ट्वा गजवर्ज्जितः। इह जन्मनि सौभाग्यं धनं धान्यं च पुष्कलं। अनेन कृतमात्रेण जायन्ते नात्र संशयः। आत्मनः सूचि
तं पापं वह्निर्दहति तत्क्षणे। दग्धपापः समुद्धात्मा अत्र मुत्रे च नंदति॥ ॥इति वाराहपुराणोक्तं धन्यव्रतं॥ ॥स्कंदपुराणोक्तं मौ
नव्रतम्॥ ॥कैलासशिखरासीनो देवदेवो जगद्गुरुः। त्रिलोचनो दशभुजो जटापिंडेंदुमंडितः। तस्मार्द्धितशशीनस्तु पंचवक्त्रैः
समन्वितः। शूलपाणिर्महातेजा द्वादशादित्यसन्निभः। शिववद्धजटाजूटः सुखासीनः सहोमया। तत्र देवासुरा नागा गंध
र्वकिन्नराः। अन्येपि ऋषयस्तपसोग्रत्पुकालसमप्रभाः। एभिः संसेव्यमानोसौ पार्वतीप्राणवल्लभः। विसृज्य देवानेकांते पार्व
त्यासह तिष्ठति। आगम्याती वसन्ते हिमोमी विततनूरुह। तत्र पृष्ट्वा सा देवी श्रृणु सर्वमुनेश्वर। लोकनाथ प्रभुर्नेतुलोकामत्यु
जनेनता। सूर्यादीनां च देवानां विशेषाज्जगत्पतः। किमर्थं त्वं कृतं नाथ तन्मे ब्रूहि मुनसत्तम॥ ॥ईश्वर उवाच॥ ॥शृणु देवि
प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टोहं त्वयाधुना। व्रतमेतत्पुरा चीर्णं सीताजानाधवेन च। अन्यैरपि जनैः सर्वैः संचीर्णं व्रतमुत्तमं। नतस्य नृप
तिक्रान्तेन स्पनप्रकीर्त्तितं। नृनाःश्रावणिनत्तसोमादूपदः। तोचात्र पूर्णिमान्नोगनाद्यो। एवं कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा
गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रे। तत्सग्नेत्रे वात्तिधानार्थं व्रतमेतत्कृतं वीर्ष्याद्षोडशैव दिना निदु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्य
मब्रवीत्॥ ॥पार्वत्युवाच॥ ॥किंविधानं पुनः प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकं। तत्सर्वं समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो॥ ॥
ईश्वर उवाच॥ ॥तद्दिने चैव संप्राप्ते स कर्त्ता नरः सहबांधवैः। गत्वा प्रभाते समये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तडागे वा नदी देशे
गत्वा प्रश्रवणे अथवा। स्नानं कार्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वा षोडश संग्रह्य षोडशग्रंथि संयुतं। तत्सूत्रं च कनेन्य स्पात्रि

नो॰

68

जावामेनदज्ञितो। एवं विधानं कलेर्वा पावत्स्यात्रतिपद्दिने। तद्दिने वै वर्सं प्राप्ते सं प्राप्ये तु व्रतस्य तु। मौनेनैवान्नजेन्नो जेमौने
गोधूमपेष्णा॥ मौनेनैव वचकलेर्वीनैवेद्यंत्तोजनादिकं॥ सर्वोपस्कनमादाय मत्वा च जलसन्निधौ। स्नानं कार्यं तदानूत्र नित्यकर्म
ततः पनमूदिवर्षिमनुजानां च पितॄणां चैव तर्पणं॥ पश्चाद्देवाधिदेवेशीमंत्रैः संपूजयेन्नतः। मूलपाणोद्दष्पान्तु ... चेन्द्रवितू
ष्णा॥ ततो येन स्नापितो देवपवित्रं कुतुमांसदा। देवैस्तु वंदिताघेनुः सर्वपापप्रणाशिनी। तन्त्रीनस्नापितो देवुनित्यमेवनदोत्तव। कि
मतोकामतो वापि जन्मयाद् दुःकृतं कृतं। तत्सर्वं विलयं यातु दध्ना स्नानेन तोशिवा। नसानामुत्तमं चाज्यं देवानां च सदाप्रियं।
तेनत्वं स्नापितो देवनित्यं शोकहनोत्तवा। यमलोकत्तजन्त्र सर्शनात्वीगतः शिव। खंडस्नानेन देवेशमी कुतुष्व एमानुषा। य
स्पदर्शनमात्रेण। शुद्धिपापापाशुजीवितं। तेनैवोत्तमतो येन स्नातो देहि प्रिय घृवं। सुगंधं चंदनं देवकुंकुमेन समन्वितं। अर्चितोसि
मजात्तक्षाशिवलोकप्रदोत्तवा। अन्नपात्वं स्तुपुत्रादी कार्यं चैवाग्निवाञ्जनः। अन्तेचैवाजयं लोकमन्जेतेन र्चितः कुतुसंतानपानि
जातस्तुस्वयेवान्येसुनपादपाः। तेष्णांपुष्पेर्मया देवपूजिताशुष्पदोत्तव। धूपोयं गृह्यतां देवसुदनो देववांछु विशेद्रुप्सितं मेव
नं देहि पनत्र वशस्तु लींगतिम्॥ आशुधामुक्तां च नावर्तिनाज्येन च समन्विता। दीपवर्तिप्रदानेन प्रीत्यास्यादीश्वनो मम। सर्वमन्न
प्रदानं च देवानां च सदाप्रियं। तेनैवान्नप्रदानेन सुप्रीतो वनदो मम। शाखाप्रशाखावसिता चतूर्धा विस्तानत्तूताघना गीतलोप
या। ममापिसंतानघनं तथाज्ञपं कुतुष्वदूर्वे शिवपूजनेनताः॥ नानाविधं फलं मुख्यं सपुष्पाजतचंदनं। सच्छजापनयादत्तं गृह्य
णात्वीमुनेश्वर। जन्मजन्मान्तरेष्वेवजाताज्ञातावेनतत्कृतम्। जीतव्यं देवतत्सर्वं शीत्रोत्वीशानगीगतः। एतत्सर्वं तु मौनेन पूजकस्तुत्वा
समाहितः। शिवपूजांप्रकुर्वाणः कृतकृत्यो लवेन्नरः॥ ॥इति पूजा॥ ॥एवं सं पूज्य विधिना संकल्पं क्रियतेनरः। सदासम्प

श्रीः॥
६८

६८

न्न पूजां गृह्यतां मम शंकर नमोऽस्तु ते॥ प्रीतो भव देवेश शक्तिमान् सदाशिव। एवं पंचामृतैः स्नानीयः कानपतिमानवः। आजन्मोपार्जितात्
पापाद्युच्यते नात्र संशयः॥ विप्राणां च प्रदातव्यं ब्राह्मणानां शिवाय च। आत्मना चैव भोक्तव्यं पक्वान्नं विधिवत्पुनः। एवं क्रमेण कर्तव्यं सहेष्टजन
बांधवैः। व्रतिना हितकामार्थैर्द्विजोत्तोषः सदक्षिणः। दातव्यं प्रीतिपूर्वं तु जाचेताच्छिद्रकं द्विजैः। ततश्च शिवपूजादि तावत्ता केन जल्क
ते। तत्सर्वं मम पूर्णं स्यात्सर्वकामार्थसाधनम्। पुत्रपौत्रप्रदं चैतत्सर्वकामप्रदं व्रतम्। एतत्सर्वं मया ख्यातं त्वदग्रे प्रीतिपूर्वकं। श्रुतमात्रे
ता देवेशि सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ॥अथ द्वितीयाव्रतं॥ ॥सोते जगत्पतिः कृष्णः सिंधुसाह्वे जदान्तप श्रूयन्त शयनं नाम तदा
ग्नाद्यात्तु सा तिथिः। कृष्णपक्षे द्वितीया या सा व तामासिजानत। तस्यां तिथौ पन्नगहरिं श्रीवत्सांकं चतुर्भुजं। पर्यंकस्थं समं लक्ष्म्या गंध
पुष्पादिभिर्मुने। ततो देवाय शय्यां जां पलान्निक्षिपजेत्क्रमात्। इदमुच्चारयेत्प्रीतः प्रणाम्य च जगत्पतिं। श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त
श्रीवासश्रीपते व्यय। श्रीनाथं प्रार्थये देव धर्मार्थकामदम्। सुचजो माप्र॥ स्पन्तु मात्रा॥ शजन्तु निर्मानाः जामयगम्यात्र
॥ यत्र तु संतोष्य तत्पत्नेदतः लक्ष्म्या विजुज्यते देव मा कदाचिदपि यथा तवान्। तथा कलत्रं सर्वं यो देव मां मा वियुज्यतां। लक्ष्म्या मथ्व
न्नीचतदा यथा ते शयनं सदा। शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथात्र मधुसूदन। पत्नीभर्तृवियोगो च भर्तृणां सामुज्ज्वं। नाप्नुवंति यथा
दुःखं दंपत्यानि तथा कुरु। यथा सिद्धाच्युतो विष्णुर्लक्ष्मीदेवत्वजा यथा। प्रसादात्तव देवेश भक्तिर्नस्तु तथानघः। मासमत्पुत्रांश्च
नामपितुमाधनमाकुलक्रमः। अन्नजो मा पत्नि श्रीपुत्र गृहेंगस्तुमाव जेः। एवं प्रसाद्य पूजां च कृत्वा लक्ष्म्याः स्तथा हनेः। फलानि दद्या
त्कृष्णाय जन्मनीष्टानि जगत्पतेः॥ ॥अथ चंद्रार्घदानं॥ ॥चंद्राय चार्घं दातव्यो दध्यन्नतफलादिभिः। गगनांगगनदीप

भो०

69

सौ:॥
८९

जीनाद्विमथनोद्भवा। प्रकाशितदिगान्तो गगनमानुजनमोक्षुते॥ ॥न क्षैत्रान्नमाद्याजतनेहविं भुंजीतवाग्यतः। ब्राह्मणायद्वितीयेन्हि
शक्त्यादेयावदञ्जि॥ ॥ जानितत्र महाबाहो काले सन्ति फलानि च। मधुराणि न तीव्राणि न चापि कटुकानि च। दातव्यानि न पश्चेष्टु
स्वशक्त्याशयनेनेन धाम मधुराणि वदत्वानुननीवल्लत्तती व्रजेत्। तस्मात्कटुकतीव्राणि ह्रीलिंगानि च वर्ज्जयेत्। पद्धेनमातुलिंगानि
स्थिते तु शिनृसासहातदावासोदानमितिशेषः। एवं यः कुरुते नित्यं न नो मासचतुष्टयं। तस्य जन्मत्रयं चैव न गर्भे गो न जायते। गीत
वादित्रैर्णीवैष्णदेवदेवस्य कानयेत्। घंटावाद्यमशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः। एवं संपूज्य गोविंदमश्नीयात्तैलवर्जितं। नक्तमन्नान्
लवणांजावन्तस्यास्यचतुष्टये। ततः प्रजाते संजाते लक्ष्मीपति समन्वितम्। दीपान्नभोजनैर्पुष्पैर्नृशय्यां दद्यात्सुलक्षणां। पादुका
पानहस्त्रचामनासनसंयुतां। प्रतीष्ठोपस्कनैर्युक्तां सुक्लपुष्पांवनावृतां। सोपाधानकविश्रामीफलैर्न्नानाविधैर्युतां। तथात्तन
एवान्यैस्वयथाशक्त्यासमन्विता। प्रवांगायच विप्राय वैष्णवाय कुटुंविने। दातव्या वेदविदुष्येन च दद्यात्तु वैशाठे। तत्रोपवेश्य दंपत्य
मलंकृत्य विधानतः। पत्न्या शुक्लाजनं दद्यान्नभोज्यसमन्वितां। ब्राह्मणाय स्यापि सौवर्णमुपस्कनसमन्वितं। प्रतिमां देवदेवस्य
सोदकुंभानि निवेदयेत्। एवं यस्तु पुमान्कुर्याद्धनशयनेहनेः। सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च। कुर्यादन्नसूनशयनं विष्णुलो
केमहीयते। द्वैध च व्रतं यदैकस्मिन्नेव दिने चन्द्रोदयव्यापिनी द्वितीयान्नैवूकाये। द्वितीयायुक्ता या द्वितीयाः। सशालालिघानात्।
यदा तु दिनद्वये। न चन्द्रोदयव्यापिनी तदा संकल्पादिकालव्यापिनीत्वात्पूर्वैदाहृतवाक्यचोक्तनैवग्राह्या॥ ॥इत्यशून्यशयन
द्वितीयाव्रतं समाप्तम्॥ ॥अथ कार्त्तिकशुक्लद्वितीयायां श्रीदपुनाणनोत्सज्ञद्वितीयाख्यायांकल्पम्। ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामप

८९

नान्हेद्वेषेयपमः। स्नानं कृत्वा तु जानुजा यो यम लोकं न पश्यतीति तथा। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां तु नारद। यमो यमुनया पूर्वं भोजि
नः स्वगृहेर्चिताः। अतो यम द्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता। अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो बुधैः। स्नेहेन भगिनी हस्तात् भोक्तव्यं
पुष्टिवर्द्धनं। दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः। सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः। इति। प्रतिपन्नका भगिनीत्वेन न
स्वीकृता इत्यर्थः। इयं च यमपूजाकर्मकालव्यापिनी शेवं ग्राह्या दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यव्याप्तौ चव्याप्तौ च द्वितीया सामान्यनिर्णयो द्रष्टव्यः॥
इति यमद्वितीयाकृत्यं॥ ॥अथ तृतीयानिर्णयः॥ ॥सा च रंभातृतीयाव्यतिरिक्ता सर्वापि मुले न विघ्नेव ग्राह्या। तथा च ब्रह्म
वैवर्त्ते। रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां [illegible] द्विजसत्तम। अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति। आपस्तंबोपि॥ ॥चतुर्थी संयुता
या च सा तृतीया फलप्रदा। अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रदायिनीति। द्वितीया वेधनिषेधोत्र एव वैवर्त्ते। द्वितीयाशेषसंयुक्ता या का
ति विमोहिता। सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः। इति। तत्रैव द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां [illegible] यो कुरुते नृप। स प्राप्ति नरकं घोरं
कालसूत्रं भयंकरमिति॥ ॥स्कंदपुराणेपि॥ ॥द्वितीयया तु या विद्धा न तृतीयां न कदाचन। कर्त्तव्या व्रतिभिः स्नात धर्मकामार्थतत्परैः।
कां।१ विहाय वै मुहूर्त्तं रंभाख्यां तृतीया [illegible] या पुत्रपवर्द्धिनी मिति। अत्र च द्वितीयावेधः। स्वल्पोपि गौरीव्रतेषु त्याज्यो न मुहूर्त्तत्रयप्रमितएव अत
एव स्कंदपुराणे। कलाकाष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते। सा तृतीया न कर्त्तव्या गौरीसंयुतेति। अनेनैतेषु गौरीव्रतेषु परदिने स्वल्पापि
तृतीया ग्राह्या न [illegible] मुहूर्त्तकर्मकालव्यापित्वाद्यादुपवासव्रतएकादशीवदित्यपि सूचितं। यदा तु परदिने स्वल्पापि न लभ्यते
तदा द्वितीयाविद्धापि ग्राह्या। तथापि ह्रद्वासिष्ठः। एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेहनि
नीति। रंभातृतीया तु पूर्वविद्धैव कार्या। तथा च स्कंदपुराणे। वृहत्तपा तथा रंभा सावित्री वटपैतृकी। कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या

जे०

७०

या यां ५

सौः॥

७०

तस्मान्नित्तान्नृतीयापूर्वे विद्धे वा।

मुखीति थि। निति। युग्मवाक्यमप्येतत्पन्नमेवास्त्वेवविष्णपन्त्वे पूर्वोदाहृतवचनविनोधात्। तस्मान्नानृतीयापूर्वे वि

न्न्पासर्वापुन्नैव॥उपवासेप्यजमेवनिर्णयः। द्वितीयापंचमीवेधादितिपूर्वोदाहृतवचनविनोधात्। तस्मान्नानृतीयापूर्वे वि

द्धैव न्न्पासर्वापुन्नैव।उपवासेप्यजमेवनिर्णयः। द्वितीयापंचमीवेधादितिपूर्वोदाहृतवचनात्॥ एकादशपष्टमीपिष्टी

पौर्णमासीचतुर्दशीनिन्ताउपोष्यास्युः पनान्विता। इति वृहस्पतिवचनात्॥ अत्रच संगतृतीयाचव्रतान्युच्यंते। तत्रचैत्रशुक्ल

तृतीयायांगौरीदपुनागोक्तं हिंदोलतृतीयाव्रतं॥ ॥तृतीयाव्रतं॥ तृतीयायांतुदेवीं शंकरेणसमन्वितां कुंकुमागुरुकर्पूर

मणिवस्त्रसुगंधकैः। सुगंधपुष्पधूपैश्च दमनेनविशेषतः। आंदोलयेत्ततो वत्सशिवोमातुष्टये सदा। रात्रौजागरणं। काएँ

प्रातर्द्विजाचदनिगोति। तष्यातत्रैवहेमवस्त्रान्नपानादितांबूलानिस्त्रजस्तथैति। मूर्तिस्वरूपंदेवीपुनाणो॥ सौवसीतुउमाकाता

जतःशंकरस्तथा। चतुर्भुजेतुउमात्नवेदिति॥ ॥हिनितालिकातृतीयाव्रतं॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥भगवन्कानि

कालीतिकादेवीप्रोच्यतेभुवि। आर्द्रधान्येस्थिताकस्मात्पूज्यतेस्त्रीजनेनसा। पूजिताकिंददातीहसर्वमेव्रूहिकेशव॥ ॥सीकृ

ष्णउवाच॥ ॥पार्थपीनाणिकीदिव्यामत्तःशृणुकथामिमां। आसीजक्षस्पदुहिताकालीनामसुकन्यका। वर्तनापिचसा रूपान

वनीलोत्पलप्रभा। त्र्यंबकायचसादत्ता महादेवायशूलिने। विवाहिता विधानेनशीरवतूर्यनिनादिना। जनयात्रागते देविवा

लाणानांचनिस्वनैः। विवर्तितंविवाहेतुकाल्पासार्द्धत्रिलोचनः। क्रीडते विविधैः कामैर्मनसः प्रीतिवर्द्धनैः। अथदेवसमाजे

तुकदाचित्कृष्णध्वजः। आस्थानमंडपेनम्पेआते विष्णुसहायवान्। तत्रस्थस्वाकुजामासनम्मणात्रिपुनान्तकः। कालीनीलोत्पल

श्यामांगाणामातृगणान्विता। एह्येहित्वमितःकालिभिन्नकृष्णांजनप्रभे। कालमप्यतिसौदजातवरूपीमनप्रिजा इत्येवमुक्त्वा।

श्रुदेवेशोद्विज ज्ञा?

सादेवीव्रीडिताक्रोधमानसा।निश्वासोच्छ्वसताम्राक्षीवाष्पगद्गदभाषिणा।तुनोदसस्वनंबालाश्रोवाचस्फुरिताधरा।किंदेवनाम्ना
जागौनीसागौरीत्वयाभिधीयते।यस्मान्ममोपमादत्वाजितंकृष्णंजनार्दनं।समाजेदेवसंघानांवासुदेवस्यसन्निधौ।तस्माद्देवहितं
कृष्णेजुहोमिज्वलितेनले।इत्युक्त्वावार्यमाणापिहरिकालीमुखान्विता।मुमोचहरितच्छायांकौलिहहरितशाड्वले।विजेपदेहिनोण्णापद्म
लितेहव्यवाहने।पुनःपर्वतराजस्यगृहेगौरीबभूवसा।महादेवस्यदेहार्धस्थितासंपूज्यतेसुरैः।नामुक्ताशाड्वलेदेव्याकालीकीर्तिः
स्वदेहजा।सावभूवमहावीर्यादेवीकात्यायनीपुनः।तयाकृतानिभूरीणिदेवकार्याणिपाण्डव।तुष्टैर्दिवंगतोदैत्यैर्वनस्ततस्सैष्ट्वापुष्प
मे।जेत्वांशाड्वलसंस्थांवैकालीतिवरदायिनी।पूजयिष्यन्तिपुष्पानार्योवापिविशेषतः।सर्वपापविनिर्मुक्ताःसुखसौभा
ग्यगर्विताः।चिनाजुण्णोतविष्यंतिधनदपुत्रसमन्विताः।एवंसाहरिकालीतिगौरीसंस्थेव्यवस्थिता॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥स्युक्त्वा
नाद्रपदस्यैवंतृतीयायांसमाचरेत्।नानाधान्यैःसर्वैर्गृहेकृत्वाहरितशाड्वलीम्।खर्जूरैर्नालिकेरैश्चफलैश्चमधुरैस्तथा।मातुलुंग
कुसुं[illegible]धान्यकैर्जीरकैस्तथा।गंधपुष्पैःफलैर्धूपैर्नैवेद्यैर्मोदकादिभिः।प्रीणयित्वासमास्थाप्यपपनागोत्राखता।वृंटाव
द्यादि[illegible]गीतैःश्रुतैर्दिव्यैःकथानकैः।पूजनीयामहानाजमंत्रेणानेनलक्षितः।हरेनेत्रोर्भिसमुत्पन्नेहरिकालीहरिप्रिये।सर्वदास
स्यमूर्तिस्थेप्रणतार्तिहिनेनमः।इत्थंसंपूज्यतांदेवींदद्याद्विप्रायदक्षिणाम्।कृत्वाजागरणंरात्रौप्रभातेकिंचिदुद्गते।नवोसुवासिनी
भिस्सार्धनेयातुजलाशये।ततोजलाशयेनम्यमंत्रेणैवविसर्जयेत्।अर्चितासिमयादेवगच्छदेविसुनालये।ममदोत्तोगपुना
राजपुनरागमनायच।एवंयःपांडवश्रेष्ठहरिकालिव्रतंचरेत्।प्रतिवर्षंविधानेननारीवाभक्तितत्परा।कृत्वायत्फलमाप्नोति

इ०हरिप्र

क्रो४

दू यौ १

श्री०

71

वै०॥ ७१

तदन्येन न चाप्यते। मर्त्यलोके चिरं जीवेत्सर्वकामैः सुपूजिता। सा पूज्यस्तु जोगात सप्त विन्नू फसस्या देवी हिमाद्रितनया हरिकालि
काख्या॥ ॥नैवेद्यजागरनसमुद्भूतगीतवाद्यैः सा प्राप्नुवंति मनुजाः सुचिरं सुखानि॥ ॥इति हरिकालीव्रतं समाप्तम्॥ ॥
अथ वैशाखस्य शुक्लतृतीयायां विष्णोर्नरोक्तमं जयन्तीयाव्रतम्॥ वैशाखस्य तृतीयायां योसौ समेतं जगद्गुरुं। नानायां पूजये
थः पुष्प[illegible] विलेपनैर्नितिं। तथा। जोसौ ददाति कनकान्वा तिवाजसमन्विताम्। स याति पुण्यपापोवीनलोकान्वै [illegible]लिमालिनः।
वृजा[illegible] हेलिमाली सूर्यः। तथात्र विष्णोर्नरव। वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च। गंगातोयेन नरः स्नात्वा मुच्यते स
र्वकिल्बिषैः॥ ॥तथात्रैव कृष्णो वाच॥ ॥बहुनात्र किमुक्तेन किं बहुजल्पनमालया। वैशाखस्य सिता मे कीर्तितीया मनुजे
ष्टणु। यस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं। दानं च क्रियते किंचित्तत्सर्वं स्यादिहाक्षयं। आदिः कृतयुगस्येयं युगादि
न कथ्यते। सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी। पुरा महोदये पार्थ वणिगासीत्सुनिर्धनः। प्रियंवदः सत्यरतिर्देवब्राह्मणपूज
कः। पुण्याख्याने क्वचित्सोथ कुटुंबव्याकुलोपि सन्। तेन श्रुता वाच्यमानात्तृतीयानो हि या। प्रोता प दास्याद्युद्धर्षं तु क्षातयासु
समहत्फलं। तस्यां यत्पूज्यते किंचिद्दत्तं जप्तं स्यात्तदक्षयं हि। इति श्रुत्वा स गंगायां संतर्प्य पितृदेवताः। गृहमागत्य करकान्सान्नानुद
कान्सुतान्। अन्नपूर्णान् गृहे कुंभान् जलेन विमलेन च। यवगोधूमचणकान्सक्तुदध्योदनं तथा। इक्षुजानि विकारांश्च सदक्षिणान्पोस्व
शक्तितः शुचिः। शुद्धेन मनसा ब्राह्मणेभ्यो ददौ वणिक्। भार्यया वार्यमाणोपि कुटुंबासक्तचित्तया। तन्न तस्थौ स्थिरे सत्त्वे मत्वा सर्व
विनश्वरं। धर्मासक्तमतिः पार्थ कालेन बहुना ततः। जगाम पंचत्वमसौ वासुदेवमनुस्मरन्। ततः स जन्मनि पोजातः कुशावत्यां

७१

२३

युधिष्ठिर । बभूव चान्यज्ञातस्य समृद्धिर्मे सीयुता । इत्थं पृष्टः स महात्मनः समाप्तव्रतदर्शिनः । सदैव गोहिरण्यादिदानान्यन्नान्यपह
निर्निशि । बुभुजे कामतो भोगान्नदीनां घांस्य पूजयन्नैः । तथा पुनर्जन्मेवास्य जन्म जाति न तत्र नैः । सद्धापूर्वत्वतीष्ठा पापं च द्वितीय वि
वैविना । एतत्ते सर्वमाख्यातं श्रूयतामत्र यो विधिः । ततीयां तां समासाद्य स्नात्वा संतर्प्य देवताः । एकत्र स्कंदतदा कुर्याद्वासुदेवस्य पू
जप्येन । उदकुंभान्सकन्तु कान्तान्नासर्वं च सः सह । गैष्मिकं सर्वमेवात्र संपादने प्रशस्यते । छत्रोपानत्प्रदानं च गोचूकीचनवाससां ।
जयेद्दि षुतमं चान्यज्ञदेवमविशेषणा । एतत्ते सर्वमाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि । अनाख्येयं तमेकं विदाद्धि स्वर्वत्यखुमेन घ
स्मर्यो तिथौ जपमुपैति कुर्वं [illegible] तं तेनाज्ञ येति कथिता मुनिनिष्ठती याउद्दिश्य देवतपितॄन्द्विजते मनुष्यैस्तैः । नः येननवति
नतसर्वमेव ॥ ॥ इति तत्त्विष्णोत्तनोक्तमनन्ततृतीयाव्रतं समाप्तं ॥ ॥ अथ चतुर्थीनिर्णयः ॥ ॥ सा च चतुर्थी
गणेशचतुर्थी । गौनीचतुर्थी बहुलाचतुर्थीत्यादि निःक्रासर्वापुत्तनयोगत इति । ब्रह्मवैवर्तवचनाद्गणेशचतुर्थ्यादिपूर्व
पूर्वाह्णव्यापिनी ॥ ॥ तथा च ब्रह्मवैवर्ते ॥ चतुर्थी संयुता या तु सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी च तृतीया या प्ता महापुण्यफलप्रद
कल्पव्याप्तिनिर्घत्सगणनाथसुतोप्यपीति । गणनाथी सुतन्तोप्यजतीति गणनाथसुतोप्यपि ॥ अत्रास्मादेव विशेषणा
गणेशचतुर्थ्यां महापुनानासमुच्चयो । गौजोचतुर्थी वत्सधेनुपूजा दुर्गार्ध्वं नंदुत्ते न होलिका च वत्सस्य पूजा शिवनात्रिने तथ्य प
नाविनि ध्वान्निन्यसनाष्टमिति । गोप्यमस्य चतुर्थी गौनीव्रतसंवंधिनी चतुर्थी कुंडचतुर्थ्यादिका अत्र धेनुपूजेति बहुलाचतुर्थी
गृहस्थैर्वत्सपूजेति वत्सद्वादशीलिंगपुराणवचनात् ॥ सा च कार्तिकव्रज्ञदादशी ॥ तस्यां गोधूलिकाकालव्यापिन्यां गोवत्स

२३

श्री०

72

श्रीः॥
72

पूजाक्रियते। एवं जान्यन्यानि सामान्यतश्चतुर्थ्योक्तानि तिथिप्रयुक्तत्वविधायकानि वचनानि तानि गणेशचतुर्थ्यादिविषयाणि। एवं
मुपवासोपि अन्यविनायकव्रतानुष्ठानेपि चतुर्थ्यां मध्याह्नव्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकं। चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते।
मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेहनीति माधवीयोदाहृतवृहस्पतिवचनात्॥ यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नव्यापिनी न भवति तदा
मुख्यप्रयोजकस्याविद्यमानत्वान्मातृविद्धत्वगुणस्य वर्जितत्वात्सामान्यतोदृष्टविषयत्वेन परेद्युः सत्यामपि मध्याह्नव्यापिन्यां
सा[illegible]त्पात् अत एव प्रशस्यत इत्युक्तं। यदा तु परेद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा मातृविद्धत्वगुणाभावेपि प्रधानप्रयोजनानु
रोधेन परविद्धैव ग्राह्या॥ तथा च तत्रैव स्मृत्यन्तरवचनम्। मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके। मध्याह्नेपरतश्चेत्स्या
न्नागविद्धा प्रशस्यत इति। तथा॥ प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने देवमर्चयेत्। इति तत्कल्पविधानाद्गणेशार्चने मध्याह्नो
मुख्यकालः। तेन। कर्म्मणो यस्य यः काल इति वचनबलाच्च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति। एतच्च तिथिविक्तासद्भावेपि सच्चतुर्थी उपवा
सेपि परैव ग्राह्या। एकादशीं तथा षष्ठीं अमावास्यां चतुर्थिकां। उपोष्याः परसंयुक्ताः परा पूर्वेण संयुता। इति गर्ग्गवचनात्॥
द्वितीयां पंचमीं वेध्यादिति पूर्वोदाहृतवसिष्ठवचने पंचमीयुतायां चतुर्थ्यां योगमुपवासं निषेधः। सऽपसनूपूगणेशचतुर्थी
गौरीचतुर्थीव्रतविषयः। पूर्वोदाहृतवाक्यानुसारात्। उपवासेपि गणेशचतुर्थी च पूर्वैव ग्राह्या अन्यत्सर्वमप्युक्तमेव। एका
दशीं तथा षष्ठीं अमावास्यां चतुर्थिकां। उपोष्याः परसंयुक्ताः परा पूर्वेण संयुता। इति गर्गवचनात्। परतु तनाग द्वितीयां पं
चमीं वेध्यादिति पंचमीयुक्तस्य चतुर्थीनिषेधो गणेशगौरीचतुर्थीविषयः। गणनाथसुतोप्पिणीति गौणोः चतुर्थीतु पूर्वोदाहृतवा
क्यात्। ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां तु जाता पूर्वमुमा सती। तस्मात्सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवर्धनी। उपहारैस्त्वविविधैर्गीतनृत्यैः सदा

72

दिव्रि:॥ कर्त्तव्यं किं वृदोपायं पुन: जोमाथसिद्धजे॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥शृणु ब्रह्म मुनजः सर्वव्रतानामुत्तमं व्रतं संकष्टतना॥ ॥ना
मसुत्रे हस्तु स्वृत्ता जूके।जेनोपायेन संकष्टं तन्निर्मुच्यिदेहिन॥ जद्धृतं देवकीपुत्र: कृष्णो धर्मोजदत्तवान्। त्रनएपेञ्चि शपमानमा
पुनर्जेमार्थसिद्धजे।जथाकथितवान्पूर्वं गणेशो मातनं प्रति।तथा कथितवान्सीशोद्धापत्रेपाडवान्प्रति॥ ॥त्रनपर्ज उंचुः॥
कर्थं कथितवानवां पार्वती सीगणेश्वन: तथा पृच्छन्नि मुनजो लोकानुग्रहकांक्षि॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥पुनाक्लतनु
गपुत्रे हिमाचलसुता सती।तपस्तप्नवती सातुन हृष्टैशंकरं प्रति।तदा संस्मानहेनं वं गणेशं पूर्वजं सुतम्।तत्र॥ ॥दागत
छत्रवान॥ शंपनिष्ठवति॥ ॥पार्वत्युवाच॥ ॥तपस्तप्नामहाघोरं दुष्टनं लोमहर्षणम्॥ ॥न्यत्राज्ञः पार्वती कोतोवि
नृशोमम वल्लभः॥ संकष्टतना॥ दिव्यं व्रतं नान दउक्तवान।त्वदीजं जकृतं तत्वं कथजस्वपुनातनं।तच्छ्रुत्वा पार्वतीवाक्यं संकष्टत
नारी व्रतं प्रीत्जा कथितवान्देवो गणेशो ज्ञानसिद्धिद:॥ ॥सीगणेश उवाच॥ ॥सावत्रीव कुलेपञ्जे चतुर्थ्यां तु विघ्नदर्शुगा॥
रीपूजजित्वा विघ्नराजाग्रेवदीजते॥ ॥पार्वत्युवाच॥ ॥क्रियते केन विधिना किंकाजे किंचपूजनं उद्यापनं कदा काजे के
मात्राकेस्तु पूजनम्।किंध्यानं सीगणेशास्य गणेशवदविस्तरं॥ ॥सीगणेश उवाच॥ ॥चतुर्थ्यां प्रातरुत्थाय दंतधावनपू
र्वेष्ठे।गाहीव्रतमिदं पुण्यं संकष्टतना॥ श्रुतं कर्तव्यमिति संकल्प्य व्रतेशं गणेशं स्मरेत्॥ ॥स्वीकारमंत्र:॥ ॥निराहारो स्मिदे
वेशनावद्ध्रीप्रोदक्षेन वेद्रा जोन्नामिपूजजित्वा हि संकष्टान्निमन्त्य नपस्चमी।एवं संकल्प्य नाजेद्रस्नात्वा कृष्णतिलै: शुद्धे: प्राह्निकं तु
वियाजेवपश्चात्पूज्यो गणाधिप:।त्रिविमखिशतर्दनत्वतीजांशेनवा पुन:॥ जथाशक्त्यातु राहेमी प्रतिमा क्रियते मला।माप्य

अथ व्रतविधिः। मासपक्षाद्युल्लिख्य विद्याधनपुत्ररोगमुक्तिसंकष्टनाशकामः। श्रीशुभगौरीदिकामा संकष्टचतुर्थीव्रतं करिष्ये। उद्यापनपक्षे। चतुर्थीव्रतोद्यापनं करिष्ये।

गे०

मात्रा तदर्द्धे स्यात् तीर्थोत्सर्गेन वा पुनः। हेम्ना सार्वे तु तु पास्य ताम्रस्यापि जथा सुखं। सर्वे थेवदनि द्वैताः क्रियते मृत्तिकामयी सुता। वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं कृते कार्ये विनश्यति। जलपूर्णं वस्त्रयुतं कुंभं तस्योपरि न्यसेत्। पद्ममष्टदलं पुष्पैर्गंधपुष्पैः प्रपूजयेत्॥ = ॥

ध्यानमंत्रः॥ ॥लंबोदरं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं रक्तवर्णकं। नानारत्नैः सुवेषाढ्यं प्रसन्नास्यं विचिंतयेत्। ध्याये गजाननं देवं तप्तकांचनसुप्रभं। चतुर्भुजं महाकायं सूर्यकोटिसमप्रभं॥ अथावाहनमंत्रः॥ ॥आगच्छ त्वं जगन्नाथ सुरासुरनमस्कृत। अनाथनाथ सर्वज्ञ विघ्नराजकृपी कुरु॥ ॥गजास्यायनमः॥ आसनमंत्रः॥ ॥गोप्तारं सर्वलोकानामिन्द्रादीनां विशेषतः। नमस्ते विघ्नविच्छेत्तः एकदन्त नमोस्तु ते॥ विघ्ननाशाय नमः। पाद्यमंत्रः। मोदकानामपूपानां लड्डुकानां वरप्रद। देवदेव नमस्तेस्तु लड्डुकानां फलप्रदः। लम्बोदराय नमः॥ ॥अथार्घ्यमंत्रः। महाकाय महारूप अनन्तफलदायक। देवदेव नमस्तेस्तु सर्वपापप्रणाशनः। एकदंताय नमः। स्नानमंत्रः। स्नानं पंचामृतेनैव गृहाण गणनायक। अनाथनाथ सर्वज्ञ नमस्तेस्तु सर्वपापप्रणाशनः। शर्करासूनवे नमः॥ [illegible] अनेन नैवेद्यान्नाद्दूर्वाकुंकुमान्वितास्त्वदर्पणं॥ ॥धूप [illegible] नमोस्तु ते॥ ॥विकटाय नमः॥ ॥विघ्ननाशिने नमः। अनेन [illegible]

[illegible] पसूतेन नमोस्तु ते॥ ॥विकटाय नमः॥ ॥गृहाण देवदेवेश उमासुत नमोस्तु ते॥ विकटाय नमः। फलमंत्र। फल [illegible] दशांगं गुग्गुलं धूपं सुगन्धं सुमनोहरं। गृहाण देव देवेश उमासुत नमोस्तु ते॥ [illegible] अनाथनाथ सर्वज्ञ नमो मूषकवाहन। त्वत्प्रसादात् [illegible] सुगंधान्य धनाशनं। [illegible] यथाशक्ति [illegible] नमो [illegible] सर्वदेवनमो [illegible] उमासुताय नमः। आचमनमंत्रः। कुरुष्वाचमनं देव सुरवंद्य सुवाहन। सर्वार्थ [illegible] लम्बोदर [illegible] नमो [illegible] । स्वत्र [illegible] तुंडाय नमः॥ वस्त्रमंत्रः। रक्तवस्त्रयुग्मं च देवानामपि दुर्लभं। गृहाण मंगलं देव लम्बोदर हरात्मज॥ ॥शूर्पकर्ण [illegible] वक्रतुंडाय नमः॥ यज्ञोपवीतमंत्रः। राजतं ब्रह्मसूत्रं च कनकस्योत्तरीयकं। कुब्जाय नमः। चंदनमंत्रः॥ मः॥ ॥ब्रह्मसूत्रे सोत्तरीये गृहाण गणनायक।

73

श्रीः॥ ७३

उद्यापने तु सर्व [illegible] पनं करिष्ये।

अथ दीपमंत्रः ॥ सर्वज्ञ सर्वलोकेश त्रैलोक्यतिमिरापह । गृहाण मंगलं दीपं घृतवर्तिसमन्वितं । धूपमनायनमः । दीपं ० । नैवेद्यं गृह्यतां देव नानामोदकसंयुतं ।
सर्वान्नफलसंयुक्तं सर्वभक्ष्यसमन्वितं । सर्वदेवायनमः । नैवेद्यं ० । आचमनेमंत्र पूर्ववत् ॥ १४
गृहाणोद्भवन सर्वेन्तु दिव्यं चंदनमुत्तमं । कृत्तुगाक्रुन गुंजन्यागौरीसुत नमोस्तुते ॥ ॥ गणेश्वनायनमः । सुगंधं दिव्यमाल्यं च गृहा
हाणगणनायक । विनायक नमस्तुभ्यं शिवसूनो नमोस्तुते ॥ ॥ ~~किन्त्र~~ ॥ ॥ विघ्ननाशिनेनमः । अनेनैव नाम्ना दूर्वाकुं
कुमाक्षतास्तदेयाः ॥ ॥ धूपमंत्रः । दशांगं गुग्गुलं धूपमुत्तमं गणनायक । गृहाण देवदेवेश उमासुत नमोस्तुते ॥ विकटाय
नमः । फलमंत्रः । फलानि पक्वतनुल्यानि सुगंधानि जघनाशनाम्यानि तान्यथाशक्त्या गृहाण मानिसर्वदा ॥ ॥ सर्वार्तिनाशि
नेनमः ॥ ॥ तांबूलमंत्रः । तांबूलं गृह्यतां देव नागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरपूगसंयुक्तं सुगंधं सुखरूपतः ॥ विघ्नहर्त्रेनमः । प्रदक्षि
णामंत्रः । महासंकष्टदग्धो हं गणेशशरणागतः । तस्मान्मनोरथं पूर्णं कुरु सर्वेश्वर प्रभो ॥ ॥ धूम्रवर्णायनमः । नमस्कारमंत्रः ॥
सर्वदेवाधिदेवाय सर्वसिद्धिप्रदायक । त्वत्साक्षिकं मिमां पूजां गृहाणोमासुताप्रमो सर्वदेवाधिदेवाय नमः ॥ ॥ एवं पूजां प्रकर्तव्य
षोडशैरुपचारकैः । मोदकान्कारयेन्मात तिलजान् दशपार्वति । देवाग्रे स्थापयेत्पंच पंच विप्राय कल्पयेत् । पूजयित्वा तु तं वि
प्रं तद्भक्त्या च देववत् । दत्त्वाणि च यथाशक्त्या दत्त्वा पंचैव मोदकान् । तत्रयेन्निशि चंद्रस्य अर्घ्यं दत्त्वा यथाविधि ॥ ॥ चंद्रार्घमंत्रः ।
विप्रवर्ज्यं नमस्तुभ्यं मोदकान्वै ददाम्यहं । मोदकान्सफलान्यं च देवदत्तानि याचितः । आपदुद्धारणार्थाय गृहाण द्विजसत्तम ॥ ॥
गणेशप्रायनमंत्रः ॥ ॥ अबुद्धमतिभिर्वाक्यहीनं मया कृतं । तत्सर्वं पूर्णतां यातु विप्ररूप गणेश्वर । ब्राह्मणान्भोजयेद्द्वि
जयान्नेन यथासुखं । स्वयं तु जीत पंचैव मोदकान्फलसंयुतान् । अशक्तश्चैकमन्नं वा तु जीत दधिसंयुतं । अथवा भोजनं कार्यमेक
वारं हिमाद्रिजे । प्रतिमां तु न वेदघ्याय आचार्याय सदक्षिणां । एवं व्रतं समाप्तं मामादौ मंत्रमिमं जपेत् ॥ विसर्जनमंत्रः ॥ ॥ गच्छ
संभवस्तु सुधारूप निशाकर । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धनं यो दद्यानमंत्रः ।

क्षीरसागर

वक्रतुंडः शूर्पकर्णः कुंभश्चैव गणेश्वरः। विघ्ननाशो हि विकटो वामनः सर्वदैवतः। सर्वार्त्तिनाशी भगवान् विघ्नहर्त्ता च धूम्रकः॥१९

तद्दिने घृतेन यथाविधि होमं कुर्यात्। प्रथमं गणपतिं गणानां त्वेति मंत्रेण ... दूर्वा आज्य मोदक पायस द्रव्यैः प्रतिद्रव्यं ... इति उद्यापन मुख्यः।

गे०

गजवक्त्र न संशयः स्वस्थाने देवि गणेश्वर। व्रतेनानेन मे नित्यं यथोक्तफलदो भव॥ ॥श्रीगणेश उवाच॥ ॥एवं व्रतं तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं त्वया प्रिये। यावज्जीवं तु वा वर्षाण्येकविंशति पार्वति। अशक्ता त्वेकवर्षं वा प्रतिवर्षमथापि वा। उद्यापने तु कर्त्तव्यं चतुर्थ्यां अर्चयेत्सि-ते। स्त्री का नरस्तथा कार्यः संकष्टहनने तिथौ। गणपतेस्तथा चापि सर्वशास्त्रविशारदः। स्वजनान् प्रार्थयेद् दातो रते नोक्तविधिमाचरन्। एकविंशति विप्रांश्च वस्त्रालंकारभूषणैः। पूजयेत् तोहिनात्वाग्रे हुत्वा दो विधिनानले। होमयेन्मोदकान्मातः तिलजान् घृतसंयुतान्। अष्टोत्तरसहस्रं वा नोवेदष्टोत्तरं शतं। अष्टाविंशतिसंख्यातं मोदकैर्वा सशर्करैः। अशक्तो स्थैर्यसुत्तान् स्थूलान् जुहुयाज्जातवेदसि। पु-ष्पमंडपिकाकार्या गणेशाह्लादकारिणी। पूजयेत्तत्र गणपं तत्क्षपा संकष्टनाशके। गीतवादित्रनिनदै स्तोत्रैः कीर्तनपुनस्तथा। पुन-ार्वेदाध्ययनैः स्तोत्रैः पूजयेद्गणेश्वरम्। एवं जागरणं कार्यं शिक्षादानादिकं तथा। सपत्नीकमथाचार्यं तूष्णं पूजयेद्वस्त्रभूषणैः।

सं॰॥ ७४

उपानच्छत्रगोदानकमंडलुफलादिभिः। शय्यावाहनभूदानधनधान्यगृहादिभिः। यथाशक्त्या प्रकर्त्तव्यं दानं द्विजानां विमि-श्रितं। एकविंशति विप्रांश्च भोजयेन्नाममंत्रतः। गजास्यो विघ्नराजश्च लम्बोदरः शिवात्मजः। सर्वदेवाधिदेवश्च सर्वपूजितो वरदः। एकदन्तः लम्बोदरः भालचंद्रो गणेश्वरः। गणपश्चैकविंशश्च सर्वे एते गणेश्वराः। दुर्गापेन्द्रश्च रुद्रश्च कुलदेव्याधिकं तद्-वं। विशेषेण गणेशदशानि मोदकैर्हवणास्मृतं पार्थ तत्तदाजनं व्रतं संकष्टनाशनं। व्रतेनानेन सा लब्ध्वा महादेवं पतिं स्वकं। तत्कुरुष्व महाराज व्रतं संकष्टनाशनं। चतुर्थी संकटानाम स्कंदेन कथितां स्वयं। त्रिषु लोकेषु कामं स्त्रैलोक्ये तत्तमिदं व्रतम्॥ ॥सूत उवाच॥ ॥कृतं युधिष्ठिरेणैव राज्यकामेन बुद्धिना। तेन शत्रून्निहत्याजौ स्वराज्यं प्राप्तवान् स्वयं। तस्मा-त्सर्वप्रयत्नेन व्रतं कार्यं विचक्षणैः। धर्मार्थकामास्तेषां च स्वापि न वै किल। जनः करोति व्रतं विप्राः सर्वकामार्थसिद्धिदम्। सर्वा-

एवं कृतविधानेन न प्रसन्नो न संशयः। ददामि वांछितान्वांछितान् ... तत्कामानां तत्कृतमभिषेकं कुमारी ... उमा चात्र एवं तु कथितं सर्वं गणेशेन स्वयं नरं ७४

७४

छितं फलं जातिपस्वाह्णा ॥ शतीं व्रजेत् । यदा यदा पदं विप्रा नरः प्राप्नोति संकटं । तदा तदा प्रकर्तव्यं व्रतं संकष्टनाशनं । त्रिपुर
हेतुकामेन नक्तं देवेन शूलिना । त्रैलोक्यभूतिकामेन महेंद्रेण ॥ तथा कृतं नारदेन ॥ नक्तं पूर्वं वालिवं धनसंकटे । स्वकीयां प्रा
वानुनाज्येग ॥ शस्य प्रहादतः । सीतान्वेष्य ॥ कामेन नक्तं वायुसुतेन च । संकल्प दृष्टवान्सीता सतीनामग्रिणी कुतः । दमयंत्या
कृतं पूर्वं नलान्वेष्य ॥ कानना ॥ नृ । सा पतिं नैष्वधं लेभे पुत्रपश्लोकं द्विजोत्तमाः । अहल्यापि पतिं लेभे गौतमं प्राग ॥ वल्लभं ।
विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी धनमाप्नुयात् । पुत्रार्थी पुत्रमाप्नोति रोगी रोगाद्विमुच्यते ॥ इति ॥ ॥ इति संकष्टचतुर्थी
व्रतं ॥ ॥ अथ भाद्रपदशुक्ल चतुर्थ्यां स्कंदपुराणोक्तं सिद्धिविनायकव्रतं ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ निर्विघ्नेन तु कार्याणि
कथं सिध्यन्ति सूतज । अर्थसिद्धिः कथं नॄणां ॥ पुत्रसौभाग्यसंपदः । दंपत्योः कलहे चैव वैधुर्ये देतथा नृणां ॥ उदासीनेषु लोकेषु
कथं सुमुखतां व्रजेत् । विद्यारंभे तथा नृणां ॥ वा ॥ वाणिज्ये कृष्यां तथा । नृपतेः परचक्रस्य जयसिद्धिः कथं भवेत् । को देवतां नम
स्कृत्य पूजा सिद्धिर्भवेन्नृणां ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ सन्नद्धेषु च पांडुपुत्रेषु विप्राः कुंतीपुत्रैः वसेन जोः । पृष्टवान्देवकीपुत्रं धर्मराजो
युधिष्ठिरः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ देव केन विधानेन पूजनीयो गणाधिपः । पूजितस्तु तिथौ कस्यां सिद्धिदो गणाधिपः भवेत् ॥
॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप । यदा वासरव्यापिनी तिथिः सदा पूज्यो गणाधिपः । प्रातः शुक्लति
लैः स्नात्वा मध्याह्ने चैव पूजयेत् । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्यमयाकृतिं । अथवा मृन्मयीं कुर्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
गणनाथस्य सिद्धिविनायकस्य नृपैव स्कंदपुराणोक्तं ध्यानं एकदन्तं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं चतुर्भुजं । पाशांकुश

नै०

यत्नं देवं यजेत्सिद्धिविनायकमिति ॥ कृत्वा पूजां प्रयत्नेन स्नापयेच्चामृतैः पृथक् । गणाध्यक्षेति नाम्नैव गंधं दद्याद्यतान्वितः ।
विनायकेति पुष्पाणि धूपं चोमासुतेति च । दीपं तु रुद्रप्रियायेति नैवेद्यं विघ्ननाशिने । वस्त्रं सर्वप्रदेनेति कुंकुमं दद्यात्सुतान्वितः ।
ततो दूर्वांकुरान्गृह्य विंशतिं चैकमेव च । पूजनीयः प्रयत्नेन एभिर्नामपदैः पृथक् । गणाधिप नमस्तेस्तु उमापुत्राघनाश
न । विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदायक । एकदंतेभवक्त्रेति नमो मूषिकवाहन । कुमारगुरवे तुभ्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ।
दूर्वायुग्मं गृहीत्वा तु गंधपुष्पाक्षतैः प्रपूजयेत् । एकैकेन च नाम्ना वै दत्वैकं सर्वनामभिः । तथैकविंशतिं ग्राह्य मोदकान्घृतपाचितान् ।
स्थापयित्वा गणाध्यक्षसमीपे कुरुनन्दन । दश विप्राय दातव्याः स्वयं चाद्यात्तथा दश । एकं गणाधिपे दद्यात्तन्नैवेद्यं नृपोत्तम ।
विप्रान्संभोजनं दद्यात्पूजांते लवर्जितं ॥ कृत्वा नैमित्तिकं कर्म पूजयेदिष्टदेवतां । एवं कृते धर्मराज गणनाथस्य पूजने ।
विजयस्ते भवेन्नूनं सत्यं सत्यं मयोदितं । विद्याकामो लभेद्विद्यां धनकामो धनं तथा । जयं च जयकामस्तु पुत्रार्थी विंदते सुतं ।
पतिकामा च लभते पतिं सौभाग्यं च सुवासिनी । विधवा पूजयित्वा तु वैधव्यं नाप्नुयात्क्वचित् । विष्णुना पूजितः पूर्वं सुदीना सुरादेः पूजया गणा
धिपः । तस्मिन्संपूजिते विष्णुर्नीशो नानुः सुधामा शुभां । हव्यवाहमुखा देवैर्नि पूजितास्तु शंभुना गणाधिपो माता गणाधि
पति तुष्टान्न बीतिर्न । तस्मिन्संपूजिते विघ्नान्नाशे सिद्धिविनायके । यद्यदिष्टं तु जानाति तत्तत्प्राप्नोति समाहितः । सिध्यंति सर्वका
र्याणि सिद्धिस्तस्य प्रसादतः ॥ इति ॥ इति सिद्धिविनायकव्रतं ॥ ॥ अथास्यामेव वह्निविप्याल्लनो केधृत्यान्नु नै । मासि नाडप दृ
ष्टे शिवलोके प्रपूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासोर्चनं तथा । क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दंतिनो नृपति । चतुर्थ्यां तत्र तु
भोगः । अस्यां चंद्रदर्शनं न कर्तव्यं ॥ अत एवोक्तं ॥ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां चंद्रदर्शने । मिथ्याभिदूषणं ॥

सौ० ॥
७५

75

७५

कुजोत्रस्मात्पश्येन्नतं तदा ॥ अत्र सिंहादित्यकन्यादिशब्दात्पार्वं ज्ञात्वा द्वपदउपलक्ष्यते ॥ सोन[illegible]मासमन्हाणो ॥ शिष्टाचारानविरोधप्र
संगात् ॥ दोषस्पर्शांतजेसिंह प्रसेनमितिवै पठेत् ॥ सच श्लोको विष्णुपुराणे ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ॥ सुकुमान
कमारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः इति ॥ ॥इति भाद्रपदशुक्लचतुर्थीव्रतं समाप्तम् ॥ ॥अथ पंचमीनिर्णयः ॥ ॥
सा च पूर्वपूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ युग्माग्नीति वचनात् ॥ पूर्वोदाहृतपैठीनसिवचनात् ॥ जलतु ॥ पंचमीतु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु न
नदेति ब्रह्मवैवर्तवचनं ॥ तत्रैकदोपवासे स्वीकार्या पंचमीपन संयुता त्रिमुहूर्ता तु षष्ठ्यां ॥ स्यात्पना पूर्वसंयुता न्यथेति तत्रैवोक्त
त्वात् ॥ एकदोपवासविषयत्वेनच युग्मवचनं कृष्णपंचमीविषयं ॥ पंचमी तु प्रकर्तव्येति तु शुक्लपंचमीविषयं शुक्लपक्षे तिथि
र्जितिवचनादिति ॥ व्यवस्था कर्तुमुचिता ॥ चतुर्थीसंयुता कार्या पंचमीपनपानतु दैवकर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथा शि
तेइति [illegible]नीलवचनविरोधात् ॥ नागव्रते तु पंचमी परविद्धा ग्राह्या ॥ तदुक्तं [illegible]ने ॥ श्रावणे पंचमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपं
चमी ॥ तां परित्यज्य पंचम्यां चतुर्थीसहिता हिता ॥ इति ॥ एतच्च नागपंचमीमात्रोपलक्षणं तथैव व्याख्यानात् ॥ उपवासे तु स्कंदो
पवासपंचमीव्यतिरिक्तापि सर्वापि पंचमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या ॥ प्रतिपत्पंचमीचैव उपोष्या पूर्वसंयुतेति जाबालिवचनात् ॥
एकादशी तथा षष्ठीति पूर्वोदाहृतगार्ग्यवचनाच्च ॥ तृतीयैकादशी षष्ठी पूर्वोदाहृतनारदीयवचनेन परविद्धा ज्ञाताः पंच
म्याः ॥ उपवासे निषेधाच्च ॥ अत्र प्रसंगात् ॥ पंचमीव्रतान्युच्यन्ते ॥ अथ श्रावणशुक्लपंचम्यां [illegible]पुनाणी ॥ जपन्नाससर्वं उक्तं
॥ ॥सर्पविषापहा पंचमीव्रतं ॥ ॥ईश्वर उवाच ॥ ॥श्रावणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ॥ द्वारस्योभयतो

ज्यो०

76

लेख्यागोमयेनविप्पोल्वा॥ पूजयेद्विधिवद्दीनदधिदूर्वांकुरैः कुशैः॥ गंधपुष्पापहारैश्चवस्त्रामा॥ नीवतप्पेणैः॥ अथवासावा
मासिपंचम्यांश्रद्धयान्वितः॥ यस्त्वालेख्यनतोनागान्कृष्णवर्णोवधवर्त्तकैः॥ कुरुकुल्पांतथाप्पांस्वगृहेपिविलिखेद्बुधः
पूजयेद्गंधधूपैश्चपयःसापाजसेनवात्तस्पतुष्टिंसमाजीतिपन्नगा॥ लजोकादयः॥ आसप्तमात्कुलात्तस्यनजनैनाशतोत
वेत्॥ तत्राणमुच्यतेमंत्रसर्वसर्प्यनिषेधकः॥ नतत्रसर्प्पाद्दृश्यंतेनविर्प्पक्रमतेसदा॥ ॐकुरुकुल्पेहुंफट्स्वाहा॥ इत्येतत्कथितंदिव
पंचमीव्रतमुत्तमं॥ जत्सुलावपठित्वावसुक्तास्यात्सर्पपातकैः॥ ॥इतिश्रीभविष्योत्तरखण्डेनागपंचमीव्रतं॥
॥ ॥अथमार्गशीर्षशुक्लपंचम्यामानत्यां॥ नविष्योत्तरोक्तसीपंचमीव्रतं॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥कथंसाप्र
प्यतेलक्ष्मीर्दुर्लभाप्तामनैर्विचो॥ दानेनतपसावापिव्रतेनापिवदस्वतत्॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥यदिद्विजापुनावीसीश्री
विमुक्तेनपार्थिवासीसमृद्धिकरंतच्छिसृणुसीपंचमीव्रतं॥ मार्गशीर्षेशितेपक्षेपंचम्यांपन्नगात्सवे॥ उपवासस्पनियमैकुर्वी
त्पद्मासनस्थांहृदि॥ स्वामिनोपश्रीजथाराक्षाताम्त्रीमृत्काष्टजामयं॥ चित्रपट्टगतांदेवींलक्ष्मींजम्पापालकानयेत्पद्मासनां
पद्महस्तांपद्मांपद्मदलेक्षणां॥ दिग्गजेन्द्रैःस्नाप्यमानांकीचनैःकलशोत्तमैः॥ ततोनामत्रजेजातेनिम्नगांजोगृहेथवा॥
स्नात्वाकुर्यादसंचात्तंतथाकृवद्वोपवानतः॥ देवान्पितॄन्स्वसंतर्प्प्यततोदेवगृहंव्रजेत्॥ तत्रस्थांपूजयेद्देवींपुष्पैःतत्कालसंभ
वैः॥ चपलायैनमःपादौचंचलायैवजानुनी॥ कटिंकमलवासिन्यैनाभिंख्यात्यैनमोनमः॥ स्तनौमन्मथवासिन्यैललिताये
भुजद्वयं॥ उत्कंठिताजैकंठंचमाधव्यैमुखपंकजं॥ नमःश्रियैशिरः॥ पूजयेद्धान्येवंघमाद्यानातःफलानिचयथालाभंवि

श्रीः॥
७६

७६

नूर्ळधान्यसंचयं।ततःसुवासिनीपूज्यकुसुमैःकुंकुमेनच।भोजयेन्मधुरान्नेनप्रणिपत्यविसर्जयेत्।ततस्तुतंदुलप्रस्थंघृत
पात्रेणसंयुतं।ब्राह्मणायप्रदातव्यंसाक्षीमेश्रीप्रीतामिति।एताविष्णुनासहवर्त्ततइतिसाविष्णुसहितासीनित्यशः।नवर्त्ते
नदशोप्युपोष्यततोभुंजीतवाग्यतः।मासानुमासंकर्त्तव्यंविधिनानेनभामिनि।सीलक्ष्मीःकमलाःसंवरपद्मानानाप्पणीतथा।प
प्राप्तिःश्रुतिःपुष्टिःतुष्टिःसिद्धिःक्रमात्क्रमात्।मासानुमासंनाजेन्द्रश्रीप्रीतामितिकीर्त्तयेत्।ततोद्वादशमेमासिसंप्राप्तेपंच
मीदिने।वस्त्रसंउपिकाकलापुष्पगंधादिवासिनीशय्याप्रस्थापयेल्लक्ष्मींसर्वोपस्करसंयुतां।सोत्तमांगपाष्टकसंयुक्तानेत्र
पट्टाद्यतंसनीसप्तधान्यसमोपेतांनसधान्यसमन्वितां।पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतां।देवींसंपूज्यविधिवद्
ब्राह्मणायकुटुंबिने।व्यासायवेदविदुषेयस्मैवानोचतेस्वयं।सोपस्करांसवत्सांचधेनुंदत्वाक्षमापयेत्।क्षीराब्धिमथ
नोद्भूतेविष्णोर्वक्षस्थलालये।सर्वकामप्रदेदेविऋद्धिंयच्छनमोस्तुते।ततःसुवासिनीपूज्यावस्त्रेणान्ननागैःसुतैः।भोजयि
त्वास्वयंपश्चाद्भुंजीतसहबंधुभिः।यएवंकुरुतेपार्थतस्याक्षीपंचमीव्रतं।तस्यश्रीर्नवनेत्ताप्तिकुलानामेकविंशतिः।नारी
वाकुरुतेयातुप्राप्यानुज्ञांस्वभर्त्तृतः।सुभगादर्शनीयाचबहुपुत्राचजायते।यःपंचमीव्रतमिदंदयितंमुनीनांनित्यमास
मानवतिपूजयत्यगोत्वनुजीनायशिपंसंउपनुजयजनोपभोगपातुश्राप्रयातिभुवनंमधुसूदनस्य॥ ॥इतिश्रीपंचमी
व्रतं॥ ॥अथमाघशुक्लपंचम्यांपुनरासमुद्भवाजोक्षनतिकामपूजनम्॥ ॥माघेमासेतुनसेष्ठशुक्लायांपंचमीतिथौ।
नतिकामोतुसंपूज्यकर्त्तव्यःसुमहोत्सवः।दानानिचप्रदेयानितेनतुष्यतिमाधवः॥ ॥इतिश्रीपंचमीव्रतंसमाप्तं॥ ॥

जो०

॥ ॥अथ षष्ठीनिर्णयः॥ ॥सा च सप्तम्यापि पञ्चमीविद्धा ग्राह्या। युग्माग्नीति निषेधवचनात्। नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी। दश-
म्येकादशीविद्धा नोपोष्या तु कथंचन। इति शिवरहस्ये। स्कन्दपुराणवचनेन पूर्वविद्धा जा निषेधात्। स्कन्दषष्ठी पूर्वविद्धा पोष्या। तदुक्तं
पद्मपुराणे। कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति॥ ॥अथ भाद्रपदकृष्णषष्ठी॥
सोमवारादियुता स्कन्दपुराणे श्रीकपिलाषष्ठीव्रतम्॥ ॥विक्रान्त उवाच॥ ॥नृप सम्पद मानो गर्भ स्वर्गो वा सर्वपुष्कली श्राद्धं वदंति
नना जेन निषमं तं नृप वदस्व मे॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ ॥साधु साधु महाराज यत्त्वया पृष्टो हं त्वया नघ। तत्सर्वं कथयिष्यामि ततः संप्र-
तविष्यति। शृणु पार्थिव वक्ष्यामि स्वर्गमोक्षप्रदं नृणाम्। यच्च गुह्यं पुराना ब्रह्मविष्णुशिवादिदैवतैः। असुराणां च सर्वेषां नज्ञातानि तथैव
च। शौनकेन पुरा चैव व्यासपुत्राय निवेदितम्। स्वयं मुनेन समाख्यातं महापातकनाशनम्। यत्कृत्वा ब्रह्महा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः अ-
गानदाही गरदः सर्वपापरतोपि वा। मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं च गच्छति। यच्च पुण्यं पवित्रं च सर्वपापप्रणाशनम्। उपकारं जलो-
कानां तथा तद्व्रतमुत्तमम्। शृणु नृप महापुण्यं षष्ठी माहात्म्यमुत्तमम्। प्रोष्ठपदासिते पक्षे षष्ठी सोमेन संयुता। व्यतीपाते न रोहि-
ण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता। प्रोष्ठपदो भाद्रपदः। चात्र दशीतो माख्यानो दितिर्जोगस्य तत्रैव सत्त्ववान्। क्षितीपानु महापुण्या पुले
न व्रतिनी धकविना षष्ठी संवत्सरस्य मासाप्पुनः स्थानसंयुता। चैत्रे वैशाखके ज्येष्ठे पक्षे सिते पक्षे श्रुतो द्रष्टे विशाखे पितृनाजं द्रधान-
नीपनाः स्मृता। तस्यां चैव कृतं दत्तं यत्किंचित्क्रियते पादितम्। तस्य पर्व सं[illegible] तत्पुण्यस्य संख्या वक्तुं न शक्यते। तस्मिन्काले तु वेदे ते गुणाः
षष्ठीयुता तदा। पंचम्यामेकभक्तं च कुर्यात्तत्र विचक्षणः। षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वा दंतधावनम्। जलपूर्णांजलिं कृत्वा ह-
र्म मंत्रमुदीरयेत्। निराहारो धदेवेश रवेस्तत्कल्पनाय नाथाः। पूजयिष्यामि देव अन्यासनं तव ज्ञात्कृतं। अवैदत्वेति सकलो ष-

७७

सौग।

७७

७७

त्वापञ्चसुचित्ततःस्नानं कृत्वाश्च जलेननघीतीर्थैर्दद्यच ॥ तडागेदीर्घिकाजीवागहेवानिजतात्मवान् । देवदानुतयोसीनंकुं
कुमेलामनःशिलीपत्रकैःपल्लवैः जष्टीमधुगव्यैनपेप्यजेत् ॥ जीनेणालोज्जकर्षणास्नानंकुजोत्समंत्रकैः ॥ आपस्त्वमसिदेवेशज्योतिषां
पतिरेवच । पापंनाशयमेदेववाङ्मनःकायकर्मजम् । पंचगव्यकृतस्नानंपंचतत्त्वगैःसुमार्जयेत् । पंचरत्नैर्गोपंचपल्लवैः ॥ आनयेन्मृत्ति
कांशुद्धांस्नानार्थंतुप्रयत्नतः । मृत्तिकेत्वत्वपूतासिकाश्यपेना निमंत्रिता । पवित्रंकुरुमांनित्यंसर्वपापात्प्रमुञ्चन ॥ मंत्रेणानेनवरुणं
पूजयेद्बुद्धिमान्नरः । पाशहस्तंवरुणं सर्वदेवानीश्वरप्रभो ॥ अर्घ्यं गृहाणप्रार्थयामित्वांपूतंकुरुष्वमेश्वर ॥ आदित्योभास्करोभानुरविःसू
र्योदिवाकरः । ऋतांकरोमित्रोवीनोदेवःसर्वेश्वरोहरिः ॥ गोमयेनोपलिप्ताजीनूम्यांवैकुंकुमेनतु । मंडलंसर्वतोभद्रंलिखेद्बुद्धिम
तान्नरः । तत्रमध्येलिखेत्पद्ममष्टपत्रंसकर्णिकं । पूर्वपत्रेन्यसेत्सूर्यमाग्नेयेतपनंन्यसेत् ॥ सुवर्णरेतसंजाम्येनैरृतेचान्यसेद्रवि
आदित्यंवारुणेपत्रेवायव्येचदिवाकरं । सोम्येत्रत्ताकरंतत्रसूर्यमीशानपत्रके ॥ तीव्रनरश्मिंदेवंत्रकलाणांचैवविन्यसेत् ॥ सहस्रनश्मिं
सूर्यंचसूक्ष्मंस्थूलंगुणान्वितम् । सर्वगंधधवेरूपंचमध्येभास्करमेवच ॥ सप्ताश्वरथमारूढंपद्महस्तंदिवाकरं । अजसूत्रयुतःपाणौकुंडले
मुकुटेनच ॥ नत्वैर्नानाविधैर्युक्तैःशोभमानंतत्रकारयेत् । शक्तिंतस्यप्रतारूपंवैतदृशैकर्पितोपिवा । सोवर्णमेवराणांकुजोद्भवैःकुर्वैवतथानयम्
सप्ताश्वैरूप्यितंकृत्वाराथंतस्यापनःस्थितं । अरुणंविनतापुत्रंगृहीताश्वमनूरुकम् ॥ एवंरूपंरथंकृत्वापद्मस्योपरिविन्यसेत् ॥ तस्योपरि
न्यसेद्देवंनक्षत्रवविनुम्पितं ॥ नक्षैर्चदनमाल्यादिमंडितेचाग्निशोभितं ॥ अमतःस्नानंविधिंकृत्वापूजयेदरुणंसुविः । नक्तपुष्पैःसुग
यस्तथान्यैनपिशक्तितः ॥ विनतातनयोदेवःकर्मसाक्षीतमोनुगः । सप्ताश्वःसप्तरज्जुश्चअरुणोमेप्रसीदतु ॥ मंत्रेणानेनसंपूज्य
सानधिंतदनंततः । तवस्यचासनंकल्पप्रभूतादिकपंचकैः ॥ प्रभूतंविमलंसारंआराध्यपरमंसुखं । दीप्तादिशक्तिनिश्चैवततोमानुं

श्री॰

78

प्रपूजयेत्॥ दीप्ता सूक्ष्मा तथा त्तद्रा विविनी विमला नघा। अमोघा वै धुता चैव तिनवमी सर्वतोमुखी। अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां
गतोपि वा। यस्मरेद्भास्करं देवं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः॥ शिखायां भास्करं न्यस्य ललाटे सूर्यमेव च। चक्षुर्मध्ये न्यसेद्भानुं मुखे तन्न
रविं न्यसेत्। कंठे न्यसेद्भानुमंतं पद्मगर्भं द्विहस्तयोः। तिमिरं न्यजयं हृदि देवं स्तनयोर्न्यसेत्। जातवेदो ऽग्निरूपं नाभ्यां कुक्षौ भानुं
तथा न्यसेत्। उरू रूपं गुह्यदेशे जानुरूपं द्विजंघयोः। पादयोः सर्वरूपं तु सूक्ष्मं स्थूलगुणान्वितं। एवं न्यासं विन्यस्य पात्रं गृह्य ततो
यजेत्। करवीराद्यैः कुसुमैः रक्तचंदनचंपकैः। पुष्पैः सुगंधैः धूपैश्च कुंकुमैः उपशोभितं। मार्तंडं भानुमादित्यं भास्करं तपनं रविम्।
हंसं दिवाकरं चैव क्षिपेत्ततो मुकुटादधि। पादयोर्जंघयोस्तथा जान्वोः प्रजपन् मूर्तिं तथा। नाभिवक्षस्थलं शीर्षं मेतेष्वंगेषु पूजयेत्। आन
येदर्घपात्रं तन्त्रोक्तेनैव तामृमेव वा। अर्घार्थे देवतं पात्रमुदकेन प्रपूजयेत्। पूजयेत्तत्र प्राग्गादि देवताः सर्वाः समाहिताः। द्विदेव
ताः ततः पूजयेद्गंधपुष्पानुलेपनैः। पात्रे तोयं समादाय सपुष्पं फलचंदनं। जानुभ्यामवनीं गत्वा सूर्यायार्घं निवेदयेत्। वि
दग्धर्त्तन मह्युत्त्यं वेदगर्जन नमोस्तु ते। अव्यक्तमूर्तये तुभ्यमर्घं गृह्ण नमोस्तु ते। अलमूर्तिर्घनादेशा चतुर्वेदः सनातन। सृष्टिस्थिति
संस्थितानामर्घं नमोस्तु ते। विष्णुरूपधरो देवः पीतवस्त्रश्चतुर्भुजः। प्रभवः सर्वलोकानामर्घं गृह्ण नमोस्तु ते॥ मीत्रपूतं तु
गेसं नगाति व्याधिनाशनं। सप्तलिखे वृजिकाति नर्घं गृह्ण नमोस्तु ते। त्वं ब्रह्मा त्वं च विष्णुश्च रुद्रस्त्वं च प्रजापतिः। त्वमेव सर्व
तात्मा अर्घं गृह्ण नमोस्तु ते। कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा सर्वतोमुखः। जन्ममृत्युजराशोक संसारभयनाशनः। दानि द्रव्यसु
नर्घं सिस्ती मान् देवो दिवाकरः। सुवर्णः स्फटिको भानुः स्वर्णरेता दिवाकरः। हरिदश्वो सुमाली च अर्घं गृह्ण नमोस्तु ते। चतुर्लिः
मूर्त्तिलिः संस्थामष्टानिः पनिगीजते। तामद्य निक्षुलोऽयं तेऽर्घं गृह्ण नमोस्तु ते। अथ गंधं च पुष्पं च तथा धूपं प्रदीपकं। नैवे

सौ॰॥
७८

७८

धें जपेथ शाक्तयां प्रार्थ जेत्पूजेदेवतां। अग्निमीळे नम स्तुभ्यं विश्वमूर्त्ते नमो नमः। त्वं ब्रह्मा त्वं च विष्णुस्त्वं त्वं यातात्वं हुताशनः।
मुक्तिकामानि मित्रत्वां प्रार्थयामि मुनेश्वर। विश्वतस्पाणि संख्यातो विश्वतस्चरनाग्रमः। विश्वात्मा सर्वतो देवः प्रार्थयामि मुनेश्व
र। इति मंत्रं समुच्चार्य नमस्कुर्यात्तत्तास्करं। संवर्षसंतिपाणिस्यां ततो धेन विसर्जयेन्मुखं। हंसः शुचिषदित्युचा पूजयेत्स्वर्वाच लोकनी
ऽद्युत्यं चित्रमित्येन तत्सूक्तं देवाग्नतो जपेत्। प्रथमे चैव कोणे तु फलकं चैव कारयेत्। फलैः पुष्पैस्तत्नादिनैवेद्यौर्नानाविधैर
पि। शाल्मली तत्र च देवस्य पश्चिमे देशे प्रकल्पयेत्। षडंघ्यान्जं पद्मन्सं देवं नोपकं चैव महावृत्तं। पुरुषं खड्गहस्तं च कारयेत्त्रैव बुद्धि
मान्। वस्त्रयुग्मेन संछन्नं लवणोपरि विन्यसेत्। अनेनैव तु मंत्रेण ध्यानमघोर्च्य नंततः। नमस्ते क्रोधरूपाय खड्गहस्ताय जि
ह्वौ सवे। जिघांसकामं त्वां दृष्ट्वा कुन्तुः सर्वदेवताः। त्वं जातम्यापश्चमे कपृष्ठं च दत्ताक्षिनसप्रतं। अतस्त्वां पूजयिष्यामि अर्घं गृ
ह्ण नमोस्तुते। जपपूजास्तुतीनात्रिं गीतवादित्रनिःस्वनैः। ततस्त्वनुदिते सूर्ये होमं कुर्यात्स्वशक्तितः। पूजयेत्तां प्रशाक्तां च देवी
स्व विधिवत्कुर्ड्डं। होमार्धं स्वयमसिद्धिस्यघृतमिश्रैस्तिलैस्तथा। सं सिद्धं च तु कं चैव घृतं च जुहुयाद्द्विजः। आकृष्णेनेति मंत्रेण
प्रातमष्टोत्तरं क्रमात्। होमो व्याहृतिभिर्व्याप्य खिष्टकृत्तदनंतरं। कपिलां पूजयेद्देवीं सवत्सां पापनाशिनीं। वस्त्रयुग्मां
सर्वरी च च स्वर्णशृंगीं विभूषितां। हिमतिलकां नोपरखुरां कांस्यदोहनकान्वितां। मंत्रेणानेन तां दद्यात्ब्राह्मणाय च श
क्तितः। कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रोहिणि। सर्वतीर्थमयी यस्मात् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे। या लक्ष्मीः सर्वदेवानां
या च देवेष्ववस्थिता। धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं [illegible]तु [illegible]नुद्राणी शंकरस्य च या प्रिया। धेनुरूपेण सा देवी

क्षे०

ममपापंव्यपोहतु।विष्णोर्वक्षसियालक्ष्मीःस्वाहाचैवविभावसोः।चंद्रार्कानलशक्तिर्याधेनुरूपास्तुसाश्रियेवतुमे।रवस्यजा

लक्ष्मीलक्ष्मीर्याधनदस्यच।लक्ष्मीर्यालोकपालानांसाधेनुर्वरदास्तुमे।स्वधात्वंपितृमुख्यानांस्वाहायज्ञभुजामपि।

वप्यघ्नाप्रोच्यतेलोकेसाधेनुस्तुष्टिदास्तुमे।गावोमेचाग्रतःसंतुगावोमेसंतुपृष्ठतः।गावोमेहृदयेसंतुगवांमध्येवसा

79

म्यहं॥ ॥गोपूजनमंत्रः॥ ॥गावस्त्वान्नमस्कृत्ययोवैकुर्युःप्रदक्षिणां।प्रदक्षिणीकृतातेनसप्तद्वीपावसुंधरा।

नमस्तेकपिलेदेविसर्वपापप्रणाशिनि।संसारार्णवमग्नंमांगोमातस्त्रातुमर्हसि॥ ॥गोदानमंत्रः॥ ॥हिरण्यगर्भगर्भ

स्थंहेमबीजंविभावसोः।अनंतपुण्यफलदमतःशान्तिंप्रयच्छमे।नक्वस्त्रयुगंयस्मादादित्यस्यचवल्लभं।प्रदानात्त

स्त्रीः॥

स्यमेतुष्टमतःशान्तिंप्रयच्छतु।सुवर्णंवस्त्रयुग्मंचपनिधानंचकांस्यजं।एतैःप्रकारैःसंयुक्तांदद्याद्धेनुंद्विजातये।ता

७८

नुंसदक्षिणांदद्यान्मंत्रेणानेनयत्नतः।तारकोनोविधितोजाताद्रव्यस्योतारकःस्वयं।तारकस्यप्रदाताचतेनचैवतारक

७८

नोमम॥ ॥दानमंत्रः॥ तारकःप्रतिगृह्णामितारकोवैददातिच।तारकस्तारकोधात्र्यांतारकायनमोनमः॥ ॥

प्रतिग्रहमंत्रः॥ ॥ब्राह्मणान्तोजपेत्पश्चात्पापसेनगुडेनच।शक्त्याचदक्षिणांदद्यात्तेभ्यश्चैवविशेषतः।अल्पवित्तो

पिजनःकश्चित्सोपिकुर्यादिमंविधिं।आत्मशक्त्यानुसारेण।सोपितत्फलमाप्नुयात्।आचार्योयततोलक्ष्मासर्वपापैर्वि

निर्जित्यनरोगोत्रहिंनाप्पवासीशिवीकृतोलवणीतिलाः।एतत्सर्वंप्रदत्वाचकपिलांप्रार्थयेत्ततः।कपिलेपुण्यकर्मासि

निष्पापेपुण्यकर्मणि।मांसमुद्धरदीनंचदत्तोहत्तपंकुरु।देववादित्रशब्दैश्चवरैश्चसेकथितासदातथाविधायनः

सिद्धाभूतनागगणान्महाः॥ कपिलायोमसंख्याताःसत्र देवाःप्रतिष्ठिताः॥ पुष्पवृष्टिंप्रमुंचंतिनित्यमाकाशमास्थिताः॥ ब्रह्म
णोत्पादितादेवीअग्निकुंडात्सुसुप्रभा॥ नमस्तेकपिलेपुण्येसर्वदेवनमस्कृते॥ जननित्वंमहीसत्वेसर्वतीर्थादिमंगलोद
तानंस्वजनोपेतंब्रह्मलोकेनसाशुवैततःप्रदक्षिणीदत्वानवग्रामान्गुणवान्॥ आशीर्वादावदन्तुत्येपुत्रपौत्रधनागमा
न्आनोग्यंनृपसौभाग्यंसर्वदुःखविवर्जितं॥ अंतेगोलोकमासाद्यविनादुःसुखवान्नवेत्॥ जपदास्वर्गान्नपततिनाज
न्मवतियाम्मिकः॥ सप्तद्वीपावतीचुक्तेनुक्ताज्पमकेटकेअहोव्रतमिदंपुण्यंसर्वदुःखप्रणाशनं॥ अतस्पनंप्रवक्ष्यामि
दानस्यफलमुत्तमं॥ महादेवमजेपात्रेसघृतेदानजंतेवेत्॥ व्रतंसर्वव्रतंसेष्ठमिदमग्र्यंमहाफलं॥ तान जिष्णतिदातानं
न्नूनमजपमच्यजम्॥ एवंभूतगणाःसर्वेभूतसंजातहर्षिताः॥ आकाशस्थाःप्रनृत्यंतिपुण्येस्मिन्दिवसागमे॥ पात्रन्नूनाण
भ्यजेसोत्रिपापकुटुंविने॥ एवंजःकपिलांदद्यात्विधिदृष्टेनकर्मणा॥ सजातिपनमेस्थानेजावन्नच्यवतेपुनः॥ स्कंदे
प्रजासरवाटेतुविशेषणः॥ कपलिक्षेत्रेशुभेदेशेपुण्यान्नतविभूषिते॥ स्थापयेदत्राकुंडेचंदनोदकपूरिते॥ पंचनलसमाक्षुक्ते
दूर्वाःपुष्पान्नतान्विते॥ नक्कवस्त्रंसुगंधंचन्नेनाम्रपात्रेणासीयुतं॥ नथोनोक्तपलस्येवएकचक्रस्तु विचित्रितेः॥ सोवर्णपलसे
णुक्तेंमूर्तिसूर्जस्यकानजेत्॥ कुंभस्योपरिसंस्थाप्यगंधपुष्पैस्तथाक्षतैः॥ आदित्यंपूजयेद्देवंनाममंत्रैःखेर्यथादितैः॥ आ
दित्यत्वाक्कननवेत्तानोसूर्यदिवाकनः॥ प्रभाकरनमस्तुत्येसीसानान्मीसमुद्धन॥ भुक्तिमुक्तिप्रदोजस्मातसाक्षान्निप्रजद
मे॥ प्रार्थनमंत्रः॥ ॥नमोनमस्तेवरदृत्तकसामयजुष्पापतेः॥ नमोस्तुविश्वरूपायविश्वधाम्नेनमोस्तुते॥ सीपूजयविधिवद्द

ओं॰

८०

वदेवदेवोदिवाकरः। पूजयेत्कपिलांधेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः॥ ॥दानमंत्रः॥ दिव्यमूर्त्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः।
कपिलासहितोदेवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु। तस्मात्त्वं कपिले पुण्ये सर्वलोकस्य पावनी। प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव॥
॥ ॥इति कपिलाषष्ठीव्रतं॥ ॥अथ मार्गशीर्षषष्ठीव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तं कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥
जामार्गशिरशिते पक्षे षष्ठी त्वनत सत्तम। पुण्या पापहरा नित्या शिवशांता गुहप्रिया। निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवर।
नूराजतेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः। स्नानदानादिकं कर्म तस्यामक्षयमुच्यते। यस्यां पश्यंति गांगेयं दक्षिणे॥ मासासम
सितौ ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः। तस्मात्तस्यां सोपवासः कुमारं स्वर्णसंभवं। राजतं वा महाराज मृन्मयं चा

स्त्री॰॥

यथानुजो। कारयित्वा यथाशक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः। अपराह्णे ततः स्नात्वा सम्यग्गात्वा मया बुद्धिमान्। पद्मासनस्थं गांगेयं स्-
ष्टे च शक्तितः। ब्राह्मणः॥ श्रुतवान् विद्वान् गृहीत्वा कनकं नवं। दक्षिणा॥ स्पष्टः सशिनसियूनानी चैव निपातयेत्। चंद्रमंडलसंभूता

८०

भव भूतिपवित्रता। गांगा कुमार धाने यं पतिता तव मस्तके। एवं ध्यात्वा समभ्यर्च्य मार्त्तंडमंडली दिवः। पुष्पधूपादिना पश्वा
पूजयेत्कृत्तिकासुतं देवसेनापते स्कंद कार्त्तिकेय भवोद्भव। कुमार गुह गांगेय शक्तिहस्त नमोऽस्तु ते। एभिर्नामपदैः पूज्य
नैवेद्यं विनिवेदयेत्। फलानि पनसादीनि दक्षिणा॥ सात्त्वानिवि। चंदनं मलयोद्भूतं कर्पूरं स्वामिवल्लभं। पार्श्वे स्थाप्य पू-
जयेच्छाग कुक्कुटौ सर्वदा प्रियौ। सकलापं मयूरं च वस्त्रयुग्मं हेमजं तथा। कृत्तिका सकटं पार्श्वे संपूज्य स्कंदवल्लभं। तत्रैव ना-
मभिर्हिमः कार्यस्ता जपे छिलेख्यतः। एवं निर्वर्त्य विधिवत्फलमेकं युधिष्ठिर। प्राशयित्वा स्वपेद्भूमौ जितात्मा दत्तसंस्तनान।

८०

लिकेरैमातुलुंगैनागरैः पनसैस्तथा। जंबीरैर्दाडिमैर्द्राक्षाखर्जूरैः फलामलकैस्तथा। कदलीखर्जूरफलैर्द्रव्यैस्त्रपुसैः क्रमशो नृप। प्रतिमा-

सं प्रावर्जित्वा मासमेकं विवर्जयेत्। अलाभे देशकालोद्भवैः फलैर्वा दशशक्तिः क्रमात्। सं पूजयेत् तेन राजेंद्र नक्तकृत्सप्तमीं यथा। प्र-

त्यब्दं हेमघटितः छागो वा कुक्कुटोऽथ वा। प्रातर्द्वादश वर्णकाः सेनानीः प्रीयतामिति। सेनानीः स्कंदः संभूतः क्रौंचारिः स्वामी सुखो गुहः।

गांगेयः कार्त्तिकेयः स्वस्वामी बालो महासेनः। छागवाहनः शक्तिधरः कुमारो द्वादशात्मकः। ता[ः] प्रीयतामिति सर्वेषु क्रमान्मासेषु

कीर्त्तयेत्। ब्राह्मणाय ज्ञात्वा दीपं स्वाङ्गं जीतवामनतः। एवं संवत्सरस्यांते कार्त्तिके मासि मानव। कार्त्तिके संसमत्वर्धं वासोभिर्भूष-

येत् तथा। प्रतिमासमसप्तकं नः स्कंदतत्समाचरेत्। संवत्सरविधानेन पूजाहोमः पुनः स्मरेत्। दद्यात्सर्वं द्विजेन्द्राय वाचकाय विशे-

षतः। पतितमिन्द्रलेपार्थतीस्वापाङ्गवसागतान्। एवं कुरुते नक्तानननोऽपि दथापि वा। संप्राप्येह सुज्ञान् कामान् गच्छतीन्द्रस-

लोकतां। स देवपूजनीयस्तु कार्त्तिके नाम हीनजः। कार्त्तिकेयादनेनान्नो नांदः पूज्यः प्रचनाते। संग्रामं गच्छमानोऽपि पूज्यते

ऽत्र कृत्तिकासुतं। सज्जेयच्छत्रुसंघातान् जयेन्द्रो दानवानिव। तस्मात् त्रितिक्ततं कृत्वा कार्त्तिकेयस्य योऽनृपं नमः। दत्तिणाशाख-

तस्येव समग्वीनविचनगः। हिमात्रिकाय यथाशक्त्या गृहे हीस्थापय पूजयेत्। पूजनानन्तुतीन्नक्ता सर्वान् कामानवाप्नुयात्।

जतुष्पष्ठीं सप्तानक्ती कुर्याद् बुद्धिः परतद्दितुं। सर्वपापविनिर्मुक्तो गांगेयस्य प्रियो भवेत्। त्रिः कृत्वा दत्तिणामासां गृह्येन्द्रसश्र-

समन्वितः। यः पश्येद्देवदेवेशपुत्रं पशुपतेः स्वयं। विहाय दुर्मतिं सद्यः प्रशान्तात्मा स जायते। विमुक्तो दुःखदोषैस्तु पापैस्तु प्ष-

मात्रे विनाशुपः। मृतः शिवपुरं गत्वा मोदते स्कंदवच्चिरं। ततः कुले द्विजाग्र्याणां वेदवेदांगपारगो। सम्रद्धे धर्मशीले च य-

भ०

४।

द्विनीं दानशीलिना। युधिष्ठिरोऽप्युक्तैः समस्तैश्च वेदवेदांगपारगः। सर्वं तत्र तदा लुब्धस्कंदेकगतमानसः। जाजले नगरश्रेष्ठपु
नाणार्थकनिष्ठितः। विमुक्तः कर्मबंधेभ्यः प्रजाति परमं पदं। इति सर्वं मयाख्यातं स्कंदमाहात्म्यमुत्तमं। यः पठेच्छृणुयाज्ज
ल्पासोपि पापैः प्रमुच्यते। यः पूजयेच्छ्रवणोत्सवमादिदेवं शंभोः सुतं वरदमितं गिरिराजपुत्र्याः। स्वर्गे निरर्गलसुखान्युपभुज्य
भूयः सेनापतिर्भवति राजधुर्यं धनोसौ॥ ॥इति कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं समाप्तं॥ ॥अथ सप्तमीव्रतनिर्णयः॥
ताच सर्वापूर्वविद्धैव ग्राह्या पुराणवाक्यात्॥ षष्ठ्या युता सप्तमी चेत्कर्तव्या तात्र सर्वदा। षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र संनिहितान्न
वि। निति स्कंदपुराणे॥ वचनेन परविद्धायाः सप्तम्याः उपवासनिषेधात् अत्र प्रसंगात्सप्तमीव्रतान्युच्यते॥ ॥अचलासप्त
मीव्रतं॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥कथं स्त्रियः सुरूपाः स्युः सुभगाः सुप्रजास्तथा। पुण्यप्रसूमहत्तस्मात्सर्वमेतत्फलं
जतः अल्पायासेन सुमहद्येन पुण्यमवाप्नुतो। स्त्रीभिर्मेधिमम ब्रूहि स्नानमेकं जगत्प्रभो॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥शृणु तीर्थनत
श्रेष्ठ रहस्यं मुनिसत्तमैः पितं जन्म पाकस्य विल्लोक्य अचलासप्तमीव्रतं। वेश्याविंदुमती नाम रूपौदार्यगुणान्विता। आसीत्कुरु
कुलश्रेष्ठ सगरस्य विलासिनी। वसिष्ठं सापि मासीनं प्रणम्यानतकंधरा। कृतांजलिपुटा भूत्वा प्राह हे जगतो हितं। मज्ज्ञान
तो न कृतं नोपवासव्रतं कृतं। नक्षत्रपूजितः शंभुः स्वामिनः शार्ङ्गधन्वनः। न चासीद्व्रतं तप्यमाना जाव्रतकिंचिद्दिशस्व मे। येन दुः
खात्पर्कीकोधापुत्रनाभिर्जनवार्मि वम। एतत्प्रश्नान्स्तु वसिष्ठः श्रुत्वाति करुणावचः। कारुण्यात्कथयामास वरिष्ठो मुनिसत्तमः।
माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकामफलप्रदं। नृपसोत्साहपजननं स्नानं कुरु वरानने। कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चले
जले। नात्र्यं तेचालये यास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकं। माघस्य सितसप्तम्यामचलं चालितं च यत्। जलं मलानां सर्वेषां स्मृतं

प्रज्ञालनीं ततः वसिष्ठवचनं श्रुत्वा तस्मिन्नहनि स्नानतं। चकारेंदुमती स्नानं दानं सम्यग्यथाविधि। स्नानस्यास्य प्रभावेन तु क्षणा
त्तोगान्यथेप्सितान्। इंद्रलोके पुनः सा प्स्येनाकृत्वमवापसा। अचलासप्तमी स्नानं कथितं ते विशांपते। सर्वपापप्रशमनं सुखसौ
भाग्यवर्द्धनम्॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥सप्तमीस्नानमाहात्म्यं श्रुत्वा निर्वृतोऽस्म्यहं तः। सांप्रतं सोतुमिच्छामि विधिमंत्रसमन्वि
तं॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥एकभक्तेन षष्ठ्यां तु पूजयित्वा दिवाकरं। सप्तम्यां तु व्रते प्रातः मुनीत्वा जलाशयम्। सरितस्नानं त
डागे वा देवखातमथापि वा। सुखावगाह्ये सलिले दुष्टसत्वैरदूषिते। व्यालांबु पत्नि निरवे च जले गोमूर्मत्स्यकच्छपे। शनकेन चाल्प
येपावल्लावत्स्नानं समाचरेत्। सौवर्णे राजते पात्रे तत्प्रक्षालनुमर्जयेत् वा तिलेन वर्त्तिर्दीत व्यामश्याजनेन ताजिता। समाहित
मनाभूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकं। भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत्। नमस्ते रुद्ररूपाय रसानांपतये नमः। वरुणाय न
मस्तेस्तु हरिवास नमोस्तु ते। जलोपरि ततो दीपः स्नात्वा संतर्प्य देवताः। चंदनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकं। मध्ये शिवं सपत्नी
कं प्रणवेन तु संयुतं। प्राक्दले न विः पूज्यो भानुश्चैवानलेथवा। याम्ये विवस्वान्नैर्ऋत्ये भास्करं पूजयेद्बुधः। पश्चिमे सवि
ता पूज्यः पूज्यो वायव्ये रवानिले जले। सौम्यो सहस्रकिरणः शैवे सर्वात्मने नमः। पूज्याः प्रणव पूज्यास्तु नमस्कारान्तयोजिताः।
पुष्पैः सुगंधधूपैः स्वस्थ भक्तेन युधिष्ठिर। विसर्जयेत्ततः सर्वानितः स्वस्थानं गम्यतामिति। विसर्जितस हस्रांशो समागम्य स्वमं
डलम्। ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाथ शक्तिमान्। स्थापयेत्तिलपिष्टं तु सघृतं सगुडं तथा। कांचनं तालकं कृत्वा
अशक्त्या तिलपिष्टजं सघनक्रव स्त्रेण पुष्पैर्धूपैस्तथार्चयेत्। ततस्तं वाचयेद्विप्रं दद्यान्मंत्रेण तालकं। आदित्य सुप्रसादेन

श्री॰

४२

प्रातःस्नानफलेन च अनुवृद्धे दोस्तो गपदुःखघ्नं मजादन्नं तु तालकं तालकं तालपत्रं च कांगोत्तनापारोप्यतः पूजयित्वोपदेष्टारं वि
ज्ञानन्यास्य पूजयेत् । ततो दीनं समभ्यर्च्य ताल्कनघ्रानतत्पुनः । त एव चकथाश्च ॥ वनन्ज्यां वा घर्मस्संत्तिनाः । पाष्यंडादिनि
नालापदर्शनस्पर्शनादिकं । वर्ज्जयेत्तपजेत्प्राज्ञस्ततो वं धुजनैः सह । न कांसुं जीत च ननोदीनानस्संतो ज्यशक्तितः । एतत्ते कथि
तं पार्थ रूपसौभाग्यकानकं । अचलासप्तमीस्नानं सर्वकामफलप्रदं । इति पठति जइच्छं जः शृणोति प्रसंगान्कलिकलुष्यवि
मानं सप्तमीस्नानमेतत् । मतिमपि च जनानां जो ददाति प्रजत्नान्मुनिजनवनगनो सो सेव्यते वाप्सनोत्तिनिति ॥ ॥इत्यचला
सप्तमीव्रतम् ॥ ॥अथास्या मे वानन्त्यमादित्यपुनाणोक्तं पुत्रसप्तमीव्रतम् ॥ ॥आदित्य उवाच ॥ ॥माघमासे
तु शुक्लायां सप्तम्यां समुपोषितः । जः पूजयेत मां तु क्ष्यानस्याहं पुत्रनीं व्रजेत् । एवं चोक्तः सप्तम्यां मासि मासि सुनोत्तम ।
जस्तु मां पूजयेज्ज्यक्षपाशुमेकमेकमादनान् । शुमेकः संवत्सनः । प्रजच्छामि सुतं तस्य धामनो ह्यीगसंज्ञवं । विज्ञनशास्त्रथा पु
त्रमानोग्पंपनमंसदा । मासमासे तु जो व्रतनखीनहोमं समाचनेत् । प्रीणयित्वाहनिंतक्षपाहविष्पापजलो वनं । वीनहोमं
प्रसन्नो गसनो वीनः खेचनो वडवानल । इति हैमानि घानानप्रहोमं हनिनत्रादित्यक्षदध्योदनेन पपसा पायसं नादि
जीस्तथा । तस्यैव वृक्षस्य पजस्यप्पष्टं सम्प्युपोषितः । तस्यैव तिमाघमासस्य नक्षोपलैः सुगंधाद्यैः नक्रपुष्पैश्च पूज
येत् । एवं पः पूजयेत्क्षानमो जीविधिवत्सदा । उत्तजोनपि देवं दृसपुत्रं लभते व नम ॥ ॥इति पुत्रसप्तमीव्रतं
समाप्तम् ॥ ॥अथाष्टमीनिर्णयः ॥ ॥तत्र शुक्लाष्टमी सर्वापन विद्धैव ग्राह्या ॥ शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्ला

स्मृ॰ ॥ ८२

८२

पक्षेचतुर्दशी।पूर्वविद्धानकर्त्तव्याकर्त्तव्यासंयुतेतिथौ।निगमवचनात्।कृष्णाष्टमीपूर्वविद्धानग्राह्या॥कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षे
चतुर्दशी।पूर्वविद्धानकर्त्तव्यापरविद्धानकर्हिचित्।उपवासादिकार्येषुएषधर्मःसनातनः॥इतिनिगमवाक्यात्॥युग्मवाक्या
ज्जानिचनाष्टमीसप्तमीयुक्तासप्तमीनाष्टमीयुता।नवम्यासहकार्यस्यादष्टमीनात्रसंशयः॥इत्यादीनिपद्मपुराणादिवचना
नित्यानिशुक्लाष्टमीविषयाणि।कृष्णपक्षेष्टमीतिपूर्वोदाहृतवचनविरोधात्।उमामाहेश्वरपूजादिमहोत्सवरूपेशुक्लपक्षे
कृष्णपक्षेनवमीयुक्तायामेवाष्टम्यांकर्त्तव्यः।अष्टम्यानवमीविद्धानरम्यावाष्टमीयुता।अर्द्धनारीश्वरप्रायाउमामाहेश्वरी
तिथिः।अष्टमीनवमीयुग्मेमहोत्साहेमहोत्सवः।शिवशक्त्योःशिवक्षेत्रेपञ्चपञ्चानुजन्मान्यपीतिपद्मपुराणवचनात्।उपवासेतुपञ्च
दृश्येष्टमीपरयुतैवग्राह्या।उपवासेसप्तमीतुवेधात्पुण्यंनंदिनं।पञ्चजातुत्यजेन्नित्यमुपवासविधिःस्मृतः॥इतिनारदीयवचन
नपञ्चदृश्येतुसप्तमीविद्धाजानिष्येधात्॥ ॥एकादश्यष्टमीषष्ठीतिपूर्वोदाहृतस्कन्दगुरुवचनाच्च॥यत्तुकृष्णपक्षेष्टमीचैवेतिपूर्वो
दाहृतनिगमवचनेउपवासमहोत्सवतत्तुव्रतोपवासव्रतविषयं।ब्रह्मव्रतेषुसर्वेषुकर्त्तव्यासंमुखातिथिः।अन्येषुव्रतकल्पेषुजयो
दितेष्टमुपवासेदितिस्कन्दपुराणवचनात्।यत्तुकृष्णाष्टमीतथानंतात्ततीयावटपैत्रिकी।त्यादिष्युव्रतस्यैववल्यादिवचनेषुकृष्णा
ष्टमीतथानंतात्ततीयावटपैतृकीत्यादिष्युव्रतस्यैववल्यादिवचनेषुकृष्णाष्टमीशब्दस्सज्जन्माष्टमीपरत्वप
तोनतद्विरोधः॥ ॥अथप्रसंगादष्टमीव्रतान्युच्यंते॥तत्रचैत्रकृष्णाष्टम्यांमानत्यपीविष्णुधर्मोत्तरेनोक्तसीतानाष्टमीव्रतं॥ ॥
पुलस्त्यउवाच॥ ॥श्रृणुराजन्प्रवक्ष्यामिव्रतंसंततिदंनृणां॥यत्कृतोपोषणाद्विछेदःपुत्रपौत्रौस्वजायते।कृष्णाष्टम्यांचैत्रमासे
स्नातोनियतमानसः।कृष्णमभ्यर्च्यपूजांचदेववर्णांकुर्वीतयुधः।निराहारोनरःपश्चात्कृष्णस्यजगतःपतेः।उपोषितोजपन्मंत्रं

त्रोव्रपतमानसः॥ पूजायां चापि कृष्णस्य समवाप्नाप्रकीर्त्तिपेत्। पापं तु नो विश्वकर्म्मैष्योनालपेद्देवनालिकार। अज्ञाने वततत्त्वा
नादत्वाविप्राय दत्त्वा भुंजीत कृतपूजस्तु कृष्णस्यैव जगत्पतेः। वैशाखज्येष्ठयोश्चैव पानं॥ द्वित्रिमासिकौ उपोष्य देवदेवेशं
घृतेन स्नापयेद्धरिम्॥ आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा। उपोष्यतो द्वितीयं वै पानं॥ पूर्ववच्च वेन्नृ। आश्विने कार्त्तिके सोमजे
त्तृतीयं पानं॥ तथा। पौषे माघे फाल्गुने च चतुर्थं द्विजसत्तम। पानं॥ पानं॥ पूर्वोक्ते घृतेन स्नापयेद्धरिम्। व्रालला… घृतं
घादूर्थेव व्रतिपानं॥ कृत्वा व्रतेन्नाक्रमनुं प्रजातिमानुष्यमासाद्य च निर्वृतः स्यात्। संतानवृद्धिं च तथा श्रुते सोपावन्महीत
गनमेखलीता॥ ॥इति सं…नाष्टमीव्रतं॥ ॥अथ जन्माष्टमीनिर्णयः॥ ॥तत्र श्रीकृष्णजन्मदिनत्वाज्जन्माष्ट
मीति व्यपदिश्यते॥ तथा च विष्णुपुराणे॥ प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि। उत्पत्स्यामि नवम्यां च प्रसूतिं त्वमवा
प्स्यसीति तत्र विष्णोर्वचने॥ सिंहराशिंगते सूर्ये गगने जलदाकुले। मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके। शशाङ्के वृषभा
सीस्थे प्राजापत्यर्क्षसंयुते। वसुदेवेन देवक्यामहं जातो जनार्द्दनः। अत्र नक्तः पदः प्रयोगः। शुक्लपक्षादिमासाभिप्राये॥
भाद्रपदप्रयोगः कृष्णपक्षादिमासाभिप्राये॥ तेन व्रतमिदमेकमेवेति फलतो न कश्चिद्विशेषः। एकमप्यत्रापि ज्ञेयं॥
इदं व्रतं नित्यं काम्यं च॥ तत्रैकन॥ महादोषस्मरणात्॥ नित्यं॥ तत्र …पुराणे॥ अनाचरणे दोषश्रवणात् प्रतिपादनेन नि
त्यत्वमवसीयते॥ तथा हि॥ शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवस्य स्पर्शनेन च। तत्पापं लभते पुंसि कृष्णजन्मनि भोजने कृते॥ गर्भ
मासीपर्णकाकेस्त्री वामुनिसत्तम॥ मोक्ष… पदीतु कृष्णजन्माष्टमीदिने। कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम।
त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भुक्तं न… राजन्। …प्रस्तु नापस्य… पिबा… निशा… विमुखस्य॥

श्री:॥ ८३

८३

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुंजतोपि च। नकृतं यस्य लोकोस्मिं जयंतीविमुखस्य हि। जेन कुर्वंति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतं।
ते लवन्ति महाप्राज्ञ व्यालाम हिंस्रकानने। सावित्री वहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतं। न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः। सावित्री वहुले
पक्षे न करोति जयाष्टमी। क्रूरानाप्नुयाः क्रूरमुखाः हिंसंति जमकिंकराः। न करोति नरो विश्वो जयंतीसंभवं व्रतं। जमस्य वशमापन्नः
सहते नारकीं व्यथां। जयंतीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणं। पाचयेत्तिलमात्रं तु नरकं तैः कलेवरं। जोन्नं भुंजीत मोहात्मा जयंतीवासरे
नरपानं करोतीन तस्याल्लिद्वादशीं तु प्रकुर्वतः। जद्दा सह जयंत्यां तु करोति द्वादशीव्रतं। तस्य सोनिपुने वासो यावदाहूतसंप्लवं। नरा
तीहपुनाएणनिरूपोत्तरूपोवनानने अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतं। पातितेन नरेणेह भुंजता कृष्णवासरे। इत्यादि स्कंदपुरा
णादिवचनेषु जन्माष्टमीजयंत्योरुभयोः करणे। वहुतमदोषश्रवणाद् उभयोरपि नित्यत्वं। काम्यत्वं विष्णुजे पि स्कंदपुराणे। व्रतेनाना
ध्यदेवेशं देवकीसहितं हरिं। लभ्यते काममपर्थं घोरं जातिविशेषः परं पदं। जन्माष्टमीव्रतं ये वै प्रकुर्वंति नरोत्तमाः। कारयंति च वि
प्रेन्द्र लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा। सम्यग्वासुदेवस्य मत्कृतकालेनवेन्मुनि। सिध्यंति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते। धर्ममर्थं च का
मं च मोक्षं च मुनिपुंगव। ददाति वांछितान्कामानन्यांचान्येचापि दुर्लभाः। तथा। मर्मित्तपाकुतुष्वत्वं जयंती मुक्तये नघात्तविष्णोत्तने॥
प्रतिवर्षं विधानेन मत्तः क्रोधमोनंदन। नरो वा जदि वा नारी तथा क्षफलमाप्नुवेत्॥ ॥वह्निपुराणे॥ सप्तजन्मकृतं पापं राजन्य
त्रविधं नृणां। तत्क्षालयति गोविंदस्तिथ्यो तस्यां समुपावितः। उपवासस्तु तत्रोक्तो महापातकनाशनः। जयंती जगतीपाल विधि
नाना त्वरीशपः। तद्यथा। तुष्टजर्थं देवकीसूनोर्जयंतीसंभवं व्रतं। कर्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि। अकुर्वन्याति निरयं
यावदिंद्राश्चतुर्दश इति। एवं च जन्माष्टम्या जयंत्याश्च फलसंतर्दर्शनात् काम्यत्वमपि। तेन जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च नित्यकाम्य

त्वमितिसुख्य। एतेन यैस्तु उक्तं काम्यमेवेदं व्रतं। येन पुनरुक्तं जन्माष्टमीव्रतं नित्यमेव। जयंतीव्रतं तु नित्यं काम्यं चेति तदुक्तमपि चिं
त्यम्। इदमेव जन्माष्टमी रोहिणीसहिता जयंतीसंज्ञितां लभते। तदुक्तं विष्णुरहस्ये अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता भ
वेत्प्रौष्ठपदे मासि जयंती नाम सा स्मृता। वह्निपुराणेपि। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे वहुले सा तु सर्वपा
पप्रणाशिनी। जयं पुण्यं च कुरुते जयंतीं तेन तां विदुरिति। वहुले कृष्णपक्षे। सा च सामान्यतो द्विविधा शुद्धा विद्धा चेति। शुद्धा त
सप्तमीवेधरहिता। तत्र शुद्धा त्रिधा। समान्यूनाधिका चेति तत्र सूर्योदयमारभ्यापरसूर्योदयपर्यंतं स्थिता शुद्धा समा। विद्धा तु
सप्तमीसहिता। सापि समान्यूनाधिका चेति त्रिधा। तत्र द्वितीयसूर्योदयानन्तरमपि किंचित् स्थिता शुद्धाधिका। तत्र शुद्धसमा
शुद्धन्यूना च रोहिणीसहिता रोहिणीसहिता रोहिणीरहिता चेति प्रत्येकं द्विधा। एवं शुद्धसमा विद्धन्यूना च प्रत्येकं द्विधा। शु
द्धाधिका विद्धाधिका च प्रथमदिने एव रोहिणीसहिता द्वितीयदिने एव रोहिणीसहिता उभयत्र रोहिणी
रहिता चेति प्रत्येकं चतुर्धा। एवं षोडशप्रभेदा जयंतीति। माधवीये तु। अष्टादशप्रभेदा उक्ताः। यथा तत्र शुद्धविद्धयोः समन्यूनयो
रोहिणीसहितयो रोहिणीरहितयोश्च। तत्रैवोपवासादिव्रतं निर्विवादं द्वितीयेह्न्यष्टम्या अभावात्। शुद्धाधिकविद्धाधिकयोर्दिनदु
नदेकत्र रोहिणीयोगः पूर्वत्र परत्र वा तदा यत्र रोहिणीयोगस्तत्रैवोपवासः। तदुक्तं विष्णुरहस्ये। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा
नभसि चाष्टमी मुहूर्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला। मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तं हि लभ्यते। अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं
तां सुपुण्यामुपवसेदिति। वह्निपुराणे। कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि। जयंती नाम सा प्रोक्ता उपवासे महाफलेति।
अर्धमेव बुधसोमवारयोगे प्राशस्त्यातिशय उक्तः पद्मपुराणे। प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्ट

म्यां नो हि॥ग्रुता॥ किं पुनर्बुधयवानो॥ सोमे नापि विशेष्यतः॥ किं पुनर्न्नवमी युक्ता कुलकोद्यामुमुक्तिदेति॥ स्कंदपुरा
णेपि॥ उदये चाष्टमी किंचिन्नवमी शाकला जदि॥ नवे तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाथवा
न वेति॥ जातु शुद्धाधिका उन्नजत्र नो हि॥ सहितस्यी पूर्वस्मिन्दिने उपोष्यतिथिर्नतेपान॥ किं तर्ह्यपूर्व साहु घनहितत्वा
त्॥ नो हि॥ युक्तत्वाद्यजातु शुद्धाधिका उन्नजत्र नो हि॥ न हिता सा पूर्वैवोपोष्या॥ दिवा वा जदि वा नात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला
नात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेष्येणेन्दुसंयुतामिति वचनात्॥ जदा तु विद्धाधिका उन्नजत्र नो हि॥ सहिता तदा पूर्वस्मिन्दिने
जदि निशीथे नो हि॥ योगस्तर्हि तत्रैवोपवासः कार्यः॥ सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे नो हि॥ जदि॥ भविता साष्टमी पुण्या
जावद्यं दिवाकरो॥ जे तु विद्धाधिका पन दिन एवार्द्धरात्रे नो हि॥ युक्ता तदा तु पन दिन एवोपोष्या॥ मासि भाद्रपदेष्टम्यां कृष्ण
पक्षेर्द्धरात्रके॥ शशीके वृष्णराशिस्थे प्राजापत्यर्क्षसंयुते॥ उपोषितोर्चयेत्कृष्णं जशोदा देवकीं तथेति॥ तद्विष्णोलनवचनात्॥
जातु विद्धाधिका दिनद्वये पि निशीथे नो हि॥ न हिता वा सा तु पनैवोपवसनीया॥ वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्ट
मी॥ विनर्क्षेणापि कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी॥ तिथ्यन्ते चैव तद्वचनात्॥
ननु कार्या विद्धापि सप्तम्या नो हि॥ सहिताष्टमीति पद्मपुराणवचनं॥ तत्पुनेष्पुनेवार्द्धनात्रे नो हि॥ अष्टमी॥ जोगविष्णजी॥
जातु विद्धाधिका उन्नजत्र नो हि॥ न हिता सा चेत्प्रथमदिवस एवार्द्धरात्रे वर्त्तमाना द्वितीयदिन एवार्द्धरात्रे वर्त्तमाना तत्र
चैवार्द्धरात्रे वर्त्तमाना सैवोपोष्या॥ पूर्वापना मा ह्या॥ दिवा वा जदि वा नात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला॥ नात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशे
ष्येणेन्दुसंयुता॥ इति माधवीजनिर्णयोदाहृत पुराणवचनात्॥ सैव दिनद्वये ऽर्द्धरात्रे वर्त्तमाना॥ उन्नपत्राद्धरात्रे अवर्त्तमाना॥

जं०

वाश्रनजो: पजजोमुत्तनत्रैवोपवास: ॥ वर्जनीयाप्रजत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमीति वचनेन पूर्वविद्धायाः निषिद्धत्वात् ॥ ॥ अथ भविष्योत्तरे जन्माष्टमीव्रतं ॥ ॥

संकल्पकालमानस्यतिथिव्याप्तिसद्भावाद्भेति ॥ एवंष्योऽसाभ्रले दाश्रपिमिसीनः ॥ अथ भविष्योत्तरे जन्माष्टमीव्रतं ॥ संकल्पकालमानस्य ... पवित्रं पापनाशनं ॥ जेन त्वं तुष्टिमायासि

युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं तद्व्रतं देवदेवैः सर्वैरनुष्ठितं जन्माष्टमीति सत्तं च पवित्रं पापनाशनं ॥ ... ॥ मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षजे ।

चीत्तिनाथ त्वव्यजा ॥ एतन्मे तत्वतो ब्रूहि सविधानं सविस्तरं ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षजे ।

शशांके वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणीसंज्ञिते ॥ योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ॥ भगवत्यास्वतंत्रेवृद्धिं जते सुमहोत्स

वः ॥ योगेऽस्मिन् कथिते ष्टम्यां सिंहे त्वासि ॥ गतेन वो सप्तम्यां लघु भुक्तु कुर्यात् दंतधावनपूर्वकं उपवासस्य नियमं रात्रौ स्वप्ना

ज्जितेन्द्रियः ॥ केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ॥ सप्तजन्मकृतान्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु

वासो गुणैः सह ॥ उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥ ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ॥ सुदेशे शोभनं कुर्या

देवक्याः सूतिकागृहं ॥ सितपीतैस्तथा रक्तैः कर्बुरैर्हरितैस्तथा ॥ वासोभिः शोभितं कृत्वा समन्तात्कलशैर्न्नवैः ॥ जनोंऽफले

नने केश्च दीपालिभिर्मितस्ततः ॥ पुष्पमालाविचित्रं च चंदनागुरुधूपितं ॥ अतिरम्यमनोपम्यं नत्ता ज्ञादिविभूषितं ॥ हरिवंश

स्य चरितं गोकुलं च लिप्यापयेत् ॥ ततो वादित्रनिनदैर्वीणावेणुरवाकुलं ॥ नृत्यगीतक्रमोपेतं मंगलैश्च समंततः ॥ वह्निवानी

लोहखड्गं कृष्णच्छागं च पार्श्वतः ॥ धात्री चिन्हसमुशलं नानि तेन च पालके ॥ ष्ष्याद्देव्याधिष्ठितं वस्त्री निरस्व स्वजनैस्तथा ॥ एवं वि

तवसानौ प्रकृत्वा तत् सूतिकागृहं ॥ तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ॥ कांचनी राजती ताम्री पैत्तिली मृण्मयी त

था ॥ वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता तथा ॥ सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यंके चाष्टताल के ॥ प्रत प्रकांचनाभासमिताः सहतपस्वि

नीं ॥ प्रसूता च प्रसूतां च स्थापयेन्मंचकोपरि ॥ मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यंके स्तनपायिनं ॥ श्रीवत्सवक्षसं शांतं नीलोत्पलदलच्छविं ॥

८५

स्ती: ॥

८५

८५ ॥

८५

धी

जशोदां तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे। तद्वच्च कल्पयेत्पार्श्वे प्रसूतं च न कन्यकां। तथैव सम पार्श्वे स्थाप्य कृताञ्जलिपुटान्प। देवाग्न
हाश्च यथा नागाजन्ज विद्याधनाननाः। अप्सराः पुष्पमालाभिश्चतुर्हस्ताः सुनासुनाः। संचरन्तश्च वाकाशे प्रकाने तु दितेर्दितेः। वसुदेवोपि तत्रैव
प्यश्च धर्मघनस्थितः। कंसंसीपो वसुदेवस्य अदितिश्चैव देवकी। शेषस्य बलभद्रोपि जशोदा दितिनन्दनः। प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि च
तुर्मुखः। गोप्यश्चाप्सरसः सर्वा गोपाः सर्वे दिवौकसः। एषो वतानो राजेन्द्र कंसो जं कालनेमिनः। तत्र कंशीनि पुष्काश्च मोहिता जोगनि
द्रुमा। गोधेनुकुंजराश्चैव दानवाः शस्त्रपानयः। नत्यंतश्चाप्सरो लिख्य गंधर्वा गीततत्पराः। लेखनीयस्तत्रैव कालिंदी जमुना कृ
इत्येवमादि यत्किंचिच्चरितं मम। लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेच्छक्तितत्परः। मंत्रेणानेन कौंतेय देवकीं पूजयेन्नरः। गायक्रि:
किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः। भृंगानारप्रशंकुंतप्रवनकृतकनैः किंकनैः सेव्यमाना। पर्यंके स्वास्तृते या मुदिततरमुखी
पुत्रिणी सम्यगास्ते। सा देवी देवमाता जयति सुवदना देवकी कान्तरूपा। पादावस्यां जजंतीसी देवकजाश्च नानान्निकौ निष्पाणाः पंकजेः पूज्य
नमो देव्यै सिद्ध्यै इति देवक्यै तु नमः। मुक्त्वा कृष्णोपादनतत्परैः। पापनाशकनी देवी तुष्टिं यातु मम प्रार्थिता। प्रणवादि नमस्कृत्य तैः पृथक्नामानु
कीलजना। कुर्यात्पूजां विधिवत्सर्वपापप्रमुच्यते। देवक्यै वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि। बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक्पृथक्क्रान्ती
नादिभिः पर्णैः कृत्वा चंदनेनानुलेपनं। विष्णवे नमः पीठमन्त्रेकेविधिवत्वसूनजः। चंद्रोदये शशांकाय अर्घ्यं दद्याद्धरिं स्मरन्। अनघं वामनं
सोनिं वैकुंठपुरुषोत्तमं। वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनं। वाराहं पुंडरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनं। दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरु
डध्वजं। गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितं। अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारणं। अनादिनिधनं विष्णुं त्रैलोक्येशं त्रिविक्रमं।
नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरं। पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितं। श्रीवत्सांकं जगत्सेतुं श्रीधरं श्रीपतिं हरिं। योगेश्वरनाथ

देवाय योगानां पतये विश्वाय योगोद्भवाय नित्याय गोविन्दाय नमो नमः ॥ स्नानमंत्रः ॥ यज्ञेश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्भवाय च । यज्ञानां प
तये नाथ गोविंदाय नमो नमः ॥ ॥ धूपमंत्रः ॥ ॥ विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च । विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविंदाय न
मो नमः ॥ ॥ पूजामंत्रः ॥ ॥ मंत्रेणानेन नैवेद्यं पायं ह्मसन्ननः नथैवार्घं च मंत्रेण ॥ अनेनैव तु दापयेत् । क्षीरोदार्णवसंभूत अ
त्रिगोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घं शशांकेश रोहिण्या सहितो मम । ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते । नमस्ते रोहिणीकान्त अ
र्घं नः प्रतिगृह्यतां ॥ स्थण्डिले स्थापयेद्देवं शशांकं रोहिणीयुतं । देवकीं वसुदेवं च नन्दं चैव यशोदया । बलदेवं सजातं कृष्णं स्थापन
मध्यान्हपासि पूजयेद्विधिवद्भक्ति किं न्नाम्नोत्पत्तिपुल्लेनी अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा । ततो वर्द्धापयेन्नालं षष्ठीनामा
दिकं मम कर्त्तव्यं ते नृणां प्रीजातो प्रभाते नवमीदिने । यथा मम तथा कार्यं भगवत्या महोत्सवं । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्या
द्धनं ॥ हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तु कृष्णो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकी देवी वसुदेवाद
जीजनत् । भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । सुजन्म वसुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । शांतिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा तां
विसर्जयेत् । ततो वै भुजनो धर्मवदीनानाथजनं च कुर्यात् । नोजपित्वा सुशांतात्मा स्वयं भुंजीत वाग्यतः । एवं यः कुरुते देव्या देवस्य सुम
होत्सवं । प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् । पुत्रसंतानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं
लभेत् । इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् । तत्र दिव्ये न मानेन वर्षलक्षं सुघिष्ठिर । तो गान्नाना विधानुक्त्का पुण्यप्रशेष्यादि
हागतः । सर्वकामसमृद्धे तु सर्वासुखविवर्जिते । सर्वं तत्र प्रभुतेपार्थ सर्वगो कुलमंडने । कुलेन्द्रप वनिष्ठानी प्राप्य ते द्वहष्ट पोपमः ॥
जास्मिन्सदेवदेशे तु लिखितेवाथ टापिते । मम जन्मदिनं पुण्यं सर्वालंकारभूषिते । पूजयते पाउव सेष्ट जनैन्नुसवर्संजुतैः । पनव

कौ० ॥ ८८

८८

कृत्वा यो तत्र न कदाचिज्ज्वरत्सुत। पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत्। गृहे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्या स्वनितं मम। तत्र सर्वे समृद्धिः स्या

न्नोपसर्गादिजं भयं। पशुतो न कुतो ब्यालात् पापतो गात्रपातकात्। नाजतस्तोन तस्थापि न कदाचिज्ज्वरं भवेत्। प्रसंगेनापि यो लोकः कृष्णा

ष्टमी परलोकज्ञनाकुलं। सोपि पापविनिर्मुक्तः प्रयाति हरिमंदिरं। जन्माष्टमीजनमनोनयना यिनामा पापापहा नमिति निंदितनं दगोपा।

जादेवकीसुतपुतां जयती हतस्या पुत्रानवाप्य समुपेति पदं सविष्णोः॥ ॥इति जन्माष्टमीव्रतं समाप्तम्॥ ॥अथास्या मे वना हि

पापी पुष्का नाम निपुनाणी कृष्ण जन्मीती व्रतं॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥कृष्णाष्टम्यां त्वेषत्र कलेको नोहिणी न्ठ पो जपतीनामसा जपा

उपोष्यासा प्रजलतः सप्त जन्म कृतं नाजन् जत्पापं विविधं न्ठ णीं। तत्र जाल जति गोविन्दः तिथौ तस्यां सुत्ता वितः उपवासस्वतत्रोक्तो

महापातकनाशनः। जयंत्यां जगती पालविधिना त्रन संशयः। त्रेता जो द्वापने चैव नाजन् कृतत्पुगे पुना नोहिणी सहिता चेयं विद्वद्भिः

समुपोष्यिता। वियोगे पाना णीं वक्रुर्मुनयो ब्रह्मवादिनः। सी योगिके व्रते प्राप्ते जत्रै को पिविपुज्यते। तत्र पानाणा कैं कुर्यादिवेवे दविदो वि

दुः। अतः पर्नं महीपाल संप्राप्ते तामसो कलौ। जन्मनो वसुदेवस्य त्त विता व्रतमुत्तमं। आनाधितस्म देवक्या विष्णुः सर्वेश्वरः पुनः स

मा योगे तु यो हित्तपा निशीथे येना जसत्तम। समजाय त गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः। तं दृष्ट्वा जगतां नाथं प्राण्य गत्तुड्य जम देवकी

प्राज्जलिर्न्नू त्वा इदं वचनमब्रवीत्॥ ॥देवक्युवाच॥ ॥नाहं वियोग संसतो कुहा इ द्वृ प्रत्युत लोचना। न वेद्यकृत्नू पमालो ज्जशङ्को मिम

धुसूदन॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥त्वं मीघनसप्ततदिग्धं दिने स्मिन्न वना मसौ। तव दर्शन मुष्ण्यामि वालरूपो ता देवकी येतां पुण्यादि दि

दृष्टे विपूजयिष्यंती ति मानवः। दिने स्मिन्मां महाता गा ल वोत्संगे व्यवस्थितां। दास्यंति जनि शीथे थे नो हिणी पास हि ते दिघो सुवर्णा निहते

पात्रे ता जनो वानन्नोत्तमाः। सर्वान्कामानवाप्स्यन्ति इह लोके परत्र च। सप्तमी पुना ष्टम्यां निशीथे नोहिणी जदि त्त विता सप्तमी पु

न्या जावन्नं द्रे दिवाकनो प्रतिमासं चते पूजां अष्टम्यां जः कनिष्यति मम चैवाखिलान्कामानससंप्राप्स्यत्य संशयः। ॥वसिष्ठ उवाच॥

ज्ये

५

87

श्रीः॥
८७

अनेनविधिनायस्तुकुर्तिमासिमनेश्वर। करोतिवत्सरंपूर्णंयावद्योगोमनेहरेः। दद्याच्छय्यांसहीपूर्णांगोत्तीनरत्नेनलंकृतां। ब्राह्मणायनृप
सेच्छतस्यपुण्यफलंशृणु। यत्पुण्यंसम्पगिष्टेनराजसूयेनपार्थिव। तत्पुण्यंसफलंलब्ध्वाविष्णोःसालोक्यतांव्रजेत्। नापुत्रीनाधनो
दुःखीनवियोगीवियोगवान्। नवेन्नीरूललतोमर्त्यःपूजविज्ञन्मसार्तिनृप। सखेतोप्येसमादायसुपुण्यफलकांचनी। जानुमेकंध
नीकृत्वाचंद्रायार्घंनिवेदयेत्। नोहिण्यासहितंचंद्रंकृत्वानोपमर्पंयुधेः। द्वादशांगुलविस्तारंतत्रार्घंसंनिवेदयेत्। जीनोदाम्निवसंधू
तत्रत्रिनेत्रसमुद्भवे। अर्घंगृह्णराशीके देवोहिण्यासहितोममात। ततोनुपूजयेत्तुसकृष्णंदेवकीन्नपाणिघपुष्पैःमूनैवेद्यैःघेरवे
नातनागेन्द्रयागात्मेदेवजननीत्वयाजातस्तुनामाण। वसुदेवात्तथाकृष्णानमस्तुत्यंनमोनमः। सपुत्रार्घप्रदत्तंमेगृह
णाम्नेनमोस्तुते। अदितिर्देवमातत्वंवसुदेवस्तुकस्यपः। अजीजनत्त्वमांडेएवासुदेवीसनातनं। इत्येवंपूजयित्वातंपुष्पसूक्तैः
सवैष्णवैःस्तुत्वावादित्रनिर्घोष्यैर्गीतवाद्यैसुमंगलैः। सुकथालिखितचित्राणिसत्थायैनृगाणकेनपि। पूर्वैतिहासैःपौराणैःनृप
रात्रीसर्वनीनृप। दद्यात्स्वशक्तितोराजनपञ्चजातेउदितेनवौ। ब्राह्मणोत्पोजथाशक्त्याधेनुंवस्त्राणिकांचनं। दत्त्वाणीतुद्विजेत्यःस्तु
सर्वेतदन्नर्पत्त्वेत। नीतेकुर्वाणतित्थेर्घापिशस्तेतानतपानाणं। तेनपुण्येनपूतात्मानाजसूयफलंलभेत्। राजःकुर्वाणोद्भुतमेतत्पुण्यपु
ण्यपवान्नकीतःसदा। इहमुत्रसुखीविधानूफलाफलतरंव्रजेत्॥ ॥आदित्यपुराणे॥ ॥एवमेतंविधिमत्तियापैतावान्नृवि
रोप्पशांधमाल्यैस्तथापेजेर्जवगोधूमसीनवैः। समोनसर्वेञ्जपतोजपैःफलेस्ववि विधैरपि। नात्रोपजागनःकार्योन्नृत्यगीत
समाकुलैः। अनुगोदजवेलाजोनवम्यांचततद्विजः। नक्तवस्त्रान्वितैःसर्वैःपुष्पमाल्यैनलंकृता। गनजीतिप्रतिमाह्येताना
नाविनवसंनवाः। नदीतीरेशुभेरम्येविविक्तेवामरत्तम। तत्रस्नानेप्रकुर्वीननस्नापयेतिचतास्ततः। ततःप्रविश्यचगृहे
जवान्नीपुंजनेवता। उक्तमिष्टैविकानेस्वमघ्याज्यमनिचैःसह॥ ॥इतिजयंतीव्रतं॥ ॥अथजन्माष्टमीव्रतप्रमाणं॥

८७

कालनिर्णयः॥ ॥तत्र पारणादिने केवलाष्टमी तु जातवेत् तदन्ते कर्त्तव्यं॥ तदाह [illegible]गुः॥ जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धै
व कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणाम् इति॥ अत्र रोहिणीयुक्ते तोपवासे जाते कर्त्तव्ये॥ इतरोपवासे तिथ्यन्ते पारणा कर्त्तव्यमिति विवेकः॥ विष्णु
धर्मेऽपि॥ जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते। कृतोपवासैस्तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् इति॥ जयन्त्यां पारणादिने अष्टमी च रोहि
ण्योः संभवे तदन्ते जाते पारणा कर्त्तव्या॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि
भान्ते च पारणाम् इति॥ ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि॥ अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणां क्वचित्। हन्यात् पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलं। तिथिरष्ट
गुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणं। तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणाम् इति॥ स्कन्दपुराणेऽपि॥ ॥तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च
पारणा। अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति॥ यदा तु तिथिनक्षत्रयोरन्यतरस्यैव दिनेऽन्तः॥ तदोत्सर्जीत स्यमुख्यकालस्य
दिनेऽलाभेऽपि तन्नात्रौ पारणानिषेधाद्दन्यतरान्तलाभेऽपि पारणा। त्यनुज्ञानाद्दिवैवान्यतरान्ते कर्त्तव्यं॥ रात्रौ पारणानिषेधे ब्रह्मवै
वर्त्ते॥ सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्दते धारणपारणम् इति॥ ॥मत्स्यपुराणेऽपि॥ ॥अन्यति
थ्यादिगणाने रात्रौ तामसरौद्रजं सोदिता। तामसे पारणां कुर्वन् तामसीं गतिमश्नुत इति॥ अन्यतरान्तलाभे पारणानुज्ञानेन नदीजे।
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षय इति॥ ब्रह्मपुराणे जयन्तीप्रक्रम्य॥ तीते कुर्या
त्तिथ्येर्वापि शस्तं स्यात् तत्र पारणमिति तथा॥ रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता। वियोगे पारणं चक्रुर्मुनयो ब्रह्मवादि
न इति॥ यत्तु॥ याः काश्चित् तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। ऋक्षान्ते पारणां कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् इति॥ श्रवणद्वादशी
जन्माष्टमीविषये केवलऋक्षान्ते पारणानिषेधकं वचनं तद्युक्तं तस्य मुख्यतया तान्नाम् न तु केवलऋक्षान्ते पारणा कस्य पूर्वोदा

जे०

४४

सौ:।।

९८

हृतवचनविरोधात् ।यदा तु निशीथव्यवहितपूर्वेद्युरेवोत्सवः प्राप्तः ।एकतरान्तोवा तदा निशीथे पारणा।।कर्त्तव्येति विज्ञेयो यदा
च्छेदेन नक्षत्रान्तमवाप्यते ।अर्द्धरात्रेपि वा कुर्यात्पारणं त्वपरे ह्यनीति ।हेमाद्रादाहृतस्कान्दवचनात् ।यदा दिवा रात्रौ वा ति
थ्यन्तर्जितोनुत्सवोऽस्वेदलक्ष्म्यादा पारणामिति मुख्यः पक्षः ।नक्षत्रान्तदर्शने तु तदन्ते तिथ्यन्तोपलक्षणं कल्पानुद्धृत्य तन्त्रान्ते लालात्तेपि तत्रैव पारणा।।का
र्यानतुमुख्यपक्षाद्वे ।।निशीथोर्ध्वं तावत्पारणानोपेक्षा।।इत्यर्थः ।।यत्तु ।।नरात्रौ पारणं कुर्यात् हिते वै नो हिणीव्रतात् ।तत्र निरूपपि
तत्कुर्याद्वर्जयित्वा निशामितिगोऽनिर्बंधेदाहृतवचनविष्णोर्ब्रह्मवचने महानिशायां पारणा।।निषेधः सम महानिशातोर्ध्वं कृष्णाकांतपरा
ललात्तेवगन्तव्यः ।पूर्वोदाहृतनिशीथपारणा।।विधायकवचनविरोधात् ।नोहिणीव्रतं जयंतीव्रतं महानिशाद्ध्यायामाद्युपनितनो
नामः ।निशीथोनात्रे नष्टमो मुहूर्त्तः ।तस्मात्विवासेमुख्यगौणा।।कालयोनन्यतनस्यापि लाते दिवस एव पारणा।।कार्या ।नतु मुख्यकाल
प्रतीक्षा।।महानिशायां वर्जयित्वा महानिशामिति निषेधात् ।यदा त्वर्द्धरात्र एवान्यतनकाललाभस्तदा तत्रैव कर्त्तव्या।।अर्द्धरात्रेपि
वा कुर्यादिति वचनादिति दिक् ।।अत्यशक्तस्तु गौणाकाललाभेऽकलवणालाभेपि वा दिवैव पारणां कुर्यात् ।।जयंत्यां पूर्वविद्धा
यामुपवासं समाचरेत् ।तिथ्यन्तेवोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणामिति ।कालाद्यर्थोदिनिर्बंधवचनात् ।उत्सवांतैर्जागरणाद्युत्स
वान्ते द्वितीयदिवसे स्नातनित्यर्थः ।। ।।इति जन्माष्टमीव्रतपारणाकालनिर्णयः ।। ।।अथ जन्माष्टमीव्रतनित्यकाम्य
निर्णयः ।। ।।तत्रास्य नित्यत्वं तावज्ज्योतिष्टोमवद्वीप्साश्रुतेनैकादश्युपवासवदकरणे प्रत्यवायस्मरणाच्च ।।गम्य
तेतत्र वीप्साश्रुतिः स्मावत् प्राजापत्यन्नेपसीयुक्तः श्रावणस्यासिताष्टमी ।वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिन इति ।।अस्या
र्थः ।।तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयंतीसंभवं व्रतं ।कर्त्तव्यं [illegible] जनैर्न पीत्यादिनिषेधोकर्जेश्वक्रपाणेस्तुष्ट्यर्थे

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता सा श्रावणस्यासिताष्टम्यां यद्व्रतं विहितं तद्विष्णवे वर्ष्णे कर्तव्यमिति ॥ तेन वाक्यजातेन प्राप्तफलादि सर्वं यानुवादे
ननित्यतामात्रविधानान्नवाक्यजातेदः कृष्णनाम ॥ प्रत्यवायस्ववृतां जविष्णोस्तनेसाव ॥ बहुलपक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतं । न करोति
ननोपवसन्नवति क्रूरनरानसइति ॥ तथा जन्माष्टमी प्रकृत्य अकुर्वन्नरकं यान्ति यावदिन्द्राश्चतुर्दश इति ॥ स्कंदपुराणे ॥ ॥ शूद्रान्नेन तु
पत्यापर्शवृहस्पत्योजने । तत्पापं लभते पुंसि जन्माष्टम्यां तु भोजने कृत इति ॥ तथा ॥ गृध्रमांसं यत्प्रोक्तं काकश्चौनं वा मुनिसत्तम । मासं वा
द्विपदांतु पक्षे कृष्णजन्माष्टमीदिन इति ॥ तथा ॥ कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम । ब्रह्मघ्नस्य सुना पुत्र गोवधं स्त्रीवधेपि वा
नलोको मुनिशार्दूल जयन्ती विमुखस्य च । जयन्तीवासने प्राप्ते कनोत्युदनपूनाम् ॥ पाप तेति लभात्रैगुण्यमहत्तेः कलेवनमिति ॥ ॥
काम्यनन्त्वनु स्कंदपुराणे ॥ ॥ जन्माष्टमीव्रतं ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः । कारयन्त्यथवा लोके लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा । स्मनानां वासुदेवस्य प्रकृत्यु
कालेन वेन्मुने । सिध्यंति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते इति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । मुहूर्तमपि लभ्येत
सोपोष्या सा महाफलेति । त्रैलोक्यजं सर्वपापं तेन मुक्तं द्विजोत्तम ॥ ॥ जन्माष्टमीव्रतनित्यकाम्यनिर्णयः ॥ ॥ अथ स्कंदपुराणोक्त
महालक्ष्मीव्रतं ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ सौभाग्यजननं स्त्रीणां [illegible] दोषोगपपनिकृंतनं । धनमैश्वर्यजनजननं तद्व्रतं ब्रूहि शंकर ॥ ॥ श्रीशं
कर उवाच ॥ ॥ साधु साधु सुधीर्मं महाबाहो यन्त्वया पृष्टोहं स्कंदानघ । [illegible] हं ते प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतं । येन चीर्णेन नरो दुर्गतिं जातिक
हि विनश्यन्ति सुलगा दुर्गता वापि विज्ञानविध्वागुहा । काम्यदेव्या व्रतं पुण्यं महालक्ष्म्याः षडानन । नामीणां च नराणां च सर्वदुःखापहं तथा ॥ स्कंद उ
वाच ॥ ॥ दिव्यं स्वनितमाहात्म्ये मर्त्ये केन प्रकाशितम् । विधानं कीदृशं ब्रूहि व्रतस्यास्य महाविभो ॥ ॥ शंकर उवाच ॥ ॥ देवासुरमभूद्युद्धं
पूर्णमब्दशतं पुरा । दैत्यैः सुरगणामधिपे देवानां च पुरंदरे । तत्र देवैर्महावीर्यैर्दानवा बलासमाता । असुरा निर्जिताः सर्वे पाताल तलमाययुः
केश्चिल्लीनां गताः केचित्प्रविष्टा वरुणालयं । गिरिदुर्गं समाश्रित्य केचित्स्थुर्महाबलाः । तत्र कोलासुरो नाम महावीर्यो महाबलः । गोमं

कौ०

तंदुर्गमोदुर्गमेनिमासितस्तन्निलयः॥ता नाजकन्यकालोके नृपवत्सो महगुणाः॥ आनीय गिरिदुर्गेष्वेव नमतामास सर्वेशः॥ नुमित्वान्यनिपत
त्रकामनृपी विहंगमः॥ एतस्मिन्नेव काले तु आगतो मुनिसत्तमः॥ सुतप्रचूर्वसम्पत्तो पुलस्त्यो गौतमः सह॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन स्तुत्वा चात्म
जनस्य ती॥ कोलासुने ज्ञातिनीं कन्याहेतोः॥ शिखिध्वजा ताकुञ्चनुर्जनेन सर्वे मम गत्यो स्मि महामुनिः॥ जेन तो जनिधिः पीतो विंध्याद्दस्त्व निवाति
तः॥ वातापीत्वाणानामानौ दैत्यो येन विनाशितौ॥ तं गच्छामो वयं सर्वे कोलासुनं वधायते जे इत्याभं त्रजनाः सर्वे गत्वा तमगस्त्ये वाघचाकुचुः सर्वे
जघाद्दतं कोल्लासुनं विवेष्टितं॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्ज्ञा हमैत्र्या वनुर्णा तेन गन्धर्वीः॥ स्वितिष्ठिति विनाशनाय कामना॥ नक्तवत्सला॥ नामस्पाद्रीतपस्य
न्तिवृत्तस्य विष्णुमहेश्वराः॥ तिस्रः सर्वामूर्त्तिमत्यस्तेष्वी सुस्वरूपायानताः॥ प्रविश्य तां महालक्ष्मीः शक्तिरूपेणासंस्थिता॥ सर्वेषां कृपितो देवीलो
कानां हितकाम्यया॥ इत्युक्त्वा स्वनितं गत्वा कोलासुनवधाय मम॥ निवेदय मखिलं तेभ्यः श्रीजलयोजनाः॥ तच्छ्रुत्वा निखिलं तेभ्यः ब्रह्म
विष्णुमहेश्वराः॥ सीघ्यात्रजे समाहूय वाचं प्रोचुर्जनेश्वराः॥ वेदानुसुनर्ष्टदे श्रुमौलिमाणिक्यमंडला॥ हनिष्यति महालक्ष्मीर्युद्धे कोला

कौः॥ ८८

सुरं निपुं॥ भगवत्यो मूर्तिमत्योद्भूलादिनिघनैः॥ आयुधैर्विविधैः कृत्वा जपमात्मार्थं पुगे॥ युष्माकं च सहायो सोऽयं आयक्तो यसमुद्र
वः भूतनाथो भूतमन्युर्जः सहायो न विष्यति॥ इत्युक्त्वा स्वनितं गत्वानुचुघुः कोलनाजसं॥ निनूघ्य वपुनी देवीजगज्जुर्जलदस्वनैः॥
जिघांतस्व दिशां दृष्ट्वा दिव्यं ज्योतिः स्वतत्क्रुधं॥ कोलासुनो पितच्छ्रुत्वा प्रोत्पपात महासनात्॥ नोपाणाः क्रोधताम्राक्षो मैनो निवगजांतकः॥ हस्त्य
स्वनथपादातं चतुरंगबलान्वितः॥ निर्जगौ पृतनाजो दुर्कालिकाप्राद्रवाशानिः॥ सकुंडलाशिनस्त्राणोक वर्णीय तवाणाघैः॥ वज्रगोघांगुलि
त्राणाः क्रुद्धो द्दत्रस्वापनः॥ ततो नाजससैन्यं तं तरभूतनाथे न संगतं दिवनानीमनोल्लासिपुद्धं च क्रैति नीप्याः॥ वृत्तो न वै जीमघोष्यैः वा
णाक्रौ कौननिः स्वनैः॥ निःशाननिनदैः स्वैवलोकः शब्दमयोऽभवत्॥ जहिलिद्वीतिवधनायावतामितनेतनं॥ वहृघेसमनं घोनमुष्टामुष्टि
कवाकस्वि उद्दतेनाजसबलं भूतनाथो महाबलः॥ ममर्द्द नाजसानीकं शनैनतिविदानगौः॥ हतं दृष्ट्वासुनबलं क्रुद्धा कोलासुनेनाणो अलि

८८

89

डुग्लगदापाणिस्ताडयामास तेन वै ॥ जजो मूर्च्छां महावीर्यैः सो नास्ति हतमस्तकः ॥ ततो देव्येति वेगेन ह्यालिदुद्रुवुरुद्धतौ ॥ त्रिशूलेन निज
घ्नुत्तैपट्टिशैः खड्गदानजन् ॥ मुष्टिनिस्ताडयामास तन्नैः स्वपदघ्नदानजन् ॥ पादघातैः समाज घ्नुः सिंहः कनिकरैर्यथा ॥ स कुंडलशिनस्त्राणि
दंष्ट्रोष्ठेन कालोचनः ॥ तत्तु कुटिपन्क्रोशेमानज सस्वामुहुर्मुहुः ॥ गदजातास्ताडयामास शिनः कैठांसकुजिकैः ॥ वृत्तं ज्ञुस्तांगपातास्तु
संत्यजः समदाकुलाः ॥ ततो घनुर्द्धनोच्चूत्वा वाणजालमवाकिरत् ॥ तासांशनीनमर्माणि निर्दन्नृशानपुनागमैः ॥ ननादवक्ष्यवेनासि
हदजेवास्तिन छन्नैः ॥ ततः क्रुद्धतनास्तोस्तुतं पादे जगढ्हुच्छ्री आकाशेत्राम जित्वा तं विज्ञिपुर्गगतौ क्रुधा ॥ कालासुतौ निपति
ताजाव दुत्थातु मिछ्ती ॥ तावन्निर्गत्य जलज्जमी सीपादास्पीप्रत्यपीडयत् ॥ तत्यादपीडितं तज्जोविच्छत्जनयनेत्यर्थो ॥ मुखकैः
स्वनी कृत्वा ततो मोहमुपोजिवान् ॥ ततो देवाः स्वर्गघर्घामृनुष्पात्रनयन्यथा ॥ अस्तुवंदेवनार्यस्तनन्तुः सैमदाकुलाः ॥ देवदुंदुन्त
जोनेदुः पुष्पदृष्टिः पपात ह ॥ दिसः प्रसेदुर्म्मनुतो ववुम्मेन्द स्थिरं जगत् ॥ सुनामुनशिनोनत्नचंचत्पादामहाबलाः ॥ देव्योदेव्यो हनज ।
नेनजान्तिकोलापुन्प्रति ॥ आजान्तीपञ्जजीवीनपमुक्तपादांगम्बृरेवलाः ॥ तुष्टा जपनजापैस्तज्ज्याना जकन्जागणोमुदा ॥ ॥
नाजकन्जाकृतुः ॥ ॥ वंदात्तुर्चीनमुनद्वंदकिरीटकोटिनोविच्छयानिकनकोल्पितनत्नदीपं दिविल्वदीजचनणाशिनणीजनानां
सेवामहे सकलमंगलवर्द्धनाय ॥ उत्फुल्लकैरवदलायतलोचनाय गंडोल्लसद्बकुलकुंडलमंडिताय ॥ नाकाशशिप्रतिसर
ननकोमलायितस्येनमः ॥ कमललोचनवल्लभाय जौसङ्गककल्पलतिकाफनिकंठभूषाकेयूरहेमकटकोज्ज्वलकैंकणाय ॥ सै
स्मानसागनमुखेपतितोममाघपदे ॥ त्वदीजकनजाष्ट्रिमनेंगमातः ॥ दृष्ट्वादेविजनागजेजापिधिविधात्रप्साधिपत्जेगताविष्णो
धेजासिजाचकाननतनलीनीलजमालाच्चमौ ॥ किशाग्निप्रहतत्त्वदीजचनणाक्षद्वाजसेवानतं ॥ कातुणपाम्हतसानपूतितहृशामाम
घमस्येखनी ॥ मल्लीविषुल्लकुसुमोज्ज्वलमध्यमायामिल्लजानजितनानकविचित्रितामा ॥ उल्लसद्धेमनिकषोज्ज्वलकाय

श्री॰

कान्ति। लक्ष्मीः सर्वप्रणामतीक्षिणमातनोतु इति स्तुता महालक्ष्मीर्लक्ष्मानामिष्टदायिनी। यो नित्यो धर्मेविष्णुश्चमिति तासीव
नैददौ। दृष्ट्वा तास्तु मुदा देवी सानुरूपं वरप्रदाप जेत्। तानि नित्यपि विता देवीवर्नं चर्यं ददौ मुदा। गाजकन्याल तदा सर्वांसु क्का स्वपुनमो नृपः
राज्ञः। कृतातिलकेषु पूज्या लक्ष्मीः सर्वकामदः। तास्वनुः प्राप्ति जोगिन्यो महालक्ष्मीपतिर्महान्। नृत्यति निवहे तत्र गीतवादित्रनिःस्वनैः।
पुनो देव्या महालक्ष्म्याः करहाटपुरे निशि। एवं प्रजानाशा सा देवी विष्णुना माप्य डाननम्। व्रतस्या स्य विधानं च ब्रह्मणुमनो विधानतः। मा
सिनाकृपदेषु ल्केपदेऽप्येष्टायुतारष्टमी। त्राचर्द्ध्यं पूजनं तत्र महालक्ष्म्याप्य ता मसितः। कनिष्यामि व्रतं देवि तव जक्ता लक्षणा प्र(भा)तः प्रवि
घ्नेन मे यातु समाप्तिं त्वत्प्रसादतः। इत्युच्चार्य ततो वध्वा डोरकं दक्षिणे करे। पोडशाग्रं थिसहितं गुणैः षोडशाभिर्युतं। ततो व हेम
हालक्ष्मीं पूजयेन्निपताम वान। गंधपुष्पेः सनैवेद्यैर्यावत्कृष्णाष्टमी दिनं। तस्मिन्दिने तु संप्राप्ते कुर्यादुद्यापनं व्रती। दत्त्वा
मंडपितां कृत्वा माल्पूनत्योपशोभितां। त्रिभूमिकां चतुर्स्तुल्यं ननादीपेन लंकृतां। वतस्रः प्रतिमाः कृत्वा सौवर्णीस्तत्वनूपितः।
स्नपनं कानयेन्नारीं पंचामृत विर्तनतः। षोडशेनुपचानैश्च धूपदीपादिभिस्तथा। जागनं तत्र कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः।
ततो निशीथे संप्राप्तेऽभ्युदितेमतदीधितो। कृत्वा तु स्थंडिलेपश्चात्पंच गव्यप्रपूजयेत्। दद्यादर्घ्यं च नगेव्रतीत स्मै समाहितः। जी
चोदास्मिं वसं नूतेकमले कमलालये। प्रजस्व सर्वकामान्मे विष्णुवक्षस्थलालये। पुत्रान्देहि यशो देहि सौख्यसौजाग्यमेव वा। क
लिकालिम लकालिविकनालिनमोस्तुते। त्रैलोक्यजननेनेत्राहि विनद्देनाक्ष वत्सले। एकनाथजगन्नाथेजमदग्नि प्रजेप्यपु।
नेपुके त्राहि मां देवि नामम मातः शिवं कुरु। भूतनाथ जगन्नाथ प्रसीद पुत्रुष्पोत्तम। कृपाल कर्दकामूलडमनुव्यम्न हस्तकः। शि
वं कुरु महालक्ष्मि श्रासिपं खामुनारजानी। त्रेनेतैर्मर्ह हालक्ष्मीं प्रार्थ्य सो त्रिपूजोप्पिता। चंदने तालपत्रैश्च पुष्पमालादिकैस्त
था। नवे सूर्पेच्युत्तनपाणिज्जिष्वानदु विधानि तु। प्रत्येकं षोडशैतानि पूरा पमोनिवेवहि। तान्यन्येन समाच्छाद्य व्रती दद्यात्समंत्रकं।

श्रीः॥

१०

९०

९०

जीवो दत्तोऽवसं नृतालक्ष्मीरर्चितसहोदना। व्रतेनानेन संतुष्टा श्रीपतना विष्णुवल्लभा। इंदिनाव्रतिगंकाति इंदिनावेदपातिव। इंदिनृ
तानि कोत्ना नृपांई दिना जैनमोनमः। दत्वार्घ्यं पापजनादींस्स स्तोत्रि जाणिंपुजान्वितो। चतस्त्रः प्रतिमा मासाद् ब्राह्मणाय निवेदयेत्। सधु
कल्जं सुनिर्घल्पं व्रतीनो जन्ममावनेत्॥ ॥स्कन्द उवाच॥ ॥केनेदं स्त्रीकृतं पूर्वं कथमस्मिन्प्रकाशितं। ब्रूहि मे वल्लनो द्विजपंघ हे
तवल्लनः॥ ॥शौनक उवाच॥ ॥आसीद्राजा साधर्मो सोमो मंगुलासीरतिश्रुतः। कुंडिनेनगने नम्यत स्य पञ्चावनी द्विजा तमाग
तः कश्चिद कः सच कोशाला लोलमः। अज्ञात नाम्ना तस्यासीनमत्र कैन्पपस्तदा। तवल्लक इति ख्यातो वजू वाद्धिजसत्तमः। कदाचिन्मृगा
ज्ञाशङ्कात्रृपालो वनमाविशन्। तत्र विचाव नाहादीन्नमृगान् हल्लासह। ग्रशः श्रान्तरूपनिगतः श्रीनोव्हजमूलमुपाश्रितः। कंदकं
वपाणि वाना नृत्रेप्प ज्ञामास सर्वशः। वनं जलं तेनापश्यन्नि खिन्नं ध्यात्वा प्रयत्नतः। ते गत्वान्पतिं प्रोचु मात्रं नद्रति दुःखिताः। तव
ल्लकोपि वन्नाम विपिनं तदतींद्रितः। भ्रममाणस्तदा पुश्यन्नकाश्चिस्त्व वनगह्वने। मम्यं सनो वनं दिव्यं कुमुदोत्पलमंडितं। तत्रापश्यद्वेव
कन्यादिव्यरूपा मनोनमाः। ध्याधेड्गीस्वातुनपनाः पीनोन्नतपयोधनाः। हानकं कमाकेयूनन्नूपुनालङ्कृताः। ग्रुप्ताः पूजयन्तीर्महाल
क्ष्मीः व्रतरूपामसादनान्। तवल्लकोपि पप्रच्छ किं इं कथ्यतामिति॥ ॥द्विजऊचुः॥ ॥…महालक्ष्मीव्रतमिदं सर्वकामफलप्रदं।
क्रियते स्मानिने कामानुमनोजिलत्वजाक्कितः। तवल्लकोपि तच्छ्रुत्वा व्रतं जग्राहरुत्तक्तिमान्। तदनु ज्ञाभिगृहं …स्पजलमादापसत्व
रः आजगाम जलं तस्मै दत्वाप्रीजलिनासह। जलं पीत्वान्पोस्तस्यादृष्टवानरुं …कंकने। किमिदं डोनकावेद्धनूकिं व्रतं कृतवान
सि। नाद्गा पृष्टस्तल्लो पिकथयामास तद्व्रतं। तच्छ्रुत्वानाजशार्दूलो व्रतं जग्राह हर्षाक्तिमान्। वल्लकेन सहितानाजा हर्षपुनमा
पयौ। पश्चाव्रतींगृहं गत्वा नपानमुमनाः सफुनमममानोथ सादेवीतेननाज्ञाप्रिजे। वैतीं हष्ट्वाडोनकं हस्ते कुपिता नष्टं तकापिन
कजातवैविधितो व्रूहि कपावडंमुडेनकैमा वादीनन्यथाप्येतल्लक्ष्मी व्रतमनुत्तमं। इत्युक्त्वा तुष्टिजेपासौ हस्ते विछेद डोरकं

वं ८

म०

ज्वालामालाकुलेव ह्नौञ्जि ग्नवत्पतिकोपिता। हाहा कष्टमिदं पापं कृतं मूढतया मया। इति निर्वेदमापन्नो राजा तत्याज वनगह्व-
रे सा च हानिं जयौ पापान वहानिजयौ नृपः। महालक्ष्मीपरित्यागात्। सानाप्यै जलवर्जितो भ्रममाणो वने तत क्षिन्नः कश्चिद् इतिमा
नुजाश्च। विचरन्नी वने तत्र ज्ञाणेकस्मिन् दिशाश्रमी। ददर्श मृगशृंगीकौशिकी। तत्कृष्णमृगानिचिती तत्रापश्यन्नृवने नमपूर्व वसिष्ठं मुनिपुंगवं।
ववंदे स नतोतस्य पवित्रं ज्ञात्वा दुःखकर्शिता। त्रिनेघ्यालवामुनिस्त्रलस्यो ज्ञातवान् दुःखकारणं। महालक्ष्मीपापवाने॥ ज्ञानविज्ञानवक्त्र-
प्यात धृतकानजामासनस्य दुःखोपशांत पोत दुःखं लक्ष्मीदेवविनष्टमत्तवन्तदा। पुनस्स मृगजा सक्रोधो नृपालो वनमाविशत्।
कैविन्मृगी समाविश्रवाने नैकेन वा कुमारैः। अन्वगच्छन्मृगापदं तस्याश्रमम पागमन्। ववंदे मुनिं ददर्श गनेव वसिष्ठं वीतकल्मषं॥
कृतातिथ्यार्घ्यपाद्यश्चाचवनंती वदर्शितिकान्ता हाव्रतावविलासाघोहेनंती हनिशोनं॥ मीदं निर्गत जनपुतिः प्रोवाच मधुरं वचः
वामोद्धकासि कल्याणि किमर्थं च न सेवने। किंनाम नीमानुष्वी बातपंजनि णीचानुहासिनी। किमत्र व कुनोक्के न नजमानं तं जगामे
नृपेणानेन तत्त्वं क्रिम स्मितावाक्यमब्रवीत्। पुनर्नेजामिना ऐत्वामवैहिम दृष्टीतव। महालक्ष्मपरत्वानो त्वजा हीनो व
सां ज हीमुनीच्चस्याश्रमे नम्पेतजुगुल्मोपशोजिते। ममोपनिकृपाविष्टो महालक्ष्मीव्रतोत्तमं। कानजामासविधिवत्सर्व
दुःखोपशांतये। तजोक्कैवचनं श्रुत्वा हृष्टा पुत्रकुलत्रलोवनः। ऋण्पेननुज्ञामादाय जाह्निजामादाय सत्वनः। हृष्टपुष्टजनैर्जुष्टं
पताकाध्वजशोभितं। पुनः स्वर्लं कृतं दिव्यं हेमप्राकारशोभितं। प्रविवेश ततः स सांज्ञैस पौनैनातिवंदितः। महालक्ष्मीव्रतं नृपस्तजा
सहचकार ह। भुक्ते हत्तोगान विपुलान्पुत्रैः पौत्रैः समावृतः। नृपालः सर्वचितो मोक्षतवल्लौ मातपतीजयो। महालक्ष्मीप्रसादत
सन्निधिः सर्वसम्पदाम्। एवं व्रतावासादवीन नामामिष्टदायिनी। सर्वपापहरादेवी सर्वदुःखापहारिणी॥ एवं षोडशवर्षांतु
कत्वे व्रतमुत्तमं जः कनिष्पतितं स्पाशस्व जीसि द्विजपासतं लाके पलाश्व पुष्पैतिदासाऽवमनोनथान्। नानीवापुनुण्

९१

श्री॥
८९

८९

मंत्रेणानेन देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत्॥ मूलेन विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम्॥१॥ मंत्रस्तु॥ एहि हि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते। ज्येष्ठे
त्वं सर्वदेवानां मत्समीपं गता भव॥१॥ इत्यावाह्य तां मातृनिवर्णामिति संपूज्य॥ ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः॥ शर्वायै ते नमस्तुभ्यं

कृत्वा प्रतिमुद्दालकाख्यं व्रतं जलनतः सैवेते हनि तुद्रपद्मजसुनाः पुष्टीति तस्य त्रिजीतत्पादोपनिमज्जजन्ति मनुजासोलि त्रत्तामेंड
लोकस्मिन्नेव कुटुंबिनी वसति सा लक्ष्मीस्वरूपं विष्णुना॥ सञ्चक्षा वाप्यत्तक्षपा वा कुर्यान्नेव्रतमुत्तमम्॥ अंतकालि स्वरूपं विष्णुः संसारा
न्मुनि निवर्त्तते॥ इदं व्रतं पुण्यानि तां स्वावपेद्वास माहितः॥ न संत्यजति तं लक्ष्मीन लक्ष्मीर्न्नैव कामजेत्॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्ग
लोके महीयते॥ इदं व्रतं तस्मिन्दिने ज्येष्ठायोगः तदप्यानन्त्यं॥ ज्येष्ठायुताष्टमीति स्कंदपुराणे॥ एवापि निधानात्॥ ज्येष्ठायोगासंत
वेतु केवलायामा न तु ह्यं समापनीं त्वस्यायां त्रयोदयकालव्यापिनी तस्यां कर्त्तव्यं तत्काले सं प्राप्ता दिविधानेन तु योदय व्रतव
संत्रादन त्रतैचैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति पूर्वोदाहृतवचनात्॥ उत्तरत्रसंत्रादयोलन मुहूर्त्तेत्र व्यापिनी तद्दोलनासमा
वसमापनीयं तदुक्तं पुराणे॥ समुद्रजमहालक्ष्मीव्रतं प्रक्रम्य॥ पूर्वा वा परविद्धा वा गाह्याचं त्रोदये सदा॥ त्रिमुहूर्त्तापि सा पूज्या
पंततस्वार्धगामिनी॥ ॥इति महालक्ष्मीव्रतं॥ ॥अथासामेव ज्येष्ठायुक्तायां लिंगपुराणे॥ उक्त ज्येष्ठापूजाकन्यास्था कोष्ट
मीशुक्ला ज्येष्ठर्क्षमहती स्मृता॥ लक्ष्मीपूनिहानायज्येष्ठी तत्रप्रपूजयेदिति कन्यास्थार्के ताद्रमासेऽत एव भाद्रमासविवक्षया॥
पुराणे॥ समुद्रजा भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते यस्मिन्कस्मिन्दिने वापि ज्येष्ठादेवीं प्रपूजयेदिति॥ इति ज्येष्ठापूजा॥
अथ दुर्गाष्टमीनिर्णयः॥ ॥सा चाश्विनशुक्लाष्टमी तस्यां दुर्गोपवासादिकं विहितं तेन नवमीविद्धा कर्त्तव्या न सप्तमीविद्धा
जीतदुक्तं मुमवाक्ये वसुनं यथा नीति॥ तथा नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता॥ नवम्या सह कर्त्तव्या यस्यादष्टमी सर्वदा बुधैः॥
पुत्रान्हंति पशून्हंति हन्ति राष्ट्रं सराजकं॥ हंति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीवेधसंयुता॥
वर्ज्जनीयाष्टमी यत्नाद्वोनाश्यमत्तीं प्रयुक्तिनीति॥ स्मृतिसमुच्चये॥ सानम्हाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा॥ सप्तमीसंयुता नित्यं

शांकर्यै ते नमो नमः॥ श्रेष्ठे श्रेष्ठतनये निष्ठप्रतिष्ठ्व प्रसादिनि॥ एहि हि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृहाण सरस्वती सर्वा ... ५

शोकसंतापकारिणीति। तथार्जुनेन सप्तमीयुक्तापूजिता तु महाष्टमी। इंद्रेण निहतो जंभो सदा दानवपुंगवः। तस्मात्सर्वप्रय
त्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी वर्ज्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकांक्षिभिः। सप्तमीशल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोपि वा। महाष्ट
मीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते। सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत्। तेन शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रधनक्षयात्। इति सप्तमीश
ल्यसंविद्धा वर्ज्जनीया सदाष्टमी। स्तोकापि सा तिथिः पुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेदिति। दुर्गोत्सवे। नवमी च सदा देव्या मूर्त्तिदैत्य
विनाशिनी। अतएव बुधैः पूज्या [illegible] दष्टमी नवमीसंयुतेति॥ पद्मपुराणे॥ अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता। [illegible]र्द्धना
रीश्वरं तद्धि उमामाहेश्वरी तिथिरिति। नवमीयुक्ताष्टमी [illegible]वारजोगे प्रशस्ततरं तदुक्तं। अष्टम्यां तु उदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी
भवेत्। कुजवारेण भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः। इति। जानीतु महाष्टम्यामाश्विने मासि शुक्लके। [illegible]कातिथी सप्तम्या पियुक्ता
कार्या मूलेन न तु विशेषतः। तथा [illegible]लिङ्गा वनजा हिनाव प्रोनल क्वचित्। सर्व्वसिद्धिप्रदा सा मित्रपाणामर्चितो ग्रहैः। नत्रापनि
प्रकाल्यास्मम घोष्यादर्द्धन क्रिया। तस्माद्धि सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः। नित्यमेवमादिति पूर्वविद्धाविधायकानि तिलाप वि
दिनेष्टम्यलाभविषयाणि। पूर्वेद्युर्वाहतवचनविरोधात्। सा नि च सप्तम्यामुदिते पूर्वेपि न तस्याष्टमीत्वेन। तत्र दुर्गोत्स[illegible]कुर्या
न कुर्यादपरेहनि। तथा यदाष्टमी तु संप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः। तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेहनि। दुर्गोत्सवं तत्र जानीया
न्नवम्यां तत्र पूज्यते। इत्यादीनि परदिने अष्टमीलाभेपि सप्तमीविद्धाविधायकानि। तानि पूर्वोदयकालेन नवम्यालाभविष
याणि। तदुक्तं स्कन्दे संग्रहे। यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेहनि। तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृपेति। दुर्गोत्सवेपि
उक्तं। स्निग्धयोपत्रजपं जानिन नाधिपा पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेदिति॥ ॥ इति दुर्गाष्टमीनिर्णयः॥ ॥

श्रीः॥ ९२

९२

९२

अथात्रैव प्रसंगाद्दुर्गानवमीनिर्णयः॥ ॥सा च दुर्गोत्रतपूजादौ पूर्वविद्धा ग्राह्या॥ तथा च [illegible]ः॥ सावणी दुर्गानवमी दुर्गा चैव
हुताशनी॥ पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति॥ तद्विष्णुधर्मोत्तरेपि॥ अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता॥ सा महानवमी नाम
त्रैलोक्येपि सुदुर्लभा॥ कन्यांगते सवितरि शुक्लपक्षेष्टमी युता॥ मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृतेति॥ अत्र मूलं महा॥ मूलाद्यनक्षत्रयु
पलक्षणम्॥ तदुक्तं लिंगपुराणे॥ दुर्गापूजासु नवमी मूलाद्यनक्षत्रान्विता॥ महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी॥ बलिदानप्रकर्त्तव्यं
तत्र देशः सुखावहः॥ बलिदाने कृतेष्टम्यां पुत्रसंगोत्तवेदिति॥ यत्नात्॥ नकार्या दशमीविद्धा नवमी तु सदा बुधैः॥ नवमी दशमीविद्धा यज्ञे कु
र्वीति विमोहिताः॥ इत्याद्यनेप्यांत्तवेत्सर्वं बलिपूजाविधानकमिति द्धकविद्धवचनं॥ तद्युद्धाधिकायां नवम्यां न कर्त्तव्यमित्येवं परं॥
अन्यथा पूर्वादाहृतपूजादिजेपत्नी निंकेति बालकजविनोद्य प्रसंगः॥ ॥इति दुर्गानवमीनिर्णयः॥ ॥अथात्रैव प्रसंगात्प्रतिपदादि
पुनवम्यंतासु तिथिषु ततविष्णोत्सनाधुक्तो दुर्गोत्सवः॥ तत्र दर्पतेतविष्णोत्तरे॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥पुण्यां महानवम्येष्वातिथी
नामुत्तमा तिथिः॥ अनुष्ठेजा नान्नेः सर्वै प्रजापालैर्विशेषतः॥ भवानी तु कृजे पार्थ संवत्सरसुपाजवा॥ भूतप्रेतपिसाचानां प्रीत्यर्थं चो
वापयत्॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥कस्मात्कालाश्च दत्ता जनवमी महशांछिता॥ किमादाव पिकृष्णा सीज्जगवत्यपि जाति थिः॥ यशोदा
गर्भसंभूते सुतभोजाश्ववर्तने ऊता होपूर्वमेवाही कृतत्रेतयुगादिषु॥ जेवान्येप्राणिनः केचिद्व्यंते घातजन्निच॥ अर्हंता प्राणिनां तेषां
कागतिः पापलोकिकी॥ स्वयं धतां धातूपताम न मोदयता तथा॥ एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि केशव॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥पार्थपा
पनमाशाक्तिनर्नतालोकपूजिता॥ अर्धसर्गगता शुद्धा ता वगम्या मनोहरा॥ अष्टाष्टमी कालकाली सुषुम्णा सर्वमंगला॥ माया कात्या
यनी दुर्गा चामुंडा शंकरप्रिया॥ ध्यायंति तां योगिनतः सा देवी परमेश्वरी॥ नृपत्ते दैत्यनामत्ते दैत्यवानी पूज्यते शिवा॥ नवम्यांतु

ने० ९३ श्री॥ ८२

नवम्यां तु देवदानवनायकैः । गंधर्वैः किन्नरैर्यक्षैः पूज्यते किन्नरैर्नरैः । अन्येनापि प्रमादेन तु संप्राप्ते पूर्वं प्रवर्तिता । पूजिता या पुरा देवैः सं-
न्यस्तपूर्वेण तैः सुरैः । आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता । सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा । कन्यागते सवितरि
शुक्लपक्षेऽष्टमी युता । मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता । अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकां । पूजयित्वाश्विने मासि वि-
शोको जायते नरः । तर्जयन्ती चतुष्काने विघ्नौघैर्दं यातिष्ठ पनानर । नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनुपमं मंगलम् । सा पुण्या सा पवित्रा
सा धर्मसुखदायिनी । तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी । तस्यां ये पूपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः । सर्वे ते स्वर्गतिं
यान्ति घ्नतां पापं न विद्यते । न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः । यथा संतुष्यते मेध्यैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी । पुद्दिरपके दुर्गो-
त्पन्ने ते विविधा यत्र पोतवः । स्वर्गान्नृपान्ति कौन्ते प्रघातजन्तोपसखिनाः । तवानी प्रागतोप्राणाने ष्यजाता युधिष्ठिर । ते ष्वां स्वर्गो ध्रुवो
वासो वीनक्षत्रमनसौप्रिपाः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुरुनन्दन । तेषु सर्वेषु पूज्यासीन् नवमीमें पंसुनाचिंता । प्रसिद्धानादि नियतो
वर्षे वर्षे युधिष्ठिर । तृतोनृपोवतानेश्वन्नवानी पूज्यते मुनेः । भवतीर्णोऽवतीर्णा वा तु विदेत्ज निवर्हिणी । स्वर्गपातालमर्त्येषु कनोति
स्थितिपालनम् । सिष्णा कालीमहादेवी यसोदागर्भसंभवा । कंसासुनस्योत्क्षमींगेपादगत्वा गगजा विपनू । ततः प्रहृति देत्जघ्नी यशोदानी
दिनी मृगा । विन्ध्याचले स्थापयित्वा पुनः पूजा प्रवर्तिता । पूर्वं प्रसिद्धापि पुनर्योगिन्या महिमा कृतः । तु विसत्योपकानाज सर्वोपद्र
वशांतये । एवं च विन्ध्यवासिन्याः न कुनात्रो पवासिना । एकान्ते नु नन्दने न स्वसक्षपापानवितेन च । पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पु
नेपुने । गृहे गृहे शक्तिपर्वे ग्रामे ग्रामे वने वने । स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैर्वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैः म्लेच्छैरन्यैश्च मा-
नवैः । स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु । जपानिलाष्णीकपतिः । प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । लोहाभिसारिकं कर्म कानजेयावद

मीं उपंकानये दिद्धान् नवसप्तकर्णं वनं ॥ आग्नेये कानपेत्कुंडं हस्तमात्रं सुशोभनम् ॥ मे
मी ॥ आगुदङ्प्रवणोद्देशे पताकाभिरलंकृतं ॥ राजचिन्हानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि नानि च ॥ आनीय मंडपे तानि सर्वाण्यपि त्राधिवा
खलात्र यसं पुच्छनोन्नाश्व च्छत्रं लानया ॥ राजचिन्हानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि नानि च ॥ आनीय मंडपे तानि सर्वाण्यपि त्राधिवा
सयेत् ॥ ततः सुत्राल्लातोऽस्मात् तः शुक्लांबरधरो युक्तिः शुक्लानपूर्वकैर्मंत्रैस्तल्लिंगैर्जुहुयादाज्यं घृतं ॥ लोहनामा च वत्पूर्वं दानवः सुमहाब
लः ॥ स देवैः समरे क्रुद्धैर्युध्यासकलीकृतः ॥ तदंगसंभवं सर्वं लोहजं दृश्यते जितो ॥ शस्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यं पापं संसक्षतं घृतं ॥
हुतशेषं तु नेंगा ॥ राजानमुपहारयेत् ॥ लोहाभिहारिकं कर्म तेनैतद्दृष्टिभिः स्मृतं ॥ वस्त्रपल्यपजनानत्र गजाश्वान् समलं
कृतान् ॥ त्रामपेन्नगने भिः संतूर्यघोषपुनः स्नानात्प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वासं पूज्य पितृदेवताः ॥ पूजयेद्राजचिन्हानि
लमाल्य विलेपनैः ॥ हुतशेषं प्रदातव्यमोपनाय निकेगजे ॥ तस्याभिहन्ता ॥ द्रान्तो विजयः समुदाहृतः ॥ ॥ पूजामंत्रः ॥
त्रवन्ना मिपुनानोक्तान हितव्यैः सुपूजिताः ॥ प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्जेशोबलीं ॥ जयार्थं डीघादर्पतिशिवा जैमी वर्षुं घरी ॥ तथ
नन्नादप्रनृना जानीं विजयानोग्यवृद्धये ॥ ॥ छत्रमंत्रः ॥ ॥ गीघर्घकुलजातस्त्वमात्त्वः कुलदूषकः ॥ त्राप्ता ॥ सत्यवा
क्येन सोमस्य वरुणास्य च ॥ प्रभवाञ्च हुताशस्य वर्द्धस्व त्वं तुरंगम ॥ तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा ॥ रुद्रस्य ब्रह्मची
र्येण पवनस्य बलेन च ॥ स्मरत्वं राजपुत्रत्वं कौस्तुभं च मणिं स्मरन् ॥ यां गतिं पितृहा गच्छेद्वृक्षहा मातृहा तथा ॥ भूमिहानृत
वादी च य च त्रियश्च पराङ्मुखः ॥ सूर्यचंद्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुःकृतम् ॥ व्रतं स्वतां गतिं त्रिप्रतं तच्च पापं तवेत्रव ॥ वि
कृतो यदि वा गच्छन्नो युद्धे घ्नति तुरंगम ॥ रिपून्विजित्य समरे सह भर्त्रा सुखी भव ॥ ॥ अश्वमंत्रः ॥ ॥ शक्रकेतो महावी
र्य शपामवार्तिचजाम्पह ॥ पतन्निहन्त्वेन ते पयथा नानाजा ॥ ध्वज ॥ कश्यपे जामृतत्र्रातन्नेगन विष्णुवाहन ॥ अत्रमेयद्युनाय

नी०

९५

सी०॥
८४

नेनाणे देवानिसूदन । गतुत्मन्नमातुतमतिब्व जिसन्निहिता जतः । शास्त्रवन्जाणुघान्नत्रनजात्वं निपूनवेह ॥ ॥ध्वजमंत्रः॥
कुमुदैरावणः पद्मः पुष्पदंतोथ वामनः । सुप्रतीकोंजनो नील एतेष्टौ देवजोनजः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समा
सणाः । भद्रो मंद्रो मृगजश्चैव नाज संकीर्ण एव च । वने वने प्रसूतास्ते पूथा निसुमहीति च । पातु वो वासवोतु प्राश्रादित्याः समृतुरणाः ।
मलोनेनजनागेंद्र स्वामीवप्रतिपाल्यतां स्त्रवाणुहिजजं पुद्धेगमने खाहिनो त्रजा । सीसिसोमा दूलं विष्णोस्तेजः सूर्जो जवो
निलान । धैर्य मनोर्जवोनु प्राप्यशो देवात्तु नंदनान् । पुद्धेनजीतु नागा खक्षिरास्यसहदैवृतैः अश्विनौ सह गंधर्वैः पातु त्वां
सर्वतः सदा । हस्तिमंत्राः । पुनश्चूतवसवोतु प्रावाणुः सोमो महेश्वरः ॥ नागकिन्नरगंधर्व पन्नजूनगणामहा ॥ अमला सुम
हादेत्याः शूनपामान्निः सह । शक्रः सेनापतिः स्कंदो वरुण ॥ स्वासितास्त्वं पिशाच दहन्तु निपूनसर्वान्नाजा विजयमष्ठतु
जानि प्रपुष्कन्य निधि दूष्णा ॥ निसर्म नतः । पत्यं स्वपनिशात्रू ॥ हतानि तव तेजसा । कालनेमिवधे जद्धे त्रिपुरघात
ने । हिरण्यकशिपो युद्धे देवासुरतथेतया । शोभितासि तथैवाघ योत्तजामासरन्मन । नीलीश्वेतामिमां दृष्ट्वा नश्यंत्वाशु
नृपानपः । व्याधिभिर्विविधैर्घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः । सघः स्वस्थाञ्चवं त्वस्मान्त्वक्षाते नोपमार्जिताः । पूतनानं
वतीनाम्ना कालरात्रीति पाम्हता । दह त्वाशु निपून्सर्वान् पताके त्वं मपाम्हताः ॥ ॥पताकामंत्रः॥ ॥असिर्वि
शसनः खड्गो [illegible] दुनास द [illegible] विजयश्चैव धर्म्माधानस्तथैव च । इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका [illegible] देवो जनार्दनः । पितापितामहो देवः सर्वं मां पालयस्व
दा [illegible] तानि घानाजखड्गाजत स्मे शुद्धात्मने नमः ॥ ॥खड्गमंत्रः॥ ॥शार्म्मवित्

८४

स्वर्सीनामे वर्मेशाघोजशोनुदि। नजमानजाणीजोहतवानघनमोस्तुते॥ ॥चर्ममंत्रः॥ ॥दुंदुत्तेत्वंसपत्नानांघोणाघ्व हृदयंततः
स्वसीनामे वम्मेशाघोजशोनुदि॥ नजमानजाणीजोहतवानघनमोस्तुते॥ ॥त्रह्णयंतिचवर्हिणा॥ तथाद्युतवशद्वेनहष्यंस्माकंमुदावहः॥ जथाजीमू
त्तवत्तूमिपसैन्यानांतथाविजजवर्द्धनः॥ जथाजीमूतघोषेण॥ ॥त्रह्णयंतिचवर्हिणा॥ तथाद्युतवशद्वेनत्रसंत्वस्मद्विष्णोना॥ ॥दुंदुभिमंत्रः॥ ॥सर्वायुधमहामात्रसर्वदेवानिसूदन
तशद्वेनसर्व्वा॥ ॥स्त्रासोनिजाजतो॥ तथावृतवशद्वेनत्रसंत्वस्मद्विष्णोना॥ ॥ ॥सर्वायुधमहामात्रसर्वदेवानिसूदन
तशद्वेनसर्व्वा॥ ॥स्त्रासोनिजाजतो॥ तथावृतवशद्वेनत्रसंत्वस्मद्विष्णोना॥ ॥ ॥चापमंत्र
चापमासघ्घनजशाकेशाजकसल्लमेः॥ धृतंक्रष्णेननजाथमहानाथहेनो॥ ॥चात्रजीमूर्त्तिगतंदेववतुनस्त्वंनमाम्यहं॥ ॥चापमंत्र
चापमासघ्घनजशाकेशाजकसल्लमेः॥ विष्णुनाविधृतोनित्यंअतःशान्तिप्रदोत्तव॥ ॥शंखमंत्रः॥ ॥मारीकुकनरीकाश
पुण्यपलीरवपुण्यपानांमिगलानांवर्मगलो॥ विष्णुनाविधृतोनित्यंअतःशान्तिप्रदोत्तव॥ ॥शंखमंत्रः॥ ॥मारीकुकनरीकाश
हिमडिंडिनिपांडुन॥ प्रोत्सासनासुदुनितंचामनामनवल्लस्त॥ ॥ ॥चामरमंत्रः॥ ॥सर्वायुधानांप्रथमानिर्मितासिपिनाकिन
शूलायुधाग्न्यांनिःकृष्य कृत्वामुष्टिंगन हिश्रुतं चंडिकायाप्रदत्तासिसर्वदुष्टनिवर्हिणी॥ तवाविनचितावासिदेवानांप्रति
पादिता॥ सर्वसत्वांगभूतासिसर्वाशुभनिवारिणी॥ शुभिकेनजमान्नित्यंजीशीतिसंजघनमोस्तुते॥ ॥छुरिकामंत्रः॥ ॥त्रोसाना॥
जदुष्टानांसाधुसंगरहा॥ ॥जवात्रसा॥ ॥निर्मितास्त्वासिव्जवहानप्रसिद्ध्ये॥ जशोदेहिसुखंदेहिजजदोत्तत्तनृपते॥ ताडनासुनि
पूनसर्वान्हेमदंडनमोस्तुते॥ ॥कनकदंडमंत्रः॥ ॥विजजोजजदोजेतानिपुघातीश्रुत्तंकनः॥ दुःखहायम्मेदःशान्तःसर्वोति
ष्टविनाशनः॥ एतेष्ठांसन्निधोजस्मात्तवसिंहासनहावलाः॥ तेनसिंहासनेनित्यंविवेर्वदेशुगीजतो त्वयि स्थितःशिवःसाजात्व
पिशक्रःशुनेश्वरः॥ त्वयि स्थितोहलिर्दृचस्त्वदर्थेतप्यतेतृपः॥ नमस्तेसर्वतोभद्र भद्रदोत्तवनृपतेः॥ त्रैलोक्यजजनसर्वखसिंहास
ननमोस्तुते॥ ॥सिंहासनमंत्रः॥ ॥लोहाभिहानिकंकर्मकृत्वेवंमंत्रपूर्वकं॥ फलंनैवेद्यकुसुमैर्द्दीपधूपविलेपनैः॥ अष्टम्या
निजमंकृत्वापूर्वान्हिस्नानमाचरेत्॥ दुर्गाकोचनंमूर्त्तिनोपजाजाम्ह॥ तमप्नीपिवा॥ शैलांचान्यांचैत्रांताम्रीवास्त्रीवित्तवतः
कृत्वादानुणिविचित्रतोना॥ ॥विन्जघ्नीशोतनेस्थाने॥ पुरतोविनतंसमगांविचित्रग॥ हमघ्यगीत्वा॥ तांकुंकुमचंदनचैस

जं०

95

श्रीः।।
८५

मेस्सकस्तूरीकेशैलपिष्टैः चर्चितगात्रीदेवीकुसुमैनत्पर्ज्ञेपद्मकुलैः।कुमुदैस्सपद्मपुष्पैः सदीपधूपैः सनैवेद्यैः।।मांसैर्धेनु
महानैर्मंगलशब्दैः समुत्कलितैः।चिन्हैः छत्रैर्ध्वजैर्निस्संदनसितशंखवादिकैः।तुष्टैः।वनवस्त्रादिभिः स्तुतिवेद्यैः तैः सर्वमेवत्तगवत्यै।।ज
यंतीमंगलाकालीभद्रकालीकपालिनी।दुर्गाक्षमाशिवाधात्रीस्वाहास्वधानमोस्तुते।अमन्तोह्वंवसीद्वृतजेमहादेवत्रिपुरसदा।
विल्वपत्रैश्चजप्यामिपवित्रेतेसुनेश्वरि।दुर्गोसंपूजनीयावत्तुणात्रो।।पुष्पपत्रैः।साचानीष...प्रासुनेशान्नाम्नाप्रातः ७
ब्रतामनतः।ततः खड्गेन मस्तकं त्वं शत्रूणां।।वधसिद्धये।इच्छेतविजयंनाऽपूर्सुज्जिर्जीवात्मतोन्यपापुनः पुनः।।त्रतामपाजौसिमन
नरूद्रपेशिवौमहिष्यघ्नीसुनुगुर्जीकुमारीसिंहवाहिनीदानवांस्तज्जेयंतीचरखड्गव्यग्रकरांसुचा।वृंदानजसंघनीदुर्गा
णांनन्नेयुवस्थिताम्।ततोजपजपालापैस्तवंकुर्पोद्दिमंततः।सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके।ऽमेवत्र्यंवकेगौरि
नानायणिनमोस्तुते।कुंकुमेनसमालब्धे चंदनेनविलेपिते।विल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेहंशरणागतः।एवमेवकोनव्यत्र
म्यांजागरंनिशि।नरटनर्त्तनगीतैःसकानप्रेत्सवमहोत्सवं।एवंहष्टानिशानीत्वाप्रभातेचानुणोदत्त।प्रातर्न्नमहिष्यानमेष्यान
मतोननतकैधनान्।शानम...ईशार्त्तंचापितद्दद्यो...जपयेद्...पा।सुनासवच्चतैः पात्रेलप्पयेत्पनमेखनी।म।कपालिकेन्जमखद्धज
पासीदासजनेहया।विनजपसर्वकौतेजसुहृत्सीवधिवंधिष्णु।ततोपनान्हसमपेनवमपीसंदनोस्थितं।नवानीत्रामजेद्रष्ट्रेख
जैनाजासमेन्जवान्।आदिशेपुनप्रेषर्वपिनथपुष्पकैः।सुरनृतैः।शनैः शनैनांम्बिकाजान्वलजिटेनादीपकैः।आरुत्पप्रसूर्जाघे
स्वधानुष्कैस्वसगान्वितैः।नदतिःशंखपटहैर्नत्यजिर्वदुवानाणैः।कश्चिद्ग्रामोऽभ्यितावीनोवियुतान्जेनष्ट्रिना।नूतस्पसु
वलिंदधानमैत्रेणानेनसामिव्य।सनक्षीसनलीलान्नंगंधपुष्पाजतेर्पुतीत्रीस्त्रीचानान्त्रिशूलेनदिग्विदिन्नुनिपद्दलिमू।

८५

वलिग्रन्हंतिमेदेवाश्चादित्यावसवस्तथा। मरुतश्चाश्विनौरुद्राः सुपर्णाः पन्नगाग्रहाः॥ असुराजातुधानाश्च पिशाचामानवो
नगाः॥ डाकिन्योजक्षवेतालाजोगिन्यः पूतनाशिवाः॥ जंतकासिद्धगंधर्वामालाविद्याधनामनाः॥ दिक्पालालोकपालाश्च जेच
विघ्नविनाशकाः॥ जगतीशांतिकर्त्तारोब्रह्माद्याश्च महर्ष्यः॥ माविघ्नंमाचमेपापंमाचमेपरिपंथिनः॥ सौम्याभवन्तुतृप्ताश्च
भूतप्रेताःसुखावहाः॥ इत्येवंत्रामयेशप्वेदुर्गादेवींनयोर्थिताम्। नवजानेनवापार्थततोविघ्नंसमापयेत्। अथोत्पन्नेषुविघ्ने
षुतत्शांतिंसमाचरेन्। जेनविघ्नानजायंतेजात्रासंपूर्णतांब्रजेत्। एवंयेकुर्वतोजात्रांराजानोल्पेपिमानवाः॥ महानवम्यां
नंदाजान्पुत्रिकांद्विष्टमानसः। तेसर्वपापनिर्मुक्ताःजान्तिजोगवतींपुनीम्। नतेषांशत्रवोनाग्निर्नस्तेनानविनाशकाः॥
विघ्नंकुर्वन्तिराजेन्द्रजेप्यंतुष्टामहेश्वनीम्। नीतुजाश्रुणिनोत्तोगान्तोक्षानोनोगवर्ज्जिताः। नवंतिपुत्रपौत्रक्तास्तगवल्लोकि
मुच्यते। इत्येतत्तेसमाख्यातादुर्गादिव्यामहोत्सवे। पृच्छतीःशृण्वतांचैववशावश्युंनविनाशने। शूलागनत्तिन्नमहिष्यासुनपृष्ठपीय
मध्यास्यत्सुतुविनांगदवाहुपृष्ठदंडान्। अन्त्यपूर्पंचवदनीनुगतांनवम्यांतिदुर्गगहनानितनंतिमर्त्योइति॥ ॥देवीपु
राणे॥ ॥कन्यासंस्थेनवोशुक्लामाश्विनेन्त्राप्यनंदिकीं। अपाचीप्यजवेकाशीनक्षासीनागजतःसुविशानंदिकांप्रतिपर्दी॥
नूमौशपनीतवामंत्र्यकुमारीनोजयेन्मुदा। वस्त्रालंकारदानैश्चसंतोष्याच्युतिवासरे। वलिंचप्रत्यहंदद्यादोदनंमांससमा
प्सवन्। नक्तार्लपूजयेद्देवींजपन्स्तोत्रपनापवा॥ जपोदेवीमंत्रस्य॥ ॥स्तोत्रंसप्तसतिकादि॥ ॥कुमारीपूजनमप्प
त्रोक्तंस्कंदपुराणे॥ ॥एकैकांपूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्यातथैवच। द्विगुणांद्विगुणांवापिपूजयेन्नवर्क्षवर्न। नवलिलेन्तनूं

कौ०

मिमेखर्जे द्विगुणोन वा एकवृद्ध्यालन्तेन्के मासे कैश्चेन सिद्धंलत्तेन। एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विसर्जयेत्। गंधपुष्पफला
दीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते। द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधि क्रमात्। पूजयेत्सर्वकार्येषु यथाविध्युक्तमार्गतः। कुमारिका द्वि
वर्षा तु त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी। चतुर्वर्षा तु कल्याणी पंचवर्षा तु रोहिणी। षड्वर्षा तु तु वेत्काली सप्तवर्षा तु चंडिका। अष्ट
वर्षा शांभवी तु दुर्गा तु नववार्षिकी। दशवर्षा तु सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिताः। अतऊर्ध्वं तु या कन्या सर्वकार्येषु वर्जिता। दुः
खदारिद्र्यनाशाय शत्रूणां नाशनाय च। आयुष्यबलवृध्यर्थं कुमारीं पूजयेन्नरः। आयुःकामस्त्रिमूर्तिं तु त्रिवर्गस्य फलाप्तये।
अपमृत्युव्याधिदुःखनामपनुत्तये। सोऽपि धान्यधनारोग्यपुत्रपौत्राभिवृद्धये। कल्याणीं पूजयेद्धीमान्नित्यं कल्याणा
द्धये। आरोग्यसुखकामी च जयकामा तथैव च। यशस्कामा नरो नित्यं रोहिणीं परिपूजयेत्। शत्रूणां च वधोद्यते शत्रूणां सुगमा सा प्र
णिकर्मणि। दुर्गादुर्गविनाशाय पूजयेत्पलतो बुधः। सोऽपि धनधान्यादिवांछितार्थफलाप्तये। सुभद्रां पूजयेन्मर्त्यो दा
सीदासविवृद्धये। कुमारीपूजोत्र कानस्वतंत्रेवोक्तः॥ प्रातःकाले विशेषेण अष्टम्यां गोविशेषतः। आवाहयेत्ततः कन्या
मंत्रेणानेन लागेवः॥ ॥आवाहनमंत्रः॥ ॥मंत्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातॄणां रूपधारिणीं। नवदुर्गात्मिकां साक्षात्कन्या
मावाहयाम्यहं। ततः संपूजयेद्धीमान्मंत्रेणानेन पृथक्पृथक्॥ ॥पूजामंत्रः॥ ॥जगत्पूज्ये सर्वपूज्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि।
पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातर्नमोऽस्तुते। त्रिपुरां त्रिपुराधानां त्रिवर्गज्ञानरूपिणीं। त्रैलोक्यवंदितां देवीं त्रिमूर्तिं पू
जयाम्यहं। कालात्मिकां कालनीतां कारुण्यहृदयां शिवां। कल्याणजननीं नित्यं कल्याणीं पूजयाम्यहं। अणिमादिगुणा

सौः॥ ९५

९५

धानामकानाष्पनजनात्मिकां।अनंतशक्तिकां लक्ष्मीं नौहिणीं पूजयाम्यहं।कामचानीं शुभ्रां क्रान्तीं कालचक्रस्वरूपिणीम्।कामदी
करुणोदानीं कालीं सं पूजयाम्यहं।चाण्डवीनां चाण्डमाषी चैण्डमुण्डप्रवर्तजननीम्।पूजयामि महादेवीं चामुण्डां चण्डविक्रमां सदान
न्दकनीं शान्तां सर्वदेवनमस्कृतां सर्वभूतात्मिकां लक्ष्मीं शीतवीं पूजयाम्यहं।दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवदुःखविनाशिनीं पूजया
मि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गार्त्तिनाशिनीम्।सुंदरीं सर्ववर्णानां सुखसौभाग्यदायिनीम्।सुभद्रां जननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहं।
एवमत्यन्तं कुर्यात्कुमारीणां प्रजल्पनं।कञ्चुकस्त्रैवस्त्रैस्वर्गीधपुष्पाञ्जनादिभिः।नानाविधैर्भक्षभोज्यैर्भोजयेत्पायसा
दिभिः।हीनादिरोगीं कुष्ठादिविकारां कुकुलीं तथा।पृथिस्फुटितसर्वांगीं स्वरूपां त्राणवर्जितां।एकवंशसमुद्भूतां कन्यां संमंत्र
पूजयेत्।ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थे नृपवंशजां।लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजां।दारुणे चान्त्यजातीनां पूजये
द्विधिनानतः इति।।अत्र सांवत्सरपूजनमुक्तं।। ।।देवीपूजा।। ।।अथ वक्ष्ये मुख्यप्रतिपत्प्रति योगे शुक्ले दिने।पूर्वाह्णे
त्रैंश्च वानामत्र प्रथमे शिलप्रमावहेत्।तस्मात्साश्वेन्ने नैमित्तपूज्या सोऽस्य सदा सह।पंचवर्णानसूत्रेण।मेंथिस्तेष्वां तुवंधजेर।
वापव्ये वंजुणः सोनेशाकं मंत्रैः सवैद्यस्य वे विश्वदे वैस्तथाग्नये होमः कार्यो दिने दिने।पूजनीयास्तु नगान्त्र मीत्राव
देवहि।शांतिस्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने।धान्यतत्क्षातकं कुष्ठ रचाशि प्रार्थकास्तथा।तुनेगान्नजालीपत्रपुष्पैः
शव्दपालीतिः।समिध्यत क्रवितनूनवचापाकथंचन।।इति।।अस्मिन्नवनात्रौप्रपूज्यो बिल्वशाखानिमंत्र।।।कृत्यं।। ।।
तत्र लिंगपूजा।। ।।नावाणस्य वर्याधोज नामस्या नुमहाय च।अकाले च शालावोधे देव्यास्त्वविकृतः पुरा।अहमप्यासि त

ओं०

९७

श्रीः ॥
८७

षष्ठ्यां आगतान्हे बोधयाम्यहं ॥ श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलश्रीनिकेतन । नेतव्योसि मयागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः । सप्तम्यां पत्रि
कास्त्रीशाखीगृहे प्रवेशनं । तथा च तत्रैव मूलाज्ञा वेपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशनं । उद्यान्यां नवबिल्वस्य फलस्य शाखि
कां नयेति । अष्टम्यां पूजाविशेषो विहितो बलपुना ॥ अत्राष्टम्यां तु भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी
कोटिभिः सह । अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः । उपोषितैर्वस्त्रधूपदीपैर्माल्यानुलेपनैः । आमिषैर्विविधैश्चान्यै
र्होममन्त्रा ॥ तर्पणैः । बिल्वपत्रैः श्रीफलैश्च वर्द्धनेन घृतेन च । नवम्यां तु कृतस्नाने सर्वैः पूज्येत्सुवासिनाः इति ॥ ॥ अथ मा
र्गशीर्षशुक्लाष्टम्यां प्रतिपदादिनवकृततिथिषु प्रतिदिनं दुर्गापूजादिकं ॥ असामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रये तत्कर्त्तव्यं ॥ ॥
तदादिषोम्यः ॥ ॥ आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकं । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् । त्रिरात्रं चापि क
र्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रममिति ॥ ॥ इति दुर्गोत्सवः ॥ ॥ अथ पौषशुक्लाष्टम्यां बुधवारे शुक्लाजाते विष्णोक्तनोक्तपूजनं ॥ ॥
पुण्ये मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां विबोधजे । रौतिहातु सा महापुण्या महाजद्रेति कीर्त्तिता । तस्यां स्नानं जपो होमः तर्पणं विप्रभोजनं ।
मत्प्रीतये महादेवं पूज्येद्विविधैर्व्रतैरिति ॥ ॥ इति शिवपूजनं ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ बुधाष्टमीव्रतं पार्थ शृणुष्वैकाग्रम
नसः । आसीत्पूर्वं व्यसनी पूर्वमुक्तावनामिलो गतः । तत्प्रवेशे प्रजावीर्ने स्त्रीरूपं बुधयोगहीतः । अष्टम्यां बुधवाने ॥ तदारिष्य बुधाष्ट
मी । सर्वपापहना नित्यं सर्वोपद्रवनाशिनी । स्वर्जातेन जनिमिषौ नाजीतस्याः ऊर्मिलातिनिधा । पतेष्यी कर्म्मकुर्वाणा ॥ तत्ज्ञो घूमान बुबु
तस्य उपजेमे कुलीन्वा लोकनाश्रपामलाजम । सुतश्चावत कान्तित्वा विहरन्निवति तीपतिः । उवाच सा वैतान्वे वनि भिद्यापिवय
लोकपर । ददर्श मातरं तेषुत्पचमानां विधायाते । तौ विष्णापापमश्चा हवोपापपकृतत्विदं । मातातव वानुतवतीह्यत्रोपाज

८७

श्रीः

स्वयंपुना।बुधाष्टमीव्रतंचीर्णंतच्छ्रेयोस्यैसमर्पयेत्।तथाकृतास्योमलयानिःपापास्वर्गतोनिर्मलो।सानुत्तलैःसमीपेतुदृश्यते
घापित्तानता।बुधस्यपार्श्वेनत्तसिमिथिनाजसमीपगा।विस्मुनन्तीमहानाजबुधाष्टम्याप्रत्तावतः।अथैथातःसंप्रवक्ष्यामिबुधाष्टम्यां
विधिंतव।जयाजयदासिताष्टम्यांबुधवारेन्नवेष्टकविरा।तदातदाहिसाम्नाघाएकत्तक्राशनैर्नैत्तिः।स्नात्वानद्यांतुपूर्वाह्नेगृहीत्वाकनकं
नवं।जलपूर्णंसहेमानीकृत्वाष्याघेऽसमन्वितं।दधाद्विप्रायतींगत्वाक्रिपींचैवक्रमेणतु।अष्टम्यष्टविधानेनविचित्रान्नैःपृथक्पृथ
क्।प्रथमामोदकैर्दद्याद्वितीयापूपकैस्तथा।तृतीयाघृतपूरैश्चचतुर्थीवटकैरपि।पंचमीतुप्रकाशानैःषष्ठीस्तेहलकैःशुभैः।
त्रयोकवर्त्तिभिःशुभ्रैःसप्तमीवातिवाहयेत्।अष्टमीफणितांपूर्णांःफडंवेष्टैर्युधिष्ठिर।एवंक्रमेणकर्त्तव्याःसुहृत्स्वजनबांधवैःस
एकत्रस्थितोभोज्यैस्तोक्तव्यंप्रीतिपूर्वकः।उपाख्यानमिदंपार्थकथयज्झि[illegible]नैःशनैः।आख्यानपनमेपार्थस्तोजनैसहसात्मजैः।ता
वदेवहितोक्त्वयंजावत्माकथ्यतेकथा।ततोमुक्ताबुधस्याग्रेमस्राचमणामासमाहिताः।विप्रायवेदविदुषेवाचकायप्रदापयेत्।
सानतैसहितान्यैजातनूपमजंशुतम्।अर्चितंचार्चितंगंधैःपुष्पैर्धूपैःसुगंधिभिः।पीतवस्त्रैःसमाछन्नंबुधंसोमात्मजाकृतिम्।
माष्यकेनसुवर्णस्यतदर्धार्द्धेनवाकृतं।बुधस्यनूपंमत्स्यपुनाति।। ।।पीतमाल्याम्बरधरंकर्णिकारसमद्युतिं।गणरूचम्मंगदापाणिं
सिंहस्थोवरदोबुधाइतिलक्षितपुक्तस्तुकौंतेयपादवंसमुद्धरेत्।। ।।बुधायनमः।।ॐसोमात्मजायनमः।।ॐदुर्बुद्धिनाशायनमः।।
उत्तनाजातायनमः।।ॐसोमायमहायनमः।।ॐसर्वसौख्यप्रदायनमः।।इमेपूजामंत्रः।।ॐबुधोयंप्रतिगृह्णातिद्रव्यस्थस्तुबुधं
स्वयं।दीयतेबुधरूपे।।तुष्टतीमेबुधोनमः।। ।।दानमंत्रः।। ।।ॐबुद्धिवोधदुनितंनाशायत्वाबयोबुधः।सौख्यसीमन्तसंनि
त्वंकनोतुशशिनंदन।इत्युच्चार्यतुगृह्णीयाद्दयान्मंत्रपुनस्कृतं।सप्तजन्मानिनार्जेद्यत्तवेज्जातिस्मरोनतु।विघनधान्यसमायुक्तः

जै०

पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ।दीर्घायुर्विपुलान्भोगांश्च भुक्त्वा महीतले।ततः सुतीर्थमरणाद्ध्यात्वानानाप्यालिलेन् ।मृतो सौस्वर्गमाप्नोति

पुरंदरपुरीं नृप।तत्र स्नेयावदास्थैयावदाहूतसंप्लवम् ।एवमेरव्यासमारव्यातागुह्यापार्थवुधाष्टमी।यो सुत्वाव्रत्स्य सागोद्ध्ः सर्व

पापैः प्रमुच्यते।योष्टमीवुधयुतांसमवाप्यत्त्क्यासंपूजयेच्छसिसुतंकनकोपनिर्मितं।पक्वान्नपानसहितंसहिनापवर्त्मी

स्पत्यसौ यमसुरवंनकदाचिदेव।   ॥इतिश्रीजैमप्रकाशेअष्टमीव्रतानिसमाप्तानि॥   ॥अथनवमीव्रतानि॥तत्र॥

॥   ॥साचपूर्वविद्धैवग्राह्या।अष्टम्यानवमीविद्धाकर्तव्याफलकांक्षिभिः।नकुर्यान्नवमींतातदशम्यांतुकदाचन।व्रह्मवैवर्त

वचनात्।वसुर्ग्रहयोनितिथियुग्मवाक्याच्च॥नवम्यासहकार्यास्यादष्टमीनवमीतिथेति।तविष्णधर्मावचनाच्च।उपवास

प्रयमेवनिर्णयः॥द्वितीयापंचमीवेधादशमीचत्रयोदशीतिपूर्वोदाहृतवचनेनदशमीविद्धायानवम्यामुपवासनिषेधा

त्॥नवम्येकादशीचैवदशमीविद्धायत्यजेत्।तथावर्ज्यापिशेषेणगंगांभःश्वजलेयथेतिपद्मपुराणवाक्याच्च।अत्रप्रसंगान्नव

मीव्रतान्युच्यन्ते।तत्रचैत्रशुक्लनवम्यां रामनवमीइतिचैनामनवमीव्रतं।चैत्रेनवम्यांप्राक्पक्षेदिवापुण्येपुनर्वसौ।मे

षपूर्वपतिसंप्राप्तेलग्नेकर्कटकाह्वये।आविरासीत्सकलयाकौशल्यायांपरःपुमान्।तस्मिन्दिनेतुकर्तव्यमुपवासव्रतंस

दा।तत्रजागरणंकुर्याद्रघुनाथपरोभुवि।तस्मीकृत्वनयत्नेनतद्विष्णोःपरमंपदम्।सर्वेषामप्ययंधर्मोभुक्तिमुक्त्येक

साधनीतथा॥तत्रैवसीनामनवमीप्रोक्ताकोटिसूर्यग्रहाधिका।तस्मिन्दिनेमहापुण्येराममुद्दिश्यभक्तितः।यत्किंचित्क्रिय

तेकर्मतद्भवजन्मकानके।उपोष्यतीजागरणंपितृन्नुद्दिश्यतर्पणम्।तस्मिन्दिनेतुकर्तव्यंब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः।नामएवं

पर्नैवलतद्दिनेनामनतोप्यक्रमिति॥अत्रसदेति।सर्वथादग्निहोत्रवद्यावज्जीवकर्तव्यताव्रतीजतदृत्पतौनित्यमिदंत्वाप्त

जै०॥ ९८

सीनामनवमी दिने ॥ मात्यीविमूढधीः ॥ उपोष्यानि न कुर्वते कुंभीपाके पुपच्यते । जन्मनामनवम्यां तु जेको मोहाद्विमूढधी । कुंभीपाके
घोरे पुपच्यते नात्र संशयः ॥ अकृत्वा नवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमं ॥ ॥ व्रतान्यन्यानि कुर्वन्ते न तेषां फलभाग्भवेदितित्यागस्त्य
संहितावचनेषु अकरणे दोषश्रवणात् तथा तत्रैव । सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्मुहुः । यत्फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ।
इत्यादिफलश्रवणात् इदं नित्यं काम्यमपि । इयं च तिथिर्वैष्णवानां मध्याह्नव्यापिनी सैव ग्राह्या । लग्ने कर्क्कटके प्राप्ते इत्यगस्त्यसंहिताव
चनेन मध्याह्ने अपराह्ने मध्याह्ने जन्मकालत्वाभिधानात् । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा त्वेदिति वचनाच्च । उभयत्र मध्याह्नव्या
प्तौ मध्याह्नव्याप्त्यावेव वा पुनर्वसुयोगः एकत्र मध्याह्ने अपरत्र मध्याह्ने विहाय । तदा मध्याह्ने पुनर्वसुयुक्ता ग्राह्या । मुख्यो स नाम
जन्मकाले योगासंभवात् यदा तु दिनद्वयेपि मध्याह्ने नवम्यां पुनर्वसुयोगः यदा वा दिनद्वयेपि मध्याह्नं विहाय पुनर्वसुयोगः यदा
वा दिनद्वयेपि पुनर्वसुयोगो वः ॥ ततोऽन्यैव ग्राह्या । नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः । उपोष्या नवमी त्वद्य दशम्यामेव पा
रणामित्यगस्त्यसंहितावचनात् । पारणे तु यदा पूर्वविद्धायामुपवासः तदापि नवमीमतिक्रम्य दशम्यां कर्तव्यं । दशम्यामेव पा
रणामित्येवकारेण तद्योगाव्यवच्छेदपरेण नवमीपारणे निवर्तितत्वात् ॥ ॥ इति रामनवमीव्रतं समाप्तम् ॥

अथ दशमीनिर्णयः ॥ ॥ दशमी सर्वापि पूर्वविद्धैव ग्राह्या दशमी चैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमेति । स्कंदपुराणवचनात् ॥
यत्तु दिनद्वयेपि कर्तव्यकर्मकालव्यापिनी तदा पूर्वापराजा ग्राह्या । संपूर्णा दशमी ग्राह्या पूर्वया परयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मा
दिति मासर्वतोमुखीत्येवेतिगीनोद वचनात् ॥ संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथवा । युक्ता न दूष्या तस्या यतः सा सर्वतोमुखीति ॥
न विष्णुपुराणवचनाच्च ॥ संपूर्णा कर्मकालव्यापिनी ॥ उपवासे तु सर्वापि दशमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या ॥ नागविद्धा तु या षष्ठी रिववि

यु०

श्री॰

सा तु सप्तमी दशम्येकादशी विद्धा नोपोष्या स्यात्कथंचन। परविद्धा निषेव्येयात् अत्र प्रसंगाद्दशमीव्रतान्युच्यंते॥ तत्र ज्येष्ठशुक्लदश
म्यां दशहराख्यायां स्कंदपुराणात्॥ ब्रह्मा॥ यदि कौ ज्येष्ठशुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः। नीकौ
हस्तयुक्ता तिलोदकं मुच्यते दशभिः पापैः समहापातकैरपि। ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेद्भौमदिनं यदि। ज्ञेया हस्तर्क्ष
संयुक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति। दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजे हनि। अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा। हरते दश पापा
नि तस्माद्दशहरा स्मृतेति॥ ॥स्कंदपुराणात्॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानंदे व्यतीपाते कन्याचंद्रे वृषे रवौ। दश
योगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ तथा तत्रैवोक्तं॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः। यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्ष
मः। सोपि तत्फलमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नतः इति॥ एतच्च स्तोत्रमिति तत्रैवोक्तं गंगास्तोत्रं॥ अथ भाद्रपदशुक्लदशम्यामानन्त्य
नविष्णोर्लक्ष्मीनोक्तं॥ ॥दशावतारव्रतं॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥व्रतं दशावताराख्यं कृष्ण ब्रूहि सविस्तरम्। सर्वं व्रतं च नारूपं च स
र्वपापोपशान्तिदं॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥दशम्यां शुक्लपक्षे तु मासे प्रौष्ठपदे शुभे। स्नात्वा जलाशये स्वच्छे पितृदेवादितर्पणं॥ कृ
त्वा कुर्यात्कुलश्रेष्ठ गृहमागत्य मानवः। गृहीत्वा धान्यचूर्णस्य हस्तप्रसृतित्रयं। क्रमात्पाचयेत्तु पुंसी संयतस्संपुटं। वर्षे
वर्षे दिने तस्मिन्नेवं वर्षाणि वै दश। प्रथमे पूपकान्वर्षे द्वितीये घृतपूरकान्। तृतीये पूपकाशालीन् चतुर्थे मोदकान् शुभान्। द
त्वात्मनो दश हनेदशा विप्राय दापयेत्। क्रमेणानेन पदत्वा यथोक्तविधिनार्चयेत्। सद्योविष्णवे देवमर्चयेच्च द्विजातयः। तोप
नाचार्ध्यमश्नीयात् कृत्वा नयेज्जलाशये। दशावताराणां नाम्ना पुष्पधूपविलेपनैः। मंत्रेणानेन मेधावी हनिमत्पुंजवानिताः। मत्स्य
कूर्मवराहश्च नरसिंहस्त्रिविक्रमः। रामोरामश्च कृष्णश्च बौद्धश्चैव सकल्किनः। गतोस्मि शरणं देव हरिं नानारूपधारिणं। प्रणतोस्मि ज

२

गन्नार्थं सनविष्णु अनी दतु। छिन्नीतु वैष्णवी माजोत्तक्ष्मपात्रीतोजनार्द्दनः। श्वेतं द्वीपं नपत्वूस्मान्मपात्मानंनिवेदितः। अत्रसुवत्सोदि
नामस्वांदिदशावतानन्नपि॥ ग्रामनिधापपूजनीयानि। तत्रतीसाध्रकानीसुयनाीव्रतेविलोकनीयः॥ जएवंकुतुतेतक्ष्माविधि
नानेनसुव्रत। दशावताननामार्थं तस्यपुण्यफलंश्रणु। श्वूर्पंनेजत्विमांलोखेपुष्कतुर्ष्ण॥ दशादश। तच्छिन्नंतिनसंदेहपक्रप्रह
णाकृिषुः। सेसान्सागनान्नघोतान्समुत्सृ जगत्पातेः श्वितद्वीपंनपत्वाश्रुव्रतेनानेनतोषितः। किंतुस्पन्नत्तवेल्लोकेपस्पतुष्टो
जनार्द्दनः। पदुर्लत्तंपदप्राप्यीनमसोपंनगोचनेनादपजप्रार्थितघ्यातोददातिमधुसूदनः। सोहंजनार्द्दनः। साज्ञात्कालन्नूपघनोच्यु
तः। मर्त्यलोके स्वर्गे पार्थत्नूलानोत्रनकानाान्न। जास्त्रीजतमिदंपार्थचनिष्णेतिमपोदिते। सालज्मपाचलपाजुक्तौ जत्लेपुत्रसं
मन्वितं। मर्त्यलोकेविनीथित्वाविष्णुलोकेमहीपते। जेपूजजन्तिपुत्तुष्याः पुन्तुष्णोत्रमस्यमत्स्यादिकीसुदशामीषुदशावतानान्॥
मर्त्यदशस्वपिद्यासुसुखंविहृत्यतेजानमघिंनुह्यतिसुनाविलोकं॥ ॥इतिदशावताननव्रतं॥ ॥अथपस्पांकस्पी
विष्णुक्लदशम्पामानत्पत्तविष्णोन्ननोक्षमासादशमीव्रतम्॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥कथमासादशाम्जेप्पागोविंदाप्रि
यनंकुदा। दमपन्त्जानूलस्पैवजपाजातः समागतः॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥नाज्पाशापनराजपुत्रः कृष्णार्थं तुष्णीवलः। वा॥
ज्याघीवणिक्सुत्रापुत्रार्थेगुर्विणीतथा। घर्म्मकामार्थसंसिद्ध्यैलोकः कन्पावनार्थिनी। जष्युक्तामोद्विजवनेयोगीस्वेपाार्थमेवच।
विनप्रवासिनेकोतेवालेदन्तुनिपीडने। एतेष्वनेषुकर्त्तव्यमासव्रतमिदंतथा। जस्माघस्पत्तवेदार्त्तिकापैंतेननदाव्रतीसुक्ल
पक्षेदशम्पांतुस्नात्वासंपूजपदेवताः। नक्षमासासुपूजपावेपुष्पैर्वैनक्षचंदनैः। गृहांगणेलेखपित्वाजवैः पिष्टातवेनवा।
स्वीनूपास्वाघिदेवस्पयाथ्ववाहनविनिर्मिताः। अस्पदेवस्पतत्त्वदिकास्पेन्द्रादेत्तघस्वघाहनेश्वविनिर्मिता। लेखपित्वेत्सधेः

४

जे०

दत्त्वा घृताक्तं नैवेद्यं पथ्यकदीपांश्च दापयेत् । फलानि कालजातानि ततः कार्याणि निवेदयेत् ॥ मासी खासा सुपासं तु सिध्यतीमे मनोनयः ।
नवनीतं प्रसादेन सदा कल्पाणमास्थितः । एवं संपूज्य विधिवद्दत्त्वा विज्ञापयेत्पुनः ॥ अनेन क्रमयोगेन मासि मासि समाचरेत् ॥
वर्षे वर्षे कुतु से पूततः पश्चात्समुद्यापयेत् । अघोकं संवत्सरस्यापि सिद्ध्यर्थं वा समुद्यापयेत् । सोवर्णं कानयेदासीनो पश्चात्पिष्टान केन वा ।
इति वै युजनैः सार्द्धं स्नातः समभ्येगलंकृतः । पूजाक्रमप्रयोगेन मंत्रैर्नैतिगजाहीगणो । त्वजिसीन्निहितः शक्रसुतः सुतनमः
स्कृतः । पूर्वाचितं भुवनस्वस्य ऐन्द्रीदिग्देवतेनमः । अग्ने पनि नहादासे त्वमाग्नेयी पिपजने । तेजोन्नू पापनाशाक्तिनमो जिवन्
कृत व । धर्म्म नात्र संसमाश्रित लोकसंजमजत्य सो । तेनसंयमनी वासि जाम्यस्त्र कामृतेन वा खड्ग हस्तातिविकृतानि क्रो
तिस्थूल मासिताः । तेन निर्ऋतिनामासि त्वमासी पूतपस्खमी त्वप्पास्ते भुवनाद्याने वरुणो । पादसाम्यतिः काम्माथमम
धर्म्मार्थं वा चानुगि त्रवाणा जव । अधितिष्ठितासि जस्मात्वं वायुनाजगदापुना । वाजव्येत्व मतः श्रीतिनित्यं जयछम
मालये । धनदेना धिष्ठितात्वं प्रख्याता त्वमिहोत्तना । नितुल्लनात्त्रासा सुदत्त्वा सधोमनो नथान् । ऐशानि जगदीशेन
थीनुनां त्वमलंकृता । पूतपासवास मेदेविवी क्षिता निनमो नमः । भुजंगाष्टकुलेन त्वं सेवितासि यतो ह्यधः । नागी गणाति
सहिता नुष्ठात वममायवै । सर्वलोके पनिगतासर्वदा च वशिवाजवासन काद्यैपनिहृताब्राह्मीमापाहि सर्वदा नक्षत्राणि
चसर्वाणि मनुहाहानागगणास्तथा । नक्षत्रमातनो जाश्वनूतप्रेतविनायकाः । सर्वे ममेष्टसिद्ध्यर्थं जवंतु प्रावणाः सदा । एवं मं
त्रैः समस्तपञ्चोपुष्पधूपादिनाततः । वासोनि नन्निसंस्थाप्य फलानि विनिवेदयेत् । ततो वेदिनिनादेन गीतवादित्रमंगलैः ।
नत्वी सात्त्विर्क्षनाक्षी निर्जागनत्वा विनिवेदयेत् । अनेन विधिना सर्वं जमापयत्प्रणिपत्य च । भुंजीत मित्रसहितः सुहृद्भिर्युजने

श्री॰॥
१००

|००

१००

नचाजएवंकुरुतेपार्थदशमीव्रतमादरात् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिमान्नसोसिमतान्नरः ॥ स्त्रीभि विशेषतः कार्यं व्रतमेतद्युधिष्ठिर ।
अनिवर्गजितोनार्यः सर्वाकामाप्नुयात् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वकामफलप्रदं । कथितंतेमहाराजमयाव्रतमनुत्तमम् ॥ जम
नवामनुजपुंगवकामकामैः सीपूजयंतु दशमीषु सदा दशासाः ॥ तेषांविशेषनिहिताहृदयेतिकामानाशाःफलंसुलमलंवकु
नोदितेन ॥ ॥ इतिश्रीजोमप्रकाशेदशमीव्रतंसमाप्तम् ॥ ॥ अथैकादशीनिर्णयः ॥ ॥ सा च परत्वैद्वैवगाह्या ॥
युग्मवाक्यजात् ॥ एकादशीनक्रत्वेषाद्दशमीसंयुताविलो ॥ इति स्कंदपुराणवचनात् ॥ पूर्वविद्धानकर्तव्यातिथीपाण्डवेत्रविहि
अष्टम्यैकादशीन्तूताधर्मकामार्थवांछितिनिति ॥ ॥ नविष्णुपुराणवचनेनापिपूर्वविद्धाजानिषेधाच्च ॥ अत्रोपवासविषये
विशेषोनिरूप्यते ॥ तत्रैकादशीविद्धाशुद्धाविद्धाभ्रातत्रसूर्योदयेदशमीयोगरहिताशुद्धा ॥ सूर्योदयदशमीयोगवतीविद्धासू
र्योदयस्पृष्टाहाषेण्यादसम्यागर्हितासदेतिस्मृतेः ॥ सूर्योदयेस्पृष्टादशम्याशुक्लानिदितेर्थः ॥ यत्तुआदित्योदयवेलायाः प्रा
ङ्मुहूर्तद्वयान्विता । एकादशीतुसीपूर्णाविद्धान्यापनिकीर्त्यते ॥ त्यादिस्कंदविष्णुपुराणादिवाक्योक्तंअरुणोदयेदशमीयुतायां
विद्धत्वंतदादशमीयोगरहितायाः शुद्धत्वंद्वैतद्यानसपांचरात्रादिवैष्णवागमोदीक्षायुक्तवैष्णवोपास्यैकादशीविषयं
दशमीशेषसंयुक्तोहिवैष्णवइति ॥ व्यासनः ॥ पूर्वयेवेधास्त्रितिस्मृताः सर्वेयवेधाविज्ञेयावेधौसूर्योदयेस्मृतइति ॥ स्म
त्यन्तरवचनेनातिवेधाधारुणोदयवेधविशेषएव । एतद्युक्तिंव्रलवैवर्त्ते । चतस्रोघटिकाप्रातरुणोदयनिश्चयः ॥ चतुष्टयवि
भागोत्रवेधादीनांकुलोप्यतः ॥ अरुणोदयवेधस्यात्सार्धंतुघटिकात्रयं ॥ अतिवेधोघटिकायंप्रभासंदर्शनाद्रवेः ॥ महावेधोपि
तत्रैवदृश्यतेर्कोनदृश्यते । तुरीयस्तत्रविहितोयोगःसूर्योदयेवुधैरिति ॥ उदयात्प्राचीनसार्धघटिकात्रयादर्वागरुणोदय

कौ॰

कालेदशम्यपवस्थाने वेधश्चाद्यष्टिकाद्यपादघोम्दशमी योगो निषेधः ॥ सूर्योदयसंदेहकाले दशमी योगो महावेधः ॥ सूर्योदय
कालेदशमी योगो महावेधः ॥ सूर्योदयकाले दशमीवेधो योग इत्यर्थः ॥ तत्र संन्यूनाधिकत्वेदेन शुद्धा त्रिविधा एवं विद्धा
पि समन्यूनाधिकाना नानास्वरूपं जन्माष्टमीनिर्णये द्रष्टव्यं ॥ तत्र शुद्धसमान्यूनद्वादशीकासमद्वादशीकाधिकाद्वादशी
कोति । त्रिविधा एवं शुद्धाधिका चप्रत्येकं त्रिविधेति शुद्धा न विद्धा विद्धसमापि त्रिविधान्यूनद्वादशीकासमद्वादशीअधि
कद्वादशीका चेति । एवं विद्धान्यूनाविद्धाधिका च प्रत्येकं त्रिविधेति । विद्धापि विद्धा एवमेकादश्यष्टादशविधा तत्र शुद्धसमा
न्यूनद्वादशीकायांसमद्वादशीकायां च न विवादः ॥ एवं शुद्धन्यूनायामप्येतादृश्यां न विवादः ॥ यदा शुद्धसमा शुद्धन्यू
नावाधिका भवति । तदा सर्वैरपि शुद्धैकादश्यवोपोष्या ॥ ॥तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ ॥शुद्धा यदा द्दशमहीनासमाहीनाधिका
न्ना । एकादशीमुपवासेन शुद्धां वैष्णवीमतिः शुद्धैकादशी यदा समान्यूना वा भवति ॥ अत्र द्वादशी समान्यूनाद्वादशीसमा
न्यूनाधिका वा भवतु तदैकादशीमुपवासेन तु शुद्धां वैष्णवीं द्वादशीमित्यर्थः ॥ पि ॥ न चैकादशीविद्धा द्वादशीप्र
तिष्ठितोपोष्यैकादशी तत्र पदिस्यैत्यनमीपदमिति । यो नित्वैकादशी तत्र तु न्यूनो पनतो द्वादशी यदा । तदाप्येकादशीत्यज्य
द्वादशीसमुपोष्य जे दित्यादीनि स्कंदपुराणे ॥ ॥ दिवचनानि तानि द्वितीयदिने स्वल्पायामप्येकादश्यां सद्भावे द्रष्टव्यानि । अत्रान्ये
त्रयस्पातिथौ द्वादशीशब्दो द्वादश्यामिक्षचित्सुनाहो नात्रव्यापि त्वेता वर्गतव्यः पूर्वोदाहृतवचनानुवोधीत्र ॥ यतु । अतिरापि
च विद्धास्यात्पनतो द्वादशीति वचनं तदपि शुद्धाधिकाविषयं ॥ यानि तु ॥ संपूर्णैकादशी त्याज्यापनतो द्वादशी यदि । उपोष्या
द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेवपारणा ॥ मित्यादीनि द्वादशीदृष्टो द्वादश्युपवासविधायकानि तानि भवतं तत्रादिवाक्यानि तानि

सौ॰॥ १०१

१०१

पंचनात्र्याघामभोक्तादीक्षापुरूषवैष्णवविष्णजानि॥पूर्वीदाहृतस्कंदपुराणवचनविनोघात्॥जदातुशुद्धाधिकान्यूनद्वादशीका
वादीतदासकामैःत्र्रथमोपोष्या॥निष्कामैर्द्वितीजा तदुक्तंमार्कंडेयेन॥संपूर्णैकादशीजत्रपनत्रपुनर्नवसा॥पूर्वामुपवासेत्कामीनिष्का
मसूत्तनीवसेति॥ ॥मार्कंडपुराणेपि॥ ॥उदयाप्राग्जदाविप्रामुहूर्तद्वजसंयुता॥संपूर्णैकादशीनामतत्रैवोपवसेद्गृही॥पुनःप्रभात
समयेघटिकैकाजदाभवेत्॥तत्रोपवासोविहितस्वतुर्थासमवासिनी॥विधावावोऽस्वतत्रैवपननतोद्वादशीनवेतिदिति॥अत्रचशाब्देनच
प्रस्थादीनांग्रहणं॥अत्रापिसंपूर्णोत्तमहोनात्रिव्यापित्वंविवर्जितंननुपूर्वोतुणोदयकालव्यापित्वमपिअन्यथापननतोद्वादशीनवे
दित्यनुवादासंवद्रस्यात्॥पूर्वातुणोदयमानस्याहोनात्रंव्यापस्थिताजएकादशपाउन्ननदिनेघटिकामात्रावस्थानस्यघटिकापंचकद्व
द्वासत्वोसंतवादस्यापिचपनमहूर्तद्वासत्वामननतनदिनेदंउपदृजजस्यज्योतिःशास्त्रविरुद्धत्वात्॥उदयप्राचीनमुहूर्तद्वयव्यापित्वा
भिधानंतुवैष्णवेनतत्कालवर्तिदशमीयुक्तापाम्रपित्याज्यत्वंजापजितुंननुप्रकृतेस्यकश्चिदुपजोगः॥ ॥स्कंदपुराणेपि॥
प्रथमेहनिसंपूर्णाव्याप्याहोनात्रमस्थिता॥द्वादश्यांचतथातातदृश्यतेपुनर्नवसा॥पूर्वोक्ताजोगहस्थैश्चपतिनिश्चोत्तनाविनोऽइति॥
अत्रजतिग्रहस्थपदं॥निष्कामसकामपरं॥निष्कामस्तुगृहीकुर्यादुत्तरैकादशीसदा॥प्रातर्नैवनुवामावाद्वादशीवद्विजोत्तमा॥
इतिस्कंदपुराणवचने॥निष्कामस्यगृहस्थापुत्रनादिनेउपवासविधानात्॥न्यूनद्वादशीकाजांतुशुद्धाधिकाजांविष्णुप्रीति
कामेनदिनद्वयेप्युपवासः॥कर्तव्यइतिविशेषः॥तथाचवृद्धवसिष्ठः॥संपूर्णैकादशीजत्रप्रभातेपुनर्नवसा॥लुप्यतेद्वादशीतस्मि
नुपवासःकथंभवेत्॥उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैः॥स्कंदपुराणेपि॥संपूर्णैकादशीजत्रपननःपुनर्नवसा॥त्रयोदशी
उष्यःकालेउपोष्यातत्रकातवेत्॥ ॥उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैनिति॥जदाशुद्धाधिकाद्वादशीत्याज्यावद्धेतद्वि

नि०

102

सौ०॥
१०२

तपोजदीति॥नारदोपि॥वैष्णवीवत्रयोदश्यांघटिकेकापिदृश्यते। गृहस्थोपिपनीकुर्यात्पूर्वोन्नोत्पवसेसदेति॥पद्मपुराणेपि॥
अविद्धापिचविद्धास्यात्पनतोद्वादशीजदि। तदाविद्धासमासमध्यादशीकान्पूनाद्वादशीकः वातदाविद्धापिपूर्वापोष्यातथाचक्र
ष्यशृंगःपनःपा हेनलभ्येतथापश्चाद्वादशीकलयापिचेत्नु। दः तदानीदशमीविद्धाउपोष्यैकादशीतिथिरिति॥विष्णुरहस्ये॥दशमी
शेषसंयुक्ताउपोष्यैकादशीतदा।जदानस्यात्रयोदश्यांमुहूर्तेद्वादशीतिथिः।अत्रघटिकाद्वयं।मुहूर्तमितिचद्वादशीसङ्गावमा
त्रापलक्षणं॥दक्षवसिष्ठोपि॥यदाकोदयमात्रापिद्वादशीनपनेदिने।त्रयोदश्यांयदाकार्यादशमीशेषसंयुतेति।तथाविद्धाप्य
विद्धापनतोद्वादशीनचेति॥ ॥ऋष्यशृंगोपि॥ ॥एकादशीनलभ्येतयस्य कलाद्वादशीत्तवेत्।उपोष्यादशमीविद्धात्रऋषिरुद्दाल
कोब्रवीदिति॥एवंसर्वेषामपिविद्धैकादश्युपवासेप्राप्तेमुमुक्षुविषये विशेषमाह हितोविष्णुरहस्ये।दशमीमिश्रितापूर्वोपूर्वोत्
द्वादशीपरा।एकादश्यांमहाप्राज्ञःउपवासःकथंभवेदित्युपक्रम्योक्तं।शुद्धैवद्वादशीनाजन्तुपोष्यामोक्षकांक्षिभिरिति॥व्यासः॥
दशमीमिश्रितापूर्वाद्वादशीजदि लुप्यते।एकादश्यांमहाप्राज्ञउपवासःकथंभवेत्॥शुद्धैवद्वादशीनाजन्तुपोष्यामोक्षकांक्षिभिः
पारणंतुत्रयोदश्यांपूजयित्वाजनार्दनमिति॥यदातुविद्धसमाद्वादश्यधिकातदाविद्धैकादश्यामुपवासः॥तदाऋष्यशृंगः॥ ॥
अविद्धानिनिर्विद्धेश्वेन्नलभ्यन्तेदिनानितु।मुहूर्तैःपंचभिर्विद्धाग्राह्यैवैकादशीतिथिरिति।मुहूर्तेपंचकवेधस्त्वनुगोदयमा
त्रयज्ञातव्यःसूर्योदयमानत्वमतःपूर्वनादिनि। एकादश्यास्तावकथनंनोपपद्यतेतिध्यासएव।सत्रत्रैकादशीकार्यादशमीमिश्रि
तानतैःप्रातस्तवितुमावाप्नूमघस्मान्नित्यमुपोष्यामिति॥प्रातश्चजोदश्यांद्वादशीत्तवतुमावाप्तूदित्यर्थः।मुमुक्षुभिस्तुविद्धाप
नित्यजपस्तुद्वादश्यामुपवासःकर्त्तव्यः॥ ॥तदुक्तं व्यासेन॥ ॥एकादशीयदालुप्तापनतोद्वादशीत्तवेत्।उपोष्याद्वादशीतत्र

१०२

यदिच्छेत्परमांगतिमिति॥परमांगतिं मुष्टिलुप्ताद्दशमीविद्धा सतीपरदिने वर्त्तमाना।एवमन्यान्यपि शुद्धद्वादश्युपवासविधायिवाक्य
कानि मुमुक्षुपराणि ज्ञातव्यानि यदातु विद्धान्यूनान्यूनद्वादशीतिथिः पुरा एकादश्यां नात्रिसप्येद्वादशी चेन्नदृश्यते।यदि दैवान्नुपसिद्धेदे
कादश्यां तिथिवर्ज्यं।तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणात्स्तवेदिति॥ ॥पद्मपुराणोपि॥ ॥एकादशीदशाविद्धा परतोपिनवर्द्धते।यतिस्त्रिरेहि
सैवसैवोपोष्याज्यतिथिरिति॥अत्र यतिशब्दोनियममुमुक्षुमुमुक्षुब्रह्मचारिवानप्रस्थादिपरः॥नतुसन्यासिपरः।तेषांमुमुक्षुत्वात्॥
मुमुक्षूणांना।स्मिन्विषयेशुद्धद्वादश्यामुपवासविधानात्।तथाचमुमन्तुसत्यव्रतो।दिनक्षयेपिशुद्धैवद्वादशीमोक्षकांक्षिभिः।उपोष्या
दशमीविद्धानोपोष्यैकादशीसदेति॥ ॥स्कन्दपुराणेपि॥ ॥उपोष्याद्वादशीशुद्धाएकादश्यादिनक्षयेमुमुक्षुर्निर्दिशाविद्धानोपोष्यै
कादशीतिथिरिति॥ ॥व्यासोपि॥एकादशीयदालुप्तापरतोद्वादशीनवेत्।उपोष्यैकादशीतत्रयदिच्छेत्परमांगतिमिति॥एवमन्यान्य
पस्मिन्विषयेशुद्धद्वादश्युपवासविधायकानिमुमुक्षुविषयाणिज्ञातव्यानि।पुत्रवद्गृहस्थानांतुविद्धान्यूनाज्ञामुपवासनिषेधा
दुपवासनिषेधतुल्यत्वात्किंचित्कल्पयेत्।नदुष्यत्युपवासेनउपवासफलंलभेदिति॥वायुप्रोक्तवचनान्तेः॥किंचितफलापादित्यं
तज्ज्यपित्योपवासःकर्त्तव्यः।निषेधस्वव्यासेनदर्शितः।एकादशीपुनष्टामुनवैसंक्रमणे।तथापारणेचोपवासंचनकुर्यात्पितृव
न्नग्रही॥पितामहेनापि॥एकादशीदिनेन्यपरउपवासंकरोतियः।तस्यपुत्राविनश्यंतिमघायांपिंडदोयथा।पिंडदःपिंडदस्यन्तानोय
तोनित्यकानलोपः॥एकादश्यांनविवानसंक्रांत्यादियोगेप्येकादशीनिमित्तोपवासस्यनपूर्वोक्तोनिषेधः।किंतुनविवानादिनिमि
त्तस्यैस्यैवातदाहजैमिनिः॥ ॥आदित्यवारेसंक्रान्तौग्रहणेवैद्धृतेयोः।पारणेचोपवासंचनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीतनिमित्तोपवास
स्यनिषेधोयमुदाहृतः।नानुषंगकृतोग्राह्योयतोनित्यमुपोष्यतामिति॥ ॥कात्यायनोपि॥ ॥एकादशीषुकृष्णासुरविसंक्रमणे

जे०

तथा। चंद्रसूर्योपरागेषु न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। तत्र पुत्रोपवासस्य निषेधोयमुदाहृतः। प्रयुक्तं तन्न युक्तस्य न विधिर्न्नो निषेधनामि
ति। अन्तु एवादित्यवारादियोगेप्येकादशीनिमित्तोपवासो विहितः। सनत्कुमारेणोक्तो॥ ॥भानुवारेण संयुक्ता तथा संक्रांतिसंयुता। एकाद
शी सुप्रेपोष्या सर्वसंपत्करीति श्रुतिरिति॥ ॥कात्यायनेनापि॥ व्यतीपातो वैधृतिर्वा एकादश्यां सदा नवै। उपोष्या सा तु विज्ञेया पुत्रसंपद्धि
वर्द्धिनी इति। यदा तु विद्धाधिकाऽन्पूनद्वादशीका समद्वादशीका अधिकद्वादशीका वा। तदा विद्धोपवित्यज्य दशमीमिश्रा यामेकादश्यामुपवा
सः कर्तव्यः॥ ॥तदुक्तं कूर्मपुराणे॥ ॥एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। सैवोपोष्या त्वया यत्नेन महापुण्यविवर्द्धिनी। तथा तत्रैव॥
एकादशी कला प्रोक्ता द्वादशी लुप्यते यदा। उपोष्या च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिरिति॥ ॥पद्मपुराणे॥ ॥द्वादशी मिश्रिता यत्र या सर्व
त्रैकादशी तिथिः। द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वेति। तथा॥ सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशी मिश्रिता नरैः। प्रातर्भवतु वा मा वा यतो
नित्यमुपोषणमिति॥ नारदीयेपि॥ द्वादश्येकादशी यत्र संगता तत्र दशापि। तामुपोष्य ततः कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ स्कंदपुराणे
पि॥ एकादशी कला यत्र परतो द्वादशी न चेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ तत्र स्नान सी हिता या॥ द्वादश्येकादशी यत्र द्वाद
शी पूनतो पि हि। द्वादशी पारणं कृत्वा क्रतुकोटिफलं लभेदिति॥ नारदीयपुराणे॥ ॥यदा न प्राप्यते विद्धा द्वादश्यां पूर्ववासरे। न विवि
काद्धमात्रोपि तत्रोपोष्यं परे दिने। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणं। निर्गता च त्रयोदश्यां पलाद्वापि पलापि चेत्। किंकला
तु द्वादश्यां पारणं कुर्यात् स्थितामुपोष्य महीपाल न गर्भे विशते नरः। तथा॥ द्वादश्येकादशी यत्र परतो द्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी
नक्षत्राद्वादश्यां चैव पारणमिति॥ यानि तु॥ पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलया पि चेत्। तदानीं दशमी विद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिः त्यक्त्वा
दीनि त्रयोदश्यां गादि वचनानि तानि विद्धाधिकाव्याप्तिनिक्षविष्यजानि। पूर्वोदाहृतवचनविरोधात्॥ विद्धाधिका या पुत्रवद्गृहस्थैर्ने
कादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित। इत्यादिभिः कूर्मपुराणादिवचनैरुपवासनिषेधात्॥

श्रीः॥
१०३

१०३

द्दिने एकादशीजैदजदा विद्धाद्वादशीचुन्नजंगता ॥ऩी॥ साद्वादशीसेज़ान क्रं तत्रविधीज तइतिद्व्धशात्तात पवचनेनैकादशीकलाजत्र
द्वादशीवन्नजंगता । तत्र न क्रैत्र कुर्वीत नोपवासोग्र्हास म । इत्यादिर्कं दपुना॥ादिवचनेस्वन्नक्रविधानान्नक्रंकार्ज्ये । उपवासनि
षेधेत्विति वा पुत्रोक्तैव चनात्फलादि कं वा किं विल्किं विज्ञज ॥ीर्ज ॥ तज्जं च तत्रैवोक्तं । नक्तं हविष्यान्नमनोदनं च फलं तिलाः क्षीनमथा
म्बुसाज्यं ॥ जत्पं च गव्यं जदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तनमुत्तनं ज दिति ॥ पानितु ॥ दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः एकादशीफलं त
स्य नश्याद्वादशवार्षिकं ॥ तथा । दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीकलां संवत्सरकृतेनेह नरो धर्म्मे॥ामुच्यते । तथा । दशम्यनुगता
जत्रतिथिनैकादशी तु वेत्र । तत्रापत्यविनाशस्यपनेत्यजननकं व्रजेत्र । तथा । दशमीशेषसंयुक्तां गांधार्या जो समुपोषिता ः तस्याः पुत्रशतं न
ष्टं तस्मात्तीपतिवर्ज्जयेत्र । एकादशीमुपोष्यैतद्वादशीमथवापुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्यां युतां क्वचित्र ॥ दित्येवमादीनि ॥ दश
मीविद्धायामेकादश्यामुपवासनिषेधकानि त्रभवैवन्ते विष्णुनहस्यादिवचनानि ॥ तानि जादशमीविद्धोपोष्यत्वेनोक्तानतत्वतिनिक्ष
विषयानि । अन्यथा पूर्व्वोदाहृतवचनविरोधप्रसंगः । जाम्यप्येकादश्यामुपोरव्येवं द्वादश्यां पानमं स्मृतं । त्रयोदश्यां न कुर्वीत न च
दशाद्वादशीनजया । तथा ॥ पानानंतु न कर्त्तव्यमुपोष्यैकादशीमिह । त्रयोदश्यां नने जोतु नित्यं धर्म्ममतीक्षन्ति नितितथा ॥ दशम्य
नुगता हन्ति द्वादश्यां द्वादशीफलं । धर्म्मापत्यधनानं पूर्णमित्रयोदश्यां तु पानानानिषेधकानि पाना॥ विष्णुनहस्या दिवचनानि तान्य
पि जस्यां त्रयोदश्यां पाना॥ात्यनुज्ञानं पूर्वं दर्शितं तत्वतिनिक्षविषयाणि । पूर्व्वोदाहृतवचनविरोधप्रसंगादिति ॥ माहात्म्यं
जानदीपुनाते ॥ ॥ एकादशीसमुत्थेन वन्हिना पातकेंधनं तस्मतां जातिनाजैद्रक्षपि जन्मशतोऽर्ज्जवं नि द्दशीपावनं लोकेन न ।

जे०

१०५

श्रीः॥
१०४

॥ॱभूपविघते।यादृशीपद्मनाभस्यदिनंपातकहानिदं।तावत्यापानिदेहेस्मिन्स्तिष्ठन्तिमनुजाधिप।यावन्नपवसेज्जन्तुः
पद्मनाभदिनंशुभं।अश्वमेधसहस्राणिवाजपेयशतानिच।एकादश्युपवासस्यकलांनार्हन्तिषोडशीमितितथा।एकादश्यु
पवासीयः किंतस्यान्येनवासवनेकादश्युपवासीयः किंतस्यान्येनवाफलमिति।पद्मपुराणे॥एकादशीमुपोष्यैकोप्रसंगे
नापिमानवः।नयातियातनांयामीमितिनोयमतःश्रुतमिति॥कौर्मपुराणे।अन्नोयन्नोजनाज्जातमगम्यागमनाद्भूतं।
अभोज्यभोजनाद्यच्चअन्नन्तोणाणांवननजणान्रअस्पृश्यस्पर्शनाद्यच्चयपनेष्णानिदजावनत।ज्ञात्मसीसवणाद्यच्चपानदाजेह
तीदिति॥ ॥अस्यांवैदेकादश्यांशुक्लायांकृष्णायांवनोजनद्यजेनमात्रेसर्वैःकर्त्तव्यीतयात्तयविघायामामप्यस्यामुपवा
सव्रतमपिगृहस्थैःव्यतितिक्तैःसर्वैर्नुष्ठेयं॥गृहस्थैस्तुशुक्लायांशयनीबोधनीमवत्रिर्न्यीकृष्णायाममपिकर्त्तव्यं॥नत्वन्य
स्यांकृष्णायांपुत्रवद्गृहस्थैस्तुशुक्लायांशयनीबोधनीमध्यवर्त्तिन्यामपिकृष्णायामुपवासनिषेधात्किंवितल्लादिकंगा
यं॥तत्रत्तोजनवर्ज्जनमाह।देवलः॥नशंखेनपिबेत्तोयंनखादेत्कूर्म्मशूकरौ।एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि॥ ॥
नारदीयपुराणे॥ ॥यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच।अन्नमाश्रित्यतिष्ठन्तिसंप्राप्तेहरिवासरे।तानिपापान्यवा
प्नोतिभुंजानोहरिवासरे।नरैर्तीहरपुराणे॥नित्यभोज्यंत्याज्यंवनाननेननत्तोक्रव्यीनत्तोक्रव्यैसंप्राप्तेहरिवासरइति॥तथातत्रैव
अष्टवर्षाधिकोमर्त्योयेशीतिनहिभुजेते।पोतुंमेमामकेनाक्ष्येविज्ञेयहनिपापकृत्।समेवधूयस्वर्देशस्वनिघोशयो
दशतःसमइति॥ ॥अग्निपुराणे॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचआहिताग्निस्तथैवच।एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि
विष्णुधर्मोत्तरेपि।एकादश्यांनभुंजीतकदाचिदपिमानवइति॥रवमादिपुराणेष्वपियदासाम्प्रयनकेतुव्रतादिशहसाम

१०४

नाधिकरणपाताव भोजनमात्रस्य निषेधः प्रतिपाद्यते । तेन पक्षद्वयेपि भोजनमात्रं वर्ज्यमाणोति कल्पेन्यैताश्रून्य
मेकादश्यां सर्वैः कर्तव्यमिति सिद्धम् । एकादश्युपवासव्रतं तु गृहस्थस्य यतिभिक्षोः सर्वैरपि पक्षद्वयेपि कर्तव्यमित्याह देवलः ।
एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्मोयं शुक्लामेव सदा गृही । नित्येन क्षिसमापुक्षेनने विष्णुपुराणे ।
पक्षे पक्षे तु कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥ ॥ गरुडपुराणे ॥ ॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति सनत्कुमारवच
नेपि ॥ एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ इति ॥ तथा ॥ न करोति द्विजो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ॥ स नरो नरकं यातीति नै
र्वृतमसावृत्तिं ॥ ॥ नारदीयपुराणे ॥ एकादश्यां विना नैव प्राणान्तिके समहामते । पृच्छते घृतमिश्रेणावदा कृतसंज्ञवमि ॥
मत्स्यपुराणे ॥ ॥ एकादश्यां निराहारो भोक्ष्येहं द्वादशी दिने । भुंक्ष्ये वा मन्दिवाक्कृष्णेत कृतं वैष्णवमिति ॥ ॥ अग्निपुराणे ॥ ॥
एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतद्धि वैष्णवमिति । अत्र केषुचिद्वाक्येषु स्वरूपमात्रेण न भुंजीतेति नञ् अनन्तभोजनप्रतिषेधार्थः किंतु यमी
राद्व्रतशब्दसामानाधिकरण्यान्नञोमाप्यन्नमामादित्यमिति वत्पर्युदासः सस्वभावभोजनविरुद्धसंकल्पप्रतिपादकः । तेन
नैर्घर्यभोजनसंकल्परूपं उपवासाख्यं व्रतं विधीयते । एतच्चैतेषु वाक्येषु विशेषात् सदाशब्दनित्यशब्दादिसत्त्वाद् दृकनाणोत्र
त्सवाप्यासव ॥ अस्य वर्ण्यानि त्यं । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेवोपवासव्रतं नित्यं । शुक्लामेव सदा गृहीति वचनात् । यथा शुक्ला
तथा कृष्णाप्येकादशी नित्या सदा पित्र्या । शुक्लां गृहस्थैः कर्तव्या भोगसंतानवर्द्धिनी ॥ सुमन्तु लिखता कृष्णा न नेतेनोपदर्शितेति ॥
नदिप्यालने कृष्णवचनात् राजनीवोधिनीमध्यवर्तिन्यां कृष्णेकादश्यां तु गृहस्थस्याप्युपवासस्यावश्यकः । तदुक्तं सनत्कु
मारे ॥ ॥ राजनीवोधनीमध्ये या कृष्णेकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति ॥ अत्र चान्यासु कृष्णा

नं°

नूपवासान्तावकथनंजीतनिनेनन्दिवीतिवन्नित्यानुवादेननिषेधः।गृहस्थस्यकृष्णैकादशीमुपोष्येतपर्जपोनुलजोग
पि।पथाम्भुक्तातथाक्षानविशेषोऽस्तिकरवचनेत्वेवमादीनिपञ्चदशेषूपवासव्रतनिषेधाजकानि।तानिदेवलादिव
क्षमागनेजंचतुर्दकिनोतीतिवाक्यपतिगृहीतेविशेष्यउपसंह्रियतेति॥ ॥अतोगृहस्थस्याप्राप्तमेवमुक्तमेवसत्यंगृ
छाहीत्यनेनमुक्तायामुपवासव्रतंविधीयते॥अतएवात्रैववाक्यानोनिन्नक्रमतपागृहीतमुक्तामुपवासेदेवलस्यथं
जोगव्यवच्छेदार्थः।नत्वन्यानिवृत्त्यर्थः।तेननत्रिदोष्यदुष्टपूर्वसंख्यापत्तिः।पुत्रवऊहस्थेपुराणनीमध्यवर्तिन्यामपिक्रु

105

ष्णायांसंक्रान्त्यामुपवासंचकृष्णैकादशिवासरे।चंद्रसूर्यग्रहेचैवनकुर्यात्पुत्रवान्गृही।आदित्यवारेसंक्रान्तावसितैका
दशीदिने।व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृहीत्यादिवचनेनुपवासनिषेधाकिंचित्कलादिकंतन्नाहीपं।अत्रश्राद्ध
नूपवासनिषेधएकादश्युपवासव्यतिरिक्तविषयकः॥ ॥अतएव [illegible]॥ ॥उपवासोयदानित्यःश्राद्धं
नैमित्तिकंतुवेत्।उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितं।मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेत्वेकादशीयदि।अभ्यर्च्यपितृदेवांस्तान्
जिघ्रेत्पितृसेवितं॥ ॥स्कंदपुराणे॥ ॥यस्मिन्दिनेपितुःश्राद्धंमातुर्वाथत्त्वेकहा।तस्मिन्नेवदिनेतातत्त्वेकादशी
व्रतं।अन्यथाशपिव्रतंस्कंदतथाकालंतुतथैवणु।नलुप्यतेयथाश्राद्धमुपवासोथवागुहा।इतिविप्रतिपत्तेर्यउपायः।पत्रमी
मपा।इष्टोहिनार्थः।सर्वेषामीनन्नाणीसिखिवाहनश्राद्धदिनेसमासाघउपवासोयदात्त्वेरातधाकृत्वातुवैश्राद्धंतुकशो
ष्पैंतुपञ्चवेत्।नित्यसर्वदजितोपाणोगृहीत्वान्नशिखिध्वज।अवजिघ्रत्यनेनाथतेनश्राद्धंशिखिध्वज।पितृणांतच्छिदंतात
व्रतभंगोनविद्यते।पञ्चभास्राद्धजन्मदिनेचैवसंक्रान्त्यांनाहुसूतके।उपवासंनकुर्वीतयदि [illegible] छेच्छ्रेयमात्मनः।इतिजन्मदि

श्री०॥
१०५

१०५
१०५

वर्णो देकादशीव्रतं तिनिष्फलं विधवा॥ अनाहिताग्निनरश्चात्र भवानीतथै
ने उपवासे निषेधः॥ सोपि साग्न्यादि सावर्णो देकादशी व्रतं नि ष्फल विप्रर्षे॥ नानित्वाहिताग्निनरश्चात्र भवानीतथै
वत्॥ अशक्त एवं सिध्यतीति नेष्यो सि द्धिनसतो॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी चयोनश्नैसुत पश्यनेन॥ श्रा ग्नि होत्रलोपेन श्रव की॥
तवेतुसइत्यादी निवचना नितान्युपवास समर्थनाहिताग्न्यादि नोपवासानुष्ठाने श्रा वाप जनग्नि होत्रादिकर्म्मवाध॥
त्वेतुसइत्यादी निवचनानि तान्युपवाससमर्थनाहिताग्न्यादि नोपवासानुष्ठाने अन्याप्यग्निहोत्रादिकर्म्मबाध। इत्येवं प्रमाणानि॥ अशक्ताग्निहोत्रल
जास्त्वापत्तेर्नोपवासनेकर्त्तव्यौ॥ इत्येवं पनानि॥ नतु सतिसामर्थ्ये काद श्युपवासोनकर्त्तव्यइत्येवं पनानि॥ श्रा ग्नि होत्रल
पनेति धंदगर्त्तव्य त्युनुष्य॥ अतएव ब्रह्मविष्णोक्तेने पिब्रह्मचारि॥ एकादश्यामुपवासविधाने॥ एकादश्यां नभुंजीतपक्षयोरु
तपोनपि॥ वृद्धबानी वनानीचस्युक्कामेवसदागृहीतिनानीतिनानीशब्देनात्र विधवाचोच्यते इदं चैकादशीव्रतमिति॥ ॥
वाराहपुराणेपि॥ ॥सूतके पिनरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं॥ एकादशीं न भुंजीत व्रतमेवं न लुप्यते॥ मृतके पि न भुंजीत एका
दश्यां सदा नरः॥ द्वादश्यां तु समश्नीयात्स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति तथा॥ पूर्वसंकल्पितं यत्तु व्रतं सुनियतं व्रतैः॥ तत्कर्त्तव्यं नरैः
श्राद्धदानार्चनविवर्जितमिति॥ उपवासस्य च स्वरूपं कात्यायनेन वृद्धवसिष्ठेन च दर्शितं॥ उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो
गुणैः सह॥ उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित इति॥ पापेभ्यो वर्ज्जनीयेभ्यः उपावृत्तस्य निवृत्तस्य गुणैः सद्भिर्विहित
नियमैः पुंस्कस्य भोजनादि सकलभोगवर्ज्जनेन यद्देहेनात्र संकल्पपूर्वकमवस्थानं स उपवास इत्यर्थः॥ तत्र वर्ज्जनीया जान्य
द्देवमन्तुः॥ विहितस्याननुष्ठानं निन्दितस्य निषेवणं॥ नित्यं वर्ज्जनीयं प्रयत्नतः॥ ॥ताली तोपि॥ ॥
पतितपाषंडिनास्तिकादिदर्शनालापस्पर्शस्मृतादिकं वर्जनीयमिति॥ विष्णुधर्मे॥ ॥असकृज्जलपानाच्च दिवास्वापाच्च मैथुनात्॥
तांबूलचर्वणान्मांसीवर्ज्जयेद्व्रतवासरे इति॥ अत्रमांसमपि निषेध्यमाह॥ उपवासदिने त्वाप्यजनावान्॥ ॥देवलस्तु॥

जो०

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनं । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै । अत्र च निषेधः ।। काष्ठेन दन्तधावनं न क
र्यमित्येवं परः तन्त्रीयोगरवदोषः सर्वः ।। अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनं । पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोल्लेखः स
देव ही ति वचनेन निषिद्धा तिथौ पर्णादिना दन्तधावनविधानाद्व गुणाः । विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः । तज्ज्ञप्यजपतप्यानन्त
कथा सुखा ।। दिक्रीतदर्शनं च तन्नामकीर्तनं सर्वपापदः ।। ।। उपवासकृता मे ते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।। ।। कात्यायनेनापि ।।
ब्रह्मचर्यसमापुष्कर उपवासं चरेन्नरः ।। ।। देवलेनापि ।। ब्रह्मचर्यं सहिंसा च सत्यमामिषवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि चत्वारि चरितव्यानि
नित्यशः ।। ब्रह्मचर्यहानिहेतूनाह स एव । स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शनात्ताभिः संकथनादपि । विपद्यते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसंगमादपि ।। या
षण्डादिदर्शने प्रायश्चित्तमुक्तं ।। ।। विष्णुपुराणे ।। तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नर इति ।। स्पर्शे च प्रायश्चित्तं विष्णुधर्मे
संस्पर्शे तु घन्नात्वा शुचिनादित्यदर्शनादिति । तत्रैतत्प्राप्तप्रायश्चित्ते तत्र चैव ।। संजाप्यता तस्य विष्णुर्देवेन जेदच्युतं बुधः । उद्दं चोप्र
एतत्समस्तकं कृत्वा तत्र पावनं नमः स्वाहाङ्गीनमः ततः कनामोपघातं वा सर्वविष्णुर्भगवानशेषाशर्मेन जन्मत्व पुष्पमनेहसां सपापापदनन्त
हृदिसंनिविष्टः । अतः शुद्धिं विदुः शुद्धिं शुद्धोऽधर्ममपोह्युतः । सकलोत्थमले तस्मिन्सुचिने वास्मिन्धेतः । वाह्योपघातानघावौ
श्रीसत्तगवानजः शर्मेन पत्वनं तात्मा विष्णुः स्वेतसि संस्थितः । एतत्संजाप्यजप्तं सर्वपापैर्डिस्तितु पापिते गतमः शुचिष्पदे तत्पुष्कास्मृ
जैपस्पतदीजिता ।। इति ।। विष्णुधर्मेतु ।। असंजाप्यात्समात्ता । प्यतु लक्ष्यतत्तिकादलीश्रामलकाः फलं वापि पानात्प्राशस्तं शुद्धतीति
वा विकलोपे प्रायश्चित्तमाह ।। ।। योगयाज्ञवल्क्यः ।। ।। जपदि वा मजमलोपः स्नात्वा नादानाक्रियासु च । व्याहृत्यैष्टवमैत्री स्मरे
द्वा विष्णुमव्ययं जितिमानसलोपजनमः ।। मानसेनियमे लुप्ते स्मरेद्विष्णुनाम जपमिति । कायिकनियमलोपे तु स्नानादि प्रायश्चि

श्रीः
१०९

१०९

नत्र सिद्धमेव। रात्रिभोजनमाशक्तो सत्यां सर्वैरपि कर्त्तव्याः॥ अशक्तो तु यथाशक्त्युपवासं तथा कुर्यात्॥ नित्यव्रतत्वात्॥ अत एव ब्रह्मवैवर्त्ते॥
इति विज्ञाय कुर्वीत वशजमेकादशीव्रतं। विशेषनियमाशक्तो होमार्थं त्रुक्तिवर्जितः। निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः। उपोष्य
एकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥ ॥कात्यायनः॥ शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणं॥ मिति॥ अस्यैवोपवासस्य प्रातःस्नात्वा संक
ल्पः कर्त्तव्यः॥ तत्र मंत्रमाह देवलः॥ गतिस्त्वं ममाच्युत विष्णुस्त्वं मंत्रं नमाम्यहं॥ एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेहनि भोक्ष्यामि पुंडरी
काक्ष शरणं मे भवाच्युतेति॥ यदात्वशक्तत्वान्न नक्तमपि शक्यं नु यत्ने तु तदैकादश्याः पूर्वमेव नित्यजपो नार्चपूजासंकल्पावमुष्टेयौ।
दशम्याः संगदोषः॥ मध्याह्नात्प्रातः॥ तु वर्जयेत्तु नात्या पार्थसंकल्पात्रेन यो स्यादिति वचनात्॥ यदा तु सूर्योदये दशमीविद्धा तदा त्रयोपू
जासंकल्पौ कार्यौ॥ विद्धोपवासेन श्वेत्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः॥ नात्रौ संपूजयेद्विष्णुं संकल्पं च तदा चरेत्स्यादिति॥ ॥नारदीयपुराणे॥ वचन
त्॥ ॥असमीक्षु नित्योपवासव्रते एकादश्यामेव भोजनवर्जनं नैत्वाष्टं नयो नयन्कोद्धितीयजलभोजनवर्जनं नियमः॥ अथ नित्योपवासी
वैष्णवो प्रातः तु जिह्मिर्वज्जयेन्मतिमान्विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे॥ ॥इति विष्णुरहस्यपरिधानात्॥ यद्यु सायमाधीतयो नक्तोऽस
यंतु जितनिष्वेयः स तू पवासफलं प्रेप्सुरिति॥ विशेषात्॥ कांम्योपवासविषयः पानादिनकृत्यमाह॥ ॥कात्यायनः॥ प्रातःस्नात्वा
हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत्॥ ॥तन्मंत्रस्तु॥ ॥अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव। प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव
पानां॥ तु ततः कुर्यो यथाहं तत्रमागतः॥ यदा द्वादशी पारणा॥ मात्रपर्याप्तातदा नात्रिशेष्यसर्वदिनोदयः॥ कालेद्वयं कुर्यात् प्रातर्मध्या
ह्निकेतदा॥ नारदीयपुराणे॥ ॥अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः॥ ॥स्कंदपुरा
णे॥ कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी यत्र दृश्यते। स्नानार्चनादिकं कर्म तदा नाद्वे विधीयते। द्वादश्यतिक्रमे दोषस्त्वश्व मजते॥ पद्मपुराणे॥

नि०

107

सौ०॥
१०७

महाहानिकरी येण्या द्वादशी लंघिता नरैः। करोति धर्म्महानिं॥ महानेवसनखतीं अस्नातेति क्रोधिकरणोति। नयथा सनखत्वामश्नाते
नपुनुण्ये॥ लंघिता सा धर्म्महानिं करोति॥ एवनियममपीत्यर्थः॥ तेननघन्तनवधुत्तीर्थस्नानमितिसूचितम्॥ यदातुत्रयोदशीनि
मित्तजपाहस्साद्वादिकं संकटीनंनैवाजवति। तदाखल्पाज्जीद्वादश्यामद्भिः पारणं कृत्वा साद्धानन्तनं जोष्कर्वी॥ ॥तदाह देवलः॥
संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं। अद्भिस्तु पारणं कृत्वा पुनर्भुक्तं न दोषकृत्स्यादिति॥ कात्यायनः॥ ॥विघ्नादिकैर्यदा विन्निर्मि
पारणं तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारणं जित्वा अथ नैत्यकान्ते तु जीर्णे वेत्र। पारणं वृ नैवेद्यं तुलसीमिश्रितेनान्नेन कुर्यात्॥ ॥तदुक्तं॥ कूर्मपुराणे॥
कृत्वा चैवोपवासं तु यो भुंक्ते द्वादशीदिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनमिति॥ तथा। पारणं द्वादशीप्रथमपादमतिक्रम्य
कर्तव्यं॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ ॥द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः इति॥ उपवासासक्त
पयोमूलफलाहारनयाचितनक्तैकभक्तं वा पूर्वपूर्वाभावे यथाक्रमानुकल्पेन कुर्यात्॥ तत्र कात्यायनः॥ उपवासे त्वशक्तानामशीतेर्वृद्धजी
विनां। एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः॥ ॥मार्कण्डेयोपि॥ एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत्। नातिक्रमेत् द्वादशीं तु
उपवासव्रतेन चेदिति॥ तथा॥ एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत्। पयोमूलफलैर्वापि न निर्द्वादशिको भवेत्। वायुपुराणे॥ अथ
वा विप्रमुखेत्पादानं दद्याद्वशक्तितः। स एव करोति यः कश्चिद्द्वादश्यां तु शक्तितः। उपवासफलं तस्य समग्रं संभविष्यति। तत्रत्त्यो
ज्ञातादौषापि तज्जाणं देवनश्यतीति। एषु वपि पक्षेषु नित्योपवासधर्मोऽनुष्ठेयः। एकभक्तानक्तयोर्मत्स्योपवासव्रतं चरेदित्य
दिवचनेष्वेकभक्तादिषु उपवासधर्मातिदेशार्थ उपवासशब्दः प्रयोगात्॥ कुंडपानामयमनगते क्रमो॥ मासमग्निहोत्रं जुहोती
तिवचने [illegible] धर्म्मातिदेशार्थमग्निहोत्रशब्दप्रयोगात्॥ तेन पूर्वोक्तसंकल्पमंत्रे निराहारादिपदस्थाने नक्ताहारादिपदोहेन

१०७

तन्नि[illegible]कत्र्या ॥ एकभक्तादिष्वसामर्थ्यान्नाभोदिवानोपवासं कारयेत् ॥ तदुक्तं दे ॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थि-
ते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं । भ्रातरं भगिनीं शिष्यं विप्रं वा ॥ इत्यादिनिर्णीति ॥ वायुपुराणे ॥ ॥ उपवासे त्वशक्त-
स्य आहिताग्नेरथापि वा । पुत्रान्वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान्वापि कारयेत् । उपवासफलं तस्य समग्रं समवाप्यते । तत्र भोजनदोषोऽपि
तज्ज्ञो ॥ देवनरस्पतीति ॥ तथा । स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयेत्पुत्रो यस्य । इत्यपि दत्तं दद्यात्स्वशक्त्या वानुरूपतः । तथा ।
द्रव्यं संप्रतिपन्नो य एकादश्यामुपोषितः । द्रव्यदानोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । कर्त्रा न कर्म वाप्नोति नात्र कार्या वि-
चारणेति । पित्राद्यर्थमुपवासं पुत्रादेरपि फलविशेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्र-
कुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दत्तेऽनात्र दातव्याः शूद्रापाणिहताहिंसा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं
शतगुणं माप्नुयादिति बोधायनो मुनिः । उपवासफलं तस्याः समग्रं समवाप्यते ॥ मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोष्य । यत्कृत
तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः । कर्त्रा दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति । एकाद-
श्यां भोजने प्राप्ते प्रायश्चित्तं समर्जते । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा सुक्तेन्दवं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणीति ॥ ॥
कात्यायनः ॥ अर्धपर्वद्वये नात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् इति ॥ जीवत्पतिका स्त्री तु भर्त्रनु-
ज्ञाता तथैकादशीव्रतादीनि कुर्यात् । यदाह कात्यायनः ॥ नाज्ञा तु भर्तुर्नैव जपादीन्नाचरेदिति । अनुज्ञामीतने ॥ उपवा-
सकमाद्दोषमाह विष्णुः ॥ पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् । आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति ॥ मनुरपि ॥ नास्ति
स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं ॥ ॥ मार्कण्डेयपुराणेऽपि ॥ नारी खल्वननुज्ञाता दत्ता पित्रा सुतेन वा । निःफलं तु

५०

नि०

108

श्री०॥
१०८

नवेत्स्वाप्त्कनोति व्रतादिकमिति॥ ॥शंखलिखितौ॥ ॥कामंभर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीनाचरेदिति॥ साचोपवासं कुर्वाणा
पि पुष्पालंकारादिकं न त्यजेत्॥ तदाह मनुः॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनं॥ उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमंजन
मिति॥ अनन्त्र व्रताचनं॥ सामर्थ्ये त्वपत्याद्यन्येन वा तद्व्रतं कारयेत्॥ तदाह षष्ठीनारसिंहे॥ नारी पत्युर्व्रतं कुर्याज्ज्ञायया ज्ञास्व पतिव्रतं
असामर्थ्ये पत्युस्तस्या व्रतं तत्सगोत्रजातत इति॥ एतच्चैकादशीव्रतं सत्यनुज्ञातया पुरुषाद्विजा विधवाया च नेत्यादर्शने पि न त्याज्यं॥ किंतु
देवार्चनादिमन्त्रेन का न जित्वा त्ताजनवज्जनेषु खर्पं कर्तव्यं॥ ॥तत्र पुलस्त्यः॥ एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपीति॥ ॥
मण्पस्ते गोपि॥ संत्रर्वच्छलेपि न जसि न त्याज्यैकादशीव्रतमिति॥ सत्यव्रतः॥ प्राग्नन्त्रदीर्घतपसी नानी॥ न दजोन्तवेत्॥ न तत्रापि
व्रतस्यास्यादुपरतो ग्रैकदाचनेति॥ ॥मत्स्यपुराणे॥ ॥अन्त्रनातु न जो गो गे पूजामन्त्रेन च्छान पेदिति॥ इदं च व्रतं काम्यमपि तत्र
तत्र फलस्य वाचनात्॥ तथा च विष्णुरहस्ये॥ जदीच्छेद्विष्णुनावासं सुतसंपद मानवः॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति॥ स्कंद
पुराणे॥ जदीच्छेद्विपुलान्भोगान्पुत्रान्पौत्रान्सुदुर्लभान्॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि॥ अस्मिंश्च काम्योपवासव्रते पूर्वोक्तनि
यमाः॥ स्वसर्धेपि नियमाः कर्तव्याः॥ तत्र दशमीनियमाः स्कंदपुराणे॥ ॥कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोद्रवं तथा॥ शाकं मधु परान्नं च पुनर्भो
जनमैथुने॥ दशम्यां दश वस्तूनि वर्जयेत्॥ ॥कूर्मपुराणे॥ ॥कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकं॥ शाकं मधु परान्नं च
त्यजेदुपवसन्स्त्रियं॥ तथा॥ कांस्यं मांसं मसूरं च पुनर्भोजनमैथुने॥ द्यूतमत्यंबुपानं च दशम्यां सप्त संत्यजेत्॥ अत्रिणा॥ सायमा
द्यंतयोरन्हो सायंप्रातश्च मध्यमे॥ उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयं॥ मत्स्यपुराणे॥ ॥कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभा
षणं॥ व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च मैथुनं॥ तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यां दश वर्जयेत्॥ विष्णुवर्जं जपेदिति॥ दिवास्वापं तथा
जनं शिलापिष्टं मसूरं चेति क्वचित्पाठः॥ ॥नारदीयपुराणे॥ ॥अज्ञानलवणाः सर्वे हविष्यान्नं निषेविनः॥ गव॥

१०८

तद्दशगुणं स्त्रीसंगमवर्जितं इति॥ काम्यैकादस्युपवाससंकल्पविशेषमाह देवलः॥ गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः
उपवासं तु गृह्णीयाद्यथासंकल्पयेद्बुध इति॥ यत्फलं कामयेत्काममिति विशेषणानि देशपूर्वकं पूर्वोक्तमंत्रेण॥ वा ति पूर्वकं सं
कल्पं कुर्यादित्यर्थः। संकल्पानन्तरं पुष्पाञ्जलिं परमेश्वरायार्पयेत्॥ ॥तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे॥ इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुष्पां
जलिं समर्पयेदिति। अनन्तरं ताम्रपात्रगतं जलं अष्टाक्षरेण मंत्रेण॥ जप्तेनाभिमंत्रितं पिबेत्॥ तदाह कात्यायनः॥ अष्टाक्षरेण
मंत्रेण॥ त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितं। तदनंतरं ब्रह्मपुराणे॥ एकादशीमुपोष्यैव निराहारः समाहितः। स्नात्वा सम्यग्विधाने
न सोपवासो जितेंद्रियः। संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः। पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः। उपचारैर्बहुवि
धैर्जपहोमप्रदक्षिणैः। स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः। दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः। एवं संपूज्य विधिव
द्रात्रौ कृत्वा प्रजागरं। याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशय इति॥ बृहन्नारदीयेपि॥ देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्र
ती। गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च पुराणश्रवणादिभिः इति। पंचामृतस्नपने फलविशेषस्तत्रैव। पंचामृतेन संस्नाप्य एकादश्यां ज
नार्दनं। द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुत इति। ततः प्रातर्द्वादश्यां स्नातो हरिं संपूज्य सर्वोक्तेन मंत्रेण॥ उपवासं समर्पयेव
क्रमात्॥ नियमयुक्तो यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजनदक्षिणादानेन कृत्वा पूर्वोक्तेन मंत्रेण पारणं कुर्यात्॥ तदुक्तं बृहन्नारदीये द्वा
दशीप्रक्रमे॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दद्याच्च दक्षिणां तथा। ततः स्वबंधुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः। कृतपंचमहायज्ञः स्व
यं भुंजीत वाग्यत इति॥ ॥ब्रह्माण्डपुराणे॥ ॥कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणं। व्यायामं च प्रवासं च दिवास्व
प्नमथांजनं। तिलपिष्टमसूरं च द्वादश्यां तानि वैष्णवः वर्जयन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते। पुनर्भोजनमध्वानं भारं

न्गे०

109

श्रीः ग
१०९

मासमैथुने। उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पंचमी॥ शिलापिष्टं मसूरं चेति क्वचित्पाठः॥ बृहस्पतिः॥ दिवा द्विर्जोपनान्नं च पुन
र्भोजनमैथुनं। क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्ज्जयेत्॥ कांस्यं मांसं सुरां द्यूतं व्यायामं क्रोधमैथुने। हिंसामसत्यं लोल्यं
चुतैलं निर्म्माल्यलंघनं। द्वादश्यां द्वादशैवानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्॥ तथा तत्रैव वृद्धदशीप्रक्रमम्॥ कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणा
ककोद्रवशाकं॥ शाकं मधुपरान्नं च हन्युर्नष्टाविमे फलं॥ कात्यायनः॥ द्वादश्यां पारणं कुर्याद्द्विजः जित्वा ह्युपोदकमिति। उपोद
कीशाकविशेषः॥ एतान्युपवासफलं हन्युरित्यादिलिंगात्काम्योपवासपारणे गम्यते एतच्च काम्यमेकादशीव्रतं का
मनाजीसत्वो गृहस्थेन॥ कृष्णामपि कर्त्तव्या पुत्रवान्सत्तां जेस्ववैयुयुक्तस्तथैव च॥ उत्तपोः पञ्जपोः काम्यं व्रतं कुर्या
त्तु वैष्णवमिति स्मृत॥ नाम्॥ अस्मिन्स्तु काम्योपवासेऽप्रक्रान्ते त्वन्तराशौचादिनिपाते पिदानार्चनं नहितं व्रतं कुर्यात्॥ सूतकाद्य
न्ते दानार्च्चनादिकं कुर्यात्॥ तत्र कूर्म्मपुराणे॥ ॥काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके। तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्च्चनविव
र्ज्जितमिति॥ ॥मत्स्यपुराणे॥ ॥सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनं। दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुत इति॥
वाराहपुराणेऽपि॥ द्वादश्यां च ततो युक्त्वा सूतकान्ते जनार्द्दनं। पूजयित्वा विधानेन भोजयेद्ब्राह्मणान्ततः इति॥ एवं काम्यै
कादशीव्रतमारंभं नाना तत्र न मशक्त्या वन्येन कारयेत्॥ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे॥ काम्यव्रतनिषिद्धो नैमित्तिकेन सः काम्य
स्युपक्रमा प्रथके विन्यतिक्रतं विदुरिति॥ अयमर्थः॥ नित्यनैमित्तिकव्रतं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्यकारयेत्। काम्यं तु स्व
सामर्थ्ये सत्येवोपक्रम्य कर्त्तव्यं॥ नत्वन्येनोपक्रम्य कारणीयं॥ उपक्रमानन्तरं त्वशक्तावन्येनापि कारयेदिति॥ ॥इति सीन्त्रेमप्रका
शे एकादशीव्रतनिर्णयः समाप्तः॥ ॥अथ एकादशीव्रतानि कथ्यन्ते॥ तत्र वाराहपुराणोदितयथा व्रतं कथ्यते॥ ॥दुर्वासा उवाच॥

१०९

यदेतत्पठनं मन्त्रं लवेदवादिषु पठ्यते। स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वप्ने नायाति यः पुनः। स यज्ञैर्विविधैर्नित्यं यो नैर्द्दन्तैश्च सत्तम। प्राप्यते पुनमो
देवः स्वप्ने नायाति यो ऽहर्निशं॥ ॥सत्यतपा उवाच॥ ॥भगवन्बहुवित्तेन यत्नापि निर्वेदपारगैः। प्राप्यते पुण्यपङ्क्तिर्हि विद्वद्भिः कथं वन। तेन
प्राप्तेन भगवान्द्रष्टुं स्वप्ने दुःखतो ऽहर्निशं। अल्पायासेन लभ्ये तु येन देवः सनातनः। तन्मे सामान्यतो ब्रूहि सर्व्वविद्विष्णुजं व्रतं॥ ॥दुर्वासा उवाच॥
कथयामि पुनर्गुह्यं न हस्वे देवनिर्मितं। यन्नायाजन्कृतं पूर्व्वं मन्त्रं त्यान्तु न सातले। पृथिव्याः पार्थिवो भावः सलिलेनाति नेचितः। तस्मिन्स
लिलमग्ने तु पृथ्वी पाताले रसातले। मग्ना तु लघन ॥ देवी न सातलगता अयुक्ता। आनायमास विष्णुं देवं नानाजनो पुनरुपवासव्रते देवी नि
यमैश्च पृथग्विधैः। कालेन महता तस्मात्प्रसन्नो भगवान्स्वयं। उज्जहार स्थितो तस्य स्थितं नीस्थापयामास मोक्षजः॥ ॥सत्यतपा उवाच॥ ॥
कोसौ यन्नयोपासं चीर्णं उपवासो महामुने। कानि व्रतानि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि॥ ॥दुर्वासा उवाच॥ ॥यदा मार्गशिरो मासो दशम्यां
नियतात्मवान्। कृत्वा देवार्च्चनं धीमानग्निकार्यं यथाविधि। सुविवासा प्रसन्नात्मा भव्यमन्नं सुसंस्कृतं। भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचं तु
पादयोः। कृत्वाष्टाङ्गुलमात्रं तु क्षीरवृक्षसमुद्भवं। तज्ज्ये दन्तकाष्ठं तु ततस्त्वाचम्य यत्नतः। स्पृष्ट्वा प्राणानि च सर्व्वाणि विनं ध्यात्वा जनार्द्दनं।
शंखचक्रगदापाणिं किरीटी पीतवाससं। प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वलक्षणलक्षितं। ध्यात्वा पुनर्ज्जलं हस्तेगृह्य तान्तु जनार्द्दनं। ध्यात्वार्घं दा
पयेत्तस्य कर्त्तोयेन मानवः। एवमुच्चारयेच्चैतस्मिन्काले महामुने। एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैकापरे हनि। भोक्ष्यामि पुण्डरीका
क्ष शरणं मे भवाच्युत। एवमुक्त्वा ततो रात्रौ देवदेवस्य सन्निधौ। जपन्नारायणायेति स्वपेल्लभ्रं विधानतः। ततः प्रभाते विमले नदीं ग
त्वा समुद्रगां। इतनीवातडागं वा गृहे वानि यतात्मवान्। आनीय मृत्तिकां शुद्धां मन्त्रेणानेन मानवः। धारणां पोषणां त्वत्तो भूतानां दे
वि सर्व्वदा। तेन सत्येन मे पापं यावन्मोचय सुव्रते। ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि देवतैः। तेन मां मृत्तिकास्पृष्ट्वा आलभ्ता मत्य

उ०

जे॰

कर्म्मिणी। लज्जिसध्येन्नसानित्ये स्थितावनु॥ सर्वदा। तेनेमां मृत्तिकां स्नात्वा पूतां कुरु समाविनं। एवं मृद्दत्तयातो तोये प्रसाद्यात्मानमालभेत्

नः कृत्वा शेषमद्य कुंडमालिप्य वै जले। ततस्तस्य नरः सम्यक् चक्रवत्तु पवानतः। स्नात्वा वावस्यकं कृत्वा पुनर्द्देवगृहं व्रजेत्। तत्र

नाध्यमहायोगं देवं नानापूजाहि निमूकेशवायनमः पादौ कृष्ट्वामोदनायव। ॐ नमो भुजगमंत्र सिंहाय उनमः श्रीवत्सधारिणे। कं ठं कौस्तुभ

मालापूर्वजं शीर्षप्रतजेत यात्रैलोक्यविजयायेति वाहू सर्व्वात्मने शिरः। नमो गदाधारिणे चक्रं शंखं कनायेति वा हि जे। गंनौनायेति वगदा

मेत्तो जैशां तमूर्तज्ये। एवमभ्यर्च्य देवेशं देवं नानाप्रकारैः स्तुत्वा। पुनस्तस्याग्रतः कुर्यात् तां यज्ञत्नुनस्थापयेद्बुधः। जलपूर्णान् समाल्प्योश्व सितवंदन

चर्चितान्। चूतपल्लवसुग्रीवान्सितवस्त्रावगुंठितान्। स्थगितांस्ताम्रपात्रैस्वतिलपूर्णैः सकांचनैः। वत्वा नव्ये सम्प्रुज्या स्तुकलशाः प्रकी

र्त्तिताः। तेषां मध्ये सुत्तं पीठं स्थापयेद्दृढवर्गनितमः। तत्सौवर्णं वनेप्प्सीवाताम्रं वादानवं तथा। अलाने सर्वपात्राणां पालाशं पात्र

मिष्यते। तोयपूर्णं तु तत्र कृत्वा तस्मिन्पात्रे ततोन्यसेत्। सौवर्णं मत्स्यरूपं॥ कृत्वा देवं जनार्द्दनं। वेदवेदांगसंयुक्तं स्तुतिस्मृतिविभूषि

तां। तत्रानेकविधैर्त्तज्ञैः फलैः पुष्पैश्च शोभितं। गंधधूपैश्च वस्त्रैश्च सम्यगर्च्य त्रित्वा यथाविधि। नसातलगता वेदा यथा वेदत्वया हृताः।

मत्स्यरूपेण तद्वन्मां त्वं वा नुद्धन केशव। एवमुच्चाग्र तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत्। यथा वित्त वसाने प्रभाते विमले तथा। चतुर्णां ब्राह्म

णानां च चतुर्णां दापयेद्बुधः। पूर्वं तु वृहच्च वेदं पश्चिमे दोगे दक्षिणे तथा। यजुः समन्वितेदद्यात्पश्चिमे घटमुत्तमं। उत्तरं कामतो दद्या

द्व्यएव बुधैः स्मृतः। ऋग्वेदः प्रीयतां पूर्वं सामवेदस्तु दक्षिणो। यजुर्वेदः पश्चिमतो अथर्वेस्त्वोत्तरे तातु। अनेन क्रमयोगेन प्रीयतां

मिति चाब्रवीत्। मत्स्यरूपं च सौवर्णं आचार्याय निवेदयेत्। गंधपुष्पादिवस्त्रैश्च संपूज्य विधिवत्क्रमात्। यश्चिमं सरहस्यं च मंत्रं वेद

पपादयेत् ... तस्य वेदानादत्त्वाकोटिगुणोत्तरं। प्रतिपद्यगुर्तुं यज्ञुमो हाद्विप्रतिपद्यतो हि जन्मकोटिनरकेपच्यते पुत्रुष्पाधमः।

110

श्री:॥
११०

११०

विधानं सप्तजातानां मुनि तु उच्यते बुधैः। एवं दत्वा विधानेन द्वादश्यां विष्णुमग्रतः। विप्राणां भोजनं कुर्यात् यथाशक्त्या च दक्षिणा॥ ता
म्रपात्रे स्वसतिलैः स्थापितान्कान् पेद्वरान्। तत्रस्थं जलपात्रस्थं ब्राह्मणाय कुटुंबिने। देवी दद्यान्महाराज गतस्ततो विप्रोस्वतो जपेत्।
तृप्तिमाप्नमा पूर्णेन ततः पश्चात्स्वजनैः। भुंजीत सहितो विष्णोः वो जतः संयतेन्द्रियः। दिवानिद्रां पनान्नं च पुनर्भोजनमैथुनं। जो
द्रकोस्यामिषं तैलं द्वादश्यां मधु वर्जयेत्। अनेन विधिना यस्तु घनाणी व्रतकं नरः। तस्य पुण्यफलं चाग्ग्रे श्रृणुतत्तपतां वर। जन्म
चक्रसहस्राणि सहस्राणि च वैति दिवा जुस्व ब्रह्म। कुल्यां तु वेध दिमहाव्रतं तत्व स्य च धर्मस्य फलं कथयितुं न वेद। तथा पु
गतं नैवमब्रवीत्तं मुने चतुर्दश। हे ब्राह्मण प्रतावती नाति नैव च। एवं त्रिंशद्दिनो मासस्ते द्वादशमः स्मृतः। शते षष्टिं शतं ब्रह्म। हुत्राप्तं पुण्य
त्रसंशाजः जः सप्त द्वादशीमेतामनेन विधिना जपेत्। सब्रह्मलोकमाप्नोति तत्कालं चैव तिष्ठति। ततो ब्रह्मलोपरि संहाने तल्लयेति
तज्ज्ञाणा। इहलोके दानं दीपिकृत्वा विदति वैधनम्। योन्नष्टराज्यो यथनृपः उपोष्यते प्राप्नोति राज्यं हतकंटकं पुनः। लक्ष्मी च तो गा
न्विविधास्व सर्वान्प्राप्नोति लोके च हने। पुनाः। विध्यानानीत्तवे धातु अनेन विधिना सुता। उपोष्येति तत्वेन सा पुत्रः पनमधार्मिकः।
अगम्यागमनं येन कृतं जानातिमानवः। स इमां विधिमासाद्य तस्मात्पापाद्विमुच्यते। ब्रह्मक्रियालोपेन वहु वर्षे कृते नव।
उपोष्य मासकृज्जन्याववेदसंस्कारमाप्नुयात्। किमत्र बहुनोक्तेन नन्तधात्रिमहामुने। अप्राप्यं प्राप्यते नैव पापं चाप्येन नाशयेत्।
अनेन विधिना ब्राह्मणस्य जमेव ब्यु पोषितः। यन्न प्रा... नां विदानाना। अदितिजो पनोदेवी विधानं नास्तिकाय च।

जे०

देवब्रह्मद्विषे चापि न शाव्यं तु कदाचन॥ गुरुभक्ताय दातव्यं सघःपापप्रणाशनी॥ इहजन्मनिसौभाग्यंधनधान्यवनान्वितं॥ जःत्त
वन्तिविविधाश्चस्तुपौष्पतिविधानतः॥ मकूर्मंसावन्तेज्ञक्षापाद्वादशीकल्पमुत्तमम्॥ यःशृणोतिवासपापैस्तुसर्वैर्निर्वप्रमुच्यते॥ ॥
इत्यादिवाराहपुराणेश्रागीतिहासेधनणीव्रतेमत्स्यद्वादशीनाम॥ ॥दुर्वासाउवाच॥ ॥तथैवपौष्यमासेतुश्रमंतमथितं
सुनेःतत्रकूर्म्मोत्रवद्देवःस्वयमेवजनार्द्दनः॥ तस्पेजेतिथिंतुद्दिष्टादष्टावैकूर्मरूपिणः॥ पौष्यमासस्यजातुद्वाद्वादशीसुक्लपक्षत
तःतस्यांप्रागनुसंकल्पप्रातःस्नानादिकीःक्रियाः॥ निर्वल्पनाधजेधात्र्यामेकादश्यांजनार्द्दन॥ पृथक्पंत्रैर्मुनिश्रेष्ठदेवदेवं

श्रीः॥

जनार्द्दनं॥ कूर्म्मायपादौप्रथमंत्रपूजयानानाय॥ जेतिहरेःकटिंचासंकर्षणाय॥ जेतुउदरंविशोकयं॥ पुनोवायेतितथैवकंठं॥ सुवा

११९

हवेत्येवतुजौसिनिस्वनमोविशालायनतथा सानं॥ समानमंत्रैःसुगंधपुष्पैर्नानानिवेद्यैर्विविधैःफलैश्चसंप्रत्यगेदेवं

११९

कलशंतदग्नेसंस्थाप्यमाल्यैःसितकैःदाम॥ तैन्नत्नगतंतुपुनेसकृत्वास्वसक्तितोहेममयंतुदेवम्॥ समंदिनकूर्मरूपं॥
कृत्वासंस्थाप्यताम्रेघृतपूर्णपात्रेपूर्णेघटस्योपरिसंनिवेशपश्चाद्बाह्मणाय॥ जेवतमेवदद्यात्॥ सात्राह्मणाय॥ नेतोजसदति
ण॥ स्वणथाशक्त्याश्री॥ जेदेवदेवं॥ नानाय॥ कूर्म्मरूपा॥ पश्चात्तुवजैतुंजीतंसत्कृत्यवगैः॥ एवंकृतेविप्रसमस्तुपापविनश्य
तेनात्रविचानमस्ति॥ संसारचक्रंतविहायशुद्धंप्राप्नोतिलोकंवहरेःपुनाता॥ प्रपाति पापानिविनाशमाशुस्वीभिःस्त्रथाजा
तेसत्यधर्म्मैःश्चनेनजन्मान्तरसंविनानिनस्तिपापानिनसंशयोत्र॥ श्रगुक्तरूपंतुफलंतुवत्तुनानाय॥ सुष्टिमाप्नोति
सघः॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणेश्रागीतिहासेधनणीव्रतेकूर्मद्वादशीनाम॥ ॥दुर्वासाउवाच॥ ॥एवंमाघमासि

तेपञ्जेष्ठादशीघत्रणीन्ततःश्वानाहस्यश्रयापुण्यापांमुनेःपनमयामिकि।प्राग्गुक्तेनविधानेनसंकल्पस्नानमेवच।कृत्वादेवंसमस्यच
एकादश्यांविचक्षणाः।धूपनैवेद्यगंधैश्चअर्घ्यैर्जित्वाच्युतंनन्नः।पश्चात्रस्पागतःकुंभंजलपूर्णंतुविन्यसेत्।ॐवासुदेवायेतिपादौतु
मूर्धवायेतिवैकटिं।त्रिविक्रमायेतिजठरं।विश्वरूपेत्युनोहनेः।सर्वज्ञायेतिकंठंतुप्रजानांपतयेशिनः।प्रद्युम्नायेतिचगदीदिव्यास्त्रायसुद
र्शनाम्।अमृतोद्भवायशंखंतुएषएवाब्जेनविधिः।एवमभ्यर्च्यमेधावीतस्मिन्कुंभंतुविन्यसेत्।सौवर्णीनोप्यतांम्रेवापात्रेवित्तवशात्ति
तः।सर्वबीजेर्युसंपूर्णंस्थापयेत्विचक्षणाः।तत्रशक्त्यातुसौवर्णीवानाहंकारयेद्बुधः।दंष्ट्राग्रेणोद्धृतापृथ्वीसपर्वतवनद्रुमाः।माध
वंमधुहन्तारंवानाहंरूपधारिणं।सर्वबीजधृतंपात्रेतत्नगतंघटोपरि।स्थापयेत्पनमींदेवंजातरूपमयंहरिं।सितवस्त्रयुगच्छ
न्नंताम्रपात्रेतुवैमुने।स्थाप्याब्जेजगंधपुष्पैर्नैवेद्यैर्विविधैःफलैः।पुष्पमंडपकंकृत्वाजागरंतत्रकारयेत्।प्राङुत्तौवान्हे
स्तत्रवाचयेज्ञावयेद्बुधः।एवंसंनियमस्थानंअत्नातउदितेरवौ।शुचिःस्नात्वाहरिंपूज्यवत्राह्मणायनिवेदयेत्।वेदवेदांगविदुषे
साधुवृत्तायधीमते।विष्णुभक्तायविप्रर्ष्यविशेषेण।प्रदापयेत्।दैवंसकुंभंसजलंदत्वावानाहरूपिणं।ब्राह्मणायप्रत्नवेयद्धितत्फ
लंमेनिशामय।इहजन्मनिसौभाग्यंश्रीकान्तिस्तुष्टिनेवच।इहलोकेजवेद्राजावीनधन्वेतिविश्रुतः।सकदाचिद्वनंप्राप्तम्
न्मृगहेतोःपरंतपः।व्यपादयन्मृगगणान्वंत्रामसपदानुगः।प्रातनंतत्रपवात्सन्मृगरूपेनसत्तम।संवर्तेश्च्युतान्ब्रत्तन्
वेदाध्ययनतत्परः।। ।।सत्यतपाउवाच।। ।।कानाकिंसमाश्रित्यनेवकुर्मेगरूपती।एतन्मेकौतुकंब्रह्मन्ब्राप्ताततस्प्र
सीदमे।। ।।दुर्वासाउवाच।। ।।तिकदाविद्वनंजाताद्दष्वाहरिणपातकान्।जातमात्रांस्तमात्राचविहीनान्दृष्टसत्तमे।एके
कैजगृहुर्हेहितेमृताःकैदन्नास्थिताः।ततस्तेदुःखिताःसर्वेपुतुःपितनमेतिकान्।ऊचुस्तंवचनंचेमंमृगहिंसाम्भतेमुने।

ने०

॥ ।पुत्रका ऊचुः॥ ॥जातमात्राः मृगाः पंच अस्माभिर्न्निहता मुने। अकामतस्ततोस्माकं प्रायश्चित्तं विधीयतां॥ ॥संवत्स उवाच॥
मत्पिता हिंसकस्त्वासीद्धिंसकः सविशेषतः। तद्वंशे पापकर्म्माणः संजाता मम पुत्रकाः। इदानीं मम मृगचर्म्माणि परिधाय जपत
व्रताः। चरध्वं पंच वर्षाणि ततः शुद्धा भविष्यथ। एवमुक्ताः सुताः पित्रा मृगचर्म्मोपजीविनः। वने विविक्ष्युर्नव्यमाजपंतो
ब्रह्म शाश्वतं। तथा वर्षे व्यतिक्रांते वीतधन्वा महीपतिः। तत्राजगाम यस्मिंस्ते चरन्ति मृगरूपिणः। ते चापि कृतनोर्मूले मृगच
र्मोपजीविनः। जपंतः संस्थितास्तेहि राजा दृष्ट्वा मृगाकृति। वित्त विद्धाः सुपुंगपतन्मृतास्ते ब्रह्मवादिनः। तान्दृष्ट्वा तु मृतान्राजा
ब्राह्मणान्संशितव्रतान्। त्रपेन वेपमानास्तु देवराताश्रमं ययौ। तत्रागच्छत ब्रह्महत्या मां जाता महामुने। अमूलं तद्धर्यं ब्रत्री
कथयित्वा नराधिपः। तत्संशोकपरीतात्मा तु नो दस्त शाडुःखितः। सकर्मणि दैवरातसुतु दत्तं नृपसत्तमौ उवाच मा सैनृपते अजने
प्यामि पातकं। पातालेषु तलातलेषु यथा धात्री सुमज्जति। उद्धृता देवदेवेन विष्णुनाक्रोडमूर्त्तिना। तद्वन्वर्त्तनाजेंद्र ब्रह्मवध्या
पतितं उद्धरिष्यति देवेशो सत्यमेव जनार्द्दनः। एवमुक्ता ततो राजा हर्षितो वाक्यमब्रवीत्। कृतनेऽप्रकारे॥ समे देवः प्र
सीदति। प्रसन्नेनाच्युते सर्वं जेनप्राप्स्यति सत्तम॥ ॥दुर्वासा उवाच॥ ॥एवमुक्तो मुनिस्तेन देवरातः सुदुर्मतिं व्रतीः आचख्यौ
सावित्रं कृत्वा तु युक्तो गानस्तपुष्कलान्। मृत्युकाले मुनिसेष्टतो वर्षीन विराजता। विमानेनागमत्स्वर्गे मेन्द्रलोके सपार्थि
वांतस्यं द्रष्टव्य येमाद प अत्र तुत्यानेन निर्जयो। आपान्नमिन्द्रे दृष्ट्वा तु नमृत्यु विष्णुकिंकराः। न दृष्टव्यो देवराजस्त्वं हीनः तप
सा इति। एवं सर्वे लोकपाला निर्जयुस्तस्य तेजसा। प्रत्याख्याता स्ववते विष्णुः किंकरै हीनकर्म्मिणः। एवं सत्यलोकान्गतो
राजा महामुनौ। अपुनर्म्मानके लोके दाहप्रलयवर्ज्जिते। अथापि तिष्टते देवे पूजमानो महानृपः। प्रसन्ने जगत्पुरुष
किं वित्रीप नत्वं तनवेद्य इह जन्मसि सोनागर्भं आपुनाना गय संपद। एकैकानि विधिनोपाख्यादादात्ममृतमुत्तमं। किं पुनर्व्वर्ष

स्त्री:॥
स्त्री:॥
११२

११२

सीपूर्वसहददातिखङ्गंपद्मंनरनाथ॥शङ्खंतुमूर्ध्निपनाद्यौचनरसिंहराजः॥जघ्नेवोच्युतवान्वेदानवंतस्यनृप॥केशवः॥तद्वच्चसद्विधमम्मोस्या॥सुधी
मापास्त्रवेलवान्॥जीनाम्बुधोमथ्यमानेयद्धृतवान्पन्नमेश्वरः॥तद्वच्चकूर्मेनृपीस्याद्धितीजीपश्यवेस्त्वदीन॥जघानसातलस्थोन्मीयच्युतवान्पुरु
ष्यात्मनः॥वानाहनृपीतद्वच्चव्रतीजोपश्युवेष्टवी॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणेत्राप्रागितिहासेधरण्यांव्रतेवराहद्वादशीनाम॥ ॥दुर्वासाउ
वाच॥ ॥तद्वत्फाल्गुणेमासेतुशुक्लेपक्षेचद्वादशी॥उपोष्यप्रोक्तविधिनाहरिमाराधयेत्सुधीः॥नरसिंहायपादौतुगोविंदायेत्युरुंतथा॥
कटिंविश्वभुजेपूजयेदनिरुद्धायतुउरस्तथा॥कंठंतुशितिकंठायसितवस्त्रयुगान्वितं॥तत्रोपरिनरसिंहंतत्रसौवर्णंताम्रभाजने॥सौवर्णःशक्ति
तःकृत्वादातुंवेशमवेपिवा॥नलगर्त्तघटेस्थाप्यततस्तंपूजयेच्चमानवः॥द्वादश्यांवेदविदुषेब्राह्मणायनिवेदयेत्॥एवंकृतेफलंप्राप्त
यत्पुरापार्थिवेनतु॥तस्याहंसंप्रवक्ष्यामिवत्सनाम्नोमहामुने॥आसीत्किंपुरुषेवर्षेराजापरमधार्मिकः॥तनतेतिचदृष्ट्वातस्मस्य
वत्सःसुतोत्तवेन॥सशत्रुभिर्निर्जितःसंस्वल्पकेशोप्युपाद्रवत॥वनंप्राप्यात्सपत्नीकोवसिष्ठस्याश्रमेवसे॥रकालेनगच्छतासोवैवसिष्ठ
नमहर्षिणा॥किंकार्यमितिसंप्रोक्तोवसस्यास्मिन्ममाश्रमे॥ ॥राजोवाच॥ ॥भगवन्हृतकोशोहंहृतराज्योविशेषतः॥शत्रुभिर्दु
तसंकल्पोत्तवैतंशरणागतः॥उपदेशप्रदानेनप्रसादंकर्तुमर्हसि॥एवमुक्तोवसिष्ठस्तुतस्मैद्वादशीमुने॥ससंविधानेनतदासो
पिसर्वमथाकरोत्॥तस्यव्रतान्तेभगवान्नरसिंहस्तुतोषह॥चक्रंपादाच्छत्रूणांविघ्नंसनकरोपनम्॥तेनास्त्रेणसखङ्गंराज्यंजितवा
न्सनृपोत्तमः॥राजप्रस्थीत्वाश्वमेधानांसहस्रमकरोत्तितुः॥अंतेचब्रह्मलोकाख्यंपदमासीदुसत्तम॥एषाधन्याजापापहराद्वादशीव
व्रतामुने॥कथिताराजात्रसन्नेनसुत्वाकुरुतथेप्सितम्॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणेत्राप्रागितिहासेधरण्यांव्रतेनरसिंहद्वादशीनाम॥
दुर्वासाउवाच॥ ॥एवमेवमुनेमासिचैत्रेसंकल्पद्वादशी॥उपोष्याराधयेत्पश्चाद्देवदेवंजनार्दनं॥वामनायेतिपादौतुविष्णवेकटिं
मर्द्धजेरू॥वासुदेवेतिजठनेउरः॥संपूत्तिकाजवा॥कंठंविश्वहृतेपूजयशिरोवैव्योमरूपिणो॥वाहूविश्वजितेपूज्यौस्वनाम्नाशंखचक्रको॥

ओ॰

अनेनविधिनाभ्यर्च्यदेवदेवंसनातनं।आम्रवृक्षोदकुंभंतंसंयुग्मंपुनतोन्नसेत्।आगुक्षपात्रेसंस्थाप्यवामनंकांचनंबुधः।छत्रा
शत्रुपाहृतंहस्तेसितयज्ञोपवीतिकं।कुंडिकांस्थापयेत्पार्श्वेत्रिकापादुकेतथा।अक्षमालीचसंस्थाप्यपण्डिकोवृविशेषतः।ए
तैरूपैस्तुसंयुक्तोअन्नातेसद्विजाप्यवादापयेत्।श्रीयतांविष्णुरूपश्चनूपीत्युदीरयेत्।मीसनाम्नातुसंयुक्तंप्राङुक्तंवैविधानकं।
श्रीयतामितिसर्वत्रविधिनेष्यप्रकीर्तितः।श्रूयतेचपुनाराजाहर्यश्वःपृथिवीपतिः।अपुत्रःसतपस्तेपेपुत्रमिच्छंतपोयनः।
तस्यैवकुर्वतोबुद्धिंपुत्रार्थंमुनिसत्तम।आजगामहनिःपूर्वंद्विजरूपंसमाश्रितः।उवाचतपसानार्जितवकिंचेष्टितंत्वयो।पुत्रार्थमि
तिप्रोवाचतंविप्रःअत्तुवाचहा।इदमेवविधानंतुकुरुतुनाजन्नुवाचह।इदमेवविधानंतुकुरुतुनाजन्नुवाचह।एवमुक्तातुनाजानं
तत्ज्ञातिरेतिः।अनुःनाजापितवकानासुमंत्रवन्तीद्विजातये।दत्तिद्याप्यतथाप्राप्राज्योतिगंगाज्यधीमते।जयादितेनपुत्राप्रतस्वपीपुत्र
त्वमागतः।तगवत्तेनसत्येनममाप्यसुसुतोवनः।अनेनविधिनादत्तेतस्यपुत्रोलवन्मुने।कुवालाश्वइतिख्यातस्वक्रवर्तीमहाबलः।
अपुत्रोलभतेपुत्रंअधनोलभतेधनं।त्रक्षनाज्योलनेराज्यंमृतेविष्णुपुरंव्रजेत्।कीर्त्तिर्विसुविनैंतत्रइहमत्स्येऽपागतः।चक्रवर्ती
नवेद्वीमान्जायतिनिवनाधुष्यः॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणेप्रागितिहासेघन॥व्रतेवामनद्वादशीव्रतंनाम॥ ॥विशाखेप्येव
मेवंतुसंकल्पविधिनानरः।तद्वत्स्नानादिकंकुर्यात्ततोदेवालयंव्रजेत्।तत्रानाधप्रहेनित्तपश्चाएतिमैत्रैर्विचक्षणः।जामदग्न्याय
पादौतुउदरंसघृधानिनो।मधुसूदनायेतिकटिंउरःश्रीवत्सधारिणे।एवमभ्यर्च्यमेधावीप्राग्वत्कलशमग्रतो।घटे।विन्यस्यचयगंतित
दधत्रयुग्मेनवेष्टितं।वैणवेनतुपात्रेण।तस्मिन्संस्थापयेद्धरिं।जामदग्न्येतिविख्यातंनाम्नाक्लेशविनाशनम्।दक्षिणोपनसंहस्ते
तस्यदेवस्यकारयेत्।सर्वगंधैस्ससंपूज्यपुष्पैर्नानाविधैःशुभैः।आसीद्राजामहाभागोवीनसेनामहाबलः।अपुत्रःसपुनाती
व्रतेपस्तेपेमहोजसा।वनंतत्तपाधानीजानवज्ञौल्कजामहामुनिः।आजगाममहायोगीतंदृष्ट्वानातिदूरतः।तमाजानन्मथो

113

वै॰॥
११२

११२

दृष्ट्वानिष्पिपनमवन्द्यसमृ। कृताञ्जलिपुटो भूत्वा राजा तूत्थानमाकरोत्॥ स पूजितो मुनिः प्राह किमर्थं तप्यते तपः। राजन्कथय धर्मज्ञ
किं ते कार्यं विवर्जितम्॥ ॥राजोवाच॥ ॥अपुत्रोहं महाभाग नास्ति मे पुत्रसंततिः। तेनाहं तपआस्थाय क्षपयते स्वतनुं द्विज॥ ॥
याज्ञवल्क्य उवाच॥ ॥अलं तेन तपसानेन महाक्लेशेन पार्थिव। अल्पायासेन ते पुत्रो भविष्यति न संशयः॥ ॥राजोवाच॥ ॥कुलं मे स
विता पुत्रो अल्पायासेन वै द्विज। एतन्मे कथय प्रीतो भगवन्ब्र॥ ॥तस्यफ॥ ॥दुर्वासा उवाच॥ ॥एवमुक्तो मनिना तेन पार्थिवेन ज
सत्त्विना श्रावयद्योद्वादशीं चेमां वैशाखे सितपक्षके। स हि राजा विधानेन पुत्रकामो विशेषतः। रूपोप्पलब्धवान्पुत्रं नलं पनमधार्मि
कं। जायापि कीर्तियो लोके पुण्यश्लोको नंनोत्तम। प्रासंगिकं फलं ह्येतद्भूतस्यास्य महामुने। स पुत्रो जायते विली विद्यावाकान्तिभु
तमौ। रूपजन्मनि किं चित्रं पत्तनो केशवपुण्यमे। कल्पमेकं ब्रह्मलोके वसित्वा पुनरसौ गाते॥ क्षीदिल्वान्ते पुनः स्फसौ चक्रवर्ती तदक्षु
वं॥ त्रिंशत्प्रद्दसहस्राणि जीवते नात्र संशयः॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणे श्रागितिहासे घनाती व्रते जामदग्न्यद्वादशीव्रतं नाम॥
॥ ॥दुर्वासा उवाच॥ ॥ज्येष्ठमासे पुनर्वमेवं कल्पविधिना नरः। अर्च्चयेत्परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः। ॐ नमो नाराय
णाय पादौ पूर्वं समार्चनेत्। त्रिविक्रमायेति कटिं धृतविश्वाय चोदरम्। करः संवत्सरायेति कटिं संवत्सकाय च। सघोग्रघातिपोवाय
स्वानाम्ना ब्रह्मणोंगस्त्रो। स हस्तशिरसे त्वर्च्य शिरसे त्वस्य महात्मनः। एवमभ्यर्च्य विधिवत्ताग्रे कुंभं कुंभं न्यसेत्। प्राग्वत्त्रयुगमसंवे
न्नो नुसोवर्णौ नाम लक्ष्मणो। अर्च्चयित्वा विधानेन तत्र तातेव ब्राह्मणायतो। दातव्यो मानमः कामममी ततापत्रुण्येणातु। अपत्रेणापु
नाष्टघ्नो नाम्ना दशरथेन चापुत्रकामः पुनः पश्चाद्वसिष्ठः परमार्च्चितः। इदमेव विधानं तु कथयामास सद्विजः। प्राप्य हृत्पे विदित्वा
तु स राजा चाकृतवान्श्रुतम्। तस्य पुत्रः स्वयं राजो नामनाम्ना मुनावली। चतुर्दो सौ व्यजो विष्णुः परितुष्टो महामुने। एतदेहिकमा

मे॰

ख्यातेपानत्रिक्रमतः स्मृतम्॥ द्विजान्तोषयेन्नृत्तुं जन्ते स्वर्गे संस्थो यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥ अतीतेच काले पुनर्नेत्यमर्त्योऽत्र भूत्वा नराज्ञा
शतयज्ञयज्वा नश्यन्ति पापानि च तस्य पुंसः प्राप्नोति निर्वाणममलं च शाश्वतम्॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणोक्तागीतिहासेष्व
नागीव्रतेनाम द्वादशीव्रतं नाम॥ ॥दुर्वासा उवाच॥ ॥आषाढस्यैवमेवं तु संकल्पविधिनानघ॥ अत्र जितं नमं देवं ग
यपुच्छेन नेकसः वासुदेवाय पादौ तु कटिं संकर्षणाय च॥ प्रद्युम्नायेति जठरं त्वनिरुद्धाय वै उरः॥ चक्रपाणये तु ततो कंठं

११५

भूपतये नथा स्वनाम्नारी खवचक्रो तु पुरुषायेति वै शिरः॥ एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागवात स्यागतो घटं॥ विन्यस्य चक्र संपुटं
तस्योपरि ततो न्यसेत्॥ कौर्चनं वासुदेवं तु चतुर्व्यूहं सनातनं॥ तमभ्यर्च्य विधानेन गंधपुष्पादिभिः क्रमात्॥ प्रागवर्तंत्र
लोपध्या द्वादशादिनि सुव्रते॥ एवं नियमयुक्तस्य यत्पुण्यं तत्पुण्यं सो वासुदेवो न वद्राजा यदुवंशविवर्धनः॥ देवकीतु
स्यत्ता यो तु समानव्रतचारिणी॥ सात्वपुत्रार्त्तवत्साधीपतिधर्मपरायणा॥ तस्य काले न महता नानादोत्यागमन्नृपं॥ वसुदे
वेन सो तु पुत्रार्था पूजितो वाक्यमब्रवीत्॥ वसुदेवस्य पुण्यं च देवकार्ये मम नघ॥ सुस्वैकां च कथां शीघ्रमागतोऽस्मि नवीतिकं॥ पृथिवी
देवसमितो महाय्द्द्याज दूतमा॥ गत्वा चजल्पतीत्तान न शक्ता पोहितुं सुनाः॥ पीडयंति समेता जानेनृचं पुरुषोत्तम॥ एवमु
क्तः ऋषिव्रजाते देवं नानाजातिं गताः॥ मनसा वसुदेवेशः प्रत्यनीतनो॥ ॥कृत्वा उवाच वसुनः सेष्वस्व जंकाजे मिमीं सुनाः॥ साधयज्ञ
मिन संदेहो मत्यें गत्वा मनुष्यवत्॥ किं त्वाषाढे शुक्लपक्षे यानानीस कृतद्रो॥ उपोष्य तिमनुष्योसुत स्यगर्भे तु वाम्यहं
एवमुक्त्वा ततो देवः स्वर्पं चाहमिहागतः॥ उपदेशं तु तु न वते अपुत्रस्य विशेषतः॥ उपोष्य लब्धवान् स पुत्रं स कृतार्थोन संशयः॥
रती च द्वादशीं कृत्वा वासुदेव तथाप्तवान्॥ महतीं च श्रियं प्राप पुत्र पौत्र समन्वितः॥ तु स्काना यसि यशो यशः गतः पनि

श्री॰ ग॰

११४

११४

कीं गतिम् । एष ते विधिरुद्दिष्टः आषाढे मासि वै मुने ॥ ॥ इत्यादिवाराहपुराणे आगीति हासे धरणीव्रते कल्पद्वादशीव्रतं नाम ॥ ॥
दुर्वासा उवाच ॥ ॥ श्रावणस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशी । अर्चयित्वा समं दिव्यं गंधपुष्पैर्जनार्दनम् । दामोदराय पादौ तु हृष्टीकेशाय वै कटिं ।
सनातनेति जठरं उरः श्रीवत्सधारिणे । भुजौ चक्रपाणये जंघे च कंठं चक्रिणे तथा । मुंजकेशाय च शिरो भद्रायेति ललाटकम् । स्वनाम्ना शो
खं चक्रं पूजयेच्च पद्मं मेरवनम् । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्स्थापयेद्घटम् । विन्यस्य वस्त्रयुग्मेन तु तस्योपरि ततो न्यसेत् । कांचनं देव
देवं तु दामोदरस्य नामकीर्तनमभ्यर्च्य विधानेन गंधपुष्पादिभिः क्रमात् । प्रागवत्तं ब्राह्मणाय दद्याद्वेदवेदांगपारगे । एवं नियमयुक्त
स्य पत्रं नाचरतः फलं शृणु यत्फलम् । एष ते विधिरुद्दिष्टः श्रावणे मासि वै प्रभो । एतस्य चक्रत्वा वैवस्वतं पापप्रणाशनम् । पुराकृतयुगे राज
न्नृगो नाम महाबलः शक्तवानसबले घोरे मृगयासक्तमानसः । स कदाचित्तु नृगो हत्वा तु नमसद्वनम् । व्याघ्रसिंहमृगाकीर्णं
दस्युसर्पैर्निषेवितम् । एकाकी तत्र राजा तु अश्वमुच्य ततो नघः । स्वपन्कुशानथास्तीर्य सुप्तो दुःखसमन्वितः । तातत्र लुब्धकानां च सहस्रा
णि चतुर्दश । आगतानि मृगान्हंतुं तस्य राज्ञः समंततः । तत्रापश्यं ततसुप्तं हेमरत्नविभूषितं नृगं राजानमत्युग्रं सिपापनमप
पुती तिगत्वा लवितो व्याधोस्व तत्र संन्यवेदयन् । सोपि तमसुरपार्थिवं राजानं हन्तुमुद्यतः । तुनगम्य च हेतो मुनिस्तावनचानि
णः राजानं सुप्तमासाद्य गृह्णीतं धनं क्रमुः । ताव द्राजतश्शानीनानुखेतास्ततः ताश्चूर्णिता । उत्थाय च क्रमादाजतेम्लेच्छा विनिपा
तिताः ततान्निहत्य च साध्वी तस्य राज्ञस्तनुं पुनः । प्राविशत्वा सुनां जापि प्रतिबुद्धो प्रतिष्ठत । म्लेच्छान्सुनिहतान्दृष्ट्वा सासव मूर्छि
लप्नं गता अश्वमारुह्य स पुनर्वामदेवाश्रमं ययौ । तत्र दृष्ट्वा ऋषिं तं प्राकांक्षी केनेति निपातिताः । एतान्कोपि ममर्पं कथयस्व
प्रसीद मे ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ त्वमास्स न्यूज [illegible] नि पार्थिव तत्र त्वया त्रास्य ॥ ॥ स पत्रे पुत्री कुर्वता स्तुते ।

ने०

सावणस्यतुमासस्यशुक्लपक्षेचद्वादशी ॥ सावित्रियानात्वंजानाजन्तत्क्षमावेसमुपोषिता ॥ उपोषितायातस्यापीतुनाजपीलब्धोंत्व
जानघ ॥ सर्वपिसुखसादेवीलवन्नपतिनन्जति ॥ जपाविनिहताःक्रूनाःम्लेछापापसमन्विताः ॥ त्वंवीस्वनन्जितोनाजनृस्सावणोद्वादशी
तुला ॥ एकेवपातिवापत्तुनाज्यमेकेवजच्छति ॥ किंपुनर्द्वादशीयेवेताजन्नदप्युत्तुलनपदम् ॥ ॥ इत्यादिवनाहपुनाणोत्रागितिहास
यणाणीव्रतेतुद्वादशीव्रतनाम ॥ ॥ उघोसाउवाच ॥ ॥ नघज्ञाद्रपदेमासिशुक्लपक्षेतुद्वादशीसंकल्पविधिनादेवमभ्युज
त्पनमेरवनमः ॥ नमोस्तुकल्किनेपादोहश्रीकेशायवैकटिम् ॥ म्लेछसंमूर्छनायेतिजगन्मूर्तितथोदरं ॥ छितिकंठायकंठेतुस्वदु
पापायेतिवैभुजौ ॥ चतुर्भुजौजयेतिहस्तौविश्वमूर्त्तितथाशिनः ॥ एवमभ्यर्च्यमेधावीप्रागेवकलशागतोघटं ॥ विंन्यसेत्कल्किनेदे
वेसोवर्णतत्रकानजेन ॥ सितवस्त्रयुगच्छन्नंगंधपुष्पाप्रपूजितं ॥ कृत्वाप्रजातेविप्रायप्रदद्यात्सुविलंमे ॥ एवंकृतेत्वयैतु
तच्छिवोधमहामुने ॥ पूर्वंराजाविशालोभूत्काश्यांपुण्यंमहावलः ॥ गोत्रजैर्हृतराज्योसौगंधमादनमाविशत् ॥ तस्याज्ञोणी
महाराजवदनीप्राप्यशोचनाम ॥ हृतनाज्योविशेष्येतागतस्सीकृतनतोत्तमः ॥ कदाचिदागतोतत्रपुनाणाणसखिसत्तमोनन
नानाजतोदेवोसर्वदेवनमस्कृतो ॥ तोदृष्वातत्रराजानंसर्वांगतिमनिंदमो ॥ ध्याजन्नीपनर्मत्रम्लविष्णुक्षाण्डीपनमीपदं ॥
तोप्रीताऊचतुस्तौतुराजानंनजी ॥ कल्मर्षे ॥ वनंद्रणाणीष्वनाजेंद्रवरदोस्त्वस्तवागतो ॥ ॥ नाजोवाच ॥ ॥ त्तवन्तौकोनजा
नाभिकस्यगन्हाम्यहंवनम् ॥ नानाघजाभिपनंतस्मादिच्छामिवनमुत्तमम् ॥ एवमुक्तौतुतौनाजन्कमानाघजसेत्रत्तौ ॥ कस्मा
वनंदृष्णुष्वतंकथयस्वकुतूहलात् ॥ एवमुक्तस्ततोनाजाविष्णुमानाघजाम्यहं ॥ कथाजित्वास्थितंतंतुततस्ताउचतुःपुनः ॥ अ
वीतस्येवदेवस्यश्रीशानूतवाविवस्थितो ॥ द्वातव्यस्तेवनोवृहिकस्तेमनसिवर्त्तते ॥ ॥ नाजोवाच ॥ ॥ जथाजजेस्वनंदेवं

115

भैरं॥
११५

११५

यज्ञैर्विविधैर्यदत्तौ॥ यज्ञेसमर्थोमेस्यात्तथामेदीयतीवरः॥ ॥नारदउवाच॥ ॥स्वर्णेनानाप्रजातोदेवोलोकमार्गप्रदर्शकः॥ मत्स्यसह
तपःकुर्यादिदजौलोकत्रावनः॥ अर्जमत्स्योत्तवत्पूर्वंपस्यात्कूर्मस्वरूपवान्॥ वानाहस्वात्तवद्देवोननसिंहस्तथात्तवेत्॥ वामनस्तुततोजातोजामद
दग्न्योमहावलः॥ पुनर्दाशरथिर्भूत्वावासुदेवःपुनर्हसौ॥ बुद्धोभूत्वाजनंहेयमोहत्यामासपार्थिव॥ सपत्नाननुद्दश्यजवोम्लेछानपुनरुत्स्व
महीमिमां॥ प्रकृतिस्थांचकारानामोसएपभगवान्हरिः॥ नानासिंहेननृपेणातद्धत्यापयतजेननंः॥ वामनंमोहनाविन्त्राथ्येजामदग्निनामकृत
शत्रुविनाशाययजेद्दाशरथिंबुधः॥ बलकृष्णौयजेद्धीमान्पुत्रकामोनसंशयः॥ नृपकामोयजेदुद्धंकल्किनंशत्रुघ्न॥ वमुख्यानेनं
स्तस्यरूपमांचैरात्रवीन्मनिमूर्धा दशीकृतवान्सोसित्चक्रवत्रीवभूवदृ॥ तस्यैवनाम्नावदनीविशालान्जितवन्मुनेस्तज्जन्मनिराजासोना
ज्यंकृत्वाप्रजाध्दनं॥ जज्ञैस्वविविधैर्निश्वापदंनिधो॥ ॥मामाप्तवान्॥ ॥इत्यादिवानाहपुराणेचश्रागितिहासेघनपाविन्नेकल्कीद्वाद
शीव्रतंनाम॥ ॥दुर्वासाउवाच॥ ॥तद्वदाश्वयुजेमासिद्वादशीशुक्लपक्षतः॥ संकल्पास्यज्ञेजेद्देवंपद्मनाभंसनातनम्॥ पद्मना
भाययपादौतुकटिंवैपद्मजोनये॥ उदरंसर्वदेवाययपुष्कराक्षाययवेउरः॥ अव्यक्तायचकण्ठंतथापाणिंशार्ङ्गवदस्वाणिपूजयेत्॥ प्रत्तावायशिरः
पूज्यप्राग्वदष्ठेवघटंन्यसेत्॥ तस्मिन्सौवर्णकंदेवंपद्मनाभंतुविन्यसेत्॥ तमेवमेवंसंपूज्यगंधपुष्पादिभिःक्रमात्॥ प्रत्ततातायांतुसर्व
ज्ञोब्राह्मणायनिवेदयेत्॥ एवंकृतेतुयत्पुण्यंतन्निबोधमहामुने॥ आसीत्कृतयुगेराजाभद्राश्वोनामवीर्यवान्॥ यस्यनाम्नात्तवर्ष
मिदंभद्राश्वंनाममनामतः॥ तस्यागस्त्यःकदाचित्तुगृहमागत्यसत्तम॥ उवाचसप्तरात्रंतुवसामित्तवतोगृहे॥ तंराजाशिरसानूत्वाप्रथी
यतामित्युवाचपतां॥ तस्यकान्तिमतीनाममत्नापिपरमशोभना॥ तस्यास्तेजःसमत्तवद्वादशयादित्यसन्निभः॥ शतानिपंचतस्यास
न्त्यपत्नीनांपतिव्रताः॥ तदासयस्वकर्माणिकुर्वन्त्यहरहःशुश्रूषुत्ताः॥ कान्तिमत्यामहात्मागस्त्यप्रत्ताविवेतसः॥ तामगस्त्यस्तथाद्दृष्ट्वा

ॐ

नृपतेर्जोन्विता श्रुत्वा। सपत्नीजस्य तनयान्तस्या कुधीत्ताकम्पे शोत्तना॥ राजा तु तस्या मुदितं मुखमेवावलोकयन्। एवं नूत्वा मथो दृष्ट्वा

नालीपनमशोत्तनो॥ साधु साधु जगन्नाथेत्यगस्त्यः श्राह हर्षितः। द्वितीये दिवसे पूर्वं नालीं दृष्ट्वा महाप्रज्ञा। अहो मुष्टमहो मुष्टं जगदेत

न्नावनम्। इत्यागस्त्यो द्वितीयेह्नि नालीं दृष्ट्वा तु वावह। अहो मूढ न जानन्ति गोविन्दं पनमेश्वरम्। य एकेन दिनेनापि नाल्लस्तु ष्टप्रता

वान्। चतुर्थे दिवसे दृष्ट्वा तु जिष्णुं पुनरब्रवीत्। साधु साधु जगन्नाथ स्त्रीशूद्राः साधु साध्विति। द्विजाः साधु नृपाः साधु वैश्याः साधु

पुनः पुनः। साधुः शूद्रास्त्वसाधुस्त्वं नागस्त्य साधु साधु ते। साधु श्री प्रल्हाद साधु ध्रुव साधु महाव्रत। एवमुक्त्वा ननर्त्तोच्चैर्नगस्त्यो

राजसन्निधौ। एवं नृत्तं तु तं दृष्ट्वा सपत्नीको नृपोत्तमः। किं हर्षकाना श्रेयान् न वेत्थ नृपतेन्नवान्॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ ॥अहो मू

र्ख कुराज्य त्वं अहो मूर्खोऽनुगाल्लमी। अहो पुनोहितो मूर्खो जोन जानाति मे मतं। एवमुक्तो ततो राजा कृताञ्जलिरुवाच पुत न

जानीमो वचस्तं ब्रह्मन् प्रश्नमेतत्वजेनितं। कथं जस्त्वमहात्मा गज घनुमर्हकृज्जवान्॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ ॥इक्ष्वाकु त्वं

ज्ञानूदासी वैश्यस्य वै दिशः नगरे कृनिदत्तस्य त्वमस्याः पतिर्नवचोतस्मैव कुम्भकानोत्तूङ्क्षे वाव विना। मतः। सर्वेस्यास्व

गुगेमासि द्वादश्यां निजनतः स्थितः। स्वपाविष्णवालयं गत्वा पुष्पधूपादिभिः हितमा अभ्यर्च्य महिमा हेत्राप्याज्ञ वन्नौन जपाल

को स्थापयद्धाव पि दीपानां ज्वलनार्थं महामते। गतवैश्ये तत्र वर्त्तो य दीपं प्रज्वाल्य सी स्थितो भवावत्र्यस्ता तानजनीसा ननर्त्ते

नना तमः। ततः कालेन तौ तौ तु उ नोभावपि दम्पती। तेन पुण्येन मे जन्म प्रियव्रतग हे त्वजन्मतु पत्नी ते जाता पुना वैश्यस्य

दानिका। पानकस्यापि दीपस्य ज्वलितस्य कृने गोहा। पः पुनस्तेन वित्तेन विशोनत्वसु दीपको ज्वल यत्नस्य चयत्नु एपीतत्सी स्त्या

तु न्वशक्यते। तेन साधोः हेः साधुः इत्युक्तं वचनं मया। कृते सैव तस्य न लक्ष्मी हस कृत्वा विचनम् ॥ सैव त्वनाडं त्रेतायां सम

श्रीः॥ ११८

११८

116

मेतन्न संशयः ॥ त्रिमासे द्वापने तस्मिन्पूजू पाल्लत्तते फलम् । नमो नानाजातोत्युक्त्वा कलौ तुलं लत्तते फलम् । तेन मुक्तं जगद्विश्रोत्तं
क्तिमात्रं मयेरितम् । पानकं दीपोत्कर्षं च देवाग्रे फलमीदृशं । प्राप्नोत्यखिलयज्ञानां जनः फलमेतन्मयोदितम् । अहो मूर्खा न जान
न्ति हरेर्दीपप्रज्वालफलं । एवं विधं द्विजायेति नाजानो जेतित्तक्षितः । पजन्ते वि वियैर्जन्मै तेन ते साधवः स्मृताः । अहं तमेव मुक्त्वा
न्यं न पश्यामि महीतले । तेन साधो अगस्त्येति मया वाचा मात्रं संस्थितः । सा स्त्री यज्ञवासं भूरत्सु तथा ध्यज्ञतनोमतः । नत्तुं श्रुश्रूष
णीं कृत्वा तत्पतिर्जो हन्येनिति । आस्त्री यज्ञवास्तथा शूद्रो द्विजशुश्रूषणेन तः । तदनुज्ञयाह नैव क्ति स्त्रीशूद्रौ तेन साध्विति । आ
सुनेत्तावमाध्याय प्रह्लादः पुत्रपौत्रम । मुक्त्वा चान्यं न जानाति तेन सो साधुरुच्यते । प्रजापति कुले भूत्वा बालजेक्ष्वनं गतः ।
आनाध्य विष्णुं प्राप्तः स्वस्थानं परमं शोत्तनं । तेन साधो ध्रुवेत्येवं मयोक्तं राजसत्तम ॥ ॥दुर्वासा उवाच॥ ॥इदमेव मया
जानुकथितं तं तपोधना । कथमित्वा पुनर्वीक्ष्य मगृह्य न पसत्तमं । उवाच पुण्यकं नेष्यामि पुनर्नेष्यामि ते गृहे । एवमुक्त्वा जगं
मा मुसघोदर्शननीमुनिः । नाजापि तेन विधिना पद्मनाभस्य पद्मादशीम् । उपोष्य परमं कामम् इह जन्मनि चात्मवान् । स पत्नी
कोन्नपवनोघादशी समुपोष्य च । इह जन्मनि नाजासो पुत्रपौत्रीसुख्याप्तवान् ॥ ॥इत्यादि वाना पुराणे ब्राणीति हास
घनापी व्रते पद्मनाभद्वादशीव्रतं नाम ॥ ॥सीब्रलो वाच॥ ॥भूपगुष्ध व हितो वत्स कार्तिकैकादशी तथा । उपोष्य विधिना
जेन सर्वासी फलमाप्नुयात् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतात्मवान् । स्नात्वा देवाचेन कृत्वा अग्निकार्यं यथाविधि । शुचि
वासा प्रसन्नात्मा हविष्यं चान्य जेसु संस्कृतं । भुक्त्वा पंचपदं गत्वा पुनः शौचं तु पाणजो । कृत्वाष्टांगुलमानं तु जीर्णं दन्तसमुद्भवं । तत्र

को॰

नैर्ऋतकाष्ठे तु ततस्थावमप्यनलतः स्पृष्ट्वास्थानि तथाङ्गिरस्त्रिविन्यस्यात्तु जनार्दनं शंखचक्रगदापाणिपीतवस्त्रं किरीटिनात्र
सन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं गृहीत्वा वक्त्रानुरूपं जनार्दनं । दृष्ट्वार्घं दापयेत्पश्चात्कनतो येन मानवः ।
एवमुक्त्वा नयेद्दार्वं तस्मिन्काले महामुने । एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैव परेऽहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ।
एवमुक्त्वा ततो नाम्नो देवदेवस्य सन्निधौ । जपेन्नामानि जानीत तिथं पेज्ञो विधानतः । ततः प्रभाते विमलेन दीगत्वा समुद्रगां । द
तत्रां वा तडागं वा गृहे वाथ नियतात्मवान् । विलोमेनाद्वे जपेद्देवं नामानामकल्मषं । नमः सहस्रशिरसे शिरः संपूजयेद्धरेः । पुरु
षाय जेति बाहुजो कंठे वै विश्वरूपिणो । ज्ञानात्मने ति हृदयं जंघ नाभिः श्रीवत्सधारिणो । जगत्सृष्टिश्रवे पूजयमुदरं दिव्यमूर्तये । कटिं

सौः ॥ ११७

हस्रपादायपादौ देवस्य पूजयेत् । अनुलोमेन देवेशं पूजयित्वा विचक्षणः । नमो दामोदरायेति सर्वांगं पूजयेद्धरेः । एवं संपूज्य वि ११७
धिना तस्याग्रे चतुरो घटान् । स्थापयेज्जलगर्भांस्तु सितचंदनचर्चितान् । स्रग्दामवद्धग्रीवान् धूपितवस्त्रावगुंठितान् । स्थापितांस्ताम्र
पात्रैस्तु तिलपूर्णैः सकांचनैः । चत्वारः सागराख्येते कल्पिता द्विजसत्तम । तेषां मध्ये तु जं पीठं स्थापयेद्भूषितं पुनः । तत्रापि नोपविशे
वर्षितां च वादनवतथा । कलशाल्तेनो पुपूर्वं वा पात्रं कृत्वा ततो न्यसेत् । योऽशानेन यथांगे तु स्वजातिर्दुग्धिकूलि रूते । योगेश्वरं प्यो
गनिद्राशयानं पीतवाससं । तमप्येवं तु संपूज्य जागरं तत्र कारयेत् । चत्वारः कलशादेयास्वतु र्माद्यंपंचमश्च तु । योगेश्वरं
तु सौवर्णं विप्रदद्यात्प्रयतः शुचिः । वेदाध्येत्रे समं दद्यात् द्विगुणोत द्विदे तथा । आचार्यो त्रिगुणितं सहस्रगुणितं तथा वेत्तात तत्त्विनं स
रहस्यं तु समंत्रं चोपपादयेत् । यो विधानं तस्य तत्फलावेदनं कोटिगुणोत्तरं । यो गभेतिष्ठति यस्त्वन्यमासं नं पूजयेत्क्रुर्यो । सदु

गतिमवाप्नोति दत्तं तस्य च निष्फलं। एवं दत्वा विधानेन तत्वतो विष्णुमर्च्चयेत्। विप्राणां भोजनं दद्याद्यथाशक्त्या सदक्षिणां। धनदाव्र-
तमेतद्धि पुनाकृत्वा प्रजापति। प्राजापत्यं तथा लेभे मुक्तिं ब्रह्मचर्यास्थितम्। शकुंतलाप्येवमेव व्रतं कृत्वा महामुने। लेभे सा कृत-
लं पुत्रं दौष्यंतिं चक्रवर्त्तिनम्। तथा पौनाण्णा राजानो वेदोक्त स्वचक्रवर्त्तिनः। अनेन विधिना प्राप्ताः स्वचक्रवर्त्तित्वमुत्तमं। धनदोपात्र-
पिपातालेमग्नपातुकं तं पुनः। व्रतमेतत्ततो नाम्ना धनदाव्रतमुच्यते। समाप्ते स्मिन्यनादेवीहनि।।। कोऽपि।।। उद्धताद्यापि
तुष्टेन यथा पितानो निम्बवान्तासि। धनदाव्रतमेतद्धि कीर्त्तितं तन्मया मुने। यदिदं शृणुयाज्जातु भक्त्या यः स्वकुले जनोत्तमः। सर्वपाप
विनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्। एकैकापातिर्चापत्तु राजपमेकैव गच्छति। किं पुनर्द्वादशैतानि कुर्यान्नेदं न दुःपनम्।। ||
इति श्रीनृसिंहप्रकाशे वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे धनदाव्रतं समाप्तं।। ||अथ ज्ञानप्रदपदमुक्तद्वादश्या विष्णुधर्मोत्तरोक्तं
सर्वाद्वादशीव्रतं कथ्यते।। ||उपवासासमर्थानां कारपादैकमुपोषितं। महाफलं महादेव तन्ममाचक्ष्व पृष्टतः।। ||
शौनक उवाच।। ||सीनामश्रवणोपेता द्वादशी महती तु या। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं। प्राप्नोत्यजसायम्भ-
त्सद्वादशद्वादशीफलम्। दध्योदनं पुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रसंवेष्टितं दत्वा छत्रोपानह्मेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति
गतिमग्र्यां च विंदति। आयुष्यं स्थानमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा। सर्वा द्वादशी योगे बुधवारेण वै यदि। अन्यत्र महती न
म द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता। स्नानं जप्यं तथा दानं होमं साद्धं सुरार्चनं। सर्वमनंतमाप्नोति तस्यां च गुरुकुलोद्भवहात स्मिन्नेव तथा स्ना-
नं जत्तुक वनर्संगमो संगनस्नानजं नामफलं प्राप्नोत्यसंशयम्। सर्वाः संगमाः सर्वे पर्वं तु ष्टि प्रदाः सदा। विशेषाद्द्वा-
दशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः। तथैव द्वादशीयुक्ता बुधसंक्रांतिपुनः।। ||अथ ज्ञानविष्णुधर्मोत्तरोक्तं सर्वाद्वादशीव्रतं।।

श्री॰॥
११८

॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥उपवासासमर्थोनीस देवपुत्रुपोत्तम।एकाप्ताद्वादशीपुण्यातांवदस्वममानघ॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥
मासित्ताद्रपदेशुक्ला द्वादशीश्रवणान्विता।सर्वकामप्रदापुण्या उपवासेमहाफला।संगमेसरितीस्नात्वापूजयित्वातु वामनम्।
कनकैविधिनादत्वातस्यपुण्यफलंश्रृणु।कपिलानीसतंदत्वाश्रिन्यापोपस्कुतान्वितीतेनयत्फलमाप्नोतितद्वादश्यामरवं उ ती।
कनकंवस्त्रसंयुक्तंसान्नं रत्नसमन्वितं।यथालालोपपन्नस्यात्सौवर्णी वामनाकृतिः।उपानछत्रसंयुक्तोविधिमंत्रमुपस्कृ
तः।कृत्वाच विधिवत्तत्र स्नानःपूजादिकंनरः॥ ॥पूजामंत्रः॥ ॥आगछवनदानन्तसीपतेमदनुमहान्।सर्वगापिनि
म्वसिनस्थानमेतदनंकुरु॥ ॥आवाहनमंत्रः॥ ॥जलवनजात्ररूपे।द्वादश्यांनत्तसिस्थितः।तंनजात्रमहंवंदेमनोव
स्थितसिद्धयेनमः कमलनात्ताप्तकमलालपकेशव।अमूर्त्तेसर्वतोवापिनानाप्त।नमोस्तुते॥ ॥स्नानमंत्र॥ ॥सर्वव्या
पिन्जगद्योनेतमःसर्वमप्ताच्युत।सवाणद्वादशीयोगेपूजांगन्हीष्वकेशव॥ ॥पूजामंत्रः॥ ॥धूपोयंदेवदेवेशशंखस
चक्रगदाधर।अच्युतानन्तगोविन्दवासुदेवनमोस्तुते॥ ॥धूपमंत्रः॥ ॥तेजसातवलोकाश्चविद्वन्ताःसीनुतव्यथाः
त्वंहिसर्वगतस्तेजोजनार्द्दननमोस्तुते॥ ॥दीपमंत्रः॥अदितेगर्त्तमादायवैनोवनिसमायचा।त्रिभिःक्रमैर्जितालोकावा
मनायनमोस्तुते॥ ॥नैवेद्यमंत्रः॥ ॥वदानीसंतवत्त्वंहियोगीनापिनमागतिः।जलशायिजगद्योनेअर्घंमेप्रति
गृह्यताम्॥ ॥अर्घमंत्रः॥ ॥हव्यत्तुधूव्यकर्त्तात्वंहोताहव्यस्त्वमेवच।सर्वमूर्त्तेजगद्योगेनमस्तेकेशवायस्वाहा॥ ॥
होममंत्रः॥ ॥हिनाप्पमन्नंत्वंदेविजलवस्त्रमयोत्तवान्।उपानछत्रदानेनप्रीतोत्तवजनार्द्दन॥ ॥दानमंत्रः॥
पर्जन्योवरुणःसूर्यःसलिलंकेशवद्विजः।अग्निर्यमोवैश्रवणःपापंहन्तुमेव्ययः॥वामनस्तुतिमंत्रः॥ ॥अन्नंप्रजापति

११८

र्विष्णुतुदेन्द्रस्वं इन्द्राक्कनाः अन्नी त्वष्टा यजमाग्निर्यो पापं हनतु मे व्ययजः॥ ॥कनकदानमंत्रः॥ ॥वामनो बुद्धिदाता च द्रव्यस्थो
वामनः स्वयं। वामनस्थानकोत्यात्सौ वामनाय नमाम्यहं॥ व्रतिमहमंत्रः॥ ॥कपिलांगेषु तिष्ठंति भुवनानि चतुर्दश। दत्वा कामदुघां
लोकाञ्जवर्त्ति सकलान्त्ताः॥ ॥गोदानमंत्रः॥ ॥नमः पापजिदे तुभ्यं देवगर्त्ते सुपूजितं मया विवर्जितो देवस्थानमनन्तमलंकुरु
॥ ॥विसर्जनमंत्रः॥ ॥एवं विद्वान् यो द्वादश्यां योऽनन्तः सद्भावान्वितः। यत्र यत्र न लभ्येत तु कृत्वा फलमवाप्नुते॥ ॥इति श्रवणद्वा-
दशीव्रतं॥ ॥अथ वामनपुराणे॥ अथ श्रवणद्वादशीव्रतं निर्णयः॥ ॥अथ प्रसंगात्॥ श्रवणद्वादशीव्रत तत्पारण॥ कालनि-
र्णयः॥ साच द्वादशी स्वल्पश्रवणयोगेपि कृत्वा पुण्यतमा भवति। यथा नो हि ताः योगेन जन्माष्टमी तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ ॥
द्वादशी श्रवणास्पृष्टा कृत्वा पुण्यतमा तिथिः। न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव व्रतशस्यत इति॥ ॥नारदीयपुराणे॥ ॥श्रवणद्वा-
शीघ्रक्रमप्रतिथि न नक्षत्रयोग्योगो योगश्चैव वननाधिपः। द्विपलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिका इति। यदा दिनद्वयेपि श्रव-
॥द्वादशीयोगस्य प्रशस्तत्वात्तत्पूर्वायामुपवासादिकं कर्त्तव्यं॥ ॥तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ द्वादशी श्रवणास्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं
यदा स एष वै श्रवणो योगो विष्णुशृंखलसंज्ञितः। तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः। प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुन-
र्नावृत्तिदुर्लभां॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ ॥एकादशी द्वादशी तु वैष्णव्यमपि तत्र चेत्। तद्विष्णुशृंखलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवे-
नूजनुज स्मिन्दिने उदयकालीनः श्रवणद्वादश्यां योगस्तस्मिन्दिने श्रवणद्वादशीव्रतस्य विधायकमुदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणा॥
द्वादशीव्रतमिति। बृहन्नारदीयवचनं। तत्र यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदयकालीनश्रवणयोगवती पूर्वदिने तु द-
जुकालव्यतिरिक्तकालीनश्रवणयोगवती तदोत्तरा ग्राह्येत्येवं पन्नम्। यदा तूत्तरत्रोदयकालीनः॥ श्रवणयोगस्तदा पूर्वैवम-

या१

नि०

यावद्भुतनक्रमे कालमापित्वात् पपान्येकस्मिन्न होनात्रे स व॥ ॥मेकादशीनाजनूद्धादशीं नदि संस्पृशेत् ॥स वा॥ज्योतिष्येपि॥ से
षीत्रपल हत्यां व्यपोहतीअस्मिं स्वर्थं खलु जोगे एकादश्युपवासः स्व॥ ॥द्वादश्युपवासस्यव्रतं त्रेनानुष्ठेयः ॥एकदैवसत्वा विनोघ्य
नावर्ज्य॥ जदातुस व॥ ॥नजत्रे मे कादश्यामेव नवति॥ नतु द्वादश्यांत दाह स व॥ ॥द्वादशीव्रतमेकादश्याम पिकर्तव्यं॥ ॥जदुक्तं नानंदी

११९

जपुनाथो॥ ॥जदानप्राप्यते निर्जा द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ॥एकादशीं तदोपोष्य पापापहृत्सि स व॥ ॥न्विता॥ उत्तजो दैवता विष्णुः पुना॥ ॥
पुनुष्योत्तमः ॥क्विन्ने दापि न कर्तव्यो विन्नेदात्पततेन नु रइति विष्णुपुना॥ ॥पि॥ जाकृष्विति थ्यपः श्लोकाः पु॥ ॥पानजत्र जोगतः ॥तास्व
व्रतद्वयं कुर्यात् स्व व॥ ॥द्वादशीविनेति॥ ॥स व॥ ॥द्वादशीव्रतस व॥ ॥पुक्ताजो द्वादश्यामेव कर्तव्यमिति न निजमः ॥किंतु तद्वालात्ते

श्री॰॥ ११९

स व॥ ॥न्विताजामेकादश्यामपि कर्तव्यमित्यर्थः ॥अनन्तत्तदृदजल्खत्राहुः ॥स व॥ ॥द्वादश्यां तु जनार्दननामा विष्णुः पूज्यते स
व॥ ॥एकादश्यां तु वामनावतान इत्येतावानेव विशेष इति॥ जदातुशुद्धा द्वादशी मुपोष्ये व द्वादशीमप्युपोष्य पूजेत्॥ नचात्र विधिलो ११९
पः स्यादुत्तजो दैवतं हविनि नि ति अत एव पान॥ ॥न्त्रं व्रतं जो जं व्रतानोवि अत्तो जनम्र ॥असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतांतरमिति॥
विष्णुधर्मोत्तर वाक्ये नैकादशीव्रतमपनिसमाप्य स व॥ ॥द्वादशीव्रतग्रानंतस्यन निषेधः ॥एकदेवतत्वेन विधिलोपाजाव
स्यन चात्र विधिलोपः स्यादुत्तजो दैवतं हविनि नित्यनेन वचनेनोक्तत्वात्॥ ॥नानंदीजपुनाथो॥ द्वादश्यामुपवासो त्रत्रजो दश्यां
तु पानना॥ ॥नि ष्पिरूम पि नंतव्यमित्याज्ञापानमेश्वनीति॥ ॥मार्कण्डेजो पि॥ ॥स व॥ ॥नजे समाप्तुक्का द्वादशी जदि लभ्यते॥ उ
पोष्य द्वादशीं तत्र जो दश्यां तु पानना॥ ॥मिति जत्नु पवासद्वजासमर्थः जावज्जीवं स्वीकृतैकादशीव्रतश्च स त्वेकादश्यामुपोष्य
स व॥ ॥द्वादश्यां विष्णुपूजादध्योदन दानादिकं कृत्वा पानना॥ ॥कुर्यात्॥ तदुक्तं मत्स्यपुना॥ ॥द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रे स व॥ ॥
जदि उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजजेद्धरिं॥ जमो पि॥ ॥न व॥ ॥ न लिंगा त त्र द्वादशी लभ्यते क्वचित् ॥उपोष्यैकादशीं तत्र द्वाद

ष्णीमद्यजेद्धुनिमिति॥ उपवासद्वयासमर्थेनाप्येकस्यैकादशीव्रतेन तु सर्वाणां द्वादश्यामेवोपवासः कार्यः॥ तदुक्तं नारदीयपु
राणे॥ उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुवासरसंयुतां॥ एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम्॥ वाजपेये यथा यज्ञे कर्म्महीनोपि दीक्षि
तः सर्वं फलमवाप्नोति अस्नातो ह्यहुतोपि सन्॥ एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोष्य तु॥ पूर्व्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमि
ति॥ यद्यपि पूर्व्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोतीत्युक्तम्॥ तथाप्येकादश्यामन्नत्यागस्यैत्यक्तनिषिद्धत्वात् जीनफलाद्याहारः कर्तव्य
इति॥ उदाहृतवाक्ये चात्र वचनम्॥ उपवासद्वयं कर्त्तुं न शक्नोति न नो यदि॥ प्रथमेह्नि फलाहारो निराहारः परेहनि॥ इति॥ इतद्भुतपारणां चा
त्यान्ते कर्तव्यं॥ ॥तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ ॥तिथिनक्षत्रनियमे तिथिनान्ते च पारणं॥ अतोन्यथा पारणायां व्रतभंगमवाप्नुया
दिति॥ तिथ्यंते चापारणं कार्यं॥ ॥तदुक्तं नारदीयपुराणे॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्॥ पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नै
कस्य संक्षय इति॥ यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेपि॥ पारणं कर्तव्यमिति॥ वचनेन नक्षत्रमात्रान्ते पारणमप्यनुज्ञानस्य सर्वाणां हि ए
व तिथिक्षयिष्यत्वात्तिथ्यानादेय जेति थिमात्रान्ते पारणं विधायकं न तु नक्षत्रेपि जयन्तीविषये तु रात्रौ ते कुर्यादिति वह्निपु
राणवचनबलान्नक्षत्रमात्रान्ते तस्याप्यनुकल्पकालत्वमस्तीति अत्र तु न तादृग्वचनमस्तीति नक्षत्रमात्रान्ते वा कर्तव्यमिति
सिद्धं॥ यत्तु पारणादिने द्वादश्या बहुत्वे सर्वेषां प्रगमे पारणं कार्यम्॥ सर्वेषामप्य बहुत्वे द्वादश्याः स्वल्पत्वे तु त्रयोदश्यां पारणं कार्य
मित्येवं परं पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यां मुहूर्तं न जानन्॥ वृद्धौ कुर्यान्न त्रयोदश्यां न तत्र दोषो न विद्यत इत्यग्निपुराणवचनं तत्
नाद्यपक्षे तु स्मार्तैकादश्यां सर्वेषां न्वितानां क्षिजं मातापि विजयैकादश्यादिव्रतपनम्॥ विधानं श्रावणमाने यथा दृष्टं मनीषिभिः॥
यथोक्तेन जनं कुर्यादेकादश्यामुपोषित इत्याद्युपक्रम्य वामनमूर्त्तिपूजाजागरणादिकमस्ति यावच्च सर्वा द्वादशी जागे संपूज्य

श्री०

गतुद्घटी । दत्वा दानं द्विजातिभ्यो विप्रो गोपारणां ततः ॥ दशम्येकादशी यत्र श्रानो पोष्यात्त वेक्षि थिः सर्वा ॥ न तु सैषु कार्या सा शुक्ला सा धर्मेका
मदापारणा ॥ तिथि वृद्धौ तु द्वादश्यामुड्डृसत्त्व या । वृद्धौ कुर्यान्नयो द्वादशी मत्र दोषो न विद्यते ॥ इत्याग्नेयपुराणे ॥ विजये कादशी व्रते निर्णयनाम् ।
जलु । विशेषो ॥ महीपाल सर्वा ॥ वर्द्धते यदि । संगमेन हि यो कृत्वा द्वादशी लंघयेदिति । वचनं तु देतत्पन्नमेव व्याख्यातम् । अन्यथा य
गुदाहृतनाना वचन विरोधः स्यात् ॥ ॥ अत्र पारणमथितार्थः ॥ ॥ यदा तानि पदस्तु स्वैकादशी सर्वा ॥ योगस्तत्र मित्युवा द्व्याक्षिमा ॥ उ
पवासः इत न मासैकादशी द्वादशी पारणा ॥ वत्पारणा ॥ कास्पवुध्याद्भि यमा ॥ वह्नि पुराणे ॥ यदि पोषितो क विज पो व्रते स्व दपुराणा ॥ स्वुक्
लक्ष्मीनाना प्रजा ॥ व्रतादो च द्वितीय दिने सर्वा ॥ तावद्द्वादश्यामेव पारणा ॥ द्वादश्याः स्वल्पत्वे सर्वा ॥ द्वादशी व्रते त्रयोदश्यां पारणा ॥
एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् । तद्विष्णुं सीपलं नाम विष्णु सायुज्यकारकं मतं हि नित्यं पोष्या विधिवत् कृच्छ्रे तपुनं ध्रुवं । द्वा
दश्यामुपवासोत्र त्रयोदश्यां तु पारणा ॥ निषिद्धमपि कर्तव्यमात्रैर्यं पानमेश्वरी नीति ॥ आगुदाहृत विष्णुधर्मोक्त वचनात् ॥ य
दा तु पुनरेकादशी सर्वा ॥ योगात्तावत्स्वद्दिन एव द्वादशी सर्वा ॥ योगो द्वितीय दिने च द्वादशी सर्वा ॥ योगस्तावत्स्व दानि त्वेका
दशी करणा ॥ पक्षेऽह्न न मासैकादशी वत्पारणा ॥ कार्य तत्रैव सर्वा ॥ द्वादशी व्रतकरणा ॥ पक्षे द्वादश्यां पारणा ॥ यदा त्वेकादशी दिने द्वाद
श्यामेव सर्वा ॥ अत्वा द्वितीय दिने द्वादश्यां सर्वा ॥ तव तितदा तत्र नित्यनुध्याद्भि यमा ॥ एकादशी व्रते इत न मासैकादशी पारणा
॥ वत्पारणा ॥ कार्या ॥ यत्तु ॥ आत्मा काशितं पक्षे तु मैत्र सर्वा ॥ नेवती ॥ संगमेन हि यो कृत्वा द्वादश द्वादशीर्हिने देवमर्थ्यसमर्थ्यं के
वचनानि तन्नतत्काम्यै कादशी व्रतपर विषयं ॥ तत्रैव सर्वा ॥ द्वादशी व्रते पनदिन एव कार्य ॥ तिथि नक्षत्र योगे न या पुण्या पापतिकी
र्तिता तस्यां तु यद् व्रतं कार्यं सैव मनाद्यावि च या ॥ उदय व्यापिनी मा च्चा सर्वा ॥ द्वादशी व्रता इति । इह व्यानंदीय वचनात् । अत्रैव

120

स्मृ० ॥ १२०

१२०

नि जते कादशीव्रतस्य शक्तस्य सर्वा॥ द्वादशीव्रतकं ना॥ पक्षेऽउपवासद्वयं पान॥ तुत्रयो दश्यामेवा तस्येवाशक्तस्येका
दश्यामुपो[illegible]दश्यां जनार्द्दनविशेष पूजायनन्तं द्वादशीमध्य एव पान॥ अग्रहीते कादशीव्रतनियमस्य तु। सर्वा॥
द्वादशी[illegible]॥ पक्षेएकादश्यां फलाहारादिनानुकल्पस्य सर्वा॥ द्वादश्यामुपोष्य तत्र योदश्यां पान॥ मिति॥ इदं चसर्वा॥ द्वादशी
व्रतं मास[illegible]पि कर्त्तव्यं किंतु तत्र पदमासे फलातिशयेनस्यम हत्वा महती द्वादशी ज्ञेजउपवासे महाफलेति प्रागुदाहृतव
चनात्॥ तथा च स्कंदपुराणो॥ शुक्ले वा यदि वा कृष्णे द्वादशी सर्वा॥ न्विता। एकादश्यामेकत्तूं के द्वादशी समुपोष्य॥ न्॥ व्रमाजेप्र
तिपापानि सर्वाणि न वृथेन च। कर्त्तव्यासं गमे वापि द्विप्रद्वा॥ धिनयः स्मृतेति। पद्मपुरा॥ क्षेथिता तेन्ने नेमर्मो ताजाजमानं
[illegible]नायमेश निवासयं तिजेत्वस्मा र्भ्रं प्राप्तं विजया व्रतमिति॥ ॥इतिसीज्ञेमप्रकाशे सर्वा॥ द्वादशीव्रततत्पान॥
[illegible]लनिर्णयः समाप्तः॥ ॥अथ वत्सद्वादशीव्रतं॥ ॥कार्त्तिककृष्णद्वादश्यां जविष्योत्तरे क्षेगोवत्सद्वादशी
व्रतं॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥अन्नौहिण्यो दशाष्टौ च ममसघ्ये र्थे जपंगताः। तेषां वधे जन्यत्पापं तन्मे मर्म्म॥ च्छिं ततिम्॥
पापं प्रज्ञालनं किंचिद्व्रतं ब्रूहि जनार्द्दनः॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥महापुण्यं व्रतं स्त्री॥ गोवत्सद्वादशीव्रतं अह्यत्र तु वनेपा
र्थमहापातकनाशनम्॥ गोमूपि॥ पुरा देवी पूजिता व्रलवादिभिः। स वत्सा कार्त्तिके मासि कृष्णपक्षे युधिष्ठिर नाद्वादश्यां
तस्मिपुष्के लोन्नो दिनी नाम नामतः। ततः प्रभृति नाजेंद्र प्रथिता पृथिवीतले। उत्तानपादेन तदा व्रतं चीर्णं व्रतं फलम्॥
उत्तानपाद नामासीन्नृपत्रिजनि तिन्नृपा॥ः। तस्यत्तार्याद्वयं चासीत्सुचिः सुरुचीति विश्रुतं। सुरुचाजातो ध्रुवः पुत्रो बाल
पादचनोपघा। सुच्याः समर्च्चिंतः सुध्याः बालोपनजतीस खिं। अहंकनिष्पेसु सूष्पां सुविह्लजतमानसा। सुचिः सोल्लागप

जे०

121

श्री॥

१२१

मासाघसुखमास्तेगृहे सदा। कनोतितत्रैशुश्रूषांसुब्रीनित्यंपतिव्रता। कदाचित्कोयमासाघसपत्यजनितंमया। स्वजंनुच्या
निहत्यासोपार्थपिंडदलीकृतः। पक्कंसुसंस्कृतःस्थाल्पामहानार्थंन्नसंशयः। ततोनोजनवेलायांदत्तोसेन्नंपतःस्वजीतस्याग्र
नोक्तुकामस्यपश्चुवोजीवनमाप्नुयात्। तथैवपतितोनाजनमातुतुर्तगागोत्सवन। तीद्दष्वामहदास्वर्यंसुब्रीपत्रघ्नविस्मिता।
किमनर्थ्यंहिच्चिन्नातंपस्येजंचुष्टितुलम। किंत्वयाचरितंतत्रव्रतंदानंतपस्तथा। सत्यंमेकथयायघत्वंजेनतेजीवितःसुतः॥
मयाज्ञासश्चवानींसुनिहत्यंश्रकलीकृताः। पकासुसंस्कृतस्थाल्पांव्यंजनैःसहत्तोजनी। पत्रोदत्तःपुनस्तेवजीवत्येवाहितसु
तः। किन्नेसिद्धामहाविद्यामृतसंजीवनीतुजा। मत्तिमंत्रंमहापत्रंअथवाजनमौषधम्। कथजस्त्वमहात्तामेवेपथुहृदयेमम॥
कृष्णउवाच॥ ॥एवमुक्त्वातुसासुब्रीनामुवाचयशस्विनी। तत्रेनदत्तंनहुतंतपस्तप्तंमयातथा। सिद्धानकाचिद्विद्या
मेनमंत्रौषधवेदिनी। किंतुचीर्णंमयात्तत्रेगोवत्साद्वादशीव्रतं। कार्तिकेकृष्णपक्षेतुत्तक्त्यासम्यगनुष्ठितम्। व्रतस्यास्यप्रत्र
नावेनपुनर्जीवतिमेसुतः। वत्सोमेवत्सवेलायांमतोर्थेमिलतेसदा। समागमश्चजायतिपुत्रेर्मृतस्यातेनपि। यथाववत्सम
मारव्यातंत्वमप्येतत्समाचर। नवापितुचिरंःपुत्रोत्तविष्यतियथामम। एवमुक्तेव्रतंचीर्णंतुचापुत्रधनेप्सया। श्वापचोत्तमं
पुत्रमनुवंशाविवर्द्धनम्॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥विधानंसम्यगाख्याहिगोद्वादश्यामानघ। मच्छ्रुतंसुब्रिवचसानुच्या
यदुकुलोद्वह॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥संप्राप्तेकार्तिकेमासिकृष्णपक्षेपदूत्तमे। द्वादश्यांकृतसंकल्पःस्नात्वापुण्यजलाशये
जनोवायदिवानानीत्सकसंकल्पचेतसि। ततोमध्यान्हसमयेकृत्वादेवार्चनादिकं। प्रवीन्द्रनागमंतत्रपागवीगोयूथानंत
पनःसवत्सांतुल्यवर्णांचमालिनींगीपयस्विनी। चंदनादितिनालत्यापुष्पमालाभिरर्चयेत्। कुंकुमालकुकेदीपैर्धूपगंधै

१२१

सुगंधितैः अर्घं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्तिलैः । चंदनैः कुंकुमैर्गंधैः पुष्पैः कालोद्भवैस्तथा । पादमूले तु दातव्यो मंत्रेणानेन पा
उवा मंत्रात्तु इन्नामित्येषां मंत्रः ओं क्षीरोदधिजन्मनां । स्त्रीसुराणां महाबाहो मंत्रो जपति कीर्तिता । क्षीरोदार्णवसंभूते सुरासुरनमस्कृते ।
सर्वदेवमये मातर्गृहाणार्घं नमोस्तु ते । दत्त्वार्घं तज्जलं पुत्र्यै साक्षितं न विनिक्षिपेत् । ततो मासाघसंक्षिप्तावटकोसनिवेदयेत् ।
पंचसप्तदशैकैर्वा यथाविभवमात्मनः । सुकृतिर्जगन्मातार्द्धं विविष्णुपदे स्थिते । सर्वदेवमयेनासीमयादत्तामिदं मम । दत्त्वार्घीय
वत्सने वेष्यः कृतपूजः सुसंजतः । प्रार्थयेद्दासि [illegible] सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलंकृते । मात
र्ममाभिलषितं सफलं कुरु नंदिनि । एवमभ्यर्च्य विधिवद्दत्त्वा गाविगवाह्निकं पर्युंजवानि गात्रस्पर्शं गम्याय पुनः पुनः ।
तद्दिने तापिकापक्वं स्थालीपक्वं युधिष्ठिर । गोक्षीरगोघृतं दध्यादधि तक्रं विवर्जयेत् । माष्पान्नं कामतो भोजाद्रात्रौ विगतमत्स
रः । भूमौ स्वपेन्नवब्रह्मचारी शृणु पार्थ तपमाद्य पार्थ । यावन्ति काजेनोमात्राणि गवीकोनवनन्दन । तावद्दिनानि गोलोके मोदितापू
जितोन्नरैः नारी वा कुरुते या तु व्रतमेतद्युधिष्ठिर । कुंजस्थिते द्विदशमे द्विवर्गीस्ववत्सा जः पूजयन्ति वटके कुसुमैः सुहृद्यैः
तासार्घकामसुप्पत्तोगविभूतिताजोमर्त्येवसन्निसुचि [illegible] नपजीववत्साः ॥ ॥इति भविष्योत्तरोक्तं गोवत्सद्वादशीव्रतं स
माप्तम् ॥ ॥अथ त्रयोदशीनिर्णयः ॥ ॥तत्र शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या तथा च ब्रह्मवैवर्ते त्रयोदशी प्रक
र्तव्यात्र वेधावापरान्हिकीति । अपरान्हिकी पूर्वविद्धेत्यर्थः ॥ ॥पद्मपुराणे ॥ एवमेकादशी कार्या द्वादशी पीतु त्रयोदशी एता
नि शुक्लत्रयोदशी विष्णुजानि । कृष्णत्रयोदशी विष्णुजन्वे पुष्पकृष्टमीत्वमावास्याकृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पू
ज्याः परतः पूर्वसंयुतास्तेनेति । निगमवचनविनोयात् । तस्मात् शुक्लत्रयोदशी पूर्वा ग्राह्या कृष्णत्रयोदशी तु परयुतेति सिद्धं ॥ उप

नि॰

१२२

वासेष्वप्येवमेव निर्णयः ॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ॥ त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता इति ॥ द्विती
यापूर्वमीवेधाद्दशमीचत्रयोदशीचतुर्दशीचोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति विष्णुधर्मोत्तरे द्वादशी च वचनाद्यो निर्विनोद्वि
पूर्वीदाहृतेन षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशीति ॥ निगमवचने न क्रमे णोक्त्वा शुक्लत्रयोदशी विष्णुत्वेन व्या
वस्थापनात् ॥ अत्र प्रसंगात्त्रयोदशीव्रतान्युच्यन्ते ॥ ॥ तत्र चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां कूर्म्मपुराणोक्तं मदनपूजा मघोशुक्लत्र
योदश्यां मदने चंदनात्मकं कृत्वा संपूज्य जलेन वीजयेघ जनेन च ततः संतुष्टिताः कामाः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥ ॥
इति मदनपूजा ॥ ॥ अथास्यामेव तिथौ विष्णुधर्मोत्तरोक्तं मदनमहोत्सवः ॥ ॥ चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां प्रक्रमन्यस्यास्यामात्वात्रयो
दश्यामशोकारव्यां स्मरं लिखेत् ॥ सिंदूरजनीनागेन रतिप्रीतिसमन्वितं ॥ कामदेवं वसंतं च वाजिवक्त्रं झषध्वजं ॥ मध्याह्ने पू
जयेत्पुष्पगंधपुष्पान्नतादिभिः ॥ मंत्रेणानेन कौंतेय ननन्दनीसमन्वितः ॥ मंत्रः ॥ ॥ नमो नमाय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये ॥
ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां नमः क्षेमकराय वै ॥ इति ॥ नवान्न ॥ घृतं ततो दद्यामोदकाघृतपाचितं ॥ नानाप्रकारान्नाश्च कामो मे प्री
यतामिति ॥ स्वपतिं पूजयेन्नारी माल्यवस्त्रविभूषणैः ॥ कामोयमिति संचिन्त्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ रात्रौ जागरणं कुर्यात्तु
नात्रिर्यथा तवेत् ॥ पूजयेद्द्विप्रदीपतश्च वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ एवं यः कुरुते पार्थ वर्षे वर्षे महोत्सवं ॥ वसंतसमये प्राप्ते हृष्टैः
पुष्टैः सदास्त्रवेदिति ॥ ॥ इति मदनमहोत्सवः ॥ ॥ अथ वैशाखशुक्लत्रयोदश्यामनंत्यै विष्णुधर्मोत्तरोक्तं कामदेवव्रतं ॥
॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ शुक्लपक्षे महाराज त्रयोदश्यामुपोषितः पूजयेत्कामदेवं तु वैशाखात्प्रभृति द्विजो ॥ गीयमा
ल्यांवनघनोधूपदीपान्नसम्पदा ॥ दद्याद्घृतान्नविप्राय गीयवस्त्रयुगं तथा ॥ कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य मार्कंशुचित्वं
मनुष्यः ॥ मानुष्यमासाद्य च वत्सरोगामुखान्वितो रूपसमन्वितस्य ॥ ॥ अथ कार्तिककृष्णत्रयोदश्यां स्कंदपुराणोक्तं ॥ ॥

नि॰ग॰
१२२

१२२

॥यमदीपदानं॥ ॥कार्त्तिकस्यासितेपक्षेत्रयोदश्यांनिशामुखे।यमदीपंबहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति।मंत्रस्तु॥मृत्युनापाशदंडा
भ्यांकालस्यामलयासह।त्रयोदश्यांदीपदानेनसूर्यजःप्रीयतामिति॥ ॥अथकार्त्तिकशुक्लप्रतिपदादिनासा॥ तथैववाचानात्र॥
॥ ॥इतिसीन्नोमप्रकाशेकामदेवव्रतंयमदीपदानम्॥ ॥अथचतुर्दशीनिर्णयः॥ ॥तत्रशुक्लचतुर्दशी।एताःपरयुताः
ग्राह्याकार्यापरःपूर्वातासंयुता॥इति॥व्यासोपि॥शुक्लचतुर्दशीग्राह्यापरविद्धासदाव्रतइति॥ ॥भविष्यपुराणेन॥सदाकार्यात्रयोदश्या
नतुशुक्लात्रयोदशी।पूर्णमासीयुतामावास्याचतुर्दश्याद्युपोष्यमेति॥ ॥नारदीयपुराणे॥ ॥कृतीयैकादशीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी।पूर्वा
विद्धानकर्त्तव्याकर्त्तव्यापरसंयुतेति॥कृष्णचतुर्दशीतुपूर्वविद्धैवग्राह्यातथाआपस्तंबः॥ ॥कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशीपूर्व
विद्धातुकर्त्तव्यापरविद्धानकस्यचिदिति॥जानितुचतुर्दशीदर्शयुक्तापौर्णमास्यायुतोवितो।इति।अष्टम्येकादशीषष्ठीकृष्णपक्षेत्रयोदशी।
अमावास्यान्वितापावकर्त्तव्यापरसंयुते।त्यादीनिकृष्णचतुर्दश्याअपिपरविद्धाग्राह्यत्वप्रतिपादकानिब्रह्मवैवर्त्तेननारदीयपुराणा॥
निवचनानि।तान्युपवासविषयाणिपूर्वोदाहृतवचनविरोधात्।शिवव्रतेतुशुक्लचतुर्दश्यपरस्यापियदिपूर्वेद्युरस्मिन्दिनेव्यापनाह्निकीतद
पूर्वविद्धैवग्राह्या।तदुक्तंस्कंदपुराणे॥चतुर्दशीतुकर्त्तव्यात्रयोदश्यायुताविभो।ममभक्तैर्महाबाहोभवेद्यावापराह्निकी।दर्शविद्धा
नकर्त्तव्याराकाविद्धाकदाचनेति।अत्रममभक्तैरितीरवनोक्तिलिंगादस्याशिवव्रतेसंबंधिचतुर्दशीविषयत्वंविज्ञायते।उपवासेतु
शुक्लाकृष्णापिपरयुतैवग्राह्यातदाहवृद्धवसिष्ठः॥एकादश्यष्टमीषष्ठीउभेपक्षेचतुर्दशी।अमावास्यातृतीयाचउपोष्याःपरान्वि
ताइति।यत्रकृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशीपूर्वविद्धातुकर्त्तव्यापरविद्धानकस्यचित्।उपवासादिकार्येषुएषधर्मःसना
तनइति॥तत्तुव्रतोपवासविषयंतंतुद्रव्रतेषुसर्वेषुकर्त्तव्यान्वितादृति।यत्रकृष्णपक्षेसंमुखातिथिरितिपूर्वोदाहृतवचनात्।अत्रत्रसं

ऐ०

गाश्चतुर्दशीव्रतान्युच्यन्ते ॥ अथ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां तु विष्णोरनन्तस्योद्यापनमनन्तव्रतम् ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ अनन्तव्रतमस्त्य
न्नास्ति तथा वस्यामनुत्तमम् । सर्वपापहरं नृणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तु वै । तस्यानुष्ठानमात्रेण ।
सर्वपापं व्यपोहति ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कृष्ण कोऽयमनन्तेति प्रोच्यते यस्त्वया विभो । किं शेषनाग आहोस्विदनन्तस्तक्षकः
स्मृतः । परमात्माथवानन्त उताहो ब्रह्म उच्यते । क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तथ्यं मे ब्रूहि केशव ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ अनन्त इत्यहं पार्थ मम
रूपं निबोध यत् । आदित्यादिग्रहावारान्यः काल उपपद्यते । कलाकाष्ठामुहूर्तादिदिनरात्रिशरीरवान् । पक्षमासर्तुवर्षादियुगक
ल्पव्यवस्थया । योऽयं कालो मयाख्यातस्तेऽनन्त इति कीर्त्यते । सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽत्र भुवो भारावतारणात् । दानवानां विनाशाय
साधूनां पालनाय च । अनादिमध्यपर्यन्तं कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं । वैकुण्ठं भास्करं सोमं सर्वव्यापिनमीश्वरम् । विश्वरूपं महाकालं सृ
ष्टिसंहारकारकम् । प्रत्ययार्थं मयानूनं फल्गुन ॥ यद्दर्शितं पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमम् । विश्वरूपमनन्तं च यस्मिन्नि
न्द्राश्चतुर्दश । वसवोऽष्टौ द्वादशादित्या रुद्रा एकादश स्मृताः । सप्तर्षयः समुद्राश्च पर्वताः सरितो द्रुमाः । नक्षत्राणि दिशो भूमिः पा
तालं भूर्भुवः स्वः । मा कुरुष्वात्र संदेहं सोऽहं पार्थ न संशयः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदांवर
द । किं पुण्यं किं फलं चास्य अनुष्ठानं च तीर्थ ॥ केन चादौ पुरा चीर्णं मर्त्ये केन प्रकाशितम् । एतत्सर्वं विस्तरेण कृष्ण ब्रूह्यनन्तव्रतं मम ॥ ॥
कृष्ण उवाच ॥ ॥ आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः । वसिष्ठगोत्रे चोत्पन्नः सुरूपां च भृगोः सुताम् । दीक्षानाम्नीमुपयेमे तां
वेदोक्तविधिना नृप । तस्याः कालेन संजाता दुहितानन्तलक्षणा । शीला नाम सुशीला सा न्यवसन्मातृसद्मनि । माता तस्याः कदाचि
ज्ज्वरदाघेन पीडिता । विनष्टा सा नदीतोये स्वर्गं गता पतिव्रता । सुमन्तुः पुनरन्यां वै धर्मपुंसः सुतां पुनः । उपयेमे विधानेन क
र्कशीनाम नामतः । दुःशीलां कर्कशां चण्डीं नित्यं कलहकारिणीम् । सापि शीला पितुर्गेहे गृहार्चनरता च वना कुड्यवेदीतगरद्वारदेह

अनं० ॥ १२३

१२३

लीतोनगाणादिष्णुवर्णो केशिवत्रमकरोन्नीलपीतसितासितैः। स्वस्तिकैः शंखपद्मश्च चक्रैर्जयन्ती पुनः पुनः। ततः कालेव तु तिथेको मानवस्स

वर्तिनी। पित्राद्दत्ता ततस्तेन स्त्री चिन्हैर्जोवनं स्थिता। कस्मै देया मया शीला विचार्यैवं सुदुःखितः। पितादद्दौ द्विजेंद्राय कौंडिन्याय शुभे दिने।

गृह्योक्त विधिनापाद्य विवाहमकरोत्तदा। निर्वर्त्ते ह्याहिके सर्वं प्रोक्तवान् कर्कशो द्विजः। किंचिद्दायादिकं देयं जामातुः परितोष्य कं। तद्गुला

कर्कशायाक्रुद्धायात्रोत्सार्य गृहमंडनं। पिटारी सुस्थितं कृत्वा प्राह स्वे गम्यतामिति। ततो जगाम वसिष्ठ्य चूर्णेन पाथेयं चचकानु सा। कौंडिन्योपि विवाह्य

नीपथिं गच्छत्स शनैः शनैः। शीलां सुशीलामादाय नववोढां गोरथेन हि। मध्याह्नेत्तोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे। ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं तं

रक्तवाससां। चतुर्दश्यामर्चयंतं भक्त्या देवं जनार्दनं। उपगम्य शनैः शीला पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकं। आर्याः किमेतन्मे ब्रूत किं नाम व्रतमीदृशीताः

चुर्जा पितत्तां तु शीलां शीलाविभूष्णा॥ अनन्तव्रतमेतद्धि व्रतेनेतः सुपूज्यते। साब्रवीदहमप्येतत्करिष्ये व्रतमुत्तमं। विधानं कीदृशं तत्र

किं दानं कोत्र पूजिते॥ ॥स्त्रिय ऊचुः॥ शीलिसदन्नैप्रस्थस्य पुंसज्ञास्संस्कृतास्य च। अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनियोजनं। शक्त्यावदक्षिणां

दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः। कर्तव्यं सत्सरितीरे विधिनानेन मानिनि। स्नात्वानन्तं समभ्यर्च्य मंडले धूपदीपकैः। पुष्पैः गंधैः सनैवेद्यैः पीत

नक्तैः चतुर्दशैः नस्पाननतो दोरकं सूत्रं कुंकुमाक्तं सुडोरकं। चतुर्दशग्रंथिसंयुक्तं वामके करतले न्यसेत्। मंत्रेणानेन सुश्रोणि जावद्वर्षं समाप्यते।

अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव। अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तरूपाय नमो नमस्ते। अनेन डोरकं बध्वा भोक्तव्यं स्व

स्थमानसैः। ध्यात्वा नारायणं देवमनन्तं विश्वरूपिणं। भुक्त्वा चान्ते व्रते वेश्म तत्र प्रोक्तं व्रतं तव॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥एवमाकर्ण्य नाजेंद्र प्रह

ष्टेनान्तरात्मना। सापि चक्रे व्रते शीला कनेवध्वा सुडोरकं। पाथेयमर्द्धं विप्राय दत्वा भुक्त्वा स्वयं ततः। पुनर्जगाम संहृष्टा गोरथेन स्वमाश्र

मं। जग्मतुः सहैव सनकैः प्रत्यपयतः॥ दनूतात्तेनानन्तव्रतेनास्यावत्तो गोधनसंकुलम्। गृहाश्रमोसि पाजुष्टं धनधान्यसमन्वितम्॥

अं०

अकुलव्याकुलं तस्य सघेत्रातिथिपूजनं। सापि माता निकृत्सकां चीजिमुक्ताहानविभूषिता। देवीं गवपुसंछन्ना सा विचीप्रतिमावलो। कु
दाविदुपविष्टाप दृष्ट्वा वर्ड सुडेनकौ। शीलापाफलमूलेनु दृष्टं तेन द्विजन्मना। सीमदर्थयेन कौनव्यसान्जेपंत्रोदितो तुष्या। कोनन्नशति
मूछ्न्नूतस्य सासीः जजेगता। गोधनं तस्करैर्नीतं गृहे मुष्टं सकांचनं। जघत्रैवागतं गेहेतत्तत्रैव वनागनम्। स्वजनैः कलहोमित्रैः वंधु
नैर्निजैर्नैतथा। अननन्तजेपदत्तेवौत्यौ दानिष्ठौ पतितं गृहे। न कश्चिद्ददते लोके तेन सार्द्धं युधिष्ठिर। स्वजनैः कलहोगे हेनकृष्वित्तं प्रत्ताणुते।

124

शानीनितीव संतापः ——— श्वेदसिदानुत्तः। जानामि इत्वेज्ञाकोत्रकिंकृतं सुकृतं तवे तोप्रत्युवाचाथतं शीला सुश्रीला शीलमंडना। अज्ञो
जनैः कृतान्ते यपापसंत्तवजं फलमूलं विष्यति महाजागतदर्थं पत्नमाचन। एवमुक्त्वाम्नाजर्थं जगाम मनसाहनिम्भ। निर्वेदानिज
गामाथ कौंडिन्यः प्रव्रजतो वनम्। तपस्ये कृतसंकल्पो वायुतन्नपोद्विजोत्तम। मनसा ध्यापवानन्तं क्रुद्रजामीति तं विभुं। पस्य प्रसा

श्री:।।
१२४

दात्तं जातपन्नेपानिधनं गतो धनादिकं मम मातीववसुखप्रदापकौ। एवं चिन्तयन्नूसोथ विचचार विजने वने। तत्रापश्यन्महाचूतं

१२४

फलितं पुष्पितं तथा। वर्जितं पुष्पसंकाशैः क्रमिकीटकवेष्टितम्। तमपृच्छदनन्तं ज्ञानन्तः कच्चिद्दृष्टो महातनो। ब्रूहि सौम्य ममातीव
दुःखं चेतसि वर्तते। सोब्रवीज्ञनानं तं कविद्रन्पामि वा द्विज। एवं तेना कृतस्तेन जगाम च सुदुःखितः। कोद्रन्तपामीति गच्छत्सगाम परय
त्सवत्सकामहत्पामध्येप्रघ्राजन्तीमितस्ते तस्तपोडवाप्रपृच्छद्वेनुके ब्रूहि त्वघनन्तस्त्वजोन्जितः। सत्रोवाचाथ कौंडिन्यं नानन्तंवेधम्य
हे द्विज। ततो व्रजन् ददर्शाग्नि गोवृषं शाद्वले स्थितं। दृष्ट्वाप प्रच्छगोस्वामिन्ननन्तोवीक्षितस्त्वया। गोवृष्यस्तमुवाचेदं नानन्तोवीक्षि
तो मया। ततो व्रजन् ददर्शाग्नि रम्यं पुष्करिणीद्वयं। अन्योन्यजलकल्लोलैर्वीचीपूर्णैकसंगमं। छिन्नं किंजल्ककल्हारकमूलोत्पल
मंडितं सेवितं त्वमनेर्हंसैश्च क्रौकानडेकेर्धकैः। तथापृच्छद्विजोनन्तोत्वनवृक्षांपलन्नितः। ऊचतुस्ते द्विजश्रेष्ठ नानन्तं वेदाहे द्विजाय
दर्शाथ वनेतस्मिन्गर्दभं कुंजरं तथा। तावपृच्छद्विजेनेस्वं ते नितान्तं निवेदितम्। एवं संपृच्छ्यमनस्थाः सः एतत्रैव निसासदः कौंडिन्यो

विकलीभूतोनिनः। सोजीवितोनृप। दीर्घमुष्णं च निश्वस्य पपात भुवि जानतः। प्राप्य संज्ञामनन्तेति जल्पन्नुत्थाय स द्विजं। नूनं
सन्त्यक्ष्याम्यहं प्राणानिति संकल्प्य चेतसि। उत्थायोद्यम्य यष्टिं जो स्थितः तावज्ज्ञानतः सत्तम। रूपवानन्तदेवोपि प्रत्यक्षः समजायत।
वृद्धब्राह्मणरूपेण इत एहीत्युवाच ह। प्रगृह्य दक्षिणे पाणौ गुहामावेशयत्तीर्थतः। स्वीपुरीं दर्शयामास दिव्यनारीनरैर्युतां
तस्यां निविष्टमात्मानं दिव्यसिंहासने शुभे। पार्श्वस्थैः शंखचक्रैः गदाद्यैरनुयोजितम्। दर्शयामास विप्राय विश्वरूपम
नन्तकं। विभूतिं तेजे दिव्यानन्तेन नन्तममितौजसं। तं दृष्ट्वा तादृशीं रूपमनन्तमपराजितं। वेपमानो जगाद तेजे नराः पुनः सनमः।
दिव्यो गंधाढ्यः सुमनोहरः आह्लादनः सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिगृह्यतां॥ ॥धूपमंत्रः॥ ॥त्वं ज्योतिः सर्वदेवानां तेजसां तेज
उत्तमं। पवित्रीकृतमन्त्रेतं दीपं त्वं प्रतिगृह्यतां। वस्त्रयुग्मं शुचि जं सद्धाम्ना देव स्वयं कल्पितं। अनन्तः प्रीयतां तेन पीतवस्त्रेन सर्व
दा। एवं पूजां ततः कृत्वा गन्धपुष्पैः समाश्रये। गृह्योक्तविधिनानेन कृत्वाग्निं स्थापयेत्ततः। प्रन्तानेतु ततो होममश्वत्थसमिधैस्ति
लैः। व्रीहिभिश्च यवैः सैव घृतेन विधिना ततः। पुनः पूक्तेन जुहुयाद् देवेति वा पुनः। इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे इति।
शतमष्टोत्तरं जावत् प्रत्येकं जुहुयाद् गुरुः। सर्वं हुत्वा विधानेन मंत्रेनैतोर्ध्वं चरेत्। अनन्ताय स्वाहा। कालाय स्वाहा। संवत्सराय स्वा
हा। अर्द्धमासाय स्वाहा। मासाय स्वाहा। संवत्सराय स्वाहा। ततो महाव्याहृतयः। सर्वं प्राजापत्यं दत्ति नाम्ना प्रजापतिर्लोके स्विष्टकृत्य
जापतिं त्वाज्जु हुयात्। ततो वैलोकपालांश्च महान्पूजयेद्यथाक्रमं। गीतवादित्रनिनदैर्हुत्वा पूर्णाहुतिं ब्रवीत्। पुनाः सर्व
हो वृद्धत्रिशेषं नयेद्व्रती। ततः प्रभाते समभ्येत्य स्नात्वा कृतान्हिकः। पूर्वोक्तेन विधानेन पूजयेद् विश्वरूपिणं। पूजयित्वा

जे०

125

श्रीः॥

१२५

ते देवमाचार्यं पूजयेत्ततः। पत्नियाप्यस सपत्नीकं वस्त्रालंकारभूषितं। मंत्रेणसंपूज्य विधिवत्धेनुं दद्यात्प्रयत्नतः। सुरभी वैष्णवी
माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता। गोसंग्रहं मया दत्तं गोमाता त्रातुमर्हति। गावो ममाग्रतः संतु गावो मे संतु पृष्ठतः। गावो मे हृदये संतु
गवां मध्ये वसाम्यहं॥ मंत्रेण॥ नेनसं पूज्य आचार्यं जनिवेदयेत्। गोदानस्य विधानार्थं दत्वा स्वर्णं यथाविधि। अनंतपनिवृत्तं स्व
आचार्यो जनिवेदयेत्। ततस्तु मंत्रितान्विप्रान्पूर्वं पुष्पवचतुर्दश। वस्त्रोपवीतैः संपूज्य भोजयेदन्नविस्तरैः। ततस्तु दक्षिणां तेभ्यो
वित्तशाठ्यविवर्जितः। स्वशक्त्या दक्षिणां दद्यादाचार्यं च नमापयेत्। क्रियाहीनं नाक्तिहीनं द्रव्यहीनं तथैव च। वादीनां घरूप॥ मम
दद्याज्जैव तथायनम्। ततइष्टैः समस्तैस्तु पुत्रसंबंधिबांधवैः। भुंजयोपपन्नं तो भक्ष्यं कृत्वा मानसमव्ययं। आचम्य चक्षुविर्मुत्वा
चिन्त्यो विष्णुस्तदहिने। एवं कृते नृपश्रेष्ठ कर्मणा च जनार्दनः। अनंतरूपी भगवान्तुष्टो भवति सर्वदा। व्रतस्य फलमाप्नोति
विष्णुलोके महीयते॥ ॥इति सोद्यापनमनन्तव्रतं समाप्तम्॥ ॥अथ कार्त्तिकचतुर्दश्यां प्रीत विष्णोत्तनाप्युक्तं तिल
तैलस्नानादिकं॥ ॥तत्र त विष्णोत्तने॥ कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये। तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः॥
व अपुनाभोपि। तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपमाली चतुर्दशी। प्रातः स्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति॥ अपामार्गं तथा तुंबी
प्रपुन्नाटमथापनम्। भ्रामयेत्स्नानवेलायां नरकस्य क्षयाय वै। प्रपुन्नाटश्च क्रमर्द्दकः। तथा अपामार्गस्य पत्राणि त्रि
मस्तके छिन्नसोपति। ततस्तु तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः। अपामार्गस्य पत्राणि शीतालोष्टसहितानि शिरोपरि। तत्र मं
मंत्रः। शीतालोष्टसमायुक्तं सकंटकदलान्वितं हर पापमपामार्ग भ्राम्यमानः पुनः पुनरिति॥ यमनामानि च॥ यमाय
धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृको
दराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः। इति तर्पणं॥ प्रकारं कृते पुनः। दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः। देवतीर्थे

१२५

नरेवत्त्वतिलैः श्रेना।धिपाज तः।तथा।जन्तोपवीतिनाकार्जैप्राचीनावीतिनाथवा।देवत्वंचपितृत्वंचजमरपाल्लिदिनूपितेति।ततःप्रदोषसमुप
दीपान्दत्वा मनोहरान्।ब्रह्मविष्णुशिवादीनांभवने सुमठेषुचाप्राकारानाघानवापीषुप्रतोलीनिःकुटेषुचामृदुनासुविविक्तासुहस्तिशालासुचैव
हि॥ ॥लिंगपुराणे॥ ॥ततःप्रेतचतुर्दश्यांनोजपित्वातपोधनान्।शिवान्विप्रांस्तथ्यपनान्शिवलोकमहीयते।दानंदत्वातुतेभ्यःपरस्वाजमलोकेन
गच्छतीति।तथामाघपत्रसमराकेन्तुक्तातत्रदिनेनरःप्रेतचतुर्दशीकालेसर्वपापैःप्रमुच्यतइति॥ ॥इतितिलतैलस्नानादिकं॥ ॥अथशिव
रात्रिव्रतनिर्णयः॥ ॥तस्यास्वरूपमुक्तंशिवरहस्ये।तत्रकृतत्रयदेवर्षेमाघकृष्णचतुर्दशी।शिवरात्रिःसमाख्यातासर्वयज्ञोत्तमोत्त
मेति।यत्तुचतुर्दश्यांतुकृष्णायांफाल्गुने शिवपूजनं।तामुपोष्यप्रयत्नेनविषयान्परिवर्जयेदिति॥ ॥शिवरात्रिस्तुप्रकारान्तरेणविष्णुना।
वचनंतुपूर्णिमासांतफाल्गुनेनिर्णयेणामस्यामुपोष्यशिवपूजाजागरं।नित्रीएपश्चिजयानकर्मोतोत्रघिकावोयचनेनागरखंडे।दिवा
कजेषुतरणाणामपिफलंसर्वंयसर्वाणां।तत्रनागरखंडे॥उपवासप्रभावेनबलादपिचजागरात्।शिवरात्रेस्तथातस्यांलिंगस्यपित्रपू
५ जयाअजज्ञानेन्नतेजोगानृशिनसायुज्यमाप्नुयादिति सप्तकारखंडेपि॥ ॥सर्वेच लिंगमभ्यर्च्य सोपवासःसजागरः।अजानन्नपिनिः
पापोनिषादोगणतांगतः।एकत्रसमुदितेतिथिशिवरात्रिव्रतमित्युच्यते।अतएवस्कंदपुराणेपि॥माघेकृष्णचतुर्दश्यांकर्तव्यंव्रतमुत्तम
मित्युपक्रम्यउपोषितोवनानोहिचतुर्दश्यांवनाननदृत्यादिवाकरेःउपवासीशिवस्यपादादिसर्वांगपूजांचविधायजागरणंतत्रकर्तव्यं
गीतवादित्रमंगलैः।कर्तव्याचामपूजा।स्नानंपंचामृतेनत्विति।त्रितमप्युक्तंजानितुअथवाशिवरात्रिंचजागरणौन्मेन।तथा॥
अखंडितव्रतोयोहिशिवरात्रिमुपोषयेत्।ससर्वान्कामानवाप्नोतिशिवेनसहमोदते।तथा।कश्चित्पुण्यविशेषेणव्रतहीनोपियःपु
मान्।जागरंकुरुतेतत्रसरुद्रसमतांव्रजेदित्यादीनिकेवलजागरणादिविधायकानितानान्यनुकल्पत्वादशक्तविषयाणिदूज
नानिपिदैवपूर्वेविद्यागताख्या।तदुक्तंस्कंदे।हमनाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रिचतुर्दशीएताःपरयुताःकार्याहितिथ्यंतेपारणं।नवरा

जे०

126

स्मृ॰॥
१२५

यथाजन्माष्टमीरोहिणीशिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्यातिथ्यंतेपारणा॥ तथाजयंतीशिवरात्रिश्च कार्येभद्राजयान्वि
ते। अतएवपूर्वविद्धा जातिथ्योगनिणमध्ये त्रिजोगिनीसाध्येनुक्तं सर्वदुनागं॥ निशिभ्रमन्तिभूतानिशक्तयःशूलभृद्यतः। अतस्तस्यां
चतुर्दशयांसत्यांतत्पूजनंभवेदिति॥ भूतानिपिशाचान्हन्तःशक्तयोदेव्यःशूलभृच्छिवःएतेनिशिरात्रौभ्रमंतिविचरन्ति। अत
स्तस्यांनिशिचतुर्दश्यांसत्यांतेषांभूतशक्तिशिवानांपूजनंभवेदितिअर्थः। जागरणंपुंडेपिमाघमासस्यकृष्णाचतुर्दश्यांमुनेश्वर।
अहंयास्यामिभूपृष्ठेरात्रौनैवदिवाकलौ। तथामाघफाल्गुनयोर्मध्येयास्याच्छिवचतुर्दशी। अनंगेनसमायुक्ताकर्त्तव्यासासदाति
थिरिति। यदातुत्रयोदशीदिनमात्रव्यापिनीचतुर्दशीतिथिव्यापिनीतदापूर्वागृह्यैवतत्रवचनान्तरंद्विवनहस्पत्रयोदशीयदादि
विदिनयुक्तिक्रमाणातः। जागरणेशिवरात्रिःस्यान्निशिपूर्णाचतुर्दशीति। तथाप्रदोषव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिचतुर्दशी। रात्रौजागरणं
यस्याद्दितिहेतुवाक्यो। रात्रिमंत्रसमग्रहणात्। कामिकेप्यादित्यास्तमयेकालेअस्तिचेद्याचतुर्दशी। तद्रात्रिःशिवरात्रिःस्यात्साभवेदुत्त
मोत्तमेति। यदामूलतरदिनेप्रदोषव्यापिनीननिशीथव्यापिनीतद्वेष्यन्तरतस्याः। प्रदोषेव्यापित्वेपिपूर्वैवग्राह्या। अर्द्धरात्रयु
तत्वाच्चजयायोगोपपदात्तवेत्। पूर्वविद्धैवकर्त्तव्याशिवरात्रिःशिवप्रियेनिति। हेमाद्रयाम्नादिनिवद्धसमस्तज्ञतमवचनान्। अर्द्ध
रात्रेयुतायत्रमाघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतंतत्रसोश्वमेधफलंलभेत्। माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवोमहानिशि। शिव
लिंगतयोद्भूतःकोटिसूर्यसमप्रभः। तत्कालव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिव्रतातिथिः। अर्द्धरात्रदयस्वोर्द्धयुक्तायत्रचतुर्दशी।
तत्तिथावेवकुर्वीतशिवरात्रिव्रतंव्रती। न्यादीशानदीशानसंहितादिवचनाच्चयदातुदिनद्वयेव्यापिनीचतुर्दशीतथापि
सीयजोगसमानत्वेपिपूर्वोग्राह्याचतुर्निर्वोक्तैर्जयायुक्तायादिधानात्। महतामपिपापानांदृष्ट्वावैनिष्कृतिःपुनः॥

१२५

नदृष्टाकुर्यात्तां पुंसां कुहूं तु स्त्रीति तिथि त्विमा ॥ मितिशिवरात्रिप्रकरणे ॥ पठितस्कंदपुराण ॥ वचनेन माघावास्यायुक्तायां निषेधाच्च ॥ जवेत
त्र चतुर्दश्यां भूतव्याप्तामहानिशि ॥ शिवरात्रिव्रतं तस्य कुर्याज्जागरणं तथेति ॥ वचनाच्च ॥ यदा तु प्रथमे ह्नि निशीथादूर्ध्वं चतुर्दशीप्र
वृत्तावपरेद्युः नैव माघा ॥ माघाघास्विते भूतदिने ह्निनाडीन्यूनापि तियोगं जदिपं च दर्शयाजजा वृषुक्तो न तु यात्तु कुर्याच्छिवस्य रात्रिं प्रिय
कृच्छिवस्येति ॥ वचनेन पूर्वविद्धा यानि निषेध्यात् ॥ बहुकर्मकालव्यापित्वात् ॥ प्रशस्तनिशीथयोगप्राप्तिसंभवाच्च ॥ अस्यास्वने विवानादि
योगे प्रशस्त्यमुक्तं स्कंदपुराणे ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां दिवानो यदा तु वेत् ॥ देवि स्पृशामि शिवसायुज्यं पदमिति ॥ अस्यां शिवरात्रिव्रतस्य पारणं ॥
यदा तन्नेद्युर्दिवैव चतुर्दशीसमाप्तिः तदा तिथ्यंते तत्, न वा कृष्णाष्टमी स्कंदपुष्टी शिवरात्रिचतुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पा
रणं तु वेदित्वादिस्कंदपुराणादिवचनात् ॥ यदा तु रात्रौ तिथ्यंतः तदा चतुर्दशीमध्ये प्रातरेव पारणं कुर्यात् ॥ सा त्वष्टमपः । तस्मा
पिनी चेत्परे ह्नि दिवैव पारणं कुर्यात् ॥ पारणान्नैव दोषास्ताः गीतिकालादर्शादि व्रतशिवरात्रिप्रकरणे पठितस्मृतिवचनात् ॥ उपोष्य णां
चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं ॥ कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥ ब्रह्मस्वर्गचतुर्धे च्छं पंचवस्त्रे तथाप्य हे ॥ शिन्कोसिन्धोफलैत
स्य वर्षं शक्तो न पार्धेती ॥ ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि संति वै ॥ संस्थितानि तवंती हत्भूतापारणं कृते ॥ ॥ इति स्कंदपुराणा वच
नाच्च ॥ इदं च व्रतं नित्यं स्कंदपुराणे ॥ वर्षे वर्षे महादेवं कामंत्रश्यात्र पूजयेत् ॥ अत्र पूजागमहा ॥ मे कन्ते व्ययोस्तु वयाससपान ॥ ये
न पुपलजा ॥ तथा पूर्वार्धन तन्नाच्छि शिवरात्रिव्रतात्परम् ॥ न पूजयंति ये मोहशीनुदं त्रिभुवनेश्वरं ॥ जन्तुजन्मसहस्रेषु सत्तमे
न्नात्र संशयः ॥ अत्तर्यो यदि वा मुक्तो निजयते हिमवानपि ॥ मेरुर्मंदरनीलाश्च श्रीशैलो विंध्य एव वा ॥ चलंति ते कदाचिद्वे निस्व
लं हि शिवव्रतमिति वीप्सास्ववादकन ॥ व्रत्यवापस्वरवं ॥ न्निरश्वलशशूसव ॥ निस्वलेह दातनंसर्वदा कन्ते व्यमित्यर्थः ॥
कामपमपि स्कंदपुराणे एव ॥ शिवं च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीमनु । यजो घनं नसेन पिबेत्स कदाचन ॥ ममभक्तस्तु जादवि

शिवनात्रिमुपोष्यकः॥ गाणात्यमनजानं दिव्यं मनजापी शिवसासनं॥ सद्योनुष्ठाना महाभोगानुत्तमो मोक्षमवाप्नुयात्॥ इति फलं सर्व
णात्र॥ इदं व्रतं सर्वैर्वमनुष्यैर्नेकर्तव्यं॥ शिवनात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रनाशनं॥ आचंडालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायक
मितीशानसंहितावचनात्॥ जद्वा ह्यमार्गशीर्षे मासि दिवोत्सवदिनेपि वा ग्रहणे ही ज्ञान्मध्यमासे वा द्वादशे वसुपोष्य जेन॥ फ
श्राजां च चतुर्दशी द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरं॥ तथा॥ कृष्णपक्षे शिवनात्रिव्रतं च क्रमपत प्रति॥ चतुर्दशपापूजाप
न्येन मे कृता॥ तया जागना॥ नात्रौ सन्निधौ मे कृतं तथेत्यादि दिनेः ना॥ आदिवचनैः प्रतिमासे कृष्णचतुर्दशपा विहित
शिवनात्रिव्रतं॥ तत्राप्यनेव निर्णयः॥ ॥इति शिवनात्रिव्रतनिर्णयः॥ ॥अथ स्कंदपुराणे॥ शिवनात्रिव्रतं॥ ॥
केलाशशिखरासीनो देवदेवो जगद्गुरुः॥ पंचवक्त्रो दशभुजो त्रिनेत्रः शूलपाशछकानमभोगव्यालयोगाद्धृतः शशांककृतशेख
रः॥ नीलजीमूतसंकाशः कूर्पे कोटिसमप्रभः॥ क्रीडते तत्र गणवनूत्नगणेशपतिर्वानितः॥ विद्यजपदेवतासंघोन्विष्टते उमयासह
दृष्ट्वा तं देवदेवेशं प्रहसोत्फुल्ललोचनः॥ एकाकिनं सुखासीनं पप्रच्छ तेन तत्र पार्वती॥ [illegible]वाच॥ ॥कथय त्वं महाभाग यज्ञोपवी
व्रतमुत्तमम्॥ नतास्त्वं देवदेवेश व्रतानां विपजास्त्वया॥ दानधर्मोपजनेकानितप[illegible]नेकशः॥ नास्ति मानि स्वयं देवत्वामि
ता हि त्वया पुनः॥ व्रतानि मुक्तमं देव भुक्तिमुक्तिप्रदायकं॥ कथयस्व मम प्रभो॥ [illegible]न उवाच॥ ॥शृणु देवि परं गुह्यं व्रता
नामुत्तमं व्रतं॥ यत्न कस्यचिदाख्यातं नहस्यं भुक्तिदायकं॥ येन वै कथ्यमानेन नमोपि[illegible]लजं व्रजेत्॥ तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वे
काग्रमानसा॥ माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी॥ शिवनात्रिस्तु साख्याता सर्वजन्तोत्तमोत्तमा दानेयमैस्तपोयज्ञैः कि
वजनशतैरपि॥ शिवनात्रिसमं नास्ति कृत्वा पुंजाससहस्रकं॥ कृष्णा सा कलिहैत्रीच जममार्गविनाशिनी॥ न ते जमपुनर्जान्ति
जेः कृता सा चतुर्दशी॥ ॥उमोवाच॥ ॥कथं जनमपुरैव ज्ञानतः शिवपुरं व्रजेत्॥ एतन्मे कौतुकं देव कथयस्व मम प्रभो॥

॥ ॥ईश्वर उवाच॥ ॥शृणु देवि पुनर्वक्ष्ये कथां पापप्रणाशिनीं। जन्मरात्रि सनहं त्रीच शिवस्थानप्रदायिनी। कश्चिदासीत्पुनाक

लनिष्पादस्त्वामिष्पीप्रिजः। अत्यंत देशवासी च अत्र विकितोपि निघृणः॥ मांसाशनः सदा तत्र कुटुंबपरिपालकः। असिपीनो यघनु

र्द्धनीरूपामोगः कृष्णकंचुकः। वज्रगोधांगुलित्राणो वामबाहो सचर्मकः। धनुर्वाणं गृहीत्वा तु दक्षिणो शनमुत्तमं। निर्गतोसौ छुनौ

दुर्गानिष्पादस्त्वामिष्पप्रिजः। जीवघातेन तेनैव कुटुंबं परिपालयन्। एवं गत्वा निनीनैव दिनु मार्गमितस्ततः। पदं च पदमार्गीव

आसमेमृगमृकनानू। इतस्ततश्च धावन्सन्नामिलुब्धमानसः। वनं च पर्वतं चैव व्रजमानो दिशागतः। संप्राप्ते तेन नो किंचिन्मृग

सूकरं च त्रिलं। निराशो लुब्धको भूत्वा तदा जलं गतेन रो। चिंतयन्नृजलमासाद्य तडागे जीवघातनं। विश्राम नुकनिष्पामि निस्वि

तं जीवमानां॥ गतोसौ जलमासीन तत्तीने जलमध्यतः। न्तुजं कन कमायाजा आत्मार्थे जलहेतवे। जालिमध्येतु था लिंगं तिष्ठते न

दि संज्ञकं। बिल्ववृक्षो महादिव्यो जलमध्ये च संस्थितः। गृहीत्वा तस्य पत्राणि मार्गे सुध्यथे माञ्जि पत्रा। तानि पत्राणि निक्षिप्ताणि वायु

जात्याहतानि चादक्षिणा साथितान्जवपल्लवेजालितैः सह। सुज्ञानि दैवादनिलालिंगमूर्ध्नि निचात्तिपेन। लुब्धकेन कृतं पापं जात

तज्ज्ञा॥ नृजपं नत्र ध्यानं च विष्णुस्नानं तु यो देवनाऽपि। सुकृतं दुःकृतं वापि बलादैवेन नीयते। न दिवा तोजनं तस्य पयसामिष्यलुब्ध च

तसः। ततश्चिंतयमानस्यानि निद्रा समजायत। तस्यार्गधं समासाद्य लुब्धकस्य वनानने। नतिष्ठंते मृगाः सर्वे स्थानघातनुजाल तः।

ततः सा सर्वनीजी॥ उदिते सूर्यमंडले। निराशः स्वगृहं शीघ्रं गतोसौ विधुनाननः। तावद्युक्ताः सुतेसर्वे निनीक्षपापितमागताः। निष्प

दमपितेदृष्ट्वा कथं नात्रिमुपास्थितः। नानीतमामिष्यं तात निराशाः शिशवागताः। रुदंतीकुतुणाःश्यचूः जनदीपतां चनः। ततसू

जी पितात्वात्वाध्यघोवदन दुःखिता। भोजनं कुरुते वो लवीन। उपोषित सुहोनात्रं कष्टं तु त्यंप्र वर्तते।

श्री

128

श्रीः।
१२८

जन्तुघ्नं तज्जेन यथा दत्तं तु त्वार्जितं। धर्मेहीनो निषादस्तु धर्मे वाल्लोप नात्सुखाः॥ अकामा जागरं नात्रो शिवनाम्नी वनानने। चकारस
खल्वा विनकदाचिदेव योगतः। कृत्वासौ कालपर्यंतं गृहीतो जमकिंकरैः। यमोनेतुं समानेतु शूलपट्टिशधारिभिः। शिवेन प्रेषित
स्तावत् विमानगणाः कोरजः। शीघ्रमानीयतां गत्वा शिवनाम्नि मुपोष्य कोजः। पृष्टे लुब्धको भूत्वा करोति प्राणिनां वधं। इति श्रुत्वा व
चो दिव्यो गणा लेगं तु सुघतः। शृणु जमागणः पन्ने देवं शिवं सीतं मनोन मीणा वगः छन्ति ते सर्वे तावत्पश्यन्ति लुब्धकम्। हनुमान्ती लोह
दंडैर्वहु निमुष्टिभिस्तथा। सर्वे कोलाहलं च कुर्वन्स्मा क्रमपितेगणाः। पनस्पर्नं तु यमानाऊचतुस्ते जमकिंकराः॥ ॥जमकिंकराऊचुः॥
मुवामोनं धर्मं पापिष्ठं जीवघातकं। जमं च जनपश्येमस्तु छिस्तनत्तवेलतः॥ ॥शिवकिंकराऊचुः॥ ॥लुब्धकोजं पूर्वमासान्यापि
ष्टो जमकिंकराः। अनेन शिवनाम्नि शुद्धकामे नकाननेन। तस्माच्छिवाज्ञयास र्वे विमाने पनमागता। जावच्छिवं तु पश्येन नसुंद
मो धर्मं तु वदीततो हनुमान्तु समानव्याप्य जमुक्रनपदृशैः। त्रदत्तं तन्महधुद्धमन्योन्यजपरी न्निणाम्। ततो गणा संघ जः के चितोवर्ष
न्मूर्छोन्समागतः। जर्ज्जरीकृतदेहाश्च कुं दमानाः सुदानुगाः। चाह्नित्वाहीति नो नाजनं गताः सोजमम मंदिरं। निःपादोपि गतौनीतौ
जत्र देवो महेश्वरः। दृष्टमात्रः सुदेवेन निष्पादोगणा तांगतः। स्थितोसौ देवदेवस्य कुंडलात्तनतो ब्धला। तस्य दत्तं महेशेन विमा
नं सर्वकामिकं। उद्यक्तन्नाशताकीर्णपुष्पमालाकुलान्वितं। नानानूजसमाकीर्णं सर्वं नत्तोपशोभितं। क्रीडतसु चिरंकाल
लेणा वदाहूत संभ्रव मः। एवं तु लुब्धको भूत्वा क्रीडते शिवसादने। अथ दूताव दंतमेघमभोराजानमी तिकौतुचिं नातुगाव॥
नातिन्नगात्राः समंततः। दृष्ट्वा तेय धर्मराजेन कोसौ कालेन नजोजिताः॥ ॥दूताऊचुः॥ ॥स्वगुनाजन्मदा सा कोपु
दं शिवगतोः सहानीतो सौ पापपङ्क मोचनिः छ्यादो जीवघातकः। अस्मात्तिग्मः समानस्तु गणोः सेवैः कथं दृतः। धर्मात्माष्ठ

१२८

धर्मरूपस्तु चित्रगुप्तस्तथाऽब्रवीत् ॥ आमिष्यासीत्स पापिष्ठो लुब्धको जीवघातकः । कथं शिवपुरं जातश्चित्रगुप्त विचारय ॥ स
निर्नीतः पुनाते नन किं चित्तु कृतं कृतम् । धर्म्मे बुद्धिर्न्न तस्यास्ति धर्म्माधर्म्मं न विन्दति । एतन्मे लिखितं ज्ञानं सत्यं ज्ञानी
वदाम्यहम् । इति श्रुत्वा नितेहृष्टे चित्रगुप्तः सुतमासुत्तम् । नाहं चिंताकरोमीहजांतूनां पापकर्म्मणाम् । गत्वा निवेदय विष्णो
मिनियोगं तु शिवागतः । एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं यत्रास्ते शंकरः स्वयम् । दृष्ट्वा तं देवदेवेशमेतत्सोऽब्रवीदीनः जनः । नमस्ते लोकजनन्याथ जय
त्रिसंहारकारकः । कालकूटविनाशाय कामं निर्द्दहते नमः । अशुद्धो देवदेवेशो निष्पादः पापकर्म्मकृत् । मेतुमंदनतुल्यानि दुःकृतानि
बहून्यपि ॥ ॥ईश्वर उवाच॥ ॥किनापनाधितो धर्म्मे केन मानस्तु मर्द्दितः । किमर्थं दंडमुद्रां तुल्यक्त्वा तेद्य ममान्ततः ॥ ॥धर्म्म
उवाच॥ ॥त्वत्प्रतोऽद्य देवेश गत्वा पापस्य कानना । मदीयाज्ञा किं कृता देवघातिताः शाश्विमुखनैः । जीवघाती निष्पादो सौ सघैयमि
वहिःकृतः । कर्म्मणोपार्जितं येन निःक्षितं मम शासनं । त्र्ययोग्यलवदेवेश । विनिर्जोजने तेनाहमागतो देवत्यक्त्वामुद्रामुप
म्यहं ॥ ॥श्रीकंठ उवाच॥ ॥निष्पादः पापकर्म्मोपि जीवघाती वृथेनच । कदाचित्स वनं गत्वा वनं किंचित्साजवील्लदा दिवानि
निराशो सौ तत्र तु क्षोजलांतिके । एकतो द्वासनमध्ये महाजाल्यां तदा निशि । सवविल्वस्य पत्राणि निगृही मार्गतो निपन्
कथंचिद्दैवयोगाद्धाराधुनालिंगमूर्द्धनि । निनिजित्वा निद्रेतना जको मूल्यान्यथ कामतः । शिवनाम्नि क्रतातेन जागरतामृग
हिनुना । शिवनाम्नि प्रजावेन स गतो मम शासनं । गंतुं गच्छ महाधर्म्म मुद्रां दंडं यथेच्छया । पालनाय स्वधर्म्मस्य पापिहितुल्य
महाजन । स्वगृहे गम्यतां शीघ्रं दंडमुद्रां समुद्धृतां । ताडयन्पापकर्म्माणं पालयन्वै सुधार्म्मिणः । एवमुक्तो धर्म्मराजो गतो से
स्वगृहे मुनी । एवं देवि मयाख्यातं शिवनाम्नि महाव्रतं ॥ ॥देव्युवाच॥ ॥अकामतलुब्धको देव कृत्वा ह्यमनंतो गतः । आख्य

व्रे०

129

सैः॥ १२९

मेतदेवस्पममाद्भुततमंमहत्॥ कामतःशास्त्रदृष्टेनजंतुःकरोतिशिवव्रतं॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिप्रसादाद्वक्तुमर्हसि॥ ईश्वरउवा
च॥ ॥शृणुदेविमहाभागेसर्वंतत्रानुकीर्तितम्॥ शिवरात्रिव्रतावेननकर्थ्यंपापकर्मणां॥ माघमासेतुयाकृष्णाफाल्गुणादौचतुर्द
शी॥ सातुपुण्यातिथिर्ज्ञेयासर्वपापप्रणाशिनी॥ अहिंसासत्यमक्रोधोब्रह्मचर्यंदयाक्षमा॥ शीतात्माक्रोधहीनश्चतपस्वीजन
सूजकः॥ तस्मैदेयामिदंदेविगुरुत्वाद्द्रुगेसदा॥ अन्यथायोददातीदंसघातानन्तकंव्रजेत्॥ वर्षेवर्षेसदादेविजनोनामीपतित्रना
वीजना॥ मिजगत्सर्वंकामान्तित्र्याप्रपूजयेत्॥ शिवमंत्रैर्जपंकृत्वाहोममभाक्षेनदीपकं॥ जागरंशिवरात्र्यांतुशिवंपश्यत्समा
ज्ञितःममतत्क्रोजनोदेविशिवरात्रिमुपोष्यकां॥ जोमांजागरतेनास्तिमनुजंशृणुएपमातुहेत्॥ अकृत्वामीनजानातिव्रतमेतदु
दाहृतम्॥ शिवस्यपूजईत्वाचजागर्तिचचतुर्दशीना॥ मातुःपत्नोघनतृसंनपिवेत्सुकदावनापदिष्येज्ञानप्रान्तोगाः॥ नृदिविदि
वृसमोपमान्॥ आगमोक्तविधिंकृत्वाप्राप्नोतिसकलंफलं॥ आदौमार्गशीर्षेमासिदीपोत्सवदिनेपिवा॥ गृह्णीयान्माघमासेवाद्वा
दशैवमुपोष्यजेत्॥ निशिजागरणंकृत्वादीपोत्सवादिःतद्वत्पुष्पैः॥ गीतवाद्यविनोदेनपूजाजाप्यैःशिवेनतः॥ एवंद्वादशवर्षेषुद्वा
दशैवतुतपोधनान्॥ आचार्यःशिवशास्त्रज्ञोब्राह्मणाःशिवविशेष्यतः॥ अमंत्र्यपन्नालक्त्यागंहिगत्वातपोधनान्॥ आचार्येनतत्क्रिपु
क्तैवगृहीत्वाचनगाद्वर्गी॥ आगच्छमेगृहत्वचक्कृतछत्गृंगृहेकुरु॥ आमंत्र्यनिशितानेवंततोनेविमलेपुनः॥ गृहीत्वातत्पालिंगेनु
स्थावरंजंगमंपुनः॥ घृतेनाभ्यज्ययत्नेनसुगंधैर्मल्लिकादिभिः॥ स्नापयेक्षानिकुंभानांसहस्रेणाशतेनवा॥ पंचाशतातद
र्धेनस्नापयेत्क्षीरतलेनवा॥ वेदनेनविलिप्त्वाचस्थावरंजंगमंतथा॥ शतपत्रैर्जातिपुष्पैःश्रीजेद्बिल्वपत्रकैः॥ दीपानदीनुसर्वा
ब्रह्मालासघनंतथा॥ नैवेद्यमपितन्नृपाश्वगजीनखंडसमंडकान्॥ गुनाघलडुकांश्वेक्रत्वंचतुर्षिनव॥ निवेदयेत्तथैतानिगु

१२९

तुदेवतपस्विनी। देवाग्रेगुरुंपूजयकृत्वामंडलकंशुभम्। सुसूक्ष्माणिचवस्त्राणिसप्तासोपस्कनागपि। द्वादशैवतुगांदद्यात्पनियानादि
कंतथा। अथवादक्षिणामेवप्रदद्याच्छुहुपातिलान्। दत्वातुंजापयेत्सर्वंगुरुंचैवतपस्विनः। पूस्वान्तुनमापयेद्देवंश्रीजटीमम
हेश्वरः। सर्वंचैवतथाचार्येशिवव्रतपरायणाः। गंधादिविविधैःसर्वान्नन्त्रीसत्रसमागमान्। दक्षिणांस्तिश्चकुर्यात्स्वशक्त्यासैवव्रत
पूजयेत्। तस्माल्लापोपिनवेद्वर्षकोटिशतैरपि। अथातःकालपर्योपृथुश्चेत्जातिस्वपर्यनुवं। सद्विजोलोकपालेश्चविमानेसर्वकं
मिश्रैः। ततःपश्यन्महादेवंनानागणसमावृतं। तंदृष्ट्वास्तौतिदेवेशंशिवंत्रिभुवनेश्वरम्। नमस्तुत्र्यंजगन्नाथज्वललाटवं
दृशोप्यतः। नमस्तेउग्ररूपायभुक्तमुक्तिमुक्तिप्रदायक। नमस्तेकामदहनत्रैलोक्यव्यापिनेनमः। नमस्तेकालकल्लोलकाल
न्नीतिस्मिशंकर्त॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥तुष्टोहंतववत्सकस्माच्छिवव्रतेनाविमुपोष्यकावनंददामिवैतुभ्यंदेवदानवदुर्लभं। एता
कन्यामहादेव्याभिनेत्राश्चचतुर्भुजा। रूपयौवनसंपन्नापीनोन्नतपयोधराः। हेमगौपीमहातेजाःसंयुक्ताःस्तूपसन्निभाः।
देवांगवस्त्रसंछन्नाश्चंदनागुरुचर्चिताः। सर्वलक्षणसंपन्नाःकुंडलैर्घोतिताननाः। एवंविधामयादत्तामनस्विन्यः
सुमध्यमाः। विमानकोटिसंयुक्ताःसर्वाभरणभूषिताः। क्रीडस्वचमहात्मागणाध्वममपुत्रकाः। सर्वगामीतवाहंहेलोका
लोकेवनाचनमू। तुष्टोहंतववत्सकस्माच्छिवव्रततनस्पव। तुद्रलोकेतुपाःकन्यास्त्रिणेत्राश्चतुर्भुजः। त्रितानन्त्युक्तश्चज
याहसुमपासह। ताभिःसार्द्धंमहात्मागत्तुंन्यूनागानरजयेप्सितान्। कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच। ततदन्तेशि
वमाप्नोतिशिवसायुज्यतांव्रजेत्। तत्रदत्तंहुतंजप्तंसर्वमेवाक्षयंतुपूजनं। जागरंशिवरात्रौतुसर्वेतस्यांकृतंभवेत्। कर्त्रि
तुपविशेष्या। व्रतहीनोपियःपुमान्। जागरंतुकुर्वन् ... नितींव्रजेत्। सस्वर्गंगहकुतुजेत्रेहेमातेकुतुजीगाल।

मो०

130

शिवरात्रौ तथा नक्तात्सत्रं सवतिवाजपेयं ॥ अखंडितव्रतो योहि शिवरात्रिमुपोष्य वै । स सर्वकाममाप्नोति रुद्रैः सह मोदते ॥
स्कंदसंवादे दिगुण्यैतिद्द्वीपते हिमवानपि मेरुर्मंदरनीलौ कांचनशैलौ विंध्य एव च । चलंति वै कदा सर्वे ॥ ध्रुवमस्तु मे चात्र तस्य
सादरं जगत्पतेः नाविश्रपद्ये जननीं मृत्युं वि वसमाहितः त्र्यम्बकेश्वरसिद्धो मंत्रा वतो गत्वा हीजां ब्रह्मा ये चान्ये पूर्वं वेदविद्वितो ॥ शि
वनिष्टायां गुरुं हृष्ट्वा ... चा नरः सुविनात्मवान् ॥ संकल्प्यैवं व्रतं कुर्यात्पूर्वाह्णे प्रातनेव चातनोऽत्र कृष्णस्य नमस्यागागजत्यात तद्दतः ॥
स्नानं कृत्वा तिलैः कुर्यात् गृहे वाथ जलाशये नम्यां निशामुखे गच्छन् शिवस्यागतन व्रतादिनी स्नपनं कुर्याच्छिवनाम्नाप्यपूज
नं धूपनैवेद्यगंधैश्च स्तवगीतैः सदीपकैः ॥ शंखवक्रनिनादैश्च कुर्यात्पुष्पार्चनं ॥ द्वितीये प्रहरे चैव नाम्ना शंकर नम
स्ते नमः । एवं तृतीये तु कृष्णजागरं कानने निशि ॥ सकलं फलमाप्नोति सत्यमेतन्न चान्यथा ॥ उपस्नाने जपो होमोत्तोजने शिव
वत्सलान् । स्वेनी कुंतीप्रदघाच्च जघाशं क्वाव दनि ॥ मम मोज ये ॥ शक्त्या व्रतं माहेश्वरस्थितान् । वाचार्जाच्छि वरा
रसगच्छेच्छिवमंदिरं । उद्यो तो पुनः कन्मोऽ निज तो स्वर्गगामिनो ॥ शिवप्रीतिः सदा स्यान्नरः पठेच्छिवसन्निधौ ॥ शिवलोक
मवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ ॥ इति श्रीनेमप्रकाशे चतुर्दशीनिर्णये शिवरात्रिव्रतं समाप्तं ॥ ॥ अथ पौर्णम
सीनिर्णयः ॥ ॥ सावसावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ भूतविद्धा नकर्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन । वर्ज्जयि
त्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ॥ व्रतं च वैवर्तवचने पूर्वविद्धा या निषेधात् । यानि चतुर्दश्यां तु पूर्णिमात्यादीनि
स्यामृमी पूर्वी पौर्णमासी चतुर्दशी अमावास्या तिथीश्च तानुपोष्याः पराश्विता इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । न सावि

१३०

श्रीः॥
१३०

त्रीव्यतिनि क्षपेत्तिमास्युपवासव्रतस्यपर्वविद्धाप्लीविद्धानानं॥कृष्णाष्टमीबृहत्तपासावित्रीवटपैतृकी॥अनंगत्रयोदशीनीलाकप
ष्यापूर्वसंयुताइतिनिगमवचनेनपूर्वविद्धाग्राह्यसैवविधानानं॥सावित्रीव्रतमुक्तापौर्णमासीवटपैतृकी॥वटसावित्रीव्रतमुक्ता
मावास्याप्रतिपन्नीचमीचतुर्दशीसावित्रीव्रतपूर्णिमानवमीदशमीचैवनोपोष्यापनसंयुताइति॥ब्रह्मवैवर्त्तवचनेनपरविद्धाग्राह्यानि
ष्वेधासावित्र्युपवासनिष्वेधाज्ञासिजानितु॥ष्कंदेकादश्यमावास्यापूर्वविद्धातथाष्टमी॥पूर्णिमापरविद्धावचनोपोष्यंचैवपंचकर्मि
त्वादीनिपर्वपुनागादिवचनानितानिसावित्रीव्रतविषयाणि॥पूर्वादाहृतैकादश्यष्टमीषष्ठीवचनविरोधात्॥तत्रप्रसंगा
त्पौर्णमासीव्रतान्युच्यंते॥तत्रचैत्रपौर्णमास्यांवापुनाणात्॥काद्दमनकपूजा॥संवत्सरकृतार्चायाःसाफल्यायाखिलानसुनाक्ष
दमनेनार्चयेच्चैत्र्याविशेषेणसदाशिवमिति॥ ॥दमनकपूजा॥ ॥आदित्यपुराणात्॥कोविशेषावविधिः॥ ॥सूतउवाच॥
वैशाखीपौर्णमास्यांतुस्वधाकमलयोनिना॥तिलाःकृष्णाःस्वगोनास्वनह्यजेसर्वदेहिनां॥तस्मात्कार्यैःतिलैःस्नानंतत्राग्नौ
ज्जुहुयात्तिलान्॥निवेदितव्याविधिवत्तिलपात्रंतुविष्णवे॥तिलतैलेननदीपाश्चदेयादेयास्यएवच॥सोदकैश्चतिलैःसार्द्धं
कर्त्तव्यंपितृतर्पणं॥तिलैःसमधुभिर्युक्तैःत्रिसप्तोत्पन्नतर्पण॥मधुदातव्यादग्नि॥स्नापितिलैर्मधुपुनैर्नापिमंत्रंजपेज्ज
पोनामापनपञ्चक्रमागतमरात्तिलासोमदेवत्याःसुनेहष्ट्वासुगोसवोनेमोनन्नान्नुनित्यशः॥दद्याद्दानेनमंत्रेण॥तिलपा
त्राणितत्रचार्संपूज्यस्वथर्पचेत्पात्रासप्तोत्पन्नुकीर्त्तये॥प्रीयतांधर्मराजश्चदेवाश्चान्येतथापिवा॥एवंकृतेनसमुक्तःसपा
पापैर्जन्मशतार्जितैः॥ ॥इतिवैशाखीविधिः॥ ॥अथवैशाखीकार्त्तिकीमाघीपुनर्विष्णोत्ननाकाः॥स्नानादिविधिः॥ ॥

श्री:॥
१२१

131

॥ ॥सीवत्सने पिजाः कश्चिल्लिप्सजःपुण्यफलन्न ॥ एतत्एवच्च जदुसेष्टस्नानदानेमहाफलाः॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥वैशाखीका
र्त्तिकीमाघीतिथयोतव पूजिता।स्नानदानविहीनास्तान्नत्तेजाः पांडुनन्दन।तीर्थस्नानेन दाशास्त्रे दानं वित्तानुसारतः।वैशा
खीपांडवश्रेष्ठ श्रेष्ठा व्रीहिजपनीमता।स्नानेनोदकदानेन तानन्नत्नोप्युलानपितृन्।कुंतीखदछजलैः पूर्णान्हिरण्येनसम
न्वितान्।वैशाख्यांब्राह्मणे दत्वा न शोचति कृताकृते।मधुनान्नेनसेः पूर्णांस्ताजनंकनकोज्वलम्।वहूनि घनधान्यानि तत्कृ
पनमजापुता।गोसूरि हिरण्यपवासी सितविप्राय प्रविधिवन्नप।माघ्यांस्नानं तथासम्यक्कृत्वातर्प्यपितृदेवताः।तिलपात्राणि द
त्वानितिलाः सपललौदनाः।कर्पासदानमंत्रैवधेनुदानंप्रशस्यते।कंबलाजिननूत्नानि मोचकोपापमोचकौ।उपानद्दानमत्रैव
तुल्यमश्वनथेनतु।एवमत्रवास्नानेदानं वित्तानुरूपतः।कालोकालोद्भवंसर्वंसस्यतेपांडुनन्दन।कार्त्तिक्यांतुकृष्णोत्सर्गं
विवाहं प्राप्य फलं न्नाः॥फलानि यानि विद्यंते सुगंधीन्यगदानि वा।कंकोलकं कदलीजातिपालवंगैलवल्लीफलमथ पुण्यं नालिके
रं च कदलीफलमेव च।दाडिमं मातुलुंगं च कर्कटीं त्रपुसीं तथा।इंतार्ककानवेल्लीं च विम्बा कूष्मांडमेव च।फलानामत्रदाने
ष्वेषां तु तिथयो गताः।ते व्याधिनादनिद्राश्च जापं तेतु विमानवाः।नकेवलं ब्राह्मणानां दानमत्र प्रशस्यते।भगिनीनां भागिनेया
नां मातुलानां पितृष्वसुः।दरिद्राणां च वंधूनां दानं कोटिगुणोत्तमम्।मित्रं कुलीनमापन्नं वंधुं दीनं द्विजं दुःखितम्।आसंध्या
प्यागतोद्भूतान्सोतिथिः स्वर्गसंक्रमाः।वनेष्ठ स्थापितेनामासमीते महत्फलम्।मातामहकुलादन्यविशुद्धेनीतनात्मना।सप
थैःस्थापितोनेकैः कौसल्यान्तेनवैजदानधेत्यजपंजातिकदाचित्कौशलात्मजा।तदाविशुद्धभावेन तिथयोसावितैःपुनः
वैशाखीकार्त्तिकीमाघीतिथयोदेवपूजिताः।अत्रदानव्रतोजातु यस्यार्थेनुमतागताः।एतान्श्रुत्वातुसपथ्यासीत्वपामासकृ:

१२१

रिवर्तं। एतातिथीनीमाहात्म्यमाख्यातं बहुविस्तरं। न मस्तु संप्रजल्पामि व च ज्ञानं तसत्तम। वैशाखी कार्त्तिकी माघी सहितापूर्णिनिपं द्रप्रापूर्वि
मात्तवतिपर्सशशी कविन्हा। तस्यांजलाकांसका त्वनमातनमातपत्रं दत्वा प्रयाति पुत्रपौत्रैः युक्त देवलोकं॥ ॥इति वैशाखी कार्त्तिकी माघी विधिः॥
॥ ॥अथ श्रावणपौर्णमास्यां कविष्योत्तरोक्तरक्षाबंधविधिः॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥सर्वरोगोपशमनं सर्वाशुभविनाशनम्।
सकृत्कृतेनाब्दमेकं जन नन्वपाकृतोन वेत्। शृणु पार्थ वक्ष्यामि इतिहासं पुनातनी। इन्द्राण्या जयन्कृतं पूर्वं शक्रस्य जयवर्द्धनं। देवासुरमभूद्युद्धं पुना
द्वादशवार्षिकं। तज्जोसंवदतो देवसवीश्रा हमुनेश्वरं आजन्तुतदिनं देवप्रातः सर्वंत्त विष्णुति। अहं नत्वा विधास्यामि जेन नजेजोत्त विष्णुति।
इत्युक्त्वा पौर्णमास्यां सा पौलोमी कृतमंगला। ववंध दक्षिणे पाणौ नक्रपोट्टलिकां ततः। शक्रः कृतः स्वस्त्ययनो द्विजैः। दुद्राव दानवानी
कंज्ञा बल इव प्रजाः शक्रस्य विजयी भूत्वा पुनर्नेव जगत्त्रयी। एष प्रभावो रक्षायाः कथितो ते युधिष्ठिर। राजन् जयदः सुखदश्चैव पुत्रनाज
घनप्रदः॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥क्रियते केन विधिना रक्षाबंधः सुरोत्तमः। कस्मिंस्तिथौ कदा देव एतन्मे वक्तुमर्हसि। जथाजथाहि
भगवन्विचित्राणि प्रभाषसे। तथा तथा न मे तृप्तिः बहवर्थाः शृण्वतो कथाः॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमासी दिनोदये।
स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। ततो देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमाम्भसा। उपाकर्मादिकं प्रोक्तं ऋषीणां चैव तर्पणम्। कुर्वी
तत्रालणोः सार्द्धं वेदानुद्दिश्य शक्तितः। शूद्राणां मंत्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते। ततोपरान्हसमये कुर्यात्पोट्टलिकां शुभाम्। कार्पासेनाजते
स्वधरसिद्धार्थैः हेमवर्द्धितासः वस्त्रैर्विचित्रैः कौशैः विचित्रैर्मलवर्जितैः। विचित्रतंतुमथितं स्थापयेद्राजनोपतीकाजोग्य हस्यनजागोमप
नचितैः मुक्तदामकुंडलकैः दूर्वाक्षतैः सहितैः सिक्तो दुपनितोपशमनाय। उपलिप्ते गृहमध्ये दत्वा तु कोणपसेनाकुंभीपीठे तत्रोपविशेद्राज्य
माल्यैर्युतस्वपुमुहूर्ते वेश्यजनोनसहितो मंगलसहितैः समुत्थितैः सिन्हैः। रक्षाबंधकार्यं। प्रशान्तिदः सर्वविघ्नानां पुनो घातपतेन जीव

ने॰

ध्यात्वे तेन मंत्रेण॥ येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वामभिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रां-
श्चान्यांश्च मानवैः। कर्त्तव्यो रक्षिकाबंधो द्विजान्संपूज्य शक्तितः॥ अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबंधमाचरेत्। स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्स-
रं भवेत्॥ यः श्रावण्यां विमले मासि विधानविज्ञो रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः। आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं पुत्रप्रपौत्रसहितः
ससुहृज्जनः स्यात्॥ इदं च रक्षाबंधनं भद्रायां न कर्त्तव्यं। भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हंति ग्रामं दहति फाल्गुनी॥
इति वचनात्॥ ॥इति रक्षाबंधविधिः॥ ॥अथात्र वक्ष्यसंगादुपाकर्म्मकालनिर्णयः॥ तत्र बह्वृचानामुपाकर्म्मकालमाहाश्वलायनः। अ-
थातोध्यायोपाकरणं ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन पंचम्यां हस्तेन वेति। ऋग्वेदपरिशिष्टेपि अथातोध्यायोपाकर्म्म त्रयीनां
प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणे वा अध्यायनः। श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां चोपाकृत्य छंदांस्यधीयीतेति। एवमन्यान्यपि
यजुर्वेदिनां गृह्यान्युदाहार्याणि॥ छंदोगविष्णुगार्ग्यः॥ सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्द्विजः। ... दोषान्मिलितान्कुर्यात्तु सर्गे स छं-
दसां। युक्तः पञ्चे तु हस्तेन उपाकर्म्म पनान्हिकमिति॥ मनुः॥ श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि। युक्तश्छंदांस्यधीयीत
मासान्विप्रोर्द्धपंचमानिति। अर्द्धेन न्यूनः पंचमो येषां ते र्द्धपंचमाः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः। सार्द्धचतुरो मासानित्य-
र्थः॥ ॥याज्ञवल्क्यः॥ ॥अध्यायानामुपाकर्म्म श्रावण्यां श्रवणेन वा। हस्तेनौषधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्य चेति। अधीयीत इत्यस्या-
र्थे वेदतेषां संस्कारकमुपकर्म्माख्यं कर्म्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणनक्षत्रयुक्तदिनान्तरे वा हस्तेन युक्ता या पंचमी वा कुर्यादि-
त्यर्थः। अपरे तु हस्तेन युक्ते दिनान्तरे पंचम्यां वेति व्याचक्षते॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेनेति च सर्वत्र संबध्यते। ओषधीनां प्रादुर्भा-
वे ऽंकुरोदय इति माधवः॥ ॥हेमाद्रौ कात्यायनः॥ ॥ऋग्वेदोपाकृतौ पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव तु प्राप्नोति यजेत्तत्र पितृन् ऋषीन्देव-
तादीति॥ अत्र चैवं व्यवस्था बह्वृचैरोषधिप्रादुर्भावे श्रवणे प्रतिपदादिश्रावण्यां मासस्य नक्षत्रे दैविककर्म्मतापूर्वाह्णे उपकर्म्म कर्त्तव्यं।

132

श्रीः॥

१३२

१३

यजुर्वेदिभिस्सावर्णीपूर्वाह्णे कर्त्तव्यं छन्दोगेषु सिंहस्थे सूर्ये हस्तेन नक्षत्रेऽपराह्णे कर्त्तव्यं । एषु वचनहस्तं संक्रान्तिदुष्टेषु न कर्त्तव्यं किंतु सावर्णा
शुक्लपंचम्यां हस्तयुक्तायां केवलपंचम्यां वा हस्तश्रवणापर्वसु । तथा संक्रान्तौ महागोवै वसूतके मृतके तथा । गा । ह्रानेन कुर्वीत नानदम्यवर्ज
यथा अथर्ववेदीयं संयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया । दुःखशोकमयागस्वानाद्यत सिद्धिजातयः । तथा ॥ यदि स्याच्छ्रावण्यां पर्वग्रहसंक्रान्तिदूषितं । स्यादु
पाकरणं शुक्लपंचम्यां स्रवणास्य तु । स्कन्दे महाभारते ॥ ॥ संक्रान्तिग्रहणं वापि पौर्णमास्यं यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजस
नेयिभिरिति । वह्वृचगृह्यकारिकायां मस्यजापानामुपाकर्म सावर्णीश्रवणा । ननु । तन्मासे हस्तयुक्तायां पंचम्यां वा तदिष्यत इति । सावर्णा
मिति समीपसप्तमी । तेन सवर्णासन्निकृतसावर्णा इत्यर्थो लभ्यते ॥ ॥ बौधायनः ॥ सावर्ण्यां पौर्णमास्यां आषाढ्यां वोपाकृत्य छन्दां
सधीयीतेति । जानितुत्र योदशाद्दितो वर्ज्यं दिनानां कनके मुवं । मंगल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । तथा ॥ द्वादश्यादित्रीणि त्रीणि वेदयइंद्र
गृहे स्मृतः । एकादश्यादिकं सौनेम्नु चतुर्थ्यः प्रकीर्त्तिताः । खड्गेग्रहणयोः श्राद्धका उत्पन्नत्रदिनत्रयी इत्येवामादि निबंधनानि दिनान्युपाकर्म
णां नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति । वचनात् ॥ तेन पर्वणि ग्रहणे सत्यपि तत्पू
र्वात्रेनेदिनेषु हस्तसवर्णायोगे तत्रोपकर्म्म नात्याज्यं पूर्वदावप्यर्द्धरात्रानंतरं ग्रहणासंक्रान्तियोगे तत्रोपाकर्म्म न त्याज्यम् । तथाच गा
र्ग्यः ॥ अर्द्धरात्रादधस्तात्तु संक्रान्तिग्रहणं तथा । उपाकर्म्म न कुर्वन्ति परतश्चेन्न दोषकृत् । तथा । यदर्द्धरात्रादर्वाकु ग्रहसंक्रम एव च । नोपा
कर्म्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां सवर्णायां विवेति । यदा तु कर्के मुमुक्ष्व गौणकालेऽष्टोपधिप्राप्तुर्त्ता वा उत्तरायां ग्रहसंक्रान्ति कर्त्तव्यं । अतएव वध्योनके
नोपाकर्म्मणो वर्ज्यत्वं तु संवत्सरे कृत्ये न तु सावर्णामात्रसंबंधः । तदर्पिकमित्याज्जन इति ॥ मनुः ॥ सावर्ण्यां पौष्टपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि
ति ॥ गोभिलः ॥ प्रोष्ठपदी हस्तेनोपाकरणमिति प्रोष्ठपदीं प्राप्येति शेषः । एतानि हस्तसवर्णापर्वाणि दिनद्वयेपि कर्म्मकालव्याप्तावव्या
प्तौ वा देशिकानि ग्राह्याणि । अतएव पराशरः । धनिष्ठाप्रतिपद्युक्ते त्वाष्ट्रऋक्षसमन्विते सावर्णीकर्म कुर्वीत ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

दोषप्रकाशः

133

श्रौ.॥
१३३

इति॥ ॥व्यासः॥ श्रावण्यां तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतं। संवत्सरकृतोध्यायस्तज्ज्ञा॥ आदेवनरशजति। यनिष्ठासंयुतं कुर्यात् ध्यायान्॥ कर्मे
जह्नवेत्। तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकर्म्मसंज्ञितं॥ ॥निगमः॥ महणोगेयुगं हन्ति संक्रान्ति शिखिघातिनी। तपोहस्तयुतनाषाढउपाकर्म्म॥ वेष्णव
घनिष्ठामिसितेकार्जमुपाकर्म्मसंज्ञितं॥ ॥कालिकापुराणे॥ चतुर्दशपर्वं समुत्पन्ना वहुनोमघुकैटभो। वेदान्द्वीकृर्धृतः पद्मयोनेर्ब्रह्मणः
तुः सुताः हत्वा तावसुनो देवः पातालतलवासिनो। आहृत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयं। आग्र मूलं ततः श्रुति स्त्रापपर्व॥ पौदपिकेपु
नः श्रुतास्तत्प्रति तस्मिन्नुपाकर्म॥ मिष्पते श्रावणं वर्जयेत्कालं वेदाहना॥ संकजेति॥ ॥नविष्णाहने॥ संप्राप्ते श्रावणस्योतेपौ॥
मास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः॥ ततो देवानृषींश्चैव तर्पयेत्पत्नमा तत्सा। उपाकर्म दिवैवोक्तमृषीणां
चैवतर्पणं॥ मिति॥ केचित्तु पर्व॥ पादप्रिकेकुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः वहृचाः श्रवण्यां वर्ण्यं हस्तसंक्रान्तिवर्जिते। इति वहृच स
परिशिष्टकारिकाया तैत्तिरीयकपदस्य वाणोदपि कपर्वग्रहण॥ वाक्यानि तेत्तिरीयकमात्रविषयत्वेनोपसंहन्यते तैत्तिरीयका
येवोदपिके पर्व॥ पुपाकर्म कुर्युन्नयेतु यजुर्वेदिनः श्रावण्यां पूर्वयुग्गनवमी उधीचेद हुताशनी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या तिथ्यादुदाहृतवचन
त्पूर्वविद्धायां कुर्युरित्याहुः तद्देवतदयुदनं॥ विशेष्यविधिविषये हि सामान्यविधिनुपसंहितं ते अग्नयं चतुर्धा करोतीति विशेष्य
विधिविषयेपुनो डाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यविधिवत्॥ नचपर्व॥ पोदपिकेकुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकइत्येतद्वाक्ये विधायकं कितधं
नुवादकं। तथाहि वहृचतथान वहृचा श्रावण्यां कुर्युरित्यानन वहृच कर्तृकेउपाकर्म्म॥ श्रवणान्वितकाले विहितकालिकापुराण॥
दौ प्राशाष्टस्य पूर्वकं यजुर्वेधं विशेष्यमनुपादासामान्येन विहितं यदोदपिकेपर्वं तद्द्वहृचैः कर्म्मानुष्ठानयोग्यो दपिकपर्वेलाते प्राश
स्त्यं तु ध्यायश्रवण॥ परित्यागेन मामहाहि स्पेत दर्व्यय निष्ठाप्रतिपत्तु कमित्यादिवाक्यजातं प्राप्तमोदपि कपर्वा॥ यजुर्वेदि संवर्षपर्व
॥पोदपिकेकुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयका। इतिवाक्यं प्रतिपादनायेत्पनुवादकं। अनुवादस्य च प्राप्त्यर्थीनत्वादोदपिकपर्व प्राप्ते

१३३

स्वयजुर्वेदिमात्रसाधारणत्वान्नादनुवादवाक्यगतौ तैत्तिरीयपदं यजुर्वेदिमात्रमुपलक्षयति॥ अनुवादत्वलक्षणायां न दोषः तैत्तिरी
यास्यापवादमुत्थानुवादो वा तस्मात्पूर्वोदाहृतकालिकापुराण॥ दिवाकर्म कर्तव्यं श्रावण्यां उग्रेण वर्मीतिवाक्ये तु पवित्रारोपण॥ दिविष्णु
ज्ञामिति॥ सिद्धौ अ दर्शिके पर्वस्वपाश्रु पुत्रपति मितं माधवौ॥ अत एव निगमे श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वा प्रतिपत्सु मुहूर्त्तेके॥ विद्यास्वाध्ये
सीतत्रोपाकर्म्मोत्सर्ज्जनं तत्वेन॥ अत्रोत्सर्ज्जनमहा॥नो उपकर्म्मदिने उत्सर्ज्जनस्याप्यनुष्ठानमित्यनुकल्पमुपन्यस्य सूचितः॥ ॥इत्युपा
कर्म्मकालनिर्णयः॥ ॥अथोत्सर्गकालनिर्णयः॥ ॥तत्र याज्ञवल्क्यः॥ ॥पौष्यमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा॥
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति॥ पौष्यस्य रोहिण्यां पौषस्यैवाशुक्लाया जालकृष्णाष्टम्यां वा जलसन्निधौ ग्रामाद्बहिर्वि
दानामुत्सर्ज्जनं कुर्यादित्यर्थः॥ मनुः॥ पुष्ये तु छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्ज्जनं द्विज ।माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमे हनीति॥
पुष्ये पुष्ये मासे वो धाजननं॥ ॥सावण्यां पौर्णमास्यामिति॥ मघ्यमाजामष्टका पाशुक्लाप्रतिपदादि पौष्यकृष्णाष्टम्यामि
त्यर्थः॥ वक्र वग स्यकानिकाजौ अध्यायोत्सर्ज्जनं माघजपौसोमास्यां विधीजतः॥ इन्निनितिएते प्यापराजा॥ स्वरवग स्याबुध
ते॥ ानब्यवस्था॥ छंदोगानां तु उत्सर्जनकालमाह गार्ग्यः॥ सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः॥ छंदोगा मिलिताः कुर्यु
रुत्सर्गं सर्वछंदसामिति॥ यदा तसिंहस्थे र्के हस्ते सूर्ये यो हस्तातेतः पूर्वे पुष्यः कर्क्कस्थेत्तवेत्रदा कुर्यादुत्सर्गं छंदसां द्विजइ
ति॥ अत्र प्रोष्ठ कर्के स्थेपर्के पुष्ये उत्सर्ज्जनं कृत्वा सिंहस्थे उपाकर्म कुर्यादि॥ तदुक्तं छंदोगगृह्यपरिशिष्टे॥ मासे प्रोष्ठपदे ह
स्ताद्भूत्पूर्वे पूर्वाह्ने वेसदा । न दातुसावण्यां कुर्याद्युत्सर्गोत्छंदसां द्विज इति॥ अत्र प्रोष्ठपदस्यावण्यास्ब्रौ मीनादिसौरमासा
भिप्रायेण॥ छंदोगाणामुत्सर्जनोपाकर्म्मणोः सौरमास एव विधानात्॥ अथवा सर्वेन पिस्वसोपकर्म्मादिन एवोत्सर्ज्जनोपाकर्म्म

नं०

134

श्रीः॥
१२४

॥श्रावण्यां वेदानामुपाकर्मकर्त्तव्यो॥ ॥तथा च कात्यायनः॥ ॥श्रावण्यां पूर्वमुपाकर्म दिने स्नात्वा मौनी विधिवद्द्विजः॥ कुर्याज्जाते ग्रहे दशाते नपु
न नाप्याजनं नवेत्॥ अज्ञातनामे ग्रहे दोषो निर्णयत्कर्मणि क्रियते द्विजैः॥ क्रीडमानेन पि सदा तन्तो प्यां सिद्धिकानुक्रमितिश्रवणजोन्नीतावन
श्रावणेपि पूजादिकं कर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे जि याकाले समेत्य च तत्र षीन्द्र नुमजा ऽकृत्वापूजयेत्तर्पये
न्ततः॥ बौधायनोपि॥ ॥गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्पुनः॥ पूजयित्वा विधानेन तर्पयेद्वै समुद्धरन्निति श्रवण
मुद्धवितिक्वचित्पाठः॥ ॥उत्सर्गकालनिर्णयः॥ ॥अथ भाद्रपदपूर्णिमायां भविष्योत्तरोक्तं सावित्रीव्रतम्॥ ॥युधिष्ठिर
उवाच॥ ॥स्नानजामिदृष्टी केशवन्नोक्तं व्रतमुत्तमं तस्मात्सावित्रीव्रतं ब्रूहि प्रसादात्सुमुखोत्तव॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥कथयामि कु
लश्रेष्ठ॥ ॥मद्रदेशेषु धर्मज्ञः पार्थिवोश्वपतिर्नाम पौरजानपदप्रियः॥ सर्वैश्वर्ययुतो नपत्यस्य सत्यवाक्सं जितेन्द्रियः॥ सर्वैश्वर्ययुतो
नपत्यस्य सत्यवाक्सं जितेन्द्रियः॥ सस्त्रीकोर्जयत् नमिदं वचनाप्तत्यकाम्यया॥ भूर्भुवः स्वः न वीतये न्यासा ज्ञान्मूर्तिर्निरास्थिता॥ कर्म
उल्लुकनादेवी वनस्मिन्नतापि॥ ॥उवाच दुहिता प्रीतानातवनाजस्तं विष्णुतिर्तस्याः प्रसादाद्दास्येनतस्याः समागतायाः मन्त्र
स्नासानुवक्कव्याम हाकीर्तिमती शुभा त्वं विष्णुतिम हाराजमाशीर्मेकर्तुमहसि एवमुक्त्वा तु सा देवी जगामादर्शनं तदा कालेन
गतेसुता जाता दुहिता देवरूपिणी॥ सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या पूजया तथा॥ आदिष्टा वै वसा वित्र्या सा सावित्रीसदाश्रापतः॥
सावित्री तेज वनाम्नाऽस्याः चतुर्थित्राप्तथापिता॥ सासी वर्द्धिनहवतीव्यवर्द्धत पितुर्गृहे॥ कालेन बहु तिथे जाते यौवनस्था व नृव
सा॥ तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां कांचनीमिव॥ प्राप्तजं देवकन्येति दृष्ट्वा तां मेनिरे जनाः॥ सा तु पद्मपलाशाक्षी प्रज्वलंती
व तेजसा॥ व चार स च सावित्रीव्रतं जजुह ॥ दिनं॥ अथोपोष्य सिन्नत्वा नातां समं जकृष्णं पूजय देवतां॥ हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान
वाच यित्वं दुपर्द्ध॥ तेभ्यः सुमनसो मूर्ध्ना प्रतिगृह्य नृपात्मजा॥ सखीपरिवृता मत्य देवश्रीनिवरूपिणी॥ सानिवाद्य पितुः

१२४

पादौ विनीता चारुहासिनी। कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता। तां दृष्ट्वा यौवनप्राप्तां स्वां सुतां देवरूपिणीं॥ उवाच राजा
संमंत्र्य सह तत्र्यर्थं च तु मंत्रिभिः। पुत्रि प्रदानकालस्ते न कश्चिद्वृणोति मां॥ विचारान्नन्वपश्याम वरं तुल्यमिहात्मनः॥ तत्त्वापि देश-
समं प्राप्तोप्य स्याद्दतदथा मम। प्रार्थ्यमानं मया पुत्री धर्मशास्त्रेषु च श्रुतं। पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। ब्रह्महत्या
पितुस्तस्य सा कन्या वृषली स्मृता। अतोर्थं प्रेषयामि त्वां कुरु पुत्रि स्वयंवरं। मृदिवानैर्दीनीतथा वाच्योनस्तु वर्जं तथा कुरु।
एवमुक्ता तु सा सावित्री प्रोक्ता शीघ्रं विनिर्ज्जयौ। स्यंदनेन महार्हेण मंत्रिभिः परिवारिता। तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां ज-
गाम सा। मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवंदनं। ततोक्रामत तीर्थानि प्रविष्टे तानि वनानि च देशाश्च विविधान्रम्यान्
आससमानृपसुमनोनमानं॥ एकस्मिन्नाश्रमपदे कृतकृत्या बभूव सा। वानर्जित्वावनौ सा तु आजगाम स्वमालयं। सावित्री
मंत्रसहिता पुनस्तु प्रेष्टेन वै तत्सा। तत्रापश्यत देवर्षिं नारदं पितुरंतिके आसीनमासने दिव्ये प्रणाम्य स्मितस्ता पिता। कथ-
यामास तु सर्वं येन यत्र गता सती॥ ॥सावित्र्युवाच॥ ॥आसीत्साल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः। द्युमत्सेन
इति ख्यातो दैवद्धोऽयं बभूव सः। अंधस्याथाल्पवज्ञार्जत्विकिनीनृपशालिनी। तस्यापि च स्वहृतं राज्यं वै नितिदैववशो गतः। ततः स बाल-
जायासार्द्धं भार्यया प्रस्थितो वनं। स तस्य वनसंवृद्धः पुत्रः परमधार्मिकः। सत्यवान्नाम नृपो घोलत्तेति मनसा वृतः॥ ॥नारद उवाच॥
अहो कष्टं महत्कष्टं सावित्रि किमिदं कृतं। हतते बालता वाचाक्षु॥ वान्सत्यवान्नृपः सत्यं वदत्यसौ नाजा सत्यथ स्तेन सीमंतः
नितमश्वाः प्रियास्तस्य करोत्यश्वान्मृन्मयान्। चित्रेपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्वस्तेन उच्यते। किं वर्णितं देवस्य शक्रस्य प्राप्त
गुरोः स[illegible]मः ब्रह्म॥ सत्यवाकन्यादि विनोशीन नोजथा। जजाति विवचोदानश्योमवत्रिप्रदर्शनः। आश्विनाविव रूपेण।

न्से०

द्युमत्सेनसुतो बली।एकोप्येकोस्तिनान्योस्यासौ घत्त्व्रनिससत्यवान्।संवत्सरे गतेजीणोयुद्दहत्यागंकरिष्यति।। ।।कृष्णउवाच।।
नारदादेतदाकर्ण्य दुहितांब्राह्मपार्थिवाः।पुत्रिघ्यविगच्छन्यंवृणंवाप्यसत्यपतिम्।संवत्सरेगतेसोल्पायुर्देहत्यागंकरिष्यति।। ।।
सावित्र्युवाच।। ।।दीर्घायुर्वाथवाल्पायुः समगुणोनिर्गुणोपिवा।सकृद्वृतोमयाभर्त्तानद्वितीयंवृणोम्यहं।मनसानिश्चयं
कृत्वाततोवाचाभिधीयते।क्रियतेकर्मणापश्चादेष धर्मःसनातनः।। ।।नारदउवाच।। ।।यद्येतद्रुचितंदुहितुस्ततश्शी
घ्रंविधीयतां।अविघ्नमस्तुसावित्रीदिष्टंतत्करिष्यति।। ।।कृष्णउवाच।। ।।एवमुक्त्वाखमुत्पत्यनारदस्त्रिदिवंजगौ।उत्पद्य दुः
खमतुलंतस्यराज्ञोयुधिष्ठिर।राजापिदुःखसंविग्नस्त्विन्द्यानपरोऽभवत्।अहोतिकष्टमुत्पन्नमुपानैमानुगात्मनः।एतद्
दुःखमहो दृष्ट्वावनमेप्यानपत्यता।सुक्त्वा सत्यपुत्रा।।।जौःकन्यादुःखेकृतंराजनमदिव्यापदुक्तेनतस्यघैर्यलीकंप्रतिज्ञातिमे।
एवंसोसंस्थवहुधाराजावात्मानमात्मना।दिवीसस्मृतयसावित्रीजयाद्दैलोवनःपुरान्।राजाश्वदुहितुःसंघैवैवाहिकमथा
करोत्।ब्रजंगत्वातुसामन्याव नंमुनिनिषेवितम्।युक्तेमुहूर्तेपार्श्वस्थेब्राह्मणैःवेदपारगैः।समर्प्यजित्वाकंन्यांतद्दत्वा
राजास्वपुण्कलाम्।उवाचेदंमहात्मागोव्याधितेनोतनात्मना।द्युमत्सेनमहात्मागच्छाम्येपुनमेवचः।दूरंमेदुहितातीव
जीवितादपिवल्लभा।तनूसमुदितोघात्याःसत्यवान्सत्यवज्जलतः।त्वमप्यस्याःसमुदितान्चनुनाथम्भेवत्सलाःअत
पनाथाःत्यजन्त्याःवालेयंनाज्यलालिताःपदृणीश्चंचयामानुपुत्रपोजेदत्तीभितामेततदाप्ये जमस्माकेंस्खलितेस्तु
व्रंजाम्यहम्।। ।।कृष्णउवाच।। ।।इत्यामंत्र्यगतोराजानीनदोक्राच्यपथ्यान्वितः।सावित्र्यपिवलीलज्ञाजन्तानिमनसि
स्थितं।मुमुदेतीवतन्वंगीदिवंप्राप्येवपुण्यकृत्।एवंतत्रास्रमाने प्रीतदानीवसतीसती।कालःस्तुपश्यतीकश्चिदतिच
क्राममानताःसावित्र्यास्तुरापानाराजर्षितनयादिवानिशं।नारदेनयदुक्तंतद्वदर्जानावसर्पति।ततःकालेवहुतिथे

सा०।।
१२५

१२५

135

कन्तिक्रांतेकदाचना॥प्राप्तःसकालोमर्त्तव्यंयत्रसत्यवतानृप॥ज्योतिष्कपदेशितेपत्रेधादरूपीनजनीमुखे॥गा॥प्रतत्त्वीरवसावित्र्या
नानदोक्तंवचोहृदि॥चतुर्थेहनिमर्त्तव्यमस्मात्वासीतर्पदेवता॥लघ्वूलवसुनजोऽपदोवर्वदेवानुहासिनी॥अथप्राप्तेत्थपनथुंग्रहीत्वा
सत्यवान्वनं॥सावित्र्यापिवजन्तोरंगच्छतोपृष्ठतोविजानं॥वार्जमानापिसाजन्तोपृष्ठात्स्पीवानित्वाप्पिता॥उवाचश्वश्वशुरमात्तद्र
गच्छकेंठकिनंवनी॥सुकुमानासकल्पा॥॥ललितानाफधिवीक्षता॥अपदाहपिदैपातुकथंसन्जसितद्वनं॥उपवासघ्नपच्छेपतस्मा
द्वन्त्रुसुमघ्यमे॥ ॥सावित्र्युवाच॥ ॥निष्पयमोवनख्वी॥॥जङ्गलेनिवुभुज्जिते॥स्वपमेववत्तोक्तव्यमित्याहुर्द्धर्मदर्शिनः॥अपनंके
तुकंमेस्तिवनंस्याघप्रदर्शने॥त्वत्तोसहव्रजास्यामिसहापाखामिनोविरम्॥नुष्मत्याघप्रसादेनमानिष्येयंकतिष्पथ॥तदाप्ता
वहावालाजगामाथपतिव्रता॥सावित्र्यानुपतत्तुवनेतस्मिन्मनोनमा॥गत्वासोहूनमघ्यानींजगाहाथफलादिकं॥सनिकुश
चकुसुमंज्ञात्वोपसम्पदस्त्रिप॥काष्ठंकुठारे॥॥तथापाटपामासलीलया॥अथपाटयतस्तस्यजानानसिचदेवना॥ततःसंदुःख
तत्सघंवटच्छायामुपाश्रितः॥सत्यवान्वेदनाक्रांतः॥किंचिद्धूर्णितमानसः॥वटसाखामवष्टभ्यसत्यवान्प्रागगाद्वदम्॥सावित्रि
परपासिनसिवेदनामीप्रधावना॥नचकिंचित्प्रपश्यामिखोसमंमुमुखोदयं॥जावत्संगगमीकृत्वाशिनश्चास्तेमहीतले॥तावत्कन
लवदना॥शातशोघसहस्रशः॥आजगामुर्पमहृताखनुज्ञाखातितत्पकनाः॥नशेकुर्द्दृष्टिपातस्यसावित्र्यासानुमीतिके॥गत्वातु
चन्नुलत्तत्सर्वसावित्र्यास्तमपहुतमा॥दृष्टिपातेनमस्मानि॥शक्जतेस्पाःश्रवाधितुं॥दहती॥वंचनोदहेह[illegible]पातेनसासती॥तत्त्व
जंपाहिनोस्मानि॥साध्यतेसत्यवान्क्षविता॥इत्याकार्णयमः॥कोपाडुन्त्यापनाथवनासनात॥अश्रानुयमहिर्षीनोदंनोदः॥स्नात्प्रहनो
वली॥आजगामत्वनापुक्रोपत्रा॥त्सेसापतिव्रता॥सावित्र्यपित्र्यसंत्रस्तावीनजमाता॥॥इ वहतः॥सावधानाकथंकोपलन्तोनंममन
प्पतीनावद्ददर्शसावाला॥पुरुषंकृष्णपिंगलं॥किरीटिनंपीतवस्त्रंसाज्ञात्सूर्यमिवोदितं॥तमुवाचाथसावित्रीप्रणाम्यमधुनाक्षरी

क्षि ४

जै०

कन्वौ देवोथ दैत्यो वा धर्म्मतुल्येः समागतः । न वाहकेन विघ्नश्चास्य धर्म्मोदवनो पिता । रानी न साप्यसौ पुत्री द्युमत्सुतं महाद्युतिम् । स्त्री गुष्ट
मात्रे पुनुष्पी निश्चकर्ष यमो बलात् । अथ प्रयातुमानेते पंथानी पितृसेवितं । सावित्र्यापि वनानोहा कृत्वोपादेन मंडलम् । नन्याथैजते हापस्य
नजावनुपदं ततः । पतिव्रताप दाशीता ध्यायमाना निजं पतिम् । तच्चितात प्रत्न प्रा ।ण । वसु वा वजमात्तदा । निवेत्यपगच्छ सावित्री स्वदु
त्वमिहागता । एष जीवो विशालाक्षी न केनाप्यनुगम्यते ॥ ॥सावित्र्युवाच॥ ॥न सा मानवमेग्लानि कदाचिदपि जायते । तत्तोन
मनुगच्छ त्वा ख्येवं शिष्टस्य सन्निधौ । सतीसतोगमि ।ण्याख्वीनां तत्तोसदागतिः । वेदोवर्णास्समा ।णा च शिष्याणां च गतिर्गुरुः । सर्वेषा
मेव जंतूनां स्थानमस्मि महीतले । तक्कातत्तो नम कृतुर्खीणनानन्या । समासजाः । एतिन न्मेः समुचितैः वाक्यैर्धर्म्मोथ सत्पुतैः । तोषितो
धर्म्मराजस्तु सावित्रीमिदमब्रवीत् । तुष्टोस्मि तव भद्रं ते यच्छ वरानवरानपसुव्रते । स च वव्रेवरानं पंच विनयादनता सती । चक्षुःप्राप्तिं तथा
राज्यं श्वशुरस्य महात्मनाम् । जीवितं च तथा भर्तुर्धर्म्मसिद्धिस्वसास्वताम् । पितुः पुत्रशतं चैव तथा चशतमात्मनः । धर्म्मराजो वरं दत्त्वा
प्रेषयामास तं ततः । आजगामाथ सा तन्वी न्यग्रोधविटपं तथा । कृत्वोत्संगे शिरस्तस्य पूर्ववन्निष्पसाद सा । गात्रसंवाहनं चक्रे तत्तु प्र
तसा ज्ञानतो त्थितश्चेतना प्राप्य निःकथ्याहे दमादनारा । कथं नबोधितोसद्य कालातीतं च गतो मम । किंवा व्रजति मे नातः किं न माता
सुदुःखिता । विशुद्धमद्य तैजाते कालेतीवगतावनौ । विह्वला ममाता पितरौ कालो नयापि मे न्यगा । इति मत्वा विशुद्धेत च्छतीते न हत्रव
घनौ ॥ ॥सावित्र्युवाच॥ ॥कथं त्वं वीघ प्राम्पत्र पीडिते सुशिनो नु जा । सा महात्रविलं वोत्तृदकार्पितातवानघ । ग्रहस्पोत्थाय सा
वित्री जगनाह शिर सं घनौ । समित्कुशादिकां शाय जगमनु हौहोत्वमाश्रमं । तत्र पित्राश्च नेत्राभ्यां दृष्ट्वो नु पन पाम मुदा । आलिंग्य मू
र्द्धे पाघ्राय पुत्र मैकानि वेश्यपस्क ३ वाच दिष्ट्या पश्यामि सज्जात मां वत्स मागतम् । विलंबकारणं पृष्टः समाचष्टे यथा तथा । विदि
तार्थ्य तिसंहृष्टः पूजयामास तां सती । अवाप पूर्वं जैत्रं राज्यं निहत कंटकं । द्युमत्सेनो महाराजा मास प्राजकतु निःखदोतन

श्री॰ १२५

१२५

अपतिनासाधपुत्रानात्मगुणाधिकान् ॥ सुष्पसौभाग्यदां पार्थ प्राप्ता त्वे पतिमीप्सिता ॥ भाद्रपदे पूर्णिमायां सुचीर्णं व्रतं नि
तौ । माहात्म्यम् अस्य नृपते कथितं सकलं मया ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं तद्व्रतं कृष्ण सावित्र्या यदनुष्ठितं । तस्मिन् भाद्र
पदे मासि विधानं तस्य संशय । का देवता व्रते तस्मिन् को मंत्रं किं फलं विभो । एतदाख्याहि मे नाथ न हि तृप्यामि माधव ॥ ॥
कृष्ण उवाच ॥ ॥ शृणु त्वं पांडवश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथाचीर्णं तया सत्या युधिष्ठिर । त्रयोदश्यां भाद्रपदे
दंतधावनपूर्वकं । त्रिरात्रं नियमं कुर्यादुपवासस्य लक्षितः । अशक्तश्च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेंद्रियः । सावित्रीं च चतुर्द
श्यां पौर्णमास्यामुपोष्य तां । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तडागे निर्झरे पि वा । विशेषतः पूर्णिमायां स्नानं सर्षपमृज्जलैः । गृहीत्वा
वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रं युधिष्ठिर । अथवा धान्यमादाय यववशालितिलादिकं । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टितां । सावि
त्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणाश्च वशोजननम् । सौवर्णी मृण्मयी वापि स्वशक्त्या रोप्य निर्मितां । ब्रह्मणं रूपनिर्माणं तु विष्णुधर्मोत्तर
निर्दिष्टं पद्मपत्रासनस्थितं ब्रह्माणं कारयेच्चतुर्मुखं । सुस्त्रुकं वसुवंतं कमंडलुमालीकं । सावित्री तस्य कर्तव्या वामोत्संग
गता तथा । आदित्यवर्णा धर्मज्ञा साक्षमालाकरा तथेति । नक्तं वृक्षयुगं दत्वा ध सत्यं ब्रह्मणः सिते । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धं
मवनं कृत्वा प्रपूजयेत् । गंधैः पुष्पैः सनैवेद्यैर्दीपकैर्जीनकैर्धूपैर्गुडेन लवणेन च । विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रप्रकल्पितैः
फलैर्वा ... वस्त्रैः सूत्रैः कुंकुमकेशरैः । सवतानैकनोत्के वं सावित्रीब्रह्मणाः प्रियाः । तमर्च्चेजं तमंत्रेण सावित्र्या ब्रह्मणः स्वयं
इतनासीत यावच्छीर्णं पुराणोक्तो विधिस्ततः । ॐ कारपूर्वकं देवि वीणापुस्तकधारिणि । देवमातर्नमस्तुभ्यं मवैधव्यं प्रज
म । रूपं देहि यशो देहि सौभाग्यं देहि देहि मे । रूपं देहि यशो देहि । यथा प्रसन्ना सावित्र्या स्व कथानकैः । ततः प्रजातसमये नवो

ज्यो०

137

व्रतौ॰।

१३९

समुदिते सति। सावित्रीव्रतलग्नः सेष्टे सनैवेद्यं निवेदयेत्॥ अथ सावित्रिकल्पतो सावित्र्याख्यानवाचकौ दैवज्ञे तु स्वत्रिनि

स्येद निदेवा कुर्ड्डुविनि। मंत्रेणानेन कौंतेय श्रद्धया विधिपूर्वकं। दूर्वांकुरततिलोन्निमसादूर्घशोत्ति मुखस्थितामूलेसु वि

वद्धयने विप्र कुर्कान स्वस्तिपूर्वकं। दूर्वाञ्जवसावित्रीर्मूर्ज्ञादलासहिन स्याहिनामजी। व्रतलग्नः श्रीणनाथो पञ्चत्राल॥

प्रतिगृह्णती। एवं दत्त्वा द्विजेन्द्राय सावित्रीचग्नुधि लिन। नैवेद्यादि च तत्सर्वं ब्राह्मणाय प्रगृहीनुयेन। खनदशापदं गच्छत्व

वेश्म ततश्चाविशेत्। गोनीत्वातोजजेन्न श्याद्विप्रान्नेन शक्तितः। पुष्पैः कुंकुमसिंदूरैः नीवूलेर्मं ठसूक्तकैः। वासोभि

र्भूष्यणोः शक्त्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जिता। विसर्ज्जयन्ततलोऽस्य सावित्री प्रीयतामिति। वक्रवर्षं ब्राह्मणैः सर्वैस्तुष्टैन्तं क्रो

त्तनेत्वशी। सावित्रीवनदातुस्यं त्त्वं तु तवसुव्रते। व्रते च सुव्रतेतद्वद्विधिनानेन निश्चितं। इदं च व्रतं ज्येष्ठ पूज्यपूर्णि

मायामपि कर्त्तव्यं। पंचदश्यां तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती। त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनानेन पूजयेत्। इति

वचनात्॥ ॥इति व्रतसावित्रीव्रतं॥ ॥अथ फाल्गुनस्य पौर्णमास्यां भविष्यपुराणोक्तहोलिकोत्सवः॥ ॥युधिष्ठिर

उवाच॥ ॥किमर्थं फाल्गुनस्यांते पौर्णमास्यां जनार्द्दन। उत्सवो जायते लोके ग्रामे ग्रामे पुरे पुरे। किमर्थं शिशवस्तेषां

गेहे गेहे तिवादिनः। होलिका दीप्यते कस्मात्फाल्गुनस्यां तु किमुच्यते। ढोढेति च कथं नाथी तोप्रोक्तेति किमुच्यते। कावशर्पे पूज्य

ते देवः केनेवमभवतादिता। किमस्यां क्रियते कृष्ण एतद्विस्तरतो वद॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि मिविस्तरे

णा पुरातनम्। यस्मिन्होलिका प्राप्ता पानं पर्वाणागतम्। आसीत्कृतयुगे पार्थ रघुनाम नराधिप। सूरः सर्वगुणोपेतः

प्रियवादी बहुश्रुतः। स सर्वां पृथिवीं जीत्वा वशीकृत्य जनाधिपान्। धर्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान्। न

१३९

र्जितेन त्वया धिनि कालमनाणिन्नाणि। नाधर्मेनु चपात्पापात्मस्मिन् यासति पार्थिव। तस्यैवं शासतो राज्यं न्नत्र धर्मेण तस्य वै स

वैरवसमागमत्रा हित्वा हीति वाब्रुवन्॥ ॥पौरा ऊचुः॥ ॥अस्माकं तु गृहे क्वापि ढोंढानामेति राक्षसी दिवा रात्रौ समागम्य वा

लान् पीडयत्येव हन्तिनज्जा शास्वाद केनापि नैष्प जे वनिनाधिप। मंत्रजैः पनमावार्जैः सानि पनुनशक्नुते। पौराणां वचनं श्रुत्वा

वैश्युर्विस्मयमागतः। विस्मयाविष्ट हृदयः पुनो हितमथाब्रवीत्॥ ॥नृप उवाच॥ ॥ढोंढेति राक्षसी केयं किंप्रभावा द्विजो

लम। कथमेषा निर्जितव्यामया दुःकृतकारिणी। नज्ञात्वोच्यते राजा पृथिवीपालनात्पतिः। अनन्यमाणः पृथिवी राजा

वति किल्विषी॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥शृणु राजन्यनीशु यं जन्नाख्यातं मयाधुना। ढोंढा नामेति विख्याता राक्षसी मालि

नः सुता। तया वाना धितः शीत्तु तुम्ने णा तपसा पुना। प्रीतस्तामाह भगवान् वरं वन यसुव्रते। यत्ते मनोभिलषितं तद्दाम्य

विचान्वितम्। ढोंढा ब्राह्म महादेवं यदि तुष्टः स्वयं ममातद्वृष्यासुनादीनीमनुजानी वशीकुरु। मां कुरुष्व त्रिलोकेश शाश्व

णीव पनस्सनम्। कलहेन च लोकेषु वानकानाव पीडनम्। शीतोष्णेव वर्षासिम यो दिवारात्रौ पतिग्रहे। अन्तपंसघेतामेस्यानृत्वत्व

शादान्मद्देरखना एवम भिहितिनामुक्ता पुनः प्रोवाच शूलभृत्। उन्मत्तेभ्यः शिशुभ्यश्च पत्तावंतित्त विष्यनिन्नतु संयोमहा

नागमा व्यथी हृदयेव्यथा। एवं दत्वा वरं तस्यास्त भगवान्त्रिनेत्रहा। स्वप्नोवयौ यथा लब्धा ब्यथैवान्तरधीयत। एवं लब्ध्वा व

रीसा तु राक्षसी कामरूपिणी। नित्यं पीडयते बालान् सीष्यत्य हन्नताप्यिती। अडाडेति तु गृह्णाति सिद्धमन्त्रं कुटुंबिनाम्। गृहे

सुतेन सा लोकेषु डाडेन्य निपीड्यते। एतत्ते सर्वमाख्यातं ढोंढामरवृत्तिं मया। सांप्रतं कथयिष्यामि येनोपायेन हन्यते

त्र्यघूपंचदशीस्थिका फाल्गुणस्य नराधिप। शीतकालो विनिःक्रान्तः प्रतिग्रीष्मो भविष्यति। अत्र पंचसघ लोकानां दीपानि पुनः

मर्यत्ता। जयाघ्नासी कितालोकानमतिव हसीति वादान् जनिवरवड्गानि गृहीत्वा सा च मन्युकाः योद्धान् रव निर्यातु शिशवः सं

ॐ०

138

श्रीः।

१२८

ग्रहर्ष्पितासेवजः शुक्लकाष्टानां चकाजेनाम्।तत्राग्निर्विधिवद्धुत्वा नक्तो ध्रुवमंत्रविहितैः।ततः किलकिलाशब्दैः स्थालीशब्दै
र्मीनोहतैः।तमग्निं त्रिः परिव्रज्य गां पंतु चहस्तं तु चाजल्पंतु स्थैघपोलोकानिः शीका प्रस्पजन्मतीतं तगोवधुघाशब्दैः कीन्नेजके
राजाराज।विप्राणां स्वर्गाजं स्वसहस्रं नाम तस्य वै तेन शब्देन सा पापा होमेन च निराकृता।अदृष्टापि वदृष्टे दैवनिर्दिष्टा उमाक्रि
तौ उदितानां विशद्वानां नानासाज प्रमेष्पसिद्धस्त्वापि वसमुत्थानीद्वडस्पमहतो जना लवेनतेन सा नैडापलस्य जनिता सती
मतिष्पतिनसी देहोत्तस्मी चूत्वातु पूतनातं स्पर्वं पूर्वनीसुलासन्नपः पीडनन्दनासर्वचक्रानविधिवन्नपद्धुक्तेन धीमता।गत
सेनानजसीनाशांतेनृचोगेन कर्म्म॥।ततः प्रभृति लोके स्मिन्नजडात्यातिमागता।सर्वदुःखापहो होमः सर्वनोगोपशांतिदः।
क्रियतेस्पो द्विजः पार्थ संतनाः शिशवो गृहे गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहांगणे॥।श्राक्रानजेधिश्चुत्रापातृखड्गव्यमहकराञ्
ननानृ॥तोःकाष्टखड्गैः सस्पस्वगीनेहोस्पकैः शिशून्।नन्दीतनेस्पोद्यानव्यागुडपक्वान्नमेव च।एवं ढौ ढीतिनादैः स्पास दोषः
प्रसमीप्रजेनृवालानानिज॥।कार्जेत स्पात्स्मिन्समागमे॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥प्रभाते किं जनैर्देव कर्तव्यं सुखमीप्सुभिः
प्रवृत्तेमाघवेमासि प्रतिपद्युदिते रवौ॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥कृत्वावश्यककर्म्माणि संतर्प्य पितृदेवताः।वंदयेद्धोलिकाभू
तिं सर्वदुष्टोपशांतये।मंत्र॥नेननाजेंद्रप छद्ममानं निवोधमे।वंदितासि सुरेंद्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च।अतस्त्वं पाहि नो देवि
भूते भूति प्रदो भव।मंडितेन चर्चितेनैवउपलिप्ते गृहाजिरे।चतुष्कैकानजेपूर्वे वस्त्रैकेच मर्मवैरवाजते शुचेः।तन्मध्ये स्थापयेत्पी
ठं सुशुक्लवस्त्रेणनच्छदेत्।ततः पूर्णकलशं स्थापयेत्पल्लवैर्युतम्।राजनेसहितास्पैच सितचंदनचर्चिते।आसनेचोपविष्टः
स्वव्रह्मघोषणालानत चर्चेयेद्वंदनेन्मो नीवसुधाधामिति च ना॥प्रदेशमानस्तीजानुध पज्स्कैः पादिस्पर्शक्रमेदधि दूर्वा
जतान्वितसीखंडस्सुवासिन्या दिना हृत्तधपेनशिनस्पानोपताटपैवर्देपनेकृत्यजर्थः।अर्च्यं गाहुलज्ज॥।पश्चात्रोगेन

१२८

नपदीसेष्टौसुक्तविभूषितौ।वसुधाधींशीनोलंवरधिरूढोजनतान्वितं।वद्धोपविश्यासीदेवंआपुनानोगणइवद्ये।पश्चाद्ब्रप्र:
शयेद्विधानचूतपुष्पैसर्वदर्नीं।मनोत्तवसस्यसापूजात्रपितिःसंघ्रकीर्तिता।चूतमग्नैर्वसंतस्यमाकंदकुसुमैतथा।सर्वदर्नीपिवु
म्येष्वआपुनानोगणइवद्ये।मत्पिवन्हिवसन्तादौचूतपुष्पैसर्वदर्नींसत्वंहस्यस्थकामस्यपूजासाक्रियतेजनैः।त्रिनन्तैर्द्विजे
न्द्राणांसूतमागधवंदिनां।दघाद्धानंजथाशक्त्याकामोमामेप्रीजतामिति।ततोभोजनवेलाप्राप्तेपाकेनतेनहि।प्राशयेत्त्रथमं
चान्तेततोभुंजीतकामतः।यएवंकुरुतेपार्थशास्त्रोक्तंफाल्गुणोत्सवं।अनायासेनास्तिद्धंतितस्यसर्वमनोरथाः।आयजोव्याय
जखापिसर्वनस्पत्तिनानजयापुत्रपौत्रसमायुक्तः।सुखेनतिष्ठतिमानवः।सर्वत्रसर्वविघ्नविनाशिनी।एवंतेकथितापार्थेति
थीनामुत्तमातिथिः।हृत्वेतुष्यानसमयेसितपंचदश्यांप्रातर्वेशंतसमयेममवर्त्तितेवासीप्राश्यचूतकुसुमंसहचंदनेनसत्यं
किपाथपुत्रपोघसमायुर्णीस्यात्॥ ॥अत्रविशेषउक्तःपद्मपुराणे॥ ॥चैत्रेमासेमहाबाहोपुण्यायांप्रतिपदापना।तस्यांजः
स्वपचंस्पृष्ट्वास्नानंकुर्यान्नरोत्तमशीनतस्यदुर्नीतंकिंचिन्नाघजोव्याघजोनप।त्ववैतिकुरुशार्दूलतस्मात्स्नानंसमाचरेत्।दि
व्यंनीराजनतद्धिसर्वरोगविनाशनम्।गोमहिष्यादिजत्किंचिद्विलतमर्ध्येतूपपजेन्नपतिर्लवणादिति।सर्वाखोनाा।जस्तं
नपाव्राल।।ानीततोराज्यैकुपोलकुरुकुलोद्वहेति।इदंचहोलिकारीपनेपूर्वविद्धाजांपोर्णमासीकर्तव्या।सावाणीदुर्गान
वमीदूर्वाचैवहुताशनी।पूर्वविद्धैवकर्तव्यानिशिवानाघेलेदिनमिति।वृषभध्वजनाम्नानन्दाप्रतिपत्तुनकर्तव्याअतंदुष्टापुन
।।समुंचयेदोजद्राप्यांदीपिताहोलीनाम्नाष्ट्रंकरोतिवैनगनस्ववनैवेज्यातस्मात्तांपरिवर्जयेत्।तथादिनाशोत्पनोपिस्या
फाल्गुनीपूर्णिमायदि।नात्रौनद्रावसानेवहोलिकान्तत्रदीपयेदिति।नविष्णोतन्नेतुविशेषः।साद्वेयामत्रयेवासौद्विती

नि०

नेदिवसेजाद्याप्रतिपद्युक्तेमानातुतदासाहोलिकास्मृतौ। पत्नुवन्होवन्हिंपविजेदिति॥ वन्हौ होलिकापीवन्हिंप्रतिपदंपनित्य
जेदित्यर्थप्रतिपादकंवचनंतक्षतितिनिकृविष्पजं॥ ॥इतिसीन्जेमुप्रकाशेपौर्णमासीव्रतनिर्णयःसमाप्तः॥ ॥
अथअमावास्यानिर्णयः॥ ॥सावप्रतिपद्युक्ताग्राह्यातथाचयुग्मवाक्यंजप्रतिपच्चप्यमावास्येति॥ ॥पञ्चपुनाताऽपि
षष्ठ्यष्टमीतथादर्शः कृष्णपक्षेचतुर्दशी। एताःपरयुताःपूज्याःपराःपूर्वयुतास्तथा। चवतिश्रपि॥ नामविद्धातुजाषष्ठीसप्त
म्यास्वतथाष्टमीदशम्येकादशीविद्धात्रयोदशपावचतुर्दशी। भूतविद्धाप्यमावास्यानग्राह्यामुनिपुंगव उक्तचोल्लनविद्धाहताकर्तव्या
काठकीश्रुतिरिति। सावित्रीव्रतेतुपूर्वविद्धाग्राह्या। तदुक्तंस्कंदपुराणे॥ ॥भूतविद्धासिनीवालीनतुतत्रव्रतंचरेत्। वर्जयित्वा
तुसावित्रीव्रतंतुशिखिवाहनेति। जानितु। दर्शेचपूर्णिमासेचपितुःसांवत्सरेदिने। पूर्वविद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यते॥ इत्या
दीनिनारदीयपुराणे॥ दिवचनानितानिसाद्धविषयाणि। उपवासेपरमेवानिर्णयः॥ ॥तदाहवसिष्ठः॥ ॥एकादश्यष्टमी
षष्ठीउभयपक्षेचतुर्दशी। अमावास्यातृतीयाचताउपोष्याःपरान्विता। सावित्र्युपवासव्रतेतुपूर्वैवग्राह्या॥ कृष्णाष्टमीवृद्धलापू
सावित्रीवटपैतृकी। अनंगत्रयोदशीनंदाउपोष्याःपूर्वसंयुता॥ इतिनिगमवचनात्॥ अत्रप्रसंगादमावास्याव्रतान्युच्यन्ते
तत्रकृष्णप्रतिपदादिसोम्यामावास्यान्तंनिर्व्याल्यामोक्तंवटसावित्रीव्रतं॥ ॥पंचदशपौर्णमासीवतथाज्येष्ठेवटमूलेमहासती। त्रिरात्रो
पोषितानारीविधिनानेनपूजयेत्॥ अशक्तातुत्रयोदश्यांनक्तंकुर्याज्जितेंद्रिया। अयाचितंचतुर्दश्याममावास्यांसमुपोष्यतां। मृ
गृहीत्वावालुकांपात्रेप्रस्थमात्रांयुधिष्ठिर। ततोवंशमयेपात्रेवस्त्रयुग्मेनवेष्टितां। सावित्रीप्रतिमांकुर्यात्सर्वावयवशोभितां। सौ
वर्णीमृण्मयीवापिस्वशक्त्यापिविनिर्मितां। साद्धैःसन्यवतासार्द्धंफलनैवेद्यदीपकैः। वटावलंबिनींकृत्वाकाष्ठांत्तानियुधिष्ठिर॥

१३९

सौ०॥ १२९

१२९

विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रैः प्रकल्पितैः ।। नजन्माकं ठसूत्रैरस्वसुत्तैः कुंकुमकेशरैः ।। नजन्माहृनिद्रजासावित्र्यास्थानकं

वापिवावपीतद्विजोत्तमम् ।। रात्रौ जागरणं कृत्वा नृत्यगीतपुनःसरैः ।। ततः प्रभाते विधिना पूर्वोक्तेन नरोत्तमम् ।। तामपि ब्राह्म

णायदद्यात् ।। पुत्रजन्मापजेत् ।। प्रतिमादानमंत्रश्च सावित्रीजंमपादम्नासहितानामपामहासती ब्रह्मणः ।। श्री ।। नाथोपब्राह्मणा ।।

प्रतिगृह्यतां ।। मिति ।। खदत्वा द्विजेन्द्राय सावित्रीजं पुत्रपौत्रिणी ।। नैवेद्यादिवतन्मध्ये ब्राह्मणाय्यस्य गृह्णं ।। निजेना ।। स्वपदेषापद्देषा द्वतेत्वं वेदशा

पुनराविशेन ।। तत्र तु स्लाह विष्णान्ते ब्राह्मणो वौ घवैः सह ।। विसर्जयेत्ततो विप्रान् सावित्रीश्रीजनताम् इति ।। व्रतेनानेन नारीन्द्र

वैधव्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।। ।। इति श्रीज्योतिःप्रकाशे वटसावित्रीव्रतनिर्णयः समाप्तम् ।। ।। अथ कार्तिकामावास्यायां पुन

नप्रतिपद्दीपदानमादित्यपुराणे ।। ।। सनत्कुमार उवाच ।। ।। अमावास्यां तु देवाय कार्तिके मासि केशव ।। अलंजन्याप्लसुप्त

सुसुप्तं जीवोदशानुत्पुलक्ष्मीदेत्यजनप्राप्तमुक्त्वा सुखंसुप्तां तु जो दनो वनुजेगासहस्री तेब्रलासुप्तसुप्ते कजेअतोर्थविधिव

त्कायोमनुष्यैः सुखसुप्तिका ।। दिव्यतत्रनलोकव्यमतेवालातु नाजनात् ।। प्रदोषसमयेलक्ष्मीः पूजयित्वा जयाक्रमात् दीप

वृक्षात्तथाकार्याः शक्त्यादेवगृहेषु च ।। चतुःपथे श्मशाने च नदीपर्वतवेश्मसु ।। वृक्षमूले षुगोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु वाव

स्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याक्रमविक्रयभूमयः ।। दीपमालापरिक्षिप्तप्रदेशे तदनंतरं ।। ब्राह्मणान्भोजयित्वादौ संभोज्यं चबुभुक्षि

तान् ।। अलंकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।। स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बांधवैर्निवृतैः सह ।। शंकनुसमपुनाप्यूतेसहजन्मसु

मनोहरम् ।। कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवत् ।। जितश्वश्रीकं नसल्वजपुंलंत्ते चपार्वती ।। अतोयश्लेशंकरो दुःखी उमानि

त्यं सुखोचिता ।। तस्माद्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।। तस्मिन्द्यूते जयोजातस्तस्य संवत्सरं सुखम् ।। पराजये विनुर्ध्वं तु लुब्धनां

श्री॥ १४०

शस्ततोत्तवेत्॥स्रोतव्यंगीतवाद्याद्भिरनुलिप्तैः स्वलंकृतैः॥ विशेषतश्चतन्नोक्तव्यौत्रशालैर्वाधवैः सहातस्यां निशायां कल्लेव्यं
संप्वास्यानंशुभाजनम्॥ गंधैर्धूपैस्तथा पुष्पैर्नत्वैर्माल्यैरलंकृत॥ दीपमालापरिक्षिप्तैन तथा धूपेन धूपितम्॥ उदजितात्ति
स्वसहितेनैव जासाचन्तवेन्निशा॥ नैवेद्यैश्चैश्वरसंपूज्याद्विजसंर्व्वं विवाधवाः॥ इति॥ ॥ब्रह्मपुराणे॥ कार्त्तिकेमास्यमावास्या
तस्यां दीपप्रदीपने॥ शालायां ब्राह्मणः कुर्यात्सगच्छेत्परमं पदं॥ प्रतिपादिब्राह्मण॥ स्वगृहेमि सेः प्रदीपकैर्वासोभिः सहितैः
पूज्यागच्छेद्वैवाह्मणाः पदम्॥ गंधैः पुष्पैरन्नैर्वेधैस्वैः नात्मानंतूष्ण्यजेत्तसः॥ तस्यां प्रतिपदायांतु स्नात्वा गच्छेद्वा ह्मणाः पदमुत्तमम्॥
पुण्यपातिथि निर्वलिस ज्यप्रवर्त्तिनी॥ ब्राह्मी बलेनिर्व्विलोजाः पनि कीर्त्तितः॥ ब्राह्मणान्पूजयेद्योस्यामात्मानं च विशेषतः॥
सयातिपरमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः इति॥ ॥भविष्योत्तरे॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥पुनावामनरूपेन प्रार्थजित्वाधनामिमां ददावति
थिं नित्रराजवलिं पातालवासिनीं कृत्वा दैत्यपतेर्द्दत्वा अहोनात्रत्र जनेनपा सनहस्यं तदा तत्र कथयामि महापुण्यमो कार्त्तिके कृष्णपक्ष
स्वपं च दर्पा निशागमे॥ जयेष्टवेष्टा दैत्यानां दत्तानेषां महीतले॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥विशेषेण हृषीकेश कौमुदी ब्रूहि मे
प्रत्तो॥ किमर्थं दीयते कोत्र देवता किं नु वा फलम् तत्र का वा लेवेद्देवकाम्यादेव जनार्द्दन मघु हर्ष्यः कोत्र निर्द्दिष्टः क्रियाकानेप्रकी
र्त्तिता॥ ॥श्री कृष्णउवाच॥ ॥कार्त्तिके कृष्णपक्षेतु चतुर्द्दश्यांदिनोदये॥ अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः॥ अपामार्ग
मपात्राणि भ्रामयेच्छिरसोपरि॥ ततस्तर्पणं कार्यं यमराजस्य नाम भिः यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च वैवस्वताय
कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च॥ औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने॥ वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः॥ इति स्नात्वा प्रदात
व्योदीपः सर्व्वपूज्यदेवताः॥ ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यान्मनोहरान्॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च॥ कूटागारेषु चैत्येषु

१४०

समासु वनदीप्सु चाग्रकानोद्यानवापीष्वु प्रतोलीनिःकुटेषु च।शार्दूलसिंहव्याघ्रमुंडत्रैनवराजतनेषु च।कूटागारेषु चैत्येषु मंडु
रासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि।एवं प्रजातसमजेष्वमावास्यानिनाधिप।स्नात्वा देवान्पितॄन्नत्वा संपूज्याथ प्रणम्य चाक्षत्वानु
पार्वणं श्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः।भोजयेन्नानाविधैर्विप्रान् भोजयित्वा क्षमापयेत्।ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरेन्नृप।अत्र
धनाज्यं बलेर्लोकाः जयेष्वं चेष्वतामिति।लोकश्चापि गृहे स्वे सुधाधवलिताजिरे।चंदनमालाभिर्वर्चिते च गृहे गृहे।घृतपा
ननतो पुष्कननानीमनोहरे।गीतवादित्रसंघुष्टे प्रज्वालितसुदीपके।अन्योन्यप्रीतिसंहृष्टदत्तवासोमनोरमे।तालसंहृष्ट
वदने कुंकुमक्षोदचर्चिते।उत्फुल्लपद्मनेपथ्ये ख्यातिमाल्यविभूषणे।अप्रस्तुतोद्दृश्यगानप्रदर्शितकुतूहले।युवतीजनसंकीर्णवि
स्वाकुलविहारिणि।दीपमालाकुले रम्ये विचित्रवसनोत्सवे।प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमेऽथ ते।यात्राविहारसंज्ञानजल्पजी
वेतिवादिभिः।अन्तुष्टोपसर्गेन हितेसौघनाजपथोदिते।मित्रस्वजनसंबंधिस्वजातिगोत्रपूजिते।ततोऽर्द्धरात्रिसमये स्वपेन्नाजात्र
जेत्पुनः।अवलोकयितुं नम्यं पद्भ्यामेव शनैः शनैः।महतीं तूर्यघोषेणाज्वालनिर्हरन्दीपकैः।हस्पेशोत्तामुखं जामानकृतकेनख
केन्ननैः।तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यसंघैर्निवात्मनः।श्रुत्वा बलिराजप्रमोदं च ततः स्वगृहमाव्रजेत्।एवं गते निशीथे च जने निद्रार्द्धलो
चने।तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिंडिमवादनैः।निःक्रास्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात्।ततः प्रबुद्धे शकले जने प्रातः प्रम
होत्सवे।मांगल्यदीपकरत्नवफलैः पुष्पैः समर्चिते।विश्वाविलासिनीसार्थं स्वस्तिमंगलकारिकानि तानि।गृहाद्गृहं व्रजतिवधूपदा
त्यंगप्रदर्शिनी।पिष्टकोद्वर्तनपरे गुरुपूजापूर्णाकुले।द्विजालिवादनपरे सुपनात्ञ्पादिवादिनिः प्रस्तातसमयेन तातोष्ण
णीजास्ततो जनाः।सुवासिनीश्चोदेयानि वस्त्राण्याभरणानि च।सज्ञाबेने वसीतोप्यापादानेन वस्त्र तथा द्विजाः।इतने चान्नपानेन

नो॰

१४१

वास्त्रदानेन पंडिताः वस्त्रैः तांबूलदानेश्च पुष्पकर्पूरकुंकुमैः ॥ राजपत्नीं पूजयेत्पत्नीं ततः पुनर्विलासिनी । घनैर्धूपैः सुमाल्यैश्च
फलैर्नानाविधैर्नापि पदातिजनसंघातान्गैर्वस्त्रैः कंठकैः शुभैः ॥ स्वनामीकैः स्वर्णराजातोऽप्यजेत्स्वजनानपि यथाक्रमं यथागणाधि
पत्नीश्च तथा वनुतारान्नरान् । दृष्ट्वा जानू महर्षिस्तांश्चैव पूज्यमानान्नृपत्नैः सह । राजानश्चाश्चपोष्यीश्च पदातिसमलंकृतान् । भंवा
नूपः स्वर्णपरूपेण नटनलेनवानगान । क्रुद्धापजेत्रा सजेवगोमिहिष्यादिकैः ततः दृष्ट्वा नकर्ण्यापजेत्साजिमुक्तिप्रत्युक्तिवादनैरपि त
तोपनान्हसमजे पूर्वस्यां दिशि जनानतामार्गपाली प्रबद्धीपालुंगे स्तुत्येथ पादपे । कुशकाशमयान्दिव्यान्लीवकैर्थ कुलीनंदप ॥ गा
वोदृष्ट्वाः समहिष्यामंडिताघृटितोल्करा ॥ कृत्वे होमेद्धिजेन्द्रैस्तुवद्धीजानमार्गपालिकां नमस्कारं ततः कुर्यान्मंत्रेणानेनजान
ता । मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखप्रदे । विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेव वदिहस्प ते । नीराजनेव तत्रैव कार्ये राष्ट्रजयप्रदं ।
मार्गपालीतलेनेत्थं पान्तिगावोगजाश्च वाजिनः राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः । मार्गपालीं समुल्लंघ्य नी
रुजस्यासुखान्विताः ॥ कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्बलेः पूजा कुर्वान पः न्नागान्ते भूमौ मंडलके कृते । बलिमालिख्य
दैत्येंद्रं वर्णकैः पंचरंगकैः ॥ सर्वाभरणसंपूर्णं विंध्यावल्या सहासितं । कूष्मांडबाणमुरजैश्चानुमनुदानवसंवृतं । सर्वपूर्ण
हृष्टवदनं किरीटोत्कटकुंडलं । द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा नृपः स्वयं । गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोर्चये
त् । भ्रातृमातृजनैः सार्द्धं संतुष्टो बंधुभिः सह ततः कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कल्हारैः पंकजोत्पलैः । गंधपुष्प[illegible]धूपान्ननैवेद्यै
नक्षीरैर्गुडपूपकैः । कानजेत्त्रोजनीजादिनैरनुलेकथानकैः । लोकस्यापि गृहस्यांतः भाय्यायां सुकृतं दुलैः । संस्थाप्य बलिनृ
जानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् । बलिमुद्दिश्य दीयंते दानानि कुरुनन्दन । यानि तान्यक्षयान्याहुर्मयैतत्संप्रदर्शितं । यद्दत्सा
दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु । तदक्षय्यं भवेत्सर्वं विष्णोः प्रीतिकरं परं । विष्णुना वसुधा लब्ध्वा तुष्टेन बलये पुनः । उपकारक

श्री:॥
१४१

१४१

नीदत्तमयुनाणामहोत्सवीततः प्रवृत्तिनाजेंद्रप्ररत्ना कौमुदीमुत्ता ॥ सर्वोपद्रवविद्रावी सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ लोकशोकहना का मा
यनपुष्टिसुखावह ॥ कुशद्वीनमहीतेजासुदहर्णतितो द्वजीधातुसैर्न्निर्गमैर्नैरखते नेष्या कौमुदीस्मृ ता ॥ कौमुदन्तिजना यस्यां
नानाभावैः परस्परम् ॥ हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्ना तेनेष्या कौमुदीस्मृता ॥ कौमुदीप्रीतिवलेतस्मादीपस्य चयुधिष्ठिर ॥ अथोर्थप्र
र्थिनेः पार्थतेनेष्या कौमुदीस्मृता ॥ एवमेकमहोनात्रवर्ण्यवर्णविशांपते ॥ दत्तंदानवनाजस्यभ्रादशोमिन्नतूतले ॥ जःकनोतिन्न
पोनाज्येतस्यव्याधितप्तं कुतः कुतश्चेतिजपं तवना ॥ लिम्स्तुकृतंतजं ॥ सुर्त्जिजोममानोगजं सस्पसंपदनुत्तमा ॥ निनुजस्मा
जना सर्वसर्वोपद्रववर्जिता ॥ कौमुदीकन ॥ राजनत्तवतीकुमहीतले ॥ जोजाह्रशेनताविनतिष्ठत्तश्पा ॥ युधिष्ठिरा ॥ हृष्ट
दित्यादिरूपे ॥ तस्यवर्णैर्भ्रपाति ॥ मुदितेनादितेवर्षेहृष्टोवर्णेप्रहिष्यति ॥ युक्तोजोकालवे ध्वर्णेस्वस्थःस्वस्थोत्तविष्यति
तस्मात्प्रहृष्टैस्तुष्टैस्वकर्तव्या कौमुदीननैः ॥ वैश्ववीदानवीचजातिथिः पोत्रीयुधिष्ठिर ॥ दीपोत्सवेजनितसर्वजनप्रमोद
कुर्वन्तिजेसुमतयोवलिराजपूजाम् ॥ दानोपभोगसुखवृद्धिशताकुलानांनाजानृप्रत्राति शाकलमुदेववर्णमिति ॥
अत्रवलिपूजापूर्वविद्धाजौकर्तव्या ॥ सावत्रीदुगोनवमीदूर्वावैवकुताशनी ॥ पूर्वविद्धैवकर्तव्या शिवनात्रिर्बलेर्दिनमिति
वृहद्यमवचनात् ॥ प्रतिपदिगोक्रीडनादिकं पूर्वविद्धायांकर्तव्यं ॥ तथाचदेवलः प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनंतुगवांमतं ॥
परविद्धेषु यःकुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः ॥ तथाजाःकुहूः प्रतिपन्मिश्रातत्रगाः पूजयेन्नृपा ॥ पूजनेत्रीणिवर्द्धंतेप्रजागा
वोमहीपतिः ॥ घ विदेतजुलनविद्धायांकर्तव्यं ॥ तथाचदेवलः ॥ प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनंतुगवांमतं ॥ परविद्धेषुयःकुर्यात्
पुत्रदारधनक्षयः ॥ तथाजाः कुहूः प्रतिपन्मिश्रातत्रगाः पूजयेन्नृपा ॥ पूजनेत्रीणि वर्द्धंतेप्रजागावोमहीपतिः ॥ घ

ते०

विदेतदुक्तं न विद्यः। कर्त्तव्यमित्युक्तं॥ स्मृत्यन्तरे॥ त्रियामगमा दर्शतिथिर्नवेद्वे साद्धे त्रियामा प्रतिपद्वृद्धौ। दीपोत्सवे तेसु नि-
शि ध्वदिष्टा अतोन्यथा। पूर्वयुते विधेये पुनाः॥ समुद्वये पि। वर्द्धमानतिथौ नंदा यदा सार्द्ध त्रियामिका। द्वितीया वृद्धिग-
मित्वाद्युक्तनालक्ष्यते। तथानंदोदये त्रैव पूजयेत्सुननीसदा। उदये सूर्योदये नगोक्रीडनेतिथिर्जयेपि पूर्वान्हक्रीडने
गवामिति श्रुत कर्म्मकालव्यापित्वं प्रतिपदश्चा दर्शव्यागवीक्रीडादिने यत्र नात्रोदस्येतचंद्रमा सोमोराजापशून्हंति हुननी
पूजाकृं तथेति गोभिले चंद्रदर्शन दिने गोक्रीडाया निषिद्धत्वात्। नीराजनमंगलमालिकेतत्र तस्यामेव कर्त्तव्यो। तथा च ब्रह्म-
पुराणे॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं द्वितयं स्मृतं। नीराजनं प्रातः स्यात्सायं मंगलमालिका। अथ चेत्प्रतिपत्स्वल्पा नारी नी-
राजनं भवेत्। द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मंगलमालिका॥ ॥देवीपुराणे॥ ॥प्रातर्व्वीजदिलस्पेतप्रति पद्घटिका
युता। द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मंगलमालिका। देवीपुराणे न विष्णुपुराणे॥ लस्पेत यदि वाप्रातः प्रतिपद्घटिका
यदि। तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मंगलमालिका॥ ॥देवीपुराणे॥ ॥प्रातर्व्वीजदिलस्पेतप्रतिपद्घटिका युता। द्वितीया-
यां तदा कुर्यान्त्सायं मंगलमालिका। आश्विनी तेत यादर्शेना नीत्नि नीराजनं भवेत्। नानी तत्र वैधव्यं देशांदुर्त्तिजमेवच।
कार्त्तिके शुक्लपक्षादौ अमावास्या घटी द्वयं। देशांतं गन्तवान्नैव कुर्यान्मंगलमालिका॥ ॥इति कार्त्तिकामावास्या-
तदुत्तरप्रतिपत्कृत्यम्॥ ॥अथ पूर्णिमायां तमा यायाममावास्यायां व्यतीपातादियुक्तायां स्त्रीदपुराणोक्तमर्द्धोद-
यव्रतम्॥ ॥अथ अर्द्धोदयव्रतम्॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ ॥भगवंस्त्वत्प्रसादेन श्रुतो यं व्रतविस्तरः। अर्द्धोदयं तु मे ब्रू-
हि दुर्लभं तत्सनातनं। जीवितप्राणिनां पुण्यं यद्विधा दर्शीव्रतो। कथं कार्ये कृते किं स्यात्फलं कथय मे प्रभो॥ ॥स्कंद उवाच॥

१४२

ग्रै०॥ १४२

१४२

सूयतां पुण्ययोगो यं दुर्ल्लभो लोके दशाकं पः ॥ तिथेर्मनुष्यदेवानां दुःखार्जनं सर्वकामदं ॥ माघामापी व्यतीपाते आदि
त्ये विष्णुदेवता अर्द्धोदयं तदित्याहुः सहस्रार्कसमं हेर्समं ॥ पुनाकृतं वासिष्ठेन जामदग्न्येतसु व्रतं सनकाद्यैर्मनुष्येख
वहुतिर्नृपैर्विविस्रुतैः अन्यैश्चशतसहस्रैश्च कृतं तु वितु कुंभजे ॥ दानानीप्राप्त तीर्थानां फलं येन कृतं नवेर ॥ ससागराधना
नसप्तद्वीपसमन्विता ॥ दत्तास्यत्सर्वा त्वा वेनयेन त्वर्द्धोदयं कृतं ॥ गंगामयात्रप्रयागे च पुष्करा ॥ जलेतथा मानसादिपुण्य
तुण्यपुण्यतीर्थेषु स्नानदानतः ॥ तत्सम दानवा वि प्रव्रतेनानेन नकुंभज ॥ अस्वमे यायुतं चेष्टं मिष्टा पूर्तं च जन्नवेत ॥ अर्द्धोदयं
कृतं जैस्तु विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ वाविसतं गृहे लक्ष्मीः संततिस्थानपापिनी ॥ आयुर्यशोतिविपुलं व्रतकर्त्ताफलं नवेन ॥ इद्र
गिनियमलोकेषु नित्रनेतीनामपीपतेः ॥ वाजोः कुवेनस्येशस्पलोके शमुकृतीप्रभुः ॥ वासत्वीशाक्षेलोकेषु लोकपालेस्वसे
वितः ॥ गोकोटिदानं यत्पुण्यं येत्रतीर्थनिवासिनी ॥ अर्द्धोदयस्य यत्पुण्यं कलांनार्हंति षोडशीम् ॥ तत्पुण्यमर्द्धोदयस्य षोडशीक
लीनार्हंतीतिसंदेयः ॥ भूलोकाधिपतिस्सेव भुवलोकाधिपस्तुसः ॥ स्वर्लोके सोजनानानी च तपोलोके महेश्वरः ॥ महर्ल्लोके वसन्नि
त्यी पावदिंद्रास्चतुर्दश ॥ ततोहिनत्यपगर्त्तस्य पुत्रुष्प व्रतकानकः ॥ तस्यलोकाधिपः सान्नीलोकानी पुनुष्पो व्ययतः ॥ अर्द्धोदय
प्रसादेन ब्रह्मलोके वसेत्तु सः ॥ तथामानेन विष्णुर्ल्लोके ब्रह्मानुक्रमतोत्तवेत् ॥ शिवलोके गतो ॥ पूज्या देवनाजसमन्वितः ॥ वसे
च्छके ॥ मानेन व्रतस्यास्य प्रत्नावतः ॥ ततो विष्णुस्वरूपेणा त्रैलोक्याधिपतिर्लवेत ॥ शंखचक्रगदापद्मानी वनमाली हृति स्वपते
व्रतप्रभावाल्लभ्यन्ते शिवं देवानां नानाप्रतापोत्तवेन्नरौ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ ईदृशेन विधानेन कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं ॥ अर्द्धोदयं
नुष्याणां जीवितं दुर्ल्लभं भुवि ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कृतं कृते वसिष्ठेन त्रेतायां तु नघुनाकृतं ॥ द्वापरे धर्म्मनाजेन कलौ पू

जे०

143

श्री:॥

१४३

णीदत्तो ताव॥ अन्येर्ष्विव मनुष्येस्वदैत्येस्व द्विजसत्तम॥ कृतमेद्भीदपीसम्यक्सर्वकामफलप्रदं॥ माघमासे कृष्णपक्षे पंचदश्यां
नवोदिने॥ विशेषेनतु कर्तव्यो॥ व्यतीपातेषु दुर्लभं॥ विष्णुमर्जंसवा॥ पूर्वाह्णे संगमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः॥ सर्वपापवि
शुद्ध्यर्थं नियमस्योत्तवेन्नतः॥ त्रिदेवत्यव्रतं देवाः करिष्ये भुक्तिमुक्तिदं॥ त्वं विना सहनिर्योमे घत्रपोदेवाः त्रयोन्नयाः॥ ॥इतिनि
यममंत्रः॥ ॥ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णपलसंख्यया॥ शय्यात्रयं ततः कुर्यादुपस्करसमन्वितं॥ देवानां त्रयमुद्दिश्य कर्तव्यं
न्नक्तियशक्तितः॥ ब्रह्मविष्णुशिवप्रीत्येदातव्यं तु गवां त्रयं॥ हिरण्यपरूमिधान्यादिदानं विनवसानतः॥ दातव्यं मासपोपेतब्राह्म
णोत्त्यः ब्रयत्नतः॥ मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः॥ तिलपर्वतमध्यस्थं पूजयेद्देवतात्रयम्॥ आदौ ब्रह्माणं पूजा॥ न
मो विश्वसृजे तुभ्यं सत्याय पद्मयोनये॥ देवाय देवपतये यज्ञानां पतये नमः॥ ॐ ब्रह्मणे नमः॥ कटिदेशे शतानंदाय वक्षसि नमः॥
सावित्रीपतये नमः॥ बाहुभ्यु॥ ऋग्वेदाय नमः पूर्ववक्त्रे यजुर्वेदाय दक्षिणवक्त्रे॥ सामवेदाय पश्चिमवक्त्रे॥ ॐ अथर्ववेदाय नम
उत्तरवक्त्रे॥ ॐ चतुर्वक्त्राय नमः शिरसि॥ ॐ हंसाय नमः॥ ॐ कपालाय नमः॥ ततो लोकपालपूजा च मंत्रैर्हिरण्यगर्भेष्वपुरुषप्रधान
व्यक्तरूपक॥ प्रसीदमुत्तुषोत्कृत्या पूजां गृह्ण नमोस्तुते॥ ब्रह्मप्रार्थनमंत्रः॥ ॥नारायण जगन्नाथ नमस्ते गरुडध्वज॥ पीताम्बर
नमस्तुभ्यं जनार्दन नमोस्तुते॥ अनंताय नमः॥ पादौ विष्णुरूपाय नमः॥ ॐ जंघे॥ ॐ मुकुंदाय नमः॥ जानुन्यपीॐ गोविंद
यनमो जंघायां॥ गुह्ये प्रद्युम्नदेवाय नमः॥ पद्मनाभाय नमो नाभौ वैलेदनाय नमः ॐ उदरे॥ वक्षसि कौस्तुभवक्षसे नमः॥
चतुर्भुजाय नमो बाहुभ्यां॥ वदने विश्वतोमुखाय नमः॥ नमः शतसहस्रशिरसे मौलौ॥ आदित्यचंद्रनयन दिवाहो दैत्य
सूदन॥ पूजां दत्ता मया तस्य गृहाण कृपया पर॥ ॥विष्णुप्रार्थनमंत्रः॥ ॥महेश्वर महेशान नमस्ते त्रिपुरांतक॥
जीमूतकेशाय नमो नमस्ते वृषभध्वज॥ ईशानाय नमः पादौ॥ जंघायां चंद्रशेखराय॥ जानुन्यपी पशुपतिर्द्देवस्याश्च

१४३

न्यौशीकनस्मृतः॥उमाकांतापगुह्येतुनाम्नोवैनीललोहितः॥उदनेकृत्तिवाससेवक्त्रेनगोपवीतिने॥त्तगोत्रूपंजपजेद्वाहोनी
लकंठंतुकंठके॥मुखंवैपंचवक्त्रायमौलेवैचकपर्दिने॥अघकानेत्रमेजामात्रमोलीकांतजापव॥पूजादत्तासप्तात्तकारशु
णाचृष्यजघ्वजः॥ ॥माहेश्वरप्रार्थनमंत्रः॥ ॥इतिपूजाक्रमः॥ ॥प्रोक्तामंत्रैरेतैःप्रजलतुमआचार्जपूजयेज्ञक्त्या।
वस्त्रालंकारनैरूप्याणिः॥हस्तमात्राकर्णमात्रापीठछत्रंकमंडलुः॥श्वेतवस्त्रयुगंदेयंव्रह्मणःसर्वभूतेयोपीतवस्त्रयुगंविष्णोः
र्लोहितंशंकरस्यवापिंचामृतेनस्नपनंपूजनंकुसुमैस्त्वकैः॥कमलैस्तुलसीपत्रैर्बिल्वपत्रैनरवंउितैः॥तत्कालसंभवैर्द्विजैः
पूजयादेवानयथाक्रमं॥यथाशक्त्यापकर्त्तव्यंव्रतमेतत्सुदुर्लभं॥जीवितंप्राणिनामेतदनित्यंनिश्चितंयतः॥अथव्रतस्य
कन्याविधानंश्रृणुतत्वतः॥देवतात्रयमुद्दिश्यशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥प्रजापतयेविष्णुरूपायरुद्रायनमः॥ ॥इत्यनेनैव
मंत्रेणवह्निसंस्थाप्यतत्क्रितः॥ततोहोमः॥ ॥अथहोमावसानेचगांदद्याद्यपयस्विनीम्॥स्वर्णशृंगीतोपयुक्तीघंटान्वितां॥
रूप्यतामृतांम्रपृष्ठीकांस्यदोहांसर्वोपस्करसंयुतां॥सदक्षिणांसत्पात्रायब्राह्मणायनिवेदयेत्॥निजदत्तंफुतंजन्ममि
ष्टृपजन्तेःसहस्रधाकृतकृतंजोत्तवेद्विप्रोव्रतस्यास्यप्रभावतः॥एवंसर्वंमयाख्यातंदुर्लभंव्रतमुत्तमं॥अद्यदर्जयथाहृष्टं
किमन्यत्पतिपृच्छसि॥ ॥इतिसीजेमयप्रकाशेअर्धोदयव्रतंसमाप्तं॥ ॥अथचतुर्मास्यव्रतमपनिसंपज॥
तत्रविष्णुरहस्ये॥ ॥आषाढस्यसितेपक्षेएकादश्यामुपोषितः॥चातुर्मास्यव्रतानीकुर्वीतपरिकल्पनम्॥परिकल्पन
मानितः॥सनत्कुमारप्रोक्तेपि॥ ॥एकादश्यांतुगृह्णीयात्संक्रांतौकर्कटस्यवा॥आषाढ्यांवानरोभक्त्याचातुर्मास्योदितं
व्रतं॥ ॥महाभारते॥ ॥वार्षिकांश्चतुरोमासान्व्रतंकिंचित्समाचरेत्॥असंभवेतुलार्केतिकर्त्तव्यंतत्प्रयत्नतः॥असंभ

नि०

वेपूर्वोक्तैकादश्यादिकाले व्रतानंताकनाणो। देवशयनाधिकारे विष्णोत्तरे॥ एवं प्रतिमां विष्णोः शाययित्वा पुरः स्थितः ततः स्वै
वाग्नैवेद्यं जपं वाथ गृह्णीयान्नियमांस्ततः। चतुरो वार्षिकान्मासान् देवस्योत्थापनावधि॥ स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्र
तः गृह्णीयान्नियमान्नेतान् दन्तधावनपूर्वकान्॥ ॥स्कंदपुराणे॥ ॥शंकर उवाच॥ व्रतप्रारंभकालाद्यं श्रोष्काः पीवैव विष्णु
ना। उपक्रमं चतुर्मास्या व्रतानां तु नरः शुचौ। एकादश्यां द्वादश्यां वा पूर्णिमायां तथाष्टमी। कर्के रवौ वा संक्रांतिसशु कुर्याच्च
याद्विधि। शुचावाप्यां छौ। एकादशी द्वादश्यौ राजन्यौ॥ अष्टमी सा वदा कृष्णपक्षजा संबंधिनी। अत्रैकादश्यां व्रतग्रहणमिति प्रथ
मः कल्पः तच्चमादादिना। कर्तव्या द्वादश्यादिस्तु तन्नोत्तनकालकृत्यविवेकः। उक्तः सम्यग्येषु व्रतोपक्रमा यस्तत्रैव कालो तत्र मुख्यो महा
न्तो वार्षिकांश्चतुरो मासान्। व्रतेनानेन पेयादि तुलागमं पिकन्ते वीचातुर्मास्ये ऽघशान्तजे। एतेषु पूर्वोक्तकालेषु जन्यकुर्या
पुष्पकीतानां व्रतानां विधिवदुद्यापनं कार्यं गोवादिद्रव्यदानपूर्वकं परिसमाप्तिः प्रबोधिन्यां कार्या॥ तथा च महाभारते॥ चतुर्द्वो
गच्छु वै वीक्षौ चातुर्मास्यव्रतं नरः। कार्तिके शुक्लपक्षे च द्वादश्यां तत्समापयेत्। चातुर्मास्यमुक्तं व्रतसमपनस्योपलक्षणार्थं। एपद्वा
दश्यामिति प्रबोधिन्युपलक्षणार्थं। तेनैकादश्यां प्रबोधपर्यंते तत्रैव व्रतपरिसमाप्तिः। इदं च व्रतग्रहणमावश्यकं॥ ॥तथा च म
हात्मानतरेव॥ चातुर्मास्यव्रतं कुर्यात् ध्रुवं किंचिद्विचय वनीपते। नान्यथा चाद्रिकं पापं विनिर्दिष्टं प्रजायते ततः। वार्षिकांश्चतुरो मासान्
जे पोजेनकेन चित्। व्रतेनैकं स पद्मविष्णोः स्वेतारव्यं जातिमानवः। वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत्केनचिन्नरः। व्रतेन नो चेद
प्नोति किल्बिषं वत्सरोद्भवमिति॥ स्कंदपुराणेऽपि॥ गतो निद्रां गतो विष्णुः पात्रावापनमवाप्य च। सर्वास्वः कर्ता तौ विष्णुर्नीजन्ते वर्षि
णासहा किं कलिष्यति मत्वीतस्य व्रतपूजादिकं तथा। जनुः सज्ञाजोसमुद्धिश्य कुर्यात् निष्कोव्रतादिकं। तिस्पोद्दाभिवाञ्छपषं तोग भिष्णुं जन
व्रतामधिष्टसुष्वेजे लोकानकुर्यीति व्रतादिकं। ते पीवर्षानेतु वतुर्नीहविः। तस्मादत्र प्रकर्तव्यो नित्यं किंचिद्विधुजामिघ्रता।

श्रीः॥

१४४

१४४

उत्तमानी च वस्तूनी दानं वर्ज्जेन्नमेव च। कल्लेव्यं तत्र दानं स्यादन्नंज्जफलदायकं। जपो होमस्तपश्चैव दानं चेति चतुर्विधं। स्वगो
पवर्गोक्तफलं दद्यात् दानं तत्र विशिष्यते। शङ्खादीनि तथा विष्णोः पूजनं वसु स्वर्णमिति। इदं च व्रतस्य ग्रहणापि तिसमापनं च गुरु
शुक्रमौढ्यादावपि कार्य्यं। तदाह हेमाद्रौ... नशेशर्वेनमो ग्रहणीयं गुरुर्घोन्ने वार्द्धके। स्वं उच विन्नत्ते चातुर्म्मास्यव्रतविधा
नमितिर्णऽस्वं इति चेत्। स्वं इति चिलन्नां वा। वृद्धवसिष्ठेनोक्तं। स्वस्व ॥ऽ व्यापिमार्त्तां ऽाजघ स्वाऽात्तवेलि चेन्निति। स्व
स्वाऽ व्यापिमार्त्ताऽाजवेलि चेन्निति। स्वस्वाऽ व्यापिमार्त्ताऽामध्यान्हव्यापिनी अस्वेऽऽ इत नातु स्वाऽे त्वर्थः। अत्र व्रतग्र
हणे मंत्रोऽग्नि गनुऽपुनाणोः। इदं व्रतं महादेव गृहीतं पुनस्तव। निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव। गृहीते स्मि
न् व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियेह्यहं। ततो भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन। एवं गृहीतानां व्रतानां समापने मंत्रः स्मृत्यन्तरे
ऽादर्शितः। इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो। न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दने। एषां च चातुर्म्मास्यव्रतानां
ग्रहणं लक्षान्नि मृत्यो शक्ते नैव कार्यं। तदुक्तं वृद्धगार्ग्ये ते। यो हि निर्योह जितुं शक्तो व्रतं न पृतिसत्तम। शतं दाललते शक्तो
तस्य तेनातिनात्मना। नन्दिपुराणे। आदावेव विनिश्चित्य स्वशक्तिं व्रतमाचरेदिति। अत्र वाची सो व्रतं। उद्यापनमावश्यकं तल्ल
ल्पाक्तं विघेर्णे अनुक्तोद्यापने तु गोवस्त्रादिकं दद्यात्। उक्तं च तत्रैव कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितं। उद्यापनं विना
यत्तु तद्व्रतं निष्फलं भवेत्। यदि वोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतः स्वनेत। वित्तानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रतम्। गावस्त्रं कां
ने दद्याद्व्रतस्य परिपूर्त्तये। यस्तु यद्व्रतानं तसमये सं कल्पपूर्व्वकं त्यजेत्। उद्यापनं देववस्तूनां न्यूनत्वे त्राललोनव। यथाश
क्ति दक्षिणां दत्वा घृतं गुणमणीं वा चनीय। तदुक्तं नारदीये। सर्वेष्वपि समप्फलात्तेतु नयोक्तकतनां विना। विप्रवाक्यं
स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्णये। वृथा विप्रवचो यज्जु ... शुल्लो अदत्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवमिति।

जे०

145

स्त्रीः॥ १४५

॥इति चातुर्मास्यव्रतोपक्रमसमाप्तिसमयनिर्णयः॥ अथ प्रसंगात्कानिचिच्चातुर्मास्यनित्यव्रतानि निरूप्यंते॥ तत्र विष्णु
रहस्ये॥ ॥आषाढ्यादिचतुर्मासीं प्रातःस्नायी भवेन्नरः। विप्राय भोजनं दत्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्॥ घृतकुंभं तथा दद्या
त्सर्वकामानवाप्नुयात्। विष्ण्वर्चं व्रतमित्युक्तं विष्णुलोकं प्रदापकमिति॥ ॥स्कंदपुराणे॥ ॥यस्तु सुप्ते हृषीकेशे नरो
व्रतपरायणः। गोमयेनानुलिप्तांगः प्रत्यहं स्नानमाचरेत्। आरोग्यं संततं बुद्धिमान् सुंदरांगः प्रजापतिव्रते समाप्ते गोसू
मिसिद्धं वत्ससंनिर्मितं दद्यात्सवत्सां विचक्षणः सिद्धो लोकं गवां व्रजेत्। स्वत्संनिर्मितामित्यत्र प्रतिमाणे सवत्सांघ्रकितां
माप्यमानत्यपलपर्यंतं स्वर्णमानं बोद्धव्यं तदुक्तं भविष्योत्तरे। अनुकल्पचतसृस्व्यादेवताप्रतिमानं प। आषाढात्पल
पर्यंता कर्तव्या सा वजितेन्निति॥ एवं चोक्तनेत्र वक्ष्यमाणमा॥ तत्प्रतिमासु इदमेव मासनं सर्वत्र बोद्धव्यं॥ तथा॥ यानि
कानिचिच्चातुर्मास्यव्रतानि सर्वाण्यपि सदक्षिणानि॥ निकाण्यपि॥ अदक्षिणं दानं व्रतं चैव निष्फलं मतम्॥ विफलं तद्विजानी
यादुस्मनीव हुतं हविरिति विष्णुरहस्यवचनात्। तत्र यथाशक्ति स्वर्णमेव दद्यात्॥ सवत्समित्यत्र गमिति संबंधः॥ सि
प्योदनाद्धी लोकाः गोदानाद्ब्रह्मलोकं व्रजेदित्यर्थः॥ स्त्रीरूपं च मयत्संवनहो। पद्मस्थापद्मकलाबगजोद्धिजलाप्लुता
सीपद्ममालिनी रूपे कल्पोक्ताकृतिश्चेति। प्रतिमादानमंत्रस्तु। पद्मस्थापद्मनाभस्य प्रियापंकजधारिणी। स्वरूपकं प्र
दानेन शीघ्रं सुखदास्तु मे मेति॥ ॥स्कांदे॥ यस्तु सुप्ते हृषीकेशे गोधूल्या लेपयेत्तनुं। सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो गोसहस्रफलं
लभेत्। समाप्ते तु व्रते तस्मिन्दद्याद्गोमिथुनं व्रती। गोमिथुनं गां वृषभश्चेत्यर्थः॥ ॥भविष्योत्तरे॥ ॥कृष्ण उवाच॥ यदीच्छसि
महाराज सर्वतीर्थानि येच नीतविष्णुतिनसंदेहः सत्यमेतन्मयोदितं। उद्यापने तत्र पार्थ दद्याद्गोमिथुनं महीम्॥ ॥स्कंद
पुराणे॥ यस्तु गंगाजले स्नानं चातुर्मास्ये समाचरेत्। करोति नित्यं मर्त्यो सा --- --- नवमो व्रजेत्॥ पितरस्तस्य नंदंति

१४५

नरकं प्राप्नुयुः क्वचित् ॥ तस्मिन्व्रतपने पूर्णे भूमिं गोचर्ममानतः ॥ दद्यात्सप्तवतीसेव्या जनसाफलमाप्नुयात् ॥ व्रतस्यास्य
प्रभावेन ब्रह्मलोकं स गच्छतीति ॥ गोचर्मलक्षणं दानप्रकाशे तु संग्रहे ॥ अथ देवपूजाव्रतानि ॥ ॥ तत्र ब्रह्मवैवर्ते ॥ देवता
जतने नित्यं मार्जनं जलसेचनं ॥ उपलेपनं गोमयेन नागवल्लीप्रदीपनं ॥ यः कुर्याद्द्विजः श्रेष्ठ चातुर्मास्यमतंद्रितः ॥ समाप्ते
तु यथाशक्त्या कृत्वा ब्राह्मण ॥ वाचनम् ॥ सप्तजन्मसु विप्रेंद्र सत्त्वधर्मपरो भवेदिति ॥ नागवल्लीगैरिकादिना चतुष्कपूरणं ॥
॥ ॥ स्कंदपुराणे ॥ ॥ दधिचिं नि ॥ ॥ राजो जन्मपर्जे दिशि देवता ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्वस्त्रादपात्रं दक्षिणा ॥ न पश्चक्र
मिदानां पंचक्रसवत्स्कं चनपदं ब्राह्मणादेवमुद्दिश्य दद्या देवं सदक्षिणं ॥ अन्नपालत्त तेनैतो गात्कामानिन्द्र इवापनेः
शालीवसमवाप्नोतिविष्णोर्नत्र नसंशय इति ॥ तथा गीघानुलेपनं कृत्वा विप्रोऽधौसकन्यस्य वा ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान्प्र
तानैगोप्रदोनवेत् ॥ यस्तु वै चतुरो मासान्कमलैः पूजयेद्धरिं ॥ सुत्तगोजाजते सीमाब्राजा भवति धार्मिकः ॥ ब्राह्मण ॥ ॥ प
तथावर्षे सोवर्ण जाजनं तथा ॥ दिव्राजु हेमपद्मं तु दद्यान्नैवेद्यसंयुतं ॥ सुगंधिपुष्पैर्यो दद्यान्नित्यं देवाजमानवः ॥ स
माप्तो हेमपुष्पं दद्याद्द्वा पत्र निः तगद्विजाय पादुके दद्यात्काचनं वस्त्रसंयुतं वर्ज्जनेपितदेवस्यात्सुगंधस्य तथा भवेत् ॥
गंधेषु गंधकं दद्याद्द्वब्राह्मणाय प्रोनपि ॥ अन्न — खमाप्नोति पुनं दन पुनं व्रजेदिति ॥ सुगंधस्य तिसीस्वाण्डादेर्धनपमा ॥ ॥
स्पगंघेत्येक्ते ॥ ॥ तत्र पादुकादानमंत्रः ॥ ॥ ——— प्रपाप्पाता ॥ अश्विकादिनिवान ॥ ॥ पादुके संप्रवज्ञामि वित्र
प्रीत्या प्रगच्छताम् ॥ ॥ गंधदानमंत्र स्तु ॥ ॥ सीरवशगुरुकर्पूरकस्तूरीकुंकुमान्वितं ॥ विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु
सदा ममेति ॥ ॥ अथ तुलस्या विष्णुपूजा ॥ स्कांदे ॥ यस्तु वै चतुरो मासांस्तुलस्या हरिमर्चयेत् ॥ तुलसीकांचनीं कृत्वा ब्राह्म
॥ ॥ जनिवेदयेत्राकीचनेन विमानेन वैष्णवीं लभते गतिं ॥ धूपं यो गुग्गुलुं यो वै दीपं चाप्यर्पयेत्तेन नरः ॥ सप्तागी

व्रे०

146

श्री॥ १४६

जायते सीमान्स्तथा सौभाग्य वाग्नपि॥ समाप्नोति धूपघटिकां दीपिकां च महामत॥ इति॥ धूपघटिका धूपपात्री दीपिका दीपदीप॥
त्री॥ स्कान्दे॥ प्रदत्ता नृपः कुर्यान्निमल्कारी विशेषतः॥ ईश्वरस्याथवा विष्णोः कार्तिक्यामाश्वयुक् दोत्सवे॥ प्रदत्ता स्वनूपुं
र ब्रह्मांडे॥ ——— ॥पादपादतले न्यस्य कनौ चलन वर्ज्जितो॥ स्तुति घोषविहृ दिध्यानं च तुर्नग प्रदत्ता मिति॥ अथ वैवर्ते॥
यः स्यादीप प्रदो मत्स्यु पाङ्गो द्विजसत्तमः॥ समाप्नोति दीपिकां दद्याच्च श्रूलेन च कांचने॥ वायुग्मा वितेवत्स तेज स्वी सत्तवेदि
ह॥ विमानिकोत्तवेदवागीघर्षा स्पनसेवितश्चति॥ ब्राह्मे॥ इति शिवकेशवज्ञानित्याघ्याहानः॥ चक्रदानमंत्रस्तु॥ इदं तेकोंच
नं चक्रं नाम्नि ज्वालासमाकुलं॥ अपमृत्यु विनाशाय संगृह्य॥ द्विजोत्तमेति॥ ॥शूलदानमंत्रस्य॥ ॥जगवत्तगनेत्र
घ्नदत्तपन्नत विमर्द्दनं॥ त्वदायुधप्रमाणेन पापं नश्यतु शंकरेति॥ स्कान्दे॥ तुलस्या स्तुवर्णं नव पत्र पल्लवानि च॥ गोमप
नानुलिप्याथ नैग वल्ली विनिक्षिपेत्॥ समाप्नोति सुवर्णं निष्कत्वाज्ज तुलसीदलम्॥ विष्णवे त्राहि॥ जैव दत्वाद्य्व पातित्वं
वेत्॥ नृपः सौभाग्य संपन्नः सर्वसौख्य युतो भवेत्॥ ॥पत्रदानमंत्रस्य॥ ॥त्वदुद्भवो जगन्नाथ पुर्वं घसो हेमपंकजम्॥ १४६
पत्रावासहनेनात्रि ज्ञातमीं पाहि सर्व देहि॥ तुलसीदलदानमंत्रस्तु॥ मणिकांचनपुष्पाणि मणिमुक्तामयानि तु॥ तुलसी
पत्रदानस्य कलां नार्हंति षोडशीं॥ सुवर्णं तुलसीदानाद्याप्नजनः कोज्जसंभवम्॥ पापी प्रसममाजातु सर्व संतुमनोनयाद्
ति॥ ॥अथ विष्णुपादोदकदानं॥ ॥स्कान्दे॥ विष्णुपादोदकं जंतुपिव श्रद्धा समन्वितः॥ विष्णुलोकमवाप्नोति नवासि
ज्ञायते नरः॥ समाप्नोति कांचनं दद्यात्पादुके च फलानि चेति॥ ॥तत्र विष्णोर्मंत्रो॥ नमो नारायणायेति जपन्नत्र फलं त्वदि
ति॥ अत्र जपस्य पुष्पाघ्यापनं नोक्तं॥ तथापि नारायणायेति मंत्रवदेनावजमाय॥ शिव जपो घ्यापने शिवप्रतिमादानोक्तेः॥ ॥
प्रतिमादानमंत्रस्तु॥ त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं त्वं विष्णुरन्येव वदन्ति संतः॥ त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देवत्वं याचनं विश्व

मनन्तमूर्तेस्त्वत्संप्रदानाद्दत्तस्योस्तवामि यथा जगत्कान्त ॥ १२ ॥ कान्तेश ॥ तथा कुरु त्वं शरण ॥ १३ ॥ प्रपन्ने मयि प्रदेदेव वनप्रसा
दमिति ॥ प्रतिमालक्षणं ॥ वसिद्धान्तसंहितायां ॥ संख्वचक्रगदापद्मधरं नारायणं ॥ ३ ॥ सदेति ॥ स्कान्दे ॥ यो जपेत्पौरुषं सूक्तं
स्नात्वा विष्णोः स्थितोग्रतः ॥ मतिलस्य विवर्द्धतस्तु कपन्जेजयोद्युनाद् ॥ अत्राप्युद्यापनविधिर्न्नोक्तं ॥ नामजपोक्तं एव ॥
तथा ॥ शतमष्टोत्तरं नित्यं गायत्रीजपमाचरेत् ॥ त्रिकालं वैश्नवे ह्मर्जनस पापेन लिप्यते ॥ इति ॥ अत्राप्युद्यापनं गायत्रीप्र
तिमादानमेव ॥ तल्लक्षणं मात्स्ये ॥ वविष्णु यम्मीत्तने ॥ अनुसूत्रं पुस्तकं चयत्ते पद्मं कमण्डलुं ॥ चतुर्भुजा तु गायत्रीप्र
तिमादानमंत्रस्तु गायत्रीं छंदसां माता ॥ सर्वलोकैकपावनी ॥ सर्वलोकमजीदेवि त्राणं तामात्रजीमजीति ॥ ॥ तत्र विष्णोर्लन्ने ॥
नित्यं शास्त्रसमाख्यानालोकान्यस्तु प्रबोधयेत् ॥ व्यास स्तुष्यति तस्मात्सु विष्णुलोके स गच्छति ॥ अत्रवोद्यापनं शास्त्रपुस्तके
दानमेव च ॥ ॥ दानमंत्र ॥ ॥ सर्वविद्यासमंत्राणां कानना ॥ ललितान्जनं ॥ पुस्तकं संप्रयच्छामि प्रीतान्वतु जानतीति ॥ स्कं
दे ॥ पुराणानि स्मृति पुराणस्तु धर्मशास्त्रं पिता पितुः पुनबान्धवान्योगीसत्यशोवपनाय ॥ ३ ॥ ज्ञानवीलोकविख्यानो बहुश्रि
ख्याः सधार्मिकः ॥ कीर्त्तने नपुत्तं वर्षं पुस्तकं च निवेदयेदिति ॥ दानमंत्रस्तु शमनं ततोक्तो दृष्टव्यः ॥ तथा जपन्नमः ॥ शिवायेति नि
त्यं कृतुफलं लभेत् ॥ विश्वेश्वरायेति जपित्वा मनसः प्रियो नामत्रयं व्रतपनः श्रीसो वोके शवस्य वासमाप्नो प्रतिमां दद्यात् ल
स्य देवस्य कीर्त्तनी मिति ॥ शिवप्रतिमालक्षणं ॥ वक्यपुनाणे ॥ पंचवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः ॥ कपालशूलखट्वा
गांगिचन्द्रमौलिः सदाशिव इति ॥ ॥ दानमंत्रस्तु ॥ ॥ त्वया सुनाणा मम तं विहाय जाला हलं संहृतमेव जन्मनां ॥ तथा सु
णां त्रिपुरं च दग्धमेकेषुणा ॥ लोकहिताय मीशात्वद्रूपदानाद हमप्यशेषान्दोषेर्विमुक्तोस्त्वगुणान्स्य पद्यो ॥ तथा कुरुत्वं

ॐ

147

श्री:॥
१४७

शरन्त्वां प्रपन्नोस्मि प्रसन्नो देव वत्प्रसीदमिति॥ ॥अथ सूर्यार्घ्यं तद्विष्णोत्तरे॥ ॥कृत नित्यक्रियो भूत्वा सूर्यायार्घ्यं नि-
वेदयेत्। सूर्यमंडलमध्यस्थं देवं ध्यात्वा जनार्दनम्॥ समाप्तौ कांचनं दद्यात् कनकं वस्त्रं च गां तथा॥ आरोग्यं पुत्रसौभाग्यं सुखकीर्ति
लक्ष्मीमवाप्नुयामिति॥ ॥अथ तिलहोमविधिः॥ ॥तत्र तद्विष्णोत्तरे॥ तिलहोमं तु यः कुर्याच्चातुर्मास्ये दिने दिने। तत्र
व्याहृतिभिर्मंत्रैर्गायत्र्या वा व्रतान्वितः। अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव च। तिलपात्रं समाप्ते तु दद्याद्द्विजाय धी-
मते। वाक्मनःकायजनितैः पापैर्मुच्येत संचितैः। न रोगैर्न त्तिभूयेत लवेत्तीत तिनुत्तमा॥ तिलपात्रदाने मंत्रस्तु। देव
देव जगन्नाथ वांछितार्थफलप्रद। तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाग्रे संस्थितोऽस्म्यहमिति॥ स्कांदे॥ अन्नहोमं तु यः कुर्या-
च्चातुर्मास्यमतंद्रितः। समाप्तौ घृतकुंभं तु वस्त्रकांचनसंयुतम्। आरोग्यं कीर्तिमतुलां पुत्रसौभाग्यसंपदः। शत्रुक्षयं
बलं तेजो व्रतात्प्राप्नोति मानवः। आहुतिसंख्या चाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा॥ नारदीये॥ अश्वत्थसेवी यः कुर्यात् सर्व-
पापैः प्रमुच्यते। विष्णुभक्तो भवेत्पश्चादंते वस्त्रं निवेदयेत्। सकांचनं ब्राह्मणाय नैव रोगात् स विंदतीति॥ ब्रह्मवैवर्ते॥
तुलसीधारणं यस्तु विष्णुप्रीत्यामथापि वा। विष्णुलोकमवाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते। ब्राह्मणाय [illegible] जे तपश्चाद्विष्णु-
द्विजपुत्रकेति॥ ॥तद्विष्णोत्तरे॥ ॥जप्तु सुप्ते हृषीकेशे दूर्वामभ्यर्चयन्नवीं॥ सदाश्रात तथ हैम्नं द्विशुक्लां तामाव कृतुद्वृ-
मंत्रेणानेन नागेंद्र लक्ष्मीनाथस्य तुष्टये। त्वं दूर्वेऽमृतजन्मासि वंदिता सिसुनासुरैः। सौभाग्यं संततिं दत्वा सर्वकार्यकु-
री भवेत्। व्रतांते च यदु सेष्ठ द्धौस्वर्णां विनिर्मिता मम॥ व रूपर्थदलोपेता सवस्त्रा द्विजपुंगवे। दद्याद्दनि॥ यासाद्वि-
मंत्रेणानेन सुव्रत। यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले। तथा ममापि संतानं देहि त्वमजरामरा। एवं व्रते यः

१४७

कुनुतेचातुर्मास्यमतंद्रितः॥नचदुःखमवाप्नोतिस्पनत्रनोगत्तर्जत्तवेन्।नाशुर्त्तंत्राप्नुपाज्ञातुपापेभ्यश्चप्रमुच्यते।तुष्कातुसकला
न्नागान्स्वर्गलोकेमहीपते इति॥स्कांदे॥गीतेतुदेवदेवस्यकेशवस्याशिवस्य वा।कनोतिनित्यमाप्नोतिननोजागरएवंफलं।व्रतीतिव
व्रतीदद्याद्घंटांदेवायसुखनी॥ ॥घंटादानमंत्रस्तु॥ ॥गुनोनवस्तुपापजज्ञानध्यानेघ्यजनीकृतं।सनस्वतिजगन्मातर्जोगज्ञा
ध्यापहानि॥ ॥साज्ञाद्वलकलत्रत्वंविष्णुनुद्गादिनिस्सुता।तन्ममाद्यपजनोत्पन्नंजाड्यंहिरवनानने॥घंटादानेनतुष्टालेव्रा
ह्नाणीलोकपावनी॥ ॥न्नविष्णोत्तरे॥ ॥विप्रपादविनिर्मुक्तंतोयंयःप्रत्यहंपिबेत्।वर्णाश्रमतानननोत्तत्त्वामक्रूपंव्राह्म
णोस्मनान्।मनोवाक्कायजनितैर्मुक्तोभवतिकिल्बिषैः।व्याधिनिर्मुच्यतेनूपेतस्वीनापुस्तस्यवर्द्धते।समाप्तेगोप्युगंदद्याद्भ्रा
मेकोवापयस्विनीम्।तत्राप्यशक्तोनाजेंद्रदद्याद्वासोयुगंब्रवीति॥ ॥ब्रह्मवैवर्ते॥ब्राह्मणांवेदतेजस्तुसर्वदेवमयंसनर
कृतकृत्योभवत्पूतःसर्वपापैःप्रमुच्यते।अनंतंसुखमाप्नोतिपितृतृप्तिपनोनरः।समाप्तोज्जोजपेद्विप्रानाप्युर्धिलेचरिद
तीति॥स्कांदे॥संध्यामौनेनजनःकलासमाप्तौघृतकुंभदः।वस्त्रयुग्मंतिलान्घंटांब्राह्मणायनिवेदयेत्।सानस्वर्तंपदंजाति
विद्यावानन्नवान्भवेदिति॥ब्रह्मवैवर्ते॥सैस्पृशेत्कपिलाजोवैनित्यंभक्तिसमन्वितः।तामेवालेकृतांदद्यात्सेव्यैन्नृपर्मि
मथापिवा।सार्धमौमोभवेद्राजादीर्घायुस्सवत्रतापवान्।दानशीलसदानंत्तःसर्वकंटकवर्जितः।रूपवान्भाग्यसम्पन्नोल
भतेसुखमंजसा।सवसेद्दिव्यवत्स्वर्गेवर्षनान्नामसम्मिताम्मिति॥नामसम्मितानिति॥कपिलाशरीनस्थितरोमसंख्या
कानित्यर्थः॥स्कांदे॥नमस्कनोतियःसूर्यंगणेशम्वापिनित्यशः।आयुनानोग्यमैश्वर्यंलभतेकान्तिसंपदः।विघ्नराजप्रस

नी०

148

नै०॥ १४८

देनञ्चानुज्ञातीप्सितं फलं। सर्वत्रविजयं चैव नात्र कार्या विचारणा॥ न्त्र॥ समाप्नो हेमजंक्षत्वा प्रतिरूपं स्वशक्तितः। प्रतिरूपीप्र
तिमासं वसूर्जमात्तोशापो नेवा। अकनाादवलात्॥ निवेदयेद्विजायमा सर्वकामार्थसिद्धये॥ इति॥ सूर्यलज्जा तु॥ विष्णुधर्मोत्तरे
नविःकाजेः सहस्राघ्युः सिंदूरानु॥ सअन्तः पद्मासनपल्लकतोत्रुष्प्तिनोन सनाथनइति।मतोशप्रतिमालज्जातु सुप्तसिद्धौ॥
सुवर्णपतिमानां च यथाशक्तितः कल्पनीया। नमस्कारलज्जा॥ च त्रलाको छन्नसाधिनसाधद्ध्वामनसास्सद्धपागिना। पद्मासुत्ता
न्यांवाहुत्यात्रा॥ मोक्ष्यगउच्यते अश्यागे दंडवद्भूमौ नमस्कारः॥ जो ब्रवेत। सयोगतिमवाप्नोति नतोक्रतुशतेनपि। दानं च
प्रतिमापूजापूर्वकं कार्यं॥ ॥दानमंत्रस्तु॥ ॥पद्मासनः पद्मकरोद्विबाहुः पद्मद्युतिः सप्ततुरंगवाहनः। दिवाकरोलोकगुरुः कि
रीटी मम पि प्रसादं विदधातु देवइति॥ ॥अथदानव्रतानि॥ अग्निपुराणे॥ यस्तु रूप्यं शिवप्रीत्यै दद्याद्दर्पणितद्वपे। ताम्र
वाप्रत्यहं दद्यात्स्वशक्त्या विष्णुतुष्टये। सुरूपान्लभते पुत्रानुज्ञानं कौपनाज॥ न्त्र॥ समाप्नोमधुनापूर्णं पात्रं नजतमुत्तमं। प्र
दद्यात्ताम्रदानेनु ताम्रपात्रं गुडान्वितं। सर्वान्कामानवाप्नोति कीर्तिसाधुसंविंदति। ताम्रपात्रदानमंत्रस्तु। ताम्रे पुष्टिकरी
सर्वदेवप्रियकरं शिवं। सर्वेनजाकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छतु। अत्र दक्षिणा॥ शक्त्यनुसारेण दद्यात्॥ तथा तत्रैव। यस्तु सुवर्णं
पीकेशस्वर्णमदानं स्वशक्तितः। शान्तिं प्रयच्छतु। अत्र दक्षिणा॥ व्रतान्ते तु हिरण्येन फलापर्चं स्वशक्तितः। वस्त्रयुग्मतिलैः सार्द्धं
दत्वापापैः प्रमुच्यते। नित्यं सोनामजसम्पन्नः पुत्रवाजपतेननः। इह तु भुक्त्वा महाभोगानन्ते शिवपुरं व्रजेदिति। अत्रापि यथा
शक्तिदक्षिणा॥ दद्यात्। प्रत्यहं क्रियमाणो वृक्षस्वर्णदानेदक्षिणा॥ नास्ति। सुवर्णं निजनेताघृतं तंदुलान्धान्यमेव च। नित्यसार्द्धं देव
पूजासर्वमेतद्दक्षिणा॥ मिन्युक्तात्॥ ॥वस्त्रदानं॥ वस्त्रदानं तु यः कुर्याज्ज्ञात्वा मासे द्विजातये। अस्यपञ्चांगीयपुण्यपक्षःस

१४८

मान्नोतुवासः कौचनपादुके अन्नप्रमन्नमाप्नोति धनेन धनदस्तुवेति॥ ॥पद्मे॥ जोगो
विष्णुः प्रीजतामिति॥ शय्यादस्यान्नमाप्नोतुवासः सौपतिमुस्यसंतुष्टोतु भुक्तिमुक्तिं च विंदति॥ ॥गोपीचंदनदानमंत्रस्तु॥ ॥जयदेवीगो
पीचंदनी दद्यान्नित्यं वृष्णोसुमानवः प्रसीपतिमुस्यसंतुष्टोतुक्ति मुक्तिं च विंदति॥ गोपीचंदनमित्युक्तं मुनीद्रैः किल्बिषापहं॥ तस्यादेव
सैलग्नं कुंकुमादिविलेपनी॥ जलक्रीडासु गोपीनां धनवत्सां जलार्पिता॥ गोपीचंदनमिति॥ तु
त्यदानान्मैविष्णुर्द्विशातु वांछिते॥ समावप्राप्पितदद्यात्तुलापनिमितं स्मृतं॥ नदद्याद्वातुदद्यैवासवस्त्रैवसदक्षिणामिति॥ तु
लापलशत॥ ॥स्कांदे॥ जस्तु सुप्ते हृषीकेशे प्रन्नहेतुव्रतान्वितो दद्याद्दक्षिणाजातातैः शाकनामप्रवागुडम्॥ अनेनैव तु मंत्रेण पुः
नाग्रो एकेनपुत्रकः॥ अमृतस्य कणाः प्रोक्ताः इन्तु सानजशाकेना॥ तस्मादस्याः प्रदानेन नृणानुदिशातु वांछितं॥ एवं व्रतेतु संपूर्णे कुं
दुघापने वुधैः शाकानपेताम्रपात्राणि प्रत्येकं तुपलाष्टकं॥ विलसाज्यम कुंभोजवायपलवनुष्टपे॥ अष्टैवत्वाजेथे कं वा
सगुडं वाससधंकेनी फलोपेतानिवस्त्रेणाप्रत्येकं वेष्टितानि चासहितानि विप्रेत्यः सद्यः प्रतिपादजेत्॥ अनेनैव तु मंत्रेण॥
सगुडंवाससयाधंकेनी फलोपेता निवस्त्रेणाप्रत्येकं वेष्टितानिचासहितानि
प्रीनपेन रश्मिमालिनः॥ ताम्रपात्रं सवस्त्रं च शार्कनाहेमसंयुतम्॥ सूर्जं प्रीतिकरं नपसप्रप्रोगाद्रपापनाशनं॥ पुष्टिदंकीर्तिं
नदृणां नित्यं संतानकारकं॥ सर्वकामप्रदं स्वप्ये मापुर्षैवनुसुत्तममम्॥ तस्मादस्य प्रदानेन कान्तिनस्तु सदा मम॥ दक्षिणांच
न्प्रयाशाक्तपादद्यान्नमिष्टान्नमेव वा॥ गुडपात्रप्रदानेतु शार्कनापदस्यानेगुडमिति पठनीजामंत्रश॥ ॥एवं व्रतेतु जस्तु
जोनस्यपुण्यफलीश्वाणु॥ गोधर्मविधासम्पन्नः सघेपोत्रिसिपानवेन॥ राज्यार्थी लभते राज्यं पुत्रार्थी लभते सुतान्॥ अर्थी
थीप्रभुजादर्थं निष्कामोमोक्षमाप्नुयात्॥ तथा जस्तु वैचतुनोमासान् शाकमूलफलादिकम्॥ नित्यं ददाति विप्रेत्यस्य
क्षयानतसीजवेद्विजः॥ अन्नान्तेवस्त्रयुग्मं च शाक्या दद्यात्सदक्षिणा॥ सुखी भूत्वा विनं कालं नाजनाजोत्तवेन्नरः॥ ॥शाकदान

ओ

मंत्रस्तु॥ ॥सर्वदेवस्वरूपं च सर्वाच्छादकं त्वां श्रीकरं नृणां॥ ददामि सर्ववेषाय प्रीणातु मम सर्वदेति॥ कंदमूलादिदानमंत्रस्तु॥ ॥देवर्षि प्रीतिदं कंदमूलपत्रप्रसूतकं॥ ददामि तेन देवाद्याः सदा कुर्वंतु मंगलम्॥ ॥तथा तत्रैव॥ ॥जन्मभूमौ च हर्म्याणि च शृंखलासु तुभ्यं दद्यात्कुंडलं च मर्त्यो गृहपर्यंकमादानात्॥ ॥जडमुखीला ऽदिने घ्रीतमानयदेर्जी॥ ॥सप्रीतविप्र मैत्री॥ ॥नेन सुव्रता कुंडलं जनमिदं भूम्यां जो॥ ॥यत्सर्वदेहिनां॥ तस्मादस्य प्रदानेन प्रीतो भवतु मे हरिः॥ एवं कृत्वा व्रतं सम्यक् कुर्यादुद्यापनं बुधः॥ कृत्वा स्वसाम्प्रीत्यै मन्निवेशमगृधीमपि॥ सवस्त्रां दद्याद्द्विजाय धीमते॥ एवं व्रतं यः कुरुते स जीवेच्छरदां शतं॥ आयुर्वृषोमवपुः प्रीतानर्थानिं वैसर्गं व्रजेदिति॥ मागधी पिप्पली॥ ॥तथा तत्रैव॥ ॥मुक्ताफलानि योनित्यं दद्याद्विप्राय सन्मते॥ अन्नवान्कीर्तिमान्श्रीमान्स्याद्वपि तान्पवनी न कुंत्ते न दापयेत्॥ वेष्टितेन सुवस्त्रेण फलैर्दक्षिणयासह॥ मुक्तादानमंत्रस्तु॥ ताम्रपर्णी समुद्रोत्पन्नाः कल्पवर्णिताः॥ मुक्तास्तु सुजवानस्तु प्रीतुमुक्तिप्रदा मम इति॥ ॥व्रतचंद्रिका॥ ॥सुवासिनी सिद्धं ध्यात्वा गंधपुष्पेन यो यजेत्॥ नाम्बूलं फलमेकैकं वा दद्याद्धि प्रीतये पुनः॥ समाप्तौ जाप्पितीविप्रं सूक्ष्मवस्त्रं विभूषणं॥ मिथुनं पूजयित्वा तु जातीपुष्पेन यो यजेत्॥ महतीं सिद्धिमाप्नोति नानीतल्लोनमनुजात्॥ पुमांस्तु सिद्धिमाप्नोति कमलामिव माधव॥ इति॥ ॥तथा तत्रैव॥ ॥तांबूलदानं यः कुर्याद्धि नेजेद्वाजितेंद्रियः॥ नन्हव्रवधूम्यो दद्यात्कनकं वसदक्षिणा॥ महालावण्यमाप्नोति सर्वरोगविवर्जितः॥ मेधावी सुभगः प्राज्ञो नक्षत्रैः स्वजातो गंधर्वत्वमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति॥ कनकं तांबूलपेटिकां नक्षत्रांतानानागान्वितकां॥ तांबूलदानमंत्रस्तु॥ तांबूलं सीकरं तद्व्रतं लविष्णुसिंहात्मकं त्रयस्त्रयामात्रं लोपाः सीजदैवतु पुष्पं फली॥ पूगा व्रताहनिः पत्रपूर्णं॥

सौ०॥ १४८

१४९

१४८

सान्नान्म हेरवनः। एतेष्वांसंप्रदाने नरस्तुमेनागजसंपदः॥ ॥कर्णकदानमंत्रः॥ ॥पूर्णितपूगखंडेन नागवल्लीदलान्वितं।
पूर्णेन चूर्णपात्रेण कर्पूरपिटकेन च। सपूगखंडिनी दिव्यं गंधधामसमाश्रितं। कनकलविनिर्नातं कैलासप्रसादात् कुरुष्वमम् इति।
पूगखंडेन पूगकलत्री॥ तथा [illegible] व॥ चातुर्मास्यव्रतोपेतः सुवासिन्यो द्विजाय वा। नानीवा पुरुषो वापि दिने दिने संप्रयच्छति। लक्ष्मी
मुद्दिश्य गौरीं वा सततं मूलीं सदक्षिणां। समाप्तौ कांस्यपात्रे तु हरिद्रापूरयेत्सुधीः। सुवासिनीः समभ्यर्च्य ब्राह्मणां वा सुकादिभिः। लक्ष्मीमुद्दिश्य
गौरीं वा तत्पात्रं दक्षिणान्वितं। प्रदद्याद्भक्तिसंयुक्तः देवी मे प्रीयतामिति। ततो सः सुखं भुक्त्वा नानीना यतिथा पुमान्। सोप्यागम्य जन्मजन्मधा
न्ये धनं पुत्रान्समुद्भूतिं। संप्राप्य नृपला वापि देवीलोके महीयते। देवी लक्ष्मी गौरी वा॥ ॥[illegible]॥ ॥उमामहेशमुद्दिश्य
चातुर्मास्ये दिने दिने। संपूज्य विप्रमिथुनं तस्मै विप्राय शक्तितः। दद्यात्सदक्षिणां जायाशाकमुमेशः प्रीयतामिति। उमेश व्रती मो हेमी दद्या
दुग्धा पनेमुने। सर्वोपचारैः संपूज्य धेन्वा च वृषभेन च। भोजयेदपि मिष्टान्नं तत्स पुण्यफलं शृणु। सो जागपि पूर्णमायुष्यं संततिरेव च न
पाजिनी। सपत्नि नक्षपाकीर्तिर्जायते व्रतवैभवान्। इह भुक्त्वाखिलान्भोगानन्ते शिवपुरं व्रजेत्। तत्र स्थित्वा चिरंकालं नमस्यन्शिवरूपोपि
तः। पुत्रपशोप्या दिहागत्य जायते धनाधिपतिः। शिवरूपोप्यतः शिवलोकनिवासिनी नरश्रेष्ठताः इत्यर्थः॥ [illegible]॥ फलदानं तु यः कुर्याच्चातुर्मास्ये
मतेद्रितः। समाप्तौ कलधौतानि तानि दद्याद्विजातये। कलधौतानि हेमरूप्याणि। तानि फलानि॥ सर्वान्मनोरथान्प्राप्य संततिवान्पाजिनी॥
फलदानस्य माहात्म्यान्मोदते नंदने वने। पुष्पदानव्रते वापि स्वर्णपुष्पाणि दापयेत्। स सोना गंधर्वपदमाप्नुयादिति॥ ॥
अथान्नदानव्रतानि॥ ॥ब्रह्मवैवर्ते॥ वासुदेवं समुद्दिश्य तु चातुर्मास्यामतंद्रितः। नित्यं वामनमुद्दिश्य दद्यान्नं स्वादु निःफलैः। भोजयेद्यथ
वा दद्यादेकादशपात्रान्नभोजने। दानमेवं प्रकुर्वीत महागात्मदोतथैव च। अशक्तो नित्यदाने तु कुर्यात्पंचसु पर्वसु। भूते ष्टम्याममायां च
पूर्णिमायां तथा नपि। तत्समर्थे वा नमथात्र नित्यं गविवासनं। पञ्चधूपे पिधादरपामवरपं दानमिष्यते। एवं कृत्वा समाप्ते तु यथाशक्ति महीं

श्रौ॰

150

श्री॰॥
१५०

दद्देव्ययशक्तो भूमिदानेन धेनुं दद्यादलीकृती। तत्राप्यशक्तो वासस्त्वसतुकां पादुके तथा। छत्रोपानद्द्वयं पुतं दानं सर्वं प्रशस्यते। द्वि
जानां भोजनं चैव वनत्रिपस्यनितु द्वपे। भूम्यादिमुनिशार्दूल वैश्यस्य वसुधां विना। ब्राह्मणस्यापि शक्तस्य शूद्रस्यापि त्रयीमतम्। कुर्वेन
॥ पुनाची सौरीकनस्योपदेशात् शजन्तुनागोतमेनापिशक्तौ॥ ऐमहद्व्रतं अजप्पमन्नमाप्नोति घनदीसपदं तथा। द्वीमः पूर्णमासुरव्व
लत्ततेवेनि॥ शनीयुस्थिनी विष्णुनात्तस्कैवम्ब्रजाति च जगत्त्रयेष्वारोग्यं सौख्यमतुलं रूपं संपत्तिमेव च। द देतु कन्ते वैस्यानमनन्तम्
लदापक्वमिती॥ ॥ स्कांदे॥ नित्यं यजस्विनी दद्यात्सालीक्रमान्भुत्ताव हा॥ दत्वा तु दन्जि॥ शक्तास सर्वं ज्ञानवान्नवेतानपनत्रेप्सतीजाति
ब्रह्मलोकं च गच्छति। यजनंसुखमाप्नोति पितृभिः सहितो नरः॥ तविष्योत्तने॥ वार्षिकीस्वतुनो मासान्प्राजापत्यं चरेन्नरः॥ समाप्तो गोपु
गदद्यात्कृत्वा ब्राह्मणभोजनम्। सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनम्। जानवीजे॥ ॥ एकांतनोपवासेन सीनप्पष्टो व्रदापपेत। वस्त्र
कौचनयुक्तानिशय्यजपासहस्त्राणि नि। सीना॥ हला नि॥ वाता निचदेयानि सवलीवर्द्धानि मत्रनकूनद्वयसंयुक्तं लीगलेकप्ये॥ नुमं
सर्वोपस्करसंयुक्तं ददामि श्रीपतौ हनिनिति सवलीवर्द्दलीगलदानमंत्रः॥ ॥ तथा तत्रैव शाकमूलफलैर्धोपि वर्षो नात्रैन जेन्न
नः॥ समाप्तौ गोप्रदानेन भूत्वा याज्योसो विष्णुमंदिरमिति। ब्रह्मवैवर्ते॥ पयो व्रतीतथाप्नोति ब्रह्मलोकं सनातनम्। व्रतान्ते च तथा
दद्यात् गामेकां च पयस्विनीम्॥ ॥ तविष्योत्तने॥ नेत्रापरमे पलाशे पुपोतुं क्ते शक्रतुद्वये। वस्त्रयुग्मं च कांस्यं च शक्त्यादत्वा सुखी
नवेत्॥ कांस्यदानमंत्रस्तु॥ कांस्यं ब्रह्माशिवस्माज्जातकांस्यमेव च विज्ञाय स्तुः कांस्ये विष्णुमयीजस्मादतः शान्तिं प्रयच्छमह इति॥ ॥
स्कांदे॥ ॥ नित्यं पलाशतोजीवन्तैलात्यंगविवर्जितः। सनि हंत्यतिपापानि तूलराशिमिवानलः। ब्रह्मघ्न स्वर्णनापरस्ववालपु
त्रकघातिनः। असत्यवादिनो ये च स्त्रीघाता व्रतघातकाः। काप्पाद्रूप्पनका ये च पाप्पीडाः पापयोनयः। ते सर्वपापनिर्मुक्ता व्र
तेनानेन पुत्रक। अगम्यागमनं चैव विघ्नागमनं तथा। चंडालीगमनादीनि दासीगमनमेव च। ते सर्वपापनिर्मुक्ता व्रते

१५०

नानेनपुत्रक।समाप्तौकांस्यपात्रंतुचतुःप्रस्थपलैर्युतम्।सवत्सांगांचवैदद्यात्सालंकारांपयस्विनीम्॥अलंकृतायविदुषेसुवस्त्राय
सुवेष्टिताय॥इति॥नानदीपे॥भूमौविलिप्यजोत्तुंक्षेत्रेदेवंनानापतौ॥स्मनम्।दद्याद्भूमिंयथाशक्तिसेव्यांबहुजलांइतिकेआनोगयपुत्रस
म्पन्नोराजाभवतिधार्मिकः।शत्रुंजपंचलभतेविष्णुलोकंचगच्छतीति॥सेवामुपजीव्य॥ ॥ब्रह्मवैवर्ते॥भूमौतुराजनीकल्प
ज्जोत्तुंक्षेसक्तंतुघनं।कांस्यपात्रंचगांदत्वाविशोकोजायतेनरः॥भविष्योत्तरे॥अपावितेनयत्प्राप्नोतिपुत्रधर्मो॥॥शेषंपूर्ववत्॥ ॥ना
नदीजे॥अपावितेनयन्निर्वेहिंसहिता॥येसमर्चदनी।षड्रसंभोजनंदद्यात्भक्तोजीर्तुसुदनी॥भविष्योत्तरे॥नम्रमुखंपृष्ठेहस्तीकेशान
क्रमाबन्तेव्रती।वस्त्रयुग्मंततोदत्वाशिवलोकेमहीयते।एकभक्तेननक्तेनकृत्वानित्यंस्नानानिइच्छव्रतः।जोड़ेपेड़तुनोमासानु
वासुदेवंसमन्नाकत्ताक्कु।समाप्तौभोजयेद्विद्वान्शक्त्यादद्याच्चदक्षिणां॥॥मिति॥ब्रह्मवैवर्ते॥नम्रमुखंपृष्ठेहस्तीकेशोभितिशालीनवे
न्नंनः।सन्न्यासोपस्कनीदत्वाइन्द्रलोकेमहीपते॥ ॥अथवधूविसर्जनम्॥ब्रह्मवैवर्ते॥ ॥पादाल्पंगन्ननोःजम्बुवर्ज्जयेच्चक
तुष्टये।पादाल्पींगन्ननःकुर्यान्नब्राह्मण॥भोजनं।दक्षिणांचयथाशक्त्यासम्यग्छेद्धिविष्णुर्मीदिनामिति॥स्कांदे॥आषाढादिचतुर्मा
स्योवर्ज्जयेन्नरःस्वर्ह्यतनं।वृंताकंतज्जातंचैवमधुसर्पिःफलानिचाकार्त्तिक्यांतत्पुनःओड़ेब्राह्मण॥पनिवेदयेत्।सतुद्रलोकमा
प्नोतितुदद्व्रतमनुत्तमम्॥ ॥मधुपानमंत्रः॥ ॥ओडंनसवनंदिव्यंपितृणामपिदुर्लभं।तस्माद्स्यप्रदानेनममसंतुमनोर
थामिति॥फलदानमंत्रस्तु॥ ॥फलंमनोनयफलंप्रददातिसदान्नृणां॥पुत्रपौत्रादिदृष्ट्वैवतस्माच्छान्तिंप्रयच्छमेइति॥नानदीजे॥
धान्यानांनिजमेधान्यांअथवाशालयःस्मृताः॥लवाःसुपनित्यागेनयपानितनपाःस्मृताः।जपानितनजागौः॥स्कांदे॥तैला
त्येगंपनित्यागीविष्णुभक्तसदाव्रती।वर्षासुविष्णुमभ्यर्च्यवैष्णवींलभतेगतिं।समाप्तौकांस्यपात्रंतुसुवर्णेनसमन्वितंतिलेन

ग

151

श्रीः॥

१५१

पूजितं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥ स तेजस्वी भवेन्नित्यं विष्णुलोकं स गच्छतीति॥ स्कांदे॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान् शाकानि परिवर्जयेत्।
यमलोकं न चाप्नोति पितृन्तुष्टिः प्रजापते॥ व्रतान्ते हरिमुद्दिश्य पात्रे न जतमे वा हि वस्त्रे॥ वेष्टये दीर्घपत्र पुष्पैः समस्तैः समन्ततः
नृपधाशत्पात्रा ब्राह्मणान् वेदपारगान्। दद्याद्द्विजाय सा दैव्र न संपूर्तिं हितवे॥ शिवसायुज्यमाप्नोति स प्रसादाच्छूलपाणिनः॥ शाकशब्द
यथा च निरूपितं ज्ञीन स्वामिना॥ मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकाः॥ त्वक्पुष्पकवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतमिति॥ ॥
व्रह्मवैवर्ते॥ अपूपवर्जनं कृत्वा भोजने व्रतमाचरेत्॥ कार्तिके स्वर्णगोधूमान् वस्त्रं दत्वाश्वमेधफलं लभेत्॥ गोधूमदानमंत्रश्च॥ ॥
गोधूमास्सर्वजीवानां बलपुष्टिविवर्द्धनाः मुख्याश्च हव्यकव्येषु तस्मात्ते ददतु शिवं मम॥ स्कांदे॥ आषाढादि चतुर्म्मासान् इंद्रिताकं वर्जयेन्न-
रः॥ कानवल्लीफलं वापि पिपरोलीफलमेव च। यस्तथा फलं वापि प्रजायते सततं वै। चातुर्म्मास्ये ततो ह्येतत् नोप्याप्येतानि कानजेत्।
मध्ये विद्रुमजातानि नच दत्वाप्यशक्तितः। दद्याद्द्विजाय सा दैव्र ... जातिनाशितः। अनीष्टदेवं मुद्दिश्य देवाय मे प्रीयतामिति॥
स दीर्घमायुषु नानो राजपुत्रपौत्रान् सुरूपतां। ... जितानि संततिं कीर्तिं लब्ध्वा स्वर्गे महीयते॥ ॥ स्कांदे॥ फलत्यागी भवेद्यस्तु विष्णुलो-
के स पूज्यते। समाप्तौ कालधौतानि तानि दद्याद्द्विजातये॥ कालधौतानि हेमन्तजन्मजानि फलानि॥ ॥ पद्मपुराणे॥ महाफलानि
न स्यात् चातुर्म्मास्ये द्विजातये हिमानि कार्तिके दद्याद्भोजयेत्तु गोरसमेततः। सितवस्त्रयुगेनाथ संपूज्य घटेन च। एतत्तु पत्र-
तं नाम सर्वकामफलप्रदं॥ ॥ भविष्योत्तरे॥ मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात्॥ तैलस्य वर्जनात्पार्थ सुंदरांगः प्रजा-
यते॥ कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुक्षयमवाप्नुयात्॥ मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत्॥ पुष्पादिभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो
भवेत्॥ योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात्॥ कटुकाम्लतिक्तमधुरक्षारकषायरसान् हि यो वर्जयेत्स वै रूपं दौर्गन्ध्यं
नाप्नुयात् क्वचित्॥ तांबूलवर्जनाद्भोगी रक्तकंठश्च जायते॥ घृतत्यागात्सुलावण्यं सर्वस्निग्धतनुर्भवेत्॥ फलत्यागाच्च मतिमान्

बहुपुत्रस्वजायते॥शाकपत्रात्मनानोगीश्रपक्षादोमलोत्तवेत्॥पादात्पुंगपनिक्षागानृशीनोत्यगाव्रपार्थिव॥दीप्तिमान
दीप्तिकिनाौदेनाद्रव्यपतित्तेवेत्॥दधिदुग्धसुलिलहागोलोकेलत्ततेनन॥दधिदुग्धसलिलहेति॥दध्यादिपनित्यागी
इन्द्रातिथित्वमाप्नोतिस्थालीपाकेविसर्ज्जनानालृत्तेत्रसंततिंदीर्घांनापध्वेखेननजनजेत्॥च्चमोक्षनाााराजीवविश्लोनन
वनोत्तवत्॥सदामुनिःसदाजोगीमधुमांसविवर्ज्जनात्॥निर्व्याधीनीतुगोजस्त्रीसुनामधविसर्ज्जनात्॥एवमादिपनित्यागी
धर्मः स्यार्द्धमर्मनंदनेति॥सुनापेष्टी॥मघेतालादिजन्ते॥अत्रतविष्णोत्सनोष्ठेगुडादिपनिवर्ज्जनादिन्द्रपत्रतेषुउधापूनास
वाोपिनत्त्रद्वतीतेशाक्तमनुसानेाात्प्रक्षत्पन्नद्वसुसदितंगोहिनाापादिकंदद्यात्॥वित्तानुसानतोदद्यादनुक्षाधापूनेश्रते
गीवस्तुकचिनेदद्याद्रतस्यपनिपूर्त्तेजदत्तुक्षत्वादिदिजवस्तूनांसर्वेषामत्ताजेत्रलाााजदक्षिाादत्वाव्रतसंपूर्त्तिंवाव
जेत्॥ ॥इतिसीजेमप्रकाशेचातुर्मास्यव्रतानंताादिसमपनंनिर्णयः समाप्तः॥ ॥अथगतोयानविधिनत्॥॥
॥ ॥कान्तानामृतुनाह्निष्णोडशनिशाम्रश्मिश्चतसोमुखात्पश्चोक्तोजाग्रा हिमधारिविपोष्णनित्रोतिसाद्धानिपधोपेपि
नानालैक्षानाोनलंकृततनुस्वल्पेमुनेधावदनेश्लातानोगविवर्ज्जितामपिक्षशांस्तुगवासुधीमान्व्रजेत्॥स्त्रीणाष्णोडशनिशाव्र
तुःतत्रमुखेचतसोनिशाःज्येष्ठाश्लेषामघास्विनीनेवतीमूलनक्षत्राणिवसाद्यादिनंचपंचपधोपपित्रक्षादुष्टजीव
दिवर्ज्जितिसावत्राासहितेतुल्येशप्तपाजीश्रनेकलेक्षानेनलंकृतगात्रींस्नानीनोगानक्षितांक्षशांस्त्रिजेजुगमासुखष्टाष्टमद
रामद्वादशचतुर्द्दशरवोऽशसंख्याकासुनात्रिपुवुद्धिमान्गछेदित्यर्थः॥अन्तोचसदाकाजंशोचमूत्रपुनीष्यवत्॥त्रतोतु
गत्रींसंकित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतगर्त्तइतिनतक्षः॥धावेतावसुचीस्यातांदपतीशजनंगतो॥शजनादुत्थितानानीसुविःस्य

जे०

152

श्री:॥
१५२

दशसु चैः पुमान्॥ ॥रत्नमालायां॥ षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जये
त्॥ इति याज्ञवल्क्येन॥ ॥तत्रर्तुःशुद्धा चतुर्थेह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला। दैवे कर्मणि पित्र्ये च पंचमेहनि शुध्यतीत्यपि च॥ ॥याज्ञ
वल्क्यः॥ ॥रजोदर्शनतः पंचदशाहात्पूर्वं यदि रजस्वला पुनर्जाता तदानीं शुचिता मिताक्षरा। अष्टादशाहे एकाहाच्छुद्धौ
ह्येकोनविंशके त्र्यहाद्विंशतिनाच्छुद्धिः पंचतः स्व पुनस्त्र्यहात्। भोजनेष्वन्ननिर्वेधे॥ ॥एकादशे दिने रजो दृष्ट्वा चैकरात्रं च
रात्रं द्वादशाहे द्विरात्रं त्रयोदशादिषु त्रिरात्रमेव॥ शुचित्वमिति स्मृत्यर्थसारे॥ ननु वचनं रजो विनियोग इति चेत्॥ पंचमासस्त
मादूर्ध्वमिति॥ वीतनीत्यमात्रतनतश्च पंचादूर्ध्वमित्यपि तत इति च उक्तन वचनस्याधानप्रयोजनत्वेन विनियोगत्वावान्॥ युग्मासु पु
त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु। चतुर्थ्यां जायते पुत्रो ह्यल्पायुर्द्धनवर्जितः इत्यादि फलं जमदग्निनोक्तं गर्भे यथा न वलय
न्नोच्यते। तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः॥ मनुः॥ पर्वर्तुः षोडशीनां त्रिषु
च चेन्मघ्वनि तदापि न पूर्वगुणः पुत्रो भवति॥ न विशालीं न वा युग्मां नासमीं मलिनीं न च। न च जंतुमजीं शप्यां न वतिष्ठेत्
नात्स्वतां प्राच्यां दिशि शिरः शास्त्रे विपरीतं तु नो गदमित्यपि॥ नाह्नातामातुरां स्त्रियं जीं गच्छेन्नातुरो न रजस्वलां मूतां निष्ठीत
प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम्॥ ॥विष्णुपुराणे॥ ॥षष्ठमासादूर्ध्वं सप्तमासादूर्ध्वं वा न गच्छेदिति गर्भिणीं पादविशेषो
दृश्यते। यदि गच्छति तदा सर्वत्रोक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्॥ न रजस्वलां नु जो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा। तस्य पापाविशुध्यर्थं
मति कृच्छ्रो विधीयते॥ इति॥ वलिना शशिना पुत्रे लग्नेजांशे लग्ने पुमान्। एवं गच्छेत्स्त्रियं जन्मामाम घामूलं च वर्जयेत्॥
इति याज्ञवल्क्यो॥ अन्यनक्षत्रनिषेधोऽन्यत्रापि॥ यथा सर्पाश्विमघामूलेंद्रपौष्णे गर्भो विगर्हितः। स्त्रीकामस्तु त्यजेन्नारी
पीत्यपाशुक्लनात्रजे। सारसंग्रहे॥ नंदासु नात्यंगमुपचानेजो रिक्तासु जन्मासु मासी॥ पूर्णासु जो स्त्रियं निवर्जनाय

१५२

नद्यामुसघोणिसमानत्वेन। नास्यंगमर्घ्रैनवनूमिपुत्रोनजौनंवयुभृवकुजेवमासौ। बुधेचजोष्णि नसमानेनेतरोष्णे।।
सर्घाणिसदेवकुर्यात्। हनिणाथाच। हलत्त्वचिचित्रासवाणेपुतेलेन्जौनंविशाप्पात्रतिपंत्सुवज्जेमू। मूलेम्ऽ नेत्राद्रपदेवमा
सैजोष्णिन्मघासूत्रनक्षत्रिकासु। इत्यपि। चंद्रबलस्वपुवतीगछत्सुताथीपुमांस्त्यक्त्वा। नात्रिवतुष्टजन्मप्रथमजैमघा
नेववतीम्। पञ्जार्थेचचतुर्दशीप्रमुदितोऽष्टौचदशाश्विनी। साद्धसाघदिनीदिनंफ़णी जंसंघेचपर्धाणपणि। जघेतेषु
नक्षत्रेषुगच्छेत्तदागंडान्तमूलेस्वपत्त्योत्पत्तिर्भवतीतिनिष्णधः। पोष्णौ रविचन्दः सार्पेपित्र्यक्षेजोस्वमघाज्येष्ठा
मूलजोनन्त्वनालमूतम्णाड। [illegible]वतुण्णो ठिकातिजात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम्। अनुक्रमूलसंतत्वंपनिलज
त्रुवालकंसमाप्तृकंपिताबथवाननतन्मुखंविलोकयेत्। तदाधूपादकेपितावि पधतेजनन्यया। चनन्जपस्थितीपके
चेतुर्घकः सुतावहः। प्रतीपूमान्त्यपादतः फलीतुदेवधापुते। तदुक्तदोष्पशांतयेविधेजमंत्रशान्तिकं। शतोष्पधीमू
लम्दंवुनत्नैः सबीजगर्त्तैः कलशैः समंत्रैः। कुर्याज्जनित्रीपितृवालकानांस्त्रा। जंमुक्ताथीसहहोमदानैः।। ।।नत्नमू
लापी।। ।।अथगंडान्तशांतिः।। ।।कुंकुमंचंदनंकुष्टंगोनोचूनमथापिवा। घृतैत्रै[illegible]तीर्थत्वाचतुर्भिः कलशैर्बुधः
स्नापयेत्पितृमातृस्पासंध्यजोतुजप्रोनपि। कांसपात्रेघृते पूर्णेगंडदोष्पोपशांतये। दद्याद्यनुं हिनाप्पंचगंहोस्व
पिप्रपूजयेत्। सहस्राक्षमंत्रस्वसहस्रानजो।। शतीशतंदनेतिवकूर्व।। ।।अथमूलशान्तिः।। तत्रादौशातोष्पधीमूलानि
पनिताप्पितेमानवीजेतथाकश्मार्यमपमूलेचसहदेव्याप्तनतः पनी अपनाजितापथागुंजीतथेवाशीनवालका।। अ
वाक्पुष्पीशीरखपुष्पीपष्टीमधुसष्टकेचक्राङ्कितादिष्णुक्रान्त्यामपूनर्नवाशिखास्तथा। काकजंघाक्षैगनाजः कुमा

ने

१५३

श्री:॥
१५३

वृजमेव च अपामार्गो विल्वमूलं जीवंती जंबु दृजकं उन्मत्तं जीवपुत्रस्य दूर्वा काशकुलाम्लथा । शालमलालस्व क्रमदेवसे
हीव्क ब्रीतथाकं जीपालाश: पिप्पल: पार्थ: प्लक्षो दुम्बनकौ स्तथा तुलशीशतपत्री च वचालोत्पलसानिवा । कंदम्बो वकु
लश्चैव शमीलोहितकस्तथा । निर्गुण्डी चैव मुण्डी च ब्राह्मी दूजमयोकजम । सूर्जपुष्पानुकृजटा कदलीवीजपूरकौ
तथा मदनमूलं च तुलसी च पुनर्नवा । नागनागवकुलगुग्गुलः सर्षपस्तथा । शतशो मूलकं तानुस्तयाकुनटक दूर्वा ज
वासस्थितृतापाणयान्यकं नालिकेनकौ हरिद्रे वटजामांसी सोमराजी सतावनी । तथाकुनंजमदनो शतमूलमिदं स्मृतम्
एषामभावे मूलं नामन्या निश्चुत वल्लिवा । संख्या जात: पूता गार्थे च जयालार्ता प्रकल्पयेत् । वर्जयेत् कीटकादृष्टान्निन्द्य वि
वर्जितान् कान् शाल्मलानूकाविदानी खश्लेष्मातकसुवर्णिकान् । कंटकविहिताविल्वाघतिनिक्रांत विवा । मिकासु
वर्णा क्षत्रानगवघट्टश्चति । सप्त मृत्तिकाजथा ॥ नाजद्वाराद्व वल्मीकान्महानदनद दूदेगोगोष्ठीगान्मृत्तिकाग्ना ह्याश्व
त्थानाकुजान्तथा । तीर्थादकानि सर्वाणि पंचगव्ये ततः । जिपेराद्दीतीम दत्तमा पुक्तं हेम मूलेन संयुतं । कनकंकुलि
शंलीनं पद्मनागं समौक्तिकं । एतानि पंचरत्नानि कालिकापुनागो क्तानि ॥ सुवर्णानजता सुप्रांत्र वालनाजपट्टानी
तिगोडाः देवदानुश्चे लेर्तपद्मं नीलोत्पलं तथा । कुष्ठं लोध्रं प्रियंगुं च नागनामुस्त संयुतं । धात्रीफलसमायुक्तं सर्षप
लगानस्तथा । मुनामांसी हरिद्रा च कुंकुमं स्वल्वजम । दमनं गंधिपर्णी च शी व्याघ्रमगुरुं तथा । त्रयान्वित्ते हिं समायुक्तं
सर्वौषधिसमन्वितं । मुनानतन्तउन प्रसिद्धतिलवर्णीयनं मांसीजटामांसी ॥ शैलेर्ज कुलु ॥ इति नाम्पा ॥ व्रीहयः शालि
जो मुद्गा गोधूमाः सर्षपाः तथा । जवाश्चौषधयः सप्त निपदो घृतियानिता: । छदो गपनि शिष्ठ ॥ कीडनेन विनायुक्त

शालयो व्रीहयः पुनः। जवं तिकोद्रवा मुद्गाः। गजेपाकास्तु षष्टिकाः। सप्तधान्यानीति। साठी जव गोधूम चीनकाः। तिलाः प्रियंगवः
खुताश्यामाकाः सप्तमाः स्मृताः। चीनस्थाने देवधान्यं जातो वेन सप्तत्वमिति पन्नीत तत्र देवधान्ये यमगनति प्रसिद्धमिति हनिनाथो। ज
वगोधूमधान्यानि तिलाः कंकुस्तथैव च। श्यामाको देवधान्यं च सप्तधान्यमिति स्मृतमित्यन्यत्र। हेमूलं अष्टादशजवैर्नेत्रोन्मकृतिमस्ले
च्छाजातिस्यप्रोक्तानं कारयेत्। जालमूर्जमनी विशेषं त्र सनेयुनजः स्मृतः। वृष्टेलिज्ञातु तस्मिन्नोनाज सर्षप उच्यते गोनस्तु तेत्रजः क्षुद्रकजम्।
मध्यमस्तु तेत्रजः। कृष्णलं पंचते माषमाले सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकः स्तात्रि पलस्यतु चतुर्थांशः कर्षः स एव नि।
जानावल्लभात्। तत्रोदकुंभं सुशुक्लं पत्रं क्षीरपात्र विवर्जितं। अकालमूलं पृथुच पूर्ननेत्निमेलीत्तसा। स्वस्तिकोपरि विन्यस्य सर्वौषधि द्रुम
पल्लवान्। सर्वगंधपंचरत्नं च सर्वौषधि पंचविमिसितं। वर्जितं गंधमाला पत्रं तु इदं जपेत् स्पृशन्। ॐ गोः सुहितान्सम्पजपेत् उदग्व
संस्थापा। ततोऽप्रतिरथं सूक्तेनैव्वोर्ध्वं च स्पृशन् जपेत्। तथान्यं च शुभं कुंभं पूर्वोक्तगुणसंयुतम्। चतुर्निश्वनगोः कुपोत्तसं च मुख
मेव तु। तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णेनौषधादिमूलं मूर्ति। सर्वौषधिश्च सुप्रोक्ता एवानुज्ञानि तिवानुज्ञा जन्ममातुर्ज्ञा जातो सा ततो पितुश्च व
ना जानमपि मातुर्ज्ञा स्थित न घन्वनेसहस्रशीर्षा पउर्वक्रानि। अप्रतिरथं सूक्तं। आशुः शिशान इति द्वादशार्घः। नक्तो अद्व क्रमाग्नु
थपाजः। प्रसितइमिति पंचरार्घ्यः। मूलानां मानि निर्जिपमृष्य तेष्वां तुमजौ। मूलं विधाय जपत्नेन दैर्घ्य। चतुर्नेगुलीं कुंभ
वोपावक्षे। आच्छादयेत्। स्थापयेत् उग्रमहान् सर्वाने त्रोत श क्रोन्तक्रवर्तीं महादंष्ट्रं नक्षधान्यैः समालिखेत्। तस्मिन् कुंभे होमशेषमाज्य
हुतिभिः नाशयेत्। होमविधिं पितृत्रैवोक्तो यथा। गृहस्थैः शान्तिकं गोष्ठी लं प्रकल्प्याग्निमुखं कृत्वा घावानाज्य होमं वा
हूत होमानन्तरं पापसंनिवृत्तिं देवताक्षेसपधि प्रिलाका यमर्ज मजं कृत्वाग्निहैत्रतिष्ठमंत्रः। स्वमंत्रोपन्यान वनाकृत्येनेत्यादि
समिदाज्यचरुं हुत्वा नक्षत्र देवताभ्यो जुहोति। चतुर्थ्यन्तेन नमः स्वाहान्ते मंत्रैः शिवाय नमः स्वाहा। एवं सर्वासां नक्षत्रदेवतानां

जे

१५६

ज्यौ॰ ।।
१५४

हुत्वापायसेनचतुर्गे ही तूमाज्येन जातेनु ग्रशी शातन्नूनितिमंत्रे ।।। हुत्वानुज्ञोद्धेः पंचदशाभिः कृ ।।पुष्ठेतिकृशानान्हुत्वासीनायुज
न्तिकवचइति।। अनेननमंत्रेण।।। जेत्रसपतिन्ने नितिस्त्वभिः सर्घायामाहुतीनांसदिदानीनामाङ्क सहसमण्ड्यतनमपृष्ट विंशतिम
ष्टोवाजुहुयात्।। त्वन्नः सोम विश्वत इतित्रजो दशवाराहुत्वाततो लिप्येकं कुर्याविधिना।। तद्रासनोपुविष्टस्य यजमानस्य दस
कः।। दानापुत्रसमेतस्यश्रलिप्येकंचकानजेत्।। मूलशतैः पूर्वोक्तबीजैः सपंचनलैः पूर्वोक्तपात्रोपतिहेममूलसहितैः सप्तप्र
लिकैः लिलीर्थोदकैर्घनमा।।। मंत्रैर नलिप्येकं कानपेदित्यर्थः ।। लक्षाणनं काश्म जेमपंचतुनसंवस्त्राच्छतैर्शोलनमासनं।। दक्षि
काश्रवार्धः।। अन्जीत्स्वामितिसूक्तेनपावमानीभिनेच।। आपोहिष्ठेतिनवभिनापइद्भृतिवैचरुचौ।। सहस्त्रान्नो।।। तिक्रजे।।।
देवस्यत्वेजपुष्पासिवशीकल्पेस्वाभिषिच्यवस्त्रातर्हितमूलैः कुंतास्पीनापजिल्वाततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपन
समिद्धग्नो स्वर्णपूस्योहुतिंजिपेन।। स्वप्नछतंप्राजास्विलाभिच पुनः पूर्वाहुतिंविज्ञाप्रोदिनसूक्तेनप्राजापत्येनत्वादितिस
प्ततेअग्नेपूसोदधीतिपुनस्त्वादित्येचिताततोउग्रजापिनेकृष्णमनड्वाहमाचार्यायजकृष्णाधेनुंसहिन।।पीदद्यात्।। वह्न
जुगर्भवा।। अन्नजेत्पोपिजयाशक्त्यादनिताद्द्यात्।। गुरुं देवीसत्पपेपित्वादानेवित्तानुसानतः।। दानान्नेनोजमद्धिव्रानरसर्थमूलं।।
नितन्नवे।। आशिषांगेही त्वापु।।। म्यास्वर्जशान्तिपाठन्।। तुष्ट्यात्राह्मणोस्यः पुनना शिष्योगृही त्वाज्ञमपतामितिचोक्त्वासुख
मासीत।। शान्तिजैवति।। एतत्सार्थगंडजातकंचकार्यमूलेपयापुष्पयोगेगुरो।। जातस्यापयद्वादशाहेशिशोस्सवर्षा।।। पष्ठो।
जन्नवापूर्णकालः।। ।। इतिसागानलिखितेण्योज्योतिषसंगापुक्त्या।। ।। ऋतुकालजदि क्षीं तास्वल्पलोजनं कु
र्वीतीकृशोजनवतिपुनुष्यः श्वबलोजवतितदापुत्रोत्पत्तिर्जायते।। चतुर्दशषष्ठमीचैवम मावास्याथपूर्णिमा।। पुर्वा।। पेता।। नि
नाजेंद्रत्वविसंक्रांतिनेवचा।। तैलस्त्रीमांससंजो।। विा।। मूत्रजोजननामत्र।। तिनरकं व्रजेत्।। ।।

१५४

विष्णुपुराणे॥ ॥जदिक्रान्तुस्नाताकान्ताजवतिपवौ सौदीन्जपित्तवन्तितदाकिंकन्तव्यामित्याह॥गृघेन्द्रिमवकाशेशात्रनतुस्नाताम
तीष्वपि।एवंनिखिद्धेपिवचःसूपतेगमनेसुटं।निनवकाशेगघ्छेदेव॥निषिद्धस्थानेसाद्धदिवासपर्घ्योदिपुत्त्वीगमनेप्रवक्तव्यौ।सूपतो।
एवंगच्छन्नपत्नवाजेत्तवतीतिविज्ञानेखनो॥पक्षी।अगमनेन्नू॥हन्जान्नू॥हत्जेतिसुतः॥२॥पुग्मानामपिनक्षेत्त्वीननाकानाधिक्ये त्विप।
अपुग्माजामपिपुमान्पुंसःशुक्रा॥धिक्तिः॥त्विजाम्रमिकेनक्षेपुग्माजामपिनात्रौपुत्तुप्यनूपाश्वीत्तवति॥पुत्तुप्यसाधिकेशुक्रेमपुग्मा
जामपिनात्रौघ्नीत्रूपःपुत्तुप्योत्तवतीति॥३॥अथवास्तुजयाकामीत्तवेद्यपिस्त्री॥चनमनुस्मनन्नाखदाननिनतुस्मवधिजानजाजतक्ष
ता॥जाजवर्ज्जे॥४॥सप्योजीद्धिमतो॥समूलकदलीमघ्नत्पकन्याकनेपिष्टोवसुप्र्टमेकवत्तिसुनत्तीजीनेत्रातोसंगते।कान्ताज्ञ
न्हिपिवेत्पलाद्धिमफूलाशान्यान्नमुञ्चपजोम्नीजादल्पमपास्यवानिश्यजनीहृद्वेगशोकाधिके।पुमान्न विवासने।अफलावेश्या।
नाकुलीसुनसानास्नासुगंघागंघनाकुली।नकुलेष्टाजुजेंगाजीछात्रकीसुवहाचसा।इत्यमनः।अन्यत्रच॥नाकुलीसर्पगंधाचसुगं
यात्तोगर्गंधिका।सेवसर्पसुगंघेतितथाचानीतिपत्रका।अन्यासहसुगंघातुसुवहागंधनाकुली।सप्योजीनकुलेष्टावघ्रत्राकीविषम
द्दैनी।सात्यजन्नमुक्तामिति।वाकृजत्॥धान्यमृगशाकुनिविशेष्पकानीमित्येकत्वंनपुंसकत्वंच॥५॥किञ्चिनकानजेत्कर्म्मघर्मीशी
तैत्ववर्ज्जेत्।एवंसप्तदिनेष्यस्याज्ञलुःसीगेनगर्त्ति॥सुगमं॥६॥कन्यावापुत्रि॥पिष्वाप्रौवबीजानिचानि॥दिनत्रजेनजःस्नाना
त्विपंपुत्राजपापजेत्।कुमानीपुत्रि॥कामिनीवाक्रौंवशाद्देनकोकिलेविनाप्या॥७॥दिनत्रजेनजस्नानादूर्ध्वैकन्याप्रपुःपिवेत्॥दु
ग्घेनसुनत्तेःसाद्धेमुघ्नकेटानिकाजटी॥सुगमं॥एरवीनसिंहावलोकनानुसाने॥क्संसर्घ्वत्रगंथगोनवत्नपादुष्टानोच्यतोगर्न
घनामैवकथ्यते॥तत्रावलोकनी पाः॥नक्षेधिकेस्त्रीपुत्तुप्यसाधिकेशुक्रेनापुत्तुप्यः।नक्षेधिकेस्त्रीपुत्तुप्यः॥नक्षेधिकेस्त्रीपुत्तुप्यसु

कौ०

155

स्रीः॥
१५५

सुके॥ पुसन्नेशो॥ तस्य क्रसान्ते॥ वानाहमिहन स्था॥ नदिसी जोगकालेतु पुनुष्पोनोगमो हितः॥ द्वियासमुत्पजे षु क्रे जमलीतत्र
जाजते॥ कानिकातः॥ नानिनोजोगु द्वियुक्रेयो॥ तंशीखकोतथा॥ मूर्द्धकंठस्य हृदर्प त्रा॥ स्वाजतना नितु॥ इत्जपि॥ मलोः॥
घसीगादुष्कृते॥ अन्जसुगमं॥ कूर्म सिंदुघत्ताः पर्णोतींवृलंतनु॥ विजी॥ घ्रएस्मनकथामालावी॥ मदनवागुन॥ हम्जेप्र
घानेगहे॥ तद्देशाघ्रस्त्र॥ मागो फाल्गु॥ मासेषु स्थिरना सिध्धिनु लग्नो घेसुष्पनजत्रे षुत्तो माह्नवर्जित वानेषुच्छाघा
तऽगण्डूलवृतीपाता॥ निगंडविष्कं सपनिघवेघृति त्रूलवर्ज्जितजोगेषु कन॥ जी॥ घ्रसीगादु क्तौ॥ पूर्णिमासं बंधिनक्ष
त्रस्पवाद्यो॥ दीप्तजोत्तवंति॥ सुगमं॥ मालापुष्पादिदामिनीति॥१०॥ विदापर्णः स्वनसैःश्व सौ सुकुलोवितशो णित॥ घृतदुग्घसि
ताश्रीतं पिवेघस्पीग॥ घनाः॥ चाविर्तवासितंत्रिषु॥ पाकेजीनाज्यहविष्पांसि तमित्यमनः॥ सिताशर्करा॥ अन्जसुगमं॥११॥
लवाशृंगवेनंवसाजमोदाक॥ शिवा॥ कोष्णंजुतके सूर्णं स्पादुनानग्निश्च दीपनं॥ शृंगवेनशद्वेनजघप्पा द्रके सुखपिलस्पतं॥
तथापि॥ अनजा॥ पिप्पलीसुंठी सिद्धनं पतिकी र्त्तितं॥ आमनोगुविवृंघज्ञसर्वे दोषविनाशन मित्यादिवाक्ये हनीतकीपिप्पली
सीजोगत्वात्॥ सुखवलत्पते॥ द्विपदुब्लेनपानीजेन चूर्णीकर्त्तव्यौ॥ अथवातक्रो॥ सुगमं॥१२॥ अत्तज्ञ - कलवा॥ कटु
कानीचत्तत्र॥ ज्ञानथा काघिकेवापिलाजनं दृष्टिसुखहत्॥ सुगमं॥ तएद्वानाहर्तीहिताजी॥ चुसाने॥ क्री॥१३॥ पुनरुष्ण
स्पाघिकेषु क्रेसद्गर्त्ताजाजते॥ विजा॥ कर्त्तव्यस्तस्य नत्रार्थं प्रजलः पर्द्धमासतः॥ सुगमं॥ अथवीनसिद्दावलोकनानुसाने॥ग
तेनजाकथ्यते॥ ॥ चं नाघेन्न हि॥ पूर्णिकलशघत्रांगुलीजासिते खेताघ्रं दनवंदनादिसहितैन त्पश्चपुष्पैः सितैः॥ पूर्व
स्मिन्कुलमासिनजा॥ विधोगर्त्ते स्पगन्तोन्वितासर्पिः संयुपाजसेनवनिताद घाद्धलिंत्रा ह्मण॥ आदिशन घूपदीपादि॥१४॥
रघ्रेहिजगवन्न लघाजापत्जघ्रजाजतेघ्रगन्हीष्च वलिर्विधीमायप्रदीपन गर्नि॥१५॥ मंत्रे॥ दधादमुनागर्नि॥ त्रह्ला॥

१५५

वलिं॥सुद्धात्मा वलि हल्लो जनसुखो देवश्च वृद्धनित्य॥॥१७॥पाजसं तिलपिंजाकं दृधिकांचन वस्त्र लाजसं पुष्प गंधघादि तीज मासस्य कि
ल्पं कुलसव वलिं सनसे॥१८॥स्वस्तिनोदेव देवेशो प्रगृन्हीतद्व लिंत्विमां॥साम त्वां गर्जितां चेमीनन्न तं पूजयानव॥॥१९॥स्वेतयज्ञा छ
दन हेमगंध धूपादिनैकादशसुदपूजां॥विद्याजनक्षाल्व वलिं सनार्जं जलाशजेसोदद्दती त्वतीजो॥आच्छादनवस्त्रं॥ ॥आदिशद्देन
दीपनैवेद्यादिद्दताभितिदद्दाने॥२०॥नव वकुसुपत्रं च वकशं सुम्रगव्यानधैवनकां॥अपनाजितः कपर्द्दीत दनुकपाली दृष्ट्वा
कपिश्चेति॥२१॥उदद्वादशात्रोक्ताः प्रगृन्हीष्वं वलिंत्विमां॥पुष्पाक्षं प्रीतपेदत्तं नित्यं नजतगर्जिताम्॥२२॥हिन्नएपन
ध्वजगंधपुष्पवस्त्रादि निर्मासिप्पुतं चतुर्थां ददातुनक्षान्न वलिं विशालं जलाशजेद्वादशजास्ककुनेत्यः॥आदिशद्देनधूपदी
पादि॥२३॥विष्णुश क्रोजमाधातात्वष्टा पूष्णातथैवव॥विवस्वान्सविता मित्रो वनुणोंशुत्तगाइति॥धातो मित्रोर्जमाश क्रोव
नु॥सवीशनेवचास्तवो विवस्वान्पूष्णावसविता दशमस्तथा॥एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुनेवचे त्यादिपर्व्वे॥॥२४॥
आदित्याद्वादशात्रोक्ताः प्रगृन्हीष्वं वलिंत्विमां॥पूजंस्व तेजसोवृध्यानित्यं जजतगर्जिताम्॥२५॥माघ्वी पैष्टीसुनापूप
पुतमधुमद्यकेन्तुजालेः॥समृद्धी कृपक्वापक्वान्नतु वर्द्ध लितातिलसितापक्वापक्वामिष्पाद्यैः॥दद्यादाम्रसमूलेवलि
मित्रवदनंनोमपेनेहृष्टत्वापूज्यावेध्वजध्वजग्रन्जतवसनपुगेनागनापंचमेसो॥मधुकोत्पन्नामाघ्वीपिष्टोत्पन्नापै
ष्टीचागौडीपौष्टीचविज्ञेयास्त्रिविद्यासुना॥यथैवैकातथासर्व्वानपीतव्याद्विजोत्तमैरितिपघपिमनुनात्रिविद्योक्तात
थाप्यत्रमाघ्वीपैष्ट्यानेवोपयोगोवीनरसिंहावलोकनादेवजानेवात्रगृहीतत्वात्॥माघ्वीपैष्टीसुनापूपेतिजतिलंगः॥
अन्यत्रापिदृश्यते॥कापाय्यूह्नः कजगतिनजागल्पेदः कीर्त्तिपूनइति॥नैषधकाव्ये॥अघुशद्देनमत्स्यादिकं॥मृ
ष्टीदाजा॥गोमयेनगतोशांक्तत्वा अन्यत्सुगमं॥विनायकगा॥घ्यज्ञशिवपुत्रमहावलो॥प्रगृन्हीष्व वलिंचेमीसपत्नी

नं०

156

सौः॥

१५६

नजगर्त्तिणीम्॥२७॥षष्ठे सवितुर्त्त्वीन्दे दघात्कैदाजपर्धवत्प्रातःपाज सक्षशनासर्प्पिरखंडहति द्राजपलाजान्नी॥२८॥स्कंद
षष्ठ्यांस्वदेवेशपुत्रप्रीतिप्रवर्द्धन॥प्रगृह्णीष्व बलिं चेतं सापत्नीन जगर्त्तिणीम्॥२९॥सहति द्राघ्वजारोष्णाशर्खैनपाज
सींघृतं वसुल्यःसप्तमेदघात्सलाजीशर्खैनान्वितं॥३०॥नक्तव्रत्तद्धजघृतोवलिं कृत्वाप्रजल्पति॥बलिं तनगिणीती नवसुत्वा
मंत्रपूर्वकं॥३१॥प्रत्नासःप्रत्नवःसोमःप्रत्नपूष्णामसुतोनलः॥ध्रुवोघनाघनस्वैववसवोष्टौप्रकीर्त्तिताः॥प्रगृह्णीष्व
बलिं वेमां नित्यं नजगर्त्तिणी॥३२॥दध्यन्नक्षशनान्नमसुप्रसहितंलाजान्वितं कुंकुमपुष्पधूपसहितान्पदीपबलिंनै
धान्यानुदुर्गीनजे॥पद्मापद्मरूपाभिर्प्यं प्रददतां माष्ट्रमे स्मिन्बलिंमर्घवेनुनसीपद्मरूपास्वरनीरूपासुगंध
पुनःसूष्णानत्स्यः प्रददतामितिददाने॥३४॥पितृदेविपित्रजेष्टे वहुपुत्रिमहावलो॥चूतसेष्टादिशावासेनिदृत्तेशो
नक्तव्रतेजाप्रगृह्णीष्व बलिंचेमां सापत्नीनजगर्त्तिणीम्॥३५॥दध्यन्नक्षशनामुद्गान्नजाते मंत्रपूर्वकं॥गोविंदायब
लिंदघानवमेमासि पूर्ववत्॥पुष्पधूपादिकं पूर्वकं॥गोविंदाजवलिं दघानवमेमासिपूर्ववत्॥पुष्पधूपादिकं पूर्ववत्॥
वाहनजत्ता॥धान्येत्यादिनादध्यन्नक्षशनामुद्गामितिविकल्पेनेकत्वे॥३६॥नजननजमहादेवतक्षपानुमरुकानकपनि
वाहनगोविन्दसापत्यानजगर्त्तिणीम्॥३७॥दघात्पापसर्पिष्णूपूपसहितंशर्कान्वलिंसमुडा॥कृष्णा प्रासितकेतुवस्त्र
सुमनोगंधादिलाजान्वितान्॥सान्नीलाघ्रहिनापपूर्णकलशेदेवालजेशा॥खिनोमूलेवापिनिविन्निपे व दशमेप्रो
क्तोविधिपूर्ववत्॥कर्नतो दधिशुक्लव॥अत्रवकुलत्वमेवदृश्यते॥अतःशक्ननिति॥देवालजेवृक्षमूलेवा॥दध्यन्न
क्षशनामुद्गानपीतिपूर्ववत्॥सुगमं॥चीतजे वासुदेवस्यमंत्रे॥॥नेनजगर्त्तिणीम्॥स वलिंवलि इत्यानमर्लकृत्यप्रजप्य
तिवजमाणेनमंत्रे॥॥॥३८॥त्रिविक्रमक्रमाक्रान्तभूमितृतजगत्रयो गोवर्द्धनमहाशैलसमुद्धर्त्ता गर्विता॥४०॥हिता

१५६

कशिपोर्वेन्द्रो विदारणान्नखैः कुरु। विक्रमेणाखुनसेष्टनक्रोगेनमहोत्तला॥४१॥ वलदेवानुजस्तेष्टके सचाणूनमर्द्दन। गनु
ऽध्वजदैत्यानेनंताच्युतचतुर्भुज॥४२॥ विधुंतुदग्रासात् हनसूर्जसन्निजचक्रकुष्टष्ट॥४२॥ नीप्पणा कानसुजगशयानं दीव
नघवे॥४३॥ पांचजन्यप्रज्ञाव्यक्तकौस्तुभोपो तत्ताष्कनावानाहवपुष्पापूर्वसमर्गघ्नवसुंधरा॥४४॥ शानगजपोघानतनु
विनात्किणोक्तिनमहानुज अनाघन्ताखुननिपोघानवलालपालजा॥४५॥ प्रगन्हीष्ववलिंवेमंसापत्नीनजगत्तिती॥
एकादशोमासिप्रदद्याद्विष्णुववलिं॥ पूर्वोक्तेनविधानेनसापत्नीनजगत्तितीमु॥४७॥ पांचजन्यप्रज्ञाव्यक्तकौस्तुभोघं
तत्ताष्कना प्रगन्हीववलिंवेमं सापत्नीनजगत्तिती॥४८॥ सद्भूपासहितैसाध्वी प्रतिमासे द्विजन्मने। सुधामनेपथाश
क्तिप्रदद्याद्दक्षिणामिप॥४९॥ कृतेनैतेनविधिनागर्भेसावीनजायते। विलोकोतन्निगदितवीनासिलावलोकहे॥
५०॥ मासिस्यात्प्रथमेव्यथायदिवधूगर्भेततदासीपिवेन्मोजीने। सममंसुचन्दनमथासीनंपुनःपद्मकं प्रक्षिप्यकं छूट
संगिकोसनसिजंनीलं क्षितीपं विशोसर्वस्मिन्पलमात्रमेवपयसापानंजलेः पेष्पता॥ स्यादीनातिवीनतनेमूलस्यशीन
मस्विपाम्॥ वीनतनेत्ततेदस्तस्पमूलंउशीनमितिनीनखामिनि॥ मधुयष्टीचयष्टयावयष्टीमधुमधुस्रवेति॥ वि
शीन्द्रता॥ लंसर्वस्मिन्मासिफलेकमात्रंसर्वदुग्धेनसार्द्धपयमिति॥ अन्यत्सुगमं॥५१॥ सीरवाऽं विशापद्मकं सनपुतंकुष्टपि
वत्सीप्तुक्तैतगते॥ आश्रुलविलसद्घाघात्तीर्जेवधूःनीलाजोत्सकसेतुकंगोन्नुनविशीतुर्येततःपंचमेकाकोलीचपुनर्न्नैवा
स्वनगनंनीलोत्पलंचापतं। सीप्पाऽं चन्दनंगोकंटकांगोन्नुनको वनशृंगाटदत्पमतः॥ अन्यत्सुगमं॥५२॥ षष्ठेमासि
पुनःपिवेदहसितांकापित्थमज्जान्विताम्॥ मासेपुष्कनमूलमनमपरेशृंगाटकञ्चूनकं। पद्मान्जीगजपिप्पलीमपिपिबे

ज्ये०

157

श्री:॥

१५७

न्मुक्तसेत्तुं पुनर्जेष्टीचाष्टममासिनीलकमलैरालान्वितो गर्जिती ॥ अपने सप्तमेमासे पुष्कनमूलर्थ्रं गाटकस घृतः पाद नि
राहृदनमासेत्या दिनामासेमासीति विकल्पश ॥ पद्मानामित्याष्टमासि ॥ ५३ ॥ विशालाबीजकाकोल्पैमधुना सहलेहये
त्रान वमे दशमेन्तो ड्गोक्षनीरार्धेनामपि ॥ नीलोत्पलं पुनः पिष्ट्वा गोजीने ॥ ासमं पिबेन् ॥ विलोकेतन्निगदितं नसमंत्व
कर्म मपा ॥ चित्रागवाजी गोदुग्धा विशालात्रिंद्रवानु ॥ ीत्यमनः दशमे मधुकानों चरार्धे नानीलोत्पलं पुनर्गोजीने ॥ ापि
ष्ट्वा पिबेदिति संबंधः ॥ नसन्ताकन्वी जपप्रोक्तमेतदिति ॥ ५४ ॥ ॥ पुष्पमम्र ॥ स्मृत्वा पामार्जं पुनाकोशल्पागर्भेसंलवंवदे
वीलेष्वजमहक्तजतेनोत अर्जे व्यथालवति ॥ भ्रामं स्प्रत्पति ॥ स्मृत्पर्थकर्मो ॥ ीत्जनेनव्पष्टा ॥ पि ॥ द्वितीजाव ॥ ५६ ॥ प्र
तिपन्नवमीष्पक्षीदरपास्सप्नाकुजेकविंक्रवपोष्पाश्विन्हीमैत्रखातर्कस्नातुसूतिका ॥ दशमेन्युक्तदशमी ॥ कवि ॥ मुक्तउ
लनात्रर्जनो ॥ हि ॥ ीचघ्रुवमिति ॥ अर्कोहस्तगाच्छहत्र पमर्थेन ॥ ासुतानामर्थस्पलात्तो विधानत्वमाप्नुः ॥ सूर्यादिसोज्

१५७

तदिनेनना ॥ ीनेलोपत्तोगे क्रमशः फलानीति सुमनः त्रिपाटीकालिखितं नाजमालो ष्ववनक्षमानजी ॥ अत्रेजपातिः पन्ना
रानो ॥ सहविनायकः ॥ सेनापश्कान्तिनत्पापुमुर्द्धनं विघनतातथा मनानोगर्पं सर्वकामास्त्र त्पीगालाम्बकनादिषु पूर्वं वधाव ॥
विप्रविष्णर्जमलापहस्तान निष्पेघीऋतुएव नित्पने मित्तककाम्पवाघे तिमहादेवीटीका ॥ पाप्रतिपन्नवमीचैवष्णष्ठीमंगल
सुक्रयोः विघवात्री ॥ ीजन्मानि पुनर्गोत्रे निधानपेन ॥ स्नातुजेनस्पदशमीतनजोत्रपो दरपर्थेन्नि हन्मुनपमेतदपिद्वि
तीजा ॥ सप्तम्पमिन्दुनवमीषु चर्से पादिनुस्नापालकदासिंदपि नामलकैर्मनुष्पः ॥ उक्तनानो ॥ हि ॥ ॥ हस्तः सोम्पीपवनन्नेव
ती ॥ स्नापादेषु प्रसूतास्त्री अनुनायाम्रस्विनीषुच ॥ ज्योतिःशास्त्रान ॥ त्रपोदरपोक्तीपाप्तां दशम्पां विशेषतः ॥ मूढवि
द्भित्रिपास्नानेनाचनेपुः कदाचननोगप्राप्तस्नान सम्पूर्णानीक्रमे ॥ ॥ निषेघ इति ह ॥ ॥ नकुर्यात्तैलसंस्कानमिति

कालदर्शो ध्रुवपोष्णासीदुमैत्रस्वाप्य कैश्चिति द्वंद्वसमासोदकत्वेद्वंद्वएकत्वंवहुतीयत्त्ववतीतिमुग्धवोधे॥सप्तोस्थिमघमूले
न्द्रगर्त्तौविगर्हितइतिसानसीगन्हेपथ्या॥५७॥ ॥इतिसीजेमघस्थ्राशेगर्त्ताघ्यानगर्त्तस्सावश्यूलननाविधिः॥ ॥
अथशीतोत्पातकथनं॥ ॥वानाहसीहिवानीजपशीतोत्पातान्वदाम्यहं।चातुःस्वत्ताविसंज्ञातानुत्पातानशुभप्रदा॥उत्पातप्र
लम्बुवनदीपके॥भूमिकंपेप्रजाकंपेनिर्वातेनृपतिर्जपः॥अनावृष्टिसुदिग्दाहेदुर्भिक्षेपीसुवर्णगौ॥जीवूनींवैकृतापत्नी
नाजविघ्नकनीमतात्रनूनांव्यत्ययजेनोगाविघुत्पातेघनानहिं।महपुद्भवेवेदद्धंकृष्णवस्त्रादिसुजपः॥नीलवस्त्रनिज्ञो
वृष्टिधूमवर्णोविधूसनी।दिवाहूतेतिकेमघ्येपन्जदेशेपुनेतिजइति॥१॥जेन्पत्तोवपिनिव्यासुःशस्त्रिगघादीन्नाशुनास्तुते।
विनाकुलिशमाकालेदिवातानेज॥पुनः॥२॥वृजोद्भवनसखेहघनपुष्यफलोद्गुमाः॥वज्रासंज्ञवनीकंपसंघानिवात
निःस्वनाः॥अशनिस्वनेनमहतान्नगसासमगस्ववेरमव्रजेपुनिपतेतिविद्दनर्थतीघनातलेवक्रसंस्थाना॥वानाहसी
हिताजामतेपुष्पानेष्वशानिः॥अन्यष्यानेपुवज्रघष्टिश्चतल्वशनिवज्रपोर्त्तेदःपुनतुत्कृष्णा॥नजवति॥३॥पतिवेष्पनजो
धूमनक्षाक्षाक्षमपोदजाः॥गोपनि॥मदाकीचसन्नेनाक्षयोजनं॥४॥नक्षाकुनोहितासंघ्योव्योमनुष्याद्विसन्निनम।
नानोल्कापातकलुषंकपिल्वार्केन्दुमंडली॥उल्कापातस्वकलुषंपपातमुत्पातइति॥५॥अनग्नीज्वालनेधूमंधूलिवपवनाह
नींनदीतापंजपंस्फोटंमीण्मेवीजशिवंवदेत्।वन्हिंविनाज्वालीधूमंवचाजेनाहितंचेति॥६॥कंपोघत्तेनवैकृत्जेप्रसूनन्दुवराः
ईदपुद्धपनीवेप्पविघुघुष्पविनोहा॥उद्घल्लेनंत्रपशानेतदेववैकृतंविकृतिजावः॥७॥सनोनघुदपानीनीद्धजथेतनपुप्रवाः।
सनपीवाग्निमेहानांनैवप्राक्प्पयोजनं॥त्र्यजःउडुपी॥तघ्योद्धृतनता॥मिति॥८॥गीतवादित्रनिस्वानावनजाघनसूनुपु॥गौयद्वी
स्तादिवस्त्रविमानाद्भुतवीजा॥९॥गन्हनजेत्रतानाणीवीजा॥वदिवादिविासस्पष्टद्धिनपीहानिर्नाशेनघसुनासुता।

ज्यो०

158

ज्यौः॥
१५८

१५८

॥१०॥ नज्जोपघादिसत्वानां वीजा॥ वागमानवौ॥ शीतावाततुष्पानर्वं नर्द्दनं मृगप जितां॥११॥ दिशोधूमीघकानखसाकाराग
हनावला: उच्चैःसर्पोद जातो वृहेमन्ते श्रुतपाजका॥ ॥इतिवानाहसीछिताप्री॥ ॥१२॥ कृष्णाजनसमं व्योमताराली
ल्कापातपिंजनश्हिमवंपातानि लोत्पत्ति र्धिनूपाङ्कुनवीजा॥ हिमपातेनवातोत्पातइति॥ चूर्णे देशमुत्पिंजलो जशाम
कुलोपिंजसूपीतरक्ते श्व जिघपीति विलोचने॥१३॥ श्रीमृगतीङ्गवाखित्रामोशवाजश्च गापजिष्णुवल्लीदलीकुना॥ीच
विकानाः श्रुता: गोमर्म हिष्वि हीवबत्सीमृतो॥ इत्यादिगत्तीङ्गवाखिन्नाः॥१४॥ अर्के दुग्ध हतो जातदेशनासेन पस्सव॥ ख
लूत्पन्नो पदो ष्वापोत्पातानां प्रजवःस्मृतः॥ स्वकीपः स्वकीजपितुस्सदुत्पन्नोपि॥१५॥ अनेकेतूदजेजातेजघुत्पाघुतमतो॥
सूर्येतदातस्यागमेनवलंतेष्वी सेवकानामि वध्रतो:॥ अपने ह्निनोत्पाता: श्यान्तोत्पाताअपि॥ ॥अथपूरवल्वकेतूदर्भमूल
प्रसंगानिगद्यते॥ वसन्तेसुर्मुनीनांतु पुत्रादशतस्नवेत्॥ सानेदाघूपजश्चोपघनधान्यसमाकुला॥ ग्रीष्मेपापोस्मृतुर्विंशः
प्रोक्ता पुत्राघदुष्नवेत्॥ सुतन्तिसर्वतोमेघा: प्रचंडपवनार्द्दिता:॥ प्रासाद्द्रुमगुल्मोस्वनिपतन्तिनसंशय:॥ वैनकुर्वंतिभू
पाला घनंसीपीघ्रतेपुन:॥ वर्णाष्टसुसुदशापुत्रासुरवतु॥॥ स्फवतस्नवोवर्षतिजलदानिर्त्यघना॥॥ पूर्णेतेजलै:॥ सवित्सनोवन॥१॥
सर्वेसुदशापुत्रास्तवन्ति॥ जलपूर्णिता:॥ समघोणिवधान्यानिजापन्तेनात्रसंशयः॥ शानत्कालेसुतानानोस्वतु विंशास्तदुद्नवे॥
सवित्सनोवनाशोष्णीसंप्रजन्तिसमं ततः॥ गोमुख्याः सीदिनश्यन्ति विशेषे॥ चतुःपदा:॥ तत्रवर्षंतिनोमेघाः दुर्भिक्षमपिजायते॥
हेमन्तेतनपावन्हेस्वत्तु विंशास्तदुद्नवे:॥ वन्हिनापस्यतनाज्येहनितालादिदुर्लभं॥ नश्यन्तिशाकलाद्देशा: प्रकामं पनिपी
डिता:॥ अपिवौनत्तपौर्विघादघिव्याधिंतथेवच॥ शिशिरेदरापुत्रासुन्देवतेष्वासमुद्भवो॥ कूनंनवतिदुर्भिक्षंसंग्नहोपि
विनश्यति॥ शतमेकोत्तरं संख्या केतूनां समुदाहृता:॥ सर्वेस्ताष्पितु वीजप्रकीर्तितमिदंमया॥ देवलस्वष्टात्तनरात

केतुनक्षत्रफलान्याह । कृत्तिकारोहिणी सौम्यपूष्णि व्यामध्यमुच्यते ॥ केतवो यत्र दृश्यन्ते नौ द्रात्वे प्येकविंशतिशजदानो
ग्राः यत्र दृश्यन्ते तुर्भिक्षं निर्दिशेत्तदा ॥ मूलान्नेत्र प्रजाः सर्वा मृत्युनानुद्रोगपीडिताः ॥ अश्लेषापित्र्यमूलाग्न्यानि विद्धा दक्षिणापर्वते तु
केतवो यत्र दृश्यन्ते ऽक्षालं किमुतादृशा ॥ सुर्भिक्षं नेममानोगपीसुरुष्णिः सस्यसम्पदः ॥ आर्द्राम्लादीनि चत्वारि णि विद्धा दक्षि
णागतः केतवो यत्र दृश्यन्ते कश्यपेणास्वतुर्दिशा ॥ अनावृष्टिं न पीड्यन्ते प्रजानामतिदानुणाम् ॥ स्वातिर्विशाखा मैत्रं च
मागो दक्षिणापश्चिमाः ॥ केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेन्द्राः पंचविंशतिः ॥ माहेन्द्रेषु च दृष्टेषु लोकानां भिंजयो ध्रुवं ॥ तेदान
जसहस्राणि महीं पिबति शोणितं ॥ ज्येष्ठामूलाच्युदेवत्ये नागाः पश्चिम एव हि ॥ मृत्युजाः केतवः प्रोक्ताः एवत्वानो मुनि
पुंगवेः ॥ मृत्युजेषु च मृत्युः स्यात्प्राणिनां नात्र संशयः ॥ विश्वे सुतिर्धनिष्ठा च नागास्तोत्तन पश्चिमाः ॥ सौम्यजा केतवो
घण्टो मुनिभिः परिकीर्तिताः ॥ सोमजेषु च सस्यानामुत्तमोत्पत्तिरुच्यते ॥ वानुणा चैव नक्षत्रं तथान्नाद्यपदा दजे ॥ केतव
यत्र दृश्यन्ते वानुणा ह्यप एव तु ॥ आग्नेय केतुः श्वेतकेतुः धूमकेतुश्च नीलकाः ॥ अग्निकेतुर्यदा दृश्ये पौबूता स्थिकुतुते महीं
मूलं तदा मानुष्यमासानि तत्र पन्ती हमानुष्याः ॥ धूमकेतुर्यदा दृश्ये लस्यवन्नपामिलज्जा ॥ स हन्ते तान पापानो घात्र ॥
जानेमिंत्रितांनदा घ्या वनामानुष्याः सर्वे पशवः पक्षिणा स्तथा ॥ चतुर्विनानी नूतानां संशयो जायते ध्रुवम् ॥ ॥
अथ वानाहः ॥ ॥ अश्वन्यामश्वकपतिर्जिनाणीष्णुकिनातपार्थिवं हन्जात्र ॥ बहुलासु कलिंगेशनो दिपसून सेनपतिं ॥
आसीननपतिः सौम्ये जलजानी जीवाधिपं तथा द्रासु ॥ आदित्ये श्मकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हति ॥ आश्लेषे कशलौ जोगे पित्र्ये
गपीद्य नाथ मपिनाग्ये ॥ अर्ज्जनपतिकमाप्याम्लेशा वित्रे दंडकाधिपं हति ॥ वित्रीसु कुतुन्त्रे चाधिपस्पमनाः समादिस्येलजः ॥

नो॰

159

कास्मीनककौवोजोन्नपतीप्रातींजनेनमूलः॥इक्ष्वाकुनलकनाथोहन्येतेपदिन वेद्धिशाप्यासु॥मैत्रोपुंग्राधिपतिज्येष्ठाख्य
सार्धलौमवधः॥मूलेपमर्द्दकपतिज्जोलदेवेकाशिपोमना॥॥मतिपोष्येपकार्येनापना॥शिल्पिप्यिवैघान्वेरवदेवनु॥
हन्यात्कैकपनाथपीचनदर्शसिंहसिंहजाधिपवागैनैमिप्पन्नपीकिनानसवा॥॥दिपुष्पद्विमात्क्रमशः॥कृत्वास्तनुद्र
शास्त्रनृनिगमल्लजुनविनसीस्थितःशुक्लः॥उदितोवाप्यतिपृष्ठःशुर्त्तिजसौरव्यावहः॥केतुः॥उक्तविपनीतरूपानशुनक
धूमकेतुरुत्पन्नः॥गगनार्द्धवनीसप्तः॥प्रधानदेशान्विनाशकेदविनाशंप्राक्रलगगा॥नुजानीत्रैलोक्यविनाशनः॥केतुः
इतिश्वेतकुनुदजः॥सेजानन्यवर्त्सपुपुद्धक्रूर॥ना॥जकीलकोधष्ठः॥प्रधानसविवार्त्तिक्रूर॥भुवनदीपश्चन्यःधगो॥
नवत्तपान्नोक्तं॥ ॥अथवानाहसीहितानामुत्पातशान्तिः॥ ॥पुष्पान्नानेन्नपतिः॥कृत्तेवीदेवविनुनोघाल्पी॥नातः
पनतरंपवित्रंसर्वोत्पातान्तकनमस्तिप्रशस्तयन्नपजिसहिनेप्रशस्तवनेमहातीर्थेदेवालयेप्रशस्तस्थानेवापुण्य
स्नानंकर्त्तव्यंनिष्क्रम्यपुनान्नक्रेदेववस्तामात्मजोजकार्येत्राच्याम॥कौवेजीवाक्रत्वावलिदिगीशाधिपाजीवाप्यथलाजः
जतदधिकुसुमैःपुनोहितेनावाहनमंत्रावक्ष्यया॥॥आगधंतुमुनाःसर्वेजत्रपूजानिलाभि॥॥शसोद्धिपानगास्वेवजेक्ता
प्पनजेशजागिनः॥आवाहयेदेवंततःसर्वानिवंत्रजातुनोहितः॥पूजांप्राप्यजासीतिदत्वाशान्तिमहीपतेः॥आवाहितेकृत्वा
पूजांसर्वेशानीनेवसेपुरस्तेसदसत्स्वननिमित्तंपात्राणोस्वप्रविधिनुक्तः॥अपनेहनिप्रजातेसंतानानुपहनन्नथो
क्रगुणैः॥गत्वावणिप्रदेशेस्लोकास्वापजत्रमुनिगीताः॥तस्मिन्मंडलमालिरवकल्पजेन्नत्रमेदिनी॥नानानलाकनवतीस्था
नानैविविधापुनोहितोजयाप्यानैनागान्यजान्स्तनान्पिरूतः॥गंधधोप्पानसस्वेवमुमुनीन्सिद्धांरवविन्जसेत्रामहो
स्वसहलकत्रैःसमुद्रश्चैवमातनः॥स्कंदविश्रुशार्पवलोकपालान्मुनक्षितिजः॥नानाविधैःस्वमोकैःकत्वापस्वाप्यपायाद्धि

स्री॰॥
१५८

१५८

पूजां कुर्यान् ॥ माषौदनमघाद्यैः पिशाचादिति तन्न जघानवाः पूज्याः ॥ अस्त्रीजनाद्यतते तैलैः पितृन्नोमाषोदनैश्चापि ॥ सामजजुर्जि
मुनस्तु निर्गंधैश्च माल्यपुतैः ॥ आम्लेण कवर्जितैर्मुयुने ॥ वार्द्धजेनागात् ॥ सर्वेषां रक्तपत्ताक्षाकान्नूर्ता दिक् दत्वा गंडपश्चिम
नागो कृत्वाग्निं दत्त्वा ॥ अथवा वेदीं अद्य घात्सं तावत्तोन्दी धान्तगर्त्तजौश्चापिलाजानतदधिमधुसिद्धार्थकुसुमनसो धूप ।
गौनोचनीजन तिलाः क्षर्तुजानि मधुकानी ॥ फलानि ॥ सघृत तस्य पाजस स्थवत वसनावान्वितैस्वमंत्रानैः ॥ पश्चिमवेधां पूज्यं
कृत्वा स्नातस्य सा वेदी ॥ तस्य कौ ॥ पुष्ट्यानक कलशान्सितसूतवेष्टितग्रीवान् ॥ सजीनरत्नपल्लवफलपिधानामवस्थाप्य पुष्प
म्याविमिश्रानापूर्णनिं नः सस्नतानीश्च ॥ पुष्पलानद्व्यान्यादध्या कुंगगीतानि ज्योतिष्मती त्रायमाणा ॥ मनःपापहना जिती
जीवा विश्वेश्वनी पाठी समंगी विजयातथा ॥ महौषस हदेवीन पूर्णकोशीशतावरी ॥ अति ष्ठकीशी वृत्त द्वानेपुकुंनेपुवि
न्नसेवाब्राह्मीज स्पौंमजां चैव सर्वबीजानि कौचनौ मंगल्यानि जथालाजैः सर्वेषां घ्यानसास्तथा मत्नानि सर्वगंधास्व विल्ववस
विकंकतौ ॥ प्रशस्तनाम्न्यउंष्णघ्नो हिनापि मंगलानि वाप्रादवानुहै च मेजना पासीहृता पुष्पः ॥ प्रशस्तलग्ना ॥ ततः प्राचीन
ग्नीवमास्तनेन ॥ ततो वृष्णस्य प्रोघस्य चर्म्मनो हितमजयो ॥ सिंहस्याथ व्नतीजांव व्याघ्रस्य ततः पनसूचत्वार्येतानि चर्माणि ॥ तस्यां
वेद्यामुपस्तनेन ॥ सुतेमुहूर्तेसं प्राप्ते पुष्पपुक्ते निशाकनेन ॥ जद्रासनमेकतमेकोनेनितंकन कनलनाम्राणीं जीनतनुनिर्मितं वा
विन्यसं चर्म्मणा ॥ मुपनित्रि विधस्तसो छापो हृषि पादधिकोद्धिपुष्कस्व मांडलिकानन्तनजित्स्य महाराजपाथितो शुक्लः ॥ श्री
तक्षाजेहिना ॥ पीतत्रोपविशेश्चनृः सुमौ ॥ नाः सविवा नपुष्पुष्पदेवजापो ॥ कपुल्ना ॥ नामहत्तः ॥ वीदिनपौ नरत्नप्रघुष्टपुण्याह
विदनिर्घोषैः समदंगर्योपनृत्यन्म द्वलशद्वैहतानिष्टः ॥ अजतन्त्रोमति वसनैर्पुनोहितः ॥ कंवलेन संस्थाप्य ॥ कृतवलिपूजाकलशेन सिंचि

जे०

१६०

श्री:॥

१६०

चेन्मार्षिप्पः पूर्वैः अष्टाविंशत्यष्टशतं वापि कलशापतिमां। अघिक गुणान् यथोक्त नमगतं च मंत्रोक्तमुनिगीतं॥ अर्जयेत जनः स
मुद्दिष्टमाज्यै पापहत्यै पनम। जोमान्तकान् जुदि व्यं वा जल्ले कल्मष्म आगतं अतिषिंचेन्मनुजेन्द्र पुनो हितोतेन मंत्रे॥ मुनात्वा
मनिषिंचंतु जेव सिद्धाः पुनोतनाः। ब्रह्माविष्णुश्च शर्वश्च साध्यसेवमनुद्ग॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ वत्तिष्यग्वनो अ
दितिर्देवमाता वस्वा हा सिद्धि सरस्वती। कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुहूस्तथा। दितिश्च सुरसा श्चैव विनिता कद्रु
व वा दिव पत्न्यास्त्वयानोक्ता देवमातरएव च। सर्वास्त्वामभिषिंचंतु नाच्चाप्सरसां गणाः। नक्षत्राणि मुहूर्ताश्च पक्षा होनात्र सं
ध्ययाः संवत्सरा तिष्ये काश्च कलाः काष्ठाः॥ लवाः सर्वे त्वामभिषिंचंतु कालस्यावयवः शुभाः। एते चान्ये च मुनयो देवव्र
तपराजना॥ सर्वेष्याञ्ते षिंचन्तु सदानाश्च तपोधनाः। वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह। सरितश्च महाभागा नागाः
किंपुरुषास्तथा। वैखानसमहाभागा द्विजा वैहयसास्तथा। सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि च। मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः
क्रतुरंगिराः। भृगुः सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दनः। सनातनश्च दक्षश्च जिगीषव्योऽनलंदनः। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितो जा
बालिकाश्यपौ। दुर्वासा दुर्विनीतश्च कल्पः कात्यायनस्तथा। मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेपो विदूरथः। सर्वसंवर्तकश्चैव
च्यवनोऽत्रिः पराशरः। द्वैपायनो यवक्रीतो देवराजः सहानुजः। पर्वताश्च नयोवल्पः पुतपा तपा जते नानि च अग्नयः पितरः
स्नानाजीमूताः सर्वे दिशो जले। एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्तनाः शुचेः। ते जेष्ठ्या मभिषिंचंतु सर्वोत्पातप्रमर्दनाः। इत्येतेन नयेन
प्रसनोजिः कल्पादितैः समुद्रगोः। कृष्णोऽजिर्ममहानो हिताकुवेन दूदजेः। सम्प्रमंगपाच आपो हिष्ठेति त्र्यच्च ही हिनापवर्ज्ञपुघानीव
ततः स्वपूजां विप्रपूजीता। आनुष्णीव जे सीनाजसप्ता दिनि मिने नातिः पनिजप्त वै जेष्यातयाविदयाद् लं कानागत्वाद्वितीजवे
दीसमुपविशेच्चर्मणोऽसुपनिनाजा। दपानि वै वचर्मतापुपपर्पुमेतानि। दृष्यस्य दृष्यदेश सप्तुरोश्च दृष्यनस्स्वनातिष्या मुपाति

१६०

सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः पनम् । सुखस्थाने जुहूयात्पुनोहितोग्निं तस्मिंस्तिलघृतायेः । तन्न जानंशक्त्र बृहस्पेतिना नाज्ञा ।। नित्यमिति
निर्गिनः ईश्च यजनि र्दिष्टान्यामिनिनिमित्तानि देवविद्भूयात् ।। कृत्वाशेषसमाप्तिं पुनोहितः प्रांजलिर्ब्रूयात् ।। पीतु देवगणाः सर्वे पू
जामादाय पार्थिवात् । सिद्धिं दत्वा सु विपुलं पुनरागमनाय च नृपतिं ततो दैवती पुनाहितं चाग्निं पेद्भनेर्धैहुतिः । अन्नीश्वद्क्षिणां
यान्यथार्धतः सोत्रिज प्रवृतीन् । दत्वा तर्पं प्रजानामाघातस्थानि स्वजपथून् । वैघनमोजेकुजोकृत्वा तन्नदीप्यफ दजे शोपुष्पादि
नार्घ्यफलदं पौष्पाशांतिः पनाप्रोक्ता । अनेनैव प्रयोगेन हस्यपुरस्तन्न पजीन प्रशनमामपवि निर्मुक्तं पत्नीं द्रधिम राजा भुजात् ।।
इति पुष्पस्नानविधिः ।। ।। एतत्प्रसीगाधुक्तं ।। ।। अनिष्टविधंसकनस्य देवस्पानाघनं जत्र विविवमस्ति । तांस्मिन्न शेषे
पि कदापि देशोनश्चल्पमप्यत्र न जनत निष्टं अनिष्टं नाम दैत्य ह दिघ्वंसनकनस्पुनानाः जानास्पानाघ नेमा निष्टं श्रशुत्तं न लवतीति
तुक्तं । अनिष्टः केनि लेनिवे । लक्षुनेश्नाकजी घपो ।। अनिष्टं भूतिकागानेतक्के विन्हे शुत्तेशुत्ते ।। ।। इति सीजेमप्रकाशे श्रीतोत्पात
धिकारः पनि पूर्णः ।। ।। स्वप्नाध्यायमहं वदामि गुरु ।। ब्रोक्तं यथाघे निशायामेद्धान फलप्रदो दृष्टिनयो मासे द्वितीयेतत्तः ।
अन्यस्मिन्त्रिनिरेकाकेनवत्तवेर्नुपते तु ता सो दयेस्वप्ना साद्धश वासने: कुस्मतुत्पिलै हेया विनत्प्रगुरु ।। चप्रोक्तं यथा गुरुवी
ण्य तिल्त्ती यप्र हेरले भ्मवातपि लेश्विन्न याच वृथा स्वप्न इति ।। शैलाम द्विजगोवनस्य ति महीपालाल जानोहा ।। शस्तैस्या जुदि

छा५ तौ त्वगमपगमनं विद्यानुलेपो मृतिः ।। तांबूलं दधि मौक्तिकं च वसनं शंखेन पत्र्वन्दनमाघं मालतिका घनं किलय नृपतो हर्पि
कोंचनं ।। महीपाल लालजः सोधः ।। स्वानोदनं स्वमनातींवशं अग्गम्पागमन मित्यगम्यगमनं ।। जाकानोत्वी कृतो न स्वोध्कवित
दिति ।। सामान्जम हपोशोल्जो घत्रां तः पुष्पवासहामित्युक्त्वाद्घन मित्युक्तेशुत्तं वद्वो ।। वट्वी कुकुटी कोंचीमयूरं यद्युपरप
ति सनलोलन्नते ना पौक्ष्वत्रपीघ्रगदगामिनीम् ।। [illegible] पतिमते ।। मोघ्यौ कुंदपुष्पी च यनं प्रवीदत्ते । स्थितः सौधेसुज्ञातन तिजलधिमः

स्वो॰

सत्तवतिन्जमापालछत्रं विमलमथमान्यपिफली। ध्वजं दीपकलमतिच मंत्रीं जदितदाम नोत्तीर्णं प्राप्नोत्यपि फलितमनोहरितनुर।
जमापालोनृभिपाल:। निर्म्मलछत्रादिकं न: फलमतिप्राप्नोति पुरुषपतिवा। स्वितपुण्यंसर्व्वमिति। शैलप्रसादनानाश्ववरष्णनानोह
तां हिनि। कुमाणां॥ स्वेतपुष्पाणां चगमापोंचितथागति॥ नृपनानाजाः॥३॥ दुग्धं नवं पिवति जोमनुज: सफेनं सोमस्यपानमथवालतेन
मलद्रं। मुण्डे वपासघृत पापसनं वुजिन्जा:। पूर्व्वदत्ते मुनसिसन्जितिपालमौलि:। सोमपानं कल्पनवाप्राप्नोति॥४॥ पादश्ववाहोमू
र्द्धेश्वनन्ना॥ लत्तेतक्रमा:। यतानि पंचसहस्रन्तत: शतसहस्रकीर्त्रेतपादनजा॥ टंककाणां पंचशतां प्रेतवाहुनन्जा॥ लन्पमिति
अपिसहस्रकानीष्पवाम्मां॥ पर्द्धातादिकमिजनोक्त्वात्सा हस्रमिति सिद्धं॥ एतत्संख्याकं धनंप्राप्नोतीति। खशिनछेद:। यन्जी स्नानंउ
धिनेषा॥ च। वानस्त्री॥ तथा संगोनाजस्यप्राप्ति नेववविरूपासंगोनाज्यलात्तस्वधन्यइति। नाज्ञाशिष्ये कश्वखन्ने छेदश्वाशिनसत्तथा।
मना॥ वन्दिदा हस्ववन्दिदा होमहादिषु नृपनानाजाः॥ दुग्धिनालोकनं धन्जीवी॥ वाघविवादनम:। क्षीतिनीनां हपस्त्री॥ गवी
चप्रसवो गृहे। मत्स्यानामाद्रमांसानीपापस्सस्यापिनजा॥ मेघनादश्वमुत्तधोवन्दिदा होमहादिषु। आर्द्रमांसंप्रशस्तं मुण्डमांसप्रश
स्तमिति। खन्नेन[illegible]पिमलिमदिनीजस्तुविप्र: सविधामन्यो विलोसपदिलनतेखज्पलानाज्जजस्व। देवागाव: पितनपतपोलिं
गिनोजह्वदन्ति स्वप्नेनस्पान्तिलनवधृतन्यंगतोमृत्युमुप्रा: — — ना॥ विधांजत्रिज्ञादजोद्भवमिति। देवी देवब्राह्मणा॥ दजोप्न
कथजन्तिनदेवनवतिध्वतालिंगिनोवापि पितनश्वद्विजास्तथा। जह्वदन्तिननाः स्वप्नेतथैववचनूविप्पति॥ इति वृहस्पतिमत॥
तैलघृतस्नानततो नाशमेवेति॥८॥ आम्रे विल्वे सफले सफलीस्यात्स्वप्नेदृष्टेवाकपित्थेत्थयान्जसंगी दंष्ट्री वानरो वाध्नोति
स्वप्ने पंन्नवल्लजातकस्तीतिः। संगी दष्ट्रजादिदंष्ट्रीवानाहादिजपीडयतितस्मान्नोत्तममिति। सुनविप्रगुरुज्ञितीशकोपा
पथचंडालनिशाचनालोकश्मलीनांवनयातितौ कुमानीपतिनिंनोतन मैथुनंयस्सी। चांडालसंगलश्वोनस्य निशाचजनदापन

स्वी॰॥ १६९

१६९

धान्निन्न वस्त्रदुष्ट इति नृपनाराज।।तेनारजसावलोकः।जलुलस्नेनारजसानयूनो हतिसगा।।सनुद्रोत्वलोपसृष्टो जनः।।तत्र विनायकशा

न्तिर्वक्ष्यन्हयान्निपूर्वकाकर्त्तव्या।।अथविनायकशान्तिप्रयोगोलिख्यते।। ।।गणानामधिपत्येन रुद्रेण ब्रह्मणा तथा।नेनेसृष्टोजनस्य

स्वकार्येषुस्वामिनोहति।आरभ्यजैर्गदिनैनुष्टैंसहकत्रावतिष्ठते।व्रजन्नपितथात्मानंमन्यतेनुगतंपरैः।विमानाविफलानंत्तःससीदत्य

तिमित्यतः।तेनोपसृष्टोलभतेननाराज्यंराजनंदनः।कुमारीनभर्त्तारमपत्यंगर्भमंगना।आर्यत्वंनश्रोत्रियस्वनशिष्योध्ययनंन

था।वणिग्लाभंनचाप्नोतिकृषिंचैवकृषीवलाः।स्नापनंतस्यकर्तव्यंपुण्येन्हिविधिपूर्वकं।गौनसर्षपकल्केनसाज्येनोत्सादितस्यच।

सर्वौषधैःसर्वगंधैर्विलिप्तस्यतथा।भद्रासनोपविष्टस्यस्वस्तिवाच्यद्विजाःशुभाः।। ।।याज्ञवल्क्यनात्।। ।।कुष्टंमांसीहरि

द्रेद्वेवचाशैलेजपंचकैः।त्वचाकर्चूरमुस्ता।सर्वौषधिगणःस्मृतः।कुंकुमागुरुकर्पूरंकस्तूरीचंदनंतथा।महासुगंधमित्येतन्नाम

तो जकर्दमं।गोविन्दप्रस्तुतः।। ।।भद्रासनंचतुःकोणं।शीपर्णीकाष्ठनिर्मितं।सुमन्तः।अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्संगाव

ह्रदात्।चर्म[illegible]पानडुहेनकेस्थापयेत्भद्रासनंतथा।याज्ञवल्क्यनात्।।सहस्राक्षंशतधारमृषिभिःपावनंकृतं।तेनत्वामभिषिंचामि

पावमान्यःपुनंतु।भगन्तेवरुणोराजाभगंसूर्योबृहस्पतिः।भगमिन्द्रश्चवायुश्चभगंसप्तर्षयोददुः।यत्तेकेशेषुदौर्भाग्यं

सीमन्तेयच्चमूर्द्धनि।ललाटेकर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नंतुसर्वदा।। ।।याज्ञवल्क्यनात्।चतुर्थप्राकृतिमंत्रैःस्नातस्यादोफलपेषुयानः।याज्ञवल्

क्यनात्।स्नातस्यसार्षपंतैलंस्रुवेनौदुंबरेणच।जुहुयान्मूर्द्धनिकुशान्सव्येनपरिगृह्यच।मितश्चसम्मितश्चैवतथाशालकटंक

टौ।कूष्मांडोराजपुत्रश्चेत्यंतेस्वाहासमन्वितैः।नामभिर्बलिमंत्रैश्चनमस्कारसमन्वितैः।। ।।याज्ञवल्क्यनात्।। ।।बलिगृह्णंत्विमं

देवाआदित्यावसवस्तथा।मरुतोथाश्विनौरुद्राःसुपर्णाःपन्नगाग्रहाः।असुरायातुधानाश्चपिशाचामातृभिःशाकिन्योयक्ष

वेतालायोगिन्यःपूतनाःशिवाः।जृंभकाःसिद्धगंधर्वानागाविद्याधरानगाः।दिक्पालालोकपालाश्चयेचविघ्नविनायकाः।जगत

प १

वा ४

के ५

नं०

162

श्रीः ।
१६२

शान्तिकर्त्तानो व्रतलाघास्व महण्पेशः ॥ मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपंथिनः ॥ सौम्पा सत्वैतुलप्राः सन्तु तथेतासुखावहाः ॥ ॥ नील
जनाजनाः ॥ ॥ दघात तुःपथेषु र्नकुशानाली र्जशार्द्रतः । कृताकृता संडुलीख पललोदनमेव च । मत्स्यान्पकं तथा मांसं समेता वद
वस्तु पुष्पं चित्रं सुगंधं च सुनाञ्च त्रिविघामपि पूर्कं पूनिकापूपीलयैवं द्रतिकालजः । दध्योदनं पाजसं च गुडपिष्टं च मोदकान् । एता
न्सर्वं समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिनः । विनाजकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततो म्बिकां । तत्पुष्पाज विघ्ने च कृतुंडाजधीमहि तन्नो दंती प्र
चोदजात् दित्जनेन विनाजकं सुत्वगापे विघ्न हे । कामममालिन्जे धीमहि तेनो गोनीप्रचोदजात् दित्जनेनी विकीनमस्कुर्जन्ति ततः दूर्वा स
र्षपपुष्पाणां दत्वार्घं पूर्णमंजलिं । रूपं देहि जयं देहि त्वं गीर्भगवति देहि मे । पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे । अनेन मंत्रेण
प्राग्विनाजकप्रार्थनम् । ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः । ब्राह्मणान्भोजजेद्या वस्त्रयुग्मं गुरोरपि । आदित्यस्य सदा पूज्य
तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुजात् । एवं विनाजकं पूज्यं ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति
श्रियमाप्नोत्यनुत्तमान् । विनाजकशान्तिर्याकर्तव्येति मीताजनाजनाः ॥ ॥ इति विनाजकशान्तिः ॥ ॥ अथ व्रतखुतं कथयामि ॥
स्वगात्र हानिं तुत्पातनक्षपुण्यावलोकनं । दोलाधिनो हाणिं दुष्टेनेको व्याघिसपीडनं । चिन्त्रोक्तो विनेचनं ॥ १२ ॥ नत्तेनीसदनमाजेनीपुन
न्तनिजनो मानामुत्पातानां च दर्शनम् दुष्टमिति रूपनानाज ॥ वसो वसनं हसो हसश्च ॥ १३ ॥ पीतस्यामलनक्षगंधवसना वालावपू
लेतु क्षौ विदग्धेजनैः श्वेताच्छादनमाल्पगंधसहिता कान्ता वपू हृत्पथ । स्वप्ने जं मनानां तदीजमपि
वस्त्रापीतगंधाश्च । कृष्णवस्त्राकृष्णगंधाश्चाश्यानक्षवस्त्रा चानक्षगंधाश्च । विचित्रगंधाश्च कान्ताजाजधर्लिंगातीतदामना व्याधि

१६२

घोजायते। आच्छादने वस्त्रे। अन्यत्सुगमं। महिष्योष्ट्रखरैः स्वप्ने यानेशस्तैन कथ्यते। भूमौ पिबति यः पश्येज्ज्वलनं सञ्जिनान्वितं
ज्वालीपश्येत् स सद्यो मान्यवनीति॥१५॥ हस्तिकोन गजशाल जैस्फुलोदस्यते स विजयार्थ सिद्धिमाप्नु॥ ॥इति श्रीजेमङ्गक
शास्त्रगाध्यायः समाप्तः॥ ॥अथ शिवारुतफलं लिख्यते॥ ॥प्राचीनत्राजको वेश्योशिवाथ को मुनिः स्वनः उच्चा
रनायवाउत्पोनाम्यो निर्जनेनिशि क्रोष्टुनिःस्वनः उच्चारनायवाउत्पोनाम्यो निर्जनेनि शिक्रोष्टुनिःस्वनश्च गालशब्दश्च
गालशब्दे जाते वलेमानो वग्नाः पूर्वदिशि दातव्यः। व्युत्क्रमे।।गमननाकार्यं नियासोम्यवाने पुसौम्यं क्रूरवाने क्रूरसौम्यमिति।
केविदुर्वजते॥१॥ सिविमुच्य दिशं वामां प्रयातो पेत्र वायदि शब्दायमाननेवास्युः शिवार्थफलकास्तदा। फेत्कारा स्यगालाः॥ ॥
सुतार्थफलदा इति। सुगमं। नामस्य मध्ये सून्यत्वेन वक्षपानाद्धमहालये। ज्वालामुखी फेत्कुर्वाणा दिग्वा बोद्धप्रदीप्तके आनन्दिक
रे॥ ॥ज्वालामुखी सृगाली॥ प्रदीप्ते दिग्भागे वा। सर्वादिनु शिवा फेफे इति फेत्कुरुते तदा। स्थानस्य नाशमावाप्नोः कथयन्ति निनम्न
नम्र। यदा कदा वित्सनोतिसविदुल्लनगा शिवा। तट्टपेत्त दाते यत्त यत्ता विजलेचनाशनघाउत्तनमा॥५॥ शान्ताकंकुत्तम
ध्यास्य वामा सन्नोति वै शिवा। तथार्थलाभं कुरुते दक्षिणार्थं यत्प्रपुनः। शान्तादिशासमाश्रित्य वामा दिशाद्धं कनोतीति॥६॥
दक्षिणातो वामगतो पथिकस्य शिवा यदि। हके कुरुते कुशलधन घनापि गच्छ गमानिवनानीवतदा। सव सन्नेनाजोद
क्षिणादिशि या जिनोदक्षिणा प्रशस्ता। प्रस्थापितो जस्य वदक्षिणासो शिवा विनावं यदि दक्षिणे न आदित्य पुक्काय दिनोलदा
नौत वेदु वं स्य तसमहीपतित्वमिति। नसा दिशि नवितत्स्योशिवाफे त्कुरुते यदि। तदाता गच्छतः पौथस्यार्थजीवितनाशनं।
पृष्ठे शान्ते प्रदिप्ते प्रप्रतिष्ठे घमकनी शिवा। शब्दायमानामवाप्नोति योमज्जा… जनति घ्रुवम्। शान्त दिग्भागे प्रदीप्त दि
ग्भागे प्रदीप्त दिग्भागे वर्णव्ये पुनत शब्द श्रगाली दुष्टा। आपत्समुद्रे मज्जयति॥ ॥अथ विशेषः॥ प्रत्यक्षमैन्द्रीं गतुखेन्द्र

ॐ

ष्टेस्यात्सोनवाशिवा।तदानिमतसिद्धिःस्यात्सम्यक्पुनर्नागमः।प्रतिभूर्जेष्वदितिसंगंतुष्टृष्णूपदिग्श्रृगालीशवाजमानान्तदेति।
त्तत्पक्षेमासाविलिनेस्य पूर्णाशिवाविरावंपुनुष्यस्यजाम्यां।कनोतिपृष्टृष्वकनोतिनस्यसर्वत्रकानामजिलाप्यसिद्धिकुवेनका
ष्टींप्रतिपः।प्रजातिन्नालामुखीवाजिमुष्टींविनोति।तस्याप्यगस्याजिमतायैसिद्धिःसीशापीस्यात्पुनर्नागमस्व॥इत्यपिवस
न्ताराज॥प्राचापाः समपेनोक्तःप्रजातिपुनतोजदान्नदाश्रृगालीवदतिप्राप्तःशत्रुपनाजपा।कनोनीति।शिवापाजान्नजदोत्त
नेनोत्तोवात्प्रदासदा।मतवंयुप्रदः फे फे हूहूवसुत्तदःस्वनाः।एकादिकाष्टमात्रान्तंमासैलोकैः।शिवानुतम्।भुजेः प्रशान्तैर्विज्ञ
जैप्रदीप्तेत्वमुत्तंबुधैः।प्रशान्तेदिग्त्ताजेघलपान्तकर्मस्याप्रप्रदीप्तेदिग्त्तागेत्तपोघमादिप्रदीप्तकर्मा।पपिप्रशान्तेकर्म
णि।प्रशान्तादिक्प्रशस्ताप्रदीप्तकर्मस्यापि।प्रशान्तेकर्मणि।प्रशान्तादिक्प्रशस्ताप्रदीप्तकर्मणि।प्रदीप्तेव।तपोघमेदी
प्रदिशिप्रदीप्ते।शब्दैःन।हन्तिदेवीजनानि।सर्वार्थापसान्तास्थितासेवत्तजपप्रदात्री॥ ॥इतिवसन्तराजे॥इतिशिवानुत
समाप्तम्॥ ॥अथघोरकफलं॥ ॥वानाहसंहितानुसारेणोच्यते।स्कंधेयांसनीशान्तमगात्रवक्रेतुरंगमस्यज्वालितजप
स्यात्।ललाटवज्रोनिचुजेसत्त्रमेपाल्वाङ्घ्रिपुच्छेज्वालितोपितंगः।आसनीघःपृष्ठे।ज्वालितेदेदीप्यमानेसधूमेसलिलेस
ति।गुदवचन।पुच्छेदेदीप्यमानेचपनाजजोत्तवृति॥दुष्टस्थ।वुविदष्पःकम्पत्वेदोपकान।।नक्तपानामुष्णानिजादिवाप
शजनीरनिशि॥ ॥सुगमी॥प्रखोसुत्तकनोजलैःसक्तन्मूत्रकनोसक्तन्।उपस्थाहेतुत्तीतस्वताध्यमानेपिचक्रगः।वानंवा
नीविष्टामूत्रकृत्नः।अमुत्तःनोदनंकुर्यन्नुविनाकानपीत्रसघूस्वताघमानोपिकुटिलगोसुत्तइति।आनोहतिप्रजोनम्वा
पनास्वप्रतिष्पहिता।वक्रे।दनि।।पार्श्वस्पशन्नास्वःसुत्तप्रदः।अपनमवमवलोकजहेजांकिनानीतिसुलप्रदवस्त्रानाह
निजितिपनोविनजोपपन्नोपात्रान्नगोन्जतुनगोप्रतिहेष्पितंवा।वक्रे।वास्पशातिदनि।।मात्मपार्श्वेजास्वस्थत्तु

श्रीः॥

१६२

१६३

163

विनाश्रूतिनो तुलनमी॥ वाताहमिति लक्ष्व॥ जघानानन्तस्तु न गच्छति पूतिवना॥ समन्निपन्न॥ शंखं॥ नतुं कथयति सिद्धिं संपादित दा
नात्रसं देहः दन्ति॥ विना॥ समन्निपन्न॥ तिष्ठति हि जानन्ववमुं च तिवामतोजः कृत्वाजिति इन्ति॥ पादध्यातेः॥ कंडूजते दन्तिजा॥ संगात्तगीतुं
गेतुनंगः सपदे ददाति॥ इति वसन्तराजे॥ ॥इति श्रीजैमन्त्रकाशे शिवास्वशकुनलज्जा॥ समाप्तं॥ ॥अथ सूतकनिर्णयः॥
जसव्रतविवाहादौ कथं विनासूतकादिकं॥ अनारब्धे तु वै देतन्नारब्धे नास्ति सूतकं॥ विवाहादिषु सर्वत्र तोषु ना॥ जिज्ञसंकल्पो व्रतसत्रजो॰
नान्दीसाद्धं विवाहेतु साद्धे विप्रांघ्रिशोधनम्॥ साद्धनन्तावल्जा॥ ॥विवाहादिषु दानेषु संप्रकल्पितेन्ने जघशौचं पतति तद्दापुनः
पनिवेशनं कानुजित्वा संकल्पितमन्नं त्वालगोत्रीक्षवां॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके॥ काम्येहोदकाचान्नासर्वतिशु
सजसूताः पूर्वसंकल्पितद्रव्येषु तु केपिन दोषतः॥ दानं प्रतिग्रहो वापि जजनैपितत्तर्पणा॥ काम्येहोमत्रभादीन्नानवपजात्रव
त्रैनं॥ साणपादीनि कर्माणि वैश्वदेवाजमष्टकाः॥ आशौचे विनिवर्त्तन्ते कर्त्तव्यास्तदनन्तरं॥ ॥त्रालो॥ अन्नजदपि॥ पूर्वसंकल्पितद्र
व्यंदीजमानं न दुष्यतीति॥ क्रतुनादानेविशेषपुष्कः॥ सर्वत्राशौचे पुण्यमूलफलवणा॥ मधुमांसतिलोष्णघृताजिनशाककाष्ठ
त्र॥ दुग्धादिषु नाशौचं॥ स्वाम्यनुज्ञातं स्वजंगन्नीमादितिस्मृत्यर्थसारमतम्॥ मनीविनपि॥ लवणा॥ मधुमांसे च पुष्पमूलफ
लेषु वा शाककाष्ठतृणेषु अप्सु दधि सर्पिः पयःसु च॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयं ग्रहः॥ पुण्ये पुण्येषु च सर्वेषु नाशौचं मृतसू
तके॥ पक्वं घानादिकं तन्नपजातं॥ अपक्वं तंडुलादि॥ पक्वापक्वान्यनुज्ञानतिजन्नसत्रप्रत्नविषजमितिमिताजनाजा॥ त्रसंगासनि
यसूतकमुच्यते सुद्धेरा॥ विप्रो दशाहयधिकं तद् इति वाघं वपूर्वोत्र वैश्य सूद्रो मासाद्ध देशान्तर इत्य पितुनन्तनसुतरखासेयेखाशौ
नमध्ये निजकुलजविना स्यात्त्रिनात्रं माता त्वपत्जि॥ पर्वाद्धिकषष्ठाहान्ते कनथनवतः शुद्धिनूर्द्धं च सद्यः॥ अजागावो महिष्यश्च
त्रासा॥ चत्रसूतिका॥ दशनात्रे॥ शुद्धातन्मूमिष्ठं तु न नो दोनो नादकस्थापनोपि विशेषः॥ ॥गंथेदजं सावना॥ दिसधानथा

म ७

मास १

जे०

नजस्वलाः॥ तामुल्लानिं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः। धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः।
... गापनिशिष्टे। हस्तां शुलविंशत्या चतुर्नान्विता जा चतुष्कैर्दण्डः। तद्विसहस्रं क्रोशोज्यो जनमेकं चतुःक्रोशी। तत्रैव गंगा नर्मदादी नदी
वर्जयित्वा। गंगा सनस्वती निवा एकरात्रेण जस्वलाः। त्रिरात्रं जमुना घश्च पंचरात्रं समुद्रगा॥ हेमाद्रौ॥ न न दानी ... जो गोदा गंगा जास्त्र पिवि-
घ्यते। इत्यपि। अत्रावे कूपवापीनाम मनपाजोपजो तताम् न जो दुष्टेपि पजसि गनाम न्योगान दुष्पतीत्यपि। उपक्रमणि। चोत्सर्गे घ्रेत क्राज-
तथवना। चैद्रे सूर्योपनागे चनजो दोषो न विद्यते। नदास्वाहिता। पः कपिलस्यैव शो॥ श्लोष्याथ वर्धनः। लोहितापोमघुवाहस्वनदाः सप्त
प्रकीर्तिताः। एतदप्युक्तं एकहाशुध्यते विप्रो योग्निवेदसमन्वितः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः। पाराशरः॥ ॥ अथ बीजा
विजानाति वेदमंगैः समन्वितं। अकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन सूतकी। दक्षः॥ एतच्चान्न परमग्निहोत्रादौ स्वाध्यायादेवव्यवतिष्ठत इति
मिताक्षरायां। मुक्तो विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यतीति। मनुः। जननेप्येवमेवं स्यान्माता-
पित्रोस्तु सूतकमिति। ... मः। सर्वेष्वेवादशाहिकमित्यधमः। पैठीनसिः॥ अनुकुत्राप्यिस्थितः पुत्रः श्रुत्वा पितृविपर्ययं। मुंडनं चोपवासं च
दशाहं सूतकं चरेत्। पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति पैठीनसिस्मरणात्॥
त्रामदेशांतु निपाते तु आदिवासोपवासिनौ। अतीतेन्दे विकर्त्तव्यं त्रेतराजे जयादिवीति। ... ॥ ॥ अथ सगोत्राशौचं। मोह॥
सूतकमध्ये यदि कुटुंबध्यातिनः स्यापवान्ति। नदाविशिष्टैर्दिवसैः शुद्धि॥ अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च। अनिर्गते दश-
हे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति। ... तिः। अत्र ज्ञातिशब्दो वर्त्तते ज्ञातिसगोत्रे सुताननुपितरमिति। विगतां तु विदेशस्थं सनु
ज्ञात्वा ... निर्दशं ... दशनात्र सचैलं ... वेत्रामनाः। पुत्रव्यति निक्त सपिंडादि विष्पजन्मनि नतो केवलं पुत्राच्छुध्यति

शी०॥ १६४

१६४

न्वतिमानवनः। मनोः। दशाहासौ विसपिंडव्यतिरिक्तविषयमेतत्। दशाहासौ विनांतु त्रिमासादर्वाक् त्रिरात्रम्। षण्मासादर्वाक्पक्षि
णी। आगामिवर्त्तमानाहर्युक्ता यानि शिपक्षिणी॥ यमः। नवमादर्वाग्गर्भः अतऊर्ध्वं सघं शुद्धिः। मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षि
णी तथा। अहस्तु नवमीदर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति। वृद्धवशिष्ठः। एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयं। इति मिताक्षरादिपुरंथेषु बृहस्पते
स्तस्थानीं द्विजस्य सूत्पपंचमहायज्ञवतासुद्राणांतु पंचदशाहः। तापाद्ये दविशेष्यमहागिरिनिम्नवधाने महानदीव्यवधानानित्री॥
दिशान्तनाः॥ महानद्यांतरी यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः। वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते॥ बृहस्पतिः। उपमातुर्नाशौचा
न्नुर्नदेशान्तरे मना॥ सवर्णा त्रिरात्रमेव सूतकं। पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्ज्यं द्विजोत्तमः। संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमसुचि
र्भवेत्। मिताक्षरायां। चतुर्थपंचमे वाह्नि सप्तमे दशमे पुनः। क्रमे॥ ब्राह्मणादीनां स्पर्शं कुर्वन्न दोषभाक्। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा
णां क्रमेणेति। चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः स्पर्शो ब्राह्मणस्य तु। पंचमेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु। सप्तमेऽहनि वैश्यस्य विज्ञेयं स्पर्शनं
बुधैः। अंगिराः। स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः। शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रदर्शिति। देवलः॥ ॥दशमेऽह्नि
स्नानं ग्रामाद्बहिः। वस्त्रत्यागः लघीयासीपत्नि वापनं च। दशमेऽहनि प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्म
श्रुनखानि च। देवलः। वपनं चक्रष्णामित्याकीजाजामित्यापूर्वं वः। अनुज्ञाविनां वपनं वापूर्वे अजमघः। अनुपश्चाद्भवन्तीत्य
नुज्ञाविनां लघूनामिति प्रेतकनिष्ठः सर्ववपनं कुर्युरिति। जोनं प्रेतकनीयसामित्याघवलोकनीये। शावे दुःखमनुज्ञाविनःपुत्र
एवेति केचिन्मानन्यन्तो। मिताक्षरायां। गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ। आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्। मातृ
पितृनिश्चाचार्ये ज्येष्ठे भ्रातरि पितृव्ये च पितृवदुपचान इति। निर्णयनिबंधे आचारादर्शे क्रियार्हत्वं पुत्रस्य प्रथमदिवस एवमुं
उने बृहस्पतेः। यः क्रियां कुरुते पुत्रस्सदशाहमुंडनी शेषपुत्र [illegible] तुस्पर्शकर्म॥ सर्वेष्वाशौचमाशौचे मातापित्रोस्तु

नै०

सूतकं ॥ मातुर्द्धो सूतकं प्राकुनुपस्पृश्यपितासुचिः ॥ मनुः ॥ जदि पिता सूतिकां देवत्स्पृतितदा मस्नापि दश दिन पर्जन्यं संगात्स्पृशत्वं ॥ जदि प
त्नीप्रसूता ॥ तार्वाद्दिजः संपश्च संस्पृशति ॥ सूतकं तु जवेत्तस्य जदि विप्रः षडंगवित् ॥ पानाशनः ॥ मातुपुत्रोत्पत्तौ पूर्ववत्तीत्रपूत्सापायानातन्ता
विंशति दिनमात्रं अशौचं स्त्री जने सद्यं वत्स साधानात तथा मासमात्रं सूतिकां पुत्र जननी विंशति मात्रे ॥ स्नातो सर्वकर्मणि ॥ कन्यजा
न्मासेन स्त्री जननीमिति पैठीनसिः ॥ जननादिके जाते पितृ दिनस्पृशतेतदा नाशौचं जातमृते मृतजाते थवा त्रिसद्य स्प
सर्वमाशौचं ॥ प्रथमे षष्ठे दशमे पुत्रोत्पत्तौ सूतिकं दिवसो जातमृते वास पिंडानां दशाहमिति ॥ जत्वोतः ॥ दशाहात्स्पन्ने वाले प्रमीतेत
सर्वांघवे ॥ सावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ वृहन्मनुः ॥ केवनसद्यः शुद्धिं कथयन्ति ॥ नदाग्निहोत्रं विप्राणां जननीनन्त
रेनाभिवर्द्धनात्प्राक् ततो पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं सं पूर्त्तौ सपिंडानामिति मिताक्षरा ॥ अनिवृत्ते दशाहे तु पंचत्वं जदि
गच्छति ॥ दिनत्रयं जी सद्यः शौचं त्वग्निहोत्रार्थं स्पर्शविवर्जयान् ॥ नाभिवर्द्धनोत्तरकाले तु शिशु प्राप ॥ पि जनननिमित्तमाशौचं
मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यः शौचं तु गोत्रिणाम् ॥ वृहस्पति ॥ ॥ इत्यादिवोवजेर्गोत्रि ॥ ॥ सद्यः शुद्धिः पितृमातृसहोदरा ॥ ॥ सो
पूर्णमासो चमितिके विनापद्यात्रथमं दिने तथा षष्ठे दशमे दिने चेति प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ नतिष्ठेत पुनः
कुर्यान्सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ ॥ मार्कंडेयः ॥ षष्ठ्यां रात्रौ जागरणं कार्यं गोत्रजैः पुत्रोजथा [illegible] शिशुः सेन जितः पुरा ॥ तथा मम
पूजें वालो नव्यतां षष्ठिकेन मं [illegible] तिश्रुत्वा ॥ किंच ली स्मृतान्न स्पनिषेधः ॥ तत्र सर्वं प्रतिगमा [illegible] स्मृतान्न तु न [illegible] रं ॥ वृद्धया
ज्ञवल्क्यः ॥ घृतपक्वेन दुष्यतीति ॥ पातेमातु गर्भमासि दिनान्यन्नवोद्धुतं शुचिः ॥ सपिंडसद्यः पुत्रपुष्पास्वानसे तुल्याः [illegible] कृताः स्मृ
ताः ॥ षाण्मासात्प्रसन्नेनेजावद् [illegible] स्रावोत्तवे घदा ॥ तदा मासमैः [illegible] स्तीर्दिवसैः शुद्धिनिष्पत्ते ॥ सद्यः शौचं सपिंडानां गर्भस्य प
तनेसति ॥ प्रजापतिः ॥ ॥ मनीवि विशेषमाह ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्स पिंडाशौचवर्जनं ॥ पाते मातुर्जथा मासं पित्रादी
नां दिनत्रयं ॥ एतत्ती वमषष्ठ्यजोः [illegible] ठिनगर्भपतनविप्राणां ॥ गर्भस्रावे मास तुल्याः ॥ नात्र जं स्त्रीनां स्नानमात्रमेव पुनस्सपति [illegible]

165

सौ०॥
१६५

१६५

वशिष्ठः। जस्तुनर्गौतमेन त्र्यहं चेति निदर्शितं तन्मासत्रयदत्तो ग्वेतव्यं। चातुर्मास्यस्य न्तने गर्भमात्रनाशः स्राव उच्यते। तत्र स्रावे आद्ये
मासत्रये मातुस्त्रिरात्रमाशौचमिति स्मृत्यर्थसारे। पञ्चमे सुत्जोजयमसविनेतूत्नमत्रपः। नाजन्ये तु चतुरात्रं वैश्यजं वाहमेवच अष्टाहेन तु
शूद्रस्य शुद्धिरेष प्रकीर्तिता। उत्तमे ब्राह्मणानां जातानामिति मनोः चोसपिंडसूतके विचान स्मृतिसमुच्चये वाक्यं केचनमन्यन्ते चतुर्थे दशरात्रं
स्यात्पञ्चरात्रमथ पंचमे। षष्ठे नैव त्रिरात्रं स्यादहोरात्रं तु सप्तमे। अष्टमे दिनमेकं स्यान्नवमे प्रहरद्वयं। दशमे स्नानमात्रं स्यादेतत्ज्ञात्रस्य
सूतकं। एतल्लोकविद्विष्टं त्वनातुष्टे जातिमिताजनाजी॥ अनेन सपुत्रेषु जातेषु पतनेषु च। स्यादशाहमहोरात्रं स्वजातो स्वन्यथा
सुत। औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवे
त्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोपविद्धो भ
वेत्सुतः। स्मृतेः। दत्तौ नसततनेप्सातु पुत्रत्वेन परिग्रहः। फलाविति शेषः। ज्येष्ठपुत्रत्वपक्षीं पित्रा मात्रा वा दत्तो दत्तकः। माता
पिता च दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तकः सुतः॥ ॥मनोः॥ अनौरसेषु क्षेत्रजदत्तकादिषु अनौ
रसेषु पुत्रेषु जाता या स्वन्यगतासु वा निवासनाजनिश्चेते तदहमशुद्धिका नार्यां अन्यशब्दः प्रतिलोमव्यतिरिक्तः॥ ॥प्रातिलोम
सिताजाताशौचवालावना। केवलं त्रिरात्रं मावज्जतेन सन्निधिविदेशस्थापेक्षया ज्ञातव्यो। अन्यासितेषु दानेषु पनपन्नीसतेषु च
गोत्रिणा स्नानं शुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेनैव तावति॥ प्रजापतिः॥ अत्र च समानविप्रजे त्रिरात्रेक सूत्रादिप्रतिपादकेषु वाक्येषु सन्निधि
विदेशस्थगुणा सर्ववादगुणा व्यपेक्षया वक्तव्या वेदितव्यतु अकृत्वान्। संवत्सरे व्यतिक्रान्ते सर्वाशौचं विमुक्तिः स्मृतो। तत्तु संपूर्णमाशौचं

मृ॰

१६६

स्मृ॰ ॥
१६५

तत्र प्रसवे एकं नात्रं प्रजायां त्रिरात्रमिति विवेकः ॥ ५

सपत्न्योरव पनस्तनमध्ये प्रसवं सोपजात्स्याप्यहमिति कानि कातः सपिंडो नाम मतिः क्रौतो सोर्वजन्मनिनो तर्वर ॥ पुत्रोत्पत्तौ पितुः स्नानं प्राह
सत्यव्रतो याज्ञकः ॥ जन्मनि सपिंडानाम तिस्रो त्राशौचं नृपस्य दासी दासादिकानां तु स्वामिकाजेस्यि सूतकं स्वस्ये व सूतकं प्रोक्तमधिका
नेव कर्मणाः ॥ स्वामि कादेव्या भिनए व सूतकं आत्माकं मायि कान स्वकीजमेव सूतकं जित्रि जस्याद्वादशोत्य पि ॥ ५ ध नाजा स्पान जात्य
त्यादासी प्रासवि किंत्सकाः शिल्पिना सूपकाना चाः सद्यः शौचं त्र कीर्तिताः ॥ प्रचेताः ॥ नना सीनाजकर्म्माणि शिल्पिनी शिल्पकर्माणि
त्यादिकर्मे ऽप्येवाशौचाभावः ॥ वाग्दानात्प्रागतो नात्रं कन्यायाः सूतकं स्मृतम् ॥ प्रसवे च पितुर्गेहे प्रजायां चैत्रिरात्रकं प्रजायामनर्ता ॥
वाग्दानात्पूर्वं विवाहात्पूर्वं संस्कारात्प्राकृपित्र पक्षे पतिपक्षे त्रिरात्रमेव ॥ तत्र पितुः स्त्रिरात्रमाशौचं तत्र सपिंडादीनामेकरात्रमेव ॥
दासो दासीतथा कन्या सूजते म्रियते यदि ॥ स्वमाशौचं रनेतस्य ऽष्टथक्कुल्या न व्यवस्थिता ॥ त्तद्वं पुत्र गृस वेकेन प्रसूयते जनकस्त्रिदिनैः ॥
आजन्मनस्तु चूडान्तो यत्र कन्या विपद्यते सद्यः सोचं तवलत्र सर्वं वर्णेषु नित्यशः ॥ ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि स्वजातु
केशाशौचं स्यान्मृतके सूतके पिच ॥ ॥ वृद्धमनुः ॥ ॥ इह्वंचवपी व सूक्ष्याशौचं सद्ये व स्नो सायाना ॥ ॥ वातुर्धेप्यो घिक्रान त्वादिनि विहि
ता नाजन्यन्हिमते हस्तद्रात्रौनात्रिर्निवासिनां गोब्राह्मणार्थे प्रेतानां विप्लुतानां न सूतकं प्रेतेनाज निसर्ज्या जेस्य स्पाद्धि प्यजा स्थिताः ॥
मनुः ॥ यदि दिवादाहं दक्षानन्तत्र दर्शनीनावत्तु यदि रात्रौ न दासूर्यादर्जा नावन्न प्रेतस्पर्शिनावद्धि स्त्रिषु प्रेपुति तिर्न नमिस्मैनुक्ता स
र्पं वाभिषि यद्यनात्रोमनतान्नदापन स्मिन्दिने स्नानांजलि पिंडजली नोदकदानम् ॥ सद्यः मनुष्ये जमितिजनदत्तप ज्ञो महीपती
नीनाशौचं हतानां विद्युता तथा ॥ गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ ॥ आदन्ताजन्मतः सद्य आसूतक
मिदं सद्यः स्नातोऽनेस्मिकी ता भूणकत्रायां त्रिरात्रमथ वस्पादाव्रतादेशातः ॥ सर्वेष्पीसमवप्यताद्दशमतः सर्वावनस्यादितः ॥ सेगा

१६५

मेलिमुखं मत्तादपि गृहे घाते न होनात्रकं ॥ अदन्तजाते प्रेते सद्यः ॥ नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति ॥ चूडाकर्म्म अथ मेनृतीयेवा वर्षे सम
जिते । वर्षैकमध्ये कृतचूडस्य मनुः ॥ सप्तजेका हः ॥ दन्तजननाद्‌र्ध्वं प्रथम वर्षिके चूडाकने ॥ पजेन्तमेकाह इति मिताक्षरा ॥ जलतुवरि
कृत्वच नं ऊनद्विवर्षे प्रेते सपिंडानां त्रिरात्रमिति ॥ वत्सीवत्सनचूडाकने ॥ त्रिरात्रे ॥ किंचिन्न्यूने त्रिवर्षे तु मनेसुद्विस्तुते शिकी तथागिना ॥
अहोरात्रं तु नैशिकीतुल्यं वजसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ॥ उपनिते तु विष्णजलस्मिन्ने वाति कालजम् ॥ ॥ इति व्याघ्रपादेनोक्तं ॥ ॥
अनुपनीतमनाः ॥ सुते अतीताशौचं नास्ति स्नानमेव ॥ इदं च वयस्थ तु क्वायोवं सर्वे वर्षामिति स्मृत्यर्थसारे ॥ ऊनद्विवर्षस्य दाहो न कर्त्तव्यः ॥
यदि क्रियमपि दाहः कृतस्तदा त्रिरात्रमशौचम् ऊनद्विवर्षिके प्रेते निदध्युर्बान्धवा वहिः ॥ अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ नास्य का
र्योग्निसंस्कारो नामपि कार्योदकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव तु ॥ यद्यप्यजातचूडोसौ जातदन्तस्य संस्थितः ॥ दाहयि
त्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥ जलदानं ग्निसंस्कारो वचनान्तद्धर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चूडाकर्म वेदितव्यं ॥ बालशिशुकुमाना
॥ विशेषः ॥ आकचूडाकनाः ॥ बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ॥ कुमारस्तु सविज्ञेयो यावन्मौंजीनिबंधनं ॥ शिशोनस्तुजपां प्रोक्तं वा
लस्यावनसंस्मृतं ॥ नजस्वलादि सीस्युर्षस्नात व्यं च कुमारकं ॥ ॥ शातातपः ॥ पतितादीनां प्रायश्चित्ते कृते त्रिरात्रमेव सूतकं ॥ अत्राह
जातवत्स्यः ॥ यार्पंडनास्ति कालेन तर्हि श्वा ॥ कामगादिका ॥ सुतायजआत्मघातिन्योनाशौचोकृत्ताजना ॥ ॥ इति श्रीनेम प्रकारो
सूतकनिर्णयः समाप्तः ॥ ॥ अथ पतितादीनां पापप्रायश्चित्तं च किंचिदपि निगद्यते ॥ ॥ तत्रादौ पापी ॥ ब्रह्महामद्य
पस्तेनतथैव गुरुतल्पगः ॥ एते महापातकिनो यश्चैतैः सह संविशेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अत्रलेपंत्रा लागास्यमुवसो हनानामित्यापस्तं
बः ॥ यन्दानां न ताखौ नादोष्य प्राप्ताहत्ता द्विजाः ॥ अन्योन्यं सुमहत्कुर्वन्तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ कात्यः ॥ आततायिनमायान्तं ब्रह ॥

नं०

167

स्मृ० ॥ १६७

वेदपारगः ॥ जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ मिताक्षरा ॥ आग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च ष
डेते आततायिनः इति ॥ वहूनामेककार्याणां शस्त्राणामेककर्तृणां । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥ मेधातिथिः ॥ अनुमन्तोप
देष्टा च तथा संप्रतिघातकाः ॥ प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आकाशे कानिपात्ले व्यापाराजस्वित्तं नृपकल्पयेत् ॥ पैठीनसिः ॥
अथ वृथा मृते तु न दोषः ॥ अकामाद्वृक्षकासिद्धिजः आत्मानमपि त्यजेत् । तत्रैव तत्र दोषः स्यात्तु पर्यनिकीर्तयेत् ॥ उद्दिश्य कुपितो तूल्वा
तोषितः श्रावयेत्तु नः ॥ तस्मिन्मृते न दोषोस्ति द्वयोस्तु श्रावणे कृते ॥ ॥ विष्णुपुराणे ॥ ॥ साधूकपीलु जंगोऊं तालं खार्जूरं पानस
मामधूत्थं चैव साध्वीकं मैते जंगालिकेन जं । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवं । मधू
त्थं सीरमानिष्टं मैरेयं नालिकेरजं । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ॥ द्वा
दशं तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतं ॥ ॥ पुलस्त्यः ॥ ॥ उक्तो मद्यासवज्जीवौ दृष्टो मकेशराजुनो ॥ इति मद्यनामानि ॥ मधुशब्दो मद्यपर्यायः ॥ १६७
सुरापानं त्वेव तु निषेधवाक्यविनोद्यात् ॥ गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥
मनुः ॥ ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च जायवस्यां द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ इत्यपि ॥ सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा
च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ जमतः ॥ सन्नो वृवति जनोच्चैः सकृज्जप्यं ब्राह्मणादि द्विजैः जेन ज्ञानस्य
सन्नासं स्वतरं गत्या देवजायते । सर्वेषामेव पापानां मदिरापानमुत्तमं । जनसंघोत्ति पापानां जापन्ते तेन सत्वं न सा इत्यपि । नज
स्खलाद्विजात्रैपीवानस्थ्याचाभिगोत्रजाः । एतेपीहननं प्रोक्तं ब्रह्महत्यासमं बुधैः ॥ स्मृतेः ॥ द्वितीयमपि पापिष्ठं चात्रेपीत्युक्तं मनः ॥ निषि
द्धजातिजेनस्य गुरुकर्ष्वेविचवोन्नतौ । न जस्खलामुष्यास्वादः सुरापानसमानि च । वच सा व स्वघातेन मित्रादिपतितो लोकेन साजा
ति ब्राह्मणी यासुरां पिबेत् । इहैव साहुचीं गच्छे शूकराणां पजायते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ नरश्वनन्नमनुष्यस्त्री नृपघेनुहनानां तथा ॥

निन्द्रोपस्पचसर्वेहिसुवर्णस्तेजसम्मितं ॥वापीकूपसहस्रो॥अश्वमेधसतेनच।गवांकोटिप्रदानेनभूमिहर्त्तानशुध्यति॥स्वदत्तांपरदत्तां
वाजोहरेतवसुंधरां॥सविष्टायांकृमिर्भूत्वापच्यतेपितृभिःसह॥नरःपितुःपितृव्यस्यतथामातामहस्यच।जातवल्ल्लरः॥अतद्दानर
मुक्तःकृमिकीटःपतंगकः॥अलिनर्मस्वमत्स्यस्वजायतेपुष्पसस्तुसः।गर्दभःसान्तहन्तस्याश्वीवालवयवल्लभिः॥ ॥ब्रह्मा॥उ
वाच॥ ॥गुरुहन्तास्पदपस्मानानिगो।भ्रस्वाधोधर्मपत्नीत्यक्ताजोन्यत्रकामुकः।हृष्पःपरस्त्रीगमनाज्ज्ञातस्त्रीगमनातिकूं
मित्रस्त्रीगमनात्कोलोत्रास्त्र॥गमनात्कृमिः।कन्यायास्वपुनर्दोतापत्रदानविरूणकः।ब्रास्मणेपुत्रमुत्पाद्यसूद्रःकाण्वकृमिर्ज
वेत्।पनदानोपजोक्ताचर्मछवंलत्ततेननः।असमिद्धाग्निहोतानोजायतेजीर्णनोगिणः।विप्रोःजहतेजसोपहानीस्यान्मंडली
सन्नवेन्नरः।देवद्विजन्मयनक्षत्यांडुनोगीजलोदरी।पानत्पागीन्जासहानीकाकोत्रवतिमानवः।श्वीपापजीवीर्णछःसाधस्तु
कौमानपोषितः।अत्तनपत्तुगंडमालीगुल्मीमृष्टोकत्नोजनः।यान्नवस्त्रापहानीजःपतंगस्यात्मनिश्वितेशाष्याकपक्षानीत्रपः।
कपालीसंपसुच्छे्हन्तसंप्यात॥पितृकावेतनाहीनोमातृहाधःप्रजायते।प्राजापत्यानिकुर्वीतत्रिंशच्छास्त्रविधानतः।व्रतान्ते
कानयेन्नावंसुवर्णोपलसंख्यया।सेतंनरूपमनिंचेवतामपात्रंचपूर्ववत्।पलेस्वतुर्भिर्द्धोन्योवातामपात्रंत्तवेन्नवमितिपूर्ववत्
निष्कहेस्नात्रकर्त्तव्योदेवःस्वीवृसलौघनः।पूर्वरूपेनसंवेष्टपूजयेन्वैविधानतः।नावंद्विजायतोदद्यात्सर्वोपस्करसंयुतां॥वासु
देवजगन्नाथसर्वभूताशयस्थितः।पताकामेवमेगनीमीतानयत्रतारिहनुाइत्युदीजयद्विमाप्यायव्रतपातितुविसर्जयेत्।अन्येनपि
पि यथाशक्तिविप्रेभ्योदक्षिणां।दिशेत्।यस्यघातीचवधिरोनरकान्तेप्रजायते।मूकात्वान्ववयेवैवदंसमानिष्कतिस्मृता।ते
नकार्यविसुध्यर्थंजदिवांद्राजणात्रयं।व्रतान्तेपुस्तकंदद्यात्तोवर्णपलसंयुतम्।बाल॥नवतुर्थंदद्याद्विदेववत्।संयुती

ज्ञे०

168

श्रीः॥ १६८

इमं मंत्रं समुच्चार्य जपेद्वा लक्षाणि विसर्ज्जयेत्। सरस्वती जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदेवते। दुष्कर्मकारिणं पापं पाहि मां परमेश्वरि। बाल
घाती च पुत्रस्तु प्रोमत्तवत्सः प्रजायते। विप्रबाले हते चैव कर्तव्यन्तेन मुद्धये। सन्तानि हर्निवंशस्य कर्तव्यं च यथाविधि। महारुद्रजपं
चैव कार्य जपेत्तु यथाविधि। एकादशैरुद्रैरुद्रास मतिथी पते। एकादशाजिनेनात्रिः कथ्यते तु द्वसंज्ञकः। रुद्रैस्तथैकादशभिर्जिताति
रुद्रप्रकीर्त्तितः। एकादशातिरिक्तेन महारुद्रस्तु कथ्यते। जुहुयाच्च दशांशेन दूर्वाज्याहुतीस्तथा। एकादशसुवर्णानि निष्काद्ध प्रद
तव्या स्वदक्षिणाः। स्नापयेद्दंपती ज सर्वमन्त्रै वरुणदैवतैः। आचार्याय प्रदेया निवस्त्रालंकरणानि च। गोत्र हाल्तिकी चैव वस्त्र
जापत्जं सर्वं च नेत्रा। व्रतान्ते पि मेदिनी दद्यात्गुणं पादं यत्तान तमशास्त्री कृत्वा वाति सानी सपादस्वत्यात्स्या पजद्वशादद्याद्ब्रा
नंयेनुं नोजपे च शतीः द्विजान्। ताज तान जप नोगी स्यादेष्वान्नस्या पि निष्कृतिः। गोसूहिन पामिश्रान्नजलव प्रधानतः।
घृतधेनुप्रदानेन घृतकुंभप्रदानतः। इत्यादिभिः क्रमेणैव जप्यो गः प्रशाम्यति। जंतु पुत्रवियोगस्तु दंपतीनेदनो न वेद्र।
कन्या वैवाहिकं तस्य सुधार्यं विधिनाम्भतम्। श्वशुरे विनिहते चैव वक्रकण्ठः प्रजायते। शतपलानि दद्यात्स वेदनस्य द्विजातये
उच्चे विनिहते चैव जायते विकृतस्वनः। स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात्कर्पूरकं पलं। महिषीघातने चैव खननो मा प्रजायते। निष्क
त्रयस्य नैष्कत्रीसं दद्याद्विनायमाणी। तन्नो निहते चैव जायते ककननाः। दद्यात्त्वमजीयेनुंस तत्पातकशान्तये। सूकरे
निहते चैव दंतुरो जायते नरः। स दद्यात्स विशुद्ध्यर्थं घृतकुंभं सदक्षिणं। हरिणे निहते खंजः स्रृगाले तद्रुपादकः। अश्वे ते न
प्रदातव्यः सौवर्णो निष्कसीमितः। नत्रिणो मृगाणां चमगान्निर्ज्ञन जुम्पति। तिथा वसु शाकनतारु घपन स्वप्रमाप ने
सुनापस्यय दत्नः स्त्रापा जापत्याष्टकं चरेत्। सर्वे नामाः खलाः सप्तर्दद्यात्पापस्य शुद्धये। मद्यपानकः पित्तीस्यात्स दद्यात्स

१६८

पिप्पोधरम्राकनष्णीन नकस्यान्ते जायन्ते विप्र हे महत् । तत्सुवर्णशतं दद्यात्कृत्वा चान्द्रायणत्रयं ॥ नृपहन्ता नकुस्यान्ते
जायते चित्रकुष्टवान् । प्राजापत्यात्रयं कुर्याद्दिर्जनृपबलत्रयं । तिलचौजेवपुत्रुण्योनरः कृकूतिपीडितः । तत्पापशान्त्यै वि
प्राय दद्यात्तैलघटत्रयं । तांबूलहन्ता ॥ दौर्वर्ष्यो तोऽस्तृः । स्वप्रजायते । स दद्यात् ॥ सुवर्णप्रदद्यात्सविद्रुममम् ॥ कुर्यात् । सौगंधिकस्य ह
ना ॥ कुगीधीगऽप्रजायते । सूर्यमेकं पञ्चनीजुजुहुयाज्जातवेदसेऽनीन्हानीवृषुत्तुष्णः खिन्नपाणी ॥ तुजायते । स दद्याद्
स्रा ॥ जेवकास्मीनजपलब्धजम् । विप्रनत्वापहानी वस्त्रनपत्यः प्रजायते । तेन कार्यं विशुद्ध्यर्थं महानुद्रजपादिकं । मृतवत्सः
सोदितिः सर्वविधिनत्तुविधीयते । मित्रजायाभिगमनान्मृतजार्य्यः प्रजायते । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । पितृ
ष्वसाभिगमनाद्दक्षिणांगे व्राणी तवेत् । तेनापि निःष्कृतिः कार्या प्रजादानेन यत्नतः । मातृष्वसाभिगमनाद्दक्षिणांगे व्राणी तवे
त् । तेनापि निःष्कृतिः कार्या प्रजादानेन यत्नतः । मातृष्वसाभिगमने वामांगे व्राणवान्भवेत् । तेनापि निःष्कृतिः कार्या सम्यग्द
सीप्रदानतः । तपस्विनीप्रसंगेन प्रमेहो जायते ध्रुवं । मासं तु रुद्रजपः कार्यो दद्याद्धेन्वं च काञ्चनं । स्वजातीजायागमने जायते
हृद्रणं त्रणः । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । सोत्रिजस्त्रीप्रसंगेन जायते नासिकाभङ्गदुष्टहृत् । प्राप्नोति तस्य विशुद्ध्य
र्थं प्राजापत्यचतुष्टयं । पशुयोनौ च गमनान्मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रत्रयं चैव स दद्यादात्मशुद्धये । ब्राह्मणहन्जते जन्तु
कुमारीगमने नतु । विष्पदस्वैवसर्पा ॥ गजेननपदुष्टक्षत । वेती ॥ मित्रजेदी चवकघातीह केनतु । न्मशु ॥ मेदिनी चौरो वन्हिन
यक्षा निकृन्त । दातु ॥ दक्षिणा ॥ चौरनःप्रहृत्रा ॥ सुतिनिंदकः । गोमांसभक्षिसूत्याचकवलेन द्विजान्तहृत् । एतत्प्राप्ताखिन्नमम
ववन्ध्यतो इत्येकत्रकर्म विपाके । विपाकेनक्रमो ॥ चनोपकृत पापः सप्तवनी । कामात्ताध्याःपतिन्नागागा ब्राह्मणी गवान्तवेत् ।

ज्यो०

169

श्रीः॥ १६९

नीलीवृक्षेतु धवलधात्राााद्ग मिकृमिका॥ अन्त्यजागमने पीडुन्नरहन्तोल्पजीर्णसर्वान्॥ अग्निसादीत्वतीसानी अर्शवान्नोवधात्पुनः॥ अप्र
धीवैधशास्त्रोक्तमन्यथाकुरुतेतु यः॥ अज्ञानादथवालोभात्मनन्नोनक्र पित्तवान्॥ धर्मशास्त्रन लिङ्गेजः॥ आपस्वित्रंददातिवे॥ पञ्चमाााापीध्रुते
कारीस्वस्मृ प्रत्यु पकारानतः॥ वाग्विनोधेगुरोः कन्तुर्त्तवे कृकृदवान्खनः॥ हिकाजीस्वद्विजोत्कीजाघन्यदातातु चिर्त्तवेत्॥ अन्नेद्विजापक्रीय
दिदूषितंछर्दिमापुनशन पाजेसद्विजागावान्तप्पितंमूर्च्छितोन्नवेत्॥ उन्मादवान्परस्वस्पृष्टंजीपानात्पपीपुनः॥ स्वामिनस्वगुरोर्हन्ता
धपस्मारीप्रजायते॥ वातरोगीगुरोःशत्रुर्द्वविप्राथेहानकः॥ विश्वासस्यविप्रदधात्वस्पृशोद्यप्यत्तन्जकः॥ पराच्छिद्रंजंवाङ्मुक्तेप्यन
तीसर्घसंघिष्णु॥ वातरोगीत्रनीपीडीसदामन्त्र्यः॥ प्रजायते॥ स्वसागमनान्मत्त्योवातन्नकीत्तवेत्पुनः॥ रुताग्निनाशकोपस्पदामवा
तमयः खल्लु॥ आहूर्त्तत्राााशिजीनयज्ञतिसूलवान्॥ देवादेगेहन्तेदीचआधानन्तुविमान्ननः॥ गुल्मीस्यादन्त्यजागामीहद्रोगी
पनदुःखदः॥ सुरापोमूत्रकृच्छ्रीस्यादपस्मारीपदानगः॥ कन्यागोघ्नातहेमीस्यान्मेदरोगीदयानिहन्ता॥ उदरव्याधियुक्तस्तुनवेद्गु
र्वंगनागमम्॥ विष्णकरोनक्रपाााशोथीनवतिमानवः॥ स्नुष्पागोवातहृष्णााचान्त्रारोगीतुवैस्यात्॥ गुरुद्वेष्पीद्विजद्वेष्पीगंउमा
त्रालाास्यतु॥ अतिमानादतिक्रोधादपिस्नेहाज्ञयादपि॥ जोधर्मेनिस्वर्त्तजानस्त्वन्यथाकुरुतेनरः॥ सपूपशोाीतवहत्रलीनवंति
मानवः॥ नास्तदन्नंद्विजाथोयपुनोयानप्रजघंती॥ नगंदनीमातृगामीलिंगनाशीनवेद्ध्रुवं॥ योनरोहन्तिवैजन्तुं सकुष्ठरोगी
नवेत्तुसः॥ कुष्ठीलोपीवसततंत्रलहादुष्टकुष्टवान्॥ वसुहत्रीश्वेतकुष्ठीपामावीश्वपनस्वहा॥ सुवर्णहोरी कुनखीव्रालला
दिष्टिदद्रुााः॥ तापेनशीतपित्तंचमलपिलावप्रजायते॥ सर्पोद्भयस्यादतिवसविसर्पोन्नवेन्नरः॥ अग्निदेरोगवादुग्धपाना
त्स्फाटपुतोनवेत्॥ दुर्गोगााागमान्मन्त्रोदुश्चर्मोजायते॥ किलासंघन्तजात्लोपुनोगः॥ पिटकास्युमेसूनिकाःदेवादीनांच

१६९

वस्त्राणि खर्जनोष्ट्रं समुपतः बलीपादोजवति सर्वशुक्लांगए व वा पनस्य व्रतं तेदीवत्राणी कालकसंज्ञकैः कृत्वा मूत्रपुरीषं स्वारो
वैन कुरुते द्विज। गुदं च सीव्यते नित्यं देवेक्षत्यसमेव च। विण्मोद्वयनश्यत्वा येनात्मानं वसमापजेन्। अज्ञातरोगवान्मर्त्यः पूतिगंधिपु
सूचकः। मुख्यरोगी प्रजायेत पुनर्वा वा विघातकृत्। पित्रोस्तु मैथुने वाक्ये कर्णसूलीस्फुणोति जः। विद्यमाने विद्यमाने पनदोर्षेतु कीर्त्ति
जन्। दुर्गंधिनासिको मर्त्यः पिशुनः पापसूचकः। पनस्त्रिजं तुपोदृष्वा नेत्रं ये न जते मुनेः। नेत्ररोगी भवति पन दृष्टि विघातकृत्।
दंपत्योर्मैथुनं दृष्ट्वा नि नीजे तपुनः पुनः। न घने पूप्पवान्मर्त्यः स्त्रिमिना देवदापहो। अज्ञानोपीडितं वन्हाणीपनाज्ञोणान्ते दके न तु अग्रा
चाजे स्पर्शितो रोगी स्युपनार्थं करोति जः। स्तवभ्रूर्णानं त्वेत्सा वबाला हन्ति यथा पुनः। पित्रणीगुरुणा साद्धं स्पर्द्धा वक्षिजते नरेः। व्रद
हाषि श्रद्दधिणोवं घ्या वत्सवियोजनात्। पूर्वसंकल्पवद्दत्तं बलादाहृष्य तत्र पतिता। निर्जिते प हनणाद्धे वजायते पुत्रशोककृता। स्त्रीदस्य
स्त्रीपापपजीवी मातापित्रोस्तु दूषकः। विधवापुंश्चलीपापानुजानो व्राणमर्दान्नुषान्नाज्ञीनं मुष्णानि प्रानानीछन्नजोन्ने पजा
नवेत्। अवमान्य पितृल्लोने मनसापि च विन्नुनीतस्यापसुस्तनजोत्सको टजाजन्ते वान्जजन्म नि। स्वकर्म्मणः पतितोगापुवेन
स्थविनो नवेत्॥ ॥अथ दान॥ ॥दानं दद्याद्धनीकुंतं सर्ववस्तुसदक्षिणां। धेनुं दद्याद्ब्राह्मणं च हेमशृंगादिभूषितां।
अतीसानी स्तुव वर्षानिवृन्हेः प्रतिनिधिं तथा। समेव कं सवत्सं वनी लंगी कृमिकुन्जिकः। पांडुरोगी च दद्याद्धेन जतेन वसुंधरां।
अजीर्णनिजतनाग्नेधाहनं तु सदक्षिणां। सो वर्णगीत्र कुर्वीत वाद्यं दद्याद्धि च नाणः। विष्णुं नक्षत्रं नक्ष पित्नी सोव सौकदलीन्नणां।
जन्मप्रतिनिधिं कृत्वा पकेन्मादद्यात्सदक्षिणाम्। हिनापीन क्षवासांसि पंचाशद्धिजभोजनं। कासी श्वासी च पानत्जासोवसी
वापिनाजती। प्रतिमां गजदां दद्याद्विष्णुवान्हेमसान्नकं। पंचाराद्ब्राह्मणानीतु मिष्टान्नं भोजनं तथा। अनुविः पूत्सहंदद्या।

ग्र०

170

ग्रीग।।
७०

न्मावं चरुर्दिमान्पुनः। पानीजीपाजसंमृज्ञान्नृशार्द्धनांघृतसंप्लुतामृ। मूर्ध्ने दद्याद्दथोन्मादी होमं चतुर्घृतेनवासदसस्पातिमंत्रेण। कानपे
त्रोगशान्तये। पानीत्र्यजीवदासीचवलिं दद्यात्। हापचाप्रतिमां गगननाथस्य सुवर्णस्य च वासनीमृ। अपस्मारी प्रदद्यात्तु वीतनो
गीचसोनत्नीमृ। लक्ष्मीनानाजातं। त्र पश्चुवर्णेन प्रकल्पयेत्। वातनक्री तु गनुडं नाजतं सुप्रपच्छति। ॐ नृसं तीसुवर्णान्ममामव
तीवसूलिनः सहिनाएं घृतं दानं सूलेवाशान्तकोन्तकोऽदावलीतथाग्मानी हिनाएंनुसवघृकं। येनुं प्रमे हिसोवर्णान्मेदतेनोगीनत
पत्तुदधियेनु प्रदद्यात्तु नाजतं ताम्रमेव वा। पलत्र जेत्सा जठनीके वर्नं चस नत्नके। सनत्नीचप्रपच्छेतु सीकीर्नोमं सुनत्न के। ज
पेदप्तुत संख्याका — नुत्रसंहिता। आत्तनोगीवमहिष्यी सोवर्णं धेनुमेव वा। नानाजाण स्पष्ट तिमां दद्याद्धनोगशान्तये। चाद्राप
णींगेंऽमालीविनेत्पेश्रष्टसंख्यका। दद्याद्धनोगशान्त्ये वच्छ्रुदेस्वर्णं वानकैः स्लीपदेवसुवर्णं च पं। चाशाद्विजतोजनं। विद्रधा
वाम्रस्यसोवर्णं वसदन्जिां। गोधपंसुत्राणीदद्यात्पंचाशद्विजतोजनमृ। तगीदनी हिनाएं पंचनत्नी धान्यं तथाव निमृ। उपदंशे लिंगी
दा हिसोवर्णं कननिमितीं। सोवर्णं प्रतिमे वेतुमापाजाशीं कनसावु। वृष्पतं नाजतं शुत्नं हेम संगाविचूर्णिनं। सीध्यापप्रतिमं ताम्रि
न्कीस्यपात्रे पलाष्टके। स्वेतवस्त्रेण संवेष्टित स्मिन्पात्रे निधापयेत्। कुष्टी दद्यात्प्रजत्नेन प्रासावमहिषीं पुनः। उमामाहेश्वर
न्नपंच्व प्यत्नेनाजतेस्थितं। सोवर्णं दधुणाद्याषीतपित्ता हिनाएंपकं। आम्लपित्ती चविस्फोटनागी सोवर्णं कं पुनः। त्ता प्लुनोगेन
त्नव तिस्वर्णं वल्मीकपादके। जुहुयात्फुदनोगेतुसहस्रं त्नीनुसर्पिषा। ञन्नीनत्या सिमं त्रेण उर्पंतपेत्पृचीपठेत्। तीर्थयात्राव
विज्ञातेपंचाशद्विजतोजनं। कर्णनोगेनक्त्रवस्त्रपंचाशद्विजतोजनं। नाणनोगे सुवर्णं चनेत्रनोगेच हाटकमृ। साज्यं दध्यदद्यात्प्रजत्न
नसंपूज्यानिहिवस्टेनवैः। सहस्रैकानजेत्नानमन्जीत्यामिति होमकीमं दद्यष्टौ च वनाणघृतेनाप्यप्लुवन्तथा। उपपन्नधातिजुहुया

७०

निष्कद्वादशकन्तथा।तिमिनेज्जिमहेशस्पसहस्रकलशैःपुनः।स्नानंचकानपेन्नूनमीतिशास्त्रविनिस्वजः।अथान्निवेदमाप्तानुसौवर्सी
गुनुसंस्पर्शेन।पुण्यकेपटलेवापिक्राध्येनक्षेत्रवज्जले।इदंदानंपोनिदोष्येवनुनोगोपशान्त्रजे।शिनोनोगांश्चदद्यात्तुपंचाशाद्विजन्म
जनम्।अर्द्धमस्तकनोगेतुपलार्द्धेनविनिर्मितं।उत्तनापीहितापेनगर्त्तस्रावइदंपुनः।सनीलदृष्टसर्वेश्वीस्वदद्यात्द्विदनरोगके।
इदंदानंपोनिदोष्येकथितंपूर्वसूरिभिः।स्तनजोःपपसोत्तावेजीनंसंतोजजेद्विजान्।साजपंमधुकुसंपुक्तेतदुध्विञ्जेनमाजेजेत्।
स्तनजोःस्फोटनोगेतुशिवजोःपूजनंजवेत्।तिलद्यान्यंचलवा।।दद्यात्तदुपशान्तजेगांचनत्वंगूढगर्तेपंचाशाद्विजत्तोजनम्।
वंघोदद्याद्दिन।।पंस्पसवत्सार्थंखिनीष्पलु।स्वेछेदद्यात्त्रपत्लेनसुवर्णस्यकुवेरकं।अलकापतितेनत्।।भाज्यमन्त्रैसुवसोक्तं।अनु
नक्तेपलंत्रोक्तंपलार्द्धंवतदर्द्धकं।स्वशक्तस्य — स्यापिविपाकेकर्म्म।।ष्पलु।शान्तिकंचनवेन्नित्यंक्रम्मोदेतुविशोष्यत।। ।।इत्याज
त्रकर्म्मविपाके।। ।।प्रसंगादुक्तं।अथकिंपदप्याजनस्विन्नौऊणौकदशवर्णस्यपंचवर्ष्पोधिकस्यच।प्राजनस्विन्नौत्वेज्ञानापित
वत्पःसुहृज्जनः।मनुः।शिनःकपालीध्वजवान्निजाशीकर्म्मवेदयन्।ब्रह्महाद्वादशाद्वानिमितत्तक्षुशुद्धिमवाप्नुयात्।।याज्ञ
वल्क्यात्।। ।।ब्रह्मा।।विधिनाजत्तुगोघ्नोप्यनुगच्छति।सगोहत्याकृतंपापंत्रिभिर्वैर्निष्कृतति।ब्राह्मणार्थेगवार्थेवासद्यःप्राणान्प
रित्यजेत्।मुच्यतेब्रह्महत्यापापागोप्तागोब्राह्मणास्यतु।मनुः।सुनींचघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम्।सुनापोन्यतमंपी
त्वामनाध्या।।शुद्धिमवाप्नुयाति।।याज्ञवल्क्यात्।।संवत्सरंहानननस्वसर्वकामविवर्जितः।बोधादाप।।त्रपंकुर्वन्सुनापोवाविशुध्यति
भूमिप्रदानंपःकुर्यात्सुनापीत्वाद्विजोत्तमः।पुनन्नेवपिवेद्रूपःसंस्कारतस्वविशुध्यति।।संवर्त्तात्।।ब्राह्मणाःस्फोटकष्पाज्जूत
पनसादंष्पस्नोत्रसः।सद्योजातंतुतंपीत्वाब्रह्महंसुद्धोद्विजोत्तमः।पुलस्त्यात्।।प्रमादान्मधमद्युनीसकृत्पीत्वाद्विजोत्तमः।गो
मूत्रपावकाहानोदशनात्व।।शुद्ध्यति।नविष्णुत्पुन।।ात्।।अज्ञानात्तुसुरांपीत्वानेतोविन्मूत्रमववच।पुनःसंस्कारमर्हन्तित्रयोप्

जे०

171

श्रीः॥

१७१

वर्म्मोद्विजातयः॥ ॥याज्ञवल्क्यः॥ ॥सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु। स्वकर्म्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति।
गृहीत्वा मुशलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयं। वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा॥ मनुः॥ अनाख्याय नृपे शुद्धं स्तेनापव्रतमाच
रेत्॥ आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्विप्राय तुष्टिकृत्॥ याज्ञवल्क्यः॥ एतद्वा व्रजमर्मं निर्धैतप्तेजः सखने सार्द्धं मासस्यापोष्णितास्व
पेत्॥ गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुः॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समं वा गुरुतल्पगः॥ गोवधे पाकर्म्म॥ स्यान्ते पृथगोनिः पय
स्विनी॥ याज्ञवल्क्यः॥ नटीशैलूषिकाञ्चैव रजकीवेणुजीविनं॥ गत्वा चांडालीं कुजातां तथा धर्म्मोपजीविनीं॥ कृच्छ्रं जो वत्तथा वेश्या
गच्छेयः काममोहितः॥ तस्य सांतपने कृच्छ्रे त्रिवत्पातकपावनैः॥ शूद्रीं तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्द्धमेव वा॥ गोमूत्रयावकाहा
रो मासार्द्धेन विशुध्यति॥ ब्राह्मणः शूद्रसेविते कथीवित्समुपागते॥ कृच्छ्रं चांद्रायणं तस्य पावनं परमं स्मृतं॥ एतानि संवर्त्तस्मृतिवा
क्यानि प्रमादपनानि॥ वेश्यागमनजं पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः॥ पीत्वा सकृत्सकृत्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकमित्यादि यमोक्तं
मतो ग्रंष्टव्यं॥ गायत्र्यास्तु जपेत्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते॥ पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्र्या
लक्षसप्ततिः॥ गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः॥ स्मृतं त्रिःपञ्चकैः सहस्रागाद्याज्ञवधे पुमान्॥ ब्रह्महत्या
कृतं वापि वत्सं न त्रितयं चरेत्॥ वैश्यहा द्विचरेदेतत् दद्यादेकशतं गवां॥ षण्मासान्शूद्रहाप्येतद्धेनुर्दद्याद्दशापि वा॥ अदुष्टां
स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्॥ मार्जारगोधानकुलमंडूकश्वपतत्रिणः॥ हत्वा पिबेत्त्र्यहं क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्॥ गजे नील
वृषाः पंच शुकवत्सो द्विहायनः॥ खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौंचे त्रिहायनः॥ हंसः श्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखंडिनः॥ भा
सं च हत्वा दद्याद्गां क्रव्यादस्तु वत्सिकाम्॥ अनिधुक्के त्रान्कजाजांगछ्वेचांद्रायणाशिनेन॥ एतत्साकृतदमति पूर्वविप्यजेद्वत्॥
गायत्रीजाप्यनिरतो मुच्यते महतः पापात्॥ गायत्र्याः सहस्रत्रितयं जपेदिति॥ प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः॥ नग्न

१७१

स्नात्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियं । गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् । विप्र
दण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥ देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः । प्रा
यश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ याज्ञवल्क्यात् ॥ प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामना
दिष्टस्य चैव हि । यत्र यत्र तु संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वा जपस्तथा ॥ याज्ञवल्क्यात् ॥ पतिवेत्ता
दीनामपि पातित्यं दानाग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । पतिवेत्ता स विज्ञेयः पतिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ कात्यायनः ॥ पतिवि
त्तिः पतिवेत्ता च नरकं गच्छतो ध्रुवं । अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ । अग्रजे कृतदाराग्निहोत्रे कानेनान्यथा पतेत् । देशान्तर
स्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान् । वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् । अतिवृ
द्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपास्पदान् । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा । कुटलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति । धनवार्धु
षिकं राजसेवकं कर्षकं तथा । प्रोषितं च प्रतीक्षेत वर्षमपि त्वनम् । प्रोषितो यदि नागच्छेदब्दादूर्ध्वं विवाहयेत् । कदाचिदागते तस्मि
न्कृच्छ्रपादं चरञ्छुचिः ॥ मोनेश्वरनिबन्धे ॥ परिवित्तानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वाग्रजाय तेनाग्रजां स्वीकुर्यात् । एवमग्रजापतिरपि
जमो विशेषमाह द्वे कृच्छ्रे परिवित्ते स्यात्कन्यायाः कृच्छ्रमेव च । अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् । इति प्रक्षालितानानी
मोहाद्विचलितानपि । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं पुनरग्निं विशेन्नवेत् । ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् । गृहस्थश्च द्विरात्रं
तु एकाहं जोऽग्निहोत्रवान् । नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । स्यादेतत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् । शृगालमृगमहिषा
जाविकृष्णनकेननकुलमार्जारमूषकप्लवगकाकादिदष्टानामापोष्टी जातिः स्नानं प्राणायाम पंचेति शुनाघ्रातावलीढस्य
नखैर्विलिखितस्य वा । अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम् । नन्नापनम् ॥ बालास्यसव्रस्थवाने । त्रिसंध्यं स्नानम

ॐ

वनेन्। त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी ह्यघोनार्या विशुध्यति ॥ नालिकर्गतनो ज्ञाते व्राणे चोत्पद्यते कृमिः। त्रिरात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिनो व्राणे।

इति तत्र स्वदिश्य व्राणे नृदंशाद्याप्रायश्चित्तानन्तरं ददीत ते चेयम्। शाखादिजनितव्राणेन्वेतदेव श्रहं पञ्चगव्याशनादिकमिति विशेषः।

क्षत्रियादिषु तु प्रतिव्रणं पादपादन्यूनं कल्पनीयमिति मिताक्षरानन्तः। विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम्। वैश्येऽर्धपाद एकस्तु

शूद्रजातिषु शस्यते ॥ इति प्रायश्चित्तविशेषः॥ ॥इति श्रीजैमनकाशीपतिनादीनां प्रायश्चित्तसमाप्तौ॥ ॥अथ

संक्रान्तिकालनिर्णयः॥ ॥तत्र वृद्धवशिष्ठः। अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतिमुखाः। चतस्रो विष्णुपद्यास्तु संक्रान्त्यो द्वादश

स्मृताः। मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। ततोऽपराः॥ संक्रान्तयस्तु विषुवे त्वमर्थे। ज्योतिर्वशिष्ठः। वृषवृश्चिककुंभेषु सिंहे चैव य

दा रविः। एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम्। कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः। षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फ

लैः॥ अजेव संक्रमकालो निमेषादपि स्वल्पतर इति दीर्घकाले साध्यकर्मस्विंगत्वमस्य कथमिति तत्राकीर्जायानी स एव। संक्रान्तिसमयः

सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः। तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिका इति। एतत्तु सामान्येन सकलसंक्रान्तिजा॥ संक्रान्त

पूर्वोत्तरकालस्य पावित्र्यं प्रथयति। विशेषस्तु वचनान्तरेभ्योऽवगन्तव्यः। तथा च वृद्धवसिष्ठः। अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणा-

यने। त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः। वर्त्तमाने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति। तत्र संनिहितनाडीनां विंशतेः

पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं। अत एव वसिष्ठो जाबालः। संनिहितानामत्यासन्नाः पुण्यतमा इति सन्निधिविशेषः सूचितो। एतदु

क्तं भवति। सर्वत्रापि त्रिंशन्नाड्यः षोडशैव त्रिंशन्नाड्यः पुण्यकालः। षडविंशे एवाष्टविंशमेव। षडविंशत्यापि दशादि

उपरितनः कालः पुण्यतरः। तत्रापि सन्निहितकालः पुण्यतरः। तत्रापि सन्निहितः पुण्यतम इति। एवं च सकलवचनविरोध

परिहारोऽवगन्तव्यः। वृद्धवसिष्ठः। वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश। तथा। पुण्यायां विष्णुपद्यां तु प्रागूर्ध्वमपि षोडश। तथा।

श्रीः॥ १७२

१७२

१७२

षोडशीत्यतीतानागतेष्वनुक्तास्तु नाडिका गम्येः॥ तद्विष्णुपदजने विष्णौ वर्तमाने तथा विधौ। षडशीतिमुखे चैव व्यतीते चोत्त
रायणे॥ वर्तमाने विष्णौ मध्यदृत्यर्थः॥ सत्यव्रतमपि॥ ॥मध्ये विष्णुवति दाने विष्णुपदे ददन्ति॥ अयने वा दो षडशीतिमुखे तीते तथा
दगयने च रूति फलम्। ज्योतिर्वसिष्ठः॥ अहः संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं। संक्रमस्तु निशीथे स्यात्पश्चात्रमाः पूर्वपश्चिमाः सं
क्रान्तिकाले विज्ञेया स्नानदानादिकं बुधैः॥ वृद्धवसिष्ठः॥ अह्नि संक्रमे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं। रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्द्धं स्ना
नदानयोः द्विती जार्द्धयां ख्यातः॥ स्मृतिचंद्रिकाकारेण॥ अथवर्हितमपि दिनार्द्धमेव पुण्यं न तु सन्निहितरात्रिगतानाड्यः पुण्या
इत्यर्थ इति॥ ॥एतदप्युक्तं। रात्रौ संक्रमणे पुण्यमित्येतद्वाक्यं॥ न तात्पर्यमर्थं च त्यजति स्नानं। नापि वाक्यान्तरम्॥ प्रत्युत
विपरीतार्थद्योतकं वाक्यमपि। ज्ञापकं सन्निहितानाड्यस्ताः पुण्यतमा इति॥ किंच। राहुदर्शने संक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्ना
नदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु चेति। रात्रावपि स्नानादौ विधिकानात्॥ सन्निहितरात्रिगतनाडीपतित्वात् स्मृतिचंद्रिकाकारेण॥ तावान्
अर्धे संक्रान्तिरादौ जननपनदृति स्मृतिचंद्रिकाकारेण॥ आदौ नवाप्नोति स्वकं सर्वे क्रान्तिपुण्यं जपते। अजनन दजन्यति निक्रस
क्रान्ते रात्रिगतायां दिन एव संक्रान्तिकृत्यानि यानादित्यजनेनग्रंथेन। रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः इति प्रसवः।
दिने संक्रान्तिकृत्यानि घा यत्कृत्यं वचनं तु वसिष्ठमुदाहृतीत स्मिन्नेव प्रकरणे॥ अर्द्धेनात्रादयस्तस्मिन्मध्यान्हस्थापनं क्रिय
र्द्धे संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं॥ पूर्वत्रैव दक्षिणे रात्रौ तु यदा संक्रमणं रवेः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटावि
ति॥ अत्रापि दिन एवं कर्तव्यं न रात्रावित्यर्थमन्यत्प्रतीयते। दिनस्यापि पुण्यकालत्वप्रतिपादनत्वेनाप्युपपत्तेः॥ दस्याद
र्थः॥ अहः संक्रमात्तु हः पुण्यकालः। रात्र्यर्द्धे रात्रादयश्चेदपरान्हो। पित्र्यर्द्धे रात्रे चेद्दिनद्वयं। चैवेत्यपि पुः पूर्वान्हेपीति
अत्रापि। रात्रौ सन्निहितानाड्य इत्यनुसंधेयं॥ मकरकर्क मुक्त्वा मकरकर्कटावितिस्मिन॥ तर्हि तत्र कथमित्या

नं०

१७३

सं०॥ ७३

कोनजाजामिदमुपतिष्ठते। अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परे ति त्रापि विशेषो जाबिन्यालने। मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्याद्
अंशुमालिनः। प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः। कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः। प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं
परेऽहनीति। झषो मकरं कार्मुकं धनुः पूर्वतः पूर्वदिने। तथा वृद्धगार्ग्यः॥ ॥यदास्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः। प्रदोषे वार्धरा
त्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि। अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविरिति। अत्रापि कर्के पूर्व
तन्नृविंशतिघटिका मध्यकालः मकरे च परे विंशतिघटिका मकरस्य पुण्यपतनमित्येव। अत एव पुण्यपतनपूर्वकालसन्निहित
पूर्वदिनकालः पुण्यपतनपरकालसन्निहितः परदिनकालश्च कर्कटमकरयोः स्नानदानादिषु ग्राह्यः सन्निहितपूर्वपरकालासंभ
वे॥ ॥इति श्रीसोमप्रकाशे संक्रान्तिनिर्णयः समाप्तः॥ ॥अथ श्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥तत्र याज्ञवल्क्यः॥
अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्। द्रव्यं ब्राह्मणसम्प्रतिपादनार्थे। गजच्छायाजदन्दुपितृदेवत्य इति वचनेन पनि
लाप्पितावशादेन पुगादिव्रजनीनां महाणां॥ ॥मार्कण्डेयपुराणे॥ ॥विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने। विषुवे
विसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रके। श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने। जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया। हारीतः
तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्। पात्रं ब्राह्मणमासाद्य श्राद्धं विधीयते॥ इति कूर्मपुराणे॥ अमावाष्टकास्तिस्रः पौष्य
मासादिषु त्रिषु। तिस्रः स्वास्त्वष्टकाः पुण्याः माघी पंचदशी तथा। त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु वै विशेषतः। तस्य पाकश्राद्धकालानि
त्यान्यत्रोत्क्रामनीप्सितः। नैमित्तिकं तु कर्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा। काम्यानि चैव श्रा
द्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु। अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकं। संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि। नक्षत्रेषु च सर्वे
षु कार्यं काम्यं विशेषतः इति। मनुः। सहस्रगुणितं दानं तेषु ग्रहणादिषु कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादितिथ

१२३

न्तेपुराणे। मत्स्यपुराणे॥ ॥यतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं। श्राद्धं साधारणानां नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। अयने विषु
वे युग्मे सामान्येवार्कसंक्रमे। अमावास्याष्टकाजीवरूपपक्षेविशेषतः। आर्द्रामघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे गजच्छायाव्य
तीपाते वृष्टिवैधृतिवासरे। विशाखासु पुनर्मार्गे पुत्रे तथोत्सवे महालये। ब्रह्मपुराणे॥ ॥श्राद्धं देयमुशन्ति ह मासि मासि पुरुपेऽजसे
पौर्णमासे पित्रे श्राद्धं कर्तव्यं मृगगोचरे। नित्यं श्राद्धं विधेयं वै मनुष्यैर्निह गीयते। वृद्धिश्राद्धं च कर्तव्यं जातकर्मादिकेषु यः।
कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच च। पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते। नित्यश्राद्धमहः कन्यागोचरे क्रान्तिकादि
गोचरे क्रान्तिकादितत्रतत्र तत्र योगे श्राद्धं शातातपः। नवोदके नवान्नेन गृहप्रच्छादने तथा। पितरः स्पृहयन्त्यन्नं वर्षा
सु च मघासु च। विष्णुधर्मोत्तरे॥ अन्नं पंचतथा श्राद्धं विज्ञेयं नाहुदर्शने। व्रीहिपाकेन कर्तव्यं यवपाकेन पार्थिव। नतावचो
महानाज विना श्राद्धं कथंचन। व्रीहिपाकेन जाव पाके नेतीर्थं चूतलन्नातो तिलती ते। तेन तदुपलजितो कालेश्राद्धं क
र्तव्यं। श्राद्धमकृत्वा तु तौ नूनं व्रीहियवौ नाद्यौ नत्तनाणी पावित्यर्थः। पितामहः। अमावास्या व्यतीपात पौर्णमास्य
का सु च। विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते। विष्णुधर्मोत्तरे। आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमं कार्तिकस्य तु। यत्पुंसा
श्रीतदा कुर्यात्सोश्वमेधफलं लभेत्। निर्दोषं यजति सर्वोत्मा तस्मिन्काले जनार्दनः। तत्र श्राद्धं मघानन्तं नात्र कार्या विचारणा॥
॥ ॥ब्रह्मपुराणे॥ ॥नांदीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ। पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वरनाटवचनं यथा। यस्मिन्दर्शान्तम
से सूर्यः कन्यां गच्छति। स तन्मास पौर्णमास्यां ताद्रपद्यां श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः। घृतं यद्वमिति वीप्सा जातस्यश्राद्धस्यावश्यक
तोक्ता नांदीमुखशब्देनात्र अपि तामहात्परे त्रयो विवक्षिताः। एतद्वचनान्तरमेव यजेः सुः पितामहाद्दूर्ध्वं ते स्युर्नांदीमुखा
स्तथः। प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मंगली जाजत स्रुतशतिब्रह्मपुराणेऽनिधानात्। अत्र च पितामहशब्देन प्रपितामहो विवक्षितः।

पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु प्रजावंतः सुखेधिनः। ते तु नांदी
मुखा नांदी समृद्धिनिति कथ्यत इति ।। ब्रह्मपुराणे ।। एवं वृद्धिश्राद्धं प्रकर्तव्यं गोत्र पितामहात्पने प्पीनांदीमुखत्वानि यानान्। कन्या कांतु
द्वितीयायांतु नी ज्ञात्वांतु वैदिनः। पश्चान् नक्षत्राश्च तुर्थ्यांतु पंचम्यां शोभनात्सुतान्। षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः। अ
ष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा। स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु। एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान्।
द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च। ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः। प्रजन्ते च स्या जैः शस्त्रैः हतानां। इत्यादीस्तु
विनिर्दिष्टा विपुलान्मनसः प्रियान्। श्राद्धदः पंचदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुते। वीदिनसावक्रान्। कुप्यत्वत्रपुसीसादि।। ।।मार्क
ण्डेयपुराणे।। ।।कृत्तिकासु पितॄनर्च्य स्वर्गमाप्नोति मानवः। अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां व्रजेत्। सौर्यमाद्रीश्च
चाप्नोति क्षेत्रादित्ये पुनर्वसौ। पुष्ये तु पुष्टिमाप्नोति सर्वैश्लेषासु च व नात्सुतान्। मघासु स्वजने श्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च। प्रदानशी
लो भवति सापत्यश्चोत्तरासु वै। प्रयाति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः। रूपं पुष्कलं चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात्। वाणिज्यलाभं स्वा
तौ तु विशाखासु सुतकामदः। कुर्वतां चानुराधासु ददच्चक्रप्रवर्तिनी। आधिपत्यं च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम्। आप्याषाढासु च यशः प्रा
प्नोत्युत्तरासु विशोकता। श्रवणे तु शुभांल्लोकान् धनिष्ठासु धनं महत्। वेदवित्त्वं ज्ञातिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे। अजाविकं प्रो
ष्ठपदे विंदेत्प्रज्ञां तथोत्तरे। रेवतीषु तथा कुप्यमाश्विनीषु तुरंगमान्। श्राद्धं कुर्वंस्तथाप्नोति तत्र याम्ये वा पुत्रुत्तमं। तस्मात्काम्या
नि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्वविद्। अवश्यं वर्त्तनं प्रपातिकृतानां तु। मत्स्ये। कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु तेषु सोऽद्धवत्फलमीनिर्दिष्टं मे
नादिषु योगेषु तद्वत्फलमश्नुते।। बृहस्पतिः। आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयं। सर्वान्कामान्श्रियं ज्ञानं विद्यां धनमायुर्जय

175

श्रीः।।
७४

७४

क्रमम्॥ मृताहादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकल्पने फलं। ववादिकरणोष्वेव प्रकर्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्ष-
शतानि च। नंदन्ति पितरस्तस्य स्वर्गे विमानवरमास्थिताः। तावन्तमेव कालं हि श्राद्धकर्तुस्तदा फलं॥ ब्रह्मपुराणे॥ सूक्ष्मां गामनकं पुष्पाणि चतु-
र्थी जायते तदा। सद्यस्ता श्राद्धकृद्भिर्न प्रोक्ता तो जायते मृत तदा ततत्वे तेषु श्राद्धकालेषु अमावास्या तावन्निनीयते॥ तत्र साग्निके पूर्वे नि-
ती तुल्यत्वान्वाधानदिने अमावास्याश्राद्धं कर्तव्यं। तथा च श्रुतिः॥ न ह्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते तदुत्तरमहर्देवान्यजन्ते पितृभ्य एव तद्य-
ज्ञं क्रियते यजमानः पतनुत इति। अत एव बोधायनः॥ यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षीयमाना तदैव श्राद्धमाव-
नेन्नृ। चतुर्दश्यां चतुर्यामे मामावास्या न दृश्यते। स्वो भूते प्रतिपद्यत्र भूतेक्कयादि की क्रियेति। कात्यायनः॥ पिंडान्वाहार्यकं पितृयज्ञा-
नन्तरं क्रियमाणं दर्शश्राद्धं तत्क्षीणे राजनि चंद्रे वासरस्य तृतीयांशे प्रतिसंध्यासमीपे तद्दिने सायाह्ने जीते कर्तव्यमित्यर्थः। चैत्रम-
जकालस्य चतुर्दश्यष्टमप्रहरादिकोमावास्या सप्तमप्रहरपर्यंतः॥ तदाह हस एव। अष्टमेंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावा-
स्यायाष्टमेंशे च पुनः किल भवेदणुरिति। निरग्निके तु अपराह्नव्यापिनी सैव ग्राह्या तदाह शातातपः॥ दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्व-
णं तत्प्रकीर्तितम्। अपराह्ने पितॄणां तु तत्र दानं प्रशस्यते॥ इति अमावास्या प्रकृत्य बोधायनः। यस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव
दृश्यते। अपराह्ने तु या तस्यां पिंडानां करणं। अपराह्नः पितॄणां तु या पराह्नानुयायिनी। सा कार्या पितृकार्ये तु न पूर्वा साह्नानुयापि-
नीति। मन्त्रभूतावि श्राममावास्यां मोहादज्ञानतोपि वा। श्राद्धकर्माणि ये कुर्युस्तेषां मासं त्रहीयत इति। कात्यायनहृष्ट्वाजिनि-
वचनात् दुत्तरदिन एवापराह्नव्याप्तौ। पूर्वेद्युर्दिनद्वयेप्यपराह्नव्याप्तौ न स्यात् तिथि द्वैधिमं तत्र नो॥ सत्त्वाद्वैधपर्ये ह-
दा हिंसेति वाक्यादुत्तरैव ग्राह्या यदा दिनद्वयेप्यपराह्नैकदेशयोगस्तदा साम्ये धिकापराह्नैकदेशयोगिनी सा ग्राह्या तदुक्तं
मत्स्ये तन्नो। अपराह्नद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत्। तत्रान्त्या महत्त्वात्पौ निर्णयः पितृकर्माणीति। शिवराघवसंवादे

नि०

पि अल्पापरान्हेऽन्याज्यास्यासाध्यासाजाधिकालवेदिति। दिनद्वये पि तुल्ये एकदेशव्याप्तौ कदेशव्याप्तौ खर्वे दर्पे वा कजानि सोजः॥
अत एव हरिवंशपुराणवादेपि अमावास्यानुजाहिसापराह्णद्वये समव्याप्तेपू र्वपिनाहृङ्गो साम्येपि चपरा स्मृता स्मृत्यन्तरे ति।
तिथ्यो न्तजे सिनीवालीतिथि र्देवा कुहूर्मता। साम्येपि च कुहूर्न तेनावेद वेदांगवेदिनीनि तिजदातु दिनद्वये प्यपराह्णसंबंध
नृहिताव देत्तनाकार्यातदाह धावाले। अपराह्ण द्वयाव्याप्तीज दिदर्शतिथिनूपश्राहितान्ने: सिनीवालीति तन्न्याद: कुहू
म्रतेति श्रादिराहुत्वात्स्त्री शूद्रजोगे हार्जश्रुत एव लोगाणिः। सिनीवाली द्विजे: कार्या साग्निकै: पितृकर्मणि। स्त्रीशूद्रैः स्त्रीति:
शूद्रैः कुहू: कार्या तथा वाग्निकैर्द्विजैरिति। जानि च नूतविद्धाऽमावास्याप्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा। पित्र्ये कर्मणि विज्ञेया ह्या
नै०॥ २७५
कुतपकालिकी नित्यादीनि हानीतादिवचनानि तान्यपि दिनद्वयेऽपराह्णत्वाभावे ज्ञातव्यानि। अह्नस्त्वष्टमो मुहूर्त्तः कु
तपः तदुक्तं मत्स्यपुराणे। अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दशपंच च सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः। अष्टमे भास्करो य
स्मान्मंदी भवति सर्वदा तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यते। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं। मुहूर्त्तपंचकं ह्ये
तत्स्वधाभवनमिष्यते इति गोभिलः कुतपो दर्शितः आपस्तंबेन। कुतपाद्यान्मुहूर्त्तान्वै त्रीनूर्ध्वं चान्यतो नरः। सकालः कुतप
स्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयमिति। बृहस्पतिवचनं जत्र मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपिचेद्भवेत् तदानीमुत्तमं ज्ञेयं पूर्वशेषं
तु पूर्ववदिति। तत्र ग्रामतत्वानंदानतर्पणादि विष्णवे॥ ॥इत्यमावास्याकालनिर्णयः॥ ॥अथाष्टकानिर्णयः॥ ॥
तास्वश्च शुक्लप्रतिपदादिमार्गशीर्षादिमासचतुष्टयकृष्णाष्टम्या तथा च सेन नकः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां
मष्टमीष्वष्टकाः इति। अष्टकासाद्यानि शुक्लप्रतिपदादिनाद्रपदकृष्णाष्टम्या मध्यवर्षकः। अत एवोक्तं पद्मपुराणे। पितृति
सत्यवती त्रंतिप्रौष्ठपद्यष्टकायां तु यः पितृलोके तु विख्याता सा चाचार्याः अक्षयं ददाति नित्यं सर्वकामफलप्रदेति। शुक्लपक्षादिपौष्या

२७५

दिमासत्र पक्षस्याष्टम्यस्तिस्र एवाष्टकास्त्वेतपतिगृहीताः॥ कूर्मपुराणे॥ अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौष्यमासादिषु त्रिषु तिस्रवाष्टकाः
पुण्या माघी पंचदशी तथेति विष्णुधर्मोत्तरे तु मार्गशीर्षादिमासत्रपक्षस्याष्टमीनां तेसृणामेवाष्टकात्वकं अग्रहायण्याः परतिस्रो
नोकृष्णाति स्रोष्टकातथेति अग्रहायणी मार्गशीर्षपूर्णिमा अष्टकोत्तनास्वनवम्योत्वष्टकाइत्युच्यन्ते तत्पूर्वसप्तम्यस्तपू
र्वेद्युरित्युच्यते एतास्वतियजस्साद्धकालेषु गणिता विष्णुस्मृतौ अमावास्यास्तिस्रोष्टकास्तिस्रोत्वष्टकास्तिस्रः पूर्वेद्युरितितिस्र
इत्यन्यपञ्जोपलक्षणा॥ एतासु श्राद्धकरणादोषो निहितो वायुपुराणे॥ जस्येनेप्रतिगच्छन्नष्टकालिमानोन्नतपूजितामोघस्तस्य
नवेल्लाकोल्लास्यैवास्य विनश्यति दिवौकसां पितॄणां जान्ति नृपच्छान्यपदापि नभूति॥ ॥इति श्रीजैमप्रकाशे समयनिरूपणे
ज्योतिष्टकानिरूपणं॥ ॥अथ वृद्धिश्राद्धकालनिरूपणं॥ ॥तत्र ब्रह्माण्डपुराणे॥ कर्मण्यपथास्तु यदपि कर्माङ्गं यच्चाति
रोत्तने। जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च। पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेत्प्रधिपूर्वकं। जाबालिः नत्रो ह्याहुत्वा तिष्ठासु
मेसलावैधमोञ्जणोः पुत्रजन्म वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्। अत्र वृषोत्सर्गः काम्योग्रह्यते विष्णुपुराणे। कन्यापु
त्रविवाहेषु प्रवेशेन च वेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा। सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नान्दी
मुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही इति। पुत्रस्य मुखदर्शने। पुत्रजन्मनीत्यर्थः। वृद्धगार्ग्यः॥ अग्न्याधानादिके चैव
पूर्वे विप्रान्नतो। वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आसमग्न हो तथेति। मृतावायुरेवा मत्स्यपुराणे॥ नानिल्वानुपिनृ नृधृद्धिकर्म
वैदिकमाचरेत्। पानास्करः। निषेधकाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। जेर्णपुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कलमिति। सो
मयागे आयानाग्निहोत्रादिकर्मणामुपलक्षणा। एवमन्तेनैव वैदिककर्मपात्रे तदा वृद्धौ वास्तु यदि कश्राद्धप्राप्तोव

जे०

176

श्रीः॥
७६

पवादमहद्दोगपरिशिष्टे कातज्जाजनन्मसहस्रघानि कर्म्माणि क्रियंते कर्म्मकानि लिः प्रतिप्रयोगं नैमाप्युभोनत्साद्धमेव
चाजेष्वपुनः क्रियमाणेपुनर्वृद्धिश्राद्धं वृत्तिस्थानि पनिगणितानि ते नैव। आधाने होमजोस्वैव वैश्वदेवे तथैव च। बालिकर्म्माणि
दर्शे विपोर्णमासे तथैव च। नवयज्ञे च यज्ञस्याव वदन्त्येवं मनीषिणः॥ एकमेव तत्तवेद्धाद्धमेतेषुन पृथक्पृथक्॥ जिष्णुप्रथमग्र्
जागेपि तद्वृद्धिश्राद्धं तान्याह स एवानाष्टकासु नवेश्राद्धं वश्राद्धे श्राद्धमिष्यते॥ जशोष्यन्तीजातकर्म्मप्रोषितागतकर्म्मे
सु श्राद्धं दशोदिश्राद्धे श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं च स एव वेदनावर्त्माष्विर्जासत्तोप्रसवादर्ध्यागपद्विहितेकर्म्मतत्तोष्यन्तीकर्म्मजातप्र
सिद्धं। प्रोषितस्यजामान्तरेगतस्य स्वगृहागमने जन्मद्धि हितं कर्म्मेतत्प्रोषितागनकर्म्म अत्र जातकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधश्छंदो
गमात्रविषयः। पूर्व्वोदाहृतवचनेषु जातकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधश्छंदोगमात्रविषयः। पूर्व्वोदाहृतवचनेषु जातकर्म्मणिवृ
द्धिश्राद्धविधानात्॥ जानितु जातकर्म्मादीनि स्वकालातिपत्तिवशाच्चौलादिनासहैकस्मिन्दिने क्रियन्ते। तत्रैकमेकं वृद्धिश्राद्धं
कर्त्तव्यमित्याह स एवागणशः क्रियमाणेतु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव तुवेश्राद्धमादौ न पृथगादिष्विति। इदं च वृद्धिश्राद्धं
मातृवर्गसमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तदुक्तं शातातपेन। अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा। अत्र मातुः पितृकृश्राद्धमन्यत्र पति
नासह। मातृवर्गपितृवर्गो मातामहवर्गस्याद्यानां का तृत्ते दमाहो वसिष्ठः पूर्व्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्म्माहि पैतृकं तथा। उत्तरेद्युः
प्रकुर्व्वीत मातामहगणस्य तु। एतत्समर्थविषयं असमर्थविषये तु वृद्धशातातपः। पृथग्दिनेष्वशक्तस्वेदेकस्मिन्पूर्व्ववासरे
श्राद्धत्रयं तु कुर्व्वीत वैश्वदेवं च तांत्रिकं। एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां तेषां कालस्तेनैवानुष्ठानमहा स एव पूर्व्वाह्णे मातृ
कं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा। ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति॥ एतेष्वपि पूर्व्वाह्णादिकालेष्वेतेषां पृथगनुष्ठा
नासंभवेत्याह मनुः। अलाभे भिन्नकल्पानां नांदीश्राद्धत्रयं बुधः। पूर्व्वेद्युर्वैप्रकुर्व्वीत पूर्व्वाह्णे मातृपूर्व्वकं॥ मितिवैश्वदेवं च तांत्रिकं

७६

मिति शातातपवचनमप्यस्मिन्नेव पक्षेऽनुवर्तिष्यते ॥ कालस्त्वेतेत्रासंतवान् ॥ ॥ इति श्राद्धकालनिर्णयः ॥ ॥ अथ कृष्णप
क्षसाध्यकालनिर्णयः ॥ ॥ तत्र सर्वेषु कृष्णपक्षेषु द्रव्यब्राह्मणसंपत्त्यनुसारेण चतुर्दशीवर्जितासु प्रतिपदादितिथिषु पंचम्यु
दिषु चैकस्मिन्दिने वा श्राद्धं कर्तव्यं । कात्यायनादिभिस्तथाभिधानात् तत्र वाजसनेयसूत्रे कात्यायनः । अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्ध्वं
वा चतुर्थ्या यद्दहः संपद्येतेति अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे चतुर्थ्यादूर्ध्वं पंचम्यादिषु वा यस्मिन्नहनि श्राद्धद्र
व्यसंपत्तिस्तस्मिन्नेकस्मिन्नहनि वा श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ गौतमोपि । अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पंचमीप्रभृति वापरपक्ष
स्य यथाश्राद्धं सर्वस्मिन्वा द्रव्यदेशब्राह्मणसंनिधाने वा कालनियमः शक्तितः इति । अत्रामावास्याग्रहणं प्राशस्त्यातिशयप्रतिपादनार्थं
तथा च निगमः । अपरपक्षे यद्दहः संपद्येतामावास्यां विशेषेणेति ॥ याज्ञवल्क्यः । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । शा
स्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इति ॥ शस्त्रेण हतानां चतुर्दश्यामा ॥ नीमन ॥ हेतुः सोऽमुपलभ्या ॥ स तु कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज
यित्वा चतुर्दशीं साध्यप्रतिहास्तिथयो यथेतानतथेतना । उद्वंसाद्धमवमावश्यकं श्राद्धे नापि नापरपक्षमतिक्रामेदिति का
त्यायनवचनात् ॥ ॥ इति कृष्णपक्षसाध्यकालनिर्णयः ॥ ॥ अथ भाद्रपदापरपक्षसाध्यकालनिर्णयः ॥ ॥
अत्र यद्यप्यपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतेत्यादिभिः सामान्यवचनैर्भाद्रपदापरपक्षोपि गृहीत एव तथापि तस्य प्राशस्त्यातिशयप्रति
पादनार्थं तद्वाक्यम् ॥ प्रत्यब्दं वा यतिः पंचम्यूर्ध्वं तु नवापि दशम्यूर्ध्वं ततो यतिमघासु कार्यं तु तत्रापि श्राद्धानां जयन्ती शतिप्रोक्तपक्ष्या
परपक्षे गुरुश्राद्धप्रदानार्थं पुराणादिषु पृथग्ग्रहणं कृतं । तत्र विष्णुधर्मोत्तरे उत्तरादयनाद्राजन्सूर्ये स्याद्दक्षिणायनं ।
जाम्यायने चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे । प्रोष्ठपद्योऽपरः पक्षः स्तत्रापि च विशेषतः । प्रतिदिनं भाद्रपदमासं वद्यकृष्णपक्षः सा
याजनिः नक्तस्यापस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः । कन्यागतान्वितः स्वेत्यात्मकालः साध्यकर्मणि । अत्र कन्यागतिसूर्यस्य

नि०

177

श्राद्धकालस्यात्यन्तं प्राशस्त्यमुच्यते॥ न तु कन्यागतत्वाभावे श्राद्धकालो न भवतीति। अत एवाह स एव। पुनः कन्यागते सूर्ये पुनाप
पक्षस्तृ पंचमः कन्यास्थार्के विन्दितः पक्षः सोत्यैतीपुत्रपठ्यते इति। जामोपि आपा ऽीमवर्धिंकृत्वा पक्षः पक्षः पंचमो भवेन्। तत्र श्रा
द्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थेर्केपि च भवेन्न वेति। अत्र तिथि षोडशकं युक्त प्रतिपदात्तहस्य नाद्यो। तथा च देवलः। अहृ षोडशकं पक्षनुयुक्त प्रति
पदा सह। चंद्रक्षयाविशेषे॥ मापि दर्शातिमिकाम्यते ति। पक्षमध्ये कस्मिंश्चिदप्यन्हि कन्यार्के कान्तो सर्वोपि॥ पक्षः प्रशस्तइत्याह॥
वृद्धमनुः॥ मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्। पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धे तत्र विधीयते। अपमपन पक्षो महालयसंज्ञ
कः तदाह मनुः॥ नभः स्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः। स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाकृतस्तथा। अस्य महालयस्य श्राद्धस्य फ
लमाह काष्र्णाजिनिः॥ पुत्रमायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा। प्राप्नोति पंचमे दत्वा श्राद्धं कामांश्च पुष्कलान्। श्राद्धाकरणे दोष
उक्तस्तेनैव। प्रेतार्ध्यं वै वहिं सति पंचमं यो व्यतिक्रमेत्। तस्मान्नातिक्रमे द्विद्वान् पंचमे पैतृकं विधिं नागरखंडे। आषाढ्याः पंचमे
पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति। शाकेनापि यदि क्रोपि सोन्यजलमुपैष्यति। ब्रह्मपुराणे॥ सूर्ये कन्यांगते कुर्याद्यः श्राद्धं यो न गृहाश्र
मी। धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडया। प्रतिपदादिषु दर्शान्तासु तिथिषु दिने महालयश्राद्धकरणासमर्थं प्रति ब्रह्मपुरा
णे। अश्वयुक् कृष्णपक्षे च श्राद्धं कार्यं दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा। त्रिभागहीनं पक्षः त्रत्राद्यास्त्वतस्तिथयः स्त्वतु दशीवितिर्पंचहीनं तदुक्त्य
तस्य पक्षत्रिभागहीनता एवं दशम्यादिपक्षस्य त्रिभागता। अष्टम्यादिपक्षस्यार्धता। अष्टक्याएषु पंचम्यादिपक्षेषु चतुर्दशी
वर्जनस्य वक्ष्यमाणत्वात्। नित्यसम्भवनाच पितृथाप्यपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दत्त्वं पंचम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि सद्यो स्मिन्वेति। एतेषु
पक्षेष्वसक्तस्य कस्मिन्दिने वा महालयश्राद्धं कुर्यात्॥ अत एव नागरखंडे॥ आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे।
जवे श्राद्धं न नः कुर्यात् कस्मिन्नपि वासरे। तस्य संवत्सरं यावत् सम्युमवि नो ध्रुवमिति। अस्मिन्पक्षे वर्ज्यं ज्योत्याह गार्ग्य जैमनी

७१

दापौत्तागेवदिनेत्रयोदश्यां द्विजन्मसु। एष्वश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयादिति। नंदाः प्रतिपत्स्यष्ठेकादश्यः। त्रिजन्मानि
आश्रेषदशमे कोनविंशपत्तिस्थानाः॥ सप्तजन्मनो॥ तानो जोमोत्रयोदश्यां नंदाकृगुमघासुच। पिंडदानं मृदा स्नानं न कुर्यो तिलतर्प
णं॥ वृद्धगार्ग्यः॥ प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा। जत्तु श्राद्धं न कुर्वीत सपुत्रो विनश्यति॥ प्रजापत्यं तो हिणी॥ पौष्णं रेव
ती॥ पित्र्यर्क्षं मघा॥ प्रतिपदादितिथिषु प्रतिदिनं श्राद्धकरणे॥ पूर्वोक्तं नंदादयो न वर्ज्याः इत्याह॥ कार्ष्णाजिनिः॥ नक्षत्रस्यापि
नेपक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने। नैव नंदादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशीति। जत्तु प्रतिपत्प्रभृति तिथ्येकां वर्ज्यित्वा चतुर्दशीमिति
जानत्व त्यजनापनपन्नतिथिषु चतुर्दश्यां श्राद्धानहतान्निषिद्धानंतदपनपन्नान्नविष्यं जं महालये प्रतिपदादिपक्ष व्याप्ति
कपक्षविषयं च उदाहृत कार्ष्णाजिनिवचनविरोधात्॥ अस्मिन्नपनपक्षे जालन्नातीतस्यां श्राद्धकरणे॥ महत्पुलमित्युक्तं॥
मत्स्यपुराणे॥ ॥नरत्ती पितृपक्षे तु महतीपति कीर्तिता। तस्यां श्राद्धं कृतं येन सगयाश्राद्धकृद्भवेत्॥ अश्राद्धकरणे॥ महत्
पुलमित्युक्तं॥ ॥ब्रह्माण्डपुराणे॥ आश्वयुज्यां च मे पक्षे गजाम घाष्टमी स्मृतः। त्रयोदशी गजच्छाया यागया तु त्यपेत्तुपेन्नक
पुराणे॥ सन्न्यासिनो प्याहिका दिपुत्रः कुर्याच्चधार्तितिथि॥ महालये तु जध्रीद्धं द्वादश्यां पार्थि॥ वियाने नकत्नेदौ॥ तथा च वायु
समवश्यं कलेवौ॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे॥ साद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम। पौषमासीतथा माघी सावर्णी च
न्यपोत्तम। प्रौष्ठपद्यामतीतो नंतथा कृष्णत्रयोदशी॥ एतानि साद्धकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः। श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो
नरकं प्रतिपद्यते॥ अस्य च श्राद्धस्य प्राशस्त्यमाह॥ मनुः॥ जत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीं तु। तदप्यनजनमेव स्या

ने०

178

श्रौ०॥ २८

वर्षासु च मघासु च। विष्णुः। अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्काले ऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मा
त्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुंजरस्य वेति। यमः। गाथास्तु पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुरा
विदः। अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु चेति। शंखः। पिता पितामहस्तथैव
प्रपितामहः। जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव। मधुमांसेन पयसा पायसेन वा। एष दास्यति नः श्राद्धं वर्षासु च म
घासु च। अत्र त्रयोदशी यदास्वयणात्। त्रयोदशी योगाभावेपि मघासाद्धं कर्त्तव्यं। तथा च वायुपुराणे॥ मघासु कुर्वन् श्राद्धानि
सर्वान्कामानवाप्नुयात्। प्रत्यक्षमर्चितास्तेन तत्त्ववेति पितरः सदा। माघाश्राद्धं च यः कुर्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु। पितास्तस्य
तुष्यन्ति सन्ततिस्थान्नपालवेत्। एतेनैव तु योगेन वर्षपानमुपानहौ। यो ददाति मघाश्राद्धे भोजनेन विशेषतः। त्रयोदशी सम
न्वासप्तकल्पान्ति पितरो नोऽपयेति। यत्तु [illegible]॥ मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति। संक्रान्त्युपवासं च चंद्रसूर्यग्रह
तिथेति वचनं। तत्पिण्डकः श्राद्धविषयं। अत एव तद्विष्णुपुराणे॥ संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन च नान्नतामघासौ पिण्ड
दत्तेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति। तस्य ज्येष्ठपुत्रवता पिण्डकं मघाश्राद्धं कर्त्तव्यमिति। याज्ञवल्क्यः। यद्ददाति गजाश्वस्वस
र्वमानन्त्यमश्नुते। तथा। वर्षासु त्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः। प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीं। प्राप्य श्राद्धं प्रक
र्त्तव्यं मधुना पायसेन चेति॥ ॥[illegible]॥ ॥यो वासौ वद्धिपेद्धे हे त्रत्यहं स्वात्म विक्रयान्। श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैसैर्द्रव्यै
सुसंचितैः। त्रयोदश्यां विशेषेण वर्षासु च मघासु च। नास्मात्परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र विद्यते। यद्द्वसाक्षात्पितरो ग्रह्णन्त्य
मृतमन्नाद्यमिति। पुत्र वद्धह स्थेवन सपीसाद्धं न कर्त्तव्यमित्युक्तं याति दृहस्पतिना। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नराः॥

२८

पैतृकं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥ ॥वामनपुराणे॥ ॥त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। तेष्वपतेत्सोपवासाश्चैके
क्षिद्रूपजनक्षजे ॥नागरखंडे॥ जो वा प्रतिनतो मुक्तिपितृस्तिः सहचात्मनः। अ संतानस्य वपत्तस्य श्राद्धं प्रोक्तात्रयोदशी। संतानयुक्तोजः
कुर्यात्तस्य वंशात्रयोदशी न वेन्नातत्रैव अपच प्रवर्त्तितजः श्राद्धं त्रयोदश्यां कनिष्पति कन्यासंस्थे सहस्रांसौ तस्य श्राद्धं शसंज्ञजः। इति शापेन
देवानां निषेधे जन्महानिथिः। ततः प्रवर्त्तिनेतस्यां क्रियते श्राद्धमुत्तमं। जः प्रमादेन कुर्वीत तस्य स्पार्द्धं श्रसंज्ञजः। एतत्त्रयोदशीश्राद्ध
वंशोच्छेदस्य कारणं। एतत्पूर्वोक्तं त्रयोदशीश्राद्धं माहात्म्यावि ष्यजकृ हितुक देवताराग पत्रूपी। रवौ श्राद्धं निषेधे सत्यपि पुत्रवत्कृ हस्थ
निति कर्तव्यतान हितं पितृदेशेन त्राप्ताणा सीतपो॥ मवश्यं कर्तव्यं। तथा चोक्तं॥ पूर्वोदाहृतवचनानंतरं नागरखंडे रवौ अतः
श्राद्धं विना दर्शेन तद्दिने मघ्यपापसं। खड्गमांसं कालशाकं मासं व श्रीनस संच तस्य नावपिदा नयं जीनोदनमनुत्तमं। तस्मिन्क
हनि विप्रेत्यः पितृणां तु ष्टजेन पेति। अतः पूर्वोक्ता श्राद्धसंज्ञजन्नूपाद्धोष्पात्र। एतत्त्राप्ता। तोजन पितृवर्गमत्रे द्दिशेन न
कर्तव्यो। किंतु मातामहवर्गोद्दिशेनापि अत एवा कार्ष्णाजिनिः। श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्। अतत्प्राप्तत्रजेस्य
स्युः प्रजा हिंसीतिनेगजामिति॥ मत्स्यपुराणेपि। नैद्धे त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान्पुत्रसुतायुष्ये। एकस्यैव न कुर्यात्सपार्श्वे। तु समा
तनेन। जः पुत्रवान्सुतायुष्ये त्रयोदशीश्राद्धं नैकस्य एकस्यै पितृवर्गस्य न तु कुर्यात्॥ किंतु पार्वणे। पर्वणोपमावास्यायां क्रियमाणी
न च श्राद्धं तत्तुल्यं पण्डे पत्नी श्राद्धं तादितन्यर्थः। अपन पन्न चतुर्दश्यां शास्त्रहतादीनामेव श्राद्धं कर्तव्यं नान्येषां। अत एव नाग
रखंडे। प्रतिपत्प्रभृति ह्येके वर्जयित्वा चतुर्दशीम्। शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते॥ ब्रह्मपुराणे॥ प्राजेनाशकश
स्त्राग्निविषाद्यैर्घनिनीतया। चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तत्तृप्त्यर्थमितिनिश्चयः॥ ॥नागरखंडे॥ अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्यु

ने०

179

श्रीः॥

७८

७८

यथा पिता ॥ उपसर्गो विद्युतानां च विषमृत्युमुपेयुषां ॥ वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ॥ सर्पव्याघ्र एतानां च मृतस्य
बंधनेन च ॥ साद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां न चाधिपेति ॥ अपमृत्युनकालमृत्युः ॥ आत्मत्याजनसामेवमृत्युनित्यर्थः ॥ उपसर्गो
भूतमहामारिकृता पीडा ॥ [illegible] ॥ युवानः स्युः हे यस्मृतास्तेषां अदपपेत्र ॥ शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीं ॥ मनीषिः
विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ॥ चतुर्दश्यां क्रिया कार्या येषां मृत्युर्विगर्हितः ॥ विषादिकृताघातो येषां सत्रिनेतथा
क्रमप्रवेताः ॥ ब्राह्मणो हा ॥ लोहाघेर्घियुद्ध ॥ ला विषादिभिः नपि दंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्त्रा ॥ चतुर्दशीति ॥ आदिशब्देन तद्भृगु
पतनादयो गृह्यन्ते ॥ ये तु शास्त्रस्यनुज्ञया जलाग्निप्रवेशादिना मृताः ॥ तेषां चतुर्दश्यां साद्धं न कर्तव्यं ॥ अत एव [illegible] ॥
जलाग्निस्यां विपन्नानां सन्न्यासे वा गृहे पथिः ॥ साद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्ज्यो जित्वा चतुर्दशीं ॥ मिति जलाग्निमृहा ॥ विद्विपनिग् ॥ शी
तद्भृगुपतनादिमनः ॥ हेतूपलक्ष ॥ अर्थं यानि तु पूर्वोदाहृतवचनानि तान्यवैयमना ॥ विषजानि ॥ एवं च पतिमनः ॥ नन्दनेश
स्त्रविहिताग्निप्रवेशेन मृतामीश्री ॥ मपि चतुर्दश्यां श्राद्धं न कर्तव्यं ॥ आहवेषु विपन्नानां जलाग्निर्भृगुपतिनां चतु
र्दश्यां न वेत्यूजा अमावास्यां कामिकी तिदेवीपुना ॥ वचनात् ॥ द्वंद्वसाद्धं पितुन्न पैकोदिष्टविधिनैव कर्तव्यं ॥ तदाह [illegible]
चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिंडीकरणा ॥ त्परं ॥ एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तच्छस्त्रघातिन इति ॥ [illegible] ॥ समत्वमागतस्यापि
पितुः शस्त्रहतस्य तु ॥ एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये ॥ समत्वमागतस्य कृतसपिंडीकरणस्य ॥ अत्र शस्त्रहतग्रहणं
विषयपूर्निगृहीतपूर्वोक्तजलाग्न्यादिमरणा ॥ हेतूपलक्षणार्थं ॥ मनुः ॥ एकपिंडीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥ सपिंडीक
रणाद् ऊर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीमिति ॥ अत्र केचिदेवमाहुः ॥ यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यत्र वसन्तकाले ब्राह्मण ॥ स्यैवा
ग्न्याधानं ब्राह्मणस्य वसंतकाल एवाग्न्याधानमित्युक्तनियम ॥ अत्रापि शस्त्रहतानां ॥ जत्रियादीनां च वसन्ते आधा

नेविधानाद्वचतुन्नयत उत्तंच निगमः॥ अत्र तु प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकैव वर्ज्या पिला चतुर्दशी॥ शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदी-
यत इति याज्ञवल्क्यः॥ वचनं तु यदस्तु शस्त्रहतानामेव चतुर्दश्यामिति निगमः॥ शस्त्रहतानां चतुर्दश्यामेवेतु न निगमदिना
न्नने ण्वपि सामान्यवचनग्राह्यस्थापनपन्नश्राद्धं स्वबाधकत्वात्तेन निवर्त्यं पित्वा तु मशक्यत्वात्॥ आह वेसुविपन्नानीजल
ग्निस्त्रंगु पातिनां॥ चतुर्दश्यांपील वेत्पूजा ह्यमावास्यांतु काम्यिकीति॥ देवीपुराणावचनेन शस्त्रहतानां दिनीतनेपि प्येकमेव श्राद्धं विघ्न
नाव्र पूजाश्राद्धं अमावास्यागनहा॥ तिथ्यन्तनो पलन्त्या॥ जो यजक्रियि श्राद्धफलकामः॥ सतस्यातिथौ शस्त्रहतामुद्देशेन श्राद्धं
कुपोदित्यर्थः॥ यदि पित्रादिषु त्रिष्वेकशस्त्रहतस्तदेकमेकोद्दिष्टं कार्यं॥ यदि द्वौ शस्त्रहतौ तदेकोद्दिष्टद्वयं कार्यं॥ तथावस्मृत
यदि पित्रादयस्त्रयोपि शस्त्रहतास्तदात्रयाणां च पार्वणं श्राद्धं कर्तव्यो॥ त
न्त्रेण॥ एकस्मिन्नह्नि चेद्बहूनामेकोद्दिष्टविधिरिति॥ यदि पित्रादयस्त्रयोपि शस्त्राद्धतास्तदात्रयाणां एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्यात् शस्त्रघातिनां॥ पित्रादयः शस्त्रजाजस्य
दाह प्रचेताः॥ चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणेऽकृते॥ एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्याच्छस्त्रघातिनां॥ पित्रादयः शस्त्रजाजस्य... आस्मिन्नन्नादपदापन पञ्चत्वेन विलम्ब तिवचेनमह
शस्त्रघातस्य त्वनुक्रमात्॥ सत्यं तेपार्वणं॥ कुर्यादादिकानि पृथक् पृथगिति॥ अस्मिन्नेव तिथौ तत् श्राद्धं कर्तव्यं॥ तदाह यमः॥ हंसे वर्षासु कन्यास्थे शा-
कश्राद्धं करणीयं॥ आश्विने तु शुक्ले पञ्चम्यन्ताषुतिथिषु कस्यांचित्तिथौ तत्श्राद्धं कर्तव्यं॥ तदाह यमः॥ हंसे सूर्ये॥ एतस्मिन्नपि काले कर्तुं विघ्नाद्यावद्यनाद्धश्विके सैप्रे
केनापि महेवस्ततः पञ्चम्यां नान्तनेदशमावुदयनापिपञ्चपां॥ हंसे सूर्ये॥ एतस्मिन्नपि... आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा॥ तावच्छ्राद्धस्य का-
तिपर्वतेष्वपि दिनेषु कस्मिंश्चिद्दिने कर्तव्यं तथा च ब्रह्मपुराणे॥ यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः॥ तावच्छ्राद्धस्य
लस्याध्रूर्न्यं प्रेतपुरं न तदा॥ तथा॥ कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान्॥ शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनं॥ तत्र वृश्चिके त्रा
निनाराः पितरो गताः॥ पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणं॥ नागरखण्डे॥ मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारं समाश्रिताः॥

वाऽनुभूताः पिपासार्त्तोऽन्नुक्षामपि तनोऽनूणाः ॥ यावत्कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीपते । अत्रापि यावति काले कन्यास्थः
सूर्यस्तावत्कालः प्रशस्तः ॥ तदुक्तं नागरखंडे ॥ प्रेतपक्षे व्यतिक्रांते यावत्कन्यागतो रविः । तावच्छ्राद्धं प्रवांछंति दत्तं चैव पितरः
सुतैः ॥ तुलास्थेऽपि सूर्ये कालान्तरमापेक्ष्य दीपावलीसंज्ञकामिन्दुनामावास्यां प्रशस्ताः ॥ तथा च सुमन्तुः ॥ कन्यानामसौम हानां ज
यावृश्चिकं वितावसुः । तस्मिन्काले तु वृद्धैव वृश्चिकं यावदागतं । दीपान्विता नाम जनैः ख्याता पंचदशी तु वै । तस्यां दद्यान्न चेद्
त्तो पितृणां वै महालयः ॥ ॥ इति श्रीजिनप्रकाशे समयनिर्णये पोषाधौतेष्टि द्विसाद्धं महालयापनयनं स्नानकालनिर्णयः
॥ ॥ अथ स्नानकालः ॥ ॥ तत्र स्कन्दपुराणे ॥ पूर्णिमा प्रतिपत्तौ योनाहुः सं पूर्णिमे ऽलीगन सतेचं क्रमधर्मं स्वदर्शं प्रतिपद
तने ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते ॥ यावान्कालः पर्वणो गतस्तावान्प्रतिपदादिनः नवीदुग्न हाणाने हासपुण्यो मिश्रवान्तवेत् ॥ पद्योन्नजकाल
मासकालः प्रतिपदादिकालो मोक्षकालः ॥ व्यासः ॥ त्रिदशास्पर्शसमये तु पश्चिपिन न लघ्या मनुष्यामध्यकालेतु मोक्षकाले
तु नाज्ञसंऽयत्नमममध्यमक निष्ठ कालाइत्यर्थः ॥ विष्णुः ॥ संध्यानात्रो न कर्तव्यं साद्रे स्वलु विचक्ष ॥ ग्रहणेन पि चकुले योजदि
स्याद्गहुदर्शने ॥ ॥ मत्स्यपुराणे ॥ वैद्यभूर्जग्रहे चैव मनोः पुत्रजन्मनि ॥ मलमासे पिदेज स्यादत्ममज्जपकानके ॥ लिंगपुरा
णे ॥ वैद्यसूर्जग्रहे स्नाजाज्जस्तमग्रे सूतके पि वा ॥ अस्नापीमृत्युमाप्नोति स्नापी मृत्युं न विंदति । सूतके मृतके चैवन दोषा
हुदर्शने । तावदेव स्तत्वे पुष्ट्रि जीवन्मुक्तिन्नेक्षपते । एकग्रंथस्य वचनद्वयमध्ये पूर्ववचने स्नानपत्नी उत्तरे श्राद्धदानादिपु
ग्रन्न्यथापोननुक्ष्याप्तलेः ॥ अगिनाः सर्ववर्णानां सूतके पि न स्नाजाच्चदि मानवः । सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखनागी च जायते ॥
मार्कण्डेयः ॥ ॥ वैद्यवापदि वासूर्यदृष्टे नाहो महानहो । अन्नजपे कपि तेपुण्यं तत्राघूर्तु विशेषतः ॥ नृशस्वत्रुर्व्यापनत्वा
त् मिघाघश्च न्ने स्नानाघघिकानोक्ति । यदिपन विशेष्यपनिकल्प्यत तत्र्यैव मेघादि घन्नेपि कल्पनीजी चनुगेचिन लेत्व

श्रीः ॥
१८०
१८०
१८०

घिकं फलं तद्दत्वा वेततोन्यूनमिति। येतुव्यद्विशन्मतेपि विविक्तित्वं तेषामपनाके विज्ञानेश्वरवं द्विकाकान हेमाद्रिग्रन्थतजः प्रतिमद्दीक
र्त्तव्यः। एवं च गमृत्वास्तसमर्जेष्वितीय दिनिमेघादितिपुक्तसदर्शने पिशाश्वदर्शनसंभवात्स्नात्वात्तोजनाधिकारोस्ति॥ तिन्जानतः॥ प्राप्नाव
पयादमनुः॥ चंद्रसूर्यग्रहेनास्याद्घात्स्नात्वा विमुक्तयोः अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वापरेहनीति॥ महाकालनते॥ अथेग्रासमत्रयादिद्ग्रहग
णात्तु जिमावनेरं चतुर्मर्यादद्यस्त्वेवनाहुनस्तेदिरक्तुने। एतच्च कालादिव्यतिरिक्तविषयं तथा च वृद्धवसिष्ठः॥ सूर्यग्रहेतु नाश्नीया
त्पूर्वं यामचतुष्टयं। इंदुग्रहेतु यामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विना॥ बालादिविषयेतु मनुः॥ अपराह्णेनमध्याह्ने मध्याह्नेनतुसंगवे॥ भुंजीतसं
गवेचेत्स्यान्नपूर्वं भोजनक्रियाः समर्थविषयनिषिद्धकालेतुक्तं तत्र कात्यायनः॥ चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यात्प्राजापत्येनशुद्ध्यति। तस्मि
न्नेवदिनेभुक्त्वा त्रिरात्रेणोपशुध्यति॥ महाकालेतुक्तोप्राजापत्यं ततः पूर्वं निषिद्धकालेतुत्रिरात्रमितिविवेकः॥ जदाचंद्रग्रहणा
गस्तोदयस्तदातस्मिन्नहनिनाद्यात्। तथा च मार्कण्डेयः॥ चंद्रस्य जदिवा ता नोर्ध्वस्मिन्नहनि त्वागवेः॥ महार्णां तु नवेत्तत्र न पूर्वं भोजना
क्तं। नचनेत्संगमहेवेवतथेवास्तमुपागते॥ यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु॥ मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुंजीत स्नानं कृत्वा ततः परं॥ दृष्टि
ज्ञानोपलब्ध्यात्॥ तथा च वृद्धगौतमः॥ चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यादस्मिन्नहनि पूर्वतः॥ नाहोर्द्धिमुक्तौ विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनं॥ जलु विष्णु
धर्मे॥ अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा॥ मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति॥ एतदपि ग्रहास्तसमयविषयं॥ सू
र्यग्रहे त्वस्तंगते महाकालपूर्वासह त्यागः। महाकालस्तु नाद्विनीरात्रिश्चेत्यहोरात्रे भोजननिषेधः॥ चंद्रे ग्रस्तास्तंगते महाकालनात्रिनन्दि
माहस्वेत्यहोरात्रं॥ ॥ इति श्रीनंदपंडितप्रकाशे महाकालः समाप्तः॥ ॥ अथाधिमासे विहितानि निषिद्धानि च॥ तत्र
तातपः॥ एकसंज्ञोपदामासौ स्यातां संवत्सरे यदि॥ तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे॥ व्यासः॥ षष्टिरिर्द्विवसे मासे कथि
तोवादनायणैः। देवकार्याणि वचनद्वयबलादावश्यकानि देवपितृकार्याणि पुनर्जत्रकर्तव्यता प्रतीयते एवमादीन्यन्यान्यपि वच

नान्यावश्यकं देवकार्यं पित्र्यं विप्रजानि॥ ॥तथा च बृहस्पतिः॥ ॥नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे। तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च। नित्यं जन्दहं कर्म कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं सूजने तथा। अग्न्याधेये पथिकृते पुनोऽशमष्ट कालं निषेधो दर्शपौर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं चातिपातयेदिति। नैमित्तिकं यस्याग्निर्गृहान्निर्दहेत् कातत्र प्रायश्चित्तिनि पक्रम्य पुनराधाय हृदाघोष्टिर्विहितान् नैमित्तिके॥ अथ मलिम्लुचे त्याज्याः॥ यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिः यस्य गृहदाहे ज्यादर्शमासान्तेन विहितकालासंभवेन मलमास एवास्य कर्मानुष्ठानं तत्सर्वमधिमासेपि कर्त्तव्यमिति॥ गृह्यपरिशिष्टे॥ अवर्ष्ये न होमाश्च पर्व्वणि गनाय॥ तथा। मलमासेपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टिर्विवर्जयेत्॥ अवर्ष्ये न होमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवाद्याः दर्शपूर्णमासोपपर्वपार्व्वणश्राद्धं॥ स्थालीपाकस्य। आग्रयणं आग्रयणेष्टिः आपदि पुनराधानं पानावेपि कर्त्तव्यं आग्रयणेष्टिश्चनापदि। स्मृत्यन्तरे आग्रयणं निषेधान्॥ यमः॥ गर्भे वार्द्धुष्यके नित्ये श्राद्धकर्म्मणि मासिके। सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत्। तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहितिलादिभिः। जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च। मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश। चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं। काम्याणि मलमासेपि नित्यं नैमित्तिकं तथा। गर्भे गर्भनिमित्ते पुंसवनादि कर्मसु। वार्द्धुष्यके अशीतिकागो वृद्धिः स्यादित्यादिति। शुक्रवृद्धिमहालये नित्ये नृत्यस्यवेतनदाने। श्राद्धकर्म्मणि मासिके अमावास्याश्राद्धे केचनत्रन्थ्यपर्शं गवत्तनमन्यथापवित्वामासास्यापश्राद्धनिषेधमपि कुर्वन्ति। वचनं तु। संवत्सरादिने कोस्वेमासोजस्यात्रयोदशः। तस्मात्रयोदशीश्राद्धं न कुर्यादिदुसं जपइति। अपरे च पाठेन न कुर्यात्ताकुस्मतिविनोपायादनेकानिर्वंधकानेननाहत त्वाञ्च। अपरे तु तस्मात्रयोदशीश्राद्धं न कुर्यान्नोपपतिष्ठते॥ इति पठन्ति। अयमेव पाठोऽयुक्तः॥ अयं च निषेधो दर्शश्राद्धाद्विपतिनिक्रविष्यपः। तीर्थस्नानं पूर्वापक्रान्तौ तथा जपस्वाध्यायादिनित्यहोमो नित्यहोमः॥ पाकयज्ञपरिशिष्टे। मलेनानन्यगतिर्नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां। सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे तथैवाग्न

प्राणाधानचातुर्म्मास्यादिकान्यपि महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्म्माद्यपि कर्म्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्ज्जयेन्मले ॥
म- तज्योत्स्नामपराधपतापज्ञः ॥ स्पष्टमासविशेषेति ॥ मासविशेषनाम्ना ग्रहणेन जद्विहितं वैशाख्ये कर्त्तव्यमित्येवं तदपि तथा । प्रेत
मासाद्यादिमासिकानन्त्यश्राद्ध पिंडोदकक्रिया । सपिंडीकरणं तस्य यथाकालमुपस्थिताः ॥ अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ॥ अ
गस्त्यः ॥ न कुर्यान्मलमासे तु कर्म्म कर्म्म कथंचन । मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तत्तु तत्रैव कीर्त्तितम् ॥ एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमु
च्यते । तत्कार्यं पूर्वमासेपि कालाधिक्येपि धर्म्मतः । एकोद्दिष्टस्य षोऽश श्राद्धादि पूर्वमासेप्यपिशब्द एवकारार्थः । पूर्वमास एव कर्त्त
व्यमित्यर्थः ॥ कौथुमिः ॥ अब्दमेकं ग्रहं दद्यादद्यात् वा पितुः संचितं । संवत्सरे विवृद्धेपि प्रतिमासं च मासिकं । मलमासमृतानां तु संव
वत्सरिकं पुनर्मलमासपाने मलमास एव कर्त्तव्यं ॥ नष्टस्तु द्वे तथा च वृद्धगुः ॥ मलमासमृतानां तु संवत्सरिकं पुनर्मलमासपाने मलमास
एव कर्त्तव्यं ॥ नष्टस्तु द्वे तथा च वृद्धगुः ॥ मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरं । मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कथंचन । तु शब्द एवकार
र्थे । व्यासः ॥ अधिमासे विपन्नानां क्षीनमानं समासयेत् । स एव तस्य मासोपि श्राद्धपिंडक्रियादिषु । यद्यन्यस्मिन् वत्सरे दैवादधिमास
स्य पोद्भवः ॥ तथाप्यथमाब्दिकमधिमास एव द्वे पति पूर्णे सपिंडीकरणं । पञ्जासपाणेपि तथैव सपिंडीकरणं । तदाह वशिष्ठः ॥ असंपूर्णे
ते पि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथा । यत्तु सत्यव्रतेनोक्तं ॥ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृ
ताहनि । मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा इति । एतदधिमासादन्यत्र मृतस्य सांवत्सरिकस्य विषयं । प्रथमाब्दिकव्यतिरि
क्तविषयं च । अत्र मलमासो नाम अधिकमास एव न तु क्षयमासः । क्षयमासे तेनैव श्राद्धविधानात् ॥ एक एव यदा मासः संक्रांति
द्वयसंयुतः । मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेपि शस्यते । इति गालवोपि ॥ वर्षे वर्षेपि यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते हनि । मासद्वयेपि
तत्कुर्याद्व्याघ्रस्य वचनं यथा । मासद्वयेपि ॥ संक्रान्तिद्वयसंयुक्तत्वात् क्षयमास एव मासद्वयात्मकः । अपिशब्द एवकारार्थः । क्षय

नि०

182

मास एव श्राद्धं कुर्यादिति ॥ एवं विधान्यन्यान्यपि वचनान्यपि नैव विष्णमेजोज्यानि ॥ द्वितीयाब्दिकं शुद्ध एव कार्यं तासीनु श्राद्धकृते
मासिकं कुर्यात् श्राद्धं यथाविधि । तथैवास्य दद्यात् सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदेति । सत्यव्रतस्मरणात् ॥ श्राद्धकृते शुद्धे । नित्यं नियमेन एकमेव शु
द्धेनुर्यन्निमज्जमासस्तत्पर्थे प्रथमाब्दिकं मलिम्लुचे वक्कुर्वीत पुनर्नाब्दिकं द्वितीयाब्दिकं त्रयोदशमासि पतितृणां चतुर्दशमासप्र
थमदिने कुर्यादिति । अधिमासे काम्यव्रतादीनामारंभः प निसमाप्तिस्वेति द्वयमपि निष्पिद्धं जन्मासेतु प्रथमोत्तिर एव निषिद्धः ।
इति संक्षेपेन मलमासे विधिनिषेधोकमौ ॥ दर्शितो । विशेषस्तु मलमासनिर्णय द्रष्टव्यः उक्ता स्वाद्योपयुक्त कालाः ॥ ॥
इति श्रीजैमप्रकाशे मलमासे निर्णयविधिः समाप्तः ॥ ॥ अथ संतानसप्तमीव्रतं ॥ ॥ माघे मासि शुक्लसप्तमीमाधाने तु सा प्रके
नीशु विगोमयं तुम निर्वंतोऽर्ण फलं शाश्वतं कं दमूलमुपोष्य जेन विधिवत् कृत्वे कलशं पुनः पुनः नीवं वाह्नसनं घृतासनं विधेयो प्रा हुमेगा
धेनुघा कृत्वा वत्सनसप्तमीनविदिने प्राप्नोत्यचीर्णफलं ॥ ॥ इति सप्तमीव्रतं ॥ ॥ अथ आदित्यव्रतविधिवत् ॥ ॥ तुलसीपत्रत्र

१८२

यं मार्गे पौषे घृतपलत्रयं । तिलमुष्टित्रयं माघे तु पलं फाल्गुणे दधि चैत्रे दुग्धपलत्री ॥ वैशाखे गोमयं तथा । जलांजलित्रयं ज्येष्ठे
आषाढे मनि चत्रयं । श्रावणे सक्तुमष्टी ॥ त्वाद्रे गोमूत्रमेव वा आश्वयुपलत्रयं वाश्वे कार्तिके तंदुलान्यजः संवत्सरव्रतं पूर्णमत्तीष्टफ
लमाप्नुयात् ॥ ॥ इति आदित्यव्रतविधिः ॥ ॥ तत्र प्रथमं दानप्रशंसा ॥ ॥ नन्दिपुराणे ॥ दानं पनं प्रशंसंति दानमेव प
राजा ॥ दानं वंधुर्मनुष्याणां ॥ दानं कोशो धनुत्तमः दानं कामफलो वृक्षो दानं चिन्तामणि ॥ ॥ दानं पुत्रः परं दृष्टं दानं माता पि
ता तथा । न दानेन विना किंचिद् दृश्यते भुवनत्रये । दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥ दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती जनः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं स्मृतमिति । नृयामहानानतोपि ॥ ॥ जानीमात्युत्तमानीह वेदोक्तानि त्रसंसजः तेष्वपि से
ष्टतमं दानमिति मे नास्ति संशयः ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ ॥ दानं देवाः प्रशंसंति मनुष्यास्तथा द्विजाः दानेन कामनाप्नोति

पान्कांक्षिमनसेच्छति ॥ व्यासः ॥ नासादृद्धेम पिनासमर्थितस्तः किं न दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ पुनर्व्यासः ॥ अहन्य ह
निजार्वं तमहं मथा । दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोह्यते । कुतेन शाम्यते पापं स्वाध्यायेन शान्तिमुत्तमां । दानेन तोगाइत्जाकुलं तपसा सर्वमाप्नुते ।
मनुः ॥ कृते तपः प्रशंसंति त्रेतायां ज्ञानमुत्तमं । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे । यमः ॥ पतीनां पतमो धर्मो स्वानाहानो वनो कसी । दानमेव गु
रूपाणी शुसूणां अलवानि ॥ मृ ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ ॥ अदत्तदानान्नृपा नृहद्धे हपनतर्जकान् । पानत्रिकं विधिकं कुर्वाणो दानं विप्रेभुम
नवः ॥ नृप ॥ नृ विकलानूपनतर्जकान् अर्थिनूशीलान् ॥ व्यासः ॥ जीवितं यस्य जीवन्ति विप्रा मित्राणि बांधवाः । सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थे
को न जीवति ॥ ॥ मत्स्यपुराणे ॥ ॥ न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं चाभिरक्षणं । सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु गीयते ॥ ॥ अथ दानस्वरूपं
तत्र देवलः ॥ अथातो दानविधिं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ अर्थानामुदिते पात्रे सद्धया प्रतिपादनं । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ।
अर्थाजीन्याजार्जिता नामि तिशेषः उदिते शास्त्रकथिते सद्धाशब्देन तक्ति न प्पुपलक्ष्यते ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ ॥ नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्या
दयावहा सद्धात्तक्ति स्वदानानां वृद्धिक्षयकरे स्मृते । प्रतिपादनं समर्पणं पात्रस्य स्वत्वापादकस्त्याग इति यावत् ॥ ततश्चान्यायागतार्थस्य सद्धादि
नापात्रस्वत्वापादकत्यागो दानमित्यर्थः । इदं च दानस्वरूपानि धानं शास्त्रसंपूर्णफलजनकदानविषयं अन्ये प्याम पिकामदानानीत्र
दिप्रसंगेन अपात्रे प्यपि नागे गाशास्त्रेषु उक्तत्वात् ॥ तस्येति उक्तलक्षणस्य दानविशेषस्य व्याख्यानं विविध्यकाम दानादि सूपः पृथक्त्व
निरूपणं वक्ष्यते कनिष्यते । धात्वर्थे अविवक्षित्वा पाकः पच्यते इति ॥ वत्सयोगः ॥ उक्तदानस्वरूपं गम्याह स एव दाता प्रतिगृहीता च श्रद्धा
देयं च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामंगान्येतानि षड् विदुः ॥ धर्मयुग्देयं न्यायार्जितं द्रव्यं तिष्णो स्वरूपमाह स एव । अपापरोगी धर्मा
त्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः । अनिंद्याजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते । अपापरोगी पापरोगरहितः ॥ पापरोगाश्च तेनैवोक्ताः ॥ उन्माद

जे०

स्त्वग्दोषो नाऽजजन्मा स्वासो मधुमेहो लगन्दनामहोदनो ऽस्मीत्यष्टौ पापरोगाः॥ अव्यसनो द्यूतादिव्यसनरहितः॥ शुचिः। बाह्यान्तर्जल
नशौचयुक्तः॥ अनिंद्याजीवकर्मा अनिन्द्यवृत्त्युपजीवी त्रिशुक्लः॥ कृशवृत्तिर्दरिद्रः॥ घृणालुर्दयापरः॥ सकुलेद्विजः॥ अनुपहतस
र्वेन्द्रियः॥ जो निर्दोषेस्त्योजनदोषेस्त्यो विमुक्तो ब्राह्मणः पात्रं। प्रतिगृहीता सो मुख्याधर्जितिसंप्रीतिनर्थिनी। दर्शने सदा। सन्तुतिस्वानुसु
जवितदासाद्धतिकीर्त्यते। सो मुख्यो मुखिप्रसादः॥ आदिशब्दात्॥ उत्साहादिग्रहः॥ एतानि लिंगानि दृश्यन्ते तत्र दासद्धास्तीति कीर्त्य
ते। तेन पात्रस्य एतानि लिंगानि सन्तीत्यर्थः॥ अपनावाधमक्लेशं स्वजन्मेनार्जितं धनं। स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते
अपनावाधं परपीडामंतरेणोपार्जितं। अक्लेशं पात्रक्लेशा पक्रं॥ स्वजन्मेन स्ववृत्त्या। यत्र यद्दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन्कालेपि वा पुनः। दा
नार्हौ देशकालौ तौ स्यातां स्वेष्टेन नान्यथा। दानार्हौ दानेऽर्हौ पूजितौ प्रशस्तावितिजावत्॥ अन्यथा सुलभद्रव्यत्वेन न स्वेष्टेन
प्रशस्तावित्यर्थः॥ तत्र प्रसंगात्॥ अवस्थादीनां संप्रदर्शयन्यहीनस्यापुत्कृष्टत्वं उत्कृष्टस्यापि हीनत्वमाह। [illegible]॥ अवस्था देशका
लानां पात्रदात्रोस्तु संपदा। हीनं चापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा प्यन्यथा भवेत्॥ अत्रान्यथेत्यवस्थादीनां असंपदा श्रेष्ठमपि दानं अन्यथा
हीनं भवेदित्यर्थः॥ दानस्य षड्विपाकत्वमाह स एव। दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयं। षड्विपाकं समुद्दिष्टं षडेतानि विपाक
तः। विपाकः फलं॥ एतानि दानानि विपाकजे दात्पज्ञाकाना॥ क्रमेणैतेषां स्वरूपमाह। नास्तिकस्तेन हिंस्रेभ्यो जारानाजपतितापस्मृ।
पिशुनद्यूतहिंस्रेभ्यो पूर्वदत्तं दुष्फलं भवेत्। दुष्फलं विपरीतफलम्॥ महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितं। परबाधाकरं दानं परम
प्यनतीव्रजेत्। अफलं इष्टफलं न तु सर्वथा फलरहितं॥ अत्यंताफलत्वे तु यद्देवास श्रद्धया प्राप्नोति। तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति तन्न व
र्घत्तु पपन्नं स्यात्॥ फलवचनं षड्विधविपाकानियानविरोधश्च स्यात्। परमपि श्रेष्ठमपि ऊनतां किंचिन्न्यूनतां तेन पू

183

श्रीः॥
१८३

१८३

घेस्मादः ॥ यथोक्तमपि यद्दत्तं वित्तेन कलुषेण तु । तन्तुसंकल्पदोषेण दानं तुल्यफलं लभते ॥ तन्तुसंकल्पदोषेणेति । देयद्रव्यलोभा
दिदोषेण ॥ यथेः पुष्करे गोः सकलेऽण्ण द्विर्द्विनीस्याद्विपुलं दत्ती ॥ अनुक्रोशवशाद्दत्तं दानमन्नं जनीव्रजेत् ॥ ॥ अनुक्रोशोदया ॥ ॥ दा
नस्य चतुःप्रकारतां ख्यमाह स एव ॥ अपानामतडागादि सर्वकालफलं ध्रुवं । आदिशब्दाद्भूम्यादिदानग्रहः ॥ सर्वकालफलं सर्वस्मिन्
दत्ते वस्त्रपयोगावच्छिन्ने कालेफलं जस्य सम्यक् तथा । तदाजन्मिकमित्याहु दीयते यद्दिने दिने । अपत्यविजयैश्वर्यस्त्रीबालार्थं यदिष्य
ते । इच्छासंस्थं तु यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते । इच्छा अभिलाष्यस्तस्मिन्संस्थितं समाप्तिर्यस्य कर्मणः ॥ तत्तथा । क्वचिदिच्छार्थसंस्थमिति
पाठः ॥ तत्र अपत्यार्थं ज्याः पाः काम्यत्वात् । तदंगत्वात् दानमपि काम्यं ॥ कालापेक्षं क्रियापेक्षं अथापि च गुणापेक्षं तथैव च । त्रिविधानैमित्तिकं प्रोक्तं
सहोमं होमवर्जितं ॥ कालापेक्षं यत्कालविशेषपुनस्नाने विहितं । क्रियापेक्षं यन्निमित्तपुनस्नाने विहितं । अर्थापेक्षं यन्न्यायार्जि
र्जितार्थकल्पत्वबहुत्वोपादानेन विहितं । सहोमं होममन्त्रपाठवत् ॥ प्रकारान्तरेण त्रैविध्यमाह स एव । नवोत्तमानि चत्वारि मध्य
मानि विधानतः । अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं बुधैः । तदेव विविनक्ति ॥ अन्नं दधि मधु त्राणं गोभूरुक्माश्ववारणाः । दानान्यु
त्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥ त्राणं त्राणं ॥ हस्तिन इत्यनन्तरं एषामित्यध्याहारः ॥ विद्याच्छादनावासपरिभोगौषधानि च
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥ परिभोगः परिभोगसादनं शय्यासनादि ॥ उपानत्प्रेष्ययानानि छत्रपात्रासनानि
च दीपकाष्ठफलादीनि द्रव्यं च बहुवार्षिकं ॥ बहुत्वाद्यथेजातानां सर्वस्यावशेषं पुनर्ग्रहणं ॥ अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ॥
अत्रापि एतेषां दानमित्यध्याहृत्य योज्यं ॥ बहुवार्षिकं पुरातनं तेनोत्तमम अपि जीर्णमयममेव विनाशपत्वमाह ॥ इष्टं दत्तमधीत

श्रीः ॥
१८४

वाविनाशजन्यजनुकीर्त्तनात् श्लाघानुशोचनात्यां चत्तगनतेजोविपद्यते ॥ तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथापनिकीर्त्तयेत् ॥ तुष्कृयानि ति
ते आतुरत्वमेव कृतवादिनः ॥ श्लाघा प्रशंसा ॥ अनुशोचनं पश्चात्तापः ॥ तन्न तेज इति फलोत्पादनशक्तिहीनं ॥ वृथा न ज्ञानादिं विनोज
नेन विना ॥ तं धर्म्मकीर्त्तनं ॥ तमेव स्वधर्म्ममेव तुष्कृतानीति आहुनित्यन्वजः ॥ एवं दोष्पगुणाहीनोपादनार्थदानविशेषानुदाहृत्य
प्रकृतं शास्त्रीयं दानं स्तुवन्नुपसंहरति स एव ॥ एवं सर्वगुणोपेतमुक्तदोषविवर्ज्जितं ॥ कामदुग्धेनुवद्दानं फलत्यात्मेप्सितं फलमि
ति ॥ ॥ इति दानप्रशंसादानस्वरूपनिरूपणं ॥ ॥ अथ निषिद्धकालाः ॥ ॥ महाभारते ॥ नत्रोदानं न शंसन्ति वि
नान्मृत दृष्ट ज्ञि ॥ ॥ विष्यां कन्जीद्विजसेष्टदीपमन्नं त्र तिसजं ॥ विनेत्येतद्विद्याद्निनपिसं वध्यते ॥ ॥ स्कंदपुराणे ॥ नात्रोदान
नकर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ॥ हन्ति तिनाज्ञ सापस्मात्तस्मात् तातुर्व्वदाव है ॥ विशेषाच्च निशीथे त्र न युक्तं कर्म्म शस्यते स्मृतो विसर्ज्जो
जन्मार्जोदानादिष्वपि महानिशां ॥ आर्जं निषेधो ग्रहणादिनिमित्तकृकाम्यव्रतांगदानादिव्यतिरिक्तविषयः ॥ तदुक्तं देवलेन ॥
नाडुदर्शनसंक्रांतिविवाहोत्सववृद्धिषु ॥ स्नानं दानादिकं कुर्य्युर्न्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ ॥ मार्कण्डेयपुराणे ॥ ॥ महानि
शान्तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ॥ स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥ विश्वामित्रः ॥ ॥ महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्य
मयामजे ॥ निमित्तिकं तदा कुर्यान्नित्यं तु न मनागपि ॥ ॥ ज्योतिर्निबन्धे ॥ ॥ अयने चापि पंच तिष्ठां च पजन्दानव्रतानि च
वेदानं तत्र पापोत्सर्गं चूडाकर्म ॥ मेखलाः ॥ मांगल्यमपि निषेधकं च मलमासे विवर्ज्जयेत् ॥ अत्र मलमासे दाननिषेधो दैनंदिनदा
नादिव्यतिरिक्तदानविषयः ॥ तदुक्तं समयनिर्णयोद्योते ॥ ॥ चंद्रप्रभपरहेचैवमन्वादि पुत्रजन्मनि मलमासेपि देयं स्या

दत्तमक्षय्यकानकमित्यादिना॥ तथा॥ बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। मलमासइवैतानि वर्ज्जयेद्देवदर्शनम्॥ एतानि प्र
गन्प्रोष्ठ्येयादीनि। देवदर्शनं प्रथमदेवदर्शनं॥ स्कंदपुराणे॥ ऊर्द्धं प्रसूता गौर्दद्यात्सुकालापविचारणम्। कालः सर्व्व एव गुणोय दास्य
द्विमुखीति गोः॥ व्यासः॥ आसन्नमृत्युना देया अप्रोसवत्सा तु पूर्व्ववत्। तद्दत्ता वे तु गौनेवनन कोध्वन ताज वै। तदाय दिनशाक्रोति पाप्तु वेत
नीतीतु गौ। शाक्रोन्योऽत्र क्रदादत्त्वा से प्तो दद्यान्मृतस्य तु। अनुयोग न इति॥ वाराहपुराणे॥ व्यतीपाताऽतोथ संक्रांतिस्तथैव ग्रहणे। निवे।
पुण्यकालस्सदा सर्व्वं यदा मृत्युरुपस्थितः। न दानोत्पूर्वाह्निन्यादिदक्षमक्षय्यतामियान्। विष्णुधर्मोत्तरे॥ नहि कालं प्रतीक्षेत जलं
दातुं तृष्णान्वित अन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान्मनुः। तथा। कालः सर्व्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्व्वमुदाहृतं। अन्नस्य प्रदाने तु नात्र
कार्य्यं विचारणा॥ तदेव दानकालस्तु यदान्यमुपस्थितं। सर्व्वं पात्रमित्यत्र सर्व्वशब्देन योनादिव्यतिरिक्तं व्यवस्थितं। योनेत्याद्यप
यं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदित्यादिना योनादेन्नदानं निषेधात्॥ मत्स्यपुराणे॥ यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितं। तदैव दा
नकालस्यायतो नित्यं हि जीवितं॥ ॥इति कालाख्यदानाङ्गनिरूपणं॥ ॥अथ दानविधिः॥ ॥तत्र दानविशेष्येणुत्र निय
विशेष्येति कर्त्तव्यता तत्र॥ दानप्रकरणोस्पष्टीकरिष्यते॥ सामान्येतिकर्त्तव्यतानुप्रदश्यते॥ तत्रापस्तम्बः॥ देशतः कालतः शौचतः
सम्यक्प्रतिगृहीतृतः इति दानानि प्रतिपादयति। देशतो गङ्गादौ। कालतो ग्रहणादौ। सोचवस्नानादिना शुद्धो प्रतिगृहीतृतः गु
णे पात्रे। सम्यक्प्रतिपादयति शास्त्रोक्तविधिना दद्यादित्यर्थः॥ मनुः॥ योर्च्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्च्चितमेव वा। तावुभौ गच्छतः
स्वर्गं नरकं तु विपर्य्यये॥ गर्गव्यासः॥ गोभूतिलहिरण्याद्यास्ववासो घृतादि नागतं देयद्रव्यं सश्रद्धासमन्वितः। शक्तितो दद्यान्नृ
यः शीलादिसम्पन्नाय ब्राह्मणायानुपकारिणे मात्सादितिन अर्च्चिताय स्वशक्तितो वाचोदकपूर्वं दद्यात्। आपस्तम्बः॥ सर्व्वाण्युदकपू

ज्यो०

घ्रोणादिदानानि यथाश्रुति विहाने विहाने यज्ञेऽन्वाहार्यदानादौ । यथाश्रुति यावद्देवसूयते । तावद्देवकुम्भोन्नोदकपूर्वं कृतादिनि
यमद्युतिस्तावत् ॥ चान्दीनः । तस्मादश्चिन वोन्नदद्यादालब्धस्य वा अवोन्यपश्चोजयाचित्वाश्रोलब्धसोदकैः पापानि नस्पृष्ट्वा । तत्र द
तृधर्म्माद्विज्ञोनविष्णुधर्म्मोत्तरे ॥ सम्यक्कृतसाधनं कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ॥ निःकामेन महावीर कामं कामान्वितेन च ॥ आचा
न्यायुक्तः सद्भाववान् वेदज्ञोऽध्यात्मवित्तमः ॥ कर्म्म ॥ फलमाप्नोति न्यायार्जितधनः स्वयं शसम्यक्कृतरूपकल्पादिना ॥ स साधनं
यथाविहितसाधनं आधिकारिणि ॥ अर्थिनामसमर्थेन विद्युत्याच । अध्यात्मवित्तमः शास्त्रोक्तफलं परलोके ममतेति विद्यतीति
धनज्ञानवान् । न्यायार्जितधनः स्ववृत्त्यार्जितधनः ॥ कात्यायनः ॥ आत्मा पुत्रः सुतो याश्चत्वारो ता पत्नी सप्यास्तथा । यात्रायां
धर्म्मकार्ये तु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥ एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥ आपस्तम्बः ॥ पुत्रोजयितानुमन्ता कर्तेति स्वर्गो
नाकफलेष्वनुत्यागिनः ॥ योत्तूयन्नान तत्तेतस्मिन्फलविशेषः ॥ मनुः ॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्त्तते । नसांपरायि
कंतस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं ॥ सांपरायिकं पारलौकिकं ॥ जाबालः ॥ विधिदृष्टं तु यत्कर्म्म करोत्यविधिनानुयः ॥ फलं
न किंचिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् । जाबालवचनं ॥ श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म्म यत्क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन
तदानन्त्याय कल्पते । विधिहीनं तथा दुष्टं कृतमसद्भावयत् । तद्भजन्त्यसुरास्तस्य मूढस्याकृतात्मनः ॥ भविष्योत्तरे
काम्यो दानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथाविधि । फलप्रामुनिभिः प्रोक्तो विपरीतोऽनर्थावहः ॥ नामाख्या ॥ नावज्ञया प्रदातव्यं
किंचिद्वा केनचित्क्वचित् । अवज्ञया हि तद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत् ॥ शिवधर्मोत्तरे । प्रत्याख्यानमपि श्रेयः श्रियानावानुपेशलं ॥
न तु दानमसत्कारं पारुष्यमलिनीकृतं । वरं न दत्तमर्थिभ्यः सक्रुद्धेनीतनात्मना ॥ न तद्दानं न तत्प्रीतिं धर्म्मापि यदि वर्जितं
दानं व्रतानि नियमाज्ञानं ध्यानं हुतं तपः । जप्तेनापि कृतं सर्वं क्रोधनस्य वृथा भवेत् ॥ देवीपुराणे ॥ श्रुत्वा विनातावपूतेन न जानि

श्री॥
१८५

185

सत्यव्रतादिना॥ अपि सर्पपमात्रं हि दातारं तारयेदिह॥ शातातपः॥ अतिगम्यस्तु यद्धर्मे यज्ञदानमयाचितं॥ विद्यते सागरस्यांतस्तस्यान्तो
नैव विद्यते॥ प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतं॥ तपो विशेषाः सर्वेषु प्राणिनित्याफलमनन्तकं॥ शातातपः॥ आशां कृत्वा तु यद्दातानं दानकं
ले निषेधकं दत्त्वा संतप्यते यत्स्तुतमाहुर्ब्रह्मघातकं॥ तथा॥ काले लोभेन यन्नार्थं दद्याद्वान्ही याधः प्रतिग्रहं॥ दातारमेनं नर्के पातितं ब्राह्मणं॥
सहनन्तरं ब्रह्मघ्नोक्तं॥ गुप्ताजी गुप्तदाता च गुप्तपूजानि संयुक्तः॥ पूज्यते सर्वलोकेषु स्वर्गे देवैः शतक्रतुः॥ गरुडपुराण॥ देवेवापित्रे
कार्येवानाशुचिः कर्तुमर्हसि॥ स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं मतं॥ अतः स्नातोऽर्हतामेति दानेनैव प्रतिग्रहे॥ कृतमस्नात्विनाकुर्म्म
नात्सत्वाय कल्पते॥ प्रजापतिः॥ कर्म्म गुप्तोपपवित्रमस्पृश्यतु सा॥ न न्नोद्धमेतत्पत्नमं मुनिभिः कल्पितं महत्॥ तस्मात्स्नातेनाग्नौ जीव द
ताप्रतिग्रहता॥ स्नानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः॥ पवित्रं दत्तपवित्रम्॥ वायुपुराण॥ द्विजो यः कुरुते मोहाद्दनाचस्पृहनास्ति
कः सर्वं तितु दृष्यातस्य जाः सर्वान्नसंशयः॥ तथा॥ दानप्रतिग्रहो होमाद्भोजनं बलिनैव च॥ काले णिदानादीनि विशेषतः॥ श्रीतद्धानुवि
धेयानितद्धदा चमनेनयं॥ सांख्यायनः॥ दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं॥ प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्॥
आसनारूढपादस्तु जान्वोर्वा जंघयोस्तथा॥ कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते॥ ब्रह्माण्डपुराण॥ नाधिकानी मुक्तक
च्छो मुक्तचूडस्तथैव च॥ दानप्रतिगृह्ययन्ते ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु॥ देवाः समेत्य वस्त्रं हि त्वचं पुंसामकल्पयन्॥ ततस्त्ववाससा हीनमसं
पूर्णाश्च वज्जते॥ सोत्तरीयस्ततः कुर्यात्सर्वकर्म्माणि तावितः॥ अधोतेकान्तुधोते च पवित्रे दद्यान्न वाससी॥ दानं प्रतिग्रहं स्व दद्यादेहत
मेव च॥ दद्याद्धान जेत्॥ आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहं॥ सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानु च यत्कृतं॥ वसिष्ठः॥ जलजले शुष्क
वस्त्रेस्थले वैवाद्रवासस्ताजपहोमस्तथादानं तत्सर्वं निःफलं स्तवन्॥ विष्णुपुराण॥ मोहाद्देवार्चनाद्याः शुष्क्रियाः स्वाचमने तथा॥ निक
वस्त्रः प्रवर्ततां द्विजावाचनकेजपे॥ द्विजवाचनकेजपेद्विजस्वस्ति वचनादौ॥ शातातपः॥ सप्यादं शात्पनित्रयकरि दशघ्नतां चनः॥ एक

जे०

186

श्रीः॥
१८६

वस्त्रंतु तं विंधाद्दैवे पित्र्ये विवर्ज्जयेत्॥ श्लोकगोतमः॥ स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि॥ वध्वी यान्नासुनीकन्जांशेषकाले यथानुवि
स्नासुनीकन्जामाहयाः सवर्णजः॥ पतिधानादवहिः कन्जानिवध्वा यासुनीपवित्र॥ धर्मे कर्म्म॥ विवद्धिः वर्जेनीयाग्रजलतः॥ वहिः कन्जाव
हिर्न्निर्गताकन्जा॥ वाराहपुराणे॥ सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियाः॥ कामक्रोधविहीनश्च पाषंडस्पर्शवर्जितः॥ जितेंद्रियः स
त्यवादी पात्रंदाता वसस्पते॥ श्रीगिनाः॥ संध्यायोनुत्तयोजोज्येत्ताजने दन्तधावने॥ पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः॥ गुरूणां सन्निधौ
दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे॥ स्नानेतु मैथुने चैव योगे चैव विशेषतः॥ एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः॥ ॥कात्यायनः॥ कुशपा
णिनि विष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना॥ देयंप्रतिगृहीतव्यमन्यथा निःफलं तु वै॥ गोतमः॥ अंतर्जानुकरं कृत्वा सलिलं सकुशोदकं॥ फलान्वि
तं वसंध्या जघ्रदधास्न द्रव्यान्वितः॥ संघाजे तिष्ठमुक कामङ्गतिफलं निर्दिश्य कृत्वा॥ पद्दिशनमाने॥ नाम गोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखोदङ्मु
खेनातु॥ उदङ्मुखाय विप्राय दद्यात् स्वस्तिवाचनेन॥ दिग्कीर्त्तनादि ति दद्यस्य सदेवताकस्य कीर्त्तनानन्तरं दद्यादित्यर्थः॥ अर्जिदिग्नि
जमः प्राङ्मुखादिनृपः कन्यादानादि निष्क्रदानविप्रयजः॥ कन्यादाने तु॥ प्राक्स्वत्यगास्यतोदीर्ध्वहिदानं गाहक जो स्थिति नितिसन्त्य
त्ते॥ विशेषान्निधानात्॥ पात्रासन्निधाने नानदेनर्विशेषः कुङ्कः॥ मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिक्षिपेत्॥ विद्यते सागर
स्यांतस्तस्यान्तोनैव विद्यते॥ पद्दिशनमाने॥ पात्रं मनसि संविन्यस्य क्रियावन्तं गुणान्विते॥ देशकालेनु संप्राप्ते देयमम्बु विनिक्षिपेत्॥
उपपन्नासन्निधाने तु विशेषस्तत्रोक्तः॥ द्रव्यपात्र विशेषस्वेतरपनोज्जं दातुमर्हति॥ यज्ञाय पाद्येन वै पात्रे द्रव्यमादि त्यदेवतो॥
धौम्यः॥ पनोज्जे पितु प्रदत्तं तीर्थस्नानेन सोदकं॥ तद्दाने सोदकं प्राहुरनन्तफलदायकं॥ तथा॥ पनोज्जेकल्पितं दानं पात्रात्ता
वे कथं त्तवेत्॥ गोत्रजेत्स्य तथा दद्यात् दत्वा वेस्य बंधुषु॥ पनोज्जे पित्रप्रदत्तं नाव पूर्ण निवेतसा॥ गुरुमित्र द्विजातिस्य तलतु दान
मनन्तकं॥ पनोज्जे प्रलुप्रदत्तं स्वत्वस्यजत विवर्जितं॥ दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यान्तो नैव दृश्यते॥ जातूकर्ण्यः॥ ऐकाने पादद्यात्स्व

१८६

तिगृह्णीयाच्च ॥ स्कंदपुराणे ॥ तस्मात्स्नात्वा समुच्चार्य कार्यौ दानप्रतिग्रहौ ॥ व्यासः ॥ त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारंभेषु सर्वदा ॥ तिस्रः सार्द्धास्तु कर्तव्या
मात्रास्तत्र विचक्षणैः ॥ देवताध्यानकाले तु प्रकृतं कुर्यान्नसंशयः ॥ तथा ॥ दानहोमजपान्कुर्यान्नासीनः कुशसंस्तरे ॥ एष्वेव फलमनन्तं तु लभेत्तत्र
प्रमुखो नरः ॥ रुद्रवसिष्ठः ॥ नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चान्वितो दद्यात् संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं संप्रददे इति ॥ मम मेति स्वसत्त्वनिवृत्ति
मपि कीर्तयेत् ॥ मत्स्यपुराणे ॥ न विनैव विधानेन ऊहे हेमसंप्रेक्षितं बुधः ॥ तिष्ठद्द्रूपावृहंपसाध्योकव्याधिकनंन्दणि ॥ शीघ्रं पत्नस्वीकरण ॥
घूपः प्राप्नोति पुष्कलं हि मेत्सुपलनगि ॥ संप्रोक्षितमिति ॥ पात्रे देशे नो तत्पृष्ठमित्यर्थः ॥ षड्त्रिंशन्मते ॥ प्राणीयमसु समिधेग्नौ जुहुयाज्जाह्न
तित्रयं ॥ उदगमेषु दत्तेषु पात्रं नेषु उपपादयेत् ॥ आगमनेषु स्वयं स्थित्वा दाता च पूर्वमेश्वनमः ॥ ध्यात्वा स्वपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् ॥ सम
स्ताव्याहृती हुत्वा ततो पविसमापयेत् ॥ आलगांध्रणिपत्नाथ ततः पात्रं विसर्जयेत् ॥ अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्वकं ॥ तत्कर्म दक्षि
णावर्ज्यं होमवर्ज्यं च नाहंति ॥ एतच्च विहितांगहोमकेषु दानेषु होमानुवादो दर्शितः ॥ अन्यथा हस्तयाद्दष्टृशिष्टाचाराने पुत्तां वूलादिदानेषु
प्रसंगः स्यात् ॥ व्यासः ॥ सद्यः पुष्कलं सुविर्द्धन्ता दानं दद्यात्सदक्षिणं ॥ अदक्षिणं तु यद्दानं तत्सर्वं निःफलं भवेत् ॥ दक्षिणात्तिनु पतीहि कर्म
सिध्यति मानवे ॥ सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ॥ सर्वपदमात्रविशेष्य विहितदक्षिणोतनयनम् ॥ ॥ अथ प्रतिग्रहीतृकृत्य
म् ॥ ॥ विश्वामित्रः ॥ अत्यर्चितस्वधर्मज्ञः स्वथा वद्धशिखो द्विजः ॥ स्नातः सम्यगुपस्पृश्य गृह्णीयात्प्रयतः शुचिः ॥ ॥ आदित्यपुरा
णे ॥ ॥ ॐकारमुच्चरन्प्राज्ञो द्रव्याणां सकुशोदकं ॥ गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ प्रतिगृहीता सावित्रीं
सर्वत्रैवानुकीर्तयेत् ॥ ततस्तु कीर्तयेत्सार्द्धं द्रव्येसाद्रव्यदेवताम् ॥ समापयेत्ततः पश्चात्कामस्तुत्याप्रतिग्रहं ॥ तदन्ते कीर्तयेत्स्वस्ति प्रति
ग्रहविधिस्त्वयं ॥ सावित्रं सवितृदेवत्यं यजुः देवस्यत्वेत्यादि प्रसिद्धं ॥ ततो द्रव्य ॥ सार्द्धं द्रव्य देवतामिति यत्स्यद्रव्यस्य या देवता तेन
द्रव्येन देवतासंबंधः कार्यः ॥ तत्र चायं प्रकारः ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां अमुकं सदैवतं इदमहमुकर्मा

ज्यो०

187

सं॰॥

१८७

प्रतिगृह्णामि कोदात् ॥ कस्मा अदात् कामोदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ॐ स्वस्ति ॥ दक्षिणामाहरोत्तु सा
वित्रमंत्रान्नतन्नाजोत्वावनु ॥ ॥ जपन्तु देवि दक्षि ॥ ॥ अमुकस्मै अमुकी तेनामन्त्रम्मस्यामा [illegible] मजोमध्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे ततः क
मस्तुतिः ॐ स्वस्तीति अत्र विशेषम् आदित्यपुराणे ॥ प्रतिग्रहे पठेद्युक्तः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमान् ॥ मंत्रं पठेत्तु राजन्य उपांशु च तथा विशि ॥ म
नसा तु तथा शूद्रे स्वस्ति वाचनमेव च ॥ सौकाने ब्रह्म ॥ ॥ कुर्यान्नित्यं नौकानां महीपतौ ॥ उपांशु च तथा वैश्ये मनसा स्वस्ति शूद्रजे ॥ प्रतिग्रहे
प्रतिग्रहमंत्रं मंत्रं मध्यमेश्वरौ ब्राह्म ॥ ॥ दातनि सौकानां स्वस्ति वा सूनं कुर्यात् ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ शुचिः पवित्रपाणिश्च गृह्णीयाद्कुत्रामुष्णः ॥
अनीष्टदेवतीध्यायन् मनसा विजितं द्विजः ॥ कृतोन्नतीजको नित्यं स्वतेजोनुकनस्तथा ॥ दातुर्निक्षमपि ध्यायन् प्रतिगृह्णीयाद्ललोलुपः ॥
वाचायनः ॥ कोप्याजवासाः कुर्वते जपहोमप्रतिग्रहान् ॥ नतं देवगमं त बुतिह्व्यकव्यास्वधावहिः ॥ [illegible] गालवः ॥ हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थे
दक्षिणामाहरोत्तु नन् ॥ प्रचेताः ॥ दक्षिणा ॥ ॥ हस्तमध्ये ब्राह्म ॥ ॥ अस्याग्नेयं तीर्थमाग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति ॥ ॥ गरुडपुराणे ॥ स्नातः सम्प
गुपस्पृश्य पदधानो धौतवाससी सपवित्रकरश्चैव प्रतिगृह्णीत धर्मवित् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ मृतके सूतके विप्रान्तु माध्यः प्रतिग्रहे
तत्रापि च तथा गनाध्यानने नत्तपदक्षि ॥ ॥ कालः स्वर्गहारो जपदात्तपमुपस्थितं ॥ प्रतिग्रहास्तथान्ये तु माध्याना शुचिना द्विजाः ॥ अ
त्यक्तेन च धर्मज्ञास्तथा मुक्तशिखेन च ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ दातुर्मैत्रप्रयोगान्ते अमुकस्मै सुनाजवै ॥ इदमौ प्रतिगृह्णामि तदन्ते स्वस्ति
कीर्तयेत् ॥ कन्यादाने तु न पठेन्द्रव्या ॥ ॥ तु पृथक् पृथक् ॥ प्रतिग्रहे द्विजः श्रेष्ठास्तत्रैवानतं तेवन्निते ॥ कन्याप्रदाने इति कन्यादाना
वसनदीप्नुमानानां सुवर्णादास्यादि द्रव्याणां द्रव्यदेवतासंबंधे पृथक् पृथङ् मन कीर्तयेत् ॥ जनुलेक कन्यादानरवान्तजेवंतीत्यर्थः ॥ प्रतिग्रह
स्यप्येषा धर्मं न जानाति द्विजो विधिं ॥ न चरतेन्ज समाधुक्ताननकैः प्रतिपद्यते ॥ विधिस्तु धर्मः वि[illegible]प्राप्त ॥ ॥ तु प्रतिग्रहे ॥ दाता सह तनप
वमहादुर्गोपसो घुर्वीतस्माद् दृष्ट्वा विधिं कृत्वा ब्राह्म ॥ ॥ पुत्र प्रतिग्रहे [illegible] जनस्तजागं कुर्याद्दातुस्तथैव च ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन

१८७

विधिज्ञोजःप्रतिग्रहे।तथाभूमेःप्रतिग्रहंकुर्वाणोभूमिंकुर्वेत्प्रदक्षिणां।कन्यांगृह्णीत्वाकन्यांतुदासदास्यौद्विजोत्तमाः।कन्नंतुहृदिविन्यस्य
धर्म्मीजपःप्रतिग्रहे।प्रतिग्रहेतुस्वीकारः॥आनुष्टुभंतुगजस्योक्तंकार्त्तिकाश्वस्यकीर्त्तितः।तथाचैकशफानांतुसर्वेषांचाविशेषतः।
प्रतिगृह्णीतज्ञानंदृष्ट्वापुच्छेहृष्टाजिनंतथा।सामान्यैकशफानांतुकार्त्तिकःप्रतिग्रहः।येत्वेकशफाःकल्माषागोराःतान्विशेषतः।
शृंगेप्रतिगृह्णीतनत्वयः।अपनेतु।कौलेयंचस्वकंसर्वंगाढंपुच्छेविचक्षणः।गृह्णीयान्माहिष्यंशृंगेस्वनंचैवप्रदेशतः।प्रतिग्रहमथो
घ्रस्यपात्राणांवाघिनोहस्तात्।मूर्वीज्ञानांमुष्टिमादायजलान्यादायसर्घतः।वस्त्रंस्पर्शिततादघात्पतिधायायवापुनः।आनुष्टुपानहै।
मंत्रमानुष्टुभंचैवपादुके।चर्मध्वजोचर्मसंस्पृश्याप्रविशयचतथागृह्णीं।अवतीर्यचसर्व्वाणिजलस्थानिचवैद्विजाः।ईशान्योतुनथोब्रा
ह्यःछत्रंदंडंतथैवच।कुमारीस्वप्रतिगृह्णीयात्ज्ञानमूलंन्यस्तकरोद्विजः।आनुष्टानिसमादायतथामुख्यवितृष्णातामृ।ईशान्यांदिशिआग्ने
यामुच्यमानाबध्नीत्यर्थः।पतिरिशिष्टो।प्रतिगृह्णीतगांपुच्छेकर्णेवाहस्तिनंकरे।मूर्द्धिदासीमजंचैववपृष्ठेस्वतनगर्दनो।अश्वंकर्णेशिरेवापि
अन्नमुद्दिश्यजपानजेत्।राज्ञासनंगृह्णीवैसंस्पृश्यपादौपादुकेवनौउष्ट्रंचककुदेस्पृष्ट्वामहिषीमस्महिष्यादिकान्।गोयामश्वविधानेन
पुष्पेसंस्पृश्यपत्रिणः।दृष्ट्वाताद्दंशिनश्वेवतथान्युद्रव्याणिस्पर्शेतुजस्विनांवुसत्वानामेष्यएवविधिःस्मृतः॥ ॥इतिप्रतिग्रहविधिक
त्पम्॥ ॥अथदैव्यद्रव्यदेवताः॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥अनंतरंसर्व्वदेवत्यंचूमिद्वैविष्णुदेवताः।कन्यादासस्तथादासीप्राजा
पत्याःप्रकीर्त्तिताः।प्राजापत्योगजःप्रोक्तःअश्वंतुनंगोऽयमदेवताः।तथाचैकशफंसर्वंकथितंयमदैवतं।महिष्यश्चतथायाम्यउष्ट्राचैवनै
ऋतोलवेत्।रौद्रीधेनुविनिर्दिष्टाछागमाग्नेयमुच्यते।मेषंतुवारुणंविद्यात्वाहनाहोदैवप्रवःस्मृतः।आरण्याःपशवःसर्वेकथिता
वायुदेवताः।जलाशयानिसर्व्वाणिवारिधानीकमंडलुः।कुंभश्चकरकश्चैववारुणानिनिर्दिशेत्।समुद्रजानिरत्नानिसामुद्र।

करंस्कंधे इति
स्पर्शः।७

जे०

188

श्रीः॥

१८८

॥तथैव च॥ आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथा॥ प्राजापत्यानि सस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः॥ ज्येष्ठानि सर्वगंधानि गंधद्रव्यो॥
विचज्ञाः॥ वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि पयसानि च॥ पुंसि॥ स्वनथा सर्ववाद्याः प्रकीर्तिताः॥ विधात्राली विनिर्दिष्टा विद्यो प
करणानि चासनस्थानानि ज्येष्ठानि पुस्तकाद्यानि पीडितेः सर्वाणि शिल्पितानि विश्वकर्मा तु देवतम्॥ कुमाराणामथ पुष्पाणि शाकानि हवि
तैः सह॥ फलानामपि सर्वेषां तथान्ये यो वनस्पतिः॥ मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्यं तथैव च॥ छत्रं कृष्णाजिनं शय्या नाथमासनमेव
च॥ उपानहौ तथा यानं जन्मवानत्वाता वर्जितं॥ उत्तानांगिनः सत्वे तत्र तिग्मं हीतमानवः॥ पर्जन्यापत्तथा सीतं शस्त्रं चर्मध्वजादिकं॥
यानं पक्वं नासर्वं कथितं शक्रदेवतं॥ यन्ह तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः॥ तन्नूनं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतं॥ तदेतद्दैवतानां प
याजयममुकदेवतमिति द्रव्यविशेषणा॥ अनेन पानवाक्येन नियानं शिष्टाचारात्॥ ॥इति द्रव्यदेवतानि॥ ॥इति श्रीजैमनप्र
काशे दानविधिद्रव्यदेवतासमाप्तः॥ ॥अथ देयद्रव्यविशेषमानं॥ ॥तत्रादित्यपुराणे॥ जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं
दृश्यते रजः॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुः प्रचक्षते॥ त्रसरेणुश्च विज्ञेयो अष्टौ ये परमाणवः॥ त्रसरेणुस्तु ते ह्यष्टौ रथरेणुस्तु संस्मृतः॥
रथरेणुस्तु ते ह्यष्टौ वालाग्रं तत्स्मृतं बुधैः॥ वालाग्राण्यष्ट लिक्षा तु यूका लिक्षाष्टकं बुधैः॥ अष्टौ यूका यवः प्रोक्ता ह्यंगुलं तु यवाष्टकं॥
द्वादशांगुलमात्रो वै वितस्तिः सम्प्रकीर्तितः॥ अंगुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते॥ तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया॥
कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशांगुलिकः स्मृतः॥ रत्निरंगुलपर्वाणि विज्ञेयस्त्वेकविंशतिः॥ चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादंगुलानि तु॥
किष्कुः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदंगुलः॥ षण्णवत्यंगुलश्चैव धनुर्दंडः प्रकीर्तितः॥ धनुर्द्वाभ्यां युगं नालिर्नाडिका हस्तपंचांगुलैः॥ धनुष्या
तैः शतैर्नल्वमाहुः सैर्ख्याविदो जनाः॥ धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते॥ अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं तु प्रकीर्तितम्॥
मागधोऽध्यक्षः॥ ॥पलमानं तु परं सूक्ष्मं त्रसरेणुं महीभुजः॥ वालाग्रं वै लिख्या च यूका वार्थयवांगुली॥ क्रमादष्टगुणान्याहुर्जवान्

१८८

रातततोंगुली। षडंगुलीपदं त्वाहुर्वितस्तिर्द्विगुणाः स्मृतः। द्विवितस्तिस्ततो हस्तो ब्रह्मतीर्थादिवेष्टनात्। चतुर्हस्तो धनुर्दंडो नालिकातयुगं न
तु। क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिस्तच्चतुर्गुणम्। द्विगुणं योजनं तस्मात्प्रोक्तं संख्यानकोविदैः। बृहस्पतिः॥ दशहस्तेन दंडेन त्रिंशद्दंडा निवर्तनी
दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति च॥ ॥वसिष्ठः॥ दशहस्तेन वंशेन दश वंशान्समंततः। पंच चाभ्यधिकान्दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते॥ ॥
विष्णुधर्मोत्तरे॥ ॥यदुत्पन्नमथाह्नाति ननः संवत्सरं द्विजः। एवं गोचर्ममात्रं च स्तुवः प्रोक्तं विचक्षणैः॥ मत्स्यपुराणे॥ ॥दंडेन सप्तहस्तेन
त्रिंशद्दंडा निवर्तनं। तत्रागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः। ॥वृद्धवसिष्ठः॥ गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयंत्रितः। एतद्गोचर्ममा
त्रं तु प्राहुर्वेदविदो जनाः॥ ॥ब्रह्मपुराणे॥ ॥धर्मशास्त्रेषु मानार्थं याः संज्ञा मुनिभिः स्मृताः। ताः सर्वा व्यवहारार्थं वोढव्याः सर्वदा
जनैः॥ ॥इति तन्मिदानं॥ ॥अथ सुवर्णमानं॥ ॥याज्ञवल्क्यः॥ ॥जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतः। तेऽष्टौ लि
क्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः। कृष्णलः पंच ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वा
रः पंच वापि प्रकीर्तितम्। ते त्रयः कृष्णल इत्यादि। ते मध्ययवास्त्रयः कृष्णलः। कृष्णलो गुंजा। ते कृष्णलाः पंच माषः। ते माषाः षोड
श सुवर्णः। चत्वारः सुवर्णाः पलं। पंच वा सुवर्णाः पलं। सुवर्णपंचकेन पलमानान्नियानमात्र विषये। अंगिराप्रोक्तेपि। जवस्यार्ध्य
पैः षड्भिर्गुंजा जवस्यात्त्रिभिर्जवैः। गुंजाभिः पंचभिस्त्वेको माषकः परिकीर्तितः। तत्षोडशभिर्माषैः सुवर्णो हेम पुनः स्मृतः। चतुर्भिः पल
मेतस्याद्धरणो धारणं विदुः। दशपलानि धरणामित्यमरेशे तथा॥ मनुः॥ पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश॥ प्रकारान्तरेणाप्या
ह। सुश्रुते तु यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना धान्यमाषा दश सुवर्णमाषः पंच वा गुंजाः॥ सुवर्णमाषः ते षोडश सुवर्णः। एवं प्रमाण
सिद्धस्य सुवर्णस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति। चतुःकर्षं पलं। पलानां शतेन तुला। विंशतितोलिकोत्तानः प्रसेककमानस्य रुद्रितो लिक इति
द्वितीया संज्ञा॥ ब्रह्मप्रोक्ते॥ फलानि विंशतिर्वीसी पंचवीशपलमनाद्दतोलिकः स एव स्याज्ज्ञानो विंशतितोलिकः स एव स्याज्ज्ञानाद्वि

जे॰

189

सी॰ ।।
१८९

शतितोलिकः॥ ॥इति हेममानं॥ ॥अथ रूप्यप्रमाणं॥ याज्ञवल्क्यः॥ ॥द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते शतमानं तु दश
भिर्धरणैः पलमेव तु। निष्कं सुवर्णाश्चत्वार इति॥ द्वे कृष्णले द्वे गुंजे पूर्वोक्ते रूप्यमाषो भवति। मध्यमयवपञ्चकपर्ने मितरूप्यको रूप्यमा
षो भवतीत्यर्थः। ते माषाः षोडश धरणं। दशभिर्धरणैश्शतमानमित्युच्यते॥ तदेव पलमिति पीकजते। चत्वारः सुवर्णा निष्कः। अत्र
न रजतप्रकरणे हेमप्रकरणे सुवर्णशब्दः पादपूर्णे हेमवचनं। क्रमाण्यप्राप्त्यर्थे अतः पञ्चकृष्णलको माषः। न कृष्णलद्वयपूर्वमि
मितः। तैः षोडशभिर्माषैर्निष्पन्नः सुवर्णो। ते सुवर्णाश्चत्वारो निष्कः। हेमप्रमाणोक्तचतुःसुवर्णसमानो मितो न रजतो निष्क इत्यर्थः॥
मनुः॥ द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः। ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः। धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः॥
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः। समधृत इति। मध्यमयवप्रमाणोऽप्यते इत्यर्थः। अत्र च सौवर्णो निष्क इत्यपि लिखीयते। सौव
र्णो निष्कः धारादित्यादिषु तत्र हेमप्रमाणं। दृतसुवर्णाश्चतुष्टपर्णान्मितद्धेमद्रव्यमेव निष्कशब्दवाच्यं न रूप्यं॥ अथ धान्यादिपरिमाणं॥ ॥
स्कंदपुराणे॥ यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः। माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः। गवेधुकाश्च नीवाराः आढक्यः
सहचीनकाः। चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु॥ ॥मार्कण्डेयपुराणे॥ ॥अन्नानि तानि वीजानि ग्राम्यारण्यानि जानि
तु ओषध्यः फलपाकान्ताः शतास्सप्तदश स्मृताः। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः। प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सचीन
काः। माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावास्सकुलत्थकाः। आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः। इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्या जातयः
स्मृताः॥ ओषध्यो यज्ञियाश्चैव वनीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। कोविदानसमा ... तथा वेणुयवास्तथा ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता
ओषध्यस्तु चतुर्दश॥ ॥वाराहपुराणे॥ ॥पलद्वयं तु प्रसृतं मुष्टिरेकं पलं स्मृतं। अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलं॥ पुष्कलानि च
त्वारि आढकः परिकीर्तितः। चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणं॥ ॥लैङ्गपुराणे॥ ॥पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतं। चतु
र्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश॥

१८९

पलैव कुडवप्रस्थः आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु वोद्धव्याः क्रमशो मी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भै
स्तु दशभिः वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्त्तिता। विंशत्या कुम्भ इति। विंशत्या द्रोणैरित्यर्थः। अत्र धान्यसंख्येतु पलज्ञः। अतएव द्रवद्रव्यविषये
पि द्विगुणा। पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थश्चाढकस्तैश्चतुर्गुणः। चतुर्गुणो द्रोण वेद्रोणः। इत्येतद्द्रव्यमानक्रमि
ति॥ ॥द्रोणद्वयन्तु कुम्भ इत्येकः पक्षः॥ ॥कुम्भस्यैव शूर्प इति। संज्ञान्तरं। विंशत्या द्रोणैः कुम्भ इत्यपरः॥ पलसहस्रपरिमाणः॥ कुम्भ इ
ति दानविवेके। द्वादशपलाधिकपञ्चशतपलपरिमाणः कुम्भ इत्यपरे। एते पक्षा देशकालशक्त्यपेक्षया ग्राह्याः॥ ॥त्रिकौड्रीवि
वैटोवा। मानन्तु लीगुलिन्नस्थोगुंजापंचाद्यमाषकः। तेषां षोडशाक्षः। कर्षो स्त्रीपलं कर्षचतुष्टयं। सुवर्णो विंशोहमो निष्के कुडविष्किस्तु नहेयु
ल्यपले। तुला स्त्रीपलशतं तानस्याद्विंशतिः तुलाः। आचितो दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः। इति धान्यमानं॥ ॥इति सीग्नि
मप्रकाशे पतिताप्रकरणं॥ ॥अथ दानविधिरुच्यते॥ ॥तत्र प्रथमतः कपिलादानविधिः॥ ॥पुण्यं दिनमथासाद्य
स्नात्वा तर्प्य पितॄंस्तथा। कृतोपवासः संश्राव्य पञ्चगव्यं निवेश्य वा। घृतजीनाग्निं कृत्वा विष्णोः शिवस्य च। समभ्यर्च्य यथान्यायं पु
ष्पादिभिरनुक्रमात्। उदङ्मुखीं ततः कृत्वा दद्याद्धेनुं पयस्विनीं। सवत्सां वस्त्रसंवीतां सितयज्ञोपवीतिनीं। सौवर्णशृंगीं रौप्यखुरीं
सुवर्णापरिसंस्थितां। कांस्यदोग्ध्रीं महाशुभ्रां ताम्रपृष्ठीं तथैव च। सितचामरपुष्पाढ्यां मुक्तालांगूलभूषितां। घण्टावस्त्रपरिच्छन्नां
घण्टारवविनादिनीं। पट्टस्रग्गन्धसंवद्धां किंकिणीजालमण्डितां। दिव्यवस्त्रसमांशुकां हिमदर्प्पणभूषितां। पयस्विनीं सुशीलां च वत
सर्वत्सकान्वितां। ईदृशीं कपिलां दद्याद्विप्राय विधानतः। शक्तितो दक्षिणां युक्तां ब्राह्मणाय महात्मने॥ ॥ततो ब्राह्मणावरणं॥
अमुकगोत्रायेत्यादि कपिलादाननिमित्तं एभिश्चन्दनपत्राक्षततताम्बूलपूगीफलयज्ञोपवीतवस्त्रादिभिस्त्वामहं वृणे। क्षतशाखोक्तफलप्राप्ति

जे०

कामाख्यां महिंद्रगे॥ इतोस्मीति॥ प्रति वचनी॥ अथ कपिलां गोषु देवतान्न्यसेत्॥ गोत्पो पर्व्वतैः प्रवक्ष्ये न्ते गोत्पो देवाः समुत्थिताः॥ गो त्ति र्ध्ये दिः

समुद्री सोः सप्त ऊंगप दक्रमाः॥ शृंगमूले गवान्नि त्यं ब्रह्मा विष्णु समाश्रितौ॥ शृंगाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावरानि चरानि च॥ शिनो मध्ये महादेवः

वृषूतमप्र स्थितः॥ ललाटाग्रे स्थिता देवी नासावंशे च षण्मुखः॥ कंबलाश्वतरौ नागौ नासापुट समाश्रितौ॥ कर्णयो न श्विनौ देवौ चक्षुष्योः श

शिनाकरौ॥ दंतेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः॥ सरस्वती वहुंकारे यमजात्यौ च गंडयोः॥ संध्याद्वयं तथोष्ठाभ्यां ग्रीवायां मिन्द्र आ

श्रितः॥ रक्षांसि कुक्षि देशे तु साध्या श्वो न सि सं स्थिताः॥ चतुः पादेषु वै धर्मः सर्वजंघासु संस्थितः॥ खुन मध्ये तु गंधर्वाः खुनाग्रे खु च पन्नगाः॥

पुनाताग्नि च गात्रेषु गात्रे चाप्सुन रसि स्थिताः॥ उद्धार्श्वे कादशाः पृष्ठे वसवः सर्वसंधिषु॥ सोणीतटस्था पितरः सोमो लांगूलमाश्रितः॥ आदि

त्याः स्वाप्स घो वालाः पिंडीभूता व्यवस्थिताः॥ साक्षाद् गंगा च गोमूत्रे गोमये यमुना तथा॥ जीनि सनस्वती देवीन र्मदा दधि संस्थिता॥ हुताशनः स्व

धेनुः पयोधनाः॥ एतद्धि कथितं सर्वं पुनाणे क्रमप्राक्तितो॥ गवां सर्वगोषु जे देवानिवसंति हि नु निश्चिताः॥ अथ कपिलीत्रिः प्रदक्षिणी कुर्यात्॥ पृ

निर्मंत्रैः॥ उष्णमाम्रा ब्रह्मन्॥ जालक्ष्मीः सर्वभूतानां सर्व देवेष्व च स्थिता॥ धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहति॥ देहस्थाया च रुद्राणी

शंकरस्य सदा प्रिया॥ धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥ विष्णोर्वक्षसि जा लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसो॥ चंद्रार्कशक्र शक्तिर्जा धेनुरू

पा समास्तुये॥ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्जा धनदस्य च॥ लक्ष्मीर्जा लोकपालानां सा धेनुर्वरदा मम॥ स्वधा जा पितृमुख्यानां स्वाहा यज

दत्तभुजां च या॥ सर्वपापहरा धेनुस्तस्मा च्छान्तिं प्रयच्छमे॥ ततः संपूज्य संकल्प्यः कार्यः॥ ॥ततो गोपुच्छतर्प्पणं॥ मातृपक्षाश्च जे केचि

त्पितृपक्षकाः॥ गुरुश्वशुर बंधूनां जे कुले षु समुद्भवाः॥ जे बान्धवे लुप्तपिंडी वै पुत्र दार विवर्जिताः॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गो

पुच्छोदकतर्पणात्॥ क्रिया लोपगता जे च जात्यन्धाः पंगवस्तथा॥ विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञात कुले मम॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गो

श्री॥ १९०

१९०

पुष्पोदकतर्पणोः॥ऋनुशास्योत्तमन्तनमसीति॥मैत्रेणादम्पतीतज्जलीपिवेत्॥सोमपानेनतत्तुल्यंदंपतीपिवतेजलम्॥जलशान्तिनमस्कुर्ध्यं
जलंतुपनिकल्पजेत्॥अथगोग्नासः॥सोनतेजिजगत्पूज्योविश्वमातन्वापहे।मयादत्तमिदंग्नासंमनसित्वंविष्णुर्वदितुः॥ ॥गवान्हिकमी
त्रः॥ ॥अथदानी॥ ॥ॐअद्येहेत्यादि॥अमुकस्मगोत्राजेत्यादि॥इमांकपिलांगांसवत्सांदिव्यवस्त्रसुच्छितांजज्ञोपवीतिनींखुरमोत्रृंगी
सुवर्णतिलकांनोप्यखुनांताम्रपिष्टीकांरोपपदोहांसुवर्णापनिसीस्थितांसितचामरभूषितांपुष्पमालोपशोभितांमुक्तालीमूलभूषितां
दैवादत्तनाभूषितांपद्मगन्धहूर्तवंद्रीकिंकिणी जालमंडितांपजस्विनीसुशीलांतुतुणीनुद्रदेवतांतुभ्यमहंसंप्रददे॥ ॥अथकृतेतनकृ
पिलांगोदानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थंसुवर्णमग्निदेवतंयथापतिमितंअमुकगोत्रायेत्यादिसुभ्यमहंसंप्रददे॥स्वीनगृवीत्लजीनानाजाः॥श्री
पन्ती॥प्रतिगृहीकोदद्यादितिमंत्रंपठति॥ ॥अथप्रशंसा॥ ॥कपिलेसर्वभूतानांपूजनीजासिनोहि॥तीर्थदेवमयीतस्मादत्ताशां
न्तिप्रजच्छमे॥ ॥अथगोदानफलम्॥ ॥प्रसादाजन्नसौवर्णाःशय्यानलाद्वलोन्विताः॥वनास्वाप्सनसोप्यत्रतत्रगच्छन्तिगोप्रदाः॥जा
वन्तितस्यनोमाणीसवत्साया विशाम्पते॥तावतोवत्सरानाहेसननोप्रलाप्नोतिकम्॥ ॥इतिश्रीज्ञेमप्रकाशेकपिलादानविधिः
समाप्तः॥ ॥जातवत्स‍॥ ॥अथस्वर्णशृंगीदाने॥ ॥गोपूजाच॥इमांज्जीनि॥गोददामि॥इतिद्विजकरेजलदानं॥वानि॥
देवद्रव्याणिप्रेचनी॥इजमितिवात्तोप्रथमदानान्तेपि॥ॐअद्येहेत्यादि॥एतद्भवीनोमसम्मितवत्सरावछिन्नस्वर्गकामः॥इमांगांहे
मशृंगीनोप्यखुरांताम्रपृष्ठीकांरोपपदोहांवस्त्रसंयुतांसवत्सांरुद्रदेवतांअमुकगोत्राजेत्यादितुभ्यमहंसंप्रददे॥अथकृतेतनरांजीनिपीनां
दानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थंहिरण्यमग्निदेवतंतुभ्यमहंसंप्रददे॥ ॥धेनुपूजा॥द्विजकरेजलदानं॥धेनोनन्निष्पेचनंच॥पालन्जमीत्यादिप
ठित्वा॥ॐअद्येहेत्यादि॥सर्वपापजनपृथ्वीनाज्यप्रभुक्तिमुक्त्यपरोप्यपलक्षणसमफलेहिकलोकिकसोत्कृष्टदीर्घापुष्यवानोगजवैष्णवलोक
प्राप्तिमना॥कालहरिस्मनागाष्यादधिकसहस्राधिकपदशार्बुदसहस्रावधिन्नशोकदुःखानवाप्तिदोगत्यानुवृत्तिकामः॥इमांगामद्रा

वैश्वदेव साम। यमा॰ । वसु कुबेर। पितृ गंधर्व

गो॰

पलिप्त नूनागस्थापितचतुर्हस्तप्रमाणीवकृष्णाजिनस्योवनसितवस्त्रछन्नांतुअसृंगीनौपशफांताम्रपृष्ठींकांस्योपदोहांमुक्तालांगूल सोम।
भूषितां॥नानाफलसंयुतांसवत्सांधेनुंरुद्रदेवताममुकगोत्रायेत्यादि।तुभ्यमहंसंप्रददे।अथकृतेतत्र॥कृष्णाजिनगवीदानप्रति
ष्ठासिध्यर्थंइदंसुवर्णंजप्यापनिमित्तंअग्निदेवतंतुभ्यमहंसंप्रददे॥ ॰ ॥अथदशवर्णानांविधिः॥ ॥गोमेसौख्यप्रदाश्वेताधूम्रापापप्र
णाशिनी।कृष्णास्वर्गप्रदाप्रोक्तागोनीवकुलवर्द्धिनी।धूम्राताकृष्णलोहितछविः।गोनीचातिपीता॥तत्कारूपप्रदाजेयापीतादारिद्र
घातिनी।पुत्रप्रदाकृष्णसानीनीलाधर्मप्रवर्द्धिनी।कृष्णतानीकृष्णश्वेतवर्णा।कपिलासर्वपापघ्नीनानावर्णाचमोक्षदा।पीतादकीजगग्र
हणाद्युग्धवोष्णानिनिन्दिता।पीनोदकांजगग्रहणामितिदानदिनएवदानपूर्वकाले॥दुग्धवोष्णास्वल्पान्नपानशीलामित्यर्थः॥पूर्वोक्त
कानांगोब्राह्मणपूजादिकंविधायअथपञ्चोपसौख्यप्राप्तिकामइमांसुवर्णशृंगींवस्त्राघ्राणादिताघंटाविभूषितांललाटतटतर्पणां प्रत्यग्र
त्रिसम्ब्धीनजतछन्नचनाणांमुक्तानूपितलांगूलांकांस्योपदोहांसवत्सांगांरुद्रदेवताममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायेत्यादियथाविमति
कर्तव्यताजातंपूर्ववत्॥ ॥श्वेतधूम्रवर्णादीनांवाक्यसपुष्पजकामनजानवाक्यमूर्ध्वंसमानवत्सांकपिलांधेनुंदत्वापयस्विनीं।सुशीलां
वस्त्रसंछन्नांब्रह्मलोकेमहीयते॥१॥समानवत्सांकृष्णांतुधेनुंदत्वापयस्विनीं।सुशीलांवस्त्रसंछन्नांअग्निलोकेमहीयते॥२॥समानवत्सां
धूम्रांतुदत्वाधेनुंपयस्विनीं।सुशीलांवस्त्रसंछन्नांयमलोकेमहीयते॥३॥समानवत्सांगौरींचधेनुंदत्वापयस्विनीं।सुरूपांवस्त्रसंवीतांवसू
नांलोकमश्नुते॥४॥रोहिणींतुल्यवत्सांवैधेनुंदत्वापयस्विनीं।सुरूपांवस्त्रसंवीतांवसूनांलोकमश्नुते॥५॥रोहिणींतुल्यवत्सांवैधेनुंदत्वा
पयस्विनीं।सुव्रतांवस्त्रसंछन्नांसूर्यलोकेमहीयते॥६॥अथजांहेमवर्णाभांपिंगलाक्षींसवत्सकां।प्रदायवस्त्रसंवीतांकौबेरंलोकमश्नु
ते॥७॥आनीलधूम्रवर्णाभांगांसवत्सांकामदोहिनीम्।प्रदायवस्त्रसंवीतांपितृलोकेमहीयते॥८॥वत्सोपियुक्तांनीलांगांसघंटांत
समन्वितां।गंधर्वाप्सरसांलोकान्दत्वाप्राप्नोतिमानवः॥९॥सवत्सांपीवनीं दत्वाश्वेतांकंठीमलंकृतां।वैश्वदेवसमावासीप्य

श्री॥ १८९

१८९

तिलाज्यविष्णुदेवता २ धनुगादेवता

नैसेस्मिं प्रपद्यते ॥ १० ॥ समानवत्सां सबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां च सुवर्णांगीं सोमलोके महीपते ॥ ११ ॥ धर्मोऽस्ति वृष्यरूपेण जगदा
नंदकारकः ॥ विश्वमूर्तिर्हि नो देवः प्रीयतां मे महेश्वरः ॥ १२ ॥ एकादशमं ॥ ॥ इति श्रीउत्तमप्रकाशे दशवर्णादानविधिः ॥ ॥ अथ पात्रदा
नविधिः ॥ ॥ तत्रादौ तिलपात्रं स्यादाज्यपात्रमथापरं ॥ लवणं वै तृतीयं च चतुर्थं शर्करामतं ॥ पंचमं कुंकुमपात्रं वै दधि षष्ठं मुदाहृतं
सप्तमं व्रीहिपात्रं च नवनीतमतः परं ॥ नवमं गुडपात्रं स्यान्मधुपात्रं ततः परं ॥ एकादशं पात्रं च तैलपात्रमथापरं ॥ त्रयोदशं वा नि
पात्रं फलपात्रं चतुर्दशं ॥ रत्नपात्रं ततः प्रोक्तं संख्या पंचदश पंच च ॥ आदौ विप्रस्य वरणं कुर्याद्वस्त्रानुलेपनैः ॥ ततः प्रतिष्ठयेत्पात्रं स्वे स्वे
मंत्रैः सुपूजयेत् ॥ पश्चाद्द्विजाय दातव्यं सुवर्णेन समन्वितं ॥ सर्वेषामेव दानानां विधिरेष प्रकीर्तितः ॥ ॥ ततो वाक्यं ॥ तिलाः पुण्याः
पवित्राश्च सर्वकामकराः स्मृताः ॥ शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ॥ तिलपात्रप्र
दानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ १ ॥ अथाज्यपात्रदाने वाक्यानि ॥ काम आज्ञं नो गवां दातानि तथा वै शकुनानि च ॥ आज्ये तेजोम
यं चैव आज्यं वह्नि प्रियं सदा ॥ तस्मादाज्यप्रदानेन अतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ लवणो वै रसाः सर्वे लवणाः सर्वदेवताः ॥ तेनाधीनानि
चान्नानि रसाः स्वादप्रदास्तथा ॥ रूपलावण्यपञ्चक्षुः सुसंजातं तु ममात्मजाः ॥ तस्माल्लवणदानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥ इक्षोः का
मुकसंभूतानस्य क्वाथविनिर्मिताः ॥ देहस्थापापनाशाय शर्करेना तुष्टिदा स्मृताः ॥ शर्करा दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ४ ॥ जी
वाज्जाता वनस्पती जीवनादमृतसंभूतिः ॥ जीवनात्मानः कलानि धिः ॥ जीवनाज्जीवदः कीर्तिः ॥ जीवो शिवस्य जीवनं ॥ तस्माज्जीवनप्रदा
नेन अतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥ ५ ॥ अमृतां मुकुलाज्जातं मानदाय रूपिणीं ॥ स्थावरं जंगमं चैव सर्वमन्नप्रतिष्ठितं ॥ तस्माद्व्रीहिप्रदा
नेन अतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥ ७ ॥ मनोत्तं धातेन्नं वनीतेन वो हुतं ॥ तस्य दानाद्धनी नेमे प्रातः प्रातः पुनः पुनः ॥ नवनीतप्रदानेन न

आदित्य देवता ४

दधिपात्र २ प्रजापतिदे २ पयसः सा नसं भूतं ० = विष्णुदै ४
विष्णुदे आदित्यदे ०

अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥७॥ तैलं रोगोपशमनं तैलमायुर्विवर्द्धनम् । सर्वदोषविनाशार्थं बहुजफलप्रदम् । तस्मात्तैलप्रदानेन
अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥८॥ उदके संस्थिता देवास्तथा तेषां च जीवनम् । पानीयेन जगत्सर्वं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥११॥ फलानि सर्व-
देवानां तृप्तये निर्मितानि च । तस्मात्फलप्रदानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥१२॥ उत्तमं फलपात्रं तु स्वर्णताम्रपात्रस्थमथवा मम । चत्वा-
रिंशत्पलं तदर्द्धं शतेन घममस्तु । तिलपात्रं विष्णुदैवतं । मधुपात्रं वा ॥ पात्रं वसु ॥ दैवतं शर्करा विष्णुदैवतं दुग्धपात्रं आदित्य-
दैवतं दधि विष्णु ब्रीहि प्रजापतिदैवतं जलपात्रं वरुण ॥ दैवतं फलपात्रं विष्णुदैवतं । विष्णुलोकप्राप्तिकामः पात्रदानं समाप्तं ॥
॥ ॥ इति सीनोम प्रकाश पात्रदानविधिः ॥ ॥ अथ मत्स्यपुराणीज कल्पदानविधिः कथ्यते ॥ ॥ जटिलश्मश्रुलाः
शान्ताः कशाधमनिसन्नताः । कुसुम्भाज्ञायनाक्रापोः त्रय प्रोद्धिज सत्तमाः । तीर्थे सुनायतने तथा वैधृति व्यतीपातामावास्यापू-
र्णमासी न वि संक्रमतामा वा दिनयुगादि विषुवायन ग्रहसोमार्कोपनागादि पुण्यपतनमेकालेन घात ॥ ब्राह्मणा ॥ वेदपानगीसहूर्त्ते
कुलीनन्दान्ते क्रश वृत्तिं अ घूज गोमपोपालि प्रा पौष्णमोख्यासने उपवेश्य अर्घ्यं हत्वा कल्पकल्पदानमहं करिष्ये तत्क्रह ॥
थे अमुकगोत्रं अमुकशर्म्मो ॥ अमुकवेदाध्यायिने एत्निर्द्वेदनपुष्पाजत धूपदीपवस्त्रयज्ञोपवीतछत्रोपानहकमण्डलुमुद्रिकामुकु-
टकुण्डलार्कक ॥ ताम्बूलपूगीफलैस्त्वामहं वृणो ॥ वृतोस्मीति प्रतिवचनं ॥ स्वपुनतः पंच धान्योपरि पंचगव्येन स्नापितं । पलादिमात्र
सुवर्णसंख्यापर्जितं यथाशक्तिघटितां हैमीं स्थाप्य पूजयेत् । शोभितां शेषपापापदं यज्ञोपवीतिने ॥ उदकमण्डलघृतेमुनि
रूपनमोस्तुते ॥ ॐ नूनं ते व स्वनितिमंत्रेण ॥ संपूज्य कुशाक्षतान् गृहीत्वा ॐ अद्येहेत्यादि अमुकगोत्राजेत्यादि इमां यथाशक्तिसुव-
र्णघटितां श्वेतकल्पप्रतिमां वस्त्रयुग च्छन्नां कार्पास यज्ञोपवीतिनीं निखिलपातकोपपातकमहापातकजन्य पूर्वे कल्पे

ख्याब्रह्मलोकवासप्राप्तिकामः ॥ सीनानाप्रणास लक्ष्मीकप्रीत्यर्थं तुभ्यमहं संप्रददेऽमुकगोत्रायेत्यादि इत्युच्चार्यजेष्ठ
जितो धृतिमां वासुदेवं च ध्यायन्देवस्य त्वेति मंत्रेण गंधादिभिः प्रतिमा ही कादादिति पठेत् ॥ ततः सांगत्वेतत्कल्पदानप्रतिष्ठा
सिध्यर्थं सुवर्णमाग्निदेवतं तुभ्यमहं संप्रददे इति दत्वाब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् ॥ इत्यपद्मणि पत्यप्रिय सजोपेत् ॥ एवमन्यान्य
पि नीललोहितवामदेवनाथैंतननेोनचघ्राणा ॥ इत्युक्तं दप्ये सत्पुरुषेशानव्यानसमानच तदुदानगातुऽकूर्मेणनाग सिंहसमानप्रागेन
जसोममानवगतुलात वैकुंठ लक्ष्मी सावित्री धेनवानाहवैनाजगौनीमाहेश्वरपित्रजनककल्पादी निवाकजे हविधिना ।
दद्यात् ॥ ॥ इति सीतजेमप्रकाशे कल्पदानविधिः ॥ ॥ अथोऽ उभयतोमुखीदानम् ॥ ॥ तत्र मत्स्यपुराणे ॥
तु क्षशृंगिणो यस्य पुनीसुक्षाली मूलं तु दृश्यते तासु ॥ कांस्योपदोहनां नाजन्सवत्सां द्विजपुंगवाय प्रसूयमानां यो दद्याद्धेनुं द्रविणसं
युताम् ॥ यावद्वत्सो योनिगतो यावद्गर्भं न मुंचति ॥ तावत् गौः पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना ॥ ससमुद्रा गुहा तु भिः सशैलवन
कानना ॥ चतुरंतान्वेदन्नात् पृथिवीनात्र संशयः ॥ यावंति धेनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप ॥ तावत्संख्यान् युगगणान् देवलोके
महीयते ॥ पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥ उद्धरिष्यत्यसंदेहो नरकान्तृ नि दक्षिणा ॥ घृतक्षीरवहाः कुल्याः दधि
पायससकर्दमाः ॥ यत्र तत्र गतिस्तस्य तत्र वांछितकामदाः ॥ गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकश्च पार्थिव ॥ स्त्रियश्च तं चंद्रसमानवक्त्राः
सुतप्तजांबूनदतुल्यरूपाः ॥ महानितंबास्तनुवृत्तमध्याः सेवंत्यजस्त्रं नलिनाभनेत्राः ॥ द्रविणसंयुतां दक्षिणां ॥ रूपद्रव्यसंयुतां
भूति दक्षिणाम् मित्यमरे स्त्रियानान् ॥ अन्ये तु द्रविणसंयुतां सुवर्णशृंगाद्यतिनिष्कबहुसुवर्णसहितामिति गोविशेषणम् ॥ भूतिदक्षि
णा इति सर्वार्णमूपयथाशक्ति वृतु दक्षिणादानमिति ॥ गोजनाजोप्येवं ॥ उभयतोमुखीप्रस्तुत्य देवलः ॥ अलंकृत्योक्तविधिना सु
वर्णत्रिपलान्विताः दातव्या द्विपलाद्या कन्यसी मता ॥ ॥ वाराहपुराणे ॥ पी ॥ जसोत्तमुखीं दद्यात्स्वर्णतकनकान्विताः ॥

जो०

193

क्षेमा।
१९३

यथाशक्त्याप्रदातव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जितं दिने पादसहस्राणि स्यमावातिवाहयेत् ॥ सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि वा पुनः । तस्या
प्यर्द्धशतं वाथ पंचाशद्वा ततोर्द्धकं । यथाशक्त्याप्रदातव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जितं ॥ भीम उवाच । तेनुत्तमं मुखे त्वयाख्यातं मम माहात्म्ये । मम वे
शविशुद्धेश्च सदा स्वर्णस्थिकोत्सव ॥ इलावती धेनुमती जग्रासो वायनं नमः प्रतिगृह्णामि तां धेनुं कुटुंबार्थं विशेषतः ॥ स्वस्ति ते वसु मे
नित्यं तु इमां तन्नो मो नमः ॥ पौत्रे प्रति ददामि ॥ पृथिवी ते प्रतिगृह्णामि कइदं कस्मा अदादिति जपेन्मंत्रं वसुधेति ॥ विमलजे ह्वालांदि वि
गौ च तस्य गृहे न जपेत् ॥ उत्तर शिनसे दद्यादि जनुष्टते ... व न ॥ तत्स्याप्रदानकालः ॥ प्रयुक्तकालो नान्यकालं प्रतीक्षेत् ॥ व्यतीपाता वि
षुवायने षडशीतिमुखे विष्णुपदाख्ये महाणीन्ताः सर्व एव पुण्यकालाः ह्ते देवजन्म साक्षि प्रसूता तत्र स्नातो ब्राह्मणान् ॥ सुतशील सत्य
शौचवृत्त जातिज्ञि आचैस्तु ॥ नुपेते च कालेप्राप्ते पत्पवा पाद हम तीवान्त्री नीतोमादक्ष गृह्योदपानान्तीसमाना वा समुल्ला
जातिदेशावानान्दशपनान्नाम्नानें च स्वामिन्नव नंदान पात्रमासाघ सचानुगह सु ध्यानार्थ लि ख जागृन्ही जीतादातात्रताम नु
मंत्रजे त्वं महीम वनिं विश्वधेनामिति कइदं कस्मादात्तिति हीताफीदन्निणोनपातीनाव तसमाकर्णजेरोगत्नेन मन्त्र त्वे तामद
दमिति जपनिष्क्रांतेग्निमुपसमाधाय देवान्पितृन्नदीः पर्वतान्वनस्पतीनुदधीनागान्नोषधीस्तर्पयेत् ... मंत्र
पदानि जर्वति जि देवा सोदित्ये कादशस्थाउशी तस्थानि धीमहि ॥ इमं मेगंगे यमुने सरस्वति ॥ अद्रिलिः घृतो मतिलि स्वनोहि
तः ॥ वनस्पते शतवल्शो विरोहा ॥ समुद्रज्येष्ठाः सलिलमस्य मध्यान्नः अहिर्विनोगेमपेति बार्हं ॥ मधुवाता ऋतायते इति मंत्राः ॥ तदनु
पार्थिवी लिः पृथिवीत र्पयेत् ॥ इले धावापृथिवी पूर्वचित्त पोमही धौः पृथिवी उर्वी पृथ्वी बहुले हृ ह्वेत्र नेगोनी म्मिमाप सलिला
नितनती त्यादि लिः वस्तु न सात्पा जपाज्जुलीजुहोति ब्राह्मणान्तोजपेत्तस्य पपनं वाक्यपीत ॥ अथास्य कर्माणो व्युष्टि मुदाहरन्ति ॥ अलंकप
न ज्यमपेजपापिनं ब्रह्मस्त्री पितृघ्नं स च एव पुनाति ॥ उपाध्यायी सखी सुतां च ॥ मित्राणी मातृं मातृष्वसां मातुलानीं निर्गिनीं ता

१९३

गिनेजीशिष्यत्ताजोयात्रीमन्त्रामप्पगाम्प्रागत्वोत्तजशिनसैसपनिकनीब्राह्मणाजदद्यात्प निकनोस्पाः मुवर्सोनोप्यैनत्ता निक्तेत्रा
णिम्नामावाघान्यानिवस्त्राणिनसालवाणाघाश्वन्दनाघाःगंधाःशतंगवीतदद्धमर्द्धवासर्द्धखवासहत्तजाब्राह्मणाजदद्यान्महाप
तकमुक्तजे॥ सुष्टिश्राद्धःफलेवाचीतदुक्तममनासिद्धव्युष्टिःफलोसमृद्धेवेति॥ ० ॥अथ मत्स्यपुराणे [illegible] जवाक्ष्यानुसारे णात्रप्रोग
लिख्यते॥ ॥तत्रदाताख्यातः शुचिःशुचिशुक्लुद्धिवासाःपवित्रपाणिनाचान्तःशुचौदेशेप्राङ्मुखःशुद्धासनोपविष्टोऽन्नजोनुक्त
दक्षउएवीतांपात्रलक्षणालक्षितंब्राह्मणांपूर्वोक्तद्यात्सकुलगुणान्युक्तमुदङ्मुखमुपवेश्यकपिलगवीदानोक्तसामान्येति
कर्त्तव्यतोविधियाजुश्रुतशीलसत्यशौचवृत्तजातिक्रियाधेनुणान्वितवतंब्राह्मणांप्रणिपत्यजब्रूयात् अहमतीवरात्ती॥वीतोत्स्मा
दृपाद्यपानार्द्धसानाणिवानसमुत्तानजामिदृशावनाद्दशपरानात्मानं वस्त्रामिन्नत्तवंतंपात्रमाषाघततोदातागामनुमंत्रजेत्
त्वंमहीमवनिंविश्वधेनांतृष्णीजलेवधानजनन्तीम्प्रनमपोनमसेजदर्तस्युतनाणामक्षुणोनिद्र सिंयूनिति मंत्रेण॥ ततस्सो
पुकनाणोज्जतोमुखीब्राह्मणापूजादिविधायाऽश्घ सगुहससमुद्रशैलवनकानन चतुर्नंत एथिवीदानजन्यफलसमफ
लैतद्धेनुवत्सन्नोमैसमसंख्यजुगगाणावच्छिन्नदेवलोकमदितत्वपित्रपितामहप्रपितामहनन्तरोद्धनाणाघृतक्षीनवहवहुकुल्या
कदधिपायसकर्दमकदेशाधिकनाणाकेप्सितकामगत्यात्तलोकसुलत्तत्वब्रह्मलोकसुप्रापकत्वाजस्त्वचन्द्रसमानवक्रमुतत्त्वजीवू
नदतुल्यवत्सम हानितम्बलेनवृत्तमघ्यनलिनात्तनेत्रानेकस्त्रीसेव्यमानत्वकामङ्गसांनुक्तसृष्टंगीनोपजम्बुनीमुक्तालीगूलन्नूणितीकीस्पा
पद्दोहनीसवत्साप्रसूजमानामुत्तपतोमुखीगौतुन्नदैवताममुकगोत्रायामुककशर्मणोब्राह्मणायतुभ्यममुककशर्मणोहंसंप्रददेनममेतिब्रा
ह्मणादक्षिणाकनमध्येजवतिलकुशजलानिदद्यात् ततःप्रतिग्रहकर्त्ता देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्यो
स्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णातुइत्युद्धृजदेवजेमामुत्तजतेमुखीगामांप्रतिगृह्णामि ततःकामस्तुतिंपठित्वाक्लिस्वस्तीतिपठेत्ऽअघ

गो॰

१९५

क्षतेनत्र।दुन्नपततोमुखीदानप्रतिष्ठार्थेमिदं हिनापैतुरुद्रदेवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंददे।।।अमुकशर्म्मोहं
संप्रददेनमम।ततःप्रतिगृहीता।देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्रोक्ष्यददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णातुतुना
जात्वावतु।।।नपतुदेविददनिजो।।।अग्नयेदेवायहिनापैंददनि।।।मौंप्रतिगृह्णामितिनामतत्त्वमसीमपादात्रेमपामयमस्तुप्रतिग्र
हीत्रकोदात्।कस्माअदात्।कामोदात्।कामायादात्कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामैतत्तेॐस्वस्तीत्युक्त्वागांपुच्छेस्पृष्ट्वाहिनापैंस्पृशे
त्।ततोड्रावतीधेनुमती।स्योनापृथिवीनमइतिमंत्रंजप्त्वाप्रतिगृह्णामीत्वीधेनुंकुटुंबार्थंविशेषतः।स्वस्तिर्न्नवतुमेनित्यंतुभ्यं
मातन्नमोनमःइतिगृहीता।तस्यांदत्तायांनपाणिनावत्समाकर्ण्यजेत्।गर्त्तंतुसन्नन्योमामवेदमहेदेवानांजनिमानिविश्वारहीं
मापुत्रमाजसीनन्नजेनयःइन्पनोजवशानिनदीपमितिमंत्रं।।ततोग्निमुपसमाधायजजेदेवासः।।१।।उशीतस्त्वा।।२।।इमंमेगंगेयमुने

सौ॰ग॰।।
१९४

सनस्वतिसुतुद्रिस्तोमंसचतापुरुष्ण्या।असिव्रजामनुहृये।वितस्तपार्ज्जीकीयेसुसुप्त्वा।सुखामपा।।३।।अहनिःसुतोमतित्तिस्वनोहिताः
प्रजनोदसीमातनासुविःनामा।।।पघ्यासमपावियावितिमघोद्धोनापित्वमानाद्विदिवे।।४।।वनस्पतेशतवल्शोविरोहसहस्रव
ल्शाविवयंरुहेम।।यंत्वामयंस्वधितिस्तेजमानःप्र।।।निनायमहतेसौभगाय।।५।।समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायंत्यनिविशमा
नःइन्द्रोयावज्रीवृषभोररादताआपोदेवीरिहमामवंतु।।६।।आहिनिवत्तोगेःपर्ज्जतिवाहुं।।७।।मधुवाताऋतायते।।८।।इलुद्यावापृथि
वीपूर्वचित्तयेऽग्निंघर्मंसुरुचंयामन्निष्टये।।यास्तित्वेकानुमंरा।यज्जिन्वयस्त्वानिनृषुऊतिजिनरथिनामत्तं।तद्यामहीघोः।उर्वी
पृथ्वीबहुलेदूरेअंतेउपब्रुवेनमसायज्ञेअस्मिन्दधातेयेसुभगेसुप्रतूर्तीद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात्।गोनी।मिमायसलिलानितक्ष
त्येकपदीद्विपदीचतुःपदीअष्टापदीनवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्नितिमंत्रैःक्रमे।।देवान्पितॄन्नदीःपर्वतान्
वनस्पतीन्।उदधीन्।नागान्।अप्पधीन्।तर्पयित्वा।ततःपनुइलेद्यावापृथिवीत्यादित्तिमंत्रैःपृथिवींतर्पयेत्।ततोम्नुर्तुवःस्वःस्वाहेतिमं

१९४

नर्त्तकीभिर्गीतनृत्यसमाकुलैः। आनुषङ्गिकामेगोदिव्यैः स्वर्लोकमधिगच्छति। यावन्ति तस्य रोमाणि गोवृष्णस्य महीपते। स्वर्गमाप्नोति ताव-
न्ति अत्रापि जातोन्यपत्तवेन्नू। सर्वजाजी महातेजा वीतशोको निरामयः। तावन्ति वत्सराणि॥ तिशोष्यः॥ अन्यत्र तथा प्रदर्शनात्। सोपुकवृष्णस्तत्र
लापूजादिकं विधाय कुशत्रयजवतिलजलान्यादाय चम्भे स्वीं वृषरूपे॥ जगदानंदकारकः। अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतो हि मां दुष्कृत
दुविप्रोषितांचम्मेनाजांमे इति पठित्वा अर्घ्य दशायेनुदानजन्यफलसमफलसंसानपतित्र॥ सप्तजन्मावच्छिन्नवाप्युनः कायु
कर्म्मकृतसर्वपापजयवृष्णत्तसंयुक्त स्वतेजोदीप्यमानगंधर्वप्रसंकीर्त्तिगीतनृत्यसमाकुलकामगदिव्ययानेनेहापूर्वकस्वर्ग-
धिगमनयावदेतद्वृष्णत्तनोमसमर्संख्यवत्सरावच्छिन्नस्वर्गप्राप्तितदुत्तरे इहलोके किंनरपत्वसर्वजाजित्वमहातेजस्कत्ववीतशो-
कलनिरामयत्वकामोमुं वृषं नीलं वा जन्मतिपुष्टांगं युमंतं युवानं तरुणं सुशीलं सर्वदोषविवर्जितं सुवर्णशृंगं रौप्यखुरोत्त-
ष्मवस्त्र त्रिनयालंकृतं परं वस्त्रविभूषितं पुच्छे प्रत्तं रुद्रदेवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय ददे इत्यादि दद्यात्॥ पुच्छमन्त्र महा-
नुम्॥ ॥युनंधनो हलवहनक्षमः तरुणः श्रुतलक्षणोपेतः॥ सुशीलोथ हि स्वः। सर्वदोषविवर्जितो मरुः॥ ॥अथ वन्नमहि-
षीदानम्॥ ॥तत्रादौ जपुनाः॥ महिषीदानमाहात्म्यं कथजामि नरोत्तम। पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामफलप्रदं। सूर्ये-
न्दुम हेपुण्ये कार्त्तिक्यामयने तथा। शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्यसंक्रांतिवासरे। यदा वा जायते वित्तं चित्तं चैवमुदान्वितं। तदेव देया
महिषी संसारतरपत्नी तु ता। सुपयोधना सुशृंगी सुखुरा सुतनुत्वचा। प्रथमा तरुणी धेनुः सुशीला दोषवर्ज्जिता। प्रथमा प्रथ-
मप्रसूता। सुवर्णशृंगतिलकार्घटा रत्नमालाविभूषिता। नक्तवस्त्राकृता देया ताम्रदोहनकान्विता। पिण्याकपिंडकोपेता सहिरण्या-
लंकृता। सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणो वेदपारगे। पुनाता पठते तद्यत्स कुटुंबे सुसीदति। सहिरण्यां सवत्सां च पुण्येन्हि विधिपूर्वकं

दद्यान्मंत्रेण राजेंद्र पुनः ॥ विहितेन च । मंत्रस्तु ॥ इंद्रादिलोकपालानां या राजन्महिषी स्मृता । तस्या दानेन महाराज सास्तु मे सर्वकामदा ।
धर्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम । दद्यात्प्रदक्षिणी ॥ तत्रा लुक्ष ॥ जपयज्ञविहीनो ॥ प्र
दक्षिणां च दक्षिणां ॥ प्रतिग्रहस्य तस्याः पुच्छदेशे स्वर्णं तु वा । एवं दत्वा विधानेन ब्राह्मणाय समाहितः नमेत् ॥ क्षमापयेत्ततो विप्रं येन तुष्टि
मुपैति सः ॥ अनेन विधिना दत्वा महिषीं द्विजपुंगवे । सर्वान्कामानवाप्नोति इहलोके परत्र च । या स्त्री ददाति महिषीं सा नाराजमहिषीत्वये
त् ॥ जित्वा स हसुपर्णं लेत्ते इहलोके परत्र च । यज्ञराजी त वेदद्विप्रः ज्ञत्रियो विजयी तवेत् ॥ धनाधिपो तवैश्यश्च शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ॥ तस्मात्का
रणाद्दातव्या महिषी वित्तवेसति ॥ पितॄणां ॥ तानाम्यर्थ्य आत्मनः सुतमिच्छता । दशरूप्यसमा राजन् महिषी नारदोब्रवीत् ॥ विप्याय सर्व
तथा व्यासः ॥ सर्वदानोत्तमा मध्वा विः ॥ सगरेण ॥ ककुत्स्थेन धुंधुमारेण ॥ गाधिना । दत्ता खिनेन च मया तु समुपोष्य जमात्यते । दत्ताः सत्कृत्य विप्रेभ्यो
महिष्यः सर्वकामदा । महिषीदानमाहात्म्ये यः शृणोति स दानतः । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते । दत्वाधिकां स्व महिषीं नव
मेघवर्णां सुपूज्य कर्णवतीं जघनानि नामीं । दत्वा सुवर्णतिलकौ द्विजसत्तमाय लोकत्रयं स जयती हि किमत्र चित्रं ॥ सोपकरणाम् ॥ महिषीं ब्रा
ह्मणाय पूजादिकं विधाय कुशाक्षतयवतिलजलान्यादाय इन्द्रादिलोकपालानां या राजन्महिषी स्मृता । तस्या दानेन महाराज सास्तु मे सर्व
कामदा । धर्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा ममेति पठित्वा ॐ अद्यामुकनिमित्ते पुण्य
पवित्र्यरीद्यो पुण्यैहिकामुष्मिक सर्वकामफलप्राप्तये अजाजित्व वसुपितृतानाणतममुत्तदशरूप्यत्त दानफलसर्वदानोत्तमफलप्राप्ति
कामइमां सुपृष्ठाघनां सुशृंगीं सुखुरां सुतन्तुल्वचां प्रथमप्रसूतां तरुणीं पेतुं सुशीलां दोषवर्जितां सुवर्णतिलकां सुवर्णशृंगीं सुवर्ण
घंटीं सुवर्णमैवेयकालनां नूपुरितां नक्तवस्त्राच्छादितां ताम्रदोहनकान्वितां पिततापाकपिटकोपेतां सन्निधापितां सप्तधान्यसंयुतां यथ

श्री० सौ०॥ २०५ 205 २०५

स्विनीमहिषीपुत्रकवतीयमदैवताममुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणायेत्यादिसोत्कर्णेदद्यात्॥ पुच्छमहात्॥ नं संतोष्य द्विजविसर्ज्जनेन म
हिष्याद्विजवेश्मप्रापणीयापित्यावकपिटकः तिलखलिपूसाकाष्ठोलः सप्तधान्यानि पनिताप्याहुकनि॥ ॥अथ यममहिषदानं मत्स्य
जपमन्त्रोक्तं॥ ॥लोहपात्रे स्थितं कांस्यं तत्र पञ्चतुनाजतं तस्मिन्कालेश्वनःस्वर्णं पुत्तुण्याकानतांगतः यमरूपमुकं ब्रह्मणाय्युतः॥ ॥
वस्त्रालंकारसंयुक्तोयमदायमि॥ सर्वतः त्रिलोहाकानपुत्तुप्पैः कालदूतैस्वपार्श्वतः कृत्वा च माहिषपृष्ठे तं दद्याद्यममालयं पञ्चमण
दलं॥ कालेश्वनोयमो दंडपाशहस्तः॥ त्तयदायमि॥ खड्गछुनिकादीनि॥ सर्वतस्वतुर्द्दिक्षु त्रिलोहैताम्रकांस्यपित्तलाख्यैः॥ पुत्तुण्यै द्वि
तिःदण्डपाशहस्तैः एतैः सर्वैर्युक्तं यमं महिषपृष्ठे कृत्वा यथावत्संपूज्य पद्ममंत्रकलकिरोप्य॥ विशिष्टं यममित्युच्चार्य दद्यादिति यम
मालयमन्त्रित्यर्थः॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां करोति विधिनातु यः॥ सम्यक्यातेमुवं नासादत्वा घृतघटोत्तमम्॥ अत्र घृतघटो दद्यात्॥ स्थ
नेत्ते यः॥ घृतघटउत्तने दद्यात्॥ स्थाने यस्येतिशब्दश्चनसादितिदानविवेकानः॥ वस्तुनस्तु॥ घटं घृतसहितं यमं दत्वा सुवर्णं दद्यात्॥
दद्यादिति॥ उक्तप्रकारेण॥ सोपस्करं॥ समहिष्यमत्रान्नल॥ पूजादिकं विधाय॥ ॐअद्यामुकमासेतात्॥ कामः॥ इमं महिषपुष्ट स्थि
तलोहपात्रोपरिकांस्यपात्रस्थराजतापृदलपद्मगतं यथोपनीत वस्त्रालंकारनदायकुक्तं त्रिलोहाकानपुत्तुण्याकालदू
तसर्वपार्श्ववेष्टितं घृतपूर्णघटसहितं हैमं यममसुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणायेत्यादिदद्यात्॥ ॥गन्हात्॥ ॥
अथ यमदैवताश्वदानं॥ ॥तत्र मनुः॥ ॥अश्विसालोकमश्वदः॥ प्राप्नोतीत्यनुपज्यते अश्वब्राह्मणाय॥ पूजादिकं विधाय
उच्चैःश्रवाःसर्वमश्वानां राजा विजयकारकः॥ सूर्यवाहन मस्तुभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे इति पठित्वा॥ ॐअद्याश्विसालोक्यप्राप्तिकाम
इमं अश्वं यमदैवतं अमुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणायेतुभ्यमहं संप्रददे हं तेन तत् अश्वदानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं हिन॥ यम नि

नं॰

२०६

स्मी॰॥
२०६

देवतीतुल्यमहं सं प्रददे॥ ॥अथ कृष्णाजिनदानं॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणे॥ ॥मनुरुवाच॥ कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिं कालं मम
नघ ॥ब्राह्मणं च समाचक्ष्व तत्र मे संशयो महान्॥ ॥मत्स्य उवाच॥ वैशाख्यां पौर्णमास्यां च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ पौर्णमास्यां तु या माघे
आषाढी कार्त्तिकी तथा। उत्तरायणे च द्वादश्यां तस्यां दत्तं महाफलं॥ आहिताग्निर्द्विजो यस्तु तद्देयं तस्य पार्थिव। यथा येन विधानेन
तन्मे निगदतः शृणु॥ गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप। आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकं॥ शुचौ देशे कीटाद्यनुपहते॥ ततः
सशृंगं सखुरं मूर्ध्नि स्तनेत्कृष्णमार्गकं॥ प्राचीनग्रीवमुत्तानं नोमकमात्तनेदित्यर्थः। चर्मोऽप्युत्तानं नोमात्तां प्राग्ग्रीवाणीति कात्यायन
वचनात्॥ कर्त्तव्यं रुक्मशृंगं तद्रूप्यदन्तं तथैव च। लांगूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च। तिलेनात्मसमं कृत्वा वाससाच्छा
दयेद्बुधः॥ आत्मसमं कृत्वा समस्तं कृष्णाजिनाच्छादकतिलं कृत्वेत्यर्थः। अपरे तु। उपविष्टस्यात्मतुल्याप्रमाणमित्यर्थमाहुः। २०६
गंधैरंदनादिभिर्जिनं कांस्यपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमम्॥ मृण्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु। घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमे
वं दत्त्वा यथाविधि। अलंकुर्यादित्यत्र अलंकृता॥ सा वनाक्षीराजिनलेगंधैरेनित्यस्य सन्निहितत्वादलंकृता॥ साधनतजान
त्वादीनामन्वयेन निनाकांजित्वान्नकांस्यपात्रे सीवधूः। ततश्च तेषु चतुर्षु पात्रेषु मृन्मयेषु चतुर्षु पात्रेषु पूर्वादिक्रमेण घृत
क्षीरदधिमधूनि दद्यादिति कल्पतरुकारसंमतोऽर्थः। हेमाद्रिकारस्तु सनत्कानि कांस्यपात्राणि चतसृषु दिक्षु विन्यसेत् अन्या
नि च मृण्मयानि पात्राणि घृतक्षीरदधिमधुपूर्णानि यथाक्रमं। पूर्वादिदिक्षु स्थापनीयानीति वदति। अपरे तु दधिक्षीरघृत
क्षौद्रपूर्णानि चत्वारि कांस्यपात्राणि चत्वारि मृण्मयानि च। यथाक्रमं पूर्वादिदिक्षु स्थापनीयानीत्याहुः॥ चम्पकस्य तथा शाखा
मत्राणां कुं तमेव च। बाह्योपस्थानकं कृत्वा सुतवितानं निवेशयेत्। जीर्णवस्त्रेणापीतेन सर्वाङ्गानि च मार्जयेत्। बाह्योपस्थानकमि

तिवाच्छोदानप्रदेशेऽपसमीपेस्थानं जलस्य कुंभस्य सतयोक्तः।निवेशयेत् दानानां तत्रं स्नानार्थं स्नापयेदित्यर्थः॥माज्येपेद्धानानि
तत्जीर्णं पीतवस्त्रं॥सर्वांगानित्रीणि यजेदित्यर्थः।एतत्बहिः प्रदेशेकुंभो पस्थापनं यजमानकर्तृकमेवतस्ये वृत्तकृतत्वादितिक
स्विन्नाद्यातुमस्यानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत्।प्रदापयेत् वन्यामा॥प्रकाने॥समंत्रकं निवेशयेदित्यर्थः॥यानिकाम्यानि
पापानि मद्यालोभात्कृतानिवै।लोहपात्र प्रदानेन प्रणाशयंतु मम सर्वदा तिलपूर्णं तु तत्कृत्वा वामपादे निवेशयेत्।वामपादेपृष्ठिमे
इति शेषः।यानि पापानि कामानि कर्मोत्थानि कृतानि वै।कांस्यपात्र प्रदानेन तानि मंऽर्पयंतु मे सदा।मधुपूर्णं तु तत्कृत्वा पादे वै दक्षि
णे न्यसेत्।परापवादपैशून्यानुभूतं मांसभक्षणजान्॥तत्रोत्थितं च मे पापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु।कन्यानृतंगवास्यैव परदारा
प्रघर्षणं॥रौप्यपात्रप्रदानाद्धि निर्घ्नं नाशं प्रयातु मे।ऊर्ध्वपादे त्विमे कार्ये ताम्रस्य रजतस्य च।ऊर्ध्वपादेऽग्रपादयोरित्यर्थः कृत्वमवि
वपात्रान्नाशुव॥मध्यदेशे एवस्थापनं एतच्चाज्जतपूर्णं स्थापनी नमित्यादुः।हेम मुक्ता विद्रुमं च दाडिमं बीजपूरकं प्रशस्त पत्रं स्रुवा॥
पुनः पूर्वं गाद्यकानि च।एवं कृत्वा विधानेन सर्वेशाकफलानि च।ताम्रपात्रं मयूरपत्ताग्रमेतन्ने दक्षिणे॥पात्रं दत्तं रजत पात्रं तिलपूर्णं मन
ततनेवामपादे।मध्यप्रदेशे स्रुवर्ण पात्रमाज्य पूर्णं निवेशयेदित्ये कृतज्ञोजतपूर्णं मिति
जपूरकानि चाम्लि पात्रे दद्यात्।तथा प्रशस्ते पात्रेस्रवा॥जोऽव्यादिति भूपालः।तत्रापि पात्र वर्जे हेमादिपंचकं दातव्यं तद्धानेनाधिक
प्राशस्त्यं भवति।तत्र हि पात्र ये ऽन्यद्रव्याकथनात्।सान्निहितद्रव्यमेव तत्र संबध्यते सुन्नंतघृतत्वमिति केचित्।अन्ये तु स्रुवा॥घा
नकप्रशस्ते पात्रे स्रुवर्णादि पंचकं दातव्यं एकवाक्यताद्युपनायादित्याहुः।दानसामान्तु।ऊर्ध्वपादे त्विमौ कार्यौ ताम्रस्य रजतस्य

वासम्बन्धिना मितिशेषः॥ ऊर्ध्वपादाव्यम्नपादौत्तजोस्ववामक्रमेनैवपात्रानोपनम्॥ पश्वात्पादजोद्ववयेतिस्ववा॥॥२॥ एवं चागनपा
दस्थपात्रध्वजस्य॥ अनुपदिष्टस्थानकसोवत्स॥ पात्रस्यस्ववपोऽइतिक॥ मिस्थानकेपात्रध्वजस्येतिपंचानामायानेतजावगतेनायेमुकुट्या॥॥
मन्येणांवशुतेर्मूमुकादीनांजथासंरव्यमुन्नोजंअनिदिष्टस्थानकस्यसोव॥ पात्रस्यमध्यस्थानएवनिवेशः॥ सुवर्णनात्तिकेदधा
दित्यनेनमध्यमुवर्णस्थाप्यमितिद्विधासुवर्णनात्तिकत्वमितिव्यारव्यातं॥ एवंकृत्वेतिपुनस्वेवुनानाजातीयशाकानिचफलानिच
नानाजातीयानिजथालात्तंदेयानीत्यर्थः॥ तस्वतिम्नहविर्दिधान्नाहितामिनिद्विजोत्तमः॥ नानोवस्त्रपुगछन्नः स्वशक्त्यावाप्यलंकृ
तः॥ प्रतिम्नहस्वतस्यो कुःपुण्यदेशेमहीपते॥ ततएवसमीपेतुमंत्रमेतमुदीनयेत्॥ कृष्णाकृष्णाबलोदेवः कृष्णाजिनयनस्थया॥ लब्धा
नाद्भूतपापस्यत्रीजतीमेनमोनमः॥ त्रजाक्षिंशत्सुना॥॥ नात्तिचमायानेव्यवस्थितः॥ कृष्णोसिमूर्तिमान्साक्षात् कृष्णाजिननमोस्तुते॥
सुवर्णनात्तिकैरधात्त्रीजतांचप्रत्तच्छजः॥ अनेनविधिनादधाद्यावत्कृष्णमागोर्क॥ नस्पृशःसद्विजोनाजनविंतिस्मपसमोहितः॥ दान॥ २०७
वसाधकालेबुद्धनतःपुनिवर्ज्जयेत्॥ चक्र॥ हाश्रेष्पतेविप्रमाण्डलेस्नानमाचरेत्॥ पूर्णकुंतेननाजेंद्रशाखपावृक्षकस्यच॥ कृत्वाचाजेस्य
कलशीमंत्रेणानेनमूर्द्धनि॥ मूर्द्धनिजजमानस्यमाचार्यात्रकृष्णाजिनविध्युपदेष्टा॥ आप्याजस्वसमुद्रजेप्पानिचोजत्याःपुणोऽहः॥
आप्याजस्वएमेतुनइत्यष्टौ॥ समुद्रजेष्ठाइत्यष्टौ॥ एवं षोऽश॥ एतैःषोऽशभिर्मंत्रैरभिमंत्रितान्नैर्द्धिःस्नापादित्यर्थः॥ ततःपूर्व
कपीतवस्त्रौ॥॥ गाप्त्रोाछन्नश्च हृतवाससीवीतस्वान्तः॥ सुवितामिपात्रं॥ तद्वस्त्रंकुंजसहितंनीत्वान्तेपंचवतुःपथे॥ वीतःपतिहितव
न॥ शतनिष्कसमोपेतंतदद्वोद्धेमथापिवा॥ अतोन्यूनंनदातव्यंमधिकेफलमूर्जितं॥ उत्तमंतुशतेनैवमध्यमंतुतदर्द्धतः॥ तदर्द्धेन
कनिष्टंतुदेयंकृष्णमगाजिनं॥ शतेनेतिसहार्थेतृतीया॥ नक्तिरशार्द्धंकुर्वीतफलहानेस्तुकारणात्॥ कृतेनानेनजातुष्टिन्नेशाप[illegible]स

श्री

शय्यामनेनपि।वस्तुस्वत्वपतिसेष्वतूथापुच्छदेशातं४पुणःसमग्रभूमिदानस्यफलंप्राप्नोत्पसंशयं।सर्वांश्चलोकान्जयतिकामव
नीविहंगमः।आभूतसंप्लवंयावत्स्वर्गंप्राप्नोत्पसंशयम्।नपितृपुत्रमनः।।वियोगंत्तापजंतासहाघनदेशपतित्यागीनेवचेगाहु
जान्धकविरोक्तुष्याजनतंकृष्णमृगचर्म्मदत्वाद्विजेन्द्रायसमाहितायाःयथाक्रमेतन्मनाः।।नशोचंप्राप्नोत्पत्नीष्टमनसःफलंचोतत्र
दानवाक्यानुसारेण।।कृष्णाजिनमासाद्ययथोदितुर्मंत्रेणाःयथास्थानेंपात्राणिनिवेश्यस्नातंवस्त्रयुगच्छन्नंपात्रलक्षणालंकृतीत्र
अत्रांश्यथाशक्त्यालंकृत्यपुच्छदेशेसमुपवेश्यसोपकरणाः।।कृष्णाजिनपूजादिविधायकृष्णसू०कृष्णावलोदेवइत्यादिदानमंत्रध
जंपठित्वाअद्यामुकनिमित्तेसमग्रभूमिदानजन्यफलसमफलकामवानिधिहंगमात्मकरैकसर्वलोकचनाभूतसंप्लवाव
धिस्वर्गावाप्त्यैहिकपितृपुत्रमनःसंतापजाविप्रयोगघनदेशपतित्यागानवाप्तिमनोभीष्टफलावाप्तिकामइदंगोमयोपलिप्तभुवि
देशास्तीर्णशोकनाविकवर्षोपनिस्थसस्वर्णशृंगसखुनप्राग्ग्रीवोपनिस्थितनोमकतुकनश्शृंगनोपखुनोपदंतंवकुमौक्तिकलांगूलसम
स्तितिलपूर्णसर्वतोवस्त्राच्छादितसुवर्णनाभत्पथाशक्तिवस्त्रत्रपचंदनाद्यचतुर्भुगंध्यविशेषितालंकृतचतुर्दिक्षुविन्यस्तकांस्यपात्र
चतुष्टयपूर्वादिचतुर्दिक्षुदक्षिणाक्रमात्स्थितम्।।अमतपात्रमध्यघृतजीनदधिनोद्रपश्चात्वामपादनिवेशिततिलपूर्णलोहपा
त्रपश्चात्प्रदक्षिणाःपादनिवेशितमधुपूर्णकांस्यपात्राग्निमदग्निणाःपादनिवेशितप्रशस्तपात्रघृतयथाक्रमकृतताम्रादिपात्रस्थहेम
मुक्ताविद्रुमदाडिमबीजपूनकस्तुनचतुष्टयनिवेशितचतुःशृंगाटकचतुष्टकचतुःफलंकृष्णाजिनंप्रजापतिदैवतममुकगोत्राया
मुकशर्म्मणेब्राह्मणाय।।पाहितायमनसेतुभ्यमममुकशर्म्मणोहंसंप्रददेनममेतिब्राह्मणायादक्षिणाःकनममग्येकुशतिलजलानिदद्यात्।ततःप्र
तिगृह्णकर्त्तोदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्रजापतयेदेवायदक्षिणोपकरणाः।।कृष्णाजिनमोंप्रतिगृह्णामिकोदा

जे०

२०४

श्रीः॥

२०८

नृकस्मा अदात्कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॐ स्वस्तीति प्रत्येत्॥ दक्षिणावाक्यं ॐ अद्य कृतैत
त्कृष्णाजिनदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे द्विजोत्तमायाहिताग्नये तुभ्यं दक्षिणाममुकशर्म्म
हिरं प्रददे न ममेत्युक्त्वा कुशयवतिलजलानि ब्राह्मणायादद्यात्॥ कनमध्ये दद्यात्॥ ततः प्रतिग्रहीता देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां नाजात्वा बहुणो नयतु देवि दक्षिणो॥ अग्निर्जे देवाय हिरण्यं ददाति॥ ॥मो प्रतिगृह्णामि। तेनामृतत्वमश्यामि णाद
त्रे मह्यो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे को दात्कस्मा अदात्कामो दात्कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा
कृष्णाजिनपृष्ठे स्थाप्य हिरण्यं प्रस्तरेत्। ततो यजमानस्त्री द्विजो विततिपूपसमन्नस्पृशेत्। न पुनर्दानं साद्ध्ययोजितस्पृंपुंज्यात्। ततस्ते
ब्राह्मणा लिंगगृहात्मेष्य स्नानमंडले गत्वा स्नानं कुर्यात्। कृष्णाजिनविष्णुपदेष्टावपूर्वस्थापितममुकशाखाध्युक्ते कलशं यजमान
मूर्द्धि पनिकृत्वा आप्यायस्व समेतु त इत्याघर्षणो समुद्रज्येष्ठा इत्याघर्षणे वत्रचोपस्थावमयकशाखाध्युक्ते तज्जलेन स्नापयेत्॥ ॥
ततो यजमानः पूर्वस्थापितजीर्णपीतवस्त्रेणाङ्गमार्जनीं वियायाचान्तः शुचिर्भूत्वा ततस्तत्पीतवस्त्रं कुलसहितं चतुःपथे
क्षेपनीयं॥ ॥अथ भूमिदानं॥ ॥तत्र मन्त्रः॥ भूमिदः सर्वमाप्नोति राज्यपुत्रधनादिषु। यो यत्कामयते स तत्प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥
भूमिं प्रकृत्य दत्वा च स्वर्गे महीयते। यत्किंचित्कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः। अपि गोचर्ममात्रेण॥ भूमिदानेन शुध्यति। प्रमोक्षा।
तथा दत्वाग्निर्निर्विप्रे ब्रह्मलोके महीयते॥ ॥आदित्यपुराणे॥ यस्तु गोचर्ममात्रं वै प्रयच्छति वसुंधराम्। विमुक्तः सर्वपापेभ्यो
विष्णुलोके स गच्छति। वृहस्पतिः॥ षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः। स्कन्दः। यस्तु भूमिं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महात्मने।
स सर्वलोकेषु सुखी विमानेन सुवर्णे सावद्धन्ते दैवसहस्राणि च नते कामरूपवान्। यदि मानुष्यमायाति नरः कालविपर्ययात्
तत्र कामप्रधानस्य मही तत्र वति सर्वतः। सोत्रिदशाप्तकुलीनात्मविनीतात्मतपस्विने। गृहस्थाय ददे द्विप्राय सर्वभूतहिताय वैइह

२०८

राजसुतांसुद्धादत्ताः स्वल्पापि वासव । कुलानां तारयेद्वीरः सप्त सप्त च सप्त च ॥ ॥भूमिब्राह्मणपूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि विष्णुजगमनत
दधिकरणकविविधकामभोगसेव्यमानस हानुगात्मीजानवधिकालब्रह्मलोकवासकाम इमामिजतसंख्याकां भूमिं विभज्य दत्तां विष्णुदेव
तामसुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दक्षिणां भूमिप्रदक्षिणां कृत्वा नमेत्पूर्ववत् ॥ ॥इति श्री जोमप्रकाशे भूमिदानं समा
प्तम् ॥ ॥अथ विपुलगृहदानविधिः ॥ ॥तत्र महत्तरान ते । नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति यस्त्वेव न नो द्विजाय स्वाध्या
यवानित्रगुणाय नाजेस्तस्यापि लोकः कुरुजांगलेषु । वीजे नृपे तं शयने नृपे तं दध्याङ्कहलः पुरुषोत्तमाय । सुखानि नामैव हुवित्तपूर्ती
लत्ते दधिष्टानवर्णसिनाजन ॥ तथा । जम्बुनैवेशिकं शुद्धं ब्राह्मणाय प्रयच्छति । त्रिंशत्कोटिय्यवर्षाणि सर्गलोके महीयते । ततो वतीयः
कालेन मानुष्यं लोकमागतः । नगनाधिपतिः श्रीमान् महाराजोत्तवे दपीतथा । गृहं दीपश्चत्तोद्योतशयनाशन ताजने । उपस्करैश्च सं पू
र्णं सर्वधान्यप्रपूरितं । सर्वधान्यानि युक्तानि उपस्करान् । कं चक्रतूलिकोपधानासनकांस्यादि ताजनदीपिकापेषणी । यत्र धान्यादि
मानपात्रद्रोणोलूखलमुशलमृण्मयस्थालीकलशवानियानीसर्व्वव्यजनछत्रोपानत्खड्गमार्जनीगोवल्लीवर्द्धाश्वमहिषीताडल
घृततैलपूर्णपात्रवस्त्रचन्दनादिगंधद्रव्यताम्बूलोपकरणानां । कांस्यकुल्ही दासदासीयुक्तं तद्गृहं ब्राह्मणाय दद्यात्सुशीलाय दद्या
तिजः । तथाप्यजनशीलाजस्य गुणस्यापि जन्म लीं देवैः पितृगणौ पूज्यो ब्रह्मलोकं जिमत्तुजस्तिशतोवर्षशतान्यवदरातिष्टलन
मजः । तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपो भवेत् । बहुधनो बहुधनो द्विजो वा वेदपारगः । कूर्मपुनाण । शक्तितः सर्ववित्तेन पूर्णम्
हमपि त्रिधा सदत्त्वा । द्विजेदत्वा ब्रह्मलोकं व्रजेन्नरः । सर्ववित्तेन पूर्णं च सर्वोपस्करादिना पूर्णं त्रिधा पूर्ववत् पुत्रमादिपजन
ये । महत्तनाम्सुखी प्राज्ञो वित्तपूर्णः सर्ववस्तुपुत्रज्ञाः सुखवित्तयार्थे पात्रे देयमतो गृहं । गरुडपुराणे । एष्टकं दानवं वा
पि मृण्मयं वापि शक्तितः । सर्वोपस्करणोपेतं यो दद्यादिपुलं गृहं ब्राह्मणाय दद्याद्यस्तस्यापि कुर्वन्तु विनोत्री डितासु विनं

ज्यो०

२०९

सौग॥ ०९

स्वर्गे मानुष्ये लोके समास्थितः॥ ॥मत्स्यपुराणे॥ यथेष्टकामपीं कृत्वा शैलेयं वापि दारुजम् ग्रा ताम्रमयं वा पित्तलं स्वर्णं सुलक्षणम्॥ सौपुत
म्॥ प्रस्तरं तथा तु शोत्तापं येन्याचैव समन्वितं अर्जुनैः सनलैनम्यैः शालैश्चैव मनोरमैः। तिनिसैः सर्जचन्द्रैश्च कदंबैः सहवंजुलैः॥
सुलक्ष्यानस समुत्पन्नैः वास्तुलक्षणा॥ सौपुतैः अत्रार्जुनादिरजविशेषोपादानं वास्तुशास्त्रोक्तरज्ञान्तनोपलक्षणार्थम्। एतेर्द्रा
नुमितिर्लवनं कृत्वेति संबंधः॥ स्थापनेच यथान्यायं भूमेश्चैव तु शोधनम्। मार्जनं सिंचनं चैव सन्धानीयेन कारयेत्। भंगलानु
पणं शस्य वास्तुविधौ दितीं तथा। देवतापंचकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितम्। पूजयित्वा यथान्यायं ततो दद्याद्गृहं गृही। एतद्वास्तु
पशमनं कृत्वा कर्मसमारभेदित्यत्र कर्मशब्देन गृहदानस्य महद्विर्व्याख्यातत्वाद्वास्तूपशमनं कृत्वा गृहे कान्तजित्वा पुनर्वा
स्तुपूजाविधायगृहीगृहंदद्यादित्युक्तं। एवं संस्कृतसंस्कारं गृहं कृत्वा द्विजोत्तमान्। कुलशीलसमायुक्तान् गृहसंख्यान्निमंत्रये
त्। गृहसंख्यानकानि [illegible]तदेयगृहसंख्यान्॥ निमंत्रयेत्॥ गृहदानसंप्रदानत्वेनेतिशेषः। गृहयुग्मेन तान्दानान् लिंग्याल्लक
कुटुंबिनः अधीतवेदाशास्त्रज्ञान् पुनाणास्मृतिपानगान्। निरासपीस्पथानाजैन्द्रोत्पादत्तं महापूजं अर्ले कल्पसपत्नीकान्वस्त्रा
लंकारकुण्डलैः। कृत्वाग्नियजनं तूर्णं वास्तुपूजाविधानतः। समुत्थानन्निदत्ता दाताविदधीत [illegible]गतस्पृहः। विदधीत दान
मिति शेषः। जगदीशगृहावासो गोविन्दः श्रीयतामिति। दानार्थं गृहनिर्मोणातदुपस्कनसंपदानं तन्ने यजमानकृतमुक्तं वृह
वैवर्त्तीनिति। गृहीगतौ कानजित्वा कुंडमेकं समेस्वलं। गृहपजः प्रकर्त्तव्यस्तुष्टिपुष्टिफलः सदा। नन्नोध्नानि च सूक्तानि पठेत्पुत्रो
त्साण्णुतः वास्तोः पूजा प्रकर्तव्या दिक्पालानां बलिं क्षिपेत्। ततः पुण्याहघोषेण ब्राह्मणानां तु वेशमतु। प्रवेशयित्वा शय्यासु
संस्थाप्यानुपवेशयेत्। यजमानस्ततः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः। पयस्य विधिवत्पूर्वं तत्समे प्रतिपादयेत्। इदं गृहं गृहाणत्वं
सर्वोपस्करसंयुतम् तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वनित्य वैरगृहं। एवमेकैकशो दत्वा प्रणिपत्य समर्पयेत्। स्वस्तीति ब्राह्मणो वाच्यं

२०९

कोपादिति च पूजितैः बृहस्पतिमते पुनर्नमंत्रः ॥ गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम। त्रीणि तीर्थे जगद्योनि वोभ्युत्पीजनार्दन।
मत्स्यपुराणे ॥ ॥ प्राप्ते दान दिने कार्यमेशान्ती हस्तसम्मिते। चतुरस्रं समं कुण्डमेष्पलाभोनिर्वापितं पूर्वोत्तरे हस्तमिताच वेदी गृहादि
देवेशन पूजनायोग्य ज्योर्ध्वे नैव्र लक्षिवाच्युतानां सूर्यस्य कार्येः फलमाल्यगंधैः ध्याने पुष्कार्याणि चतोनाऽऽनि पत्रैन पिजीन वनस्पतीनो
गंधै तु संस्थाप्य सनत्कुंजीस ग्रगंध धूपोवनन त्वनपुष्पैः। तथा गृहोक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्निमुखं ततः गव्येन पयसादिव्यं स्थाली
पाके चरुं स्नजेत्। ततस्त्वं तं चैव चरुं जुहोति मध्यस्थितात्प्रोगृहदेवतात्त्यः। वलिं च सम्यग्विधिवन्मंत्रपुजपनीने ॥ घानीपनितम्मुख घात्र
त्रालतोदिजजेत्पूर्वेपनि तृप्त्यं त्र मापजेन। शय्यद द्विजा ॥ जागेतु सोपधानां सदीपिको। सितवस्त्रैः सुसंच्छन्नी लक्ष्मीनानाप ॥ ॥ न्वितामू।
लक्ष्मीनानाज ॥ ॥ न्विताम् इति ततस्त्र तिमाप्नुतामिति। सा च यथाशक्ति सुवर्णेन कापेतन्त्र तिमालना ॥ ॥ सुक्तैः फामिके। पद्मासनगतं
कुर्याद्विव देवं जनार्दनम्। दक्षिणायाः करेपद्मं शंखं मूर्ध्निकनेन्यसेत्। वामोर्ध्वं चम वेद्यक्रं लक्ष्मी पृष्ठेः पनः कनम्। वामोत्संगगता लक्ष्मी
न्तलपात्रकनोत्तवेत्। दक्षि ॥ ॥ स्तु तुजो देव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रा ॥ इति सितान्वन्तं कुण्डलहेमन्नूप्पितं केपून कं ठा तन ॥ ॥ जिनाम। पत्नीसमेतं
चकनेगृहीत्वा धनाय ठन्मैत्र मिमंगृहस्थः ॥ एह्येहि नाना ॥ दिव्यरूपस घोमुरै वंदितपादपद्म। सुता सुतानन्द पुष्यामघीश लक्ष्मी
पुतस्त्वं हि गृहं गृहाण ॥ नमः कौस्तुभनाथाय हिनाय करवाय च जीनोदासवसुत्राय जगद्धात्रे नमो नमः। नन्दान्तिमाव्रतकल्पा
न्नीत था स्मिन्त्व वनेगृहो लव्धं सौदेन देवेश पुत्रपौत्रै पुतो गृही। पूर्वं च यत्राक्षिपाप्नुक्तो वसेदावैङ्गतानकैः। एवमुक्त्वा च देवेशं संप
त्नीकं द्विजोत्तमम् तिलपत्रस्थापनिस्थाय्यशय्यायामुपवेशयेत्। वदेद्दितं ततो वाचं जीसंघे धोप्यञ्जप्रुतीं त्वि दा। सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं
गृहं हि द्विजोत्तम। तत्रोपकरणानां सर्वदीपत्यावि निवेदयेत्। पादुकोपानह छत्रं तूप्य ॥ ॥ शान वाजनीसम्पन्नं वाप्तसम्पन्नं गृहोपस्करान्तु

ज्ये०

210

श्रीः॥
२१०

प्याणि।सर्वेषां संपूज्य मे वास्तुपष्ठित्वे वंनिवेदयेत्।अथास्य फलं तत्रैव॥पुरं सर्वेषां पन्नं पुके श्री विनिवेदयेत्॥कल्पकोटिशतं यावद्रुद्रलोके

महीयते॥शैलजं दारुजं वापि प्रोद्ध्याद्विधिपूर्वकं॥सर्वेजीनासर्वेनम्पनानाप्यासमीपतः॥म्यामजं चैव जो दद्याद्गृहं चोपस्करान्वितम्

पुत्रेषु लोकपालानां प्रतिमन्वेतनं वसेत्॥कलिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसंघैर्नमनचमनमालावीज्यमानोप्सरोभिः॥पितृशतमथवंशं

न्पुत्रपौत्रान्नपि नरककुनिमग्नोध्यानजेदेकएव॥दिव्यज्ञोगीस्तनोमुक्कानाजनाजोलवेद्भुवि॥नानाद्याप्यासमोपेतोनानाद्यापनाजं

णः॥नानाद्यामाकथाशङ्कोजीवेद्वर्षशतं सुखी॥अत्रदक्षिणाजैर्निष्कशतमित्यादिनोक्तवांद्धव्या॥ततो वास्तुशास्त्रानुसारेण शैलजप्रथ

कादिमयं गृहं निर्माप्य तत्र सुधाद्यालेपादि दिनलेकृत्वा गृहोपकरणानि गृहमुपवितं कलाग्रहींगासंन्नादिदत्तानि चतुर्धान्येवस्त्रादिनि

मीउपयं विधायजनीकुमपत्रैस्तोनाच्चतुष्टयं दानेषु वध्यात देतहस्तमितं समेखलायोनिकं कुंडं तत्पूर्वोत्तरे हस्तमितां ग्रहवेदिं च विन्

च पूर्वोक्तप्रकारेण पुण्याहवाचनमातृ जानान्दीश्राद्धानि कृत्वा होमाघर्थं पंचब्राह्मणान्वृणुयात्॥इति च यथोक्तमग्रहयज्ञपूर्वकं

कुर्मोपक्रमणं ग्रहवेदिकायां ग्रहस्थापनं ब्रह्मासिवाम्युतसूर्यप्रतिमास्थापनं च कृत्वा सर्वासां पंचनलाग्न्युत्तारणं कलसं प्र

तिष्ठाप्य ग्रहादीनां पाद्यादिभिरुपचारैः पूजां विधाय जन्महृद्धोमानंतरं ब्रह्मादिमंत्रैर्होमं कुर्यात्॥ततो वास्तुमंडलं पूर्वोक्तप्रकारेण

घृतपूर्वोक्तपंचचत्वारिंशद्वास्तुदेवानां प्रतिष्ठापूर्वोपचारैर्नर्चनं विधाय प्रगावेन पयसा ब्रह्मादिदेवताभ्यस्त्रींस पजित्वा जवकृष्ण

तिलसमिदाज्यादिप्रोक्तद्रव्यैर्ब्रह्मादिदेवताभ्यः स्वस्वमंत्रैः प्रणवादिचतुर्थीनमोंतस्वस्वनाममंत्रैर्वा जयासंतर्व्यं प्रत्येकमष्टाविंश

त्यष्टोत्तरशताद्याहुतीर्जुहुयात्॥तथैव पायसं चरुं ब्रह्मादिवास्तुदेवताभ्यो हुत्वा अग्नेरुत्तरतो जपादियुतं तत्र पुष्पैर्बलिं नैवेद्यं

दत्वा पायसमेव वा सर्वेभ्यो बलिं मिंद्रादिलोकपालेभ्यश्च बलिं दत्वा तथा शिल्पिपर्जन्यादीनां प्रीतये द्विजेभ्यः कांचनं ब्रह्मणः प्रीत

२१०

येयेनुं च दद्यात्॥ ततः शांतिकलशोदकेन त्विग्भिन्नित्निष्पेकमंत्रैन्तिष्पिक्तो वा तु॥ कलशोदकेन स्नापितो यजमानः सुक्लमाल्या
म्बरधरो ब्राह्मणोत्स्पोदक्षि॥ दत्वा गीतमंगलवाद्यादिनिर्गृहं नजोद्भूयावमानमंत्रैः सूत्रैः॥ प्रदक्षिणा॥ मावेष्टयपि तुः जीन
धानीयातपित्वा गृहमध्ये दक्षिण॥ त्ता गोष्ठदलपद्मं लिखित्वा तदुपरि प्रस्थमात्रं तिलान्प्रक्षिप्य तत्रोपधानादि सर्वोपकरण॥
सहितं शय्यां स्थापयित्वा तदुपरि स्थापितपूर्वोक्तसौवर्णलक्ष्मीनारायण॥ प्रतिमां ध्यात्वा संपूज्य च प्रतिगृहीतान् कुंडलवस्त्र
मुद्रिकाकर्पूरादिभिः सपत्नीकमलंकृत्य गृहदानप्रतिग्रहार्थं ब्राह्मणं गृहीत्वा सुलग्ने मंगलवाद्यादिभिः सह यजमानः मंत्रे
गृहं प्रवेशयेत्॥ मंत्रास्तु॥ एह्येहि नारायण॥ दिव्यरूपसर्वामरैर्वंदितपादपद्म॥ अनंतसुखासुखतानन्दप्रदपुण्यामधीशलक्ष्मीयुतस्त्वं हि गृहं
गृहाण॥ नमः कौस्तुभजनायायाजहितं यप्रकवचायचांडीनोदासि वसुप्राय जगद्धात्रे नमो नमः॥ नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय
वै नमः॥ चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः॥ भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव देवे व्यवस्थिताः॥ नन्दंतु यावत्कल्पान्तं तथा स्मिन् त्व
ने गृहे॥ त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रपौत्रैर्युतो गृहे॥ पंचयज्ञक्रियायुक्तो सर्वदार्चं द्विजान्कीनतर्पं पूर्वस्थापितशय्यायां पर्युदङ्मु
खमुपवेशयस्व यंत्रा युस्वः सकुशोपगृहपाणिनासने तूपविश्य सर्वोपस्करसंयुतं गृहमित्यर्थं प्रयोगो॥ दद्यात्॥ ॥
तत्र प्रयोगस्तु॥ ॥यजमानः कुशतिलजलान्यादाय अद्येत्यादि देशकालकीर्तनान्ते इदं गृहं गृहाण॥ त्वं सर्वोपस्करसंयु
तीत वविप्रप्रसादेन मम मास्तु नित्यं गृहं गृहं मम वितन्त्यर्थं गृहाण॥ त्वं द्विजोत्तम॥ प्रीयतामस्य जगद्धाता निर्धो [illegible] पीजनार्दन॥ इति
पठित्वा॥ सकलकलुषापहायासिद्धसंघपूजितत्वाप्सरोगण॥ कनकल्पितामरचामरवीज्यमानत्वसंज्ञा वितननकनिमज्जनपित्रा
दिपुनुष्परातपुत्रपौत्रैः प्रपौत्रबहुवंधुतान॥ कल्पकोटिशतावधिकालं ब्रह्मलोकमहितत्वकामो नानाविधधान्यदासीदास

जे०

२११

श्री०॥
२११

गोमहिष्यीशय्यापीठपादुकाकांस्यताजनताम्रकलशताम्रघटीपित्तलघटपित्तलदीपनानाविधमृण्मयपात्रमुशलोलूखलसूर्पसंमार्जनीकुद्दालदात्रकृतनखनित्रकर्त्तनीशर्करानारिकेलतिलगुडघृततैललवणार्द्रकहिंगुमरिचधान्यसर्षपमुद्गनिष्पावशृंगीपिप्पलीमुद्गमाषमसूरचणकद्विदलकादीनि यथोचितसामग्रीं शिलाशिलापुत्रकादिगृहवस्तु वितृसामग्रीलोहकनकादीनेकविधवस्त्रयुतमिदंपर्यंककटादीन्वितगृहं विष्णुदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददे इति ममा[...] यत्संख्याकं प्रयच्छसि ॥ ... जेत्रायगि... मवाक्यैः कपिल-
दानप्रयोगालिखितंबोध्यं॥ ॥इतिश्रीजेमप्रकाशेगृहदानविधिःसमाप्तः॥ ॥अथहिरण्यदानं॥तत्र[...]॥
गृहादिकेपुण्यफलंत्तवेद्विलानुसानतः तस्मात्सर्वेषुदानानीहिरण्यमधिकंस्मृतं॥व्यासः॥सुवर्णापनमंदानंसुवर्णंदक्षिणापि
ना॥सर्वेषामेवदानानांसुवर्णंदक्षिणोच्यते॥मनुः॥दीर्घमायुर्हिरण्यदःप्राप्नोतीतिशेषः॥तत्रविधिः॥दातास्नातःशुचिःशु
चिशुक्लद्विवासाःपवित्रपाणिराचान्तःशुचिदेशेप्राङ्मुखःशुभासनोपविष्टोऽलंकृतकुशयज्ञोपवीतीब्राह्मणांपूर्वोक्तदान
विशेष्याविशिष्टमुदङ्मुखमुपवेश्यपुष्पाद्यापादपाहिनादांजनमहंतिदंहिरण्यंब्राह्मणायजनमहंतिब्राह्मणायविसं
पूज्यइदंहिरण्यंददानीतिद्विजकरेजलदानंवानिद्यादेजद्रव्याभिषेचनीकृत्वादक्षिणापाणिनाकुशयवतिलजलान्या
दायॐअद्यदीर्घायुःप्राप्तिकामइदंहिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददेइतिब्राह्म
णदक्षिणाकरमध्येकुशयवतिलजलानिदद्यात्॥ततःप्रतिगृहीत्वामंत्रपाठादिकंपूर्ववत्॥ततःकुशयवतिलजलान्या
दायअद्यकृतैतद्धिरण्यदानप्रतिष्ठार्थमिदंहिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायदक्षिणांतुभ्य
महंसंप्रददे॥इतिदक्षिणांदद्यात्॥ततःप्रतिगृहीतागोदानलिखितप्रकारेणमंत्रादिकंपठित्वाप्रतिगृह्णीयात्॥व

२११

न्नमाणादानेष्वेक एव विधिः सामान्यतो बोद्धव्यः। अत्र च विशेषस्त्वेवं ज्ञामनः॥ ॥स्कंदपुराणे॥ ॥विष्णुस्थानं हिरण्यपतोल
कदाने॥ ॥ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति सुवर्णो नाशितं तेन दत्तं भवति निश्चितं सुवर्णं शामीति निष्किकम्॥
हिरण्यं ब्राह्मणाय पूजादिविधाय ॐ अद्य सुवर्णशतदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोमुं सुवर्णममग्निदैवतममुकगोत्रायामुक
शर्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दक्षिणां सुवर्णस्पर्शान्तम्॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे हिरण्यमाषदाने॥ ॥तथा वर्षं वर्णानि स्वर्गे मोदते
वमाषकं हिरण्यं ब्राह्मणाय पूजादि ॐ अद्य स्वर्गाधिकरणाख्यपञ्चवर्षावच्छिन्नसुपित्र्यजननकाम इदं माषमितं हिरण्यममुकगो
त्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दक्षिणां सुवर्णस्पर्शान्तम्॥ तथैतिसुपित्र्यानुकर्णाणार्थे हिरण्यकृष्णलदानेन स्वर्गे विष्णोः सु
खी तत्र वेत् सुवर्णं ब्राह्मणाय पूजादिविधाय ॐ अद्य स्वर्गाधिकरणावर्षपर्यन्तसुखित्वजननकाम इदं कृष्णलमितं हिरण्यमग्निदैव
तममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणां सुवर्णस्पर्शान्तम्॥ ॥अथ रजतदानं॥ ॥तत्र मनुः॥ नृपत्वं तु पुमुत्तमम्॥ रोपकं नाणं नोप्य
ब्राह्मणाय पूजादिकं च विधाय ॐ अद्योत्तम नृपप्राप्तिकाम इदं रूप्यं चन्द्रदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय जेत्याचारन्निमीति
कर्तव्यता जातं पूर्ववदिति दक्षिणां नोप्यस्पर्शान्तम्॥ ॥अथ रत्नदानम्॥ ॥तत्र यमोक्तविविधरत्नदाने॥ ॥रजोप
कनादिदत्वा रत्नानि विविधानि च। नगरं च तथा दत्वा राजा भवति भूतले। सोपकरणानि रत्नब्राह्मणाय पूजादिकं च विधाय ॐ अद्य भूत
लाधिकरणकराजत्वजनककाम एतानि विविधरत्नानि विष्णुदैवतान्यमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दक्षिणां र
त्नस्पर्शान्तम्॥ ॥रत्नानि मुक्तामणिकनकप्रवालहीरकादीनि॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरेऽनन्तव्रते रत्नदाने॥ ॥रत्नानां च प्र
दानेन राजेवेह प्रजापते। रत्नदानस्य यत्लोके तत्प्राप्नोति द्विजाः। रत्नब्राह्मणाय पूजादिविधाय ॐ अद्य सुचिरकालावच्छि

न्रे॰

२१२

रत्नै॰॥
२१२

ञ्जनलदानप्राप्यलोकोपभोगपूर्वकैहलौकिकराजीत्वनकामएतानि रत्नानि विष्णुदेवतानीत्याद्यमुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणायेत्यादि दक्षिणा रत्नस्पर्शान्तम्॥ आग्नेयपुष्पासनादिपुष्पवद्गुणमणिदाने॥ ॥मणीन्प्रकृतस्य यः पापं परितिपापप्रणिनतः
सर्वदा मुने। नलेष्णीनेन वः पैथाद त्वैष्णीदानमित्युत। [illegible] णि ब्राह्मणपूजादि विधायजऽअद्येह सर्वमार्गप्राप्रकाशोप्यपापप्रजो जनकाम
एतान्मणीन् विष्णुदेवतानमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणायेत्यादि दक्षिणा मणिस्पर्शान्तम्॥ ॥विष्णुधर्मोक्तहीनकदाने॥
वज्रदृष्ट्याशक्रलोकमनुहीनक ब्राह्मणपूजादिकं विधायजऽअद्येह शक्रलोकप्राप्तिकाम इदं हीनकं विष्णुदेवतममुकगोत्रायामु
कशर्मणे ब्राह्मणायेत्यादि दक्षिणा मणिस्पर्शान्तम्॥ ॥पद्मरागदाने॥ पद्मरागप्रदो रवेः॥ पद्मरागब्राह्मणपूजादि विधाय
जऽअद्येह रविलोकप्राप्तिकाम इदं पद्मरागं विष्णुदेवतममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणा पद्मरागस्पर्शान्तम्॥ ॥मरकतदाने॥ ॥
मरकतमणिं दत्वा विष्णुलोके महीयते मरकत ब्राह्मणपूजादिविधायजऽअद्येह विष्णुलोकमहितत्वकाम इदं मरकतं विष्णुदेवत
ममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणा मरकतस्पर्शान्तम्॥ ॥मुक्तादाने॥ ॥मुक्ताफलप्रदानेन वायुलोकमश्नुते। मुक्ताफ
ल ब्राह्मणपूजादिकं विधायजऽअद्येह वायुलोकप्राप्तिकाम इदं मुक्ताफलं वायुदेवतममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणा मुक्ता
फलस्पर्शान्तम्॥ ॥वैडूर्यदाने॥ ॥वैडूर्यस्य प्रदानेन लक्ष्मीपानासाधुमोदते। वैडूर्ये ब्राह्मणपूजादि विधायजऽअद्येह वरुणपदप्रा
प्तिपूर्वकमोदनकाम इदं वैडूर्यं वरुणदेवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणायेत्यादि दक्षिणा वैडूर्यस्पर्शान्तम्॥ ॥
पुष्पनागादिरत्नदाने॥ ॥रत्नान्यन्यानि दत्वा च नागराजस्य तु द्विजाः लोकमासाद्य मोदन्त इति संवर्त्तः॥ पुष्पनाग
ब्राह्मणपूजादिविधायजऽअद्येह नागराजलोकप्राप्तिपूर्वकामोदनकाम इदं पुष्पनागं विष्णुदेवतममुकगोत्रायामुकश

२१२

म्मोगोत्राय ब्राह्मणायेत्यादि दद्यात्॥ पुष्पनागस्य शोणं तु एवं नीलगोमेदकदलीगर्भे दानेपी दमेवफलमनन्तपदनोक्षणीनुकादिपाचक्रमेण
पुष्पनागाद्वितु दृष्टजातिविधानादिति॥ ॥प्रवालप्रवालदाने॥ ॥विद्रुमं प्रकृत्तमः स्वेप्रजच्छन्ति ते जानि विमानैः कनकाद्वलेः
प्रवाल ब्राह्मणाय पूजादि विधाय जले अघकनकैः ज्वलविमान कनाय कान्ती जगमन कामइदं विद्रुमं विष्णुदैवतममुकगोत्राय जा
मुकशर्म्मणे ब्राह्मणायेत्यादि दद्यात्॥ प्रवालस्पर्शदानम्॥ ॥अथ गुडस्नानादिदानम्॥ ॥ब्रह्माण्डपुराणे॥ ॥नन्दिकेश्व
रउवाच॥ ॥श्रृणु नानद्वक्ष्यामि स्नानदानविधिं क्रमात्। जपस्पर्शकीर्तनादेव सर्वं तुष्यति पार्वती। प्रथमो गुडस्नानं द्वितीयं जा
लवणास्नानं तृतीयं सर्पिषः प्रोक्तस्तु चतुर्थः शर्करास्नानं तथा पंचमः पूगस्नानं तु षष्ठः कार्पाससूत्रं सप्तमो मधुस्नानं तु शर्करात्
नलथाष्टमः नवमस्तैलस्नानं तु दशमः कोसुम्भ दशमः स्मृतः एकादशस्तु कौसुम्भं जोद्वादशः कांचनः स्मृतः फलमूलानि पुष्पाणि
दशानि स्नानसंख्यया। पलानीवसहस्रेष्वेतानि तु प्रकीर्तितः कुंकुमास्तु पद्मवस्त्रानामि तनेष्वांतु नाशः मणिमध्यो वाथवाप्यां
वैशाख्यां वाथवे माघ्यां वैशाखस्य तृतीयायां विष्णुवत्पने पिवा पौषे माघे सितथा वि प्रपौर्णमास्यां सदैव हि। विवाहोत्सवयज्ञेषु
द्रव्यपात्रसमागमे। तीर्थे चायतने वापि सुचौ देशगृहांगणे। स्नानं तु ज्ञाति लेः कलशांस्तु कामाल्यांश्च नो हिसत। पुनस्तानि लिखेत्प
स्त्रीकुंकुमेनाष्टपत्रकं तन्मध्ये पूजयेज्जनौ नीरथं शिलेप्रतिमां च नाम्। स्नापयेन्मधुना देवी तथैव चानुसेनवा। पठेद्वादशनामानि प
वेत्याः पूजयेत्ततः। गंधपुष्पाणि वस्त्राणि दद्याद्धूपादिकानि वा तु दन्ते स्थापयेज्ज्ञानं पुष्पमाला विभूष्येत् तीनक्षाम्बनजुतापेतपं
नत्तसमन्वितं। एवं तु विधिवत्कृत्वा देवी नामानि कीर्तयेत्। अम्बिका माधवी गौरी नन्दा तद्वाजया शिवा उमा नतिः श्रुतीतद्वस्तथा
लागि विजातथा। एवं स्तुत्वा तदा देवी पार्वती च पुनः पुनः। तत्प्रदक्षिणी कृत्य पुनर्मन्त्रमेनमुदीरयेत्। उमा लक्ष्मीस्तथा गौरी

ज्ये॰

213

स्वधास्वाहासरस्वती।सत्यसत्यामाशिवागौरीगास्तुपर्णाचाम्बिकातथा।एवमुच्चार्येतांदद्याद्ब्राह्मणायजोपपादयेत्।ततस्तुदक्षिणांदत्वा।
विसर्जयेद्विधिपूर्वकं।विधिनायेनयोदद्याज्ज्ञानंश्रेष्ठगुणान्वितं।नतस्यदुःखदौर्भाग्यंतस्यलक्ष्मीर्नहीयते।नारीवाविधवावापि
कुमारीवाफलवांछिता।साहितत्फलमाप्नोतिदेवीलोकेमहीयते।ततःकल्पशतांतेषुसप्तद्वीपाधिपोभवेत्।ज्ञानस्यदशमांशेन
दानमिच्छन्तिकेनचाफलंतत्तवतिज्ञानस्यज्ञानाशक्तोविधीयते।तत्रयथोक्तेदेशेकालेवस्त्रकृतिलेस्नातःशुक्लमाल्याम्बरधरः
कुंकुमेनाष्टपत्रकं।पद्मेलिखित्वाश्रेष्ठेतत्रशतफलमितेनमधुनातावद्भिर्मधुनसेनवा।गौरीप्रतिपदित्वालिखितपद्ममध्येगौ-
रीप्रतिमांचंदनेनकुंकुमेनवालिख्यस्थापयित्वा।गौरीइहागच्छइहतिष्ठेत्यादिसुक्रमात्तायजेतेनावाहनस्थापनेविधायगौ-

श्रीः॥

र्यैनमइतिपाद्यादिदत्वापंचोपचारैर्वासोभिःपूजयेत्।ततोम्बिकइहागच्छइहतिष्ठेत्यादिक्रमेणावाहनस्थापनेविधा-
यपाद्यादिदत्वागंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यवस्त्रैःअम्बिकायैनमः।माधव्यैनमः।गौर्यैनमः।नन्दायैनमः।भद्रायैनमः।जयायै

२१२

नमः।शिवायैनमः।उमायैनमः।रत्यैनमः।सत्यैनमः।मंगलायैनमः।गिरिजायैनमः।इतिद्वादशनाममंत्रैः।पूजयित्वादेव्याग्रे
वक्ष्यमाणाविशेषणा।विशेषणाविशिष्टंगुडज्ञानंस्थापयित्वा।अम्बिकामाधवीगौरीनन्दाभद्राजयाशिवा।उमारतिःसतीतद्वन्मं-
गलागिरिजातथा।इतिपुनःपुनःस्तुत्वाप्रदक्षिणीकृत्यउमालक्ष्मीस्तथागौरीस्वधास्वाहासरस्वती।सत्यसत्यामाशिवागौरीगा-
स्तुपर्णाचाम्बिकातथा।इतितेदेवीस्तुत्वासोपकरणंगुडज्ञानंब्राह्मणायपूजादिविधायॐअद्यामुकनिमित्तेदुःखदौर्भाग्यलक्ष्मी-
हान्यनुत्पत्तिकल्पशतावच्छिन्नदेवीलोकमहितत्वपुत्रसप्तद्वीपाधिपत्वत्तवनकामइमांशास्त्रीयपलसहस्रकृतपरिमि-
तिगुडज्ञानंपुष्पमालाविभूषितंनक्तंवनस्रुगोपेतंपंचरत्नाविभूषितां।विष्णुदैवतममुकगोत्रायामुकशाखाध्यायिनेमुकशर्मणे
गोत्रायब्राह्मणायेत्यादिदक्षिणांज्ञानस्यदशांशात्मकम्॥ ॥लवणादिज्ञानदानेपीदमेवफलम्॥ ॥एषएवविधिःपर्वपूजादि

२१२

वाक्येगुडपदस्थानेलव॥ादिपदनिवेशस्तत्र द्रव॥।कुन्तेष्वासादनमन्येष्वीनाशितजेतिरोप्यः॥ ॥अथ हानदानम्॥
तत्रापिशुक्लतिलस्नानादिज्ञानोक्तविधिं विधाय सोपकरणा॥हानब्राह्मणा॥पूजादिकृत्वाऽद्येत्यामुकनिमित्तेदुःखदोर्भाग्यै
लक्ष्मीहान्यनुत्पत्तिकल्पशतावच्छिन्नदेवीलोकमहितत्वकामतपुत्रनसम्प्रदीपाधिपत्यत्वज्ञवनकामइमंशाखीज
पलशतद्वयपूर्तिमितंगुडहानंलव॥हानं तैलहानंशर्करानाहानंचापुष्पमालाविचूर्णितंविष्णुदेवतममुकगोत्रायामुकश
र्मणेब्राह्मणा॥येत्यादिदद्यात्॥हानस्पर्शोत्तम्॥हानस्य संख्याशाखीजपलशत २०० लौकिकसंख्यप्रासेन २७॥मासा
१नाती ४॥ ॥आदित्यपुराणे॥सिंदूरस्नानदाने॥ ॥तत्रापिशुक्लतिलस्नानादिगौनीपूजादिस्तुतिपठेन्नं
गुडज्ञानोक्तविधिनाविधाय सोपकरणा॥सिंदूरस्नानब्राह्मणा॥पूजादिकृत्वा धर्मः सिंदूररूपे॥जगदानंदकारकः।
शिवाज्ञापात्वंसदा वैधव्याद्धि मांदुःखतात्तु विष्णुसिंदूरस्नानरूपे॥जगदानंदकारकः।
ममाज्ञाप्रतिपठित्वाद्येत्यामुकनिमित्ते एतस्मिन्निसिन्दूरने पुसमसंख्यवर्षावच्छिन्नशिवान्तिकवाससहर्षसर्वपाप
विमुक्तिजमलोकादर्शनाप्रपुनानेमपेरवर्दमानसफलकामेवाञ्छिनोतागपवेधवासघेगुणापेतगृहत्वाञ्छिपुत्रपौत्रादि
संततिस्वाम्यविप्रोगादिसदापुण्यप्राप्तिकामाऽर्दसिंदूरस्नानंशाखीजपलसहस्रद्वयमितंकांस्यपात्रेचतुष्टयावस्थितंतन्त्रकाम
नकुगोपेतंपंचरत्नसमायुक्तंसूर्यदेवतममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणा॥येत्यादिदद्यात्॥स्नानस्पर्शोत्तम्॥स्नानदानाशक्तोतुशा
खीजपलशतद्वयमितसिंदूरहानदानेपीदमेवफलमेवएवविधिः स्नानपदस्थानेहानपदनिवेशः॥स्नानस्यसंख्याशाखीज
संख्यापलसहस्र २००० लौकिकसेन २७७॥मासा ३नाती ४॥मन ६॥ ॥मासा ३नाती ४॥
॥इतिसंक्षिमत्रकारी

जे०

गुडजानादिदानं॥ ॥अथ दशावतारदानानि॥ ॥तत्र विश्वामित्रः॥ दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकम्। तस्मात्तु
एतार्थिनां देयं हैमा विष्णोः स्वरूपकाः। मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः॥ रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश॥ काम
शंखं गदां दधानो विचित्रद्धे मत्स्यरूपधृक्। जनार्द्दनो मत्स्यरूपी वा मत्स्यरूपी जनार्द्दनः॥ ॥एते देवक्रमेण लक्षणानि॥ ॥मत्स्यपद
स्थाने॥ कूर्म्मपदश्च योगे सति। मद्यु पिंगलवर्णश्च चतुर्भाको पृथे हेतीनन्नौ गेंधूकनासी चमनाक्ती मे सुत्तेजा॥ सौघोमकूप्पेन
स्थानुध नाम मन्त्रोपधानुगो। एतद्रूपधरं देवं वानन्तं त्रिलोकी सुचितेदं ज्वालदग्निसमाकानी सिंहवक्त्रन नीगकम देस्त्राकालवदनेच
लजिह्वं सुनीमूर्ताः। दन्तानीजटिलं कुद्धमाली हुपीनवक्षसी। सतेधतीं ननपञ्जीं वामोत्तुत्कृत दानवम्। नखज्योदनपूर्ति
कनात्यां निरखनेत्रशी। गदावक्रधरं चास्यां नरसिंहं जगत्प्रभुम्। कुण्ठी छत्रधनो दोनीवामनः परिकीर्त्तितः। जटांतकनाधो
नमुद्रहनरूपनमुकनोजामदग्न्यः धक्कर्त्तव्यो नामोरुशोपाद्दु॥ प्रवाप्रसन्नवदनः सिंहस्कंधो महावलः। अजानवाहु
कर्त्तव्यो नामो वा॥ धनुर्द्धरः शंखचक्रधरः का जौनीलोत्पलदलछविः। कृष्णो दीर्घो द्विवाहुश्च सर्वदैत्यजनेक नशार।
पापवच्छसंवीतः स्कंधसंसक्तचीवरः। पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यानी बुद्धः प्रकीर्त्तितः। खड्गधृतकरः क्रुद्धो हयारूढो महा
वलः। म्लेछोच्छादकनाकल्की द्विभुजः परिकीर्त्तितः॥ जंध्याशास्त्राय कुर्वी नमुवर्सन दिनाजता। एमेनणोऽध्यानैव समान्य
तानि कारयेत्। वित्तानुरूपतो नाजरतुल्यमाछादितद्रूपोः संपूज्य नाम त्रिस्त्रीमुपुष्पधूपनिवेदनैः। तत्क्रीनमत्रः प्रणाम्य
मानि वेषरसत्सवपातनः। आहूतब्राह्मणानूनाजनृपादौ प्रज्ञातमपलनतः। उपवेश्यासने सर्वास्वन्दनेनानुलेपयेत्
सुगंधैः कुसुमैस्त्रैवधूपदीपैस्तथैव वा। आच्छा पवस्त्रेमुं मैद्युगन्हाराचंद्र सूपेजोः। अपने विष्णुवेवापि धाद्रयीतु विशेषतः॥

२१५

श्रीः॥
२१४

२१४

उपोष्यैकादशीकार्यैर्धर्मकामैर्विशेषतः अन्नपानानकं जातीत्येव मातपितामहः॥गना हकान्विष्णुरूपास्वर्णे हेमेतविमत्स
नः॥ एकैकदेवरूपं तेदकैकस्य समर्पयेत् अथवा विद्युप्येसर्वादं घातसीपूज्यमानवः॥ नान्वने पि कदा विद्यद घात्याणै उनेतया।
देवरूपं मया विप्रन्नानितं कांचनं श्रुत्तं तदूहा॥ प्रसादेन प्रीयतां विश्वरूपधृक्॥ एनद्दानं विप्रस्य हस्तेनो यजितिपेत्स्वयं।
प्रदक्षिणीकृत्य तेनोदयासी पूज्य च विशेषतः॥ दानस्य माहात्म्यं वदाम्ये कसुखाकर्य॥ सहस्रस्य स्पृशना स्पोवाजपदिशाक्षोमित्त।
पितुम्ह उद्देशतः॥ त्रयं जामित्रकानीतिक्षिदद्वपे॥ दशावतानदानाजन्न विष्णोर्नै कजसगाघ ति॥ जीनं जीनं जयानि ध्वापपर्स
हननेनलः॥ तथा विष्णोः सदाताये एकजा तिनसंशयः॥ ब्रह्महा च सुनापश्च तस्करो गुरुतल्पगः॥ जयासुंजादिष्णीकान्न स्तयापाप
मुच्यते॥ सहस्रं चसर्जं रूनां मुद्धने मरुदं जगत्र॥ तस्मात्प्रयत्नेनाजेन्द्र विद्येत्या विष्णुरूपकान्॥ येनसर्वस्यदानस्य फलीप्राप्नु
तिसत्वरं॥ नतत्तपोतिनत्सुमैर्घि हि तैः प्राप्यते फलं॥ विष्णोर्दशावताना॥ दानेन यद्वाप्यते॥ यः कांचनेन मुनलन्ना॥ लनि
तोगीविष्णोः स्वरूपदशकं विधिवद्धियाज द्घाक्षिजेषु जगदेव हितेन दत्तं जस्माज्जगन्मयवपु र्धिन्नुनेप्पदेव॥ ॥अथप्र
योगः॥ ॥उक्तकालान्यतमकालेयथाशक्त्यानुल्पसुवर्णनिष्ठी विष्णोर्दशावतानमूर्तीः उक्तप्रकाने॥ कानयित्वा... अच
वनुपमा॥ फलप्राप्तिकामः श्रीविष्णोर्दशाकसंख्याकसौवर्णदशावतानप्रतिमादानमहं करिष्ये इति संकल्प्य दशानी द
शावतानप्रतिमानामग्न्युत्तानाः॥ पूर्ववत्प्राण॥ वपूर्वकमत्स्यादितन्नाममंत्रैः षोडशोपचारैः पूजां कुर्यात्॥ ततः प्र॥ म्यान्म
नैनिवेदयेत्॥ अनन्तर दशावताराः॥ नाहूय तेषां यत्नतः पादप्रक्षालनादिकं विधाय आसनेषु तान्सर्वाननुपवेश्यस्व
दनेनानुलेपयेत्॥ ततः सुगंधकुसुमधूपदीपैः पूजां कृत्वा पत्रे कं वस्त्रयुग्मं नत्वा नाघ्याघ्यर्दत्वा च तप्पी विष्णुरूपे॥ घ्य
नं कृत्वा विमत्सरः॥ सनपुनस्नानं च जेशापस्वादेकसमना... तिमासमर्पयेत्॥ यदीदं दानं द्वादशीदिने क्रि

नो०

पतेतद्दाक्रमेणवचनम्॥ ॥दाता प्राङ्मुखउपविश्य देशद्रव्यादिनिर्देशनं कृत्वा कुशत्रयपयवतिलजलान्यादाय देवरूपं महावि
प्रकाशितं कांचनं सुचीत दृढम्॥ प्रसादेन श्रीपतेर्विश्वरूपप्रदृष्टिरिति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि विधमहापातकप्रभृत्यशेषपापप्रशु
क्तिसहस्रसंख्याकसकुल्योद्धरण॥ सत्वनसर्वदानजन्यफलसमफलप्राप्तिवृद्धिघातसुगनवकुतपः आप्यफलाधिकफलप्र
प्तिविष्णुप्रीतिप्राप्तिकाम इमां दशसंख्याकां सुवर्णनिर्मितमूर्तीं विष्णुदेवताम् अमुकगोत्रायेत्यादि ब्राह्मणायैवा सं धकवाम
स्युस्मृत्तिकूर्ममूर्तिमित्यादिक्रमे॥ प्रत्येकब्राह्मण॥ स्त्रीजलाञ्जलिपेत्ततो दक्षिणा॥ दानानां पूर्ववत्॥ एकब्राह्मण॥ पजेव॥
कर्मसुगममेव॥ एवं दत्वा ब्राह्मण॥ न्भ्रदक्षि॥ कृत्वा विसृज्य पवगं ऐत्र किरेत्॥ ॥ब्राह्मेशय्यादानं॥ ॥उपानद्धृगलं छत्रं
शय्यासनमथापि वा जिप्र पर्य्यं तिवस्त्रं॥ तिथैवाल्लन॥ निचातजाल्पस्वेन थैस्वैवकुशजनेस्वाल्पलङ्कृता॥ घर्मनाजपुत्रं न
र्यं छत्रैसोवत्सोनाजते॥ शय्यां ब्राह्मण॥ पूजादिविधाय ॐ अद्येत्यादि वर्मनाजतव्रुद्धत्राल्पलङ्कृतामीजवकुकुशस्तनाहव
नयकनाकनम्यघर्मनाजपुनगमनकाम इमां सोपकरण॥ शय्याममुत्ताना ङ्गिनो देवताममुकगोत्राया ममुकशर्म्मणे॥
ब्राह्मण॥ प्रेत्यादिदक्षि॥ शय्यास्पर्शनिम॥ ॥स्कान्दशय्यादानं॥ ॥ जल्युशय्यांप्रपद्येत चास्त्री॥ न्निनसलमः॥
सतुलापं श्रिताद्यावकीतेक्नाः समस्तुतोस्वाम्यौ तौ खद्वोपनिविष्टौ तथा लनतूलिकादिरूपासे॥ शय्यां ब्राह्मण॥ पू
जादिविधाय ॐ अद्येत्यादि दिव्यतल्पतल्पनवकुत्ता लोवाप्तिकाम इमां स्वास्मी सोपकरण॥ मुत्तानाङ्गिनो देवताममु
कगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मण॥ जेत्यादिदक्षि॥ शय्यास्पर्शनिम॥ ॥पाजवत्की यशय्यादानं॥ ॥दत्वात्पन्नं सुखी
नवेत्॥ शय्यां ब्राह्मण॥ पूजादिविधाय ॐ अद्यात्यन्नसुखित्वतवनकाम इमां शय्यां सोपकरण॥ मुत्तानाङ्गिनो देवताममु
कगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मण॥ जेत्यादिदक्षि॥ शय्यास्पर्शनिम॥ ॥अथपञ्चगुणारामीजशालग्रामशिलादानं॥ ॥

श्री:॥
२१५

२१५

२१५

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम्। भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम्॥ शालग्रामशिलां पूजादि विधाय
ॐ अद्य सशैलवनकाननभूचक्रदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः इमां शालग्रामशिलां विष्णुदैवताममुकगोत्रायेत्यादि द-
द्यात्॥ शालग्रामस्पर्शनं निम्न॥ ॥अथ पुस्तकदानं॥ ॥तत्र नन्दिपुराणे॥ एवं विद्याप्रदानं तु सर्वदानोत्तमं स्मृतं। सर्वदा-
नानि नानन्तकं पदं प्रवक्ष्युत्तमम्। अनेन विधिना दत्वा विद्यां पुण्यं प्रपद्यते नरः। फलं दशाश्वमेधानां शतस्यैव कृतस्य वा। राज-
सूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं। तत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन नान्यथा। सर्वस्वस्य सुसंपूर्णं सर्वे रत्नोपशोभितम्।
यावत्पत्रस्य संख्यानं पुस्तके विद्यते सुतम्। तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि। यावद्धपातकं तेन कृतं जन्मशतेनपि। तत्सर्वं
नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः। स जातो मनुजो लोके स धन्यः स च कीर्तिमान्। यो विद्यादानसंपन्नो घृतशास्त्रः पुत्रपौत्रसमेधि-
यः वित्तवतो दत्वा विद्यां शास्त्रप्रविवर्जितः। जातिपुण्यमवाप्नोति लोकानक्षयानागच्छपिता। जैवपत्रसमीपात्रलेखनीसंपुटा-
दिकान्। दद्युः शास्त्राणि पुस्तकाः जनते पि विद्याप्रदायिनः। जातिलोकान्स्तुतान्मर्त्यो पुण्यपर्णो महाधिपः॥ तावतः कुलम्
नित्यर्थः। अत्र विद्यादानफलं॥ कामनं जैवपुस्तकं दद्यादिति सागनः पुस्तकवित्ता। पूजादि विधाय ॐ अद्य दशाशताश्व-
मेधजन्यजन्यफलसमफलसम्यगिष्टिनाजसूयसहस्रजन्यपुण्यसमपुण्यप्राप्ति चेद्भूमू जैयह॥ कालीनवसुवृत्ता॥
संपूर्णदानकसर्वस्वस्य सुसंपूर्णसर्वरत्नोपशोभितमहीदानजन्यपुण्यसमपुण्यप्राप्त्यै तत्पुस्तकावस्थितानां नमसंख्य-
वर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासे तत्पुस्तकावस्थितानां रूपीकृतसमसंख्यकुल्पनकोद्धनपूर्वकस्वर्गनयने तत्पुस्तकपत्र-
समसंख्ययुगसहस्रावच्छिन्नकुलसहितात्मीयस्वर्गाधिकना॥ कृत्य जन्मशतोपार्जितपातकनाशनोगम्यपित-
जन्यपुण्यमज लोकगमनकामः इदं पुस्तकं सरस्वती दैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय॥ नेत्यादि दद्यात्॥ पुस्तक

ने०

स्पर्शान्तम्॥ ॥अथवस्त्रदानम्॥ ॥तत्रमन्त्रः॥वासोदस्त्वेंद्रसालोक्यमाप्नोतीतिशेषः॥वस्त्रंब्राह्मणाय॥पूजादिविधायकुर्वं
अद्यइंद्रसालोक्यप्राप्तिकामइदंवस्त्रंबृहस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणाय॥इत्यादिददनि॥दक्षिणांदद्यात॥पुनिध
नान्ते॥ ॥अथयज्ञोपवीतदानम्॥ ॥तत्रमन्त्रः॥ ॥यज्ञोपवीतदानेनबुद्धिनित्योब्राह्मणः॥यद्वात्वंवेदिप्रख्यतुर्धिः
शुद्धधीर्नात्रसंशयः॥यज्ञोपवीतंब्राह्मणाय॥पूजादिविधायकुर्वं॥अद्यविप्रत्वचतुर्वेदत्वशुद्धीत्वकामइदंयज्ञोपवीतंविष्णुदैव
तममुकगोत्रायेत्यादिददनि॥यज्ञोपवीतस्पर्शान्तम्॥ ॥अथकालपुरुषदानम्॥ ॥तत्रविष्णोत्तरे॥युधिष्ठिरउवाच॥
दानान्यन्यानिमेकृष्णकथयस्वजदूत्तम॥मंगल्यानि॥पवित्राणि॥सर्वपापहराणि॥च॥संसारसागरोत्तारहेतुभूतानियानिच॥
धर्म्माधर्म्मपरिज्ञातेत्वदन्योनेहकस्यन॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥दानानिबहुरूपाणि॥कथितानिमयातवपुनरेवप्रवक्ष्य
मियधस्मिनवकोतुके॥कथितानिमयातुभ्यंकश्यपेनमयाहेतथा॥महानीर्येनसिद्धीतिप्रजपश्चेतिमहाफले॥कालपुरुषदानंमहापार्थ
क्रियमाणेयथातथा॥फलप्रमुनितिःश्रीकोविपरीतोनजावह॥ंशजेपीनिष्कशतंपार्थदानेषुविधिरुत्तमः॥मध्यमस्तुतदर्द्धेन
तदर्द्धेनावनस्मृतः॥एवंहृत्तेनयोऽवधेनोःकृष्णाजिनस्यच॥अशक्तस्यापिकृष्णाजिपंचसोवर्णिकोविधिः॥क्रियमाणेयथा
था॥फलप्रमुनितिःश्रीकोविपरीतोनजावह॥ंशजेपीनिष्कशतंपार्थअतोप्यल्पेनृपोदद्यान्महादानेननोत्तमः॥प्रतिगृह्ना
तिवातस्यदुःखशोकनपावह॥पुण्येदिनमथासाद्यभूमिस्नागोसमेशुभे॥चतुर्दश्यांचतुर्थ्यांवाविष्टजांवापांडुनंदन॥विष्टि
वेशकर्ताम॥पुमानकृष्णतिलैःकार्यस्तोयपदंतःसुवर्णदंकखड्गोघतकनोदीर्घाजपाकुसुमकुण्डलः॥नक्ताम्बरधरस्त्रगबीशी
रक्तमालाविभूषितःगतीन्नासिपुत्रीवधेनवस्फानिनकटीतटः॥असिपुत्रीपुनिका॥उपानत्युगपुक्तौघ्रिः॥कृष्णकम्बल
पार्श्वेकःगृहीतमांसपिंडोऽस्थवामेकनतलेतथा॥एवंविधंपुमान्कृष्णंगृहीतकुसुमांजलिः॥यजमानःप्रसन्नात्माइमं

216

श्रीगः॥
२१६

२१६

मंत्रमुदीरयन्॥ सं पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैर्नैवेद्यं च निवेदयेत्॥ सर्वे कालवशे यस्मात्कालस्त्वं तेन चोच्यते। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्व
मसाध्यो सि सुव्रत। पूजितस्त्वं मया नक्त्या प्रार्थितश्च यथासुखं। प्रयुज्यते नववित्तेन तु कुटुंब्वन्नमोनमः॥ एवं सं पूज्य पि
त्वा तद्ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणा प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणोस्तथा। दक्षिणां तन्त्रिकोदयांत्र्याणि पत्र विसर्जयेत्।
दक्षिणां पूर्वोक्ता निष्कशतादिका। अनेन विधिना यस्तु दानमेतत्प्रयच्छति। नापमृत्युस्तर्जं तस्य न च व्याधिकृतं न वैरं।
न वेत्य बाह्यतेश्चरजेः सर्वबाधा विवर्जितः। देहान्ते सूर्जं तद्वनं नित्वा जातिपर्नप दपुत्पन्न पादि हास्ते त्पना जानवंति
धार्मिकः। सत्र जाजी विप्रा पुत्र पौत्र समन्वितः॥ सं पूज्य कालपुरुष्पी विधिवद्द्विजाय दत्वाशु तापुत्तफलोदयहेतु
भूतम्॥ ॥नागातुने सकलदोष्पमजो त्र दे हे दे ही तमो हस्त पग घति तत्त्र ताचार॥ ॥अथ प्रयोगः॥ ॥उक्तकालान्यतमका
ले समन्नू ताम गेष्ठु चो गो म पो पलि प्ते वहु तिः कृष्ण तैलद्दीधं कालपुरुष्प दानवाक्यानुसानोपकल्पितापस्कर्नं सं पाघ्र ब्राह्म
णांश्च वकुव खेर्धे कुत्रू ष्पागंधादि तिस्वसं पूज्य प्रपुजानं। ततो यजमानः पूर्वोक्त विशोष णा विशिष्टो गंधकुसुमाद्यैः कालपुरुष
सं पूज्यानि न क्त कुसुमपूर्णांजलिः सर्वे कालवशे यस्मात्कालस्त्वं तेन चोच्यते। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योसि सुव्रत। पूजितस्त्वं मया
तक्ष्याप्रार्थितश्च यथासुखं। प्रयुज्यते नववित्तेन तु कुटुंब्वन्नमोनमः॥ इति मंत्रेण वकुपुष्पांजलिदानं कृत्वा धूपदीपनैवेद्यानि कुर्यात्॥
ततस्तास्यामेव मंत्रास्यां प्रदक्षिणी कृत्य प्रणामं कुर्यात्॥ ततः प्राणानायाम्याचमने विधाय कुशत्रयजलतिलजलान्यादाय ब्राह्मणां चोदङ्मु
खमुपवेश्य सकलदेय द्रव्याणि पैचनं कृत्वा कालपुरुषं दद्यात्॥ इदमिह दान वाक्यं॥ ॐ अद्येह ताद्दिदेश कालौ कीर्तनानन्तरमम तुजन्मा
तृचन व्याधि कृत तत्ताप व्याहवना व्याहतेश्चरजेत्यन सर्व बाधा विविशिष्ट वर्जनं तद्वनदेहान्तानन्तनसूर्जत्वनत्तेदनतदुत्तनविष्णुप

ने०

दत्तजनपुण्योपभोगोनंतैनेतल्लोकोत्थागामनंतपुलनघा॥र्मिकत्वसन्नजाजितलक्ष्मीयुक्तत्वपुत्रपौत्रसमन्वितत्वसमानाधिकरणा॥नाजत्व
प्राप्तिकामोमुनजतदंतंसुवर्णनेत्रंखड्गोद्यतकनंजपाकुसुमपतिकल्पितकुंडलंनिष्कांम्चनघनंनृक्तकुसुममपमालायुक्तंशंखमालावि
भूषितंनीलकुंचितकावियघनविस्फानितकटीतटंउपानयुगलयुक्तचना॥युगलंकृष्णकंबलपाश्र्वेकंवामकनतलघृतामसीसपिगाईवक्ष्म
श्रतिलविनिर्मितदीर्घदेहंकालपुरुषंविष्णुदेवतममुकगोत्रायेत्यादिप्रतिगृह्णदज्ञि॥वाकर्जदेहस्पर्शंयुक्तकपिलगवीदानवाक्यंलि
ष्यितेयोध्यं॥कपिलगवीप्रदस्थानेकालपुरुषपदक्षजेयोविश्रोपःदक्षि॥तुशाक्तपनुसाने॥पूर्वोक्तानिष्कशतमित्यादिका॥ततोब्राह्म
तांप्रति॥[illegible]पत्यविसर्जयेत॥ ॥इतिकालपुरुषदानम्॥ ॥अथकालवक्रदानं॥ ॥तत्रमृत्युंजयो॥वक्रेनोपममर्पंकृत्वा
मुक्तानरश्मिमयामकं॥कृत्वामूर्ध्निलसद्वंद्रंनरश्मिमस्यत्ननेस्थितम॥तमीसमेनेकनूयातिगात्रेषुचसमं ततःएवंध्यानंवतस्यसचन्द्रः
कृष्णतीव्रजेत्॥ततोयननंतनं पश्चात्स्थित्वाविप्रःसदक्षि॥तंगृहीत्वाव्रजेद्रुतमदृष्टेत्वमपिव्रजेत्॥स्वपदेवामृतसंघातपूर्णसकायद्
तिस्थितः॥कालवक्रमिदन्नाम्नादानीमृत्युविनाशनं॥इमन्तेराजतंवक्रंनरश्मिजालसमाकुलं॥अपमृत्युविनाशायप्रददानीतिसमुच्चरन्
सुवर्णदक्षि॥युक्तंब्राह्मणा॥यनिवेदयेत्॥एवंकृतेविनश्येतअपमृत्युर्नसंशयः॥तस्मादेतत्सदादेयमपमृत्युत्तयान्वितैः॥ध्वानादि
नागमनःस्वैर्वामिहायत्यति तेनपिततोगस्योक्तविधिनास्थापयेज्जातवेदसीं जुहुयात्कालनाम्नातुशतमष्टोत्तरंतिलैः॥ततस्तुतोजप
त्पश्चाद्विप्रान्दद्याद्दशसंख्यकान्॥स्वयमनानलचा॥भुंजीतसाक्षदेवहि॥एवंकृतेननोनूनंचिरंजीवीनसंशयः॥ ॥अथप्रयोगः॥ ॥
अपमृत्युत्तयत्नीतेन ध्वानादिनोगमनस्तेनमहायत्यतितेनवा॥इदंदानंकार्यं॥तत्रप्रथमंशाक्तपनुसारे॥॥राजतंमुक्तानरश्मिमयामकंवक्रं
कार्यंतस्यप्रतिष्ठापूजादिकृत्वाब्राह्मणंचगंधपुष्पवस्त्रादिभिःसंपूज्योष्ट्वाच्वजंसध्यानमेवंकुर्यात्॥मूर्ध्निलसद्वस्मिस्त्वन्द्रस्तिष्ठतिसत्वात्प
त्ननास्थितानेकविधनमीसिगात्रेषुसमंततस्थितानि॥ततोमूर्ध्निस्थितचंद्रसाक्षत्वतांप्राप्तिः॥स्वपवामृतमयसंघातसंपूर्णकायत्वेनस्थि ति
निति ध्यात्वाकालवक्रपश्चाद्गागेउदयमुखंब्राह्मणा॥मुपवेश्यतस्मैसदक्षि॥कालवक्रंदद्यात्॥ततोब्राह्मणोनवकुंडुगंत्वातथास्थातव्यंयथा

२७

श्रीः॥

२७

२७

दानुद्देशेनभवति।ततोगृह्योक्तविधिनाजातवेदसंस्थापयित्वाघृतप्लुतैस्तिलैःकालनाम्नासत्राभावेनस्वाहा हीतेनमोऽहमष्टोत्तरशत
संख्याकंविघ्नादश्रादशांशंव्याकारन्त्राला॥ततोजपेत्।ततस्तुर्निर्घ्रीत्लतोगुडाज्याहादिवाचयित्वाखजमन्त्रानालवा॥हि मृ
मुंजीत॥अत्रैवंदानवाक्यं॥कुशयवतिलजलान्यादाय इमनेनाजतेंद्रंयशिमिजालसमाकुले।अपमृत्युविनाशायजददामी
तिपठित्वा।ॐअद्यापमृत्युविनाशनकामोऽमुंराजतंचन्द्रंमुक्तारश्मिसमायुक्तंरुद्रदेवतमित्यादिपूर्ववत्॥इदमेवदानंन
दामहापद्विनाशनार्थंक्रियतेतदादानमंत्रेदानवाक्येचअपमृत्युपदस्थानेमहापदपदंप्रयोजयेत्।एवंकृतादिरोगविनाश
र्थंक्रियमाणेऽस्मिन्दानेव्याधिपदंप्रयोज्यं॥ ॥अथगजदानम्॥ ॥तत्रकूर्म्मपुराणे॥ ॥दद्याद्गजेंद्रंपुन
णेक्षेमूल्यंपंचशतानिवा।वित्तानुसारात्तत्रापिकनिष्ठोत्तममध्यमं॥पुनाणेक्तेमूल्यंहेममाषपरातद्द्वयमितिहेमाद्रिणा
व्याख्यातं॥अत्रदद्याद्गजमित्युत्तमःपक्षःतदलाभेहेममाषानांपंचशतीदद्यादितिमध्यमःपक्षः।ततोप्यल्पवित्तेरशतंवद
हेममाषशतद्वयंतन्मूल्यंदद्यादित्यधमःपक्षः॥अतएवोक्तं॥वित्तानुसारादितिनूपस्थूणाले रुक्तगीतानागणार्विक
पितं।सद्गजितांवित्तशाक्यादत्त्वाशिवपुरंव्रजेत्॥ ॥स्थूणानागजदेघनसंत्रक॥ ॥स्थूणानंरुनितिहेमाद्रेः।नानागणार्जि
मौक्तिकादिकृतेगजालंकारविशेषः॥ ॥अथगजदानेनंदिविष्णुसंहितायां॥ ॥कनजानजुरितिनायन्तीश्रुतासनसम
न्वितं।मणिकांचनमालाभिर्भूषितंकर्णचामरैः।सूत्रस्पंडैश्वस्तूरपितंदोषवर्जितं।यथालाभोपपन्नैर्वापि:श्रजयस्ततिदं
तिनं।ब्राह्मणायतदद्विप्रायस्वर्गलोकेमहीयते।कर्म्मत्रपाःदिहोमान्यमहानागजोगताघिपः।सर्वपापविनिर्मुक्तोजायते
नात्रसंशयः।पूर्वोक्तप्रकारेणगजब्राह्मणपूजादिविधायदेवद्रव्याणिपूर्वनिष्कृत्वाकुशयवतिलजलान्यादायवृद्धेरि
अद्यस्वर्गलोकमहितत्वसर्वपापविनिर्मुक्तत्वकामोऽमुंविशिष्टकम्र्मजपाल्नेनदीपवन्तिमिहभाजीलवनकार्म।

नो०

218

सौ०॥

२१८

मेपूर्वाह्णसकलविशेष्यात्।।विशिष्टगजं वासुदेवतममुकगोत्रायेत्यादिदक्षिणाभागज्ञानोहमात्मम्।। कूर्मपुराणे गज
दानेतु वाक्ये शिव पत्नुब्रजनकामः इति विशेष्यः।। ।।महात्मानती प्रसहस्त्रतोज्यदाने।। ।।तोजपितत्पश्शशतंननोवेदाः
दोन्दप।न्याजविदुषेवे विदुष्यां स्मृतिन्यायविदान्तथा।नयातिनरकं घोरंसंसारार्श्वनसेवते।सर्वकामसमायुक्तः त्रेत
खुतेसुखे।तोजब्राह्मणायपूजादिकं कृत्वाॐअद्यघोननरकानुपसर्पणःसंसारासेवनसर्वकामसमायुक्तलतनसुष्ट्राद्विलाभर
तानिसहस्त्रप्रतुष्यतोज्यान्नानिप्रजापतिदेवतान्यमुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणायेत्यादिदक्षिणाभातोज्यस्पर्शान्तम्॥
जदातुसहस्त्रब्राह्मणायतोजनमेवक्रियतेतदेत्थं वाक्यंॐअद्यघोननरकानुपसर्पणःसंसारासेवनसर्वकामसमायुक्तत्वप्र
णोत्तसुखब्राह्मिकामोहंतुशाकादिसंयुक्तंतेजयासंपन्नतोज्यान्नेनघादिसहस्रंब्राह्मणाननहंतर्पयिष्यामीत्यादिद
क्षिणान्तम्॥ ॥महात्मानतीपललजयलतोज्यदाने॥ ॥ब्राह्मणानांसहस्राणिशतंतोज्यंननर्पतनोयम्मालमुच्येतपापेभ्य
क्तितःसदातोज्यब्राह्मणायपूजादिविधायॐअद्यजन्मत्रन्तिसर्वकालकृतसकलपापनजकामोलत्पपुतुष्यतोज्यान्न
निप्रजापतिदेवतान्यमुकगोत्रायामुकशर्म्मणेब्राह्मणायेत्यादिदक्षिणाभातोज्यस्पर्शान्तम्॥प्रत्ननत्रब्राह्मणायतोजन
पनेतुपूर्ववद्वाक्यं॥ ॥इतिसीजेमप्रकाशेसुसंस्कृतान्नादिब्राह्मणायतोज्यदानं॥ ॥अथजलदानं॥
तत्रयाज्ञवल्क्योक्तजलदानं प्रतिदत्वास्वर्गेमहीयते। जलब्राह्मणायपूजादिविधायॐअद्यस्वर्गेमहितत्वकामइदंजलव
रुणदेवतममुकगोत्रायेत्यादिदक्षिणाजलस्पर्शान्तम्॥ ॥अथदासीदानम्॥ ॥तत्रवह्निपुराणे॥ गृहदानेसुतेन
जद्दासीदानंततःशृणु।तत्रतत्क्षापत्रवन्यामिमहासोत्तामपदापकंचवतुन्नोमासमाणंहिरण्यसंयुक्तंअर्पयेतगृहस्था
ब्राह्मणाजन्दासीदानंततःशृणु।तत्रतत्क्षापत्रवन्यामिमहासोत्तामपदापकंचवतुस्रोमासमाणंहिरण्यसंयुक्तंअर्पयेत

गृहस्थाश्रमगृहे राजन्सुगृहे व वनाश्रिजः॥ अहिनापमदासीकमल्यान्त्याधमगोत्रसी॥ गृहे रूपाण वृत्तीनांनन कस्यापनोविधिः॥ अदंडवासिकं गृहमम
दासी कंचन कृते अन्नाज्येनाजनं जन्नं यथा तदितिमेमतिः॥ विचन्नमाल्तनाणा दास्योजकृ हेसमुपासते॥ तत्रास्ते पङ्कज कनालक्ष्मीः जीनोदयाणि
नी॥ न तत्रास्ति गृहे शोचेन सुखं व्यवहारजम्॥ जन्न कर्मकनी नास्ति सर्वकर्मकनी सदा॥ किं कनाणीशतैकर्मानकरोतीहजन्नजं दके का
कुरुते दासी गृहस्थ नक्तनासती॥ वहुलोकाकुलोन्मा मा दासीदासाकुलं गृहं॥ वुद्धिर्धर्माकुला जस्य तस्य चेतः किमाकुली॥ जस्य सा जा गृहे दत्ता॥
दासीकर्मण्यनुव्रता॥ तत्ज्ञाःसत्वोधमपनाश्रिवर्गस्तत्रासिध्यति॥ जघदिष्टं तमं लोके जन्ना सदपितं गृहे॥ तत्र कुणावते देजं तदेवान्नपू
मिछता॥ पंचवर्षाधिकासातु वत्वा नित्रिंशा समावधि॥ दासी द्विजाय दातव्या दासदाने च जो विधिः॥ एतद्विचार्ज हृदये दासीं दद्याद् द्विजातये॥ स्थि
न नक्षत्र संयुक्ते सोमे सौम्यग्रहान्विते॥ दानकाले प्रशंसंति सन्तः पर्वणि वा पुनः॥ स्थिरनक्षत्रसंयुक्ता नो ह्रिपुलनात्र जान्ज तम नक्षत्रस्थे
सोमग्रहान्विते शुभलग्नसमन्विते॥ अलंकृत्य यथाशक्त्या वासोनिर्भूषणो मया॥ ब्राह्मणाय प्रदातव्या मंत्रेणानेन तत्क्षितः॥ इयं दासी मया
तुभ्यं सीवन्म प्रतिपादिता॥ सदा कर्मकनी लोगजाय ये तत्व प्रमरखुते॥ दत्वा जमापजेत्पश्चाद् ब्राह्मणाय वस्त्रकांचनैः॥ अनुगत्वा तु सीमा
द्विजं विसर्जयेत्ततः॥ सीमाजा गृहसीमाजा दधानीति जावत्॥ एवं कृत्वा महाराज कृतकृत्यो भवेन्नरः॥ इह लोके पनेचैव सम्पूर्णजन्मान्य
ऽतः॥ गृहकर्मकनी दद्यात्र तुतीनूपशालिनीं॥ वहुद्रव्योपसंयुक्तां नाम वेश्म समन्वितां॥ दासी समीन्यवहुशो गृहकर्मदजोनाब्राह्म
णाय कुलशील जनेदद्याति विद्याधनाधिपतिं निःखलनिपूजितासो मत्येः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोकं॥ ॥कूर्म्मपुराणे॥ ॥दासी
दद्याद्यथाशक्ति मूल्येनालंकृतां शुभां॥ सुवर्णेन जनैः सार्द्धं विधिवद्धन्तिणा पुनतां॥ विलानुसानाचेदत्वा विप्रा जगृहमेधिने॥ मोदते स
र्वलोके जावत्कल्प शतत्रयं॥ इदमिह ब्रह्मपुराणे फलानुसाने॥ दानवाक्यं॥ दासीब्राह्मणपूजादिकं विधाय कुशान्वतिलजलान्या
दाय इयं दासी प्राप्तिसप्तजन्मास्वर्गितत्वत्प्राप्तिव... पूजगत दुक्ल न स कल स्वजन सहित विष्णुलोकगमन

न्ने०

२१९

श्री॰।।
२१८

कामदुग्धीसुवत्सोपलीकानवतीर्गीयपुष्पालंकृतीदासीप्रजापतिदैवताममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दद्यात्।।दासीमूर्द्धे
स्पर्शान्तम्।। ।।अथकन्यादानं।। ।।तत्र बृहस्पतिः।।सहस्रमेवधेनूनीशतंवानडुहां समं।दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः।दश
वाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समं।तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते।। ।।तत्र विष्णुपुराणे।। ।।कन्यामलंकृतां दत्वा सम
पूजननाधिपः।विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते।अत्र ब्राह्मणायेति द्विजातिमात्रोपलक्षणं।। ।।अतएव तत्र विष्णुपुराणे।।
कन्यामलंकृतां दद्यात् दानाजननाधिप।विप्राय वेदविदुषे कन्यादानं तदुच्यते इत्युक्तं।। ।।आदित्यपुराणे।।सफलपादपदानं।।
।। ।।पक्वान्नं ददाति के दानानि सफलान्येव पादपान्।षष्टिकोटिसहस्राणि अर्बुदानि च वै त्रयं।क्रीडन्ति ते स्वर्गपुरे एतदुक्तं द्विजोत्तम।स
फलपादपब्राह्मणाय।पूजादिविधाय ॐ अद्य षष्टिकोटिसहस्राणि अर्बुदवर्षं छिन्नस्वर्गपुराधिकरण क्रीडनकाम एतान् सफलान् पादपा
न् वनस्पतिदैवतानमुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दद्यात्।।फलपादपस्पर्शान्तम्।। ।।नन्दिपुराणे।।फलवृक्षदानं।।
फलवृक्षमुपादद्याधर्म्ममुद्दिश्य मानवः।स सर्वकामतृप्तात्मा गच्छत्युत्तमं दिवि।वसेद्युगं तत्र पुनः पुष्पपुरी कामफलान्वितः।फलवृक्षब्रा
ह्मणाय।पूजादिविधाय ॐ अद्य सर्वकामतृप्तात्मकत्वकवत्तुत्तमं दिविगमनतदधिकरण ककामफलान्वितात्मयुगपर्यन्तवासकामोऽमुं फ
लवृक्षं वनस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दद्यात्।।फलवृक्षस्पर्शान्तम्।। ।।विष्णुधर्म्मोत्तरे।।आम्रवृक्षदानं।।
आम्रान् प्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात्।आम्रवृक्षं ब्राह्मणाय।पूजादिविधाय ॐ अद्य सर्वकामसमन्वितत्वप्राप्तिकामोऽमुं नानावृक्षं
वनस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दद्यात्।।नानावृक्षस्पर्शान्तम्।। ।।बीजपूरकवृक्षदानं।। ।।बीज
पूरकदानेन सौभाग्यं समवाप्नुयात्।।बीजपूरकवृक्षं ब्राह्मणाय।पूजादिविधाय ॐ अद्य सौभाग्यप्राप्तिकामोऽमुं बीजपूरकवृक्षं वन
स्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय जेत्यादि दद्यात्।।बीजपूरकवृक्षस्पर्शान्तम्।। ।।चम्पकादिवृक्षदानं।।चम्पकाम
ल्लिकाजातीस्वेष्टाः पुष्पकनामतः।अन्येत्वाधिकमाप्नोति दत्वेतान्नात्र संशयः।चम्पकवृक्षं ब्राह्मणाय।पूजादिविधाय ॐ अद्य जन्म

२१८

बहुवृक्षदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामोमुं चम्पकवृक्षं वनस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय ॥ जेत्यादि दद्यात् ॥ चम्पकवृक्षस्यशर्व्वरिम् ॥ ॥मल्लिकाजात्यादीनेतदेवफलं गुल्मदाने ॥ ॥गुल्मं पुष्पप्रदं यस्तु लतां वासीप्रयच्छति । विमाननंदने शोयक्रीडात्ससंगः ॥ गुल्मब्राह्मणाय पूजादिविधायर्द्धं अद्य नन्दनाधिकरत्न ॥ कविमानस्थदक्षसंयोग ॥ सहितात्मक्रीडनकामोमुं गुल्मं वनस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय ॥ जेत्यादि दद्यात् ॥ गुल्मस्यशर्व्वरिम् ॥ ॥पुष्पलतादानेपीदमेवफलं ॥ ॥अथ नामदानम् ॥ ॥ ॥नन्दिपुराणे ॥ ॥क्रीडनामं तु यो दद्यादुद्याने पुष्पसंवितं । सकल्पान्तं तु खेडेषु महेन्द्रोद्यानवेश्मसु । विनोदयते स्वसंयोगं दैर्घ्ये तेषात्र पुनर्बुधः ॥ नामब्राह्मणाय पूजादिविधायर्द्धं अद्य कल्पतत्तुखाण्डमहेन्द्रोद्यानवेश्माधिकरत्न ॥ कवकप्रयोग ॥ विनोदतदधिकुलाकपुगावच्छिन्नवासकामजिदं पुष्पसंकुलक्रीडनामं वनस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय ॥ जेत्यादि दद्यात् ॥ नामस्यशर्व्वरिम् ॥ ॥क्रीडेचितवापीगृहादिसहितपुष्पितवहुफलचम्पकादिपादपसमूहः ॥ क्रीडनामः ॥ तथाविधोद्यानदानेपीदमेवफलं ॥ ॥ महात्मानतीयोद्यानदाने ॥ ॥विहारावसथोद्यानकूपानामसत्राप्रदः ॥ प्रपानां चैव कर्त्तानः पुरुषः स्वर्गगामिनः ॥ उद्यानब्राह्मणाय ॥ पूजादिविधायर्द्धं अद्य स्वर्गप्राप्तिकाम इदमुद्यानं वनस्पतिदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय ॥ जेत्यादि दद्यात् ॥ नामस्यशर्व्वरिति ॥ ॥इति श्रीनेमप्रकाशे नानादानविधिः समाप्तः ॥ ॥मत्स्यपुराणे ॥ अथ षोडशमहादानविधिः ॥ मनुरुवाच ॥ ॥महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च । नहस्यानिप्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥ ॥मत्स्यपुराणे ॥ ॥नाष्ट्रानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश । तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । तुलापुरुषयोगोर्यं जेष्ठीमादौ विधीयते । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु । संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च । सितपंचदशीपर्वद्वादशीष्वष्टकासु च । यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने । द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते । तीर्थे वायतनेगोष्टे कूपारामसरित्सु च ।

ग्रो०

गृहेवाजतनेवापितडागेतु विनेतथा। महादानानि देयानि संस्थानन्तफलीतु॥ अनित्यं जीवितं यस्माद्वसुश्चातीवचंचलं। केशेष्विवगृ
हीतस्तुमृत्युनाधर्ममाचरेत्॥ प्राप्नोति विधिसमासाद्य कृत्वा ब्राह्मणान्वावृने। स्वोऽशानन्निमात्रं तु दशाद्या दशवा कुर्यात्॥ मेऽपं कारयेत्
विधीस्ववतुर्धज्ञाननं तु यद्य। सप्तहस्तान्तवेदीं मध्ये पंचकनाथवा। तन्मध्ये तोरणान्कुर्याद्धस्तानि पानु मयं हु घः। कुर्यात्कलशचत्वारि चतु
र्दिक्षु विचक्षणाः। सुमेरुं लवणो निधुतानि कुर्यात्ति पूर्णकुंभानि महासमानि। सुताम्रपात्रं दधिसंयुगानि सुवर्णपात्राणि सुविष्टराणि॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यचूर्णः पंचोपहाराणि सुसंभृतानि। पूर्वाह्णे हस्तमिताच वेदीम हाधिदेवेश्वरपूजनाय। अष्टौ द्विजेन्द्र लाभिवा
च्युतानीन चैव कार्य फलमाल्यवस्त्रैः। लोकेशवर्णाः प्रतिनः पताकामध्ये ध्वजः किंकिणिकाप्लुतः स्यात्। द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वा
रि पिच्छीनवनस्पतीनां। द्वारेषु कुंभध्वजमंत्र कार्यं स्त्रग्गंधधूपाम्बरनं [illegible]। शाले गुदीचन्दनदेवदारुसीपापमविल्वप्रिजकौज
नोत्थैः। स्वैत्तध्वजहस्तयुगाद्धे स्वाते कृत्वानिधुं पंचकनोष्ठितं वा तदन्तः हस्तचतुष्टयं स्यात् तथोन्नतं चतदंगमेव। समानजातिस्तु
लालवेंद्याः हेमेन मध्ये पुनरुष्णा पादुका दिर्वा। साहस्तचतुष्टयं स्यात्पृथुलमध्यासु दशांगुलानि। सुवर्णपूर्णसन्नागात्तु कार्यसलोहपा
शाध्वजयूखलानि। प्रतुता सुवर्णनिचुनत्नमालाविभूषिता माल्यविभूषितात्या। चक्रं लिप्तेधानिजगत्तु कुक्तेनानानजोन्तिस्तु विपु
का कीर्तिवितानवद्धोपति पंचवर्णिस्थापयेत्पुष्पफलोपशोभं। अथर्त्विजोवेदविदस्वकार्या सुरूपवेष्यान्वयशीलयुक्ताः। वि
धानदक्षाः पटवोनुकूलाजेचाय देशाध्रत्तवाः द्विजेन्द्राः। गुरुस्ववेदान्तविदापदेशा समुद्भववंशीलकुलाभिरूपः। कार्येः पुनस्तेन
तोदनाः प्रसन्नगोत्रीन सत्वतीकः सिताम्बरः कुंडलहेमसूत्रके कंठाभरणानिनामः॥ पूर्वेण ऋग्वेदविदोत्तवेतां यजुर्विदो दक्षि
णातस्वकार्या। स्थाप्यो द्विजोसामविदोवपश्चाद्याथर्वणावुत्तरतस्वकार्या। विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरु
द्गणानां। ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां स्वमंत्रतो होमचतुष्टयं स्यात्॥ जाप्यानि सूक्तानि तथैव वेष्यामनुक्रमेण। पिपयाख्नूपम्॥

सौ.॥ २२०

होमावसाने कृतपूजनादौ गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम्। आवाहयेल्लोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैर्नमोभिर्यजमानयुक्तः। एह्येहि सर्वामरसि
द्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश। संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते॥ ॥ॐ इन्द्राय नमः॥ ॥एह्येहि सर्वामरह
व्यवाह मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्टः। तेजोवता लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्ष कवे नमस्ते॥ ॥ॐ अग्नये नमः॥ ॥एह्येहि वैवस्वत धर्मराज
सर्वामरैरर्चित दिव्यमूर्ते। शुभाशुभानन्द शुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते॥ ॥यमाय नमः॥ ॥एह्येहि रक्षोगणनायक त्वं विशाल
वेतालपिशाचसंघैः। ममाध्वरं पाहि शुभादिनाथ लोकेश्वर त्वं भगवन्नमस्ते॥ ॥ॐ नैर्ऋतये नमः॥ ॥एह्येहि यादोगणवारिधीनां गणेन
पर्जन्यसहाप्सरोभिः। विद्याधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते॥ ॥ॐ वरुणाय नमः॥ ॥एह्येहि यज्ञे मम रक्षणाय
मृगाधिरूढः सह सिद्धसंघैः। प्राणाधिपः कालकवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते॥ ॥ॐ वायवे नमः॥ ॥एह्येहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विध
त्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धं सर्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते॥ ॥ॐ सोमाय नमः॥ ॥एह्येहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूलकपा
लखट्वाङ्गधरेण सार्द्धं लोकेश यज्ञेश्वर यज्ञसिद्ध्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते॥ ॥ॐ ईशानाय नमः॥ ॥एह्येहि पातालधराधरेन्द्र ना
गाङ्गनाकिन्नरगीयमान। यक्षोरगेन्द्रामरलोकसार्द्धं अनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयं॥ ॥अनन्ताय नमः॥ ॥एह्येहि विश्वाधिपते मुनीन्द्र लो
केन सार्द्धं पितृदेवताभिः। सर्वस्य धातास्यमितप्रभाव विशाध्वरं नः सततं शिवाय॥ ॥ॐ ब्रह्मणे नमः॥ ॥त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थाव
राणि चराणि च। ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। ऋषयो मनवो गावो देवमातर
रश्च। सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः॥ इत्यावाह्य सुरान् दद्यात् बलिं यो हेमसूत्रकम्॥ कुण्डलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि
च। अङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च। द्विगुणं गुणवद्भ्यस्तु आच्छादनानि च। जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतो दिशि॥

म०

२२१

श्री:॥ २२१

त्रोण्पिताश्चुतेसर्वेषांकृत्वेवमधिवासनम्॥ आदाजन्तेवमध्येचकुंजोद्वालावाचनं॥ ततोमंगलशब्देनस्नापितोवेदपुंगवैः॥त्रिः प्रदक्षिणाम
कृत्वागृहीतकुसुमांजलिःशुक्लमाल्यांबरधरोतुलामनुमंत्रयेत्॥ नमस्तेसर्वदेवानांशक्तिस्त्वंसत्यमास्थिता॥साक्षिभूताजगद्धात्रीनि
र्मिताविश्वयोनिना॥एकतःसर्वसत्यानितथानृतशतानि च॥ धर्माधर्मकृतांमध्येस्थापितासिजगद्धिते॥ त्वंतुलेसर्वभूतानांप्रमाणमि
कीर्तिता॥मांतोलयंतीसंसाराद्धुद्धरस्वनमोस्तुते॥ ॥योसौतत्त्वाधिपोदेवःपुरुषःपंचविंशकः॥सएषोधिष्ठितोदेवित्वयितस्मान्नमो
नमः॥नमोनमस्तेगोविन्दतुलापुरुषसंज्ञक॥त्वंहरेतारयस्वास्मानस्मात्संसारकर्दमात्॥पुण्यकालेसमायातेकृत्वेवमधिवासनं॥ततः
प्रदक्षिणीकृत्वातुलांतामारुहेत्पुनः॥सखड्गेचर्मकवचःसर्वाभरणभूषितः॥धर्मराजमथादायहेमसूर्येणसंयुतम्॥कराभ्यांबद्धमुष्टि
र्याम्यास्तेपश्यन्हरेर्मुखं॥ततोपरेतुलाभागेन्यसेयुर्द्विजपुंगवाः॥समात्सधिकंयावकांचनंचातिनिर्मलं॥पुष्टिकामस्तुकुर्वीततद्भू
मिस्थंयावंनरेश्वरः॥क्षणमात्रंततस्थित्वापुनरेवमुदीरयेत्॥नमस्तेसर्वभूतानांसाक्षिभूतेसनातनि॥पितामहेनदेवित्वंनिर्मितापर
मेष्ठिना॥त्वयाधृतंजगत्सर्वंसहस्थावरजंगमम्॥सर्वभूतात्मभूतस्थेनमस्तेविश्वधारिणि॥ततोवतीर्यगुरवेपूर्वमर्धंनिवेदयेत्॥ऋ
त्विग्भ्योपरमर्धंतुदद्यादुदकपूर्वकम्॥गुरवेग्रामरत्नानिऋत्विग्भ्यश्चनिवेदयेत्॥प्राप्यतेषामनुज्ञांवातथान्येभ्योपिदापयेत्॥
दीनानाथविशिष्टादीन्पूजयेद्ब्राह्मणोत्तमान्॥नचिरंधारयेद्गेहेसुवर्णंप्रोक्षितंबुधः॥तिष्ठद्भयावहंयस्माच्छोकव्याधिकरंनृ
णाम्॥शीघ्रंपरस्वीकरणाच्छ्रेयःप्राप्नोतिपुष्कलम्॥अनेनविधिनायस्तुतुलापुरुषमाचरेत्॥प्रतिलोकाधिपस्थानेप्रतिमन्वंतरंव
सेत्॥विमानेनार्कवर्णेनकिंकिणीजालमालिना॥पूज्यमानोप्सरोभिश्चततोविष्णुपुरंव्रजेत्॥कल्पकोटिशतंयावत्तस्मिंल्लोके
महीयते॥कर्मक्षयादिहपुनर्भुविराजराजोभूपालमौलिमणिरंजितपादपीठः॥श्रद्धान्वितोभवतियज्ञसहस्रयाजीदीप्तप्रता

२२१

पाजिनसर्वमहीजलोकः॥ जो दीयमानमपि पश्यन्ति तस्मिन्पुरुषः कालान्तरे स्मरन्ति वा च यती हलोके। जो वा शृणोति पठतीन्द्रसमा
नरूपः प्राप्नोति धामस पुनर्दनदेवपुष्टी॥ ॥इति तुलादानानुकीर्तनं॥ ॥अतः प्रयोगो लिख्यते॥ ॥तत्र न्यायेनार्जि
तस्य धनस्य सत्पात्रप्रतिपादनं फलम्। तच्च विधिना क्रियमाणमिहामुत्र च वसेयस्काभवति। तत्र पुण्यानि पवित्राणि
पुष्पाणि सर्वपापहराणि॥ दुःस्वप्नानि च महादानानि लक्षवन्ति तानि तु षोडश॥ ॥अथ सर्वेष्वामाद्यं तुलापुरुषः॥ ततो हिरण्य
गर्भः॥ ब्रह्माण्डं कल्पपादपः॥ गोसहस्रं हिरण्यकामधेनुः हिरण्याश्वः हिरण्याश्वरथः॥ हेमहस्तिरथः॥ पंचलांगलकं॥ विश्वच
क्रं॥ कल्पलता॥ सप्तसागरः॥ रत्नधेनुः॥ महाभूतघटः॥ इति॥ ॥तेषु तुलापुरुषप्रदानम्॥ ॥अयने विषुवे व्यतीपाते दिन
क्षये चंद्रसूर्यग्रहे। मन्वन्तरादिषु॥ संक्रांतौ॥ वैधृतौ॥ चतुर्दश्यामष्टम्यां॥ पौर्णमास्यां॥ अमावास्यायां॥ द्वादश्यां॥ अष्टकासु॥ यज्ञो
त्सवविवाहेषु। दुःस्वप्नदर्शने। अद्भुतदर्शने। द्रव्यसंपत्तौ ब्राह्मणसंपत्तौ कथितकालातिक्रमे यदा श्रद्धा भवति तदापि
बालवृद्धानस्तमितगुरुशुक्रे सिंहस्थमकरस्थगुरुमलमासदुष्टे लुप्तसंवत्सरे न हि तत्र काले॥ ॥तथा तीर्थे आयतने गो
ष्ठे कूपारामसरित्सु वा तडागे वने वा द्याने॥ तत्रोक्तकालदेशानामन्यतमे काले देशे च। तुलापुरुषमहादानं प्रतिपादयिष्य
न्शिष्टस्नानाद्यानसागनदर्शनाद्यपूर्वदिने कृतकर्तव्यादिनियमो धिवासनदिने प्राप्तः कृतनित्यक्रियो यजमानः कुशतिल
यवानादाय पश्चघे इत्यादि एकैकमन्वन्तरकालावच्छिन्नभूतिलोकपालस्थाननिवासपूर्वककांक्षावां किंकिणीजालमालि
विमानकाप्सनः पूजासहितसौ विष्णुपुनरागमनपूर्वकल्पकोटिशतकालावच्छिन्नस्वर्गविष्णुपुनधिकरणाकाम ही यमाना
वध्यानानन्तनन्तनृपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठस्यान्वितजनसहस्रप्राजिदीप्तप्रतापजितसर्वमहीपालोनाजनाज

जे०

लकामो हि रवस्तुलापुरुषमहादानं प्रतिपादयिष्ये इति विहितसंकल्पो यजमानो मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं साङ्गं विद
ध्यात्॥ ॥तत्र मातृपूजाप्रयोगः प्रतिमासु चित्रपटे वा लिखितासु अन्यतमासु वा गौर्यादिषोडशमातॄः प्रत्येकमावाह्य
स्थापयित्वा पूजयेत्॥ तद्यथा॥ पूजोपकरणानि उपकल्प्य शुचिराचान्तः प्राङ्मुख उपविष्टः कुशापवालानादाय अद्यामुकमासे अ
मुकपक्षे अमुकतिथौ करिष्यमाणावसथ्याधानविवाहकर्मनिमित्तं वा तुलापुरुषमहादानमखनिमित्तकं गणपतिसहितगौर्या
दिमातृपूजनमहं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात्॥ ततः ॐ भूर्भुवः स्वः गौरि इहागच्छ इह तिष्ठ एवं पद्मे शचि मेधे सावित्रि विजये
जये देवसेने स्वधे स्वाहे मातरः लोकमातरः॥ धृते तुष्टे पुष्टे आत्मकुलदेवते गणपते इति प्रत्येकमावाह्य स्थापयेत्॥

श्री:॥ २२२

मातरो लोकमातर इत्यन्तं पुनराचमनीयं गन्धपुष्पधूपदीप इहागच्छत इह तिष्ठत इति विशेषः॥ ततः स्वशाखोक्तमं
त्रैः॥ प्रतिष्ठाप्य पाद्यार्घाचमनीयं मधुपर्कं पुनराचमनीयं वस्त्रं पुनराचमनीयं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलैः प्र
त्येकं गौर्यै नम इत्यादिना चतुर्थ्यन्तेन स्वस्वनाममन्त्रेण॥ सर्वासां पाद्याद्युपचारैः कृत्वा नत्वा वसोर्धारां प्रत्येकं कुर्यात्॥ मा
तृ॥ मन्त्रस्तु ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण
सुप्वा इति पठित्वा ततः पञ्च सप्त व्याहृतेन घृतधाराः कुर्यात्॥ ताश्च सप्तशराकृतीः शिनसि नियापवतीधेत्॥ पदानु मातृ॥
गणादेवताश्च मितिपन्नात्तदा ॐ भूर्भुवः स्वः गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजयादेवसेनास्वधास्वाहामातृलोकमा
तृधृतिपुष्टितुष्टिपुष्ट्यात्मकुलदेवतागणपतिसहिताः इहागच्छत इह तिष्ठत इत्यावाह्य स्थापयित्वा स्वशाखोक्तमन्त्रैः॥ प्र
तिष्ठाप्य पाद्यार्घादिनोपचारेण गौर्यादिभ्यः षोडशभ्यः सगणाधिपाभ्यो मातृभ्यो नम इति मन्त्रेण पूजयेत्॥ ॥एवं मातृ
पूजां कृत्वा आभ्युदयिकं श्राद्धमारभेत्॥ तच्च पाकसपिण्डकं वा॥ तत्र सपिण्डकं यथा॥ स्नातो धृतपवित्रो ब्राह्मणानामध्ये ब्राह्म

२२२

॥ गंधपुष्पधूपदीपादिभिः स्वस्तिकं गोमयमंडले पीठं जो ऽ पात्रा पत्रमुखस्थापितं वा मित्युक्तोपवेशयेत् पादौ प्रक्षाल्य स्वयं पादप्रमुखो विप्रजा
दक्षिणजानुनीस्पृशन्नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकगोत्राणां अमुकदेवीनां नान्दीमुखीनां पितृपत्नीनां नान्दी
नाम्नां मातामहीनामप्यकृते प्येतु लाप्युत्तु प्यमहादानमप्यकर्म्मनिमित्तकामुद पक्षि कृत्सा क्षेत्रं वेश्वदेविकेत्न वन्नोमया
निमंत्रितावित्युपवीती दक्षिण ॥ जानुपाते निमंत्र्यानिमंत्रितोस्त्वइत्युक्ते ब्राह्मणाः मन्यन्नत्रे व पात्रा प्यमुखम्मुप वेशयेत् स्वयं पादप्रमुख
वीती दक्षिण ॥ जानुपातपि त्वा ब्राह्मण ॥ जानुनीस्पृशन्नमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुक
देवीनामप्यकृते प्ये दक्षिणा वेत्त वन्नोमया निमंत्रिताविति निमंत्र्य निमंत्रितोस्मइति प्रत्युक्ते तथैवान्यब्राह्मणा ॥ धपमुपवेश्य
मुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहामुकनामाएष्व वो धइदमाचमनीयं ॥ अमुकगोत्राणां नान्दीमुखमातामह
प्रमातामहवृद्धप्रमातामहामुकामुक देवा एष्व वो धइदमाचमनीयमित्य घोनमनीयं क्रमाद्दत्वा ॥ ततएवं कृत
ब्राह्मणा ॥ निमंत्र्य ॥ दिक्कतो ब्राह्मणा ॥ नाचमय पादप्रक्षालनं वाचमय ब्राह्मणा ॥ नग्न ता ग्रहे प्रवेशयेत् स्वयं पादप्रविश्य पाद्यमिति ॥
वेश्वदेविकपूर्वे कै ब्राह्मणं प्राङ्मुखं संस्थाप्य ब्राह्मणा ॥ नृज्य्याक्रमं सकुशंच्यासनं प्रपवेशय तन्त्रासनं दीपं दद्यात् ॥ गोत्नमल्पिक
व्रीहितिलं तस्मा दीनाम लं च कुर्यात् अथ ब्राह्मणा ॥ नृ दक्षिणा ॥ प्रमुदक्षमुखउपविश्योपवीती निपात्य दक्षिण ॥ जानु लेगा
वन्तो वासुदेवे सं स्मृत्य सप्त ॥ वो व्याहृति कौंगान्त्री जापि त्वामुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामही प्रपितामहीनाममु
कामुकदेवीनामुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकदेवानाममुकगोत्राणां नान्ना
न्दीमुखानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकदेवानानुल्लाप्युत्तुप्यमहादानमखकर्म्मनिमित्तक

नो॰

223

श्रौ॰ग॥
२२३

मात्सु दजिकेसार्द्धं वैश्वदेवपूर्वकं पिण्डसहितं कुर्म्मइत्यनुज्ञां याहे कनिष्ठाइतिपृष्टेकिम्‌मृदेन्यसर्वोन्वाप्रष्टव्यः।।कुरुष्वेत्यनु
ज्ञातःसप्तगावीसव्याहृतिकांगायत्रीं त्रिर्जपित्वादेवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच।नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेवन
नमोनमःइतित्रिर्जपित्वासत्यवसुसंज्ञकानांविश्वेषान्देवानामिदमासनमितिसकुशाक्षतजलमादाय दत्वा।।पादौ हस्ते जलन्दत्वा।
आसनपार्श्वेनिधाय तन्नामगोत्रान्कुशानर्घ्यान्द्घात्।।ततःसत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवानावाहयिष्यइतिपृष्ट्वा ॐ आवाहयेति
द्विजानुज्ञातोयवहस्तोद्विजाङ्गुष्ठाग्रंगृहीत्वाविश्वेदेवासआगतशृणुतामइमंहवम्।।एदंबर्हिर्निषीदतेतिसत्यवसुसं
ज्ञान्विश्वान्देवानावाहयामिनमःइतिजानुवर्तैप्रदक्षिणंयवान्विकीर्यविश्वेदेवाःशृणुतेमंहवम्।येअन्तरिक्षउपद्यविष्ट।।येअग्नि
जिह्वाउतवायजत्राआसद्यास्मिन्बर्हिषिमादयध्वमितिजपेत्।।आगच्छन्तुमहाभागाविश्वेदेवामहाबलाः।येअत्र
विहिताःश्राद्धेसावधानाभवन्तुते।इत्यपिजपेत्।।ततःसपवित्रेषुवर्षोदिपात्रेषुशन्नोदेवीरभिष्टयेआपोभवन्तुपी
तयेसंयोरभिस्रवन्तुनःइतिमंत्रेणपात्रेजलंयवोसियवयास्मद्द्वेषोयवयारातीरितियवान्निक्षिप्यगंधपुष्पं
चतूष्णींदत्वादेवपात्रेसंपन्नमितिसंकल्प्यप्रथमपात्रप्राप्ताहस्तेद्वितीयपात्रप्राप्ताहस्तेकृत्वाधृतपवित्रंआगार्ग्यंतत्रनिधाय
ज़ादिव्याआपश्शिवासंसोना।सुहवाभवन्तुसत्यवसुनामानोविश्वेदेवाएषवोर्घोनमइत्यर्घंदत्वाउदकदानपूर्वकं
गन्धानुलेपनपुष्पधूपदीपवस्त्रालंकारान्।एकैकस्मापश्चात्यवकुशजलान्यादायसत्यवसुसंज्ञकेभ्योविश्वेभ्योदेवे
भ्यइदमनुलेपनपुष्पधूपदीपवस्त्रालंकारान्।एकैकस्मापश्चात्यवकुशजलान्यादायसत्यवसुसंज्ञकेभ्यो
विश्वेभ्योदेवेभ्यइदमनुलेपनमिमानिपुष्पाणि।।अयंदीपोऽयंधूपइदंवासःइदंनूपुराणिवोनमइति।।अथाहस्ते
सकुशंजलंदद्यात्।।ततोमातृसाद्धद्विजंनामगोत्रा।।नान्दीमुखीनीमातृपितामहीप्रपितामहीनामगोत्रामुक

२२३

देविदानामिदमासनमित्युक्त्वा हस्तप्रोक्षेण दत्वा तत्र तूर्ध्वनासनन्दद्यात् ततोऽमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमा
तामहानाममुकामुकदेवानामिति पूर्ववद्दत्त्वा कुशासनन्दद्यात् ॥ अथ कुशजवहस्तोऽमुकगोत्रा नान्दीमुखीर्मातृपितामहीप्रमुकामुकदेवीनावाहयि
ष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वान्देवान्गृहीत्वा अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुकामुकदेविदा आगच्छत स्वाहा इत्या
प्रदक्षिणावर्त्तं जवान्विकिरेत् । तथा अमुकगोत्रान्नान्दीमुखान्पितृपितामहप्रपितामहानमुकामुकदेवानावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्य
नुज्ञातः पित्रादिक्षालनाद्यपसव्यं कुशान्गृहीत्वा अमुकगोत्रा नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहा अमुकदेवा आगच्छतेत्यावाहनं प्रदक्षिणं जवान्वि
किरेत् । तथा अमुकगोत्रान्नान्दीमुखान्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानामुकामुकदेवानावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो गृ
हीत्वा द्विजदक्षांकुशान् अमुकगोत्रा नान्दीमुखा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकदेवा आगच्छतेत्यावाहनपूर्ववज्जवान्विकिरे
त् । अत्र उशन्तस्त्वा आजन्तु न इति मन्त्रप्रयोगः पित्रन्वादप्रयोगः ॥ पित्र्यमन्त्रवर्ज्जमिति कात्यायनवचनात् ॥ ततोऽर्घपात्रेषु पवित्राणि दत्त्वा शन्नो देवी
रिति जलं तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः एकैकं पुष्पाणां नान्दीमुखान्पितॄन्प्रीणाहि नः स्वाहेति प्रत्येकं त्रिषु पात्रेषु
जवान्गन्धपुष्पं तूष्णीं दत्त्वा मात्रादित्रिजसंबंधिब्राह्मणानां पाणौ प्रथमपात्रास्थानांहस्तेष्विति पात्रास्थानांहस्ते कृत्वा अर्घपवित्रं तत्र निधाय जयादिक्षा
आपइत्यादिन्नवान्वितपन्तं मन्त्रमुच्चार्य अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुकामुकिदेविदा एष वोऽर्घो नमइत्यर्घं
दद्यात् ॥ ॥ एवमेव पित्रादित्रयसंबंधिद्विजहस्तकं न दत्ते क्षितीजाऽर्घपवित्रनिधाय जयादिक्षाइत्यनेन मन्त्रान्ते अमुकगोत्रा नान्दीमुखाः
पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकदेवा एष वोऽर्घो नमइति दद्यात् ॥ तथैव मातामहादित्रयसंबंधिब्राह्मणानां हस्ते कृत्वाऽर्घपवित्रं निधा
य जयादिक्षाइतिमन्त्रान्ते अमुकगोत्रा नान्दीमुखा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकदेवा एष वोऽर्घो नमइत्यर्घं दद्या
त् । ततो जलदानपूर्वकमनुलेपनं पुष्पाणि धूपं दीपं वस्त्रमलंकारं नमेकैकस्योपस्थाप्य यवकुशजलान्यादाय अमुकगोत्रास्यो नान्दी

नो॰

मुखेभ्यो मातृपितामहीप्रपितामहीभ्योऽमुकीऽमुकिदेविदाभ्य इमन्नमनुलेपनपुष्पधूपदीपवस्त्रतृप्ता।।निपुष्णमन्नमन्नमःए
वममुकगोत्रेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः पितृपितामहीप्रपितामहीभ्योऽमुकीऽमुकिदेविदाभ्य इमान्नमनुलेपनपुष्पधूपदीपवस्त्रतृ
प्ता।।निपुष्णमन्नं नमः एवं मातामहादिभ्योऽनुलेपनानि दद्यात् ।अथ घृतेप्लुतमन्नं पात्रे ऽहृत्वा अग्नौ करिष्य इति पृष्ट्वा कुरुष्वे
त्यनुज्ञातः शालाग्नौ प्राङ्मुखोऽमन्त्रकं कव्यवाहनाय स्वाहा।। इदमग्नये कव्यवाहनाय ।सोमाय पितृमते स्वाहा। इदं सोमाय पि
तृमत इति द्वे आहुती हुत्वा अग्न्यभावे मुखपात्रे वा।। हुत्वेदु हुत्वा शेषं किंचित्किंचिद्वैश्वदेविकपात्रेषु।।पात्रवर्जे सर्वेषु पात्रेषु।।पि
त्रेषु निक्षिपेत्।।ततो निनामिष्यन्देवपूर्वं सर्वमन्नं सर्वेषु पनि विश्वपात्रमुत्तानपाणिभ्यामालभ्य पृथिवी ते पात्रं द्यौरु
पिधानं ब्राह्मणस्य।।सामुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति जपित्वा इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं।।समूढमस्य पांसुरे स्वाहे
ति मंत्रेण।।विप्राङ्गुष्ठमन्ने अवगाह्य इदमन्नमिमा आप इदमाज्यमिदं हविरिति चोक्त्वा तथैव रक्षतीति तिलपात्रे संस्कृत्य जवकु
राजलान्यादाय सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एतद्वोऽन्नं घृताप्लुतमस्कन्नं सहितं परिविष्टं परिवेष्यमाणं चान्नयोग्यं स्वाहा।। सोऽच्छि
पर्यन्तमम तन्नपर्युष्मत्यं नमः।। एवं मात्रादिभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च अन्नं संकल्प्य कृत्वा अहताश्च सुनानन्जीं सिबे दिष्व
दद्यति प्रतिमात्रं दत्त्वा।। वत्स्व वान्निकिनेत्वा। ततस्तान्द्विजान्नान्दीमुखमात्रादिरूपतया प्रार्थ्य। सप्त।। वीं सव्याहृतिकीं
गायत्रीं मधु मधु मधु इति च पठित्वा देवपूर्वं अन्नं।।नाम गोत्रानन्दत्वा यथासुखं जुषध्वमिति तो इत्युक्त्वा ताजपेत्।।के वि
त्सु मधुमतीनापि पठन्ति तन्नु मधुमंत्रविसर्जिते छन्दोगपत्निशिष्ट निष्पेधात्। अश्नत्सु च विप्रेषु दत्ते ष्वासीनः सप्त।।वीं स
व्याहृतिकीं गायत्रीं सकृत्त्रिर्वा जपित्वा सर्वेषां किमन्नमाप्यायताम्। कुशानान्तृमौ अग्निदग्धा ये च जीवा ये प्यदग्धाः
कुलेमम मोभूमौ दत्तेनतृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिमिति मंत्रेण।।ओं जा।।पृथ्वी मधु मे वितिजपित्वा मितिदृष्टा सुसम्पन्न

श्रीः।।
२२४

२२४

मित्यनुज्ञातः पिण्डार्थे साघे विषमन्नमेकत्रोद्धृत्य दधिबदरान्वितैः संमिश्र्य पिण्डस्थाने पूर्वाग्रान्दर्भान्नाली जेषां मुखानि पातितदक्षिणा जा
नुरुपवीती जलपात्रं सयवं मादाय अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुकि देवि दे अवनेनिक्ष्व एवमेव पितामहि प्रपितामहि अवनेनिक्ष्वेति स्थ
तदर्भे मूलमध्याग्रदेशेष्ववनेजनानि दत्वा तद्वदनेनामुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुक देव अवनेनिक्ष्वेति स्थत दर्भे मूलमध्याग्रदेशेष्ववने
जनानि दत्वा तद्वदनेनामुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुक देव अवनेनिक्ष्व एवमेव पितामह प्रपितामहेत्यवनेजनादि दत्वा तद्वदनेनामुक
मुकगोत्रं नान्दीमुखमातामहामुक देव अवनेनिक्ष्व एवं प्रमातामह वृद्धप्रमातामहाअवनेनिक्ष्वेत्यवनेजय देवतास्य इत्यादि पूर्वाक्रमं
त्रं त्रिजे पित्वा प्रथमं पिण्डमादायामुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुकदेवि देव्य एते पिण्डो नम इति प्रथमावनेजनस्थाने पिण्डं दत्वा
पिण्डान्दद्यात्॥ आचान्तेषु वाद्विजेषु पिण्डदानं कुर्यात्॥ ततो दर्भमूलेषु पाणी निर्मृज्याचम्यह तिस्रः त्वाग्र दक्षिणापनिच्छन्नो दङ्मुखः
त्राणानायम्य तेनैव पत्राच्छल्या वनेजनपात्र जलेन पूर्ववत्॥ मात्रादि पिण्डानवनिज्य नीवि विस्रस्य नमो वः पितरो न सायनमो वः
पितरो शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो नमा
यनमो वः पितरः पितरो नमो वः इति षड्कृत्वाञ्जलिर्निर्नमस्कृत्य गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्मेति गृहान्वन्वीत वः
पितरो वास इति प्रति पिण्डं सूत्राणि दत्वाऽनुलेपनपुष्पधूपदीपव्रानामूलमलकपवान्निवेदयेत्॥ ततो द्विजानावमय्यतः सहस
मात्रवायमः पिण्डप्रदेशागतन्भूमिमुदपात्र जलेन मुत्रोक्षितमस्त्विन्यन्युन्पाशिवा आपः सन्त्विति जलं सौमनस्यमस्त्विति पुष्पाण्यक्ष
तं चारिष्टं चास्त्विति यवान्॥ पुनर्ब्राह्मणोत्पादयात् स्वस्तितवन्तो व्रतामिति देवब्राह्मणोस्वस्ति वाचयित्वा मात्रादि ब्राह्मणानां दक्षिणं स्व

नो॰

श्रौ॰ ॥ २२५

प्रथमब्राह्मणाद्धजम्बप्रथमब्राह्मणाकनाद्यस्थितौद्वितीयकनेहत्वातत्रानान्दीमुखोमातरःश्रीजन्तामित्यभिधायजहस्तावेजन्तामित्य
भिधायहस्तार्घवरजीनजवोदकस्थानेदध्याद्यात्॥मातामहादिब्राह्मणाकनद्धजेपिनान्दीमुखामातामहाःप्रमातामहाःवृद्धप्रमातामहाः
श्रीजन्तामित्यभिधायदद्यात्॥ततःश्रांजलिर्गोत्रंनोवर्द्धतामितिब्रूयात्॥वर्द्धतामितिप्रत्युक्तेदातारोनोवर्द्धंतांवेदाःसंततिर्नेववा॥सद्धा
चनोमाव्यगमद्बहुदेयंचनो॥स्त्विति॥वनान्याचेत्॥अथैताश्राशिषःप्रतिगृह्यसपवित्रान्कुशान्पिघा॥सन्निधावास्तीर्यनान्दीमुखीमोत्रि
पितामहीप्रपितामहीन्नान्दीमुखान्पितृपितामहप्रपितामहान्नान्दीमुखान्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान्वाचयिष्यइति
पृच्छेत्॥वाच्यतामितिविप्रैरनुज्ञातोनान्दीमुख्योमातृपितामहीप्रपितामह्योनान्दीमुखाःपितृपितामहप्रपितामहाःनान्दीमुखामात
महप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाःश्रीयन्तामित्यत्यथेमितिब्राह्मणोच्यमानोत्तीर्थेदर्त्तेष्यजानिर्ष्पिचेत्॥ततश्राचम्यउदपात्रंमधुजव
न्वितमुपनिनि ध्याप्या॥अनुत्थाप्याद्याजपात्रेकुर्यात्॥ततःसंस्रवपात्रमुत्तानंकृत्वाअमुकगोत्राणांनान्दीमुखानांमातृपितामहीप्रपिता
महीनाममुकामुकदेविदानाममुकगोत्राणांनान्दीमुखानांपितृपितामहप्रपितामहप्रपितामहानाममुकामुकनामधेयानाए
ममुकगोत्राणान्नान्दीमुखानांमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकदेवानामक्षय्युदपिकसाद्धसंबंधिवैश्वदेविकस्य
द्धप्रतिष्ठार्थंफलमूलयवाःवनस्पतिवनदेवताःअमुकगोत्रायामुकशर्मसस्यापोब्राह्मणास्जाममुकशाखाध्याजित्सान्दजि॥नववृद्धौ
मपादत्ताइतिवान्नाफलानिवामलकानिवाफलंश्रार्द्रकंमूलकंवामूलफलानिदद्यात्॥तथाअमुकगोत्राणांनांदीमुखानांमातृपित
महीप्रपितामहीनाममुकअमुकदेवीनांकृतेतथाद्धप्रतिष्ठार्थंफलमूलयवादजि॥त्वेनमयाअमुकगोत्रास्जाममुकामुकश
मेस्जाममुकामुकवेदाध्यायिस्यांब्राह्मणास्यांप्रदत्ता॥एवंपित्रादिब्राह्मणाद्धजाजमातामहादिब्राह्मणाद्धजाजवन्द्रानादिदद्या

२२५
२२५

णीं दद्यात्॥ ततो विश्वेदेवाः श्री जन्ताम् इत्युदक पूर्वेन्दे व द्विजाय निधाय एवमक्षिति तास्त्री प्रत्युक्ते पुमान्ब्राह्मणान् ब्राह्मणांश्चावितिवाचयित्वा
त्रिपवाचो निधाय प्रणिपत्यादेवताभ्य इति पूर्ववज्जपित्वा गतः शिखाउदपात्रं गृहीत्वा साक्षीज ब्राह्मणा मध्यो क्रमप्रथम प्रथमब्राह्मणास्सादु
र्गृहीत्वा प्राणाम्यानु ब्रजपवाजे वाजे वत वाजिनो नोयने पुविप्राश्रमृता स्रत ज्ञाः अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरिति
पठित्वा ब्राह्मणाननुविसृज्य तेन नु त्वातश्चामावाजस्य प्रसवो जगम्याद्देद्यावापृथिवी विश्वरूपे आमागन्तां पितना मातना वामा सोमो अमृतत्व
नगम्या दिति प्रदक्षिणीकृत्य निवृत्त्य गृहं प्रविशन्पितॄन् प्रभुवाग्नोवा निनिप्य दीपं हस्तेन प्रच्छाद्य हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य कुर्यात् भ्रमाजनेन कान
जित्वा विप्रपात्राण्यधोमुखानि विजने निदध्यात्॥ ॥इत्याभ्युदयिकश्राद्धविधिः॥ ॥अथ सांकल्पिकश्राद्धं॥ ॥स क्रियादेश
कालोच ब्राह्मणा सम्पदः। पंचैतान्वितमोहन्ति तस्मात्ते हेत विघ्नमित्यादि वाक्यदर्शनात्पूर्वाह्णादिषु मुहूर्तेषु कर्त्तव्यमंगलपकर्म कालादिक्र
मादित्यपदासन्नफलमूलादिक्रमादित्यपदासन्नफलमूलादित्येषालाभे सांकल्पिकमपि श्राद्धमावाप्यमन्यते। तच्च पित्रादि वर्जितिक
त्रयी॥ ॥तथा च विष्णुपुराणे॥ ॥पित्र्यं निर्वपेद्नेकुर्यान्नवा कुर्याद्द्विजाः। वृद्धिश्राद्धे कुलाचारान्देशकालादिवेऽन्यपहि अतश्चाग्नौक
रणादीनामपि निषेधः॥ तथाहि अग्नौकरणमर्घ्यं वावाहनं वावनेजनं। पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते॥ तथा। पिण्डनितीति॥ ॥त
र्पणं प्रयोगः॥ ॥अन्यत्र पूजा पुष्पादिषु मातृपूजाविधायाष्टौ पात्राणि पूर्णानि कृत्वा ॐ अद्येहामुकम होत्सवकर्मनिमित्तं वसुसत्यसंज्ञकवि
श्वेदेवपूर्वकममुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीपितृपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहीनामे सिनत्त्वे तत्युदक्षि
पुष्पम हादनानि मित्रात्युदक्षिक श्राद्धं वैश्वदेविकेन वन्तो मजानि मंत्रितो॥ ॥इतिनिमंत्र्य मातृश्राद्धे द्वौ पितृश्राद्धे द्वौ मातामहश्राद्धे द्वौ
निमंत्रयेत्॥ ततः पादार्घ्यं श्वनिमंत्रयाक्रमेण दत्वा ॐ वसुसत्यसंज्ञाविश्वे देवाद मासनं वो नमः॥ मातृपितामहीप्रपितामह्य एतान्जात

नानिवो नमः॥ पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्योपि। एवं गंधपुष्पधूपदीपादिकं दत्वा पृथिवीते पात्रमिति पात्रमालभ्य विप्रांगुष्ठमन्नेज
वा ध्यत्नुं तदास्युदपि कस्याद्यसंबंधि वसुसत्यसंज्ञा विश्वेदेवा इदमन्नं सोपकरणं वो नमः॥ अद्य यथानामगोत्रा नान्दीमुखा मातृपिताम
ही प्रपितामह्य इदमन्नं सोपकरणं वो नमः॥ एवं पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्योपि। ततो ऽन्न
स्तुत्यादि यथाशक्ति पित्र्यमंत्रवर्जं जपेत्॥ ततस्तृप्तान् ज्ञात्वा पूर्ववद्देवं विकिरं दत्वा तेभ्यः सकृदपो दत्वा पूर्ववत् गायत्रीं मधुमतीर्म
धुमध्विति च जपेत्। ततः सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमिति प्रत्युक्तः शेषमन्नमनुज्ञाप्य आचान्तेषु पुष्पोदकानि तमक्षितमस्त्विति वाच्य ब्राह्म
णेभ्यः पूर्ववज्जलपुष्पाक्षतान् दत्वा मात्रादिब्राह्मणाद्यजमानपंक्तिज्येष्ठब्राह्मणकनाथः स्थितं पंक्तिकनिष्ठकनन्दत्वा नान्दीमुखा मा
तरः प्रीयन्तामित्युक्त्वा जीनपवोदकं दद्यात्॥ एवं पितृब्राह्मणाद्यजमानस्यापि नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रीयन्तामित्युक्त्वा दद्यात्॥
ततः प्राञ्जलिर्गोत्रं नो वर्द्धतामिति ब्रूयात्॥ वर्द्धतामिति प्रत्युक्ते दातारो नोभिवर्द्धन्तामित्यादि वचनान् प्रार्थ्य द्राक्षामलकमूलयव
दक्षिणां दत्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाजे बाजे वतेति मातृपूर्वं विसृज्य उदपात्रमादाय मान्य क्रमेण ब्राह्म
णानंगुष्ठे धृत्वा वहिर्निःसृत्य प्रदक्षिणीकृत्वानुव्रज्य आचम्य तन्नकर्म कुर्यात्॥ ॥ एवं मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धे विधाय शिवक्ष
दानं कं विसृज्यं विनायकपूजामाकृतिधेरवप्रतिपाद्य तुलापुरुषमहादानविघ्नोपशान्त्यर्थमुमापतिं गोविन्दविनायकं च पूजयि
ष्य इति संकल्प्य ॐ भूर्भुवः स्वः उमापते इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाहनस्थापनं कृत्वा आसनस्वागतपाद्यार्घादिभिरुपचारैः प्रणवा
दिचतुर्थीनमोन्तेन नाममंत्रेण पूजयेत्॥ एवं गोविन्दविनायकं च। ततो भगवानुमापते भगवन् गोविन्द भगवान् विनायक तुलापु
रुषमहादानमखोमपूजन्ते वः स निर्विघ्नं भवत्वस्मा दास्यं पचतामित्याशास्य प्रत्येकं प्रणाम्य यजमान स्वेति विसर्जयेत्॥ ततो दक्षिणमुख
श्रीराधजाधिकारानाचार्यानृत्विगादीन् प्रतितोष्य स्वकुलं तुलापुरुषमहादानमहं प्रतिपादयिष्ये तत्रत्वं ब्रह्मन् ममानुजानन्तु

श्रौ०॥ २२५

२२५

इत्यनुज्ञाप्यनेशयवस्त्रादिभिः पतितोष्य पुष्पाद्यैरर्चयन्तो ब्रुवन्निति त्रिवाचल॥ ॥नूत्रीश्रावयेत् ॐ अत्र अर्चतां ॐ अत्र अर्चतां ॐ अत्र अर्च्यतामि
ति ते ब्रूयुः। एतद्वचनत्रिजादियजमानयमेनिनोद्दालायान्नवेत्। ततो मंडपाद्बहिः पश्चिमदेशे गोमयोपलिप्ते प्राङ्मुखो यजमानउ
पविश्य पउदङ्मुखकउपविष्टं गुरुं वेदान्तविदमाजे देशाचारपूतं कुलशीलसंयुतं पुनः॥ ॥निनंदन्त्रं प्रसन्नगंजीनूसनखती कुंहितं
स्यूनयनं कुंडलहेमसूत्रकेयूरकर्मणा॥ ॥जिनाभं कृत्वा तुलापुरुष प्रमहादानजन्देनाहं जन्पेततत्रत्वम्मे गुरुस्त्वं वेति प्रार्थ्य ततवा
नी तित्तेनोक्त ममुकगोत्र ममुकवेदाममुकशाखाध्यायिन ममुकशर्माणो॥ ॥ब्राह्मणतामेतिरवंनंदनपुष्पान्न ततताम्बूलहेमकुंडलकेयू
रसूत्रकरकमुद्रिकावासोभिर्गुरुत्वेन त्वामहं वृणे॥ वृतोस्मीति गुरुर्वदेत्॥ एवमृग्वेदिनो वा यजुर्वेदिनो वा सामवेदिनो वा अथर्ववेदि
नो वा गुरुत्वेनेतिस्थाने आत्विज्येन त्वामहं वृणे॥ इति॥ प्रत्येकं वृणुयात्॥ एवमग्न्याधेयादीनि चतुर्णां जापकानीवन॥ ॥विन॥ ॥वावज
तु जापकत्वेनेति विशेषः॥ अथ वरणक्रमेण गुरुप्रभृतीनां मधुपर्कदानं॥ ॥तत्र प्रथममृग्वेदिनो मधुपर्कविधिः॥ ॥तद्यथा॥
पंचविंशतिकुशकृतं विष्टरं पाद्यार्थमुदकमर्घमाचमनीयमध्युदकं मधुपर्कं॥ कांस्यपात्रे दधिमधु निश्चलातं दधिघृतेन वा
निहिते आधमपात्रान्महता कांस्यपात्रेणापिहिते गाश्च बहुभिः पुष्पैः पतिकल्प्य ततः आत्विजे प्राङ्मुखोपविष्टः सपत्नीक यजमानः प्र
त्यङ्मुखोपविष्टः विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति विष्टरं निवेदयेत्। अहं वर्ष्म सजातानामुद्यतामिव सूर्यः। इमन्तमभिति
ष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥विष्टरोऽउदगग्रेऽष्टोऽउपविशेत्। पादाभ्यामाक्रमेद्वा। ततः पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यता
मिति तस्मै पाद्यं वेदयेत्। तदात्मीयो प्रादावघ्नेः कलोपधोदकेनाञ्जलिनोदजि॥ ॥ पादमग्रे वा॥ ॥ नयजमानेन सव्य
मितरेण॥ ततः अञ्जलिना पादाभ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यतामित्यर्घं वेदयेत्। स चाञ्जलिना प्रतिगृह्णीयात्। अथाचमनीयमाचमनी

ने॰

यंप्रतिगृह्यतामित्याचमनीयंनिवेदयेत्॥ सवामृतोपस्तरणमसीतिसकृदाचामेत्॥ ततःशुद्ध्यर्थंतूष्णींद्विरपःप्राश्यद्विराचमेत्॥ ततआचान्ता
यमधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्कःप्रतिगृह्यतामितिमधुपर्कंनिवेदयेत्॥ समधुपर्कमाहितमाणिमित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षइतियजमान
हस्तगतंमधुपर्कमीक्षेत्॥ देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्रतिगृह्णामीतिमन्त्रेणमधुपर्कमञ्जलिनाप्रतिगृह्यसव्य
पाणौकृत्वादक्षिणेनापिधानमपनीयमधुवाताऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवःमाध्वीर्नःसन्त्वोषधीःमधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पा
र्थिवंरजःमधुद्यौरस्तुनःपितामधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँअस्तुसूर्यःमाध्वीर्गावोभवन्तुनःइतित्र्यृचेनावेक्ष्यअङ्गुष्ठानामिकाभ्यांत्रिःप्र
दक्षिणमालोड्यवसवस्त्वागायत्रेणछन्दसाभक्षयन्त्विति। तदेकदेशंपात्रस्यप्राग्भागेबहिर्निमृज्यात्॥ रुद्रास्त्वात्रैष्टुभेनछन्दसाभक्ष
यन्त्वितिदक्षिणे॥ ततआदित्यास्त्वाजागतेनछन्दसाभक्षयन्त्वितिविश्वाविश्वेत्वादेवाआनुष्टुभेनछन्दसाभक्षयन्त्वित्युत्तरतःमध्यागृही
त्वाभूतेभ्यस्त्वेतित्रिरूर्ध्वमुत्क्षिपेत्। ततएकदेशंगृहीत्वापात्रंभूमौनिधाययद्विराजोदोहोऽसीतिप्रथमंप्राश्नीयात् इतिभूपालःनच
तेनतृप्तिंकुर्यात्॥ शेषमुदगासीनायब्राह्मणाय॥ योच्छिष्टाधिकानितोयप्रयच्छेत्॥ अप्सुवाप्रक्षिपेत्॥ स्वयंवासर्वंप्राश्नीयात्॥ अथ
शुद्ध्यर्थमाचम्यततआचमनीयेनाचामेदमृतापिधानमसीतिप्रथमंत्वयशःश्रीर्मयिश्रीःश्रयतामितिद्वितीयमाचामेत्॥
ततआचान्तोदकायगौर्गौरितिगांनिवेदयेत्॥ सचमातारुद्राणांदुहितावसूनांस्वसादित्यानाममृतस्यनाभिःप्रनुवोचं
चिकितुषेजनायमागामनागामदितिंवधिष्टेतिजपित्वापितृवदर्कंत्ना॥ अन्यत्रतुॐमुत्सृजतेत्युत्सृजेत्॥ ॥इतिऋग्वेदिनो
मधुपर्कविधिः॥ ॥अथयजुर्वैदिकः॥ ॥अर्घ्योऽयासनेऽहनानां॥ साधुर्भवानास्तामर्चयिष्यामोभवन्तमितियजमा
नोऽर्हणांप्रतिवदतिअर्चयेतिप्रतिवदेत्॥ विष्टरादीनामाहरणं॥ यजमानस्यविष्टरंदानंविष्टरोविष्टरोविष्टरःप्रति

227

सौः॥ 227

227

गृह्यतामित्यन्येनोक्तेऽस्तु गृहाणीयो यजमानसकाशाद्विष्टरं पंचविंशतिकुशमयं प्रतिगृह्णामि। ततस्तं विष्टरमासने निधायोपविशति
वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः। इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्यनेन मंत्रेण॥ ततः पाद्यस्य सुखोष्णस्योदकस्य दानं
यजमानस्य। ततः पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते यजमानसकाशात्पाद्यं प्रतिगृह्य दक्षिणं पादं प्रक्षालयति। विराजो दो
होऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इत्यनेन मंत्रेण॥ ततो वामपादप्रक्षालनमनेनैव मंत्रेण॥ पूर्ववद्द्वितीयं विष्ट
रं गृहीत्वा पादयोर्निधाय तस्योपरि पादौ करोति। वर्ष्मोऽसीत्यनेन। ततो यजमानोऽर्घपात्रमादाय स्थितेऽर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यतामि
त्यन्येनोक्तेऽस्तु गृहाणीयो यजमानसकाशादर्घं प्रतिगृह्णामीत्यापस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीत्यनेन। ततोऽर्घं शिरसि
निवं घश्रागुदग्वा निनयन्निति मंत्रं पठेत्। समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत। अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इत्यने
न। ततो यजमानेऽस्त्राचमनीयोदकपात्रहस्ते आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते यजमानस्त्राचम
नं ददाति। आमागन्यशसा संसृज वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामित्यनेन सकृत्। ततः शुद्ध्य
र्थं द्विराचमनं करोति। अथ यजमानो कांस्यपात्रस्थं कांस्यपात्रपिहितं दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कं हस्ते मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्र
तिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते यजमानहस्तस्थं मधुपर्कं गृह्णामि। यजे इजते। मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे इत्यनेन। ततः प्रतिगृह्णाति।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीत्यनेन प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया
मधुपर्कं प्रदक्षिणमालोडयति। ततः शुभावारपापानशनेयलक्ष्या विद्धं तले निष्क्रान्तामीत्यनेन मंत्रेण सकृत्। ततोऽनामि
कांगुष्ठाभ्यां मधुपर्कैकदेशं बहिः प्रक्षिपति पुनरनामिकया पूर्ववदालोडयति मंत्रेण॥ पुनरनामिकांगुष्ठाभ्यां बहिः

ज्यो०
२२१
सं०॥
२२८
३

प्रजापतिः। एवं तूष्णीमालोडनं। बहिः प्रत्येकं पात्रं। ततो मधुपर्कैकदेशं प्राश्नाति। यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपमन्नाद्यं तेना
हं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीत्यनेनैव पुनः पुनरनेनैव मंत्रेण॥ वा न दद्यान्मुच्छिष्टं ए
वं प्राश्नाति मधुवाता इति तृचेन वा प्रत्यृचं मधुवाता इति प्रथमं मधु नक्तमिति द्वितीयं मधुमान्न इति तृतीयं पुत्राय
शिष्याय वाऽऽसन उपविष्टायोच्छिष्टं दद्यात्। सर्वं वा प्राश्नीयात्। प्राग्वा असंचरे निनयेत्। तत आचम्य प्राणा
न्संमृशति। वाङ्म आस्येऽस्त्विति मुखं। नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति नासिकाद्वयं। अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अक्षिणी। कर्णयोर्मे
श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णं ततो वामकर्णमनेनैव मंत्रेण॥ बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षिणं बाहुं तत उत्तरबाहुमनेनैव
ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति ऊरू। अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्त्विति सर्वाण्यङ्गान्यालभेत। ततो गामानीय संमुखी
कृत्वा यजमानो। गौर्गौर्गौरिति त्रिराह। अर्हणीयः प्रतिब्रूते। ततो हणीयः प्रत्याह माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृ
तस्य नाभिः। प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट मम चामुकशर्मणो यजमानस्य पाप्मा हतः॥
ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति॥ ॥इति माध्यंदिनीयगृह्योक्तमधुपर्कविधिः॥ ॥अथ सामगमधुपर्कविधिः॥ ॥
दानमंत्रः पादुत्सृजनस्पादिदिशि बद्धां गामनेन वेदमंत्रेणोपतिष्ठते॥ ॐ वसिष्ठऋषिर्निचृदनुष्टुप्छन्दो धेनुर्देवता गोरू
पस्थाने विनियोगः। ॐ अर्हणा पुत्र वाससा धेनुरभवद्यमे सा नः पयस्विनी दुहा उत्तरामुत्तरां समामसीमामिति प्राप्त
गृहीतां जे प्रत्युत्थानादिना संमार्ष्टि पृथिवीमनुता। मिहामसिन्पाद पानाच्छिद्य। शाममेजुहुता। ततस्ताम्बूलादिपात्रं सं ऽब्रो
ज्ञातकुसुमचंदनोपेतममुकं मात्रस्वतुष्टं निहितमासनमुद्दिश्य प्रत्युनिदर्तिष्ठन्नेव जपेत्। ॐ वसिष्ठऋषिः। पिज

२२८

जुर्ध्विनाद् देवा आसनं लक्ष्मीकृत्य जपे दिनियोगः ॐ इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि । ततउपविष्टायानीपं
चविंशतिपंचविंशतिकुशमयौ विष्टरौ गृहीत्वा यजमानः प्रयच्छति । विष्टरो विष्टरो विष्टरौ प्रतिगृह्यतां ततोऽर्घ्यः प्रतिगृह्णामी
त्युक्त्वा गृहीत्वैकमुत्तरासनमासनेन्यसेत् ॐ वसिष्ठऋषिरनुष्टुप् छंदो पद्या देवता विष्टरनिवेशने विनियोगः ॐ वार्ष्मोऽस्मि समा
नानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति । ततस्ताम्रादिपात्रस्थं दूर्वाक्षतकुसुमचंदनोपेत
मुदकमानीय पाद्यं पाद्यं पाद्यं गृह्यतामिति यजमानेनोक्ते प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा यजमानप्रतिबिंबमुन्न वलोकयन्नर्घ्यमास्र
त्येन्नतेॐ वासिष्ठऋषिर्यजुरापोदेवता पादोदकप्रेक्षणे विनियोगः ॐ यतो देवीः प्रतिपश्याम्यापस्ततो मा राद्धिरागच्छतु । तत
स्तज्जलैकदेशेनऽर्घ्यः स्वयमेव पूर्वं वामपादं प्रक्षालयेत् । ॐ वसिष्ठऋषिस्त्रिष्टुनिगायत्री छंदः सव्यपादो देवता सव्यपादप्रक्षाल
नेविनियोगः ॐ सव्यं पादमवनेनिजेस्मिन्राष्ट्रे श्रियं दधे । ततस्तथैव दक्षिणांपादं प्रक्षालयेत् ॐ वसिष्ठऋषिर्यजुर्दक्षिणापा
दो देवता दक्षिणापादप्रक्षालने विनियोगः ॐ दक्षिणांपादमवनेनिजेस्मिन्राष्ट्रे श्रियमावेशय । ततस्तेनैवोदकेनोभौपादौ प्र
क्षालयेत् ॐ वशिष्ठऋषिर्यजुरुभयपादौ देवतोभयपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यमपरमन्यमुभौ
मन्यमुभौपादावनेनिजे राष्ट्रस्यर्ध्या अभयस्यावरुध्यै । ततोऽन्यान्नकिञ्चित्काष्ठनादितज्जलेनिषेचयेत्ताद्पूजयस्ववनाा
तूष्णीमेव प्रक्षालयेत् । ततोऽर्घ्योऽर्घ्योऽर्घ्यः प्रतिगृह्यतामिति यजमानोक्ते प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा यजमानदधिदूर्वाक्षतकुसुमचंदन
पुष्पोपेतमुदकं शंखादिपात्रस्थमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॐ वसिष्ठऋषिस्त्रिष्टुबगोत्पदाजगतीछन्दो नाप्त्रदेवता अ
र्घ्यग्रहणे विनियोगः ॐ अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासं इति शेषोदकमादायशिरसि निदध्यात् । ततआचमनीयमा

जे०

२२१

सं॰।।
२२८

वमनीत्तमावमनीयं।।प्रतिगृह्णतामित्युदितेप्रतिगृह्णामीत्यभियायक्ष्ँयशोसियशोमयि धेहीत्याचामेत्।ततोमधुपर्कं मधुपर्को
मधुपर्कः प्रतिगृह्णतामित्यवदितेप्रतिगृह्णामीत्यभियायकांस्यपात्रस्थितानिघृतमधुदधीनिगृह्णीयादनेनयजुषाक्ष्ँवशिष्ठऋषि
येजुर्मधुपर्कोदेवतामधुपर्कग्रहणेविनियोगः।।ॐयशोमयि।।ततःप्रथमंकनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यांततोनामिकाङ्गुष्ठाभ्यांततोमध्य
माङ्गुष्ठाभ्यामादायत्रिःप्राशनीयादनेनयजुषाक्ष्ँवशिष्ठऋषिर्यजुर्मधुपर्कोदेवतामधुपर्कप्राशनेविनियोगः।।ॐयशोत
न्नोसिमहसोसोन्नोसिश्रियंमयिधेहीतित्रिःस्वचतुर्थंचतूष्णींपिबेत्।शिष्यसुहृद्भिःशूद्रादिभिनेत्रालंकारे।।यद्वात्।।ततःपुनराच
म्यगोप्रोक्षितिनापितानुत्त्वा।ॐवशिष्ठऋषिर्छन्दोगोर्देवतागोमोचनेविनियोगः।।ॐमुञ्चमावरुणपाशान्द्विष्मस्तम
यिधेहितं जस्यमुष्यचोत्तयोनुत्सृजगाम त्रिः।।निपिबतूदकानि।।अमुकपदस्थानेअमुकस्यतियजमाननामगृहीतवी
ततोविमुक्तांगामहे।।यजोश्नुमन्त्रयेत।।ॐवशिष्ठऋषिर्त्रिष्टुप्छन्दोगोर्देवतागोनुमन्त्रणेविनियोगः।।ॐमातानुद्राणांदुहि
तावसूनांस्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः।।प्रणुवोचंचिकितुषेजनायमागामनागामदितिंवधिष्ट।।   ।।अथाअथयवेदु
अर्घ्योविधिः।।   ।।तत्रमधुपर्कमाहानजिष्णयजमानोदत्तोनाहानयतिविष्णूनाकुर्तुइत्यर्घप्रतिप्रेष्यंदधाति।।ततःप्रजि
तोऽर्घ्यंगृहीतेनत्वाकर्मणो।।सन्नह्यामीत्येकशाखीयप्रथमंपाद्यर्घसत्येनत्वाकर्मणो।।सन्नह्यामीतिद्विःशाखमासनेत्यर्थेद्वितीयं।।तपसात्वा
कर्मणा।।सन्नह्यामीतित्रिःशाखंमधुपर्कार्थंततीयम्।।अथातिमृष्टोद्वेष्योयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिमंत्रे।।यजमानः
स्तेविष्ठरत्रयंददाति।।अस्यचप्रातुमिति।।अस्यचप्रातुमितियजमीनुतो।।अथोदकमाहानयति।।यजमानःपाद्यंत्तोइतिप्रेष्ये।।त
नउदकमानयत्यर्घंप्रतिअघोस्वन्निनयेव।।ॐशुचयःपावकायासुजाताःसविताजस्याग्निःश्यामरनिगर्भंदधिनेहुवसोता

२२८

नआपः संस्योनास्रवंतु। शिवेनमाचक्षुषापश्यतापः शिवयातन्वोपस्पृशतत्वचंमे। घृतश्चुतः शुचयो याः पावकास्तानआपः संस्यो
नास्रवन्तु। इतिपाद्योदकमभिमंत्र्य अपिवा लवर्तं च यानजानीति पाद्योदकैकदेशेन दक्षिणंपादंप्रक्षाल्यमपिज्ञत्रं च विशरवधे
नातीत्यनेनमंत्रेण। सव्यंपादंप्रक्षाल्य इमौपादाववनिक्तौ प्रक्षाल्य। यशसावनी। आपःपादावनेजनीर्द्विषन्तुनिर्दहन्तुमे इतिमंत्रे
ण। पादावमुमंत्र्य अस्य च दातु इतिमंत्रेण। अर्घ्यादीतानमीनयते। अथासनमाहरन्ति यजमानः सविष्टरमासनं तत्र इत्यधं
तिवदति। ततोर्घ्यो विमृग्वनीपृथिवीमाददाति यमीभूमिं प्रक्षाल। वाचयानीजर्जेपुष्टिंविभ्रतीमन्नत्वाग्मोर्जेघृतस्व्यातिनिषीद
मत्वूमे इतिमंत्रेण। सद्विशाखविष्टरन्आसनेप्रत्यङ्मुख उपविशति। एकशाखेतिविष्टरेपादोभूतिष्ठा पथ्यघ्रिष्णितृ वेष्टाजोस्मीद
ष्ठिजेचवर्पं द्विष्मोस्य चदातु इतिमंत्रेण। दातानमीजते। अथोदकमाहरन्ति यजमानः अर्घ्यंतोइति चाद्धजोजार्घ्यं वेदजेत्। ततोर्घ्यो
अन्नानांमुखमसिमुखमहं सेष्टं समानानांभूयासं। आपोमृतंस्था पितींमाकृणुतदास्माकं वहवोत वन्तु। अस्वावक्रामन्मप्यस्तुपु
ष्टे। भूर्भुवः स्वर्जनदोमित्यर्घ्यं गृहीत्वा प्रतिमंत्र्य आत्मातिमुखं तूष्णीनिनयति तेजोस्य अमृतमसीति ललाटमालभते। अथोदक
माहरन्ति यजमानः आचमनीयंतोइत्याचमनीजमघ्योयार्ष्यजति। अर्हताभिः त्वा आचमनीयं गृहीत्वा जीवास्थजीव्यासं सर्व
मायुर्जीव्यासं उपजीवास्थोपजीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासं संजीवस्थसंजीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासं जीवलास्थजीव्यासं सर्वमा
युर्जीव्यासमित्यनेनसूक्तेनआचामेत्। ततोयजमानोमधुपर्कोतोइतिमधुपर्कं त्रिशाखाविष्टरशाखाद्धजेनाघस्तादेकजोपिति
ष्ठापिहितं निवेदयेत्। ततोयजमानहस्तस्थं मधुपर्कं महातीजोऽनुमंत्रयते मधुवाताऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्गा
वोसत्वन्तु नः। मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। माधुरास्तु संत्वोषधीर्मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः। मधु

श्री०

योनस्तुनः पितेतिमंत्रैः पुनर्नेत्रेनेव प्रत्मन्त्रिमंत्रयेत्। तस्मै जेस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति मधुपर्कं प्रतीक्षते। अमृतोहमप्रुतोह
सत्यात्मा ध्रुतं सेचनं तुनप्रुतमिस्तोत्रमप्रुतो मेधा॥ अमृतो मे यो न प्रुतो मे व्यानो प्रुतो हे सर्वे इति मंत्रैः॥ ततो देवस्य त्वा सवितुः प्र
सवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतं प्रतिगृह्णामीति मधुपर्कं प्रतिगृह्य प्रागुदङ् स्थंडिले निधाय पृथिव्यास्त्वा नाभौ
सादयाम्यदित्या उपस्थे इति भूमौ प्रतिष्ठाप्य अधाभ्यामंगुलिभ्यां प्रदक्षिणं॥ प्रवल्प्य अनामिकयांगुष्ठेन च संगृह्य ॐ भूस्तत्सवितु
धेनूत्पेत्तूष्य हेति प्रथमं भर्गो देवस्य धीमहि भुवः स्वाहेति द्वितीयं धियो यो नः प्रचोदयात् स्वः स्वाहेति तृतीयं जनत्स्वाहेति च
तुर्थं तपः स्वाहेति पंचमं कनत्स्वाहेति षष्ठं तुहस्वाहेति सप्तमं महः स्वाहेति अष्टमं तस्वाहेति नवमं शीस्वाहेति दशमं ॐ मित्येका
दशं तूष्णीं द्वादशं इत्येवं मधुपर्कं प्राश्य पात्रमपतरु छिष्टं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्॥ ब्राह्मणालाभे ह्यप्सु प्लावयेत्। ततो यजमानो गां वेदये
न्नाम्रहणीं जमस्तु नूतमसिन्नवदस्पन्नें गावे॥ वहु जेवज्येष्ठं पंनामनामतदुर्मूर्गुवजो नदो मित्य निस्तृजति॥ माता दित्यानां दुहिता
वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॐ उत्सृजानि गोनीस्त्वित्य
सामूर्यवशाद्गगवती हि भूयाश्च अथो वयं भगवतः स्याम। अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती इति प्रतिमानाम
नुमंत्रयेत्॥ यजमानस्य मम च पाप्मा हतः॥ ॥इति मधुपर्कविधिः॥ ॥ततः कथितानामन्यतमे देशे प्रशस्तायां भूमौ
षोडशहस्तं वा द्वादशहस्तं मंडपं चतुर्द्वारं कारयेत्। तस्य मध्ये सप्तहस्तां वेदिं कल्पयेत् पार्श्वे घाष्यपो दशांगुलायं नित्पूज्य
चतुर्दिशं चत्वारि कुंडानि हस्तप्रमाणानि समचतुरस्राणि सहस्तखातानि समेखलानि सयोनिवक्त्राणि वस्त्रयुग्मगंधधूम
ल्पविभूषितपंचपल्लवमुखान्तः निक्षिप्तपंचरत्नसर्वौषधीजलसंपूर्णकुंभानि आसनसहितानि ताम्रपात्रद्वययुतानि

श्रीः॥
२३०

सप्तपात्राणि पवित्रच्छेदनार्थमुपयोगार्थं कुशमुष्टिसहिता निमेखला तु विस्तारोच्छ्रायाभ्यां चतुरंगुला शोभना ऽग्रामुदक्पात्राणि वा
सर्वतः समा एकीकार्या ॥ योनिस्तु ॥ द्वादशांगुलदैर्घ्याष्टांगुलविस्तारा अष्टवांगुला निविष्टा मध्ये कूर्मपृष्ठोन्नतमध्यांगुलोच्छ्रितप्रांता गजौ
ष्ठसदृशी छिद्रसंयुता पूर्वदक्षिणाकुण्डयोर्द्दक्षिणामेखलायामुपरि अश्वत्थदलसदृशी कार्या इतरयोः पश्चिमायां तेषु प्रत्येकं
तिलाज्यधूपोऽपहाराः वेद्याः ईशानभागे अन्यासर्वतो हस्तसम्मिता वेदी गृहादिदेवपूजनार्थं कर्तव्या ॥ हस्तमात्राणि तु कण्ठे
णावुपक्रतो मध्यमांगुलमपर्जन्यमात्रे पुष्पोपनि पूर्वादि दिक्षु लोकपालवाहाः पतितः पताकाः कर्तव्याः ॥ ततः पूर्वतः पीताश्च
नेयी नक्ताजाम्या नीलकृष्णानैर्ऋत्यानीलाज्ञौ नन्दितावा तु प्रकाशिता । वायव्यां धूम्रा । उत्तरे स्याहरिता । ऐशान्यां सर्ववर्णा
दानसागरमते तु पताका ध्वजमधिकांतपद्मा । नैर्ऋत्यां तु । पश्चिमे श्वेता । ईशाने जोर्मध्ये चाकिंकिणीकाभ्युक्त्रोम हाध्वजः कार्यः ।
पूर्वादिद्वारेषु प्रदक्षिणमश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाविनिर्मितानि तोरणानि कार्याणि । प्रतिद्वारं द्वौ द्वौ मुदकुंभौ स्थाप्यौ ग्रीवधूपौ
वनपञ्चरत्नानि सुवर्णान्जतंमुक्तानाजावर्त्तं प्रवालकमिति विष्णुनामा ॥ लिखितं नाजावर्त्तानाव ५ इति प्रसिद्धम् ॥ महावेद्या मध्ये
सानघातुणां शाकं गुदीचन्दनदेवदारुश्रीपर्णीविल्वकदंबजीवकाख्यनामसु जतमेननिर्मितं सप्तहस्तोच्छ्रितं ६ ७ मजुं यूपनिहस्तमेक
पनित्वजपकृतच्छिद्रं । पूर्वपश्चिमदिग्भागावस्थितं हस्तं चतुष्कनालनालं हस्तध्वजखातं स्तंभध्वजं कुर्यात् ॥ हस्तध्वजान्तनालमिति
दानसागरः ॥ तद्धातु सपीमे चतुर्लाघान ॥ सामर्थ्ये मध्यस्थित ६ ७ लोहकटकौ हस्तं नु ध्वजच्छिद्रपोतौ वहिनिर्मत्तु चतुरंगुलौ वा
निर्गतष्ठ ६ अंगुलो वार्ग्गालीकुर्यात् ॥ तद्धातु मपी चतुर्हस्तापतद्दशांगुलस्थालीवर्त्तुलीमध्यार्पितधानुर्णा ॥ समर्थ्य वाउस्यास्तत
लोहां मध्ये प्रान्तध्वजे चतुर्वर्णपात्रवेष्टितौ प्रान्तध्वजे चतुरंगुलं चतुरंगुलं परित्यज्य पार्श्वध्वजस्थलोहध्वजमानस्य खेला

नै०

२३।

ष्टनिवद्धपलमानोपवेशनसुवर्णाधानपोग्योल्लानकलद्यपामुद्गागनामऊर्जलामघ्यास्थितकटकेतुलामघ्यास्थितकटकेतुलामघ्या
स्थितवलिशाङ्कतिलोहेनतुलामाल्जविलेपनविस्तृष्पितामवलीवितांकुर्यात्।तुलायामघ्येअघःपार्श्वेसोवर्णोगोविन्दप्रतिमां
हनिष्प्रतिमातानिवेशयेत्।गोविन्दप्रतिमालक्षणं।तु।अघस्त्रक्रीगदानूर्ध्वेंवामयोःकनयोःक्रमात्।ऊर्ध्वेशंखमूघःपूर्वेगोविन्दद्दक्षि
णेगके।।हने।।ऊँघचक्रमयश्शंखंदक्षिणेवामकेन्तजः।गदावोपतिगेपद्मंहविर्सस्तोत्रवेल्वजं।एवंक्रतुगुरुवोघहिणोनिर्मितम
ण्डपादिजेजमानःसपत्नीकःपुत्रपौत्रसमन्वितःशुक्लमाल्याम्बरधरःशुक्लमाल्यानुलेपनोमङ्गलशब्देनत्तेनीणो।निःखनेनव
पश्चिमद्वारेणामीडपेप्रविश्य।दक्षिणाद्वानपश्चिमदेशेउपविश्यजथाविहितंकर्मकुर्वीतेतिगुर्वादीन्ब्रूयात्।अथगुरुर्मण्डपवेदि
मध्येचक्रेण्षोडशारेपद्मगर्भेनानावर्णैनजोनिलिखित्वापुष्पैरर्चितेन।उपरिचवितानकंपञ्चवर्णफलपुष्पोपशोभितंम
ण्डपवेदिपतिमाणांदद्यात्।।ततत्रऋग्वेदविदावृत्विजावुपवेशनीजो॥ ॥दक्षिणाकुण्डेयजुर्वेदविदो॥पश्चिमकुण्डेसामवेद
विदो।उत्तरकुण्डेअथर्ववेदविदो।जापकाश्चेवमेवप्रतिष्ठानंशान्तिजपाजनिजोगाग्जापश्चेवजापकाजावन्कर्मसमाप्तिःशा
न्तिजपेषु।शान्तिकाघ्यायस्तुऋग्वेदे।शन्नइन्द्राग्नीत्यादिसूक्तीयजुर्वेदेऋचंवाचमित्यादिरघ्यायः।।सामवेदेअवाधि
कन्नो।अन्योद्वर्गमितिद्वात्विजो।अथर्ववेदेतु।शन्नइन्द्राग्नीत्यादिऋक्पर्यम्।।गुरुस्वसर्घकर्माघ्यन्तेसतिष्ठेत्।।ततःस्वेस्वेकुण्डएकोहोम
नवग्रहोमदधिदेवताःप्रत्यधिदेवतांविनायकंदुर्गावायुमाकाशमश्विनाविति।द्वात्रिंशतंमुख्यग्रहजप्तोक्तविधिनाअग्नि
वाघ्यस्थापयेत्।पूजयेद्ब्रह्मस्वस्ववलिंचतेभ्योदद्यात्।तत्रापिविधिरग्नहवेद्यालिखितापद्दलपङ्कजकर्णिकायांनक्षत्रंतंडुलनकुं

२२१

सुमे ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य इहागच्छ इह तिष्ठ — चैवं तन्दुलेन संस्थापयेत् । एवं श्वेत कुसुम तंडुलैः पूर्वे दक्षिणेन सोमम् अर्धचंद्राकारं श्वेतम् ॥
नक्त कुसुम तंडुलैः दक्षिणे ततो भौमं रक्तं त्रिकोणं । पिंगल रक्त कुसुम तंडुलैः पूर्वोत्तरे । बुधं धनुराकृतिं पिंगलं । पीत कुसुम तंडुलैः गु-
लं नो । पीतं पद्माकारं गुरुम् । श्वेत पुष्प तंडुलैः पूर्वे । श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं । कृष्ण पुष्प तंडुलैः पश्चिमेन दण्डाकारं कृष्णं शनैश्च-
रं कृष्ण पुष्प तंडुलैः पश्चिमोत्तरे नतः खङ्गाकारं राहुं धूम्रान् केतून् आवाह्य स्थापयेत् । एवं शुक्लः कुसुम तंडुलैः ध्वजा । वज्राहतिं जि-
ह्वसं बुध्यन्ते नन्नाम्नाधिदेवताः एवं नाहो तत्र नक्षत्रागे । पतिशनैश्चरोल नक्षत्रागे दुर्गा । सूर्यस्त्रिनक्षत्रागे वा पुरुषम् ॥ नाहु दक्षिणे आका-
शौ प्रत्यधिदेवताः शुक्ला पुष्प तंडुलेनावाह्य स्थापयेत् । केतु दक्षिणे नक्षत्रागे अश्विनौ ॥ इति विनायकादि पञ्चकमावाह्य स्थापयेत् ।
एतद्विनायकादि पंचकस्थाने विन्यासमणौ इष्ट्वा ॥ सौत्र दापिक सूर्यादीन्यास्थापयन्ति । ततः सूर्याः यजनम् इदं पाद्यं सूर्याय नमः ॥ ॐ सूर्या-
य नमः एष अर्घ्यः सूर्याय नमः ॐ सूर्याय नमः इदम् आचमनं सूर्याय नमः ॥ सूर्याय नमः इदं स्नानं सूर्याय नमः ॥ ॐ सूर्याय नमः ॥
इदं पुनराचमनं सूर्याय नमः ॥ ॐ सूर्याय नमः इदं वस्त्रं सूर्याय नमः ॥ सूर्याय नमः इदम् अनुलेपनं । सूर्याय नमः ॥ ॐ सूर्याय
नमः एतानि पुष्पाणि सूर्याय नमः ॥ ॐ सूर्याय नमः ॥ एष दीपः । सूर्याय नमः ॥ ॐ सूर्याय नमः एष धूपः सूर्याय नमः ॥ सूर्याय न-
मः एतानि नैवेद्यानि सूर्याय नमः इति पूजयेत् । पूजयेत् सोमाय नमः इत्यादि ॥ आदि चतुर्थी नमोन्तेन नाममंत्रेण ॥ सोमाद्याः शिव-
मोप्यावन्तान् ध्यात्रिंशतं सुतान् पूजयेत् । सूर्यादीनां महा ॥ स्वस्व वर्णानि वस्त्राणि कुसुमानि अनुलेपनानि सुगंधीनि शंख्येत्य-
स्वसितसुगंधि वस्त्रानुलेपनादीनि दातव्यानि । धूपश्च सुनाति गुग्गुलुः सर्वेभ्यो दातव्यः । दानं सौम्यागम विन्यासमणौ
योगीश्वरनर्मेषु लोकपालवरुणकादीनाम् अपि ग्रहवेद्यां पूजनम् उक्तं ग्रहवेद्याम् उपरि हस्तमात्रं वितानं कैर्थो-

ग्रं०

नीफलपुष्पधूपं दातव्यं। गुडोदनं बलिमादित्याय दद्यात्। घृतपायसं सोमाय दद्यात्। मसूरान्नं कुजाय। जीरोदनं बुधाय। दध्यो-
दनं बृहस्पतये। घृतौदनं शुक्राय। कृशरान्नं शनैश्चराय। आजं मांसं राहवे। चित्रोदनं केतुभ्यः॥ एतेभ्योऽन्येभ्यश्च भक्तं पाणिना दद्यात्॥ बलिदानमपि
प्रणवादिचतुर्थीनमोन्तनाममंत्रेण वा। तस्यामेव वेद्यां ब्रह्मशिवाविष्णूनां प्रतिमात्रयमुपस्थाप्य त्रयाणां पूर्ववदावाहनादि। ततः शुक्लपुष्पाक्षतं-
दुलेनावाह्य फलपुष्पवस्त्रादिभिः पूर्ववन्नाममंत्रेणार्च्चयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिनाज्यं संस्कृत्य आघारावाज्यभागांतं होमं कृत्वा
घृताक्तैस्तिलैः सूर्यादिदेवताभ्यो द्वात्रिंशत्संख्याभ्यः इन्द्रादिदशभ्यः सलोकपालेभ्यो वसुभ्यः आदित्येभ्यो [illegible]
जाधोप वनस्पतये। स्वस्वशाखापठितमंत्रैस्तल्लिंगैः प्रतिकुंडं होमोऽष्टभिरृत्विग्भिः कार्यः॥ होमसंख्या च प्रतिदैवतमष्टशतमष्टा-
विंशतिर्वा कार्या। ततो होमांतं निर्दिष्टदेवतानां स्वस्वशाखोक्तानि जप्यानि॥ ॥अथ ततः स्वस्वशाखोक्तैर्मंत्रैर्होमः कार्यः॥ सूर्यादिग्रह-
कपालानां प्रत्येकं संपूज्य स्वशाखोक्तबलिमंत्रेण बलिं दद्यात्॥ एवं देवावाहनं कृते यजमानः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां हेमवस्त्राणि हेमानि
कुंडलानि सूत्राणि कटकानि अंगुलीयपवित्राणि वस्त्राणि शयनादीनि दद्यात्। एकर्त्विक् चेदेषां द्विगुणानि रूप्याणि द्विगुणं वेद दद्यात्। तत्र
प्रयोगः॥ अद्यामुकसगोत्रोऽहममुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय द्विगुणं वेतुभ्यं कृतैतदधिवासनकर्मप्र-
तिष्ठार्थं दक्षिणामेतानि हेमानि कुंडलयुगं यज्ञोपवीतं कटकयुगं अंगुलीयकानि एतानि च वस्त्राणि एतां शय्यां संप्रददे॥ इति गुरुपूर्व-
मप्यन्येभ्यः प्रत्येकं दद्यात्॥ तुष्टुस्वस्तीति ब्रूयुः। एवं पूर्वेद्युर्नोऽधिवासनं कृत्वा ऋत्विगादयः। तत्रैव वसेयुः॥ ततः प्रातः कृतस्नानादि-
जाः। पूर्णाहुतिं च हुत्वा कर्मशेषसमाप्तिं विधाय वेदिपश्चिमदेशे कृतनैत्यकं सकलत्रपुत्रं यजमानमासीनं कुंभसमीपे स्थापि-
तं मुरामांसीवचाकुष्ठशैलेयरजनीद्वयशटीचंपककलिकास्नानुपसर्वौषधिसमन्वितकलशजलैः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तोऽभिषिंचेयुः॥
मंत्राः॥ सुरास्त्वामभिषिंचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥ वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः। प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवंतु विजय॥

232 श्रीः॥ २३२

पते। आखंडलोग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा। वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः। ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पी
तु ते सदा। कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः। बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कीर्तिश्च मातरः। एतास्त्वामभि
षिंचन्तु देवपत्न्यः समागताः। आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः। ग्रहास्त्वामभिषिंचन्तु राहुकेतुश्च तर्पिताः। देव
दानवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः। ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च। देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः। अ
स्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च। औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये। सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः।
एते त्वामभिषिंचन्तु सर्वकामार्थसिद्धये। एवं स्नापितो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो गृहीतकुसुमांजलिः स्तुत्वा प्रदक्षिणां
कृत्वा वक्ष्यमाणमंत्रैस्तु तामभिमंत्रयेत्। तन्मंत्राः। नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता। साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता
विश्वयोनिना। एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशतानि च। धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते। त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमा
णमिह कीर्तिता। मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते। योसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पंचविंशकः। स एवोधिष्ठितो देवि त्वयि
तस्मान्नमो नमः। नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक। त्वं हरे तारयस्वास्मानस्मात्संसारसागरात्। तत उत्तरपार्श्वतो तुलां
पाः समत्वेक्षते पुनः प्रदक्षिणां कृत्वा सममंकवचः सर्वोत्तमाङ्गभूषितो यजमानस्तुलामुक्तनत्तागेध्यानोहेत्। तत्र च हेमो धर्म्मेना
जसूर्यौ वामदक्षिणास्थौ कृत्वा बद्धमुष्टिस्त्यामादाय तुलामध्यस्थापितस्य विष्णोर्मुखमीक्षमाणमासीत। ततो दक्षिणतुलाफलके ब्राह्म
णा निर्मलं सुवर्णं निक्षिपेयुः। तावद्यावद्यजमानसमादल्पाधिकं भवेत्। स एवक्लेन पुष्टिकामः स्वल्पाधिकं सुवर्णं प्रक्षेपोपाश्ववर्त्ती
धानतुलाफलके भू[illegible] त्रापितं कानयेत्। एवं कृते जानामात्रं स्थित्वा चैतदुदीरयेत्। नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि। पि
तामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना। त्वया धृतं जगत्सर्वं सहस्थावरजंगमं। सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते भूतधारिणि। ततो

व्रती र्नेतस्य सुवर्णस्यार्द्धमुदक्पूर्वं गुरवे दद्यात् । द्वितीयमप्यर्द्धमुदक्पूर्वमेव तत्र न्त्विग्भ्यो दद्यात् अथवा तत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्यो दीना
नाथेभ्योऽपि विशिष्टेभ्यः ब्राह्मणेभ्योऽपि दद्यात् ॥ विधिः स्मृता पितृलक्ष्मा दद्युः । जेभ्यः स्वं ददाति । तामुद्दिश्य एतत्सुवर्णं मन्त्रा
एभ्यो दत्तमित्युत्सर्गं कुर्यात् ॥ सागरमतं तु ॥ सर्वमपि सुवर्णं गुर्वर्त्विक्प्रत्येकं तेभ्यो मिलितेभ्यः सकृद्दातव्यं जेन । केचित्तु प्रथमं प
न्नो गुर्वर्त्विग्भ्यो नामन्त्राणि दद्यात् ॥ ॥ मित्रा कृ० । दानविधिस्तु वेदिपश्चिमतो गोप्राङ्मुखश्चासीनो यजमानः सतिलजलकुश
पाणिः उदङ्मुखोपविष्टाय गुरवे अद्येत्यादि एवं क्रमज्वलनकालावच्छिन्नप्रतिलोकपालस्थाननिम्बाशपूर्वकार्द्धवर्तिकिंकिणी
जालमालिविमानकन ॥ का पुनः पूजासहितसीविष्णुपुनर्गमनपूर्वककल्पकोटिशतकालावच्छिन्नश्रीविष्णुपुनाधिकरनक्रमही
यमानावस्थानानन्तरनृपालमौलिमणिनिर्जितपादपीठसद्यान्वितपदासहस्रप्राजिदीप प्रतापजितसर्वमहीपालक ऐहिक
राजराजत्वकामो हीम अमुकगोत्रायामुकवेदाय अमुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय ॥ यगुरवे एतदुपकल्पितोपकरण ॥ ले
कानसहितमेतत्तुलिकां च नाढ्यं संप्रददे इति कुशतिलजलानि कुशहस्ते निक्षिपेत् । ततो गुरुः स्वशाखोक्तां कामस्तु
तिं पठेत् ॥ ॥ कामस्तुतिर्यथा ॥ ॥ ऋग्वेदिनां तावत् ॥ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिगृहीता कामं
समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु । इत्यनेन प्रतिग्रहकोदारक
स्मात्कामोदात् । कामः प्रतिगृहीता कामः समुद्रमाविशत्कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्त इति ॥ ॥ अथर्ववेदिनां तु ॥ ॥ इक
इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिगृहीता कामः समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥
भूमिस्त्वा प्रतिगृह्णात्वन्तरिक्षमिदं महत् । मा हं प्राणेन मात्मना मा प्रजया प्रतिगृह्य विराधिषीति । ततः पुनः कुशादिकं गृहीत्वा
एतत्तुलापुरुषार्द्धदानप्रतिष्ठार्थमिमं सुवर्णमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकवेदाय अमुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे गुरवे
दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति तस्य हस्ते दद्यात् । ततः उदङ्मुखोपविष्टेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽपि दद्यात् ॥ ॥ तत्र प्रयोगः ॥ ॥

अथेहेत्यादि॥अमुकामुकगोत्रेभ्योऽमुकशाखात्मग्वेदामुकशाखयजुर्वेदामुकसामवेदामुकसमस्तअथर्ववेदाध्यायिभ्योऽमुकनामभ्यो
ब्राह्मणेभ्योऽन्नालिङ्गिभ्यो पुष्पमत्समेकैकमन्वन्तरनावच्छिन्नप्रतिलोकपालस्थाननिवासपूर्वककार्कवर्तीकिंकिणीजालमालिविमा
कन॥काष्यनःपूजासहितसीविष्णुपुनरागमनपूर्वककोटिशतकालावच्छिन्नसीविष्णुपुनाधिकन॥कमहीपमानेवृष्यानान
न्तनन्नूपालमौलिमणिनीजितपादपीठसद्धान्वितजन्मसहस्रपा।जिदीप्तप्रतापजितसर्वमहीपालोराजराजत्वकामोहमेतत्तुलित
कौवनार्द्धेसैन्ध्रदद्रूतिअखेदादिश्चाखिजोहस्तेषुकुशतिलयवजलानिदद्यात्॥ततस्तेषुस्वस्तीत्युक्त्वास्वशाखोक्तौकामहुतिपु
ठमुर्मततोपयागुनवैतथैवतत्योपिसुवर्णाष्टतपदक्षिणांदद्यात्॥ग्नामनत्वादिभिःपनितोऽप्यप्रदानपत्रेवाकृजेजयाअथेत्यादिएकै
कमन्वन्तनेत्यादिराजराजत्वकामोहमित्यन्तंपूर्ववदुच्चार्यएतदुपकल्पितोपकरणा॥लंकारसहितमेतत्तुलितसुवर्णार्द्धअमुकगोत्रेभ्यो
मुकामुकशाखामुकामुकवेदाध्यायिभ्योगुर्वेत्विग्भ्योऽपुष्पमत्समन्येभ्यस्वपयानामगोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्यःस्वामिमतनागव्यवस्थयज।
सौत्रदद्इतिगुर्वादीनांहस्तेषुपूर्ववत्कुशादीन्दद्यात्॥गुर्वादजस्तुपूर्ववत्स्वस्तीत्युक्त्वाकामस्तुतिंपठेत्प्रथजवादीनादित्योदीपनेत
दस्मिन्नेववाक्येब्राह्मणेभ्योऽनन्तनंदीनापविशिष्टेभ्यस्वेतिवाक्यजोजपेत्॥दक्षिणांतुगुर्वेत्विग्भ्यएववनवतर्पदद्यात्॥ततोजाप
कादिभ्योदक्षिणां॥दत्वादीनानाथेभ्योयथासीतवम्नादिकंदत्वापूर्ववत्सु॥पाहयाचनेकानयेत्।ततःपूजोपकरणा॥मादायगृहवेदि
समीपंगत्वासूर्यादिदेवतानमोऽन्तेनचतुर्थ्यन्तेनाममंत्रेण॥गंधादिभिरुपचारैःपाद्यार्घ्यानुसमर्प्यनपूजयेत्।पदार्थानुसमयेनाम
सर्वासांपाद्यमुपचारंकृत्वातथैवाघ्यादीनुकुर्यात्॥एवंसंपूज्यप्रणामेत्॥गुरुस्तुवृद्धांजलिर्भूत्वादेवगणाःसर्वेपूजामादायपार्थिवी
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थंपुनरागमनायचेति॥देवताविसर्जयेत्।संकल्पितंचसुवर्णंस्वगृहेविन्निर्नयान्नेय्यस्माश्रजेमानात्तपावहलमि
तिस्त्रस्त्रयंथेशीघ्रंदद्यादिति॥ ॥इतितुलापुरुषप्रदानविधिः॥

॥इतिश्रीजैमप्रकाशेतुलापुरुषप्रदानविधिःसमा

न्नः॥ ॥अथ हिरण्यगर्भदानम्॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणे॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महा
पातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विङ्मंडपसंभारभूषणाच्छादनादिकम्। कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशा
वाहनं ततः। पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाधिवासनं। उपोषितैः स्नानमंत्रोपपन्नः। ब्राह्मणैरानयेत्कुंडं तपनीयमयं शु
भम्। द्विसप्तत्यंगुलोच्छ्रायं हेमपंकजगर्भवत्। त्रिभागोनितिमूर्ध्वलिंगितः सहपज्जमानः तैनेवनानयेदिति भूपालः। कुंडं हिरण्यग
र्भाख्यं पात्रं तपनीयकं चनं शुक्तं शोभनं हेमपंकजगर्भवदित्यन्तः स्थितसौवर्णपद्मं त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तमुनजाकृति दर्शितं
सरत्नानि दद्याद्वैपूर्वीत थैवचो त्रिभागहीनं उघ्राणन्नती प्राशाहीनं प्रशस्तमुनजाकृतिः स्वेष्टमयं दंगलुतिः। दानसागरकामधेनुप्र
णीरसूत्रे नुप्रशस्तमुनजाकृतीत्यत्र ग्राऽपत्नीनाथ। पूर्वतमिति पाठः। तस्य दानसागरे व्याख्यानमत्रिपूरितमत्रिनत्रागइतिप
णिनिभूवानुसानात्॥ दशैवा॥ इति सरत्नानि दशाखण्डानि दशाख्या॥ इति पाठान्तरं लिखित्वा मंत्रकुद्दालकमिति व्याकरोत्॥ द
शांगोनिर्वेति विद्याधरने पाठः। तत्र पंचरत्नानीति व्याख्यानं। दत्त्रैभूवी स्वकर्तव्यना ऽच्छेदकर्मा वेष्टायै हेमनालं सपिटकं वहिर्न
दितलसंपुटम्। तथैवावरत्नानाभूषणैरुपवीतं च काञ्चनं। पिटकोकालकनिवेशना। यैपट्टकः वहिनिति हिमकुंडाद्बहिः। नालेनावृ
ताः सिंमजेवर्णं चक्राकानि॥ पार्श्वतः स्थापयेत्तत्र दण्डमदंडकमंडलुम्। कामनाकार्निपियानं स्यात्समं तादंगुलाधिकम्। मुक्तावली
समोपेतं पद्मरागदलान्वितं। तिलद्रोणोपरिगतं देवीमध्ये ततो न्यसेत्। द्रोणा स्वतुना ठकः प्रयोगः स्पष्टे लिखितव्यं। ततो मंगल
शब्देन ब्रह्मघोषरवेण च। सर्वौषध्युदकस्नातः स्नापितो वेदपुंगवैः। शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः। इममुच्चारयेन्मंत्रं
गृहीतकुसुमांजलिः। नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च। सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः। भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव
गर्भे व्यवस्थिताः। ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे॥ नमो भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय। नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य

पितामहः॥ जतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥ तस्मात्मां समुद्धरा शेष्य दुःखसंसारसागरात्॥ एवमामंत्र्य तन्मध्यमाविश्य सउदङ्मुखः। मुष्टिभ्यां
परिसंगृह्य धर्म्मराजचतुर्मुखौ। जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपंचकं। श्वासपंचकगता व च्छिन्नसमर्दी। गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं
तथा। कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुंगवाः। गीतमंगलघोषेण॥ गुरुरुत्थापयेत्ततः। जातकर्म्मादिकाः कुर्युः क्रियाः षोडश चापरा। सूच्यादिकं च गुरवे
दत्वा मंत्रमिमं जपेत्। नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः। चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः। मात्राहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मा नतो नमः। त्वद्ग
र्भसंभवादेव दिव्यदेहो भवाम्यहं। चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुंगवाः। स्नानं कुर्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः। देवस्यत्वेति मंत्रेण॥ स्थि
तस्य कनकासने। अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयं। दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव। स्नानं कुर्युरिति यजमानस्य यजमानं स्नप
येयुरित्यर्थः॥ ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः। ते पूज्याः सर्वदा तावद्बहवो वा तदाज्ञया। तेभ्यो गुर्वर्त्विग्भ्यः॥ तदाज्ञया तेष्यामाद्यागृही
त्वा तत्रोपकरणानि सर्वं गुरवे विनिवेदयेत्। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनं। ग्रामं वा विषयं वापि यदन्यदपि तत्तवेत्। उपकरणानि मुक्ता
वल्यादिकं। अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत्। हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते। पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत्। कल्पकोटि
शतं यावद्ब्रह्मलोके महीयते। कलिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसाध्यैरमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः। पितृशतमथ बंधून् पुत्रपौत्र
प्रपौत्रानपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव। इति पठति य इत्थं यः शृणोति हि सम्यक् मधुरिपुपुरलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः। मतिमपि च
जनानां यो ददाति प्रियार्थं विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघं॥ ॥इति हिरण्यगर्भदानम्॥ ॥अथ प्रयोगपद्धतिः॥ ॥
तत्र तुलापुरुषदानोक्तकाद्देशानामन्त्र्य नमे काले देशे तुलापुरुषोक्तविधिना महापातकनाशपूर्वकं मन्वन्तरकालावच्छिन्नेन्द्रादिलोक
पालस्थाननिवासपूर्वक कलिकलुषविमोकसिद्धसंघपूजाप्सरःसिद्धसंघचामरमालावीज्यमानत्वसहितकल्पकोटिशतावच्छिन्न
ब्रह्मलोकनिमग्नपितृशतानेकबंधुपुत्रपौत्रतारणकामः श्रीहिरण्यगर्भमहादानं प्रतिपादयिष्ये इति विहितसंकल्पो यजमानस्तु

जे०

श्री ॥

२३५

लापुतुण्णोक्तक्रमेणाद्दिक्षिनाद्धशिवादिपूजां ब्राह्मणवाचनाचार्यादिवरणं मधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसंस्तानसंस्करणं मंडपप्रवेशान्तं
कुर्यात् ॥ संकल्पवाक्ये तु लापुतुण्णपदस्थाने हिनाप्पगर्त्तपदप्रजेप इति विशेषः ॥ ततो जजमानश्चाचार्यादीन् जथाविहितं कर्म कुर्वीतेत्य
नुजानीयात् ॥ अथाचार्योवेद्यांलिखितपद्मगर्त्ते व्योऽशानवकुसोपनिष्पघ्नं वासदघिकपलशतधृप्तप्रतिमांतिलशोणस्थापजित्वा तदु
परि हिनाप्पगर्त्तकुण्डं शुद्धमधुवर्णमयं शोत्तनं धासप्रत्यंगुलाध्यायं हेमपंकजगर्त्तेषु क्रमणष्टवत्वांनिशदंगुलविस्तारं प्रशस्तमुन्नजाक्त
तिवृत्तालपोः सहानीयवाला ॥ नावाध्यस्थापयेत् ॥ पदप्पत्रमुवर्णमानेन कथितं ॥ तथाप्यर्थोल्पमामामिति जावतान्नमानप्रवेशाधा
नामामोगर्जेत्तवतितावच्छाटनीयं ॥ ॐ हिनाप्पगर्त्ताय नमः इति मंत्रेण पाद्यादिभिरुपचारैर्न र्जपेत् ॥ आज्यवनीनातिपूर्तिनमिति दानसागर
जोर्गीश्वनानिमतः पाठः ॥ तत्राज्यवनीनाल्पीतथापूनानीर्ज जथा जजमानप्रवेशेनजीनाज्येनोवलतः ॥ ततो वन्हिदृशाखाप्यानिसनत्वानिदाने
सूचीनालपिटकं आदित्यप्रतिमां संपुर्नं नात्तेनावनामुपवीतं दंडकमण्डलुमिति सौवर्णानि पार्श्वतः स्थापयेत् ॥ तत्र चदात्रेनालच्छे
दनार्थे पिटकं जातस्यस्थापनार्थं सूचीकर्णवेधार्थां ॥ उपवीतं उपनजनेपनिधानार्थं कमण्डलुः समावर्त्तनेधानार्थः ॥ तत्र दशांत्रानिदश
खाण्डकाना ॥ हिनाप्पखाण्डानि सनत्वानि ॥ आदित्यप्रतिमा जथा ॥ पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्त्तसमद्युतिः सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजः
स्यात्सदा रविरिति ॥ तथा तदपिधानं पद्माकारं मुक्तावलीयुक्तं पद्मनागदलयुतं समंताद्दंगुलाधिकं शुद्धसुवर्णं कुर्यात् ॥ तस्योपनिवे
तानकं पंचवर्णफलपुष्पोपशोभितं दद्यात् ॥ ततोऽग्निकुंडेषु ऋत्विगुपवेशनादिकर्मशेषसमाप्तपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्म तु लापुतुण्णव
त्कुर्यात् ॥ ततो मंगलगीतवाद्यशब्दैर्ब्रह्मघोषनवैश्चेकुंडसमीपस्थकलशजलैर्यजमानमृत्विजः सुरास्त्वामभिषिंचन्त्वित्यादिभिस्तिलापु
पुतुण्णलिखितमंत्रैः स्नापयेयुः ॥ ततः स्नातो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लानुलेपनानुलिप्तांगः गृहीतकुसुमांजलिर्हिनाप्पगर्त्त
कुंडसमीपस्थो वक्ष्यमाणमंत्रेण तोन हिनाप्पगर्त्तमामंत्रयेत् ॥ तथा नमो हिनाप्पगर्त्ताय हिनाप्पकवचाय वासन्नलोकमुनाथ्य
ज्जजगद्धात्रे नमो नमः ॥ त्वल्लोकप्रमुखालोकाः स्तवगर्त्ते व्यवस्थिताः ॥ ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥ नमस्ते भुवनाधारन

२३५

मस्ते तु वनास्सनः ॥ नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामहः ॥ जगत्स्थमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ तस्मान्मामुद्धराशेषदुःख
संसारसागरात् ॥ एवं हिरण्यगर्भमामंत्र्य पुष्पाञ्जलिना संपूज्य तन्मध्ये प्रविश्य पूर्वमुखोपविष्टः सौवर्णार्द्धकर्मणा जवचतुर्मुखोर्द्ध
न्नि ॥ वामसमुष्टिस्थो कृत्वा जानुस्थितो निधाय तु पद्मासनं पंचकमासीन् ॥ ततश्च धर्म्मेणाज मूर्त्तिर्म्महिषारूढ वचतु चतुर्भुजा दण्डहस्तो चतुर्मु
खपद्मासनाच्चतुर्म्मुखो ब्रह्म मालाकंड पुस्तकमंडलुमंडितचतुःकराकृष्णाजिनपरीधाना जाश्व हंसारोपा ॥ तदनंतरं गर्भाधानं
पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं नामि तिसंस्कारमंत्रपंहिरण्यगर्भस्य पत्राह्म ॥ गुर्घोदयः कुर्याः ॥ ततो गीतमंगलवेदघोषैर्गुरुर्यजमानमुख्य ॥
पयेत् ॥ अनन्तरं च हिरण्निः स्वत्यस्य यजमानस्य शाखागृह्योक्तविधिना जातकर्मनामकरणानिः क्रमशान्नप्राशनचूडाकरणानि प
नयनप्राजापत्यैर्द्राग्नेयसोम्यवेदव्रतचतुष्टयविवाहपंचमहायज्ञपाप्योडशसंस्कारान् गुरुः कुर्यात् ॥ क्रियाषोडशचापनाद्वे च
वचननिर्द्देशासामर्थ्यादेकस्य कर्तृत्वे प्राप्ते प्रधानत्वादुत्थापनकर्तृत्वाच्च गुरुर्नवे जातकर्म्मादि कर्त्तव्यमध्यवसीयते तेन नृपालमते ब्रू
पतः कर्त्तव्याः ॥ चतुर्वर्गचिन्तामणौ मते तु गृह्योक्तमंत्रचतुष्कोप्रधानमात्रमाचनाणीयं दानयोगीश्वरपक्षेप च ॥ दानसागरे पक्षे तु संस्का
रात् बुद्धिस्त्रीकृत्य प्रधानमंत्रानपठेत् ॥ संस्कारणां तदानीकरणानां संस्कारात् स्त्रीशूद्रयो यजमानयोः तुर्मंत्रवर्जं कुर्यात् ॥ किंचा
न्मते षोडशक्रियाणां वा तत् स्त्रीशूद्रयोर्हिरण्यगर्भमहादानेऽनधिकारः ॥ अधिकारपक्षे तु स्त्रियाजातकर्मनामकरणान्निः क्रम
मान्नप्राशनचूडाकरणा विवाहस्य पूर्वक्रियाणां च तोशूद्रस्य पंचमहायज्ञैर्मिलिता एताः षड्दशसंस्कारानवन्तीति धूनोज्यो तन्मते
ते च षडंसंस्कारान् मंत्रायथा ॥ तत्र कल्पतरौ — तावता विस्मृतानि कल्पेर्नतुल्यत्वात् पाणि विशतु प्रसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ ग
र्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ॥ गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा ॥ हिरण्मयी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ॥ तं ते
गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे प्रजापतेन —— तान्यतोदानादात्रियनितावत्नू वापत्कामा मा स्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम

पत प्रोन जीवाो। अजनः शोसुत्व द घमग्ने मुसुग्घजानाजे। अपनः शोभुवू दर्ध सात सेमूर्ध्नो न मालन्तते॥ जाः फलिनी जे अफला अपु
ष्पा जा स्व पुष्पिणीः वृहस्पति प्रसूता स्ता नो मुंचत्वं हसः॥ ॥ एते गर्त्ता धान मंत्राः॥ ॥ पत्ते सुसीजन्ते सुसीमे द्द दत्ते हितततः अज
पतामन्ते हमीनद्दिप्पासंमा हं पौत्रमघनि प्रामिति पुंसवन मंत्र॥ मूर्त्तु वः स्वनींत्रिनाद्दतः सीमन्तोन्नयन मंत्रः॥ ॥ व्रते द दामिमयु
नो घृतस्पवे दंस वित्राग्र सूतमथो नो आ पुष्मान गुप्तो देवताति श्यतंजी वृशन दोलो के उस्मिन्नमे जी ते देवः स वितामे यामे देवी स न स्व
तीमे यीते अश्विनो देवावा घत्तां पुष्करस्रजा इति ह दर्शमंत्रे गः। अश्माच बपनश्च ते वहिन वापमसु तंत्र व वेदो वे पुत्र नामा सि सं जीवशन
दः शतं। इन्द्र स श्रेष्ठानिद्रवि ॥॥ निधेहि वित्रं दन स्पशुत्तगत्वम स्पोपो ष्यं न पी॥॥॥ मनि ष्टिं तनूनी स्वाद्मानं वचः सुदिनत्वे मह्नाम्॥ अस्मे
प्रजन्ति मघवन्नृजीष्पिन्निन्द्रा जो वि स्ववान स्पन्तते गः। अस्मे स न दो जीव से याअस्मे वीनां घ स्वतइन्द्र शिप्रिन्॥ ॥ इति जातकर्ममंत्रः॥ ॥
त्वमुकनामासीति कन॥॥ मंत्रः॥ ॥ जेनावपत्स विता क्षुरेणा सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्राह्मणो वपतेदमस्य आयुष्मान जरदष्टि
र्जथासत्। जेना धाता वृहस्पतेग्नेरिंद्रस्य वा पुष्पे वपत्। तेनास्याष्पुष्पे वपसो लोकाय स्वस्तये। जेन भूयश्च रात्र्यां ज्योक्च पश्याति
सूर्यम्। तेन त आयुष्पे वपामि सोश्लोकाय स्वस्तये उत्पे तान्मंत्रश्च तुः छन्दः पठेत्॥ ॥ इति चूडाकर्म॥ ॥ त्रा॥॥ वक्ता इति पूर्वं सावित्र्य
नुवचमित्युपनयनं त्वं व्रतपस्सि न सि तद्देक्तां निः आयुतामदेवा न द्दपरमेमान्नुतिर्जजवाः स्थिने नेगे स्तुम्भ्रुवा सक्तनूतिव्र्येशाम
देवहितं यदायुः शन्न इन्द्राग्नी भवताम वोभिः शन्न इन्द्रावरुणा रातहव्या। समिंद्रासोमा सविता प्रशो नोः शन्न इंद्रापूषणा॥ वाज
सातौ कल्पान स्वित्र आतुव दूतीसदा च घः सरवा क प्रा सविष्ट जान्. तासो नाद थिवी नवान न्न ना॥ विशनी जघा नः शर्मसप्रथाः
तच्चक्षुर्देवहितं पुनस्तान्मुक्रमुच्चरन्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतमिति। महानाम्नी व्रतमंत्राः॥ ॥ त्वं व्रतानां व्रतपतिर
सि महाव्रतस्य स्वाहा॥ ॥ इति महाव्रतमंत्रो॥ ॥ त्वं व्रतानां व्रतपतिनस्तिउपनिःप्पदस्वाहेत्युपनिष्पद्व्रतमंत्रो॥ ॥ जेनावपत्सवि

तान्जुने॥ सोमस्य नाज्ञो वनु॥ स्वविद्वान् व्राल॥ वपते दमस्याजुष्मान् प नदक्षिणिर्जथासन्। जेन धाता बृहस्पतेन गनेन्द्रस्य वाजु
प्येवपन् तेन तस्याजुष्येवपामि। सुश्लोक्याजास्वस्त्ये। इत्येतन्नीत्रास्वतुः पठेत्॥ ॥इति गोदानमंत्रः॥ ॥समावर्त्तने स्नानमस्यान्तावादानु
ध्यानं विद्यापस्पतीन्निंदास्वविद्यीश्चैव चसद्वीत्रजीवपंचमी। इष्टंदत्तमधीतं च सर्वं तं सत्येशु तेन्चतीजदग्नेपतिस्वेंद्रस्यवाजु
ष्पिनाजन्यस्यसपितृकस्यसपितृनाजन्यस्यसंमनुष्यस्यसंमनुष्यनाजन्यस्यसकामस्जमानीकासस्यसानुकासस्यब्रतीकासस्यतत्रन
मनुष्यस्य गर्भ सर्वोन्नसस्य महान॥ पश्वपसुन्निमान्पेजन्मआत्मनआत्मनित्रनेतन्मे सर्वब्रतानि दम हमग्ने सर्वब्रतोत्तवामि स्वा॥ ममाग्ने
वर्च इत्यादि परार्थसूक्तं च पठनीयत्त घयाममाग्नेवर्चो विहवेष्वस्तुपत्वेवानास्तन्वेजुष्ये मा मस्सन्नमन्नी प्रदिशश्चतस्त्रस्त्वया ध्यक्षे
॥ पृतनाजपेम। मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मनुतो विष्णुनाग्निः ममान्तरिक्षमनुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन्नम
पिदेवाद्रविणमाजन्तेस्यासिनस्तुमपि देव हूतिः दैव्या होतारा वनुषन्त पूर्वे विष्टास्यामा तन्वा सुवीराः॥ मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूति
सत्यामनसो मे अस्तु। एनो मा निगां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधिवोचतानः देवी षडुर्वीन नाः कृतोत विश्वे देवास इह वीनयध्वं॥ मा हास्म
हि प्रजया मा तनूभिर्मो वधाम मद्धिषते सोमराजन्। अग्ने मन्युं प्रतिनुदन्परेषामदब्धो गोपाः परिपाहि नस्त्वं प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुन
रेभ्यामेष्यां चित्तं प्रबुधां विनशत्। धाता धातृणां भुवनस्य जस्पतिर्देवं वातारमभिमातिषाहं इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवताः
पतिं यजमानं नथात्। उरुव्यचानो महिषः शर्म जंसदस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षुः स नः प्रजायै हर्यश्व मृलयेन्द्र मानो रीरिषो मा परादाः
जेनः स्व च ज्ञाश्रयते तवलिदान्निग्निस्त्वामववाधामहे तानावस्वोतुजाआदित्याउपतिस्स शंमोग्ने वे त्वानमभिराजक्रमन्॥ ॥इति समावर्त्त
न मंत्राः॥ ॥गृह्णा मि तेसौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः॥
॥ ॥इति विवाहमंत्राः॥ ॥सूर्याय स्वाहा। प्रजापतये स्वाहा। सोमाय वनस्पतये स्वाहा। अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा। इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा। इन्द्राग्निभ्यां स्वा

नो०

२३७

सौ॰॥ २३७

हा। धन्वन्तरये स्वाहा। सोमाय स्वाहा। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ब्रह्मणे स्वाहा। अद्भ्यः स्वाहा। ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा। गृहाय स्वाहा। गृहदेवता
भ्यः स्वाहा। वास्तुदेवताभ्यः स्वाहा। इन्द्राय स्वाहा। इन्द्रपुरुषेभ्यः स्वाहा। यमाय स्वाहा। यमपुरुषेभ्यः स्वाहा। वरुणाय स्वाहा। सोमाय स्वाहा। सो
मपुरुषेभ्यः स्वाहा। वरुणाय स्वाहा। ब्रह्मणे स्वाहा। ब्रह्मपुरुषेभ्यः स्वाहा। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः स्वाहा। नक्तं
चारिभ्यः स्वाहा। स्वधा पितृभ्यः। मनुष्येभ्यो हन्त। श्रीर्निमीलसुन्(?) हितिं जसस्य देवमूर्तिर्हितानां तत्प्रयातु मा॥ ॥इति पंचमहायज्ञमंत्राः॥
इति त्रयम्वेदिनां संस्थानमंत्राः समाप्ताः॥ ॥ततः स्वस्वशाखोक्तप्रकारेण कर्मकुर्यात्॥ इति षोडशसंस्कारेण॥ संस्कृतो यजमानः भूर्वी
दाक्षशास्त्रे पिरकानालदंडकमंडलुयज्ञोपवीतावित्यप्रतिमानात्यावरणानि तुल्यं मया दत्तानीति। ततो नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भा
य वेदनमः। शवनावनस्य जगतो गृहन्नूताय वे नमः। मात्राहं जनितः पूर्वं मत्स्यधर्म्मोननोत्तमम्। त्वद्गुणे संस्तवादेवादिव्यदेहो भवत्वाम्नहे। ततः शु
ष्कासनोपविष्टो यजमानो कुंडसमीपस्थापितैः कलशैः ऋत्विजः प्रसन्नाङ्गाः सर्वौषधीनां चूर्णिताः देवस्यत्वेति मंत्रेण। अघजातस्य तेज्ञा
निश्चलिप्यैत्युपामहे वजम्। दिव्येनानेन वपुष्पाविनेजीवसुखी लवेति वमंत्रेण। स्नापयेयुः ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगंधा
नुलेपनो वेदिपश्चिमदेशे प्राङ्मुख आसीनः सतिलजलकुशपाणिः उदङ्मुखोपविष्टेभ्यो गुरुर्ऋत्विग्भ्यः अर्घं दत्त्वा अमुकामुकगोत्रेभ्यो अमुका
मुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यो मुकामुकशर्म्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गुरुर्ऋत्विग्भ्यो महापातकनाशपूर्वकं क्रमन्वन्तरकालावच्छिन्नेन्द्रा
दिलोकपालस्थाननिवासपूर्वककलिकलुषविमोकसिद्धसंघवामनमालावीजयमाना त्रसहितकल्पकोटिशतावच्छिन्नब्रह्मलोक
महीयमानत्वसहितननकानिमग्नपितृशतानेकवंश्यपुत्रपौत्रतानताकामो हेमवेदिकाजीलिप्यितचित्रतिलस्फटिकोपनिस्थापित
मुपतिदत्तफलपुष्पाधशालितं पंचवर्णवितानकमिमं हिरण्यगर्भं विष्णुदेवतं स्वालंकृतामदत्तिमनुसंगव्यवस्थया ... मन्ये त्व
स्ववाप्सतोभ्यो यथानामगोत्रेभ्यः संप्रददे इति सतिलकुशजलपूर्वादिहस्तेषु ... ये जना गुर्वादिपश्चात् हिरण्यगर्भमालभ्य तु स्वली
तुष्कात्तुलापुरुषोक्तक्रमेण। कामधेनु ... ततो यजमानः अर्घं दत्त्वा दक्षिणार्थं हिरण्यगर्भमहादानप्रतिष्ठार्थमिमं सुवर्णमग्निदेवतं

२३७

दक्षिणां तु स्वयमहं संप्रददे इति यथाक्रमं गुर्वादिभ्यो जापकादिभ्यश्च दक्षिणां दद्यात्। इत्येकपक्षः। अपरस्तु श्रद्धेगुरवे श्रेष्ठं कल्पितमश्वं दद्यात्। पुनः
षड्भ्योनुपूर्वकन्यां सर्वं गुरवे दद्यात्। तथा पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनं ग्रामविषयजनाजनं तन्नानि च यथाशक्ति गुरवे दद्या
दुदकपूर्वकमन्वन्तं सर्वं कुर्यात् समाप्तिशेषं तज्जात्विह तदीनानाथादिभ्यो यथाशक्ति सुवर्णान्नादिकमुत्सृजेत्। ततः पुण्याहवाचनादिकर्मशेषं
समाप्तिं कुर्यात् तुलापुरुषं वत्कालाजे॥ ॥इति जैमप्रकाशे कल्पिता जगत्तदानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथ ब्रह्माण्डदानम्॥ ॥मत्स्य उवाच॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिमुत्तमम्। यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विङ्
उपसंभारमण्डपाच्छादनादिकं। लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा। कुर्याद्विंशत्पलादूर्ध्वमा सहस्राच्च शक्तितः। सकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्ड
कांचनं बुधः। दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदांगसमन्वितं। लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखं। शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितं।
शिवाच्युतार्कशिखरे जम्भस्य शिवाच्युतार्कशिखरः वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम्॥ वितस्तेरंगुलशतं यावदायामविस्तरम्। कौशेय
वस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरिन्यसेत्। वितस्तेरंगुलशतमिति वितस्तेरूर्ध्वं स्वर्णविद्यानुसारिणी। अंगुलशतं यावत्समन्तात्तुलायामविस्तरम्। तथा
ष्टादशधान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत्। पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे। अनन्तशयनः शेषशायी। प्रकृतिं दक्षिणे देशे संकर्षणम
तः परम्। प्रकृतिर्म्महालक्ष्मीः पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम्। अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम्। समन्ताद्गुणपीठस्थानर्चयेत्काञ्चना
न्बुधः। स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान्पूर्णकुम्भान्दशैव तु। दशैव धेनवो देयाः हेमांबरदोहनाः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणम्॥ भक्ष्यभोज्यान्न
दीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः। होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुंगवैः। इदमुच्चारयेन्मंत्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणं। नमोस्तु विश्वेश्वर विश्ववास
जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते। सप्तार्चिलोकामरभूतलेशगर्भा। सार्द्धं वितनोति नक्षो। ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु पापानि चैवाचलनाशम्। त्वद्दान
शस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदोषाःस्थलपञ्चजानां। एवं प्रणम्यामरविश्वमीशं दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य। ब्रह्मदानशस्त्राहतपातकाब्धिं तरामि दयालो

दा०

238

श्रीः॥
२३८

पुनोप्रकल्प्यसमंत्रजपेच्छमतः क्रमेण॥ स्वल्पं च होमं पुनर्वेव कुर्यो वशैकानिविधानयुक्ता। स एव सं पूज्यनमोत्यविप्रैर्जयोक्तवस्त्रासनैः॥ दिने
नात्रहोम एव कर्त्तव्यस्तन्नस्थनिवर्त्तत्वाज्जापकानां न निष्टलिः स्वल्पशक्त्यर्थो विधायते॥ जोजितो यथा नामामानद्रव्यं क्रैहिलापदानं मुत्रमान
द्रव्येणोत्तमलदर्शनमध्यमंतद्दर्शनकनिष्टं स्वल्पेन स्वल्पे मुक्तान्तरैकाग्निविधानमुक्तं अत्रापि च नानामानद्रव्य तथैव कल्पना युक्ता अन्यथ
स्वल्पस्त्रावधि सापेजपत्वादवविशेषाज्ञानेन पव सामादनमुष्टापकैशाघ्नमनथकैस्यात्। एवमन्येष्वपि नानानामानामानद्रव्येषु नेषु
कल्पपादपादिस्थूलमममध्यमकनिष्टस्वल्पविनागोजातयगेजर्ड्ढैतदप्यिलं पुनुप्यालमकुर्याद्विलाग्रदानमधिगम्यमहद्विधानो निकूतकलम
प्यनिश्चुद्धलतुमुनानेनानंदकृतन्दमुपैति सहाप्सनोतिः सन्तानजेत्पितृपितामहपुत्रपौत्रबंधुभ्रिज्ञातिधिकलत्रशताष्टकं सशत्रुसोडदानस
कलीकृतपातकोकमातजेद्युजननीकुलामशेष्यं। इति पठति श्रृणोति प एतत्सुनन्नवने प्युगहेष्वधार्मिका॥ ॥अत्रतुलापुरुषदानोक्रम
न्यतमे काले देशे तुलापुरुषोक्तक्रमेण यजमानः अद्येत्यादि कालदेशसमुद्रार्जमहापातकादितिस्विलजापन्न एकाप्सनः पूजासहितमहा
धिमानांधिनोहा॥ विशिष्टामंदक्वन्मुनातिपदप्राप्तिकामः पितृपितामहपुत्रपौत्रकलत्रबंधुत्रिज्ञातिपिशताष्टकाशेषमान्कुलसंके
पताकसफलीकनग्रासन्तानानानन्दनकामः स्वःस्वात्रलोऽमहादानं प्रतिपादयिष्य इति। संकल्पवृद्धिश्राद्धशिवादिपूजाग्रहणावाचना
चार्यादिवना॥ मधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसंस्कारप्रवेशान्तं तुलापुरुषवत्कुर्वीत। मातृपूजासंकल्पवाक्ये तुलापुरुषपदस्थाने ब्रह्म
ड्पदप्रक्षेप इति विशेषः॥ ततो यजमानः आचार्यादीन्यथाविहितकर्म कुरुतेत्यनुजानीयात्। त्रिधाचार्यो विधौ लिखितपञ्चगव्येणोडश
न्चक्रस्योपनिष्पद्यं चाशदधिकपलशतधनपप्रतिमा॥ आत्मकं तिलद्रोणोपरि स्थापयित्वा लडुपनिवेशा॥ नीतंत्र लोडसुवर्णमयीस्था
पजेत्॥ तत्र विंशतिपलादूर्ध्वपलमाहत्ता यथाशक्त्यानुसारेण॥ सुद्धसुवर्णधिहितसकूलध्वजात्मकूमकंठकुंताकृतिवृतस्तेतस्य
द्रोणगुले बाताधि सुवर्णोपप्रतिमा॥ अनुसारेण॥ सामायनामविलम्बे पूर्वदिक्षि वेशित प्राक्चतुर्दन्तसुवर्णमयनेनावृत दिग्गजौ। आग्नेयदिग्नि
वेशितद्विदन्तसुवर्णमयपुंडरीकदिग्गजौ। दन्तिनः॥ दिग्निवेशितततथात्र ताम्रनारस्य दिग्गजौ वा यव्यादिग्निवेशितनथात्र तसुप्रतीका

२३८

रुद्रदिग्गजम्।तथापश्चिमदिग्निवेशितमूर्त्तिमात्मानञ्जसूत्रहस्ताशिञ्जाकल्पव्याकरणानि।शुक्रज्योतिषंछंदतथाप्राचीदिग्निवेशितमूर्त्ति
मात्मानञ्जसूत्रहस्तशिञ्जाकल्पव्याकरणानिशुक्रज्योतिषछंदतथाप्राचीदिग्निवेशितचतुर्दन्तगजारूढवज्रहस्तनानारत्नाभूषितसुंदरं।
आग्नेयीदिग्निवेशितपिंगलश्मश्रुकेशाञ्जानुगावलंबिशान्तीनाञ्जमालाशक्तिहस्तच्छागारूढम्।ज्वलनं।दक्षिणादिग्निवेशितसदावनदहस्तदंडराः।
स्वनरुषसोमं।ईशानादिग्निवेशितत्रिनेत्रत्रिशूलकपालपाणिंचंद्रार्द्धशेखरंवृषवाहनारूढमहेश्वरम्।तथामध्यस्थापितपद्मासनस्थाञ्जमालास्रुव
पुस्तकमंडलुहस्तपार्श्वस्थितहंसचतुर्मुखींतथाशिरवनिवेशितपंचवक्त्रपंचदशननेत्रकपालषट्खड्गांगवरहस्तचंद्रमौलिवृषगतम्पसदाशिवं
नत्रैवनिवेशितपद्मशंखगदावज्रहस्तवासुदेवंतत्रैवनिवेशितपद्मासनपद्मनसनाधनहस्तपूर्णम्।तथासिवसंनिधिनिवेशितवृक्षपद्मा
सनाक्षसूत्रवरदानपद्मरक्तगौरीप्रतिमम्।वासुदेवसन्निधिनिवेशितपद्मासनस्थसर्वालंकारालंकृतसुवर्णवर्णवरहस्तलक्ष्मीप्रतिमम्।गते दशाख्या।
पितवरदशक्तिहस्तप्रसन्नवदनपद्मासनस्थधनाध्यक्षसोमाख्य।निलानिलप्रत्यूषप्रभासासंज्ञवसुगणकं।पात्तथातत्रैवस्थापितमेषवृषमि
थुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुंभमीनेषु।क्रमेणावात्तजमसित्रवरुणाःसनागेंद्रविवस्वतपूष्पपर्जन्यत्वष्टविष्णुसंज्ञद्विभुज
पद्महस्तसुग्रीवान्तितेजोमंडलमध्यमध्यादशादित्यरूपी।तथातत्रैवस्थापितदक्षिणपृष्ठध्वजहस्तशुक्रज्योतिःप्रत्यक्षकोणपीवाशतमनुरू
पी।तथामुक्ताफलमूलकतवैडूर्यपद्मरागगोमेदनीलगारुत्मतप्रवालाख्यमहारत्नसमन्वितम्।एतद्दिग्गजादिमनुष्याणांदेवताविशेषा॥
ब्रह्मलोकाग्निमुखपंचविंशतिकोणान्दिग्गजादिदेवतानिमौलौब्रह्मलोकरक्षिन्नापप्रतिमाःप्रहानिःस्यात्।विंशतिपलद्वयपलसहस्त्रावधिकृष्णसुवर्ण
स्यब्रह्मलोकस्यलघुपनिर्माणविधानात्।कांचनाकृतानपेक्षितेपुनःकांचनापवेशान्वादिग्गजादिप्रतिमापनिर्माणानन्तरकृतिसुवर्णपतिमा
रीपजधपिनस्थततथापिंगुष्टपघादितिनलिपजेनंप्रतिमानाम्नलनक्षत्राणिविदितव्यौ।आमाष्पोत्पलपजेनंसुवर्णप्रतिमापंचकोशपञ्चरत्नं
वीनंतस्यसमस्ताद्दृष्ट्वादशधान्यानिस्थापयेत्।नानितुसप्तधान्यानि॥यवगोधूमधान्यानितिलाःकंगूकुलत्थकाः।माषामुद्गामसूराश्च
काद्रवाःश्यामकाःपाःगवेधुकासनीवारानाधाराव्योमकलापकाः।चणकाश्चीनकाश्चेतिधान्यान्यष्टादशैवतु।कोद्रवस्थानेलिप्सावाइति

न्रे०

239

श्रीः॥
२३९

घवित्पाठः॥ निष्पावाः सितासित्विनितिव्याख्यानं। तथापूर्वेगागुडपीठेसेषपर्यंगसत्त्वलन्नूर्णकस्थितैकपादशेषोगास्थितापरपादस्वजा
नुस्थितश्चशानितेकनागानिस्थितद्वितीयकशिनोधस्थिततत्तीयकनसन्तानुमंजनीघृतवतुर्थकनागाज्जिकमलमुपासीनपीताम्बरकमलनाल
लग्नमधुकैटभपतितोन्मस्तशेखवक्त्रादापृष्ठमाधमनन्तशयनंस्थापयेत्॥ आग्नेयांतुगुडपीठेद्विभुजधनुर्धारापाणिसुन्दरमूर्तिंरघु
नन्दनं॥ तथायाम्यांगुडपीठेमातुलुंगमहाखेटपानपात्रकनीशिनोघृतनागलिंगयोनिकांप्रकृतिमूलक्ष्मानैर्ऋत्यांगुडपीठेद्विभुजंहल
मुशलधारिणांसकर्षणं॥ तथावारुण्यांगुडपीठेअजमालावनदहस्तमग्वेदमर्पक जहस्तपजुर्वेदं। वीणावेनुधरवामदक्षिणाहस्तसामवे
दंकमलधरमथर्ववेदंचेतिचतुरोवेदान्॥ तथावायव्यांगुडपीठेयानखड्गधनुःखेटधरमनिरुद्धं॥ तथोत्तरस्यांगुडपीठेपूर्वीकलन्नुणा
मग्नित्रयैवेशान्यांगुडपीठेवामाद्यायधस्तस्वेतघृतपद्मशीर्षदक्षिणोर्ध्वाधः कनघृतचक्रगदंसितपद्मासनस्थप्रसन्नवासुदेवं। एतेष्व
नलसपर्णादपूः पूर्वोक्तन्यापेनपृथक्कुम्भवर्त्ताधरितारवात्ततः स्थापितान्। अप्सोऽदीन्प्रणावादिनमोन्तैर्नामभिर्मन्त्रैरावाहनादिष्याडशोप
चारैः स्थापाणक्रमयागांद्वजेन्तानततः समुल्लादप्यपूर्त्तिकेनाम्रवक्ष्ससंवीतान्स्थापयेत्। नियादशधेन्नःकीचनालंकृतावत्सगंधीवाःकीस्पदोहनापादुका
पानद्रव्यवामनासनंदर्प्पणाच्छत्रताम्रसुवर्णादिनिर्मितभोजनपात्रदीपफलमाल्यानुलेपनैःसहापूकल्पयेत्। ततोब्रह्मणोऽस्थापनिवि
तानकंपंचवर्णफलपुष्पोपशोभितंदद्यात्। ततोग्निकुंडेष्वग्निस्थापनादिकर्मशेषसमाप्तिपूर्णाहुतिपर्यन्तंकर्म तुलापुरुषवद्
ततः पूर्ववत्पुण्याहवाचनेकृते कृतनित्यके यजमानेमंगलगीतवाद्यशब्दैर्बलवान्यश्ववेदिपश्चिमदेव्यग्रासीनेकलत्रपुत्रैर्कुंडसमीप
स्थकलशजलेर्गुरुर्भिर्द्विजैःसुनास्त्वामभिर्षिचेल्लिलत्वादिनिस्तुलापुरुषलिखितमंत्रैःस्नपयेत्ततस्तातोयजमानःशुक्लमाल्यांबरधरो
गृहीतकुसुमाञ्जलिर्ब्रह्मणोऽग्रसमीपंगत्वात्रिः प्रदक्षिणामावर्त्यवक्ष्यमाणमंत्रमुच्चारयेत्॥ मंत्रः॥ नमोस्तुविश्वेश्वरविश्वधामजगत्स
वित्रेभगवन्नमस्ते सप्ताधिलोकामरभूतलेशगर्भेणसार्द्धंवितनातितन्वी येदुःखितास्तेषुपिनोत्तवन्तुप्रयान्तुपापानिरवाचनानामू त्वद्ध्या
नशस्त्राहतपातकानांविस्तारोऽयोपाः ध्वलयैत्रयालुरवैत्रयोंऽग्नामन्यपुष्पाञ्जलिनासीपूजयवेषीत्राभ्युस्वउपविश्यदभ्युस्थाप

२३९

विप्रेभ्यः आचार्यायर्त्विग्भ्यः ब्रह्मलोऽ दशधाविजप्य उदकपूर्वं दानप्रयोगेन दद्यात्॥ प्रयोगस्त्वेवं अद्येहेत्यादिमहापातकादिनिखिलपापक्षयपूर्वकाक्षय
नःस्सहितमहाविमानाधिनोहा॥ विशिष्टानंदकन्मुरानिपदप्राप्तिकामः॥ पितृपितामहपुत्रपौत्रकलत्रबंधुमित्रज्ञातिथिशतान्यशेषमान् कुलपातक
सकलीकृत॥ सन्तान॥ नन्दकाम स्वदेवब्रह्मलोऽ तिलद्रोणोपनिष्ठापितमेतावत्सौख्यफलसमृद्धसुव॥ धारितसकलबन्धात्मकामदिग्गजाष्टकखण्डमुंडल
कपालमध्यस्थापितचतुर्मुखशिखरस्थापिताच्युतार्कगौरीलक्ष्मीप्रतिमा॥ गर्त्तस्थापितवस्वष्टकमेषादिराशिस्थितजात्रादित्यशुक्रज्योतिः॥ वृत्तिम्म
तुङ्गा॥ सहानलसमन्वितं अष्टदशधान्योपेतं कौशेयवस्त्रसंवीतं पूर्वादिदिग्गजस्थितगणुडपीठस्थापितानन्तराजनाप्रद्युम्नकृतिसंकर्षण॥ वेदवतु
ष्काणि निरुद्धवासुदेवं समन्तात्स्थापितवस्त्रसंवीतं जलपूर्णदशकैः सहेमालंकारान्वितनदहेमधेनुदशकैः सहितं पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पा
॥मन्त्रयतोजनदीपफलमाल्यानुलेपनैः सहितं उपनिधितफलपुष्पापशोभितं पंचवर्णवितानकैर्विष्णुदेवतं अमुकामुकगोत्रेभ्यः अमुकामुक
शाखाध्यायिभ्यः गुरुर्त्विग्भ्यो अमुकामुकशर्मभ्यो मत्पुनः॥ क्लागच्छ वत्स्यपापुण्यमत्स्यं संप्रददे इति सतिलकुशजलमाचार्यादिहस्ते सुप
पात्॥ नैव ब्रह्मलोऽमालम्पतुं स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा स्वस्वशाखाधीनकामस्तुतिं पठेयुः॥ सा च तुलापुरुषे लिखिता॥ ततो यजमानः॥ अद्येहेत्या
दिग्धनैतत् ब्रह्मलोऽमहादानप्रतिष्ठामिमं युष्मभ्यं अग्निदेवतं दक्षिणा॥ तुभ्यमहं संप्रददे इति जप्याक्रमं गुर्वादिभ्यो दक्षिणा॥ दद्यात्॥ अथवा गुर्वादीनप
नितोऽप्य तदनुज्ञयाऽन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्॥ विंशतिपलादूर्ध्वं सार्द्धपलशतद्वयादर्वाक् स्वशक्त्या निर्मितं ब्रह्मलोऽमाल्पवित्तो यजमानः एका
ग्निविधानेन दद्यात्॥ ततो एकाग्निविधानेन एको गुरुः दर्भे उपवेशान्तं चक्रलिखनादिकं सर्वं कृत्वा पश्चिमदिग्निर्मितकुंडे ब्रह्मोपवेशनपूर्वकं स्वशा
खाधीनैकाग्नैः सूर्यादिदेवताकैः सूर्यादिवनस्पत्यन्तपान्नान्यः तिलाज्यद्रव्यो॥ प्रतिदेवतमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा आज्याहुतीर्जुहुयात्॥ जापका
प्रशंसन्ति ध्याये जपेयुः॥ यजमानश्च सकलं ब्रह्मलोऽगुरवे दद्यात्॥ अथवा एकदेशदानेन गुरुं संपन्नितोऽप्य तदनुज्ञयाऽन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्।
ततस्तुलापुरुषोक्तक्रमेण॥ दीनानाथदितोऽप्य॥ पुण्याहवाचनादिकर्मशेषं समाप्य कुर्यात्॥ समीपं गत्वा सूर्यादिदेवताः आवाहितान्नमंत्रेन
चतुर्थ्यन्तेन स्वस्वनाम्ना गंधादिभिरुपचारैः पदार्थानुसमयेन पूजयेत्॥ गुरुस्तु गच्छन्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवम्॥ ऋद्धिं च विपुलां दत्त्वा

नो०

२५०

सीं०॥

२४०

पुनरागमनाय चेति मंत्रेण॥ तावविसर्ज्जयेत्॥ अनन्तरं सर्वकर्म्मसमाप्तौ शेषं तज्जाविहितं दीनानाथादिभ्यो यथाशक्तिसुवर्णान्नादिकमुत्सृजेत्॥ ॥

इति श्रीनेमप्रकाशे प्रयोगपद्धतौ ब्रह्माण्डमहादानविधिः॥ ॥अथ कल्पपादपदानम्॥ ॥नवमम्मपुनः॥ ॥कल्पपादपदानाख्यमतः

परमुत्तमम्॥ महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम्॥ पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्॥ पुण्याहवाचनं कुर्याल्लोकेशावाहनं तथा॥ ऋत्वि

ग्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकं॥ कांचनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितं॥ वृक्षमिति जातावेकवचनं वृक्षानिति सुगम एव पाठः॥ नानाविहंग

वस्त्राणि भूषणाच्छादनानि च॥ शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात्प्रकल्पयेत्॥ अर्द्धक्लृप्तसुवर्णस्य कारयेत्कल्पपादपं॥ गुडप्रस्थोपरिस्थाप्य सितवस्त्र

युगान्वितं॥ शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात्प्रकल्पयेत्॥ अर्द्धक्लृप्तसुवर्णस्य तन्त्रतिमासहितमुक्तलज्ज॥ कल्पवृक्षं कारयेत्॥ कामदेवमधस्ता

त्सकलत्रं प्रकल्पयेत्॥ सन्तानं पूर्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्॥ कामदेवमधस्तादिति सन्तानं प्राचीं॥ अधस्तादिति कल्पवृक्षस्याधस्तादिति

पि संवध्यते॥ तद्वद्धृति पंचशाखे त्वं गुडप्रस्थोपरिस्थितं तत्वैर्निवस्त्रयुगान्वितं तुरीयांशेनेति विशिष्टसार्द्धस्य तुरीयांशेनेति वाद्धव्यं॥ मंदारं द

क्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि॥ पश्चिमे पारिजातं तु सावित्र्या सह जीरके॥ सुरभीसहितं तद्वत्तिलेषु हरिचंदनं॥ तुरीयांशेन सौम्येन कुर्वीत फलसं

युतम्॥ तुरीयांशेति मन्दारपारिजातद्रुमोः नप्रत्युप्यं जनीयं सुनन्दिः कामधेनुः कौशेयवस्त्रसंपुष्पाणि तु माल्यफलान्वितं॥ तथाष्टौ पूर्णकलशान्प्र

दुकासनभाजनम्॥ पादुकोपानहच्छत्रं चामरासनसंयुतम्॥ अशनभाजनं भोजनपात्रं आशनं पीनं॥ फलमाल्ययुतं मितिवितानं विशेषात्तथा

द्वादशधान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत्॥ होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुंगवैः॥ त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मंत्रमेतमुदीरयेत्॥ नमस्ते कल्पवृक्षाय

चिंतितार्थप्रदायिने॥ विश्वंभराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये॥ यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मस्थाणुदिवाकराः॥ मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सना

तनम्॥ त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तं पुरुषोऽव्ययः॥ सन्तानाद्यैरुपेतः सन्पाहि संसारसागरात्॥ एवमामंत्र्य तद्धाम्नु नवे कल्पपादपम्॥ चतुर्भ्य

स्वापरान्त्विग्भ्यः सन्तानादीन्प्रकल्पयेत्॥ एतेन च तानेवान्त्रान्त्विजो वृणीत व्याः॥ प्रकल्पयेत् दद्यात्॥ स्वल्पे ष्वेकाग्निवत्कुर्याद्गुरवे वा

ऽपि पूजनम्॥ स्वल्पे च लोके व्याख्यातं न वित्तशाठ्यं प्रकुर्वीत न च विस्मयवान्भवेत्॥ अनेन विधिना यस्तु महादानानि वेदयेत् सर्वपाप

२४०

विनिर्मुक्तः सोश्वमेधस्य फलं लभेत्॥ अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारण॥ किंनरैः भूतोनत्तर्यांश्वमनुजालान प्रेक्षमस्मिनान्॥ भूपम
नोदिव: पुण्यैः पितृपौत्रप्रपौत्रकान्॥ विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं सगच्छति॥ दिविकल्पशतं तिष्ठेद्राजनाजोत्तवेत्तत:॥ नानापाणावलो
पितानानापाणापनाजता॥ नानाजा॥ कथाशक्रोनानापाणा॥ पुनर्व्रजेत्॥ योवापठेत्समकलकल्पतरुप्रदानं योवाश्रृणोति पुरुषोल्पधनः स्मनेद्यो॥
सोपीन्द्रलोकमपिगम्य सहाप्सरोभिः मन्वन्तरंवसति पापविमुक्तदेहः॥ ॥इतिकल्पपादपदानम्॥ ॥अथसर्वपातकनाशनकल्पपादपम
हादानप्रयोगः॥ ॥तत्रचतुलापुरुषोक्तानामन्यतमेकालेदेशेचतुलापुरुषोक्तक्रमेण॥ सकल्पंकुर्यात्॥ यथाअद्येहेत्यादिसर्वपापवि
मोक्षपूर्वकाश्वमेधफलतुल्यफलनोमसमसंख्यातूतमविष्णुपदात्मीयमनुजतान॥ पूर्वकाप्सर:सिद्धचारणा॥ किंनरपरिवृतत्वसर्वभूप
मानत्वपुत्रपौत्रसहितकल्पशतावच्छिन्नस्वर्गाधिष्ठावस्थितिपूर्वकनानाप॥ पनाप्तता कथाशक्रनूलोकनाजनाजत्वपूर्वकादिविमान
कना॥ नानापाणा॥ पुनरवाप्तिकामः स्व: कल्पपादपमहादानंप्रतिपादयिष्य इति॥ ततस्तुलापुरुषोक्तविधिनावृद्धिसाद्रशिवादिपूजावाल्ल॥
चावनाञ्जापादिवना॥ मधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसंतानसंतनन॥ मंडपप्रवेशनान्तंकुर्यात्॥ मात्रपूजादिसंकल्पवाक्यंतुलापुरुषप
दस्थानेकल्पपादपपदप्रयोगेपरइतिविशेषः॥ ततोयजमानआचार्यादीनिर्युयाविहितंकर्मकुर्वंतत्वनुजानीयात्॥ अथाचार्योवेद्यांलिखि
तपद्मषोडशादेचक्रमध्यनिहितगुडप्रस्थोपरियथाशक्तिपलत्रयादूर्ध्वंपलसहस्रावधिकस्यदानार्थोपक्लृप्तस्यसुवर्णस्यार्ध
नघटितंपंचशाखंफलत्रिमानानाफलविहगवस्त्रस्त्रग्युतमूलदेशस्थापितपद्मासनस्थाजमालाक्षवपुस्तककमंडलुहस्तपार्श्वस्थि
तहंसचतुर्मुखप्रतिमामूलदेशस्थापितपद्मशंखगदाचक्रहस्तविष्णुप्रतिमम॥ तत्रैवस्थापितप्रतिसुषत्रिनेत्रपंचमुखकपालशूलखट्वा
ङ्गवनहस्तचंद्रमौलिवृषवत्स्यशिवप्रतिमान्तत्रनिवेशितपद्मासनपद्मसना हस्तभूपप्रतिमम॥ सितवस्त्रयुग्मान्वितं॥ कल्पपादपप्रस्था
पयेत्॥ तोद्धितीयाद्यसुवर्णाचतुर्थांशेनघटितंकल्पपादपसदृशंमूलदेशस्थापितमनोमनोजरूपवेश्वशीरवपञ्चचापवाणान्ति
चीतिशक्तिस्तनन्यस्तेकैकहस्ताष्टबाहुमकरवाहनकामदेवप्रतिमा॥ कल्पपादपात्पूर्वतोगुडप्रस्थोपरिसंतानाख्यंसितवस्त्रयुगान्वि

जे०

२४१

श्रीः॥
२४१

तं दिव्यदानं स्थापयेत् ॥ तथा तावतैः सुवर्णेन घटितमपस्थापितपद्मासनासीनीं सर्वालंकारालंकृतसुवर्णोपस्कवनदहस्तसीप्रतिमां ब्राह्म
मेवमन्त्रानाभिधानैः कल्पपादपेंद्रजितोनघृतमत्रस्थोपनिस्थापयेत् ॥ तथा तावतैः सुवर्णेन घटितं पद्मासनासीनाक्षसूत्रकमंडलुहस्तसावि
त्रीप्रतिमां घिष्ठितमूलदेशापनितद्रुसंज्ञकल्पपादपेपश्चिमेनजीनकस्थौत्रस्थोपनिस्थापयेत् ॥ तथावसिष्टसुवर्णेन घटितपूर्वपादपसह
शमयस्थापितत्रसुतल्लनमुनानिगवीप्रतिमांकल्पपादपमुत्तरेतिलत्रस्थोपनिक्षिनिवेदननामानन्तरेस्थापयेत् ॥ ततः सर्वानेकोशे
यवस्त्रसंवीतान् इक्षुमाल्यफलान्वितांकुर्यात् ॥ अथ पूजोपकरणान्युपकल्प ॐ ब्रह्मविष्णुशिवार्कसहिताय कल्पपादपाय नमः इत्यने
नमंत्रेण ॥ सर्वोपचारैः कल्पपादपमभ्यर्च्य ॐ कामदेवसहिताय सन्तानाख्याय देवतरवे नमः इति मंत्रेण ॥ सर्वोपचारैः सन्तानं पूजयित्वा
ॐ सीसहिताय मंदाराय देवतरवे नमः इति मंत्रेण ॥ पूर्ववन्मंदारमभ्यर्च्य ॐ सावित्रीसहिताय पारिजाताय देवतरवे नमः इति मंत्रेण ॥ त
थैव संपूज्य सुनन्दीसहिताय हरिचन्दनाय देवतरवे नमः इत्यनेन मंत्रेण ॥ पूजयेत् ॥ ततस्तेभ्यः समन्तात् दक्षिणपूर्वे कुंभान् स्थापयेत् ॥ तथा
पादुकासनच्छत्रजनदीपिकोपानहच्छत्रचामरासनजलपात्रोज्ज्वानिघ्नतिन्नोस्थापयेत् ॥ तथा तेषां समन्तात् दक्षधान्यानि स्थापये
त् ॥ तानि च लाग्न्योगलिखितानि ततः कल्पवृक्षोपनिकल्पालंकृतं पंचवर्णवितानं दद्यात् ॥ ततोऽग्निकुंडेषु त्वृत्विगुपवेशनादि
कर्मशेषं समाप्तिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्म तुलापुरुषवत् कुर्यात् ॥ ततः पूर्ववत्पुण्याहवाचनं कृते नेत्यक्तुलापुरुषवद्वृत्विग्भ्यः
स्नापितो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितो गृहीतकुसुमांजलिः कल्पपादपसमीपं गत्वा त्रिः प्रदक्षिणा ॥ मा
कृत्यवक्ष्यमाणमंत्रमुच्चारयेत् ॥ मंत्रः ॥ नमस्ते कल्पवृक्षाय चिंतितार्थप्रदायिने ॥ विश्वंभराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ यतस्मात्त्व
मेव विश्वात्मा ब्रह्मस्थाणुर्दिवाकरः ॥ मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातन ॥ त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ॥ सन्तानाद्यै
रुपेतः सन्पाहि संसारसागरात् ॥ एवं कल्पपादपं प्रणम्य पंचांजलिस्थितपुष्पैः तं पूज्य वेद्यान्त्रा सुरवरूपविश्वरूपसुखोपविष्ट
यजुर्वेदानवराचार्याय कपूर्वकल्पपादपं दद्यात् ॥ ततश्चतुर्वेदविदे ऋत्विजे तद्वेसन्तानाख्यं दद्यात् ॥ एवमेव मंदाराख्यं यजु

२४१

र्ध्वदिवि देशे ऋत्विजे दद्यात्॥ इत्थमेव हनि वंदनानि यानात्॥ अथर्ववेदऋत्विजे दद्यात्॥ तत्रैवं दानवाक्यं॥ अद्येत्यादि सर्वपापविमोक्षपू
र्वकाश्वमेधफलतुल्यफललोमसंख्यकृततद्दिव्यदासीजनमनुजतानानापूर्वकामनः सिद्धचानताकिन्नरपनिहृततत्त्वसर्वसूजमानत्व
पुत्रपौत्रसहितकल्पसतावच्छिन्नस्वर्गगेहस्थावस्थितिपूर्वकनानापापावलोपेतनानापापनापना॥ नानापापकथासकृन्नूलोकन
जनाजत्वपूर्वकाश्वमेध विमानकनानानानापापापुनःप्राप्तिकामः गुडकृस्योपनिस्थापितमेतावत्पलसुद्धसुवर्णघटितपंचशाखं कृत्रिमनाना
फलविहंगवस्त्रभूषणापुष्पमूलदेशस्थापितब्रह्मविष्णुशिवनाक्षत्रप्रतिमंसितवस्त्रद्वयान्वितं कौशेयवस्त्रसंवीतं न्युमाल्यसमन्वितं पादु
कासनत्ताजनदीपिकोपानहच्छत्रचामनामनतन्यनोज्याष्टादशधान्यान्वितं इमं कल्पपादपममुकगोत्रायामुकवेदाध्यायिने गुरवे ब्राह्मणा
यतुभ्यमहं संप्रददे॥ अद्येत्यादिनानापापापुनःप्राप्तिकाम इत्यनन्तमुख्यापितगुडकृस्योपनिस्थापितमेतावत्पलसुद्धसुवर्णघटितकल्पपा
दपसदृशंमूलस्थापितसकलत्रकामदेवप्रतिमंकौशेयवस्त्रसंवीतं न्युमाल्यफलान्वितंपादुकोपानहासनत्तोजनदीपिकाहेछत्रं चामना
सनत्तन्यनोज्याष्टादशधान्यान्वितं सन्तानाख्यं देवतरुममुकगोत्रायऋग्वेदामुकशाखाध्यायिने ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रददे॥ तथा॥ अद्ये
त्यादिनानापापाप्राप्तिकाम इत्यनन्तमुख्यापघृतकृस्योपनिस्थापितमेतावत्पलसुद्धसुवर्णघटितं कल्पपादपसदृशंसघस्थापितसी
प्रतिमम्र कौशेयवस्त्रसंवीतं न्युमाल्यफलान्वितं पादुकासनत्ताजनदीपिकोपानहच्छत्रचामनासनत्तन्यनोज्याष्टादशधान्यान्वितं
मंदानातिधानं देवतरुममुकगोत्राययजुर्वेदामुकशाखाध्यायिने ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रददे॥ अद्येत्यादिनानापापापुनःप्राप्तिकाम
इत्यनन्तमुख्यापितजीनकृस्योपनिस्थापितमेतावत्पलसुद्धसुवर्णघटितं कल्पपादपसदृशंमूलदेशस्थापितसावित्रीप्रतिमं कौशेयवस्त्रसं
वीतं न्युमाल्यफलान्वितं पादुकासनत्ताजनदीपिकोपानहच्छत्रचामनासनत्तन्यनोज्याष्टादशधान्यान्वितं पानित्तज्ञानियानं दे
वतरुममुकगोत्रायसामवेदामुकशाखाध्यायिने ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रददे॥ तथा॥ अद्येत्यादिनानापापापुनःप्राप्तिकाम इत्यनन्तमुख्याजि
तिलकृस्योपनिस्थापितमेतावत्पलसुद्धसुवर्णघटितं कल्पपादपसदृशं मध्यस्थापितधुन्तिप्रतिमं कौशेयवस्त्रसंवीतं न्युमाल्यफला

लो०

२४२

श्रीः॥

२४२

न्वितमुपाडुकासनत्ताजनदीपिकोपानहछत्रचामरासनतत्तन्यन्तोऽष्टादशधान्यान्वितं हविर्वेदननामाहविर्वंदनन्नामानं देवतनुमसु
कगोत्राथर्ववेदामुकशाखाध्यायिने ब्राह्मणाय तवाग्निजे तुभ्यमहं संप्रददइति सतिलकुशं संप्रदानहस्ते सुनिक्षिपेत् ततिच स्वस्वस्ति ह
प्रतिगृह्णतु मालस्य ऊँ स्वस्तीत्युक्त्वा तुलापुरुषपवस्त्रादिकं यजुः पठित्वा स्वस्वशाखाधीतकामस्तुतिं पठेयुः ततो यजमानः कृते तत्क
ल्पपादपप्रदानप्रतिष्ठार्थममुकगोत्रायेत्यादि इदं सुवर्णमग्निदैवतं दक्षिणां संप्रददे इति गुर्वादिभ्यः क्रमेण॥ दत्वा दक्षिणां दद्यात् स्वस्तिपु
चकं गृह्णीयुः अथ गुरुमृत्विजस्तु जपास्ताहेमं कल्पपादपादिवितानादानैः सप्तोष्य अन्येन्यो पिशाचानां त्वो दीप्यतामितिप्रवादिनं नुद्यात
द्ह्तनेभ्यो जापकादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो किंचित्किंचिद्दक्षिणां दद्यात्। प्रथमपन्ने तु ब्रह्मादि जापकेभ्यो अन्या एव दक्षिणां दद्यात्। अल्पं तु दान
द्रव्ये एकाग्निविधानेन दद्यात्। एकाग्निविधानं चव्रलोठ एव लिखितं। ततस्तुलापुरुषोक्तक्रमेण॥ पुण्याहवाचनादिकर्मशेषं समापि
पयेत् कर्तव्यम्॥ ॥इति श्रीनेमप्रकाशे महादानपद्धतौ कल्पपादपमहादानविधिः॥ ॥अथ गोसहस्रम्॥ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम्। पुण्यं दिनमथासाद्य युगमन्वन्तरादिकं पयोव्रतः
स्त्रिनात्रेसादेकेनाथवा प्यापिवा। यजएवव्रतं यस्य सप्तदोव्रतः। व्रतमाहानः लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषप्रदानवत्। पुण्याहवाचनं कुर्या
द्धोमः कार्यस्तथैव च। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकं। कार्यमित्यनुपूर्वशः॥ सलक्षणानां संयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत्। वृष
स्व तत्पतो पूर्वं लक्षणानां ततो गोवन्यतो गोसहस्राद्विनिःक्रम्यगवां दशकमेव तु। गोसहस्रं बहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितं। गावः दशकं
सहस्रावधिकं जनोजेदशावधिकस्य सहस्रस्य गावो विनिवेशयेत्। तान् पूर्वस्यैव सहस्रस्यावधित्वबहिः स्थापयन्सुतेस्सवहिर्मंडपाद्ब
हिः सुवर्णशृंगाः तन्नाम्नो यपादसमन्वितं। अब्दः प्रवेशदशकं वस्त्रमाल्यैः सुपूजयेत्। अन्तर्मंडपान्तः सुवर्णघंटिकायुक्तं तास्नदोहन
कांस्यदोहनकेदोहनताजनी। सुवर्णतिलकोपेतं हेमपादोनलंकृतं। कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगंधसमन्वितं। हेमरत्नैः युतैः शृंगैः
स्वामनेः स्वोपशोभितं। हेमवनत्नैव हेमनत्नं वहेमनत्नपादुकोपानहच्छत्रचामरासनताजनी। गवां दशकमध्यस्थाप्यावन नंदिनेश्वरं।

२४२

नंदिकेश्वरनृपंश्रजोगेवल्ह्यतो।कोशेणवत्सस्संवीतोनानात्तनाासंयुतः॥कुणोत्पलस्राता दृढेसधेमेतदस्योण्पतःसप्क्तिः पलसास्वा।त्रि
तपंजावदेवतु।एतत्ओश्रृंगप्युनादिनंदिकेश्वरनपपेन्त्रीसुवर्णानजतविकानजातेसर्वगोशतेपिशीशेनसधेमेतत्समाचनेत्।गोसहस्रद
जेगोसहस्रेणडुक्रन्तस्समर्धस्यदृशीशोवाङ्ग्यः।पुन्यकालमथासाद्यगीतमंगलनिःस्वनैः।सर्वाण्युदहनानस्नापितोवेदपुंगवैः॥
इममुच्चारनपेन्मंत्रंगृहीतकुसुमांजलिः।नमोवोविश्वमूर्त्तिभ्योविश्वमूर्त्तिभ्यएवच।लोकाधिवासिनीभ्यश्चरोहिणीभ्योनमोनमः।गवामंगे
षुतिष्ठंतिभुवनान्येकविंशतिः।ब्रह्मादयस्तथादेवारोहिण्यःपांतुमांमतः।गावोमेअग्रतःसंतुगावःपृष्ठतएवच।गावःशिरसिमान्नित्यं
गवांमध्येवसाम्यहं।यस्मात्वंवृषरूपेण।धर्मएवसनातनः।अष्टमूर्तेनिविष्टानमतःपाहिसनातन।इत्यामंत्र्यततोदद्यात्गुरवेनंदिकेश्वरं
सर्वोपकरनाापेतंगोयुतंचविचक्षणः।एकैकविंशत्योधेनुनेकैकोपस्यकादिनिवेदयेत्।धेनुशब्दोद्दानजोऽपतामात्रााग।।मात्रपनःश्वाशाशादि
तगोदशानगच्छगवांदशगल्यान।अत्रत्यधेनुपादानुसानात्।पूर्वोक्तंवदशकंधेनुरूपमविनोमादितिगवांशतमथैकैकंतदर्धवाथविंशति।
दशपंचाथवादद्यादन्येभ्यस्तदनुज्ञयानिकावकुप्याणतव्याजतोदोस्यकनीतवेतविकल्केकस्यदातुव्यासीमदानोगजवृन्दजोपजात्रत
मतित्रिष्टेदेकाहगोसहस्रदः।सावपेन्टप्युजापापिमहापानानुकीर्तनमातृदिनंभृभवानीसाधदीछेधिपुलोपिजे।अनेनविधिना
जस्तुगोसहस्रप्रदोनवेत्।सर्वपापविनिर्मुक्तःसिद्धचानासेवितः।विमानेनार्कवर्णेनकिंकिणीजालमालिना।सर्वेष्पीलोकपालानांल
केशीपूज्यतेमनेः।भ्रेतमन्वन्तनेलिप्तेत्पुत्रपोत्रसमन्वितः।सप्तलोकान्विनिःक्रम्यततःशिवपुरंव्रजेत्।शतमन्वंतरंयावत्तिष्टत्तालाा
जेदुधेमातामहानान्दधच्चपुत्रपोत्रसमन्वितः।यावत्कल्पशतंराजाजोनवेन्नतः।अश्वमेधशतेकुजोधिवध्यानपनाप्नोतिः।विष्णुव
घोरामास्थाजनतोमुच्येतवंधनात्।पितरस्यानिनंदनिगोसहस्रप्रदंसुतंअपिस्यात्सकुलेस्माकंपुत्रदोहित्रएवबा।गोसहस्रप्र
रुत्वानरकादुद्धरिष्यति।तस्यकर्मवकनोवास्यादपिद्रष्टानयैववासेसानसागनादस्याधोसान्लन्नानदृष्यति।इतिपठतिनसोमसहस्रप्र
दानेमुनयुवनेमुपेतसम्यनेवाघपरपनौत्रनुनवतिमुदेवाच्यमानोनिकामेषहतकलुषदेहःसोपिपातींद्रलोकम्॥ ॥इतिगोदानम्॥

गो०

243

दी:॥
२४२

सम॥ ॥ॐनमःशिवाय॥ ॥अथसर्वपापहरंगोसहस्रमहादानप्रयोगः॥ ॥तत्रतुलापुरुषमहादानोक्तानामन्यतमेकाले
देशेकलेवाधिवासनदिनात्पूर्वेद्विनात्रमशक्तावेकरात्रंवादुग्धमात्रंकाहानोयजमानोत्तवेलतोधिवासनदिनेतुलापुरुषोक्तक्रमेणा
घेत्यादिपूर्वकसंकल्पंचाना॥सेवितत्वकिंकिणीजालमालाद्येवर्यविमानकन॥कसर्वलोकपाललोकगमनपूर्वकसुनपूजाविशिष्टपुत्रपौ
त्रसमन्वितप्रतिमन्वन्तरावस्थानेसप्तलोकविक्रमानन्तनशिवपुनव्रजनपूर्वकमातृपितृकुलशततना॥पुत्रपौत्रान्वितकल्पश
ताधिशिवपुरस्थानानन्तननाजनाजत्वाश्वमेधशतफलाजित्वशिवध्यानपरायणात्ववैष्णवयोगाचस्थानसाध्यमुक्तिप्राप्तिकामःस्वो
गोसहस्रमहादानेप्रतिपादयिष्यइतितुलापुरुषवन्नृवृद्धिश्राद्धशिवादिपूजात्रा॥लाणावाचनम्याजादिवन॥मधुपर्कदानमंडपवेदि
कार्कुंडसेतानमंडपप्रवेशान्तंकुर्यान्नप्रधानन्ततस्याधिवासनीयस्यगवैकादशतस्यानुनोघाद्वदिमंडपयोपूर्वोक्तक्रमा॥मत्रनानदी
र्नेकिंतुयथाधिवासनसोकाजैत्तवतितयाकरना॥दे॥अथोत्पनिम्पतामितिकात्याजनवत्वनात्मातृपूजादिसंकल्पवाक्येतुलापु
रुषपदस्थानेगोसहस्रपदप्रयोज्यइतिश्रुतेः॥शिष्टःततोयजमानःश्रा॥राजादीनपथाविहितेककुरुतेत्वनुज्ञानीजातांततश्चाचार्य
वेद्यांलिखितपद्मगर्तेषोडशानवक्रसोपनिजीववत्सपाःपयस्विन्यागोःपुत्रमुष्पपुष्पपादयुमुक्तालोहितवसैवाउज्ज्ञानाशास्कंधककु
द्याद्वत्रादीर्घलांगूलीमहाकटितटस्कंधवेदूपेमगोसहस्रलोचनीप्रवालाजशप्रशृंगागंत्रीत्कायशनागनमेकैवप्रत्तम्तथादशोलनी
ज्ञासहस्राद्विनिःष्कंधवस्त्रमाल्यायुवर्तघंटासुवर्णतिलवस्त्रवर्णकोशेयवस्त्रगव्यमाल्यसमन्वितहेमनन्नजपुतश्रृंगनोपयसुनचामने
--तितान्नदोहनदशगाआधिवासयेत।ध्वाघेनुनितिकेविन्॥गोसहस्रंपुनर्वस्त्रमाल्यविभूषितंसुवर्णशृंगंगौपस्तृतंमंडपाद्दानजेत्।
पादुकोपानहच्छत्रताजनासनानितु॥अधिवासितगोदशकसमीपेस्थापयेत्॥तथासौवर्णंवृषभतनूपं॥पुरुषाकृतिंवा॥कौशेयवस्त्रसंवीतं
नानातना॥भूषितं॥माल्येन्तुफलसंयुक्तंनंदिकेश्वरनमः॥गोदशकमध्येलवा॥शिष्यनेस्थापयेत्॥पुरुषाकृतिर्यथाऊर्ध्वत्रिनेत्रोद्विभुजःसो

२४३

म्यास्योनंदिकेश्वरनगे वामे त्रिशूलपट्टदंजि॥ चाजमालासमन्वितइति। एतत्वरूप॥ आदिनंदिकेश्वरनलिमे॥ पलैतंसुवर्णेन पलंत्तजपलशत।
रूपैपलसहस्रपलेनानरूपसुवर्णेन स्वशक्त्यानुसारेण॥ कर्त्तव्य। ततोवेद्याउपनिफलपुष्पोपशोभितेपंचवर्णवितानकेदद्यात्। ततोग्नि
कुंडेपुत्रत्विग्प्रवेशनादि जजमानानिष्पेवनान्तेसर्वकर्मेतुलापुरुषवतृ। ततोजजमानःशुक्लमाल्याम्बरधरोगृहीतकुसुमांजलि
र्गोदशकसमीपंगत्वात्रा सुखमासीनोवन्नमातामंत्रंपठेत्। यथा। नमोवोविश्वमूर्तिभ्योविश्वमातृभ्यएवच। लोकाधिवासिनीभ्यश्च
रोहिणीभ्योनमोनमः। गवामंगेषुतिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश। यस्मात्तस्माच्छिवंमेस्यादिहलोकेपरत्रच। गावो मेअग्रतःसंतुगावः
पृष्ठतएवच। गावःसिनसिमेनित्यंगवांमध्येवसाम्यहं। त्रस्मात्वं रूपरूपा। धर्म्मएवसनातनः। अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतःपाहिसनातन। एवं
गाभ्यांमंत्रमंजलिस्थितपुष्पैःसंपूज्य उदङ्मुखोपविष्टा अगुनवेदानवाकेनतन्नंदिकेश्वरं। गोदशकमध्यात्। अपि चपादुकादिसमो
पेतंसरूपमुदकपूर्वंदद्यात्॥ तथावसिष्ठानांगवामेकैकांगामेकैकस्मैवरूत्वमत्त तत्वित्रत्विजेदद्यात्। अनन्तनंगोसहस्रमध्यात् शत
तद्वयोगुनवेएकैकंशतमेकैकस्मैत्रत्विजेदद्यात्। अनन्तनंगोसहस्रमध्यात् शतद्वयोगुनवेएकैकंशतमेकैकस्मैत्रत्विजेदद्यात्।
अथवागुनवेशतेपंचाशतमेकैकस्मैत्रत्विजेदद्यात्। अथवागुनवेशतेपंचाशतमेकैकस्मैत्रत्विजेदत्वा अवशिष्टागात्रत्विगाव
र्जोअनुज्ञेजाअन्येभ्योपिब्राह्मणेभ्योदद्यात्। नैकांवहुभ्योदद्यात्। यतःस्ववाहुभ्योदत्वा दातुर्दोषमावहति। एकस्मैतंःपुनर्वहीर्दद्यात्
सासहितानोग्नचरूपे। अत्रवेदानवाकेअथपेहत्यादि। अमुकगोत्राजअमुकवेदाअमुकशाखाध्यायिनेअमुकशर्म्मणेब्राह्मणा॥ जगुनवे
लवा॥ ज्ञा॥ शिष्पनानोपितंकीचननत्नालीकृतंकौशेयवस्त्रसंवीतंफलमाल्येनसहितमिमंनंदिकेस्वनंपादुकादिसर्वोपकरणा॥ सहितं
सरूपंत्वंअधिवासितगोदशंसर्वपापविमोकपूर्वकस्तिच्छया॥ सेवितकिंकिणीजालार्द्धविमानकन्या॥ सलोकपालगोलोकगमनपूर्व
कसुनपूजाविशिष्टपुत्रपोत्रप्रपोत्रान्वितकल्पशतावधिशिवपुरावस्थानानन्तनराजनाजस्वमेयशतमाजित्वशिवध्यानपरा॥ वेक्ष

ने०

२५५

श्री॥
२४४

वमेगावस्थानसाध्यमुक्तिप्राप्तिकामस्तुभ्यमहंसंप्रददे ॐगुरुस्तुं स्वस्तीत्युक्त्वा कामस्तुतिंपठित्वानंतरं केशवनेमस्तुभ्यां गोदर्पणंचानुमंत्र्यप्रति
गन्त्रीप्रातांकामस्तुतिस्तुत्वा पुनुष्पेलिखितातंततोयजमानः सतिलकुशजलपाणिरग्रवेदप्रवृत्तितिस्पोरम्पृष्ठात्पोत्रातिविमृत्यः प्रत्येकमधिवासि
तामेकैकांगायथाक्रमेपूर्ववद्दानवाक्यप्रयोगेनदत्वादानवाक्येनपूर्वोक्तव्यवस्थयागुर्वादिभ्योगोसहस्रंदद्यात् ततोकृते तद्दानप्रति
ष्ठार्थमिमंसुवर्णमग्निदेवतममुकगोत्रायेत्यादिनादक्षिणां तुभ्यमहंसंप्रददइति उदकपूर्वंदक्षिणांगुरवेदत्वात्रत्विग्भ्योपित्र
नेवप्रकारेणदक्षिणांदद्यात् जापकादिभ्योदक्षिणांदद्यात्। एवंगतविस्मयोविलसाद्युविवर्जितोयजमानोगोसहस्राण्यमहाद
नविधायपुनुलापुनुष्पोक्तक्रमेण देवताविसर्जनान्तेकुर्यात् यजमानस्तुतद्दिनेब्रह्मचारीपयोव्रतस्त्वतवेत्। दानसागरमतेतु। नंदि
केश्वरादिसहितस्वबहुसंप्रदानकसमदेवोत्सर्गः परस्तात्तुक्तव्यवस्थयाविनजपप्रतिपादनीलक्षदानवाक्यंयथा ॐ अद्य यथासं
त्पागोत्रनामत्यागुर्वादिविरत्याअमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकशर्मभ्योब्राह्मणेभ्योन्येभ्यस्वब्राह्मणेभ्यः व्रह्मणा
जवस्त्राद्यादितमाल्यगंधसमन्वितचापनोपपातितपार्श्वन्यस्तपादुकोपानहच्छत्रभाजनासनगोदशकसहितावस्त्रमाल्यविभूषि
ताः सुवर्णशृंगीः सुवर्णशुनचानोपपादः महस्त्रंगांददातिप्रतिगृहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वासावित्रीपठित्वा गा एवतानुद्देवताइत्युक्त्वा
यथाशाखंकामस्तुतिपठेयुः ततोगुरवेत्रत्विग्भ्यश्चदक्षिणांदद्यात् तद्यथा ॐकृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थंयुष्मभ्यमहंसंप्रददक्षिणां समुत्प
त्रिपोमुख्योमिमितानिचनन्दानिदानानि। आलाद्य स्वस्तीत्युक्त्वा यथा युधंगाः पुच्छेषुगन्त्रीषुःयथागुर्वेत्विग्भ्यएवदद्यात्॥
इतिसीत्रेमप्रकाशेगोसहस्रमहादानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथकामधेनुदानं॥ ॥तत्रमत्स्यपुराणे॥ अथातः शृणुनृपालको
मधेनुविधिंपरम्। सर्वकामफलंनित्तांमहापातकनाशनं। लोकेशावाहनंतद्वद्धेमकायोधिवासनं। तुलापुरुषवत्कुर्यात्कुंडमंडपवेदिका

२४४

न्॥ स्वल्पेष्वेकाग्निवत्तु जो गुनुने वसमाद्दितः॥ कोविनस्यातिसुयसघेनुवत्सीचकानजेत्॥ उत्तमा पलसाहस्त्री तद्दर्द्धेन तु मध्यमा॥ कनीयसी तदर्द्धेन
कामधेनुः प्रकीर्त्तिता॥ शपलसाहस्त्री पलसहस्त्रपरिमाणा॥ पलसहस्त्रैर्निति पाठे सहस्त्रसंख्याकैः पलैर्नितन्नर्थः॥ पलस्यार्द्धेः पूर्वनिपातः॥ शक्तित
स्त्रिपलादूर्द्धमशक्तोपीहकानजेत्॥ वैष्णीकृष्णाजिनं जसयुतुत्र स्थसमन्विते तन्जसे दुपनितौ धेनुं महानलेन नलं कृतौ॥ प्रत्यपनिमाणौ महानल
कथनीप्रयोगे कर्त्तव्यौ कुंत्राष्टकसहोपेतौ नानाफलसमन्वितौ॥ तथाष्टादशधान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत्॥ समोपेतासमन्तात्परिवेष्टितौ॥
इक्षुदण्डाष्टकन्त छन्नानाफलसमन्वितौ॥ जाजनं वासनन्तद्धत्ताम्रदोहनकन्तथा॥ जाजनं लोजनन्त्वाजनं॥ कोशेयवस्त्रद्वयसंयुतौ गोदी
पातपत्रात्तन॥ त्रिनामौ॥ सुवामनी कुंडलिनी सघंटां गणि त्रिकापादुकेरोप्यपादी॥ सघंटाग॥ त्रिकापादुकावासेनोप्यपादा चेति समासः
कुंडलेषु घंटा च सहोवसामोनिगणिंत्रिकान्सजमालासु वर्ण्णमनिमालेति कृश्चित॥ न सेश्वस वैः पुनतो त्निजुष्टां हविषापुष्पफलेन केः॥ अजाजि
कुस्तुंवुनुशाकेनान्तिर्विवितान केचोपनिपंचवर्ण्णमृ नसेर्म्मघुनादित्तिः प्पड्भिः॥ अजाजीनवी॥ कुस्तुंवुनुधान्याकैचोपनिकल्पयेत्॥ स्नातस्तुतो मंगलश
वृषोष्पेत्रदक्षिणी कृत्य सपुष्पहस्तः॥ आवाहयेत्तां गुडधेनुमंत्रैः द्विजाय दद्यादथदर्भपाणिः॥ त्वं सर्वदेवगणामंदिनं सर्वभूताविश्वेश्वरत्रिपथ
गोदधिपर्वतानीत धानशास्त्रसफलीकृतपातकौघः॥ प्राप्नोति निर्वृतिमतीव परं नमामि॥ लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीमासाध
को हि न्नवृदुःखमुपेति मर्त्यः॥ विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानां संसानदुःखशमनाजपत एव कामं त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति
आमन्त्र्य शीलगुणान्नूपगुणान्विताय विप्राय कामधेनुमिमां प्रदद्यात्॥ प्राप्नोति धाम सपुनीदन्देवजुष्टं कल्पान्तगाणापनिवृत्तः पदमिंदुमौलेः॥
तत्वप्रकृतत्वम्मुर्घे र्लिकसंप्रदाने प्राप्नेक्वद्विजायेत्येकवचनात्प्राधान्याकृनवेदपत्रत्विजश्च दक्षिणा॥ जापनितोष्पा जवाधिवासनदक्षि
णामंत्रा॥ पूनितुष्पन्निति एववाचन॥ जाः लक्ष्मीधनस्तु॥ एकाग्निविधानपक्षे द्विजायेत्येकवचनं स्वातुश्चना॥ तुलापुरुषप्रदित्ता॥ इत्या
हा॥ अथ सर्वकामफलप्रदमहापातकनाशनं कपिलापकामधेनुमहादानप्रयोगः॥ ॥ तत्र तुलापुरुषमहादानोक्तानामन्यतमे काले
दयेत् तुलापुरुषोक्तक्रमेणास्य कल्पं कुर्यात्॥ तद्यथा॥ अद्य हेत्यादि महापातकनाशपूर्वकसर्वकामफलप्रददेवकपिलागणापतिपतिवृत्त

लो०

२४५

विशिष्टपुनंदनदेवजुष्टेंदुमौलिपदप्राप्तिकामः स्वः कामधेनुं महादानं प्रतिपादयिष्ये इतितत्तत्तुलापुरुषोक्तेन विधिना दूक्छिस
द्वशिवादिपूजाब्राह्मणावाचनाचार्यादिवरणं मधुपर्कदानं मंडपवेदिकाकुंडसीतानं मंडपप्रवेशान्तं कुर्यात्॥ मातृपूजासंकल्पवाक्येतु
लापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदप्रयोगः इति विशेषः॥ ततो यजमानश्चाचार्यादीन् यथाविहितं कर्म कुरुतेत्यनुजानीयात्।
अथाचार्यो यजमानस्यानुज्ञातो वेद्यां लिप्तायां गात्तष्णोड्शान वक्रसोपनिसुद्धकीवनमणीकामधेनुं सवत्सां सुक्ष्मफलवेदूर्जपद्मनागपु
ष्पनागगोमेदनीलगारुत्मतप्रवालाख्यैः मणिभिर्नवभिरलंकृतां कौशेयवस्त्रसंवीतां दीपातपत्रा ननागानि नामोसचामनांकुंडलिनींसघंटांकि
ठस्रन्नमालालंकृतां सपादुकां नोष्णशृंगां उत्तमां सुवर्णपलसाहस्रामधमां तदर्धेनकनिष्ठां तस्यापदर्धेन स्वकालुनपलत्रयादधिकेन
पिसुवर्णेन यथाशक्तिनिर्मितां धेनुं यथाकल्पितसुवर्णचतुर्थांशनिर्मितवत्सां दानसागरपद्धतौ इच्छाव तनिम्नोत्तानचतुर्थांशेन निर्मितं
जमः॥ कृष्णाजिनोपरिन्यस्तषोडशपलपरिमितगुडस्थापयेत्। हिरण्यकामधेनवे नम इति मंत्रेण पाद्यादिभिरुपचारैरभ्यर्चयेत्। तस्याः पार्श्व
तः प्रतिदिशं कुंतासहितंकं नानाविधानि फलानि व्रीह्यादिप्रधानो गोधूमाष्टादशधान्यानि समन्तादिक्षु दिगष्टकेनानाफलानि पूर्णानि कांस्य ताजनमास
नतास्रदोहनकं वस्त्रापयेत् अमृतोलवणादिषड्रसान् इविदामनेकविधानि चजीनकं च धान्यकं च शर्कराः दद्यात्। उपरिपंचवर्णवितानकं
नानाफलपुष्पोपशोभितं वितानकं दद्यात्। कुंडसमीपोपवेशनादियजमानादिक्षिप्ते कान्ते कर्मतुलापुरुषवत्कुर्यात्॥ अथ स्नापितो यज
मानः शुक्लमाल्यांबरधरो मंगलवेदध्वनिपुरःसरं सुकामधेनुसमीपं गत्वा गृहीतकुसुमांजलिस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य तां गुडधेनुं मंत्रेणावा
हयेत्। गुडधेनुं मंत्रा यथा या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता। धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु॥ देहस्था या च रुद्राणी शंकरस्य
सदा प्रिया। धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥ विष्णुर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः। चंद्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रि
यो चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः लक्ष्मीर्या धनदस्य च। लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे॥ स्वधा या पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां च या।
सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे॥ इत्यावाहनं सर्वसंघदेवतामंदिनं संपूज्य ततो विश्वेश्वरं त्रिपथगादधिपर्धतानां त्वदानशाश्वत

२४५

कृलीकृतपातकौघः प्राप्तोस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि लोके जयेप्सितफलाय विधाय नीत्वामासाघको हि तव दुःखमुपैति म
त्र्यः संसारदुःखशमनाय जनः स्वकामं त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति इत्यनेन मंत्रेणामंत्रयेदिति कल्पतरुप्रभृति रत्नधेनुस
मन्त्रः पत्रः नृपाल विद्याधरजोलुगुणोक्तमंत्रैरिति पाठमिश्रात्वत्वं सर्वदेवगणामीदिनेत्यादि श्लोकमंत्रेणावाहनं देवामंत्रणामिति
पञ्चद्विजाजपदद्यादथ दद्यात् पाणिनिरिति दानविधिर्वामनेश्वरामंत्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय वैकल्यकधेनुमिमां प्रदद्यादित्यत्र
फलकथनं यास्ते च विप्राजेत्येकवचनस्य संप्रदानगतस्य विवक्षितत्वादेकस्मै गुरवे कामधेनुं सोपकरणां दद्यात् त्रसत्किंत्पसुजया
शक्तिसुवर्णादिद्रव्यं दक्षिणां प्रत्येकं दद्याद्विजानपरस्पास्यप्रकरणास्तु तगुर्वादयादि नितेजनराजसागरविधायनलाकेन पानिज्ञातमीयपु
कल्पतरोविन्द्रमाणेतु विप्राजेत्येकवचनमेकाग्निविधानपत्रेजाजितं वा तु रत्ननापत्रे तु सर्वक्षेमहादानप्रकृतित्वं तत्तुलापुरुषप्रदानवदाच
र्यादित्यो विज्ञागम्य वस्य पादर्ने । न घथा अर्धं गुरवे अर्धं ऋत्विग्भ्य इति अल्पे तु दानद्रव्ये एकाग्निविधानं कुर्यात् । तत्र तत्र लाण्डदाने लिखिनी
अत्रैव दानप्रयोगः वेदिपश्चिमतो गोप्राङ्मुख उपविष्टो यजमानः सतिलकुशपाणिः प्राङ्मुखोपविष्टाय गुरवे अर्घ्य इत्यादि अमुक अमुकवर्प
अमुकमुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय गुरवे इमां हिरण्मयीं कामधेनुं कृष्णाजिनोपरि न्यस्तां गुणप्रस्थस्थितां भाजनेनर्ती
कृतांकोशेनवस्त्रसंवीतां दीपातपत्रचामरकिंकिणीघंटासमन्वितां सपादुकां नोपस्थुनांपार्श्वे स्थापितकुंताम्रकनान
फलाष्टादशधान्यसमन्वितां निहतेन्दुर्दगंध्यका तनानाफलयुतताजनासनताम्रदोहनकामनेदन्त सर्वसस्यसहितां विविधफलजी
नकधान्याकशर्करनामुपति दन्तुफलपुष्पोपशोभितां पंचवर्णवितानकां महापातकनाशपूर्वकसर्वकामप्राप्तिदेवकन्यागणपतिवृतत्व
विशिष्टसपुनन्दनदेवपुष्पैर्दुमौलिपदयामुत्राप्तिकामस्तुत्यमहं संप्रददे इति सतिलकुशजलं गुरुहस्ते निक्षिपेत् । ततिगृहीता स्वस्ति
त्युक्त्वा कामस्तुतिं पठेत् । ततो यजमानः कृतेतद्धेनुदानप्रतिष्ठार्थमिमं सुवर्णमग्निदेवतं दक्षिणां अमुकगोत्राय इत्यादि तुभ्यमहं सं

यदइति दत्त्वा गां दद्यात्॥ ॥ततः ऋत्विगुपकेभ्यो हिरण्यगावा दत्त्वा दद्यात्। ततः पुण्याहवाचनादि देवताविसर्जनं पर्जन्यं तुलापुरु
षवत्॥ ॥इति सीतं मण्डकाशे कामधेनुमहादानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथ हिरण्याश्वदानं॥ ॥तत्र मात्स्यपुराणे॥ ॥अथातः
संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम्। यस्य प्रसादाद्भुवनमनन्तफलमश्नुते। अनन्तं फलं यस्मिन् भुवने तदनन्तफलं पुण्यान्तिथिमथासाद्य
कृत्वा ब्राह्मणवाचनं। लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकं। स्वल्पेप्येकाग्निवत्कुर्याद्धेमवाजि
नमर्पयेद्बुधः। स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि। कौशेयवस्त्रसंवीतं स्थापयेद्धेमवाजिनाम्। तिलमाना स्वात्वन्नोक्तान्तनमहादान
नन प्राप्ति तिलद्रोणाः सैस्यात्रापि ग्रहीतव्या विरोधात्। कृष्णाजिने तिलाः कृष्णाजिनं तिलस्योपरि मधुनीत्यर्थः। कौशेयवस्त्रसंवीतं कांचनं हेमवा
जिनं। शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वं मासहस्रपलाद्बुधः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः। पूर्णकुंभाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतं। सज्जी
सोपस्कं नान्यधश्च मम माल्यैः संयुतान्। ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुंगवैः। इममुच्चारयेन्मंत्रं गृहीतकुसुमांजलिः। त्रिः प्रदक्षि
णीकृत्य तिशेषकः। नमस्ते देवदेवेश वेदाहरणलंपट। वाजिरूपेण मामस्मात्पाहि संसारसागरात्। त्वमेव सप्तधा भूत्वा छंदोरूपेण भास्कर।
यस्माद्भासयसे लोकानतः पाहि सनातन। एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्। सवंशत्वादिकं दत्वा तं जीतान्ते तमेव हि अत्राप्येक
लापनोजनाकश्वकानजेन। आदिशब्देन तत्पुरुषमुक्तं सावित्रामिति धकवितोहः। तत्र यस्माद्भुजने पुनाणानमवत्तो जपेदित्यर्थः। अ
इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः संपूज्यमाणो दिवि देववृन्दैः। विमुक्तपापः सपुरंदरं सुरानः प्राप्नोति सिद्धैर्नति पूज्यतः सन्। इति पठति
जपते योथ परपेत्। नवा सिद्धानि पुण्यान्तिपुण्याल्पघनः श्मनेधा हेमाश्वदानमत्तिनं ददाति हलोके सोपि प्रजाति हतकल्मषपुष्पं धूदेह
स्थानं पुनीदनम हेश्वनदेवपुष्टौ॥ ॥इति हिरण्याश्वदानं॥ ॥अथानन्तफलं च सुवप्रदं हिरण्याश्वमहादानप्र

श्री॥
२४६

२४६

जोगः॥ ॥तत्र तुलापुरुषमहादानोक्तकाले देशे अधिवासनदिने प्राप्ते सुविनावान्तः प्राङ्मुखउपविश्य गृहीतकुसुमांजलिस्तिलो
जजमानश्चर्येत्यादि सकलपापघ्नजानन्तनशाखतत्तानुत्तोकगमनपूर्वकपुलोकगतिसिद्धदेवतापूज्यमानविशिष्टमुनानिपदव्याप्ति
कामः स्वाहितत्पासमहादानमहं प्रतिपादयिष्य इति संकल्प्य विधाजतुलापुरुषोक्तक्रमेण॥ ह्विसाद्धशिवादिपूजावाहन॥ वाचनाचार्य
दिवृत्ता॥ मधुपर्कदानमं ऽपवेदिकाकुंऽसंत्तानमं ऽपप्रवेशान्तं कुर्यात्॥ मान्यपूजादिवाक्ये तुलापुरुषपदस्थानेहितत्पारखपदप्रजेपऽति
विशेषः॥ ततोजजमानश्चाचार्यादीन् यथाविहितं कर्म कुर्वित्यनुजानीयात्॥ अथाचार्यो वेदीलिखितपद्मगर्त्ते षोडशानवकस्योपनिवेशा॥
पतिमितत्तिलाधस्तस्थापितकृष्णाजिनस्योपरि त्रिपलादूर्ध्वपलसहस्रपलपर्यन्तेन यथाशक्ति सुवर्णेन निर्मितं हेमार्ध्वं कौशेयवस्त्र
संवीतं स्थापयेत्॥ ॐ हिरण्यगर्भाय नमः इतिमंत्रेण॥ गंधादिभिरुपचारैः पूजयेच्च॥ तत्समीपे अथ मुदिन्नुफलमाल्येनयुतानष्टौ पूर्वक
लशान् स्थापयेत्॥ पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनानि निदध्यात्॥ सर्वधा[illegible]न्योपकरणानामिति विनायोगदर्शनादष्टादशधान्यानि
चस्थापयेत्॥ तदुपरि पञ्चवर्णफलपुष्पोपशोभितं वितानकं दद्यात्॥ तथाशय्यां तूलिकोपधानप्रच्छादनपटं फलपुष्पकुंकुमकर्पूरागुरु
वं दत्तांबूलदर्पणा॥ केशप्रसाधनिकाचामरव्यजनासनपादुकाएतत्सहासिपुत्रिकादीपिकोपानद्युगलताम्रघटिकादिजलपात्राणि वि
तानाप्युपस्करनवतीमुपतिस्थापितसुवर्णमयमालें ऽप्रतिमोऽपस्थापयेमान्तें ऽमूर्त्तिमेधा पद्मासनादजिताकनघृतशन॥ सर्वैन्नू
ष्मानातृष्णिताकाजोततनः कुंऽसमीपोपवेशनादि जज्ञमानात्तिणे कपर्जेन्नैकर्मतुलापुरुषवत्कुर्यात्॥ अथस्थापितो जजमानः शुक्लमा
ल्यामन्वयनोग्रहीतकुसुमांजलिर्हिनात्पास्वसमीपंगत्वात्रिः प्रदक्षिणीकत्ववृक्षमाला मंत्रमुद्दीनपशोतयानमस्ते देवदेवेशवेदाहन
गालीपट॥ वाजिनूपेता॥ मामस्मान्पाहि संसारसागरात्॥ त्वमेकः सप्रघातृत्वाष्टौदानूपेता॥ ताच्छे नसाङ्गामृजसेलोकानतः पाहिसन
तना॥ इत्युच्चार्य जपुव्याप्ज लिंहिनात्पारखप्रदक्षिण्य तोपकनाणी हिनात्पारखं गुरवे दद्यात्॥ आन्विमत्याजयादिनवपत्नेकैगां दद्यात्॥ ॥

इति तोजनाजसागन विधायनाः॥ विन्नामतीनत्नाकन॥पापानि तपन्ने अकृतिवततुलापुरुषप्रदानं वदर्धे गुन वेदप्यासे धे सा त्विगत्प
नति व्यवस्था अथवा गुनुक्त्वा त्विजस्वन्नोप्यन्ते स्यो पित्राणां॥ स्योदयान् अल्पदानद्रव्यं वा लपो करवाग्निः अत्रैवं दानप्रयोगःवेदिप
श्चिम लागेप्राङ्मुखोपविष्टो जजमानः सतिलजलपाणिरुदङ्मुखोपविष्टान्गुनवो अघेत्यादि अमुकगोत्रो यजमुक वेदा अमुकशाख
ध्यायिने अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणा॥ जगुनवेइमं हिना॥पारं कृष्णाजिनोपरि न्यस्त तिलद्रो॥स्थितम् उद्मुवर्ण निर्मितं कोशेजवस्त्रसंवीतं
कुर्नाष्ट कर्माल्जेनुफलपादुकोपानच्छत्रवामनासनताजनोपवीतं सोपस्कनमातं उभूत्निशप्पामसीः तं सकलपापजयानन्तरं अखा
खतान्तत्तानुलोकगामनपूर्व कपुलोकगतिसिद्धदेवतापूज्यमानत्वविशिष्टमुत्तानिपदप्राप्तिकामस्तुभ्यमहं संप्रददइतिगुरुस्स्वह्
सतिलकुशजलीनिपेत् गुनुस्वस्वस्तीत्युक्त्वा जपथा वेदतुलापुरुषपालिखितां कामस्तुतिं पठेत्॥ ततो यजमानः कृतैतद्धिना॥पारवदान
प्रतिष्ठार्थमिमं सुवर्णमग्निदैवतादक्षिणा॥मम मुकगोत्रायेत्यादि तुभ्यमहं संप्रददइतिदक्षिणां॥ दद्यात्॥ तदृत्विग्भ्योपदक्षिणा॥ दानं पथा॥
अ पामुकसद्यात्॥ गोत्रापत्रार्गवेदिने त्रात्विजे अमुकवेदशर्म्मणेतुभ्यहिर्न्नपार्श्वदानकर्म्मणि कृतकर्म्मप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा॥मेतां
गामनुद्रदेवताः संप्रददे एवमन्ये पित्रात्विग्भ्यो दक्षिणा॥ दानं ॥दीनानाथतर्पणाम्॥ तुलापुरुषप्रवत्॥ व्यवस्थानेपन्नोतुदानवाक्ये
प्रदानवाक्ये संप्रदानगतवहुवचनम्॥ हनीपमूततत्॥ पुपाहवाचनादि देवताविसर्जनान्ते तुलापुरुषवत्॥ तस्मिन्न्हनि जजमा
नो तैलं न भुंजीत पुनाः॥ सवर्णाकुर्जान्॥ पुनो॥ सावर्णि तानि व तो जनादि नतो प जेत्॥ ब्राह्मणा॥ स्वतोजजेत्॥ ॥ इतिसीजिमप्रक
शहिना॥पारवदानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अयहेमाश्वनथदानम्॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणं॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनु
त्तमम्॥ पुन्यमश्वनथे नाम महापातकनाशनम्॥ पुन्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणा॥ वाचनं॥ लोकेशावाहनं तद्वत्तुलापुरुषदानवत्॥
ऋत्विङ्मंडपसंभारभूषणा॥ च्छादनादिकं॥ कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा कांचनं स्थापयेद्रथं॥ सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूवरं॥ कूवर

यान्गुणान्याकाण्ठे इंद्रनीलेन कुंतेन ध्वज रूपेण॥ स्वर्णपुनाम॥ इंद्रनीलनिर्मितेन कुंताकेनेण॥ ध्वजेनेत्यर्थः॥ इंद्रनीलसंबद्धेनेति कश्चित्॥
लोकपालाष्टकोपेतैः पञ्चनागदलान्वितम्॥ अवलानः पूर्णकलशान् यान्यान्यष्टादशैव तु॥ कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपनिष्ठाद्वितानकं॥ मा
ल्यनुपुष्पफलसंयुक्तं पुष्पैः समन्वितम्॥ पुष्पैः॥ विष्णुप्रतिमयाजोपप्रक्षः पुमान् कुर्यात्तनाधिवासनमित्यन्येपठन्ति॥ कौशेयव
स्त्रसंवीतमिति नर्थविशेषणम्॥ उपनिष्ठाद्वितानकं यस्य समुपनिष्ठाद्वितानकं॥ कौशेयवस्त्रसंयुक्तं तन्निर्मितवितानकं॥ उपनिष्ठाद्वातव्य
मित्यन्ये॥ अत्र कौशेयवस्त्रोपानहपादुका॥ गोनिर्विनवतस्माद्वदयाद्व्रतपनाशनमस्मानानाद्विपलाद्र उत्कीर्तितः कानकं युक्तः नानाप्
लसहस्रद्वयी अश्वाष्टकेन तैः पुष्पैश्च तुर्भिर्नियवाजिभिः॥ पुनीतेऽध्यात्मसिंहं च जान्विती॥ अत्र अश्ववाजिवाशब्दौ रूपात्वपनेः
हिमवज्जोऽन्वितमिति हिमेनसिंही कितेन ध्वजेनेत्यर्थः॥ वक्रान्जी वृत्तौ तस्य तु नगस्याब्रनाविनो चक्रन जोत्वक सर्पस्थो पुण्य जन्का
लालतः श्राप्यपूर्णवस्त्राण्पितो द्विजैः॥ त्रिः प्रदक्षिणाम्॥ आहत्य गृहीतकुसुमांजलिनितिष्ठेत्॥ यावत् सर्वं हस्तमाल्याम्बरयनोदयादिमं
त्र मुदीन नेत्र पुण्यपादनीगतना विशीर्णपूर्णवन्तुलापुरुषवरानमो नमः पापविनाशनाय विश्वात्मने वेदतुरंगमाय धाम्नाज
यीशाजननातनाजपपापौघदावानलदहनायाऽऽन्दिवशवष्टकादित्यमनुजाणानीत्वमेव धातापरमंनिधानं जननतोमेहृदयीप्रजानु
यर्क्कृतानन्त्वमघौघनाशान॥ इति पुनः गगनस्थप्रदानमेवं तव तपस्त्रूदनमत्र नजः करोति सकलुष्यपटलैर्विमुक्तदेहः पनमसुप
तिपदं पिनाक कपाणौ दीप्यमानवपुष्यादिजितप्रजावमाक्रम्यमंडलमर्त्यं स्थानो॥ सिद्धौ गणानजनप्यसुदपीजमानवक्रौ
वुजोवुजनजेनवितैसहास्तेऽइति पठनिष्टायोतिवापइत्यर्थं कनकतुनगगनस्थप्रदानमेवं॥ सनननकपद्वंजे रूकदाविन्ध्ये नकनिपोते
वर्नं प्रपातिरूपग॥ ॥अथ महापातकनाशनपुण्यमहिनापादिनथमगादानप्रयोगः॥ ॥तत्र तुलापुरुषमहादानोक्तेकालदे
शेयातव्यदानस्याधिवासनदिनेप्रातः शुचिर्नाम्नायजमानः प्राङ्मुखउपविष्टः कुशातिलजलपाणिर्महापातकादिशकलक

जे०

२४८

सौ०ना
२४८

लुप्यविमोक्तानन्तनपिनाकपाणिपदप्राप्तिकामः अथवा निजवपुस्तेजोनिर्जिताखर्वं ऽत्तानुमंऽलाक्रमणापूर्वेकसिद्धोगणानजनस्व
घृपदपेपीयमानमुष्पीबुजलविनकालव्रसस हवासप्राप्तिकामः स्वःहितापाखमहादानंप्रतिपादजिष्यतिसंकल्पतुलापुरुषोक्त
क्रमेणाद्धिसाद्धशिवादिपूजाव्राह्मणावाचनावृणादिवृन्माम्युपर्धे दानमंडपवेदिकाकुंडसंनाम्नंडपप्रवेशान्तंकुर्यात्‌रोवनणादिवा
कनेतुलापुरुषपदस्थानेहिनापोरखनथपदव्रजे पश्यति विशेषः ततोयजमानोयथाविहितंकर्म्मकुर्वतेविप्रुभ्योदीनद्धुजानीयततोनृत
आचार्योयजमानान्यनुज्ञातोवेद्यालिप्तपञ्चगव्यप्रोक्षणानवक्रसोपपतिनिहितद्धष्याद्रिनेरथापत्तिमिनीतिलाघनेजोणापतिमि
ताघन्नेवासौवर्णनथैपुकसप्तरथैपुक्रवतुरखैवातचतुरखक्रंसकूवनं इन्द्रनीलमणिमयेनघजतूपेणकलशेनपुतंहेमासिंहचज
न्वितोपूर्वादिदिग्गवस्थितत्रलोऽदानोक्तलजणालोकपालाष्टकाधिष्ठितमूतथापनागदलपुत्रकंपलवपान्त्रत्ततिपलसहस्रधप
पजेत्तेनसुवर्णनयजमानशत्रुपपेक्षाघटितीविष्णुप्रतिमजोपपीयिष्ठिते उपविस्थितसोवार्णोष्टरवनताकानपुरुषेणतिसाग
नकानादरूपकोशोपवखसंवीतस्थापयेत्‌रहितापाखनथायनमूहतिमंत्रेणगंधादिनिउपचारैनतजेनरनस्पनथस्यनजफाद्यपन्‌गधदिनु
जोदिव्योपधिदक्षिणाहस्तेआनुर्घेदपुस्तकालंकृतवामकनोदर्ग्निपावर्ग्निनोकुर्यात्‌रोनथस्यसमन्ततोष्टतुरंकुंतान्अष्टादशधान्य
निमाल्येनुफलसंपुतानिघटबूनामनकोशेयवस्त्रोपानत्पादुकान्स्थापयेत्‌सत्वाभासनगाखविताबान्धानेनुनोपकल्पयेत्‌तथाहित
तपारखनथपतिकोशेयवस्त्रनिर्मितपंचवर्णपलपुष्पापशोभितंवितानंदद्यात्‌तथाग्रत्याच्च नष्टौवतुनोस्वानघ्नो वाविनवानुमानेण
दानयोपकल्पयेत्‌रोगन्लोकपालादिप्रतिनिर्माणादनार्थंहूनेतसुवर्णमेकदेशनैतिज्ञातव्यमशातनःकुंडसमीपोपवेशनादियजमाना
निष्पेकृतीनुलापुरुषवत्कुर्यात्‌ततःस्थापितोयजमानःसुक्रमाल्यवानद्यतोगृहीतकुसुमांजलिहितापोरखनथसमीपेगत्वाविष्य
दक्षिणांकल्पवद्रूपमणामंत्रेणास्तुवतीमंत्रः। नमोनमःपापविनाशनायविश्वात्मनेवदतुरंगमाय। धाम्नामधीशाजनवातवाजपा
पौघदावानलदहशान्तिं विस्वष्टकादित्यसमनुजाणानात्वमेवघातातपनमेविधानम्‌। ज्ञतस्ततोमहदपेत्रपान्तुघर्मकेतानत्वमम।

२४८

घ्नाशादिति ॥ इह पुनः ॥ ॥ नुक्रमपित्रिः प्रदक्षिणीकृत्य तुलापुरुषाञ्जलिर्महार्णवचिन्तामणिदानसागरानन्दलोकनेषु लिखितान्नोजादितिने लिखिते
ततो हिरण्यपारखनये पुष्पाञ्जलिं दत्वा हिरण्याश्वरथं दद्यात् ॥ अवसमंस्यादस्तुतत्वा गुणोश्व द्वैगुण्यपस्य पुष्पकृत्वा दश घा वि तागेसातत्र्यसीनोजा
दिति ग्रन्थैवाहतः ॥ तद्यथा ॥ वेदिपश्चिमदेशे प्राङ्मुखउपविष्टो यजमानः सतिलकुशजलपाणिः उदङ्मुखेभ्यो गुरुपूर्वेभ्यस्त्रालित्विग्भ्यः अद्येहेत्यादि
अमुकामुकगोत्रेभ्योऽमुकामुकवेदाऽमुकामुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकशर्मभ्यो गुरुऋत्विग्भ्यो ब्राह्मणेभ्य इमं सौवर्णं हिरण्याश्वरथं
तिलाच्छन्नाकृष्णाजिनोपनिस्थितं कृष्णसौवर्णमहाश्वं तुरङ्गसमन्वितं चतुर्नरं चतुश्चक्रं सकूवरं चैन्द्रनीलहेमसिंहध्वजकृपान्वितं अष्ट
लोकपालाधिष्ठितं समन्तात्स्थापितपूर्णकलशचतुष्टयाष्टादशधान्यमाल्येक्षुफलचामरनक्षौरोपदवस्त्रोपानत्पादुकोपकल्पितशय्या
शनैतावत्तावी पुत्रं प्रत्यन्तेतावत्संख्याकाश्वसहितं कौशेयपञ्चवस्त्रपञ्चवर्णवितानकोपेतं महापातकादिसकलकलुषविमोक्षानन्त-
पित्र्यकपाणिपदप्राप्तिकामः अथवा नित्यवपुलेजोनिजितारुणताकमण्डलीक्रम ॥ पूर्वकसिद्धाङ्गनाजनपरपीयमानमुखाम्बु-
जलचरकालब्रह्मसहवासप्राप्तिकामः ॥ गुर्वर्थकल्पितनागदयमल्विग्भ्य कार्थकल्पितनागाष्टकमेवं कल्पितनागदशकं पुष्पमस्त्वी
संप्रददे ॥ इति सतिलं कुशंजलं गुरुघोदि हस्ते पुनि निक्षिपेत् ततिज स्वस्त्रीशुभकायथावेदं तुलापुरुषलिखितकामस्तुतिपठेयुः ॥ अथवा सर्वत्रकृति
मूततुलापुरुषमहादानवदङ्गगुरवेऽर्हमल्विग्भ्य इति सागरचिन्तामणिरत्नाकरकला ॥ गजवाघुर्धर्त्विजोऽन्येन मुवतान लक्षूष्यादिनासंपूज्य
नदनुक्र पात्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथानुविधि नज्यदद्यात् ॥ अल्पेतु देयद्रव्येत्वृत्विक् क्रमेकाग्निविधानं कुर्यात् ॥ ततः कामस्तुतिपाठानन्तरं
हृतेन हिरण्याश्वरथमहादानप्रतिष्ठार्थममुकगोत्रायेत्यादिना इमं सुवर्णमग्निदैवतं दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति गुरवे दक्षिणां दत्वा
त्विग्भ्यः केभ्योपि यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणां दद्यात् ॥ ततः पुण्याहवाचनादि देवताविसर्जनान्तं तुलापुरुषवत् ॥ ॥ इति सोनेमप्र-
काशोहिरण्याश्वरथप्रयोगः ॥ ॥ अथ हेमहस्तिरथप्रदानम् ॥ ॥ तत्र मत्स्यपुराणम् ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभं ।
यस्यप्रदानाद्भुवनं वैष्णवं याति मानवः ॥ पुण्यान्तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ॥ विप्रवाचनकं कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥ अर्चीगं

जे

मिकोनथः ॥ वलन्ती निर्द्धिविचित्रानिस्वतुसङ्गसमन्विते ॥ वलन्तीति ~~[struck out]~~ निरुपमितेन कुटीच्छादनेः ॥ विचित्रानिः विचित्रघटितानि लोक
पालाष्टकोपेतं त्रस्लाघ्यशिवसंयुतम् ॥ मध्ये नानायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितं ॥ कृष्णाजिने तिलद्रोणीं कृत्वा संस्थापयेद्बुधः ॥ तथाष्टादश
यान्यानि ताजनासुनवेदनेः ॥ दीपिकोपानहच्छत्रदर्पणपादुकान्वितं ॥ ध्वजेतु गडुउकुर्जानकूलवानेनेविनाजकौचतुर्जिः कलशैः साङ्गोपांगं निवेष्ट्य
निन्वितम् ॥ चतुर्जिर्हिममातङ्गैः मुक्तादामविभूषितैः ॥ स्वरूपतः कनिष्ठस्वपुर्णे कृत्वा निवेदयेत् ॥ कुर्यात्पञ्चपलाद् ऊर्ध्वमासानादपि शक्तितः ॥
तानः पलसहस्रद्वर्णे तथा मंगलशब्दैः स्नापितो वेदपुंगवैः ॥ त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमांजलिः ॥ इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणान्प्रानिवेदयेत् ॥
नमो नमः शंकरपद्मजाय लोकेशविधायनवासुदेव ॥ त्वं सेव्यसे देवपुनाणजङ्गेजोमयस्वन्दनपाहि तस्मात् ॥ यत्तत्पदं परमगुह्यतमं मुनीनां
नानन्दहेतुगुणरूपविसृष्टमन्तः ॥ योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ न यो विमूढः ॥ यस्मात्त्वमेव सागनसंस्तुतानामानन्द मो
उन्नतम घनजातएवरा ॥ तस्मादघौघमनेन कुतुपस्ता स्वामी कनेनथमायवसम्प्रदानात् ॥ इत्थं प्रणम्य कनकेन तथा प्रदानं जाकान पेत्सकलपाप
विमुक्तदेहः ॥ विधायघनामनमुनींद्रगणांतिजुष्टं प्राप्नोत्यसौ परमतीन्द्रियमिंदुमौलेः ॥ जनतदुनितविताकप्रोन्नलयन्ति जालव्यतिकनहतदेहो
भिनयमहादानप्रयोगः ॥ ॥ तत्र तुलापुरुषमहादानोक्तकाले देशे दातव्यमहादानस्याधिवासनदिने प्रातः श्मश्रुविनाचान्तः श्मश्रुविदर
प्राङ्मुखउपविश्य कुशतिलजलपाणिः अद्येत्यादि सकलपापविमुक्तिपूर्वकविष्णुपदप्राप्तिं विधाय नाम ननुनींद्रगणास्सेवितातीदि
जेतुमोलिपदप्राप्तिकामो नोनवादिननकगतानामपि पितापुत्रादिवं घूनामुद्धरणापूर्वकविष्णुपदजनजनकामः स्वाघ्रवो हेमहस्तिरथ
महादाने प्रतिपादन निष्पद्य इति संकल्प तुलापुरुषोक्तक्रमेण वृद्धिसाद्य शिवादिपूजा ब्राह्मणवाचनाचार्यादिवरणं ॥ मधुपर्कदानमंडपवेदि
काकुंडसीतानमंडपप्रवेशान्तं कुर्यात् ॥ साद्यप्रतिज्ञाद्विवाकजे तुलापुरुषपदस्थाने हेमहस्तिरथपदप्रयोगः इति विशेषः ॥ ततो यजमानो ज
याविहितं कर्म कुर्वते तेग्रहादीनन्तुजानी पाप ॥ अथाचार्यो वेद्यां लिखितपद्मगर्ते पाण्डुशानचक्रस्योपनिठत्ननलोम्नि प्राचीनग्नीवेकृष्णा ॥

२५१

श्रीः ॥

२४९

३२६

जिनेतिलङ्गो[?]णिनियोजयेच्छुद्धहुवर्णोत्पलपंचकादनन्त्यपलसहस्रद्वयपर्यन्तेन यथाशक्तिसुवर्णेन निर्मिते हेमहस्तिरथे पंचवर्ण[?]
विविधमणिपोमंडिते विचित्रचतुष्किकिणीनाच्छादने पुनैश्चतुरस्रपूर्वादिदिगवस्थितेंद्रादिलोकपालाष्टकाधिष्ठिते ब्रह्माद्ये[?]मे
पुतेमध्ये नानाजगाधिष्ठितेलक्ष्मीपुष्टिपुताध्वजे स्थगतुडप्रतिमे कूववरागस्थितविनायकप्रतिमे पुष्कहेमहस्तिचतुष्कमौक्तिमाला
लेकृते स्थापयेत्। ब्रह्मादीनीतुलक्तावब्रह्मोडदानेद्रष्टव्याः। विनायकगतुडपोल्लेन्जतणीमथा। नानदर्पेवनान्नेगतुडलक्ष्मीपक्षीगुडा
केशः भूमिगतसव्यजानुः बद्धांजलिकर्णिामंडितमौलिः जंघोनतजंघोवातुर्नगनाम्मोननीगणकोद्विवाहुनिति गजवदनमेकदन्तलंबो
दर्नीपाशांकुशलनृदन्तवनाजेमूत हस्तचतुष्कमाष्युवाहनं विनायकं कुर्यात्। तस्यसमानलाद्दष्टादशधान्यनिताजुनासनसंदनक्षीपि
कोपानहच्छत्रदर्पणपादुकास्थापयेत्। ततः कुं हस्तिहेमनयापूजनमस्तुतिमंत्रेपाठयादिनिंतुपवानैः नत्पच्युद्योक्तजजोवाना
वपकल्पपूजयेत्। ततः कुंडेग्निस्थापनादिग्रहाधिवासनकर्मगोत्रतिरिक्तयुधोदयोनानिशेष्यतत्रैवोष्णिलाग्रतानेकृतस्नाना
दिकियाः पुण्याहवाचनानन्तरं पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मसमाप्तिं विधाय पूर्ववत् नित्यकैसकलत्रयजमानोनीं कुंडसमीपस्थापितसर्वौ
षधिसमन्वितकुशजलेर्गुर्वादिनः सुनात्वामित्यादयः सुनात्वामित्यादिनिष्मुलापुष्पलिप्ततेमंत्रेननिर्णिच्यस्नापितो यजमानः
शुक्लमाल्याम्बरधरो गृहीतकुसुमांजलिर्हेमहस्तिरथसमीपंगत्वा त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य वक्ष्यमाणमंत्रेणावधुवीरा नमो नमः शंक
रपद्मजाद्येलोकेसविष्णवे वासुदेवैः त्वं संपूज्यसे देवपुनातानामृततेजोमयसेदनपाहितस्मात्। पत्नत्पदेपनमगुहीतमंमुनानेनानंद
हेतुगुणान्वयविमुक्तस्यात्ते। नागेकमानसदृशोमुनपः समायोयस्पन्तितत्वमसिनाथरथेधिनूपः। जस्मात्वमेवतवसारानसेभुता
नामानिदर्शाऽधूतमर्ध्यनपानपात्री तस्माद्योघशमनेनेकुरुप्रसादं चामीकरेनस्तुथमायवसेघ्रदानात्। एवंतुस्वाहेमहस्तिरथंप्रत्य
जगजद्घपसहितेसर्वत्रमहादानप्रतिनूतलतुलाकंतुतुष्पतागव्यवस्थयाागुधांदिस्योनवसोपधात्। तत्रैवैघपोगः। वेदिप

नौ०

250

नौ०॥ २५०

स्मिन्देशे प्राङ्मुख उपविष्टो यजमानः सतिलजलकुशपाणिरुदङ्मुखोपविष्टेभ्यो गुर्वादिभ्यो ऽर्घ्ये हेत्यादि अमुकामुकगोत्रेभ्यो
मुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यो ऽमुकामुकशर्मभ्यो गुरुत्रत्विग्भ्यो ब्राह्मणेभ्य इदं सौवर्णं हेमहस्तिनं यथाकल्पाजिनस्थ
तिलद्रोणोपरिनिहितं जयादिरत्नवमणिमण्डितं लोकपालाधिष्ठितं ब्रह्माद्यैः शिवविष्णुलक्ष्म्यापुष्टितं चतुरङ्गस्थगतुउईकृ
वनगमस्थविनाशकं हेमहस्तिनं यथेश्वरगुरुपूजापूर्वकं मुकुटादामविभूषितं तस्मै अष्टादशधान्यराजनामकं नवेदनदीपिकोपानहच्छत्र
दर्पणोपादुकामुपकरणोपेतं श्रीधृत्यन्त्रगजसहितं सकलपापविमुक्तिपूर्वकं विशिष्टपदप्राप्तिपूर्वकं विद्याधनामनमुनीन्द्र
गणसेवितातीन्द्रियं दुर्मौलिप दप्राप्तिकामो नौनवादिनं कागतापुत्रादिवं पूर्णमासुञ्जनोपूर्वकं विष्णुसप्तनयनकामस्वमत्य
पुराणोक्ततुलापुरुषदानागमवस्थजापुरुषं तस्मै संप्रददे इति सतिलकुशांगुर्वादिहस्ते पुनिनिक्षिपेत् ।यजधन्जेस्योपिरीज ततदाजु
हतेतद्धेमहस्तिनथदानप्रतिष्ठार्थं इमं सुवर्णमग्निदैवतं अमुकगोत्रायेत्यादि प्रयोगो। गुर्वादिभ्यः ऋग्दन्नितादि धात्। एवं
जापकेभ्यः ततः पुण्याहवाचनादिदेवताविसर्जनान्ते तुलापुरुषवत्कुर्यात्॥
हादानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथ पैवलीगलदानं॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणे॥ ॥मतिस्त्रीजेमव्रकारो हेमहस्तिनधम
पैवलीगलकं नाम महापातकनाशनं। पुण्यांतिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिके ॥अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्।
परैवापि ग्रामे वा शास्त्रमालिनि वर्त्तनम् ।निवर्त्तनशतं वापि तदर्धं वापि शक्तितः खर्वं दद्यात् दोमाद्यैः पशुनागाकृक्रान्तया। भूमिदानं ततो दद्यात्पैवलीगलकान्वितम्।क
सोत्सेधवल्लकानेसर्वतः ख्यातकाहृतैं। जोपनाद्यो ई विष्कैनमष्टत्नाषु तपुनीतदर्पजनतदाप्येलततत्पादोनवकर्घटम्। तयामूब्रज्ञ
नद्याजाषुसमृद्धलणीवल्लीं। न्तेत्रोपयोगमध्ये वसतिग्रामसेविता। समानानुमजान्कृत्वा लान्वेवा विचजा। भसर्षीपकना पुष्पा।

२५०

नन्नौन्येव कौवन्॥ सा येन दातु ॥ तुलापुरुषो क्का ॥ सिर्धे पकनाग निष्ठु गजो क्का कालनकुधाजनादी निवृष्पानलन्ना ॥ सिं शुक्लान् दशैवतु
घुर्णीघनान् ॥ घुव सिस्ट्र्गा ननाग नमुक्का लीगूल नृष्पिताना ॥ वृष्पलन्ना ॥ निप्रजोगे वन्नपन्ते नोपजपादागर्तु तिलकानन्क वौरोमनूप्पिताना ॥
सगसामृवे दनपुताम्न्ने सालापामघिवासपेन न्मरीललाट देश ॥ नोपजपा सरे नौप्नुपादतिल कौरवेत्मर्थ ॥ शाला मी मंडपा दुहिः कृता शाला
जौ ॥ पर्जन्यादित्मुउद्रन्नम्पापसैं निधेपेत्रतुश ॥ एतस्मिन्न वर्कुंडेतु गुनुजे स्मि न्नि वेदजेश पलाशस मिधसृधदा ल्लूक्लूष्ट तिलस्तथा ॥ तुला
पुरुष वरकु पल्लिोकेशावाहनन्तथा ॥ लोकेशावाहनमिति देशाकाल वृद्धि साद्य शिवादिपूजा धुप लजा ॥ र्थम् ॥ ततो मंगलशब्दे न पुष्प
माल्पघनो वुधः ॥ आहूय द्विजदीपत्नी हेमसूत्रांगुली जकै ॥ द्विजदाम्पत्यमिति सन्निधानाद्युतु नेव सपत्नी कस्नान्हा तद्यः ॥ कोश जवस्त्रकटके
र्मणिभिस्वावितिपूजयेत् ॥ सप्पासोपस्करान्त घेनुमेकपयस्विनीम् ॥ तयाष्टादशधान्यानि समन्त्वादधिवासयेत् ॥ अत्रघापिपघानी धुष्टु
मः पाठ सुजतेतु याव्दर्थ क्रमः ॥ आदनाणीपः सुप्रजोगोष्टश्यान विष्पतित तः ॥ प्रदक्षिणीकुर्वीत ॥ ग्रहीत कुसुमांजलिः ॥ इममुच्चारजेन्मंत्रं
अयसर्वीनिवेदजेत् ॥ जस्मादेवगणाः सर्वे स्थावनाणिवनाणिव ॥ घुर्नघरागेतिष्ठन्ति तस्मात्रकिः शिवं सुम ॥ जस्मात्तूमिदानस्यकलांना
र्हन्ति षोडशीं ॥ दानान्यन्ना निमेनक्किंद्धर्म्म एव द्रष्पनवेत् ॥ दंडेन तम्र हलेन त्रिंशद्दंडा निवृलने ॥ त्रिभाग हीनेगोचर्ममतमाह प्रजापतिः
मातेनानुनजोदृघान्निवर्त्तेनेरातेवुधः ॥ विधिदानेनतस्यासुनी मते पापसंहतिः ॥ तद्धर्ममपिचाद्ष्याद्पिगोचर्ममात्रकं ॥ भवनस्थान
भूमिप्रदानमिहजस्कुर्तेमनुष्यः ॥ तावतीपतेर्दुहितुर्गोनगजाः द्रष्पताः समावर्पाणि पंचलांगलके गंधर्वैकिन्नरमुनासुनसिद्धसे
वेनाधूतवामनमुपेत्यमहर्द्धिमानान् ॥ संपूज्यते पितृपितामहवंधुमुख्यैर्नापुनर्न्नजातिवामनतापकःस्मनाई ॥ देहृत्वमप्यधिगतं
नजमस्तुपैति गोलांगलघुर्न घुनर्सप्रदानम् ॥ तस्मादघौघपटलजनकानितृमर्दानेविधेजमतिलवोद्भवाजा ॥ ॥अथ महापातक
नाशनपंचलांगल महादानप्रयोगः ॥ ॥तत्र तुलापुरुषमहादानोक्का कालदेशे दातव्यमहादानाधिवासनदिनात्प्राक् सुदिना

नै०

251

नै०॥
२५१

चान्तःस्थु विदेशोत्राप्सुरखउपविष्टः कुशाजवजलसुष्पाणिर्यजमानः अघेत्यादि महापातकादिसकलपापसंहतिक्षयपूर्वक
घृतवामनमहद्धिमानाधिकनागैर्मर्यकिन्नरासुरसंहपूजाविष्णुलोकामननाजकत्वविशिष्टपितृपितामहावन्धुसहितपुनरा
मनानन्तनखः प्रतिपाददर्शितव्यञ्चलीगलपञ्चतिसम्मितसुवर्णजगात्रनोमसम्मितसमावच्छिन्नेकालशीकनष्णुननिवासकामः पूर्वं
चलीगलकमहादानं प्रतिपादयिष्ये इति संकल्पं कुर्यात्ततस्तुलापुरुषोक्तक्रमेणावृद्धिसाद्धशिवादिपूजावाह्मणवावनावाजे
दिवनागामघुपर्कम हादानमंडपवेदिकाकुंड संज्ञानमंडपप्रवेशान्तं कुर्यात्। वृद्धिसाद्धसंकल्पवाक्ये तु तुलापुरुषपदस्थाने पूर्वो
चलीगलज्ञगोगइति विशेषः। ततोआवार्यादीन्यथाविहितैकर्मकुर्वेतत्पनुजानीयात्। अथावार्योवेद्यांलिखितपद्मगतेषु
नागापुक्तानिअन्यानिवूर्कोवनममप्यानिपंचहलानिकीवनममयैवपुगपुपकनागोपुक्तानिस्थापयेत्। हलेत्याननमइतिमंत्रेण।
गंधादिभिर्पवानेनम्यत्रेजंत्रेतेषांचसमन्तात् सप्तव्रीहिनिधानपाश्ववदानोक्तोपस्करवतामष्टादशधान्यानिस्थापयेत्। धेनुचपजस्ति
नीतथाधुर्यैयनासुशीलासुतुलास्वंर्वेदिपवनागसहितान्‌क्लेशासहिष्णुसुवर्णश्रृंगात्तनागान्मुक्तालीगूलभूषितान्नीप्यपादु
गनतिलकानूनकौशेयवस्त्रसंवीतानस्त्रग्दामवंदनालंकृतान्। मंडपादहिः प्राच्यां दिशि निर्मिताशालायामधिवासयेत्। ततोलीगलो
पनिपंचवर्णकंफलपुष्पोपशोभितेवितानकं दद्यात्। ततस्तुलापुरुषोक्तोग्निस्थापनाद्यघिवासनक्रमेणहोमान्तंकुर्यात्। इष्टः शुक्रपि
दत्विगेकस्मिन्नेवकुंडेपर्जन्यादित्यरुद्रेभ्योविशेषहोमंकुर्यात्। तद्यथा। पर्जन्यायत्वाजुष्टं निर्वपामि। आदित्येभ्यो जुष्टं निर्वपामि।
तुद्रायजुष्टं निर्वपामीति हविर्निरूप्य सिवतुरस्रपयित्वा पर्जन्यादित्यनोद्रेभ्यः त्रैस्वतुःपलाशसमिदाज्यकृष्णतिलैः पर्जन्यादि
त्यरुद्रेभ्यो विष्टस्रष्टोत्तरं सहस्रं जुहुयात्। तद्यथा। पर्जन्याजवतुनाशीतिमाहुतीस्वनोऽयंत्वादित्येभ्यो स्वाताहुतीहुत्वारुद्रायताकती

जुहुयात्। एवं पलाशसमिधः पर्जन्याय आदित्येभ्यो रुद्राय च तु नाशीतिवतु नाशीतिं हुत्वा तथैव तावतीराज्याहुतीर्हुत्वा तथैव तावतीः पि
लाहुतीर्जुहुयात्। एवमाहुतीनामष्टोत्तरसहस्रं संपद्यते। अत्र पर्जन्यमंत्रः। पर्जन्याय प्रगायतेति अग्नेः कुमार ऋषिर्गायत्री छन्दः प
र्जन्यो देवता प्रत्येकं पायसयवन्तु पलाससमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे स नो यवसमिच्छतु। आ
दित्यानां त्रिजामिति मन्त्रस्य मत्स्यः सांमद ऋषिः गायत्री छन्दः आदित्या देवता प्रत्येकं पायसयवन्तु पलाशसमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः।
आन्नुन्न त्रिजास्व नव्यादित्यानामविष्णामहे। समृडीकांश्च तिष्टये। उद्रस्या कद्रुद्रायेति। कण्वो घोर ऋषिर्गायत्री छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये प्र
त्येकं पायससमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे वोचेम शंतमं हृदे। इति। आवदस्त्वा सन्नो देवताः इ
ति दधिषण्णग्वर्षो ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः वाताप्रजापर्जन्यप्रीतये प्रत्येकं पायसयवन्तु पलाशसमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। सन्नो वा
तः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः। अन्नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु। इति पर्जन्यस्य। पञ्चो देवतानामिति त्रा ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः आदित्या देव
ता आदित्यप्रीतये प्रत्येकं पायसयवन्तु पलाशसमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। पञ्चो देवतानां प्रत्येति मन्म आदित्यासो भवता मृडयन्तः। आवो
अर्वाची सुमतिर्ववृत्याद् हस्तेश्चिद्या वरिवोवित्तरासत्। स्वाहा। इत्यादित्यानां। इमा रुद्रायेति कुत्स ऋषिः जगती छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये प्र
त्येकं पायसयवन्तु पलाससमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः। यथा शमसद्द्विपदे
चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरं स्वाहा। इति रुद्रस्य॥ ॥इति प्रावृड्दैविकाः॥ ॥पर्जन्यः पितेति सामराजत्र ऋषिः पर्जन्यो देवता जग
ती छन्दः पर्जन्यप्रीतये पायसपलाशशमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं
दधे। स्वसार आपो अभिगा उतासरन्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे। पर्जन्यस्य। इमानु कमिति त्रय भौवन ऋषिः विराट् छन्दः आदित्यो देवता
प्रत्येकं पायसपलाशसमिदाज्यपृक्तत्रितिलहोमे विनियोगः। ॐ नद्धागायसुतमवायुन्तु हूताय सत्वने सीज रुवनशाकिने रवा। इति नुत्रस्यरात

को०

२५२

श्रीः॥
२५२

पूर्वदेशाश्मभिक्रन्दस्तनयाद्गोदधिर्नूमिं पर्जन्यप जतामसिधिमृज्यंबहुलमेतुवर्णमासानैणीकृशागुरेत्वस्थौ॥ पर्ज्जन्यस्यास्त्रादित्येभ्यो
मद्विदिघृतेनमिसेप्रतिवेदयामि॥ सुदुहस्तोद्व्यायास्थानिहत्ये तुं स्वर्गंमिमुक्तनावपीनं आदित्यानाशितोनुद्रास्वत्रपर्कं पृथ्वीज्यांतुह्याविवेश॥
यश्माविश्वाभुवनानिचकामेत समेनुद्रायनमोस्तुस्वजे इत्याथर्वणीशौनकशाखाजमंत्रः॥ पुण्याहवाचनानन्तरंपूर्णाहुतिकर्मशेषसम
प्तिं विधायजतुलापुरुषवर रक्ता पिताजजमानश्शुक्लमाल्याम्बरधरोगुरुसपत्नीकैमाहूयहेमसूत्रांगुलीयकेम्मणिजिरस्वर्णसंपूज्यलीगल
समीपंगत्वाग्रहीतकुसुमांजलिस्थितः प्रदक्षिणीकृत्यमिमंमंत्रमुदाहरेत्रं यथा यस्मादेवगणाःसर्वेस्थावराणिचराणिच॥ धुनैयनीगति
ष्ठन्तितस्माछिवमुमेयस्मात्रूमिप्रदानस्यकलानार्हन्तिषोडशीम्॥ दानान्यन्यानिमेतन्ऋर्धर्मं एवहतातवेत॥ इतिमंत्रसमुच्चार्यपु
ष्पांजलिहलेपुनिक्षिप्य गुरवेहत्वा दिक्कं दद्यात्॥ त्रातिर्गत्यरूद्रेवसुवसादिर्कं दक्षिणांदद्यात्। पीन वाक्येजथावेदिपश्चिमदेशेप्राङ्मुखस्वस्वा
सीनः सतिलकुशजलपाणिर्दाताउदङ्मुखायविप्रायगुरवेर्घ्ये हत्वादित्रमुकगोत्रायअमुकवेदाअमुकशाखाध्यायिनेअमुकशर्मणेता
म्रालाताजगुरवेसपत्नीकायइमोरवर्धदग्नामन्त्रपांगुगजोक्तापुपक्वानादशधेनुं यनएकधेनुश्चोपस्करनशय्याष्टादशधान्यसहितउपरि
स्थितवितानकृशानदातुमजलीगलपंचककांचनमजलीगलपंचकसहितामहापातकादिसकलपापसंहतिन्जुजपूर्वकाष्युतवामन
महाविमानाधिकन्तागीघर्वकिन्नरमुनासुरसिद्धसेपथपूजाविष्णुजकामनयाजकृत्वाविशिष्टपितृपितामहर्वधुसहितमहाद
पुनरागमनानन्तरदस्नूलीगलपद्धतिसम्मितमुनन्तीजगात्रनोमसम्मितसमानछिन्नकालशीकनपुनर्निवासकामकृस्यमहंसंप्रददे
तिसकुशतिलसंप्रदानहस्तेनिक्षिपेत॥ नूपालमतेतुन्तूमिसहितलीगलानांदानेप्रायान्यीतत्रदानवाक्यप्रयोगविशेषः॥ इमानि
सामन्तदातुमजानिकीचनमजानिपंचलीगलानि॥ खर्धटाद्यन्यतमन्तूपाजान्तूम्यासहितानियेष्पपूर्ववत्॥ खर्वटादिस्वरूपं मूलव्या
ख्यानेलिखितंनेयाचखर्वटादिन्तूमिदानपजाणीजजमानश्चक्षापेजजाविकल्पः॥ एवंप्रतिग्रहीताभूमिलंध्यासाप्रदक्षिणीकृ

२५२

त्पर्यतिग्रहलांगलादिवत्रिलिङ्गस्पृष्टं खलीनं तु इक्ता यथाशास्त्रं कामस्तुतिं पठेत्। यजमानस्तु कृते तत्पंचलांगलान्वितभूमिदानप्रतिष्ठार्थमिमं
सुवर्णमपि निमा॥ अमन्निर्दिष्टं अमुकगोत्राजेत्यादि प्रयोगे॥ दक्षिणादिधानं॥ तत्र ऋत्विग्जापपक्षे त्वस्यः प्रत्येकं अधिवासनादिकर्म्म प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं भूमिनला
तुलापुरुषोक्तानि प्रयोगे॥ दक्षिणादिदानं॥ अल्पे तु देयद्रव्ये त्रयोऽप्येकाग्निविधानं कुर्यात्। ततो ब्राह्मणवाचनादि देवताविसर्जनान्तं तुलापुरु
षवत्॥ ॥इति श्रीनिर्णयामृतकारे पंचलांगलमहादानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथ पृथ्वीदानम्॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणे॥ अथातः संप्रवक्ष्या
मि धरादानमनुत्तमम्। पापघ्नं पुण्यजननममंगल्यविनाशनम्। कारयेत्पृथिवीं हैमीं जंबूद्वीपानुकारिणीम्। मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्वितां।
अतिप्रसंगभयान्नान्यार्थमाह। मर्यादापर्वतवतीमिति। लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्वितां। नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम्। एतेन स
प्तद्वीपाऽप्युक्ता ज्ञेया अन्यथा सप्तसागरवेष्टितत्वानुपपत्तेः। यद्दनुक्रमा॥ इन्द्रादीन् लोकपालान्वै तेन वत्स्यपमा॥ मं चैवावाहयेद्राजन् मह्लत्सहस्रा
दिप्रा॥ वादित्रकान् विशेषप्रस्तुना द्विजेन तत्कृतान्सागरवर्षपर्वतनदीनदान्। प्रयोगे सप्तद्वीपं विष्णुना महानलसमाकीर्णां वसुंधरां कुर्वीत
महानलानि कामधेनौ कथितानि। हेम्नः पलसहस्रेण तदर्धेनाथ शक्तितः। शतत्रयेण वा कुर्याद् द्विशतेन शतेन वा। कुर्यात्पंचपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि
वित्तवान्॥ तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकं। वेद्यां कृष्णाजिने कृत्वा तिलानामुपरि न्यसे
त्। तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान्। तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात्परिकल्पयेत्। वितानकं च कौशेयं फलानि विविधानि च। तथां
शुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च। इत्येवं रचयित्वा तमधिवासनपूर्वकं। शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा
गृहीतकुसुमांजलिः। पुण्यकालमथासाद्य मंत्रानेतानुदाहरेत्। नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः। धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुंध
रे। वसु धारयसे यस्माद्वसु धाती वनिर्मिता। वसुंधरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलं। चतुर्मुखोऽपि नागच्छद्यस्मादन्तं तवाचले। अनन्तायै
नमस्तस्मात्पाहि संसारकर्दमात्। त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता। गायत्री ब्राह्मणानां पार्श्वे ज्योत्स्ना रवौ प्रभा तथा बुद्धिर्बृहस्पतौ।
ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता। विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वंभरा मता। धृतिः स्थितिः क्षमा क्षोणी पृथ्वी वसुमती रसा। एताभिर्म

ने०

त्रिभिः पाहि देवी सीमानसामनात् ॥ एवमुच्चार्य जननीं देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ घनार्द्धं वा चतुर्थं वा गुरवे प्रतिपादयेत् ॥ शेषं वै ऋत्विग्भ्यः प्रणि

पत्य विसर्जयेत् ॥ अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेममयीं शुभाम् ॥ पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥ विमानेनार्कवर्णेन किंकिणीजालमालिना ॥

नानाप्सरोगणैर्गीतो कल्पत्रयं यावसेत् ॥ पितृश्वशुरपुत्रपौत्रांस्तारयते दश एकविंशति ॥ इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसंगादपि कलुषवितानैर्

मुक्तदेहः समन्तात् ॥ दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः पदममलसहस्रैः सेवितं चंद्रमौलेः ॥ ॥ इति पृथ्वीदानम् ॥ ॥ अथ महापातक

मंगलयनाशनयं ख्यीमहादानप्रयोगः ॥ ॥ तत्र तुलापुरुषमहादानोक्तकाले देशे महादानस्याधिवासनदिने प्राप्ते शुचिनावान्तः आस

रवस्तु विदेशोपविष्टः कुशजलयवतिलपुष्पाण्यादाय अद्येत्यादि महापातकामंगलयनाशपूर्वकार्कवर्णकिंकिणीजालमालि विमानका

॥ कगमनानन्तकल्पत्रयावधिनानाप्सरोगणपुनर्वास पितृपुत्रादेकविंशतिपुरुषोद्धरणकामः पृथ्वीमहादानमहं प्रतिपादयिष्य

इति संतुलापुरुषोक्तक्रमेण वृद्धिश्राद्धशिवादि पूजा ब्राह्मणवाचनाचार्यादिवरणमधुपर्कदानमंडपप्रवेशान्तं कुर्यात् ॥ आसाद्यादिवाव्य

तुलापुरुषपदस्थाने पृथ्वीपदप्रयोग इति विशेषः ॥ ततो यजमानस्त्वाचार्यादीन्यथाविहितं कर्म कुरुतेत्यनुजानीयात् ॥ अथाचार्य

वेदीं लिखित पञ्चगतेणोऽशानुचक्रस्योपरि प्राचीनग्रीवोत्तरलोमानि हितकृष्णाजिनोपरि न्यस्तं तिलेषु जघ्नपितिलमानेन

कृत्वाधि --- ततो कर्मान्विवोद्धव्यैः शुद्धसुवर्णमयीं पनिमंडलांजंबूद्वीपानुकारिणीं समर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुयुक्तं ---

वर्ण्यसमन्वितां लोकपालाष्टकोपेतां नदीनदसनोपेतां सप्तसागरवेष्टितां नानानलसमाकीर्णां वसुरुद्रादित्यसंयुतां सुवर्णस्य

पलानां सहस्रेण शतपंचकेन वा शतत्रयेण वा शतद्वयेन वा पंचाशता वा पलैः पलैर्वाधिकेन वाशुवर्णेन यथाशक्ति निर्मितां स्था

पयेत् ॥ पृथिव्यै नमः इति मंत्रेण गंधादिभिरुपचारैः पूजयेत् ॥ अत्रैव मर्यादापर्वतादीनीति स्थानि ॥ मध्ये तावन्मेरुस्तस्य समन्तादिलावृ

तं वर्षं तस्य पूर्वे दक्षिणे पश्चिमोत्तरतः स्थित्वा यथा संख्यं मंदरगंधमादनविपुलसुपार्श्वाख्याश्चत्वारो विष्कंभपर्वताः ॥ यथा प्राच्यामि

लावृतस्य पूर्वे माल्यवान्नाम दक्षिणोत्तरायतो नीलनिषधयोरपर्यन्तदेवकुल आवतो पर्वतो ॥ तयोर्मध्ये भद्राश्वसंज्ञं वर्षं दक्षिणस्यां गंधमादन

253

वैः ॥
२५३

२५३

सदक्षिणोत्तिषधान्तर्हेमकूटहिमवन्तोरन्तराले हरिसंज्ञवर्षे हिमवत्समुद्रयोरन्तरालेऽन्ततो भिप्रायानं वर्षप्रतीच्यां विपुलादि
पश्चिमे निषधपार्श्वे पात्रे दक्षिणोत्तरायतौ मर्यादापर्वतौ नीलनिषधव्याप्तकौ लव्रकेतुमालं नाम वर्षमुदीच्यां सुपार्श्वस्याल नेत्रीली
पमनन्तनेस्वातश्रृंगिणोः समुद्रान्तमपर्यन्तप्राग्पूर्वपश्चिमायताउत्तरमर्यादापर्वतौ तत्र नीलस्योत्तरतो रम्यकं नाम मध्ये जंबूवर्ष श्वे
तश्रृंगिणोर्मध्ये हिरण्मयं जाग्वकौ श्रृंगिसमुद्रयोरन्तराले उत्तरकुरुसंज्ञं वर्षं तथा पूर्वोदितसुमाल्यवान्कैलासगंधमादनोपानुरुधिर्वि
त्रिवत्वान शैलान दीर्नगंगादीनीनदनीशोनादीनी पर्वतेषु वर्षेषु यथाप्रवेशीनिवेशस्तथा मेरोः पूर्वादिदिक्षु दिगनुक्रमेणोडदानो
लङ्काणानामिन्द्रादीनामष्टलोकपालानां मूर्तीनां सन्निवेशः तथा मेरोर्दक्षिणाश्रृंगसोर्ध्वतः जीतुदत्तसन्निवेशः तथा ब्रह्मणः कलक्षणा
नविष्णुरुद्रेकादशकादित्यद्वादशमूर्तीनां मेरोः सन्निवेशः तथा कामधेनुदानोक्तमहानन्दैः यथाशोभाविन्यस्यतां एते वलोक
पालादयः पृथिवीनिर्माणार्थे पञ्जिपत्रसुवर्णकल्पेऽव्यक्तं एवं जम्बूद्वीपानुकानि पृथिवीं विधाय ततः समन्ताद्वलयाकारं क्षारसमु
द्रं निर्मायैतद्बहिः प्लक्षद्वीपं तत्समन्तादिक्षुरससमुद्रं तद्बहिः शाल्मलिद्वीपं तत्समन्तात्सुरासमुद्रं तद्बहिः कुशद्वीपं
तत्समन्तात्सर्पिःसमुद्रं तद्बहिः क्रौञ्चद्वीपं तद्बहिः शाकद्वीपं तत्समन्तात्क्षीरसमुद्रं तद्बहिः पुष्करद्वीपं तत्समन्तात्स्वादुजलस
मुद्रं विन्यसेत् ततः पृथिवीं प्रजानां समन्तात्पूर्वोक्तान्यष्टादशधान्यानि मधुराम्लकटुतिक्तकषायलवणान् रसान् तत्र तत्र प्रदेशे
मष्टौ कलशान् रोपयेत् सकलानि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि फलानि विपनिकल्पवृक्षान् तदुपनिकोशे पंचवर्णफलपुष्पोपशोभि
तैर्वितानकैर्द्धायात् ततोऽग्निकुण्डेषु अग्निस्थापनादि होमावसानं कर्म अधिवासनकर्म्मेति निर्देशपोना विशेषं तत्रैवोपेत्य प्रातः कृतस्ना
नादिदक्षिणापुण्याहवाचनानन्तरं पूर्वोक्तहुतिमत्तिकर्मशेषं समाप्य विधायैतत्तुलापुरुषवत् यजमानस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य ततः स्नापितो
यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो युक्तालङ्कृतः पश्चिमपृथ्वीसमीपं गत्वा गृहीतकुसुमांजलिः प्रदानमन्त्रान् पठेत्तत्र मन्त्र
इत्यनेन यथा नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः । धात्री च सर्वदेवानां ततः पाहि वसुंधरे । वसु धारयसे यस्माद्वसु धातीव निर्मला ॥२॥

जे०

254

श्रीग॥
२५४

वसुंधरानानतोज्ञानातस्मात्पाहि जगादलम् । चतुर्मुखोपि नो गच्छयस्मा दतौ तन्नवावले अनन्तोजेनमस्तस्मात्पाहि संसानकर्दमात्
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविंदे शिवे गौरीति संस्थिता ।गायत्री ब्राह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चंद्रे रवौ प्रभा बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ।
विश्वं व्याप्य स्थिता जस्मात्ततो विश्वंभरा मता । धृतिस्थितिर्जमा जा॥ पृथ्वी वसुमती नसा । एताहि मूर्त्तिः पाहि देवी संसार सागरात्
रोइमं मंत्रमुच्चार्य पृथिवीं पुष्पांजलिं निक्षिप्य ब्राह्मणो॥ स्योदधारा तु यथा विदिपश्चिम देशे प्राङ्मुखउपविष्टो यजमानः स तिलकुश
जलपाणिरुदङ्मुखोपविष्टेभ्यो गुर्वादिभ्यः अद्य इत्यादि अमुकगोत्रेभ्य अमुकामुक वेदाअमुक शाखाध्यायिभ्यो अमुकामुक शर्मभ्यो गुरु
ऋत्विग्भ्यो ब्राह्मणे॥ भ्य इमां पृथिवीं जंबूद्वीपानुकारिणीं सप्तसागरद्वीपवेष्टितां महारत्नसमन्वितां सप्तद्वीपाद्यां नव्यपञ्चसार्धपूर्णा
कलशासीर्ण्यं ऽसकलनम णि पनानाव स्त्र विविधफलकोशेप वितानकोपेतां मत्स्यपुराणोक्त नामाव्यवस्थयाम हापातकनाशगत्यजना
रापूर्वकाधर्कवामिंद्रकिणि जालमालिनी विमानकना॥ करगमनानन्तनकल्पच जावधिनानाप॥ पुनरावासपितृपुत्रान्वेकविंशति
पुरुषोद्वरना॥ कामोपुष्पमत्स्यं संप्रददे इति कुश तिलजलानि ब्राह्मण॥ हस्तेषु निक्षिपेत् मत्स्यपुराणोक्त व्यवस्थायां वैश्य इव चतुर्गांवा
ग्नर्वशेषम् ऋत्विग्भ्य इति। ततो यजमान पूर्वादि पातस्त्रोप्यतदनुज पाअन्येभ्यो पि ब्राह्मण॥ स्योदधारा मुद्रा दिनवस्यो पयोक्त मंत्र
तोकदत्तिणो दधात् । नैवतुलापुरुषोक्तक्रमे॥ कामधेनुतिप॰पुरोजापकादिभ्य स्वदत्तिणोदधात् स्वल्पं तु देयद्रव्यएकाग्निविधा
नं ग्रहहोमोक्लवकुर्यादित्याह ।ततः पुण्याहवाचनादि सर्वं तुलापुरुषवत्॥ ॥इति श्रीजेमप्रकाशे पृथ्वीमहादानप्रयोग।
पद्धतिः॥ ॥अथ विश्वचक्रदानम्॥ ॥तत्र मत्स्यपुराण॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् विश्वचक्रमिति ख्यात
सर्वपापप्र॥ णाशनी तपनीयस्यशुद्धस्य विश्वचक्रं तु कारयेत् । श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमं । तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृ
तो॥ अन्यद्विंशत्पलादूर्ध्वमशक्तोपि निवेदयेत् षोडशारं तु तच्चक्रं भ्रमन्नेम्यष्टकामनता ।नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजं
लक्ष्मी स्नेमपोमानुकानाश्वक्रावर्त्तवान नानिपद्मे स्थितविष्णुंयोगारूढं चतुर्भुजं शंखचक्रे स्वपार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतं देवा

२५४

ष्टकृत्रयोगालि ज्जनी पीठितीयावनाात दृत्पूर्घेनो जलशायिनेअत्रित्वेगुर्षेशिष्टस्त्रलाकस्यपरवच।मत्स्यःकूर्मोवराहस्वनरसिंहोपवामन।।
नामोनामस्वनामस्वबुधःकल्कीदशाक्रमात्।इतीयानामस्थानेहृत्स्वेतिनृपालालिष्णुपाठः।इतीयावनाागोगोनीमान्द्रसिर्वसुत्तिरुलामान्तस्तित्रोस्म
।पादिभिःचतुर्थद्वादशादित्यावेदास्वत्वानएवच।पंचमेएवंनृतानिनुप्रश्वैन्नादशौवतुलोकपालाष्टकंवेष्टदिग्मातंगास्तथैवचासप्तमेस्त्राागि
सप्तो।।मंगलानिचकानजेरात्रमुमंगलानिप्रयोगेकल्कीकतैष्यानिर्मेष्ठन्नननतोदेवेनविन्यसरणमेपुनः।तुलापुरुषवद्धेणंसमन्तात्पनिकुल
जेरा।कालिक्ष्मेउपसंतानचूर्णााख्यादनादिकौविश्वचक्रन्ततःकुर्यारक्तत्वाजिनतिलोपनितथाष्टादशधान्यानिन्यास्वलवणागदिकान्।पूरसौकुं
वाष्टकंचैववस्त्राागिविविधानिच।माल्यंनुफलनत्नानिवितानंवापिकानयेत्।ततोमंगलशब्देनस्नातःसुक्लाम्बरोगृही।होमाधिवासनान्तेतु
गृहीतकुसुमांजलिःइममुच्चानयेन्मंत्रंत्रिःकृत्वातुप्रदक्षिणं।।नमोविश्वस्तवाजेतुविश्वचक्रात्मनेनमः।परमानन्दरूपित्वंपाहिनःपापकर्दमा
नृतिजामजमिदंजस्मात्सदापश्मन्त्रियोगिनि।हृदित्वात्रिगुणातीतंविश्वचक्रंनमाम्यहं।वासुदेवस्थितंचक्रंचक्रमध्येतुमाधवम्।अन्योन्यस्वा
धानरूपा।।प्रणाागस्थिताविद।विश्वचक्रमिदंजस्मात्सर्वपापहनेशुत्तमाप्नुयंवाधिवासस्वरूवाद्भुतमागतः।इत्यामंत्र्यवयोदद्यात्तिख
वर्कंविमत्सनः।विमुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकेमहीयते।वैकुंठलोकमासाद्यचतुर्भुजःसनातनः।सेव्यतेप्सरसांसाधैस्तिष्ठेत्कल्पशतत्रयं।प्रा
णामृद्धास्वयंकृत्वाविश्वचक्रंदिनेदिने।तस्यायुर्वर्धतेनित्यंलक्ष्मीश्चविपुलाभवेत्।।इतिसकलजगत्सुतावधिवासवितनतिपत्तपनीयपूषौ
यानैहृतिलवनमुपगतःसततिभ्रोचिमत्तिगन्धनमस्येतरिनोतिःअमुदर्शनताप्रपातिशत्रोर्मदनमदर्शनताप्रयातिकामिनीनां।समुद्र
नकेयवानुरूपःकनकमुदर्शनदानध्वपापःकृतेगुरुहतितान्योऽशानातप्रवनसुदर्शनदानयोगिनस्पाव्रजतिचसमुनाविधामप्तित्वाप्तव
मतितोमनेनजातिरूपा।। ।।इतिविश्वचक्रदानम्।। ।।अथमहापातकनाशनविश्वचक्रमहादानप्रयोगः।। ।।तत्रतुलापुरुषदानो
क्तानामन्यतमेकालेदेशेतुलापुरुषोक्तविधिनासंकल्पंकुर्यात्।संकल्पवाक्यंयथा।चतुर्धाकृत्वाप्यनःससेव्यत्वविशिष्टकल्पीतपावच्छिन्नसम
वस्थितिकामश्वोविश्वचक्रमहादानंप्रतिपादयिष्यइति।ततस्तुलापुरुषोक्तकानोगादिकिसार्द्रशिवादिपूजांत्राल्मात्वाचनावाद्यदिवन

ओं०

255

श्री:॥ २५५

॥मधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसंस्तानमंडपप्रवेशान्तेकुण्डेशपूजादिसंकल्पादिवाक्येष्वतुलापुरुषपदस्थानेविश्वचक्रपदप्रयोगइतिवि
शेषः॥ततोयजमानआचार्यादीन्यथाविहितंकर्मकुर्वित्यनुजानीयात्॥आवाह्योवेद्यांलिखितरूपमगतेषोडशारचक्रस्योपरिनिस्तीर्णेकृ
ष्णाजिननिहितविलातामुपरिशुद्धसुवर्णमयीविश्वचक्रमानंउत्तममपलसहस्रमानंमध्यमतदर्द्धंदशनिष्कंतस्यार्द्धेनसार्द्धेशेनोपलविंशति
नधिकेनसुवर्णेननिर्मितंचक्राकारंनाभ्युपक्रमप्राप्तिः॥निखिलशलाकारूपाराष्षोडशकोपेतं॥वलयाकारनेनुल्यानेनालनेमप्रष्टकादश
मष्टदलनाभिपद्मकर्णिकायांआसीनंचतुर्भुजपार्श्वस्थशंखचक्रहृद्देशावस्थितहलधृयविष्णुरूपं॥अष्टदलस्यपूर्वादिदलेषुविन्यस्तवि
मलोत्कर्षाणीत्यादिनाद्विजोगायत्रीसारत्ययानाविवानवनपंचक्रहस्तशक्त्याष्टकावृतं॥तथाद्वितीयावरणपूर्वस्थानात्रिन्यस्तंब्रह्माणंदानां
क्षेलञ्जाणजलसाप्तिरूपं॥द्वितीयानाविन्यस्तजटिलश्मश्रुलक्षश्राक्षमालकमंडलुधनद्वितुजाग्निरूपं॥तृतीयानावस्थितत्रिशूलजट
पञ्चगुरुरूपम्॥चतुर्थेन्निहितान्सस्मन्ररूपज्ञासवसिष्ठरूपम्॥पंचमानाविन्यस्तपञ्चमार्गेकलञ्जावृतपञ्चतिमिमीणषष्ठानास्थापिता
त्रिवल्लकश्यपरूपं॥सप्तमानावस्थितशंखगदाधनवामहस्तमत्स्यकानमत्स्यकानरूपं॥अष्टमानानिहितगदाशंखचक्रदक्षिणावा
महस्तकूर्म्मवितानरूपं॥नवमानानोपितशंखचक्रगदापद्मधनचतुर्बाहुनानाकृतिशूकरतुंडातित्तीषणावामकपूर्णोद्यतपृथिवी
कवनाहरूपं॥दशमानावस्थितसिंहासनस्थनखशनीनदंष्ट्राकरालललजिव्हावटनेत्रतीक्ष्णाहद्वलजटिलतीव्रनपनोत्स
ङ्गहतहिरण्यकशिपुवक्षोदारणव्यापादितकरनदचगदाचक्रीपनावनकनदधनसिंहरूपम्॥एकादशानाविन्यस्तकमंडलुछत्रघन
दक्षिणावामहस्तवामनरूपं॥द्वादशानानिहितधनुःपरशुसव्यदक्षिणपाणिपरशुरामप्रतिमां॥त्रयोदशानावस्थितततुप्रसन्नवदना
जानुबाहुसिंहस्कंधधानपाणासीनामरूपम्॥पंचदशानावस्थितकार्ष्णाजवधसंवीतस्कंधसरूपक्षचीवनपद्मासनस्थध्याननिष्ठकवितु
जरूपं॥षोडशानानिहितखड्ग[illegible]रोधकहस्तदक्षिणजकल्किरूपम्॥तथान्तीयावरणोद्वतपद्मासनाक्षसूत्रकमंडलुवनात्तपह

२५५

स्रगौनी प्रतिमम्। द्वितीयानावस्थितचतुर्मुखवीणाजमालाकुण्डलिकापात्रहस्तहंसारूढब्राह्मणीसंज्ञामातृप्रतिमम्। तृतीयानावस्थि
तत्रिनेत्रजटाधरखड्गेन्दुमौलितिकपालजमालालंकृतवृषभारूढत्रिशूलवरदहस्तनुद्राणीमाहेश्वरीमातृरूपम्। चतुर्थ्यानावस्थितशक्तिहस्तशि
खिवाहनकौमारीसंज्ञप्रतिमं पंचमानावस्थितशंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्तगरुडारूढचतुर्भुजवैष्णवीनामधेयमातृप्रतिमम्। षष्ठ्यानाव
स्थितपोत्रवक्त्रामहिषस्थमदिनापात्रदण्डखड्गखेटकहस्तचतुर्भुजवाराहीरूपम्। सप्तमानावस्थितसहस्राक्षीगजारूढवज्रहस्तैन्द्रीरू
पम्॥ अष्टमानावस्थितनिमग्ननाभिर्निर्जीर्णदेहकुञ्चितत्वक्कृशविवृतास्योग्रदंष्ट्रभीषणकौशिकान्वितप्रेतवाहनाललिलिह्यानाहि दृष्टता
व्याघ्रचर्मांबरधरकृष्णाङ्गमुण्डमालालंकृतजटिलत्र्यक्षजकपालकर्तरीपाशशूलपाणिचामुण्डाख्यमातृप्रतिमम्। नवम्यानावस्थितवरहस्त
राक्षिप्रसन्नवदनवनाद्यन्तसोमपानलोलत्रत्नपुष्पप्रताशाशिवस्वरूपकप्रतिमं। चतुर्थ्यावरणे पूर्वादिक्रमेण द्वादशानावस्थि
तद्विभुजपद्महस्तेमौमाद्यलमयगधात्रार्यममित्रवरुणाशक्रगेन्द्रविवस्वत्पूषपर्जन्यत्वष्टृविष्णुसंज्ञाद्वादशादित्यरूपम्। शेषा
नावस्थिताक्षमालाधनहस्तश्वेतपंकजवनहस्तयजुर्वेदवीणावेणुधनासामवेदकमलवनहस्ताथर्ववेदरूपं। पंचमावरणे
पूर्वानावस्थितद्विभासनाभूषितनलपानसपात्रोऽयपात्रपद्मधारिचतुर्भुजमहीरूपं। द्वितीयानावस्थितस्त्रीरूपद्विभुजपाश
कलशहस्तारूपं। तृतीयानावस्थिताक्षमालाशक्तिहस्तछागारूढतेजोरूपं। चतुर्थानावस्थितधावयनेपूर्णस्थध्वजधानिवायुरूपं
पंचमानावस्थितसौम्यदर्शनदंष्ट्राद्वहस्ताकाशरूपम्। अवशिष्टेकानावस्थितत्रिनयनद्विभुजचन्द्रकलामौलिजटिलवाण्यनुःपाए
कादशरुद्ररूपं। षष्ठ्यावरणे पूर्वानावस्थितब्रह्मलोकलनाद्याद्विलोकपालाष्टकेनावतादिदिग्गजाष्टकरूपं। सप्तमावरणे पूर्वादिषु अवस्थि
तखड्गशूलगदाशक्तिकुन्तांकुशधनुःकुलिशास्त्रशस्त्राष्टकरूपम्। शेषाष्टानावस्थितदक्षिणावर्तशंखकेतुचामरच्छत्रपूर्णकलशदीपवे
जपन्तीदर्पणगजानिर्गिधमंगलाष्टकरूपं। अष्टमेवरणे पूर्वानावस्थितहेमहस्तिनयपानोत्कलन्ना विनायकरूपं। द्वितीयादिनावस्थित

म्रो०

256

सौ।।
२५६

तुलापुरुषो कलशाः ॥ सूर्येण दिनकरनरहरूपम् । एकादशानावस्थितत्रिगोत्रप्याः मुण्यवनाशिष्यजाशशक्तिवनदजि ॥ अधः प्रकृतिवचतुष्पृजम
तनवाहनस्कंदरूपम् ॥ द्वादशानावस्थितदिनतपाश्वनघदानो कलशाः ॥ रविकुमानरूपीत्र त्रयोदशानावस्थितत्रत्लाण्डदानो कलशाः ॥ चतु
कानसागनरूपम् ॥ चतुर्दशानावस्थितत्र त्लाण्डदानो कलशाः ॥ लक्ष्मीरूपम् ॥ पंचादशानावस्थितकलशपद्मपाणि मत्स्यनो हा गंगारूपम् ॥
षोडशानावस्थितकलशपद्महस्तमकनवाहनयमुनारूपम् ॥ इत्यष्टमावरणाद्देवताविन्यासो दानसागरनतोकनवेयसेनवृतः ॥ एतानि
वावनागतविष्णुदेवतारूपाणि विश्वचक्रनिम्नो ॥ अर्घ्यं क्लृप्तसुवर्णानि ककाणिति पृथकसुवर्णानि तथा वियस्य विश्वचक्रस्य काजेतजो पदृशा
नूतथात्र देवतारूपविन्यासे पूर्वतः प्रदद्यि ॥ क्रमेण वेदितव्यः एवं विधं विश्वचक्रं स्थापयित्वा ॐ विश्वचक्राय नमः इति मंत्रेण गंधादिभिरुपचारै
पूजयेत् ततस्तस्य समन्तादष्टादशधान्यानि लवणादीनष्टरसानष्टौ पूर्णकुंभान् विविधान्वस्त्राणि माल्येक्षुफलानि यथासीनवृत्रीणि त्रीणि नलानि
वपनिकल्पयेत् उपरि पंचवर्णकं फलपुष्पोपशोभितं वितानकं च दद्यात् ततोग्निकुंडसमीपोपवेशनादि यजमानाभिषेकान्तं कर्म तुलापुरुषवत्कुर्या
त् ततः स्नापितो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो विश्वचक्रसमीपं गत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिस्त्रिः प्रदक्षिणं ॥ मामावृत्य वक्ष्यमाणमंत्रमुदीरयेत् ॥ यथा नम
विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः परमानन्दरूपिणे पाहि नः पापकर्दमात् तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यंति योगिनः हृदि तत्त्वगुणाती
तं विश्वचक्रं नमाम्यहं वासुदेवस्थितं चक्रं च क्रमध्ये तु माधवं अन्योन्याधानरूपेण प्रणमामि स्थिता विह इति विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपा
पहरं परं आयुधावापि वासश्च मंडलं दुःखनमागतः एवं विश्वचक्रमामंत्र्य पुष्पांजलिं निक्षिप्य गुरवे त्विग्भ्यो विनयं दद्यात् ॥ अथवा गुर्वादीनुद्दिश्य
शदानेन संतोष्य तदनु यजमानो यथोभ्य धेनुकन्यादि अमुकामुकगोत्रेभ्यो मुकामुकवेदाश्र मुकामुकशाखाध्यायिभ्यो गुरुभ्यः त्विग्भ्यो ब्राह्मणेभ्य
इदं विश्वचक्रं सुवर्णघटितं पक्षाजिनं न्यस्तति लानोपितं समन्तात्परिकल्पिताष्टादशधान्यजनसमृद्ध विविधवस्त्रमाल्येक्षुफलनवरस
हितो ऽपविष्टवितानकं महापातकादिसमस्तपापविमोक्षपूर्वकविष्णुलोकमहीयमानत्व वैकुंठलोकसादनपूर्वक चतुर्धा हुत्वाज्ञनः सह
सव्यस्त विशिष्टकल्पत्रयावच्छिन्नलशमयस्थिति कामोऽत्र दैगुनवे सर्वधर्म त्विग्भ्यः संप्रददे इति तिलकुशजलानि गुर्वादिहस्तेषु निक्षिपेत् ॥

२५६

गुर्वादिभ्यस्तथान्यत्र गृह्य स्वस्तीन्सुहृत्काजथा वेदकाम स्तुतिं पठेयुः॥ ततो यजमानः कृतैतद्विश्वचक्रमहादानप्रतिष्ठार्थे मिमीसुवर्णमग्निदैव
तं अमुकगोत्राय अमुकवेदाध्यायिने अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय गुरवे दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणत्विग्जापकेभ्यः प्र
त्येकं सुवर्णं दक्षिणां दद्यात्॥ ततः पुण्याहवाचनादि सर्वं तुलापुरुषवत्॥ ॥इति सिद्धेश्वर प्रकाशे विश्वचक्रमहादानप्रयोगपद्धतिः॥
॥ ॥अथ कल्पलतादानं॥ ॥तत्र मत्स्यपुराणे॥ ॥अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। नाम्ना कल्पलतादानं पात
कावलिनाशनम्॥ पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनं॥ लोकेशावाहनं कृत्वा तुलापुरुषवत्ततः॥ कुण्डमण्डपलोकेशाव
हनादिकं॥ चामीकरमयीः कुर्याद्दश कल्पलताः समाः॥ नानापुष्पफलोपेता नानाभूषणभूषिताः॥ नानापुष्पफलोपेताः इति मालती माधवी
चम्पकादिरूपसौवर्णपुष्पाण्युपेतेक्षवि घात्रदाडिमीकादिरूपसौवर्णफलोपेताः स्त्रीपुंगोगजवाजिरूपफलोपेताः इति विज्ञानेश्वराः॥ नानाऽ
विद्याधरसुवर्णाभिर्मिथुनैरुपशोभिताः॥ सुवर्णपक्षिमुखान्तरनादितपक्षिः॥ किन्नराहननादिभिः स्तुतिः सिद्धैः फलानि च विहंगमैः॥ आदि
स्तुति नित्य नृत्यगणैः॥ लोकपालानुसारिणीः॥ कर्तव्याः सुदेवताः॥ लोकपालसदृशानुकारा अन्तर्मुलताः सुदेवताः॥ ब्राह्मीमनन्तशक्ति
क्तिं चलवणस्योपरि न्यसेत्। अधस्तात् लतयोर्मध्ये पद्मशंखधरेऽजे अधस्तादिति लतयोर्मूलदेशमध्ये इति पूर्वादिदिग्व्यस्थापित
लतानां मध्ये ब्राह्मी लवणोपरि स्थानन्तां च लवणस्याधस्तात्स्थापयेदिति पातिज्ञानविद्याधरनाइत्यास नस्या तु गुडपूर्वतः कुलिशायु
धा॥ गजेन्द्रजस्थिताग्नेयीं सुव पाणिन्यानलो गजेन्द्रजस्थिताधाम्यागवाहना हविद्रोपनिस्थिता अनलेश्वाग्नेयदिग्जागे जाम्यां च महि
ष्यारूढा गदिनी तं दुलोपरि॥ घृते तु नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा दक्षिणापरे॥ दक्षिणाससापनस्थां तु नालवाणुपाशपाणि जीने ऋष्यस्थानागपा
सिनी॥ ऊर्णामकरूपतारिणी वारुणम्यमृगस्था शार्ङ्गिणोपरि सोम्या तिले षु संस्थाप्याशीष्णिनीनिधिसंस्थिता॥ मौहेरवनी वृषगता
वनी तेन शूलिनी॥ मौलिन्याववन दास्यद्वत्कर्तव्या वालिकान्विताः॥ मौलिन्दः समुद्रा सकार्यो पंच लतात्र दुमा सदृशान्यकल्पजेत्॥ सघासा
मुपविष्टाव्यपंचवर्णं वितानकं॥ धेनवो दशकुंभाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि॥ कुंभा स्वदशवस्त्रयुग्मानि च दशामध्यमे द्विगुनवेत्रन्तिक्रमो

को°

न्मात्स्थयेवं च। ततो मंगलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरधरो बुधः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मंत्रानेतानुदीरयेत्। नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः। आशंसितादिस्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः। इति श्लोकद्वयमुच्चार्य पूर्वस्लो कोक्त व्य
वस्थया दातव्याः। इति सकलदिग्गणान्दानैस्तव संजसूदनकाक्ष्मिंः करोति। अभिमतफलदेनाकलोके वसति पितामहवत्समानाः त्रि
शत्पितृशतमथ तत्र वासे तव दुनितो घनिनाशमुद्रो यो हि सुनपतिवनितासहस्रसंख्यैः परिवृतमधुजसंनवासि निर्वृती। इति विधानमि
दं दिशादिग्गीशनो कनककल्पलताविनिवेदयेत्। पठति जनः स्मरतीदमथेन्द्र तु सजदमेति पुनीं नसेवितम्॥ ॥इति कल्पलतादानम्॥
॥ ॥अथ कल्पलतामहादानप्रयोगः॥ ॥तत्र तुलापुरुषप्रदानोक्तानामयनमेकाले देशे च तुलापुरुषोक्तक्रमेण। सं कल्पं

श्री:॥

कुर्यात्॥ तद्यथा। अद्येहेत्यादि। पातकावलिविनाशपूर्वकं ब्रह्म त्रिंशद्वत्सरावच्छिन्नकालात्तीष्टफलोपपादकेशानाकलोके वि

२५७

वासकामो नवदुनितो घनिचान्सुभ्रुहेहासनः। सहस्रपरिक्षतब्रलानि नन्तपितृशतसंसीन सामनससन्न्यान॥ कामस्वरनाम स
हा कल्पलतामहादानं प्रतिपादयिष्ये इति॥ ततस्तुलापुरुषोक्त वृद्धिश्राद्धोपिपूजा ब्राह्मणावाचनावाप्तो दिवना॥ मधुपर्कप

२५७

नमंडपवेदिकाकुंडसंज्ञानमंडपप्रवेशान्ते तुलापुरुषवत् कुर्यात्॥ मातृपूजादिवाक्ये तुलापुरुषपदस्थाने कल्पलतापदप्रयोग
इति विशेषः। तितः जाजी दानेपूर्ववदनुमानीयात्। स्नावापौर्विषयी लिपितपञ्चगतेणोऽशा॥ नवकस्यापनि सव्यलवा॥ करैः कृत्वा सुद
धुवर्णामयीर्दश कल्पलताः पंचपलाद्यधिकेन पलसहस्रपर्यंतेन पथासैन्तवे नसमविनज्याम विज्यधरिताः नानापुष्पफलोपेता
नानांशुकविभूषिताः। विद्याधरसुवर्णोनी मिथुनैरुपशोभिताः। हातानादिसुविस्पर्धे फलानिव विहंगमैः। नापि तम्रलिनुपशोभि
ताः कृत्वा तासु अधस्ताद्देवताः लोकपालानुसारेण॥ मौलिनीवनदः बालकपुत्ताः कृत्वा तासां मध्ये ब्राह्मीं हंसस्थपद्माहिमानृ
अनन्तशक्तिं च दद्यात्॥ हंसस्था खड्गलता॥ कूर्माकपश्चिमनागपाशः स्थापयेत्। तस्मात्पूर्वतः ऐन्द्री हस्तारूढं दद्यात्॥ हंसस्था

कुलिशीं कुलिशोगुडकूटे स्थापयेत् आग्नेय्यांआग्नेयीं स्रुवदक्षिणा पायसान्नान्नकूटोर्ध्वे हविष्कूटे स्थापयेत्॥ दक्षिणस्यां जातवेदसं महिषान्नकूटोर्ध्वे गदां किंत
दक्षिणा कृष्ण तिल तुलोपरि स्थापयेत् नैर्ऋत्यां नैर्ऋतीं दक्षिणा कनक घृत खड्गं उंनान्नकूटोर्ध्वे घृतोपरि स्थापयेत् पश्चिमायां वारुणीं मकरान्नकूटोर्ध्वे दक्षिणा
कनक घृत नागपाशांन्वीतोपरि स्थापयेत् वायव्यां वायवीं दक्षिणा कनक घृत पताकां मृगान्नकूटोर्ध्वे शङ्खतोपरि स्थापयेत् उत्तरस्यां सौमीं दक्षिणा कनक घृत
शङ्खां पूर्णकुंभोपरि निदध्यात् माहेश्वरीं वृषान्नकूटोर्ध्वे घृतोपरि स्थापयेत् पश्चिमायां वारुणीं मकरान्नकूटोर्ध्वे दक्षिणा कनक घृत नागपाशांन्वीतोप
रि स्थापयेत् वायव्यां वायवीं दक्षिणा कनक घृत पताकां मृगान्नकूटोर्ध्वे शङ्खतोपरि स्थापयेत् उत्तरस्यां सौमीं दक्षिणा कनक घृत शङ्खां पूर्णकुंभोप
रि निदध्यात् माहेश्वरीं वृषान्नकूटोर्ध्वे दक्षिणा हस्त घृत शूलं नवनीतोपरि स्थापयेत् तास्वस्वनाममंत्रैः पूजयेत्॥ अनंतशक्तिलतां सहितां ल
ता कूटस्याग्रमध्ये स्थापयेत्॥ ॥इति कूटपाला॥ तास्य समन्तादेशकुंभान् फलमाल्यादि वस्त्रयुग्मानि वोपकल्पयेत् यथाशक्ति दशधेनू
स्तोपकल्पयेत् ततः कल्पलतोपरि वितानकं फलपुष्पोपशोभितं पंचवर्णकं दध्यात् ततोग्निकुंडसमीपोपवेशनादि यजमानासिष्यकान्ते
कर्मतु जापनुष्ठवत्कुर्यात् ततस्नापितो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो कल्पलतासमीपं गत्वा गृहीतकुसुमांजलिस्त्रिः प्रदक्षिणां कृत्वावन्द
मानां मंत्रमुदीरयेत् मंत्रः॥ नमो नमः पापविनाशिनी त्वां ब्रह्माण्डलोकेश्वरवासिनीत्वं अशेषितां धिकफलप्रदात्यादिग्न्यस्त्वयाकल्प
लतावभूतस्व॥ एवं ताः कल्पलतानमस्कृतान्त्यास्य चर्वदान वाक्य प्रयोगेन मध्यमे कल्पलते देवताध्युपस्थान सहिते गुरवे प्रतिपादये
त् तनास्त्वाष्टेष्वस्य निलिंगस्य अन्येके दध्यात् अथ वागुधोदीन् संपूज्यत दनुजपाइतने त्योत्रालोत्त्यादध्यात् कल्पेतु देयद्रव्ये एकाग्निवि
धानं कुर्यात् एकाग्निविधानं यथा ब्राह्मणादानेषु योग स्रुवेदि पश्चिमदेशे प्राङ्मुखासीनो यजमानः सजलतिलकुशपाणिः उदङ्मुखोपविष्ट
त्वागुर्वादित्यस्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रा यमुकशर्मा वाघ्यायिने अमुकराम्नेगोत्राब्राह्मणाय गुरवे इमं देकल्पलतत्राल्पनन्तशक्तिसहित अष्ट
दश धान्याद्युपस्कान सहितेपापावलीविनाशपूर्वक ब्राह्मणा त्रिंशदन्मयावच्छिन्न कालात्तीष्टफलोपपादपनाकलोक निवासकामोत्त्वगु

गो॰ 258 श्री॥ २५८

नितोघविघातमुद्धदेवाप्सनसःसौख्यपतिष्टतत्रल्लात्तिनौघपितृशतत्रस्त्रासंसानसंतानां॥ कामस्वसंप्रददद्गुतिसतिलकुशजलान्नाचाजेद
ल्लेदद्यात्। मेघाण्ड्रावनेनेवप्रयोगेनेकेकाकस्मेत्रालिङ्गेद्द्यात्। तुवप्रतिग्रहस्वस्तीत्युक्ताः तुलापुरुषोक्तकामधुतिपथावेदपृष्ठपुरतनोपजमृ
नः कृतेतत्रयेहेत्यादिकृतेवृक्षकल्पलतामहादानेप्रतिष्ठार्थमिमंसुवर्णमग्निदेवतंदक्षि॥ तुभ्यमहंसंप्रददत्यतिगुर्वितिवृत्त्यः क्लजेके
दद्यात्। जापकेभ्यस्तत्कर्मप्रतिष्ठार्थंप्रत्येकंदक्षि॥ दद्यात्। ततः पुण्याहवाचनदेवताविसर्जनान्तंपूर्ववत्कुर्यात्॥ ॥इतिसी
जेमप्रकाशेकल्पलतामहादानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथसप्तसागरदानम्॥ ॥तत्रमत्स्यपुराणे॥ ॥अथातःसंप्रवक्ष्यामिम
हादानमनुत्तमम्। सप्तसागरकंनामसर्वपापप्रणाशनम्॥ पुण्यंदिनमथासाद्यकृत्वाब्राह्मणवाचनम्। तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाह
नंबुधः। कृत्वाधिवासंऽपसंज्ञानरूप्याणां॥ ध्यादनादिकं। कारयेत्सप्तकुंडानिकांचनानिविशेषतः। कुंडानिस्थाल्पकानि॥ प्रादेशमात्राणितथा
रत्निमात्राणिवापुनः। प्रादेशमात्राणितिर्जगवस्थितीगुष्टपर्वमात्राणिअन सीनःत्निमात्राणिवृत्तविंशत्यंगुष्ठमात्राणितिलद्रोणीयवः
पेत्कुंडेलवणेनविचक्षणः। द्वितीयंपयसातद्वत्तृतीयंसर्पिषापुनः। चतुर्थंतुगुडेनैवदध्नापंचममेवच। षष्ठंशर्करयातद्वत्सप्तमंतीर्थ
वारिणा। स्थापयेल्लवणस्यान्तेब्रह्माणं॥ केशवंपुनः। केशवंक्षीरमध्येतुघृतमध्येमहेश्वरम्। भास्करंगुडमध्येतुदधिमध्येमहाधिपम्। शर्क
राजीन्यसेल्लक्ष्मींजलमध्येतुपार्वतीं। सर्वेष्वपिसर्वेषुरत्नानियान्यानिचसमंततः। तुलापुरुषवच्छेषमप्यत्रापिपरिकल्पयेत्। ततोवरुणहो
मान्तेवारुणाहोमानन्तरं। नमोवःसर्वसिंधूनांमाधारेभ्यः सनातनः। जंतूनांप्राणदेभ्यश्चसमुद्रेभ्योनमोनमः। क्षीरोदकाज्यदधिमाधव
लावणेक्षुरसामृतेनमुवनत्रयजीवसंघाः। आनंदयंतिवसुसंततिरूपमाप्ततस्मात्समाप्तमिति त्रिविघातमलंविघघ्नम्। जस्मा
लक्ष्मीःमधु — नन्दकृतिलात्मापवोगुणाः। इन्दुसानःशार्ङ्गनाम्नमतशार्दूशःनजीनादिजिःमप्रत्येकमतिसंवपतनीयोमनसुनसु

२५८

नागपमणिमृतानमिति तितीर्थोनि पापघ्नजापजपममनासुनाम घुनाजमुगंधैर्विलेपनीजमत्॥ मृतानां तृप्त्या॥ जक्रितीति जथासी
स्वर्णसंवैयइति ददाति न सामनसंपुतानसुविन विस्मयवानि हसागनान्॥ अमलकांचनवर्णमि जानसोपदनुपैति हत्नेनमनावृतः॥ शाकल
पापविघातवितातिनी पितृपितामहपुत्रकलत्रकांकाननलोकसमाकुलमप्यलंकृतिसो येजते शिवमंदिरे॥ ॥इति सप्तसागरदानम्॥
॥ ॥अथ सर्वपापनाशपूर्वकामनावन॥ विशिष्टहनिपदप्राप्ति सकलपापविघातविनाजितननलोकसमाकुलपितृपितामहपु
त्रकलत्रशिवमंदिरे नन्दनकामः श्वः सप्तसागरमहादानं प्रतिपादयिष्ये तत्र तुलापुरुषवन्मातृपूजा वृद्धिसाद्ध शिवादि पूजात्र
लावाचनावाजो दिवनामधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसंभानमंडपप्रवेशान्तं कुर्यात्॥ मातृपूजावाक्येतु तुलापुरुषपदस्थाने
सप्तसागरपदप्रयुंज्यात् इति विशेषः ततो यजमानो यथाविहितं कर्मकुर्वतेत्यनुजानीयात् अथाचार्यो वेद्यां लिखितपद्मगते
षोडशारचक्रकामधेनुक्रमे॥ इष्टाजिनमात्रीयंते त्रयश्चाप निमितास्तिलान्॥ विन्यास्यते षु सप्त सुरवसुवर्णमजानि कुंड
न्कनाजामविसानात्यौघ्रादेशमात्रा॥ अनन्तिप्रमाणानिरनन्तिप्रमाणानि च पलशतप्रकादूर्ध्वं पलसहस्रपर्यन्तेन यथाशक्ति
सुवर्णेनघटितानि दद्यात्॥ पञ्चमान्युदकसंख्यानि स्थापयित्वा प्रथमकुंडं लवणापूनितेसुवर्णमजत्रलप्रतिमां द्वितीयकुंडंजी
रपूनितेसुवर्णमयकेशवप्रतिमां॥ तृतीयकुंडंघृतपूर्णंसुवर्णमयमहेश्वरप्रतिमाम्॥ चतुर्थंगुडपूर्णंसुवर्णनविप्रतिमाम्॥ पंच
मंदधिपूर्तहैमीमिंद्रप्रतिमाम्॥ षष्ठंशर्करापूनितेहैमीलक्ष्मीप्रतिमाम्॥ सप्तमंतीर्थवारिपूर्णंहैमीवगोनीप्रतिमांस्थापयेत्
ब्रलादिप्रतिमाल ... ब्रह्मा दानेन्द्र ... सर्वेषुवतेषुवप्रत्यकंसुक्ताफलमनकतर्वेदूर्यपुष्पनागपद्मनागगोमेदइंद्रनील
हीरंनंप्रवालाख्यानि सप्तरत्नानि निक्षिपेत्॥ ब्रह्मादिप्रतिमास्वदानार्थंनार्यमूपद्मसुवर्णमध्यादेवमाप्यादुपनिपलपर्यन्तसु
वर्णप्रतिमा॥ श्रीगुप्यपद्यप्रवन्तिद्वादशांगुलपर्यंतप्रतिमा॥ यथाशक्तिसर्वं कुर्यात्॥ एवंसप्तकांचनकुंडानि सप्तसागर

नं०

259

नृपाणि स्थापयित्वा लक्ष्म्यादीन् सप्तसागरेभ्यो नम इति गंधादिभिः उपचारैः समुदितान् एव सं पूजयेत् तेभ्यः समन्तात् अष्टादश धान्यानि

फलमाल्यानि स्थापयित्वा तदुपरि फलपुष्पोपशोभितं पञ्चवर्णवितानं कृत्वा ततोऽग्निकुण्डसमीपोपवेशनादि अधिवासनकर्मांतं तुला

पुरुषवत् निर्वर्त्य गुर्वादयो रात्रिशेषं तत्रैव नीत्वा प्रभाते कृतस्नानादिक्रियाः पूर्वं हुतेः पूर्वैर्घृताक्ततिलैः स्वस्वशाखोक्तान् वा तुलाम्

मंत्रान् तिथिवेदचत्वारो होतारः अष्टोत्तरसहस्रमाहुतीर्जुहुयुरिति नीलकण्ठः पूर्ववत् तादित्यादिहोमान्ते तमसी रूपजात्यं जुहुयुरिति तन्त्रोक्त

नानि वैधिकानि ततः पुण्याहवाचनानन्तरं पूर्णाहुतिप्रभृति कर्मशेषं समाप्य विधाय गुर्वादयो यजमानं तुलापुरुषवत् स्नापयेयुः

स्नापितो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरः सप्तसागरसमीपं गत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणान् मंत्रान् उद

रेत् नमो वः सर्वसिंधूनामाधारेभ्यः सनातनाः जंतूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो नमो नमः क्षीरोदकाज्यदधिमाधववलावले नु स

नीम्यते नु वनत्र यजीवसंधान आनन्दप्रीतिवसु लिख पदात्तव तस्मान्ममाप्य घविघात मलं विवर्धमस्य समात्समस्त भुवने

षु त्वं वन्द्य एवतीर्थमनामुनयः वर्धमानीव्रतानि पापजालानि च न विलेपनं तु पापाजलोकस्य वित्तति दर्शुमममापिलक्ष्मीः इत्यु

च्चार्य सप्तसागरेषु पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् पूर्वोक्तकल्पलतामहादानप्रयोगात् सागरदानान्ते नागानां पूर्वगुनवेनागाष्टकं मस्तानि तिल्ख त्यादि

धारागुर्वादीन् सं पूजयेत् दक्षिणां जायेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ अल्पे तु देयद्रव्ये तु लाग्नेक्रमेकाग्निविधानं कुर्यादिति नीलकण्ठ

पालः नन्दाकनकानस्तुलापुरुषवद् अत्रापि विनायकः इत्यथ इत्याह ॥ अत्रापि दानप्रयोगः ॥ वेदिपार्श्वे मदेशे प्राङ्मुखउपविष्टो

यजमानः सतिलकुशजलपानि तु दक्षुरखेभ्यो अघे हेत्वादि अमुकामुकगोत्रेभ्यो अमुकामुकवेदे अमुकामुकशाखाध्यायिभ्यो

मुकामुकशर्मभ्यो गुरुत्वग्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः इमान् कांचनमयान् सप्तसागरान् रत्नवाणीनं घृतगुडदधिशर्करानातीर्थवारि

तानि मध्यस्थापितकांचनमयब्रह्मविष्णुमहेश्वरनत्वानाक्षं इन्द्रलक्ष्मीगोनी प्रतिष्ठितीन् त्वत्केसधनलगत्तोसमनत्वाः

नाष्टादशधान्यफलमाल्यवस्त्रादीनातीर्थवारिपूरितान् ॥ मध्यस्थापितकांचनमयब्रह्मविष्णुमहेश्वरनत्वाक्ष इन्द्रलक्ष्मीग

सौ:।। २५९

२५९

नीत्र तिष्ठन्ती न्यात्त्येकं सर्वेन्त्वागतान्समंतात्स्थापिताष्टादशधान्यफलमाल्यवस्त्राद्युपकरणानि ॥ २ उपनिदध्यात्पंचवर्णैर्वितानकान्
दशधावित्तज्यत्वागध्वजावच्छिन्नान्रथुनवे एकैकत्वागावच्छिन्नानस्पृश्यत्रत्विग्भ्योऽस्पृश्यत्वे सर्वपापविनाशपूर्वकामनावा ॥ विशिष्ट
हनिषद्याद्विसकलपापविधातविनाजितनलोकसमाकुलपितृपितामहपुत्रकलत्रशिवमंदिरनजनेकामः संप्रददइतिगु
दिहस्तेषु सतिलकुशजलनिक्षिपेत् गुर्वादजस्वप्रतिग्रहस्वस्तीत्युक्त्वा तुलापुरुषो क्रकामस्तु तिर्पिंडे पुः तु ततो यजमानोऽग्रे हत्वा
णापयुनवेदनिजा ॥ तु त्वमहं संप्रददे एवमृत्विग्जापकेभ्यः प्रत्येकं दक्षिणां दद्यात् ॥ ततः पुण्याहवाचनादिशेषं तु तुलापुरुषवत्कुर्यात्
॥ ॥इति श्रीजैमप्रकाशे सप्तसागरमहादानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथ नतनधेनुदानविधानम्॥ ॥तत्र मत्स्यपुरा
णे ॥अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ॥ नत्नधेनुरिति ख्याता गोलोकफलदं नृणां ॥ पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदान
वत् ॥लोकेशावाहनं तद्वत्कृत्वा धेनुं प्रकल्पयेत् ॥ लोकेशावाहनमित्युपलक्षणं ॥ देशकालादि कर्मपताकादानान्तं तुलापुरुष
कौविदनिर्जितं भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणासीं पुनः ॥ भूमौ लिखितवक्रोपरि धेनुं रत्नमयीं कुर्यात्सैकल्पविधिपूर्वकं ॥ संकल्प
स्वबुद्ध्या पुष्पराग शतैस्तद्वद्घोणां पतिकल्पयेत् ॥ घोणा नासिका गवां मा गरुः ललाटे हेमतिलकं मुक्ताफलशतैर्दृशोः ॥ भ्रूयुगे वि
कुमयतैः शुक्तिकर्णे ॥ अस्थितौ कांचनानि च शृंगानि शिरो वज्रशतात्मकं ॥ शृंगानीति बहुवचनं वत्सस्यैव गापेक्षताकीचने कृतयाः ॥ इतिकु
विद्यात्पञ्चगवीनां पानेत्र पटकं गोमेदकशतात्मकं ॥ गोमेदनलशतान्विति मित्यर्थः ॥ इंद्रनीलशतैर्वैदूर्यशतपार्श्वकौ ककुद्व्यादि
तिशेषः ॥ खुना हेममजाः कार्याः ॥ पुच्छे मुक्तावलीजकं ॥ सूर्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणौ कर्पूरचन्दनैः कुंकुमा ॥ चनोमा ॥ रोम्णतान्विस्व

जे०

२६०

श्री॥
२६०

कानजेनराशागानुत्मनशातंतद्ध दपानेपनिकल्पयेन्नातथान्यानिचनत्नानिभ्याप्यजेत्सधेसीधिष्णुक्रन्मात्पुकृतग्नाणिकुर्योच्छधेनपाजिकौ
गोमयेनवगुडात्मकौ गोमूत्रमाज्येनतथादधिदुग्धैस्वनूपतः पुच्छाग्नेचामूत्रेदघात्समीपे ताम्रदोहनमं॥कुंडलानिचहैमानिचूर्ण्याग्नानिच
शक्कितः॥कानजेदयूमेचतुचतुर्थौशेनवत्सकौ एवमेवमितिधेनूक्त्वप्रकानकैनवद्रष्टव्ये॥तथाधान्यानिसर्वाणिपादश्चेन्नुमजाःस्मृता
नानाफलानिसर्वाणि पंचवर्णैर्वितानकैः एवंविनवनंकृत्वातद्वोमाधिवासनं॥तद्वत्तुलापुरुष्पवदवत्रत्विग्भ्योदक्षिणां॥दत्वाधेनु
गामन्त्रयेत् ततः दक्षिणामधिवासनदक्षिणां ततः पृथक्पृथक्॥गुरुर्धेनुवदामंत्र्य ऊर्ध्वोपाहनेत्रनरोजालकर्मीक्रत्वादिमैत्रैस्त्वौसधेद
वगतायामम ततः पञ्चनिधुज्ञवन्द्धकमलासनवासुदेवाः नृभ्यात्समभ्त्तुवनत्रपदेवज्ञुकौमौपाहिदेविन्नवसागनपीयमानोभ्रामैत्र
वेत्यमन्तितः पनिर्द्दतफलक्षादधाद्विजापगुनवेजलपूर्णकान्तमूोनः पुत्रपमाप्यदिनमत्रकृतोपवासैः पापैर्विमुक्तनतुतेतिपदमु
मानेः॥इतिसकलविधिज्ञोनत्नधेनुप्रदानं वितनतिसविमानंप्राप्यदेदीप्यमानी॥सकलकलुष्यविमुक्तोवंधुलिः पुत्रपौत्रैः सहमदन
सत्रूपस्थानमत्येनिर्यैर्त्तो॥ ॥अथगोलोकफलनत्नधेनुमहादानप्रयोगः॥ ॥तत्रतुलापुरुषोक्तकालदेशान
मन्यतमेकालेदेशेवतुलापुरुषोक्तविधिनाजजमानःशकलकलुष्यविमोक्षपूर्वकदेदीप्यमानकन॥ मदनसत्रूपत्वपुत्रपौत्र
सहितन्त्वविशिष्टगोलोकप्राप्तिकामः शंभुसदनप्राप्तिकामोवाहनिपदप्राप्तिकामोवाश्वोनत्नधेनुमहादानमहंप्रतिपादयि
ष्परःतिसंकल्प्यमानत्पूजाद्रष्ट्रिसाहस्रीवादिपूजाब्राह्मण॥वाचनाचार्यादिवृत्तानाममधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसंतानमंडपप्रवे
शान्तुंतुलापुरुषवत्कुर्यात्॥तत्रध्वजतुलापुरुषपदस्थानेनत्नधेनुपदप्रयोगः इतिविशेषः ततोयजमानोयथाविहितंकर्म
कुतुतेमुखादीनवजानीयात्॥अथाचार्योवेदीलिखितपद्मगर्त्तेषोडशानुचक्रसोपतिनिहितेकृष्णाजिनेद्रोणोपरिमितंलवणं
प्रसार्यप्राक्तुरवीमुदकपादीसवत्सौगामेवयजानवपित्वानत्तैः त्रकल्पयेन्नातथया॥तस्याम्रखएवाशीतिपद्मनामाग्र॥नारि

२६०

कार्णे पुष्पनागशतं । ललाटे यथाशक्तिपरिमितं तिलकं नेत्रयोर्द्वियावित्तं क्रौमुक्ताफलशतं । एवं स्रुवोर्विद्रुमशतं कर्णयोः शुक्तिघर्ज शृंगे यथाशक्ति सुवर्णमये
शृंगमूलयोः शिनसि हीनकाशतं ग्रीवायां गोमेदशतसहितं नेत्रपटं पृष्ठे इन्द्रनीलशतं पार्श्वे द्वियावित्तं क्रवैडूर्यशतं कक्षौ सौगंधिकशतं खुरान् यथाशक्ति
सुवर्णमयान् पुच्छे पुष्पशतं मौक्तिकावलिमयं घ्राणे ताम्रपत्रयोः सूर्यं शोतो कर्पूरं चंदनेन च नोम कुंकुमकेशरान् । नातिनिजतमपीनास्त्यग्रपार्श्वेगान्मुक्तमतशतं
अन्यान्यपि माणिक्यादिवनलानि यथाशक्ति यथालाभं सर्वसं घिधुत्र क्तेनाम यजी जिह्वां गुडात्मकं गोमयं गोमूत्रे घृतं दधि दुग्धं वस्त्रं पनः । पुच्छाग्रे चामरं । स
मीपे ताम्रदोहनं हैमानि कुंडलानि चूर्णानि च ललाटपट्टिकाग्रे वेणकघटीं शक्तितः । पादेषु इक्षुदंडान् स्थापयेत् ॥ एवं नलधेनुं प्रकल्प्य तो रत्नादिद्धि
द्रव्येषु चेन्नक्षद्रव्यासंख्याप निमायां स्वनु योगे ॥ तेनैव प्रकारेण ॥ वत्सं कल्पयेत् । ततः नलधेनुं वेनमह्रतिमंत्रेण गंधादिभिः पूजयेत् ॥ चाग्रे नलधेनुमर्चयेत् । त
तोष्टादशधान्यानि विचित्राणि फलानि च । समंत्रात्स्थापयेत् उपरि फलपुष्पोपशोभितं । पंचवर्णैः वितानं च बध्नीयात् । ततोग्निकुंडसमीपोपवेशना
दि अधिवासनकर्म तुलापुरुषवन्नि घेत्स गुर्वादि योनात्रिशोष्यं तत्रैवोभिल्वा प्रज्ञाते स्नानादिक्रियाः पूतपादेवाचनानन्तरं पूर्णाहुतिपर्यन्तं शेष
समाप्तिं तुलापुरुषवद्विधाय तुलापुरुषवत् ॥ यजमानं स्नापयेत् पुनः एवं स्नापितो यजमानो मुक्तमाल्याम्बरधरः ऋत्विग्भिः कर्म्मप्रतिष्ठार्थं सुवर्ण
दिक्षणां दत्वा नलधेनुं समीपं गत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य वन्दयेत् ॥ मंत्रैर्धेनु मां मंत्रेण च ॥ यालक्ष्मीः सर्वभूतानां
या च देवेष्ववस्थिता । धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु । देहस्था या च रुद्राणी शंकरस्य सदा प्रिया । धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु । विष्णो
र्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसो । चंद्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपा स्तु सा श्रिये । चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्या धनदस्य च । लक्ष्मीर्या लो
कपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे । स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे । त्वां सर्वदेवगणाधामं यतः
पठन्ति तु देवर्षिद्विजमल्लासनवासुदेवः तस्मात्सम स्वनुवनत्रपदे हम्भुम्रामीं पाहि देवि त्वं संसारान्नपीड्यमानं । एवं नलधेनुमामंत्र्य पुष्पाञ्जलिं
प्रदक्षिणा वेदिकां प्राङ्मुखोपविश्य तिलजलकुशपाणिरुदङ्मुखोपविष्टाय दानवाचनशौपकरणं गुरवे दद्यात् ॥ अथ वा गुरुं तु सुवर्णादि दानं
वनपतितो प्यतदनुज्ञयाग्रजन्मने त्राह्मणाय दद्यादिति प्रपालः ॥ तत्रैव दानवाक्यं ॥ अद्येत्यादि अमुकगोत्राय अमुकवेदाय अमुकशाखाध्यायि

श्री॰॥
२६१

नेमुकशर्म्मगोब्राह्मणा॥ नगुनवेश्मा नत्नधेनुं पन्नगागमुखीपुष्पनागघोनीसुवर्णोतिलकललाटीमुक्ताफलनयनी विद्रुमस्तनूपुगीशुक्तिकर्णां
सुवर्णशृंगीशनहीनकुशिनखासु। गोमेदनलपुतनेत्रपटमणीवाइन्द्रनीलपृष्ठीं वैडूर्यपार्श्वास्फटिकोदरीसौगंधिकहेमखुनीमुक्तालतापुच्छासूर्य
कान्तेन्दुकर्पूरचन्दनेघ्राणांकुंकुमलोम्नीरजतनाभिंगानुमतशतपात्रीं नानारत्नसमन्वसौंघियघक्रेनाजिकांगुडगोमयीं घृतमूत्रीं दधिदुग्धोपेतां
पुच्छाग्रचामरीसमीपस्थापिततामघोहनीं हेमकुंडलां हेमशृङ्गा॥ इक्षुदण्डपादांगन्तंतूलादिध्यचतुर्थांशेनिर्मितवत्ससहितांपाने तःसघेघान्यान
विविधपुष्पैलंउपनिदत्तफलपुष्पापयोक्तिपंचवितानकं॥ सकलकलुष्णमुक्तिपूर्वकदीप्यमानविमानकनाकमदनसत्रपत्रपुत्रसहितलवि
शिष्टगोलोकप्राप्तिशीलुसदनप्राप्तिकामोवाहनिपदप्राप्तिकामोवातुत्त्पमहंसंप्रददइतिसंप्रदानहस्तजलादिकंनिक्षिपेत्प्रतिगृहीसुस्तीत्यु
त्कापूर्ववद्यथाशास्त्रंकामस्तुतिंपठेत्। ततोयजमानश्च घेहेत्यादिअमुकगोत्राणेत्यादिअमुकेन दत्त घेनुदानप्रतिष्ठार्थमिमंसुवर्णमग्निदैवतं
दक्षिणांतुत्प्यमहं संप्रददइतिप्रतिगृहीतेदक्षिणा॥ दत्वानित्विग्भ्यः पूर्ववदक्षिणा॥ पादत्रत्वावशिष्टकेत्योजापकेत्प्रत्येकं सुवर्णंदत्वादीना
नाथ्यादिभ्योयथाशक्तिसुवर्णदत्वादीनानाथादिभ्योयथाशक्तिसुवर्णान्नादिकमुत्सृजेत्। ततःपुण्याहवाचनादिदेवताविसर्जनांतं पानं
पूर्ववत्कुर्यात्॥ ॥इतिश्रीजेमप्रकाशेरत्नधेनुपद्धतिः॥ ॥अथमहाभूतघटदानविधिः॥ ॥तत्रमत्स्यपुराणं॥ अथातः
संप्रवक्ष्यामिमहादानमनुत्तमम्। महाभूतघटंनाममहापातकनाशनम्॥ पुण्यांतिथिमथासाद्यकृत्वाब्राह्मणवाचनं। ऋत्विङ्मंडपसंभारभूषणा
च्छादनादिकं। तुलापुरुषवत्कुर्यात्लोकेशावाहनादिकं। कारयेत्कांचनंकुंभंमहारत्नचितंबुधः। महारत्नमुक्ताफलमनकतंवर्वैडूर्यपद्मरागजं
पुष्पनागंचगोमेदंनीलगारुत्मतंतथा। प्रवालमुक्तापुष्पानिमहारत्नानिवैनवः। प्रादेशादंगुलशतंयावत्कुर्यात्प्रमाणतः। क्षीराज्यपूरितं
तद्वत्कल्पवृक्षसमन्वितं। क्षीराज्यपात्र्यामव्याप्त्यासमन्वितात्क्षीराज्यपूर्तितंतद्वत्क्षीराज्यपूर्वकं॥ अथयस्यापितकल्पमित्यर्थः। तद्वदितिमहार
त्नमुक्तासुवर्णकल्पवृक्षसहितमितिसारार्थः॥ पद्मासनस्थनगतोब्रह्मविष्णुमहेश्वरानां। लोकपाला महेन्द्रस्यस्ववाहनसमाश्रिता। निति
भूपालयोगेस्वरयोः श्लोकार्धमाधिकंवानोहेपाप्ठतांतद्वत्कुर्यात्पृथ्वीसपंकजंवानाहेपाठतामीतिवानोहवामकपूर्नास्थितानितिसारार्थः॥

२६१

वनुर्णांवासनगर्तंकीचर्नंकनकोपनिरुताशनेमेप्सतमेंवायुंलक्ष्मगासनं।तथाकाशाधिपंकुर्योन्मूष्पिकस्यविनाशकं॥विन्यसेद्दूर्मध्ये
ताम्वेदपंकजसंपुनानूं।ऋग्वेदस्यान्यसूत्रस्याघजुर्वेदस्यपंकजं।सामवेदस्यवीणास्याथर्वेणं दन्ति॥ततोन्यसेत्
लाकने स्रुकस्रुवौदक्षिणेकमलेवामेकनइति ऋग्वेदादिध्यपिसंवंधनीयापुना॥वेदोवनदःसान्यसूत्रकमंडलुः॥पुना॥वेदःपनितःसर्वधान्या अथर्ववेदस्यपुनः स्रुकस्रुवौकम
निवामनासनदप्येतां।पादुकोपानहच्छत्रंदीपिकाचूप्य॥निर्वशय्याश्वजलकुंभाश्वपंचवर्णावितानकं॥विन्यसेदिनुखंगः॥स्नात्वाधिवास
नान्तेतुमंत्रमेतमुदीरयेत्।स्नात्वास्नापितःअधिवासनान्तेपूर्णाहुत्यनते त्रिःप्रदक्षिणामाटत्यगृहीतकुसुमाञ्जलिरितिमंत्रान्नुदप्यपते।नमोवः
सर्वदेवानामाधानेत्यस्वनाचने।महाचूतानिदेवेशःशंत्वःशान्तिनभ्युशिवंमम।जस्मान्नकिंचिदप्यस्तिमया चूतेर्विना॥ऋतेतं।वृल्लोइसर्वत्र तेरा
तस्माद्भीरनृजप्यालुमे।इत्युच्चार्यमहान्नूतघटंजोविनिवेदयेत्।सर्वपापविनिर्मुक्तःसयातिपरमांगतिं।विमानेनार्कवर्णेनपितृवैर्युसमन्वितः।
स्तूयमानोमर्त्यस्त्रीभिःपदमन्त्येतिवैष्णवं।योऽसौतानिपःकुर्यान्महादानानिमानवः।नतस्यपुनराटत्तिरिहलोकेप्रजायते॥ ॥इतिपंचतिजइ
त्थेवासुदेवस्यपार्श्वेयुमतिपितृकलत्रःसंघ्य॥तीहसम्पकः।पुनरिपुत्तवनेजामंदिनेवाकिलजपेस्विनममनवधूतिर्मोदतेसोपिकल्पं।अथमहा
पातकनाशनमहाचूतघटमहादानप्रयोगः॥ ॥तुलापुरुषोक्तानामन्यतमेकालेदेशेतुलापुरुषोक्तक्रमे॥सेकल्पंकुर्यात्॥तद्यथा॥अद्य
दिकालदेशेमुच्चार्यमहापातकाद्यशेषपापविमोक्षपूर्वकार्कवर्णविमानकना॥पितृवैर्युसमन्वितत्वामनस्त्रीस्तूयमानत्वपरनगतिलब्धा॥विष्णु
पदप्राप्तिकामःश्वःश्वामहाचूतघटमहादानमहंप्रतिपादयिष्यइति।ततस्तुलापुरुषोक्तक्रमे॥मातृपूजाहूदिसाद्यशिवादिपूजान्तं॥
वाचनाचार्यादिवरणं॥मधुपर्कदानमंडपवेदिकाकुंडसिनानप्रवेशान्तंक्रमेकुर्यात्।मातृपूजासंकल्पादिवाक्येषुतुलापुरुषपदस्थानेमहा
चूतघटइतिप्रयोगः॥ततोयजमानाद्यथाविहितकर्मकुर्वतेतिगुर्वादीननुजानीयात्।अथवार्पाविधौलिखितपक्षमतेषोडशानवम
स्रोपनिसुद्दतपनीयमयप्रदेशादानत्रांगुलशतावधिइ‌द्यात्रमा॥तिश्रयायि‌षु‌द्रढुवर्षाधटितंकामयेच्छदानोक्तमुक्ताफलादिमहा

कृ॰

२६२

शौ॰॥ २६२

नत्वश्वविधिनैतु ल्लपतिमा॥ गवन्तीनाऽपपतिनृप्न त्वः जिप्तपूर्वोक्तलज्ञलज्ञक कल्पवृक्षं महाभूतघटं स्थापयेत्। तन्मध्ये च ब्रह्मा॥ऽ
दानोक्तलक्षणा॥ ब्रह्माविष्णुमहेश्वरप्रतिमाः चतुर्बाहोऽच्युतो पंकजहस्तो महामूर्तिर्ब्रह्मा॥ऽदानोक्तलक्षणा॥ वानु॥ग्निवायुप्रतिमाः हिरण्या
श्वरथदानोक्तलक्षणा॥ माकाशाधिविनायकप्रतिमो। यथाक्रमं एकैकशो निक्षिपेत्। भूपालमतेतु ईन्द्रमनिर्ऋतिसोमेशानप्रतिमाः ब्रह्मा
ऽद्युक्तलक्षणा॥ निर्ऋतिकानवाहनश्चतिविशेषः। अनन्तं महाभूतघटापनं मइतिमंत्रेणा॥ गंधादिभिरुपचारैः पूजयेत्। पतितः सर्वधान्यानि
वामनासनदर्पणा॥ पादुकोपानहच्छत्रदीपिकान्नभूषणा॥ निशय्याजलपूर्णान षट्कुंभांश्च स्थापयेत्। तदुपनिफलपुष्पोपशोभितं पंचवर्णवि
तानकं च दद्यात्। ततस्तुलापुरुषवदग्निकुंडसमीपोपवेशनाधिवासनकर्म्म॥ गुर्वादर्जोनात्रिशेषं तत्रैवोपलिप्ताग्र ताते कृतता
नादिकाग्निजापूर्णाहुतिपर्यन्ततिकर्मशेषसमाप्तिं विधाय वेदिपश्चिमदेशे लब्धनेत्पदकेसकलत्रपुत्रं यजमानमासीनं कुंडसमीपस्थापित
सर्वौषधिसमन्वितकलशजलेनाभ्युक्षा॥ मलिर्पिवन्तिस्नादिभिः पूर्वोक्तमंत्रैरभिषिंचेत्। ततस्नापितो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो म
हाभूतघटसमीपं गत्वा गृहीतकुसुमांजलिर्मंत्रं पठेत्॥ नमो व्यक्त्यवरुणा॥ मंत्रात्वदीनमेन। प्रधाननमो वः सर्वदेवानामाधारेभ्यः स्वर्णाचते।
महाभूतादिदेवेभ्यः शांतिरस्तु शिवं मम। यस्मान्नकिंचिदप्यस्ति महाभूतैर्विनाकृतं ब्रह्मा॥ सर्वभूतेष्वतस्माच्छ्रीःस्यान्न पातु मे। इति मंत्रा
ते महाभूतघटं नोनिःप्सब्रह्मा॥ऽदिभ्यो हादानं प्राप्य साम्पादशाधाविलज्यधा वैशोरुतवैश्वगोत्रादित्विग्भ्यो दानं वा कुर्यात्। प्रयोगपादध्यात्।
अथ वा गुर्वादीन्स्वदेकदेशदानेन प्रासादिनोपसंपूज्य तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्॥ अल्पे तु देयद्रव्ये एकाग्निविधानेन ब्रह्म
ऽऽदानोक्तवत्कुर्यात्। अत्रैव दानवाक्यप्रयोगः। वेदिपश्चिमदेशे प्राङ्मुखासीनो यजमानः सतिलकुशजलपाणिरुदङ्मुखोपविष्टेभ्यो गु
र्वादिभ्यः। अद्येहेत्यादि अमुकामुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकशर्मभ्यो गुरुऋत्विग्भ्यो ब्राह्मणेभ्य इमं मंत्रकनकपूजितं मम महाभूत ॥
वेदप्रतिमम॥ पतितस्थापित सर्वधान्यवामनासनदर्पणा॥ पादुकोपानहच्छत्रदीपिकान्नभूषणा॥ शय्याजलपूर्णकुंभसमुपनिदत्तवित
नकं कल्पितदशाक्षनामिन्द्रमन्त्रमान्वितं गुरवे एकैकनागानारिन्नमस्त्यन्क्तं ऋत्विग्भ्यश्च दद्यादिति॥ ~ ॥इति स्त्रीनामप्रकारोम

२६२

घृतघटदानप्रयोगपद्धतिः॥ ॥अथकूपवापीतडागादिविधिः॥ ॥कूपानामथवापीनांतथाहृज्जावनोपकः॥ कन्याप्रदःसेतुकानीस्व
र्गेप्राप्नोत्यसंशयम्॥ तडागेजलस्यपानीयंसततंखलुतिष्ठतिस्वर्गलोकगानस्य [illegible] पोत्रकः॥ विचार्यान्निर्मीततडागान्निसुताथपास्यवनानामकूपास्य
प्रतिसजाश्वमेधफलंवदन्तिमथुनाख्यवर्णानिस्वीमजस्यैवपुनस्वलोकः॥ ॥ ...त्यपुनाति॥ ॥सेतुबंधनताजेवतीयसोवत्ततास्वपेतडागानूप
कर्त्तानामुच्यतेतेन्यस्यात्स्ववारः कूपानामतडागेषुदेवतायतनेषुच। पुनःसं... नलोचलन्ततेमौक्तिकंफलं॥ ॥नन्दिपुराणे॥ ॥योवापीमथवा
कूपंदेशेतोयविवर्जिते। खानयेत्सनतोयातिबिन्दोबिन्दौशतंसमाः॥ दिवेनकामतुलीतत्फलान्युधर्जितास्तथा॥ तडागकल्लोलनतेस्वर्गेषुगच्छतु
कूपंजयविशोर्थगोगोनेकापीपतेशलिलेधकविता। तडागेताष्टरः जत्वास्वर्गदशायुगानवसेत्॥ योवापीमग्निसाने॥ विधिवत्प्रतिपादयेत्॥ की
र्त्तिमूर्द्धंनस्थानुसमुद्भानच्येसद्धमा। चतुनस्वतनसातुनेनदत्तामहीत्तवेत्॥ तत्सन्निधौद्विजानप्रविधिवत्पानतोजनैः॥ सजातिवातु॥ लोके
दिव्याकामसमन्विते॥ वापालिमेतुजःकुर्यान्सिधृजलंतुपुत्रकी॥ तद्धानाक्ष्यायु॥ वापीदानाडतुर्गुणाम्॥ संयोगदानेनफलेषुतुर्पैः स्तनैकवल
नवापीदानापेक्षजलासमुदितदानेहृदंफलंविशेष्यकथनं॥ ॥स्कंदपुराणे॥ ॥अवटंयोनरःकुर्याद्यापूसौसुरोत्तनंप्रदद्यात्क्षालनास्य
स्वलोजपित्वाजयाविधिःश्रष्टाभिःसुवृविचित्राभिःपताकाभिनिलंकृतम्॥ पितृस्थानपतेपस्वात्तंदत्वासननोत्समः॥ पात्यघ्नःसुगीतेनवजा॥
स्पर्शलोकतं॥ ॥अवटंकूपं॥ मत्स्यपुराणे॥ ॥श्रृणुराजन्महावाहोतडागादिषुयोविधिः॥ त्राप्यपनेप्सुतीर्थुञ्जामतीतेवोलराजा॥ पुण्ये
विप्रकथितेकृत्वाब्राह्मणा॥ वाचनंप्राग्गुदक्प्रवणेदेशेतडागस्यसमीपतः॥ चतुर्हस्तांशुत्तांवेदींचतुरस्रांचतुर्मुखीं॥ कुण्डादितिरोरवः॥ तथाप्योश्र
हस्तास्तान्मंडपेस्वचतुर्मुखः॥ वेघास्वयनितोगत्वानस्त्रिमात्रात्रिमेखलाः॥ नवसप्ताथवापायजोनिवक्रान्तपात्मजा॥ वप्वास्वपतितद्दति
चतुर्दिक्षुप्रादन्निाथपश्चिमोत्सनासु॥ गत्वानत्रिमात्रइतिक्षापानाम्स्वातात्त्यीश्वतुनस्सादृत्सगनेत्रिधानार॥ नवसप्तपंचेतिगत्वोविशेष्या॥ श्रप

ग्रे॰

263

सर्वे कल्पिको विधिस्तु स्वल्पतमोत्कृष्टतनोत्कृष्टफलविशेषात्तेषु ॥ तत्र पञ्चत्वे गो॥ वार्जेत्येकत्वात्तन्कर्तव्यहोमे एक एव गर्त्ते गाइत्ते येषां दृत्वि
जां प्रति वेदगर्त्तो द्वे गुणामित्यष्टौ गर्त्तोः शूमलदेवनवपोऽष्टाहोतानः ॥ ॥ आचार्यगर्त्तेन सह नव गर्त्ता तो सपापयत्ते अपमुत्कृष्टतमः पञ्चग्रह
तीपपञ्चेतु वेदद्वज एव गर्त्ते आचार्यकर्तृक होम इत्यपनः पञ्चग्री एवमि ह्यवक्ष्यास्त्रनेनुवाक्येन दर्शितेति [illegible] वितृस्त्रिमात्रजानिस्य
क्त्वहृस्पत्नी गुलविस्तनः गर्त्ताश्च तत्र शालास्वप्तिपर्यायस्थितमेष्पलाः सर्वतः सर्वकर्मास्युःपताकाध्वजसंयुताः सर्वेव ॥ लोकपालसमा
नवर्णाः अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु ॥ मा॥ पस्यत्र तिदिशाद्वाराणोतानि कारजेत् ॥ उत्तानस्य आश्वहोतानाद्वारपालास्तथाष्ट वै
अष्टौनुजापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ सर्वलक्षणसंपूर्णा मंत्रवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ कुलशीलसमायुक्ता स्थापकस्यापि द्विजोत्तमाः ॥ स्था
पकआचार्यः ॥ प्रतिगर्त्तेनुकलशान् पञ्चोपकल्प ॥ निवातेजनेआश्वनेमुत्रे नाम्रपात्रेषु विस्मृते ॥ न तस्य नेकवर्णास्युर्वलयः प्रतिदैवतम् ॥ आ
चार्यः प्रतिपेत्सूक्ष्मावलिमंत्रविचक्षणाः ॥ तत्र देवतालिंगकर्म त्रैधं लिंगिपेदित्यन्वयः ॥ अनंतिमायो पूपःस्यात्पत्नी नेवात्रविनिर्मितः ॥
यजमानक्रमाणो वासीस्थाप्योच्छितिमिच्छता ॥ यजमानो वेति प्रमाणो विद्वानीगुरोःफलार्थी हि मालंकारितः कार्यो पंचविंशतिनि त्विजः ॥ कुंडलादि
वैमानिकेभूमकलकालिन्त्र ॥ तयोगुलीपवित्राणि वासांसि विविधानि च ॥ दक्षिणा समं सर्वेषां आचार्ये द्विगुणा पुनः ॥ दधाघृतपनसंयुक्तमात्मान
स्नापियत्विरजम् ॥ सौवर्णं कूर्म्ममकरौ राजतो मत्स्यडुंडुभौ ॥ ताम्रौ कुलीनमंडूकावायसः शिशुमारकः ॥ एवमादायतान्सर्वानादावेव विशीयते
आदौ प्रथमतः शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगंधानुलेपनः ॥ सर्वौषध्युदकः स्नातः स्नापितो वेदपुंगवैः ॥ यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्र
समन्वितः ॥ पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपं ॥ ततो मंगलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥ राजसा मंडलं कुर्यात् पंचवर्णेन तत्त्ववित् ॥
आज्ञाये इति शेषः ॥ षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखं ॥ चतुरस्रं च परितो वृत्तं सध्यं सुशोभनं ॥ विधायस्थापयित्तन्कत्वाग्रह्यान् लोक
पतीस्ततः ॥ विन्यसेन्मंत्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणाः ॥ ऊष्मादीन्स्थापयेत्सम्यग्वारुणीमंत्रमाश्रितः ॥ ऊष्मादीन् कूर्मादीन् ॥ [illegible]

स्त्री॰॥ २६३

२६३

तावच्छिवं विसृज्य तथैव स्थापयेद्बुधः। विनायकं च विनस्यकमलाभन्विकीर्तितथा। शान्त्यर्थे सर्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः। पुष्पतज्ञाफलैर्युक्ताम
र्वं कृत्वाधिवासं प्रेत कुंभाश्वत्थगर्त्तोत्तानवासोऽन्तिनिवेश्य च पुष्पैर्गंधैनलंकृत्य ध्वानपालान्समंततः। यजध्वमितिताञ्जूजादावाजेत्त्वातिपू
जयेत्। वकुर्वो पूर्वतस्याप्योरदृग्वेदं यजुर्वेदं सामगो पश्चिमस्याप्यो उत्तरेण ऽथर्वणं ॥ उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् । यजध्वमिति
तानुक्त्वा ऽथ कान्युनन्नेवतु ॥ उत्कृष्टमंत्रजप्येनेति पृथ्वीमितिजापकान्। एवमादिश्य जनानसध्वान्पयुक्तोऽग्निं समंत्रवरान्जुहुयाद्धातृन्॥ मंत्रे
आज्यं च समिधस्तथा चाग्निस्पर्शेव होतव्या वसुधा ॥ नेवसधेश्शः ॥ न हत्वा विधिवत्कृत्वा तथैं ऽापे ॥ नाप्य मनुश्चोलो कपालेत्या विधिवद्विश्व
कर्मणो ॥ नात्रिषूक्तं चनोद्रं चपावमानं सुमंगलं। जपेनन्पैतुर्गं सूक्तं पूर्वतो वक्त्वाः पृथक्प्रा शाक्ते नोद्रं च सौम्यं च कोष्णमं ॐ जातवेदसे सोन सूक्तं
जपेनं खेद जिनोन जजुर्वेदं विनायं पुरुषं सूक्तं सो वासोनु रुद्रसंहितं शिशवे पंचनिधनं गायत्रीं ज्येष्ठमासत्त्व । वामदेव्यं बृहत्सामपैनानंदसनर्थं
वनस्य । गवीव्रतं विकीर्णं चनन्नो। भूरश्व पशास्तथा। गाजन्ति सामगानाजनृ पश्चिमद्वानुमासितः। आथर्वणाः स्वोल्लनतः शांति कल्पेऽष्टि कीतथा ।
जपेनेन मनसादेवमासितावनुतात्तथा सूक्तं साम्नास्वरूपं प्रजागेय कुर्नविष्यति । पूर्वंधुनमितो नात्राएवं कृत्वाधिवासनं । गजाश्वनथ्यावल्मी
कसंगमात्रहृदगोकुलम् । मृगमादाय कुंजेषु प्रक्षिपेच्चलनस्तथा । नोवनं चैवसिद्धार्थान गंधागुग्गुलमेव वा। स्नापनं तस्यकर्तव्यं पंचतत्त्वगसमन्वितेः।
पूर्वकन्तुमहामंत्रैनैवं कृत्वाधिवासनः पंचगंगा॥ अश्वत्थो दुम्बरो न्यग्रोधश्वेतसपल्लवाः। एवं ज्ञापामति धौय विधि पुक्तेन कुम्भता॥ त
तः प्रजाते विमलेसंजाते धरातिगवी ब्राह्मणोत्स्पृश्य प्रदानवाम ष्टं पक्ष्यध्यवापुनः। पंचाशद्वाथ पद्विंशत्यैव विंशति वापुनः। ततस्तं च वक्तैः प्रो
क्ते सुरलग्ने सुशोभने । विदशाद्वैः सगोचं वैर्धाघस्वरि विघेश्च मुक्तैः कनकालीकृतीकृत्वा तत्रगामवतनयेत । सामगाजवसादेपा ब्राह्मणा॥
प्रविशाग्यते । पात्रीमादाय सौवर्णीं पंचरत्नसमन्वितं । ततो निक्षिप्य समकर्णमत्स्यादींस्तास्स सर्वशः । रतीं चतुर्भिर्विप्रैश्चवेदपारगैः।
महानदीजलोपेतां दध्यग्रतविन्नूपितां । उत्तानांमिमुखीं पुत्रां जलमध्ये तु कारयेत्। आथर्वणेन साम्नाय पुनर्मसेत्यूवेतिच । आपो

ने०

हिरण्येति मंत्रेण ॥ अग्निं प्रज्वाल्य सर्वमंडपं ॥ पूजयित्वा सदस्यांश्च बलिं दद्यात् समंततः ॥ पुनर्द्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ॥ चतुर्थीकर्म्म कृ
ल्वैव देयात्तत्रापि शक्तितः ॥ दक्षिणां नाजशार्दूल वरुणाय समर्पयेत् ततः कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥ कृत्वा वारुणं विसर्जनादिकर्म्म
तिशेषः ॥ अन्नं किंचित् पशुसमं दत्वा मंडपं विसृजेत् पुनः ॥ समंकृत्वेन यज्ञपरस्मै के हेमपात्रीं च शाल्यां स्थापकाय निवेदयेत् ॥ ततः सह सविप्राणां
मथवाष्टशतं तथा ॥ तोजजेद्भूपयथाशक्त्यापि वा शद्वाथ विंशति ॥ एवमेष पुराणोक्तस्तडागे विधिरुच्यते ॥ कूपे वापीषु सर्वेषु तथा पुष्करिणी
षु च ॥ एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ॥ मंत्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥ अयं न्यशाक्रमार्द्धेन विनिर्दिष्टः स्वल्पेषु वा स्व
ल्पेष्वेकाग्निवत्कार्यं वित्तशाठ्याद्दृते नरैः ॥ प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतं ॥ शरत्काले स्थितं यत्स्यात्तदुक्तफलदायकं ॥ वाजपेया
तिरात्राभ्यां हेमंते शिशिरे स्थितं ॥ हेमंते वाजपेयफलं शिशिरे त्रिरात्रफलं ॥ अश्वमेधफलं प्राहुर्वसंतसमये स्थितं ॥ ग्रीष्मेपि यत्स्थितं तो
यं राजसूयाद्विशिष्यते ॥ एतान्महाराज विशेषधर्म्मान्करोति योर्थान् विशुद्धबुद्धिः ॥ स याति रुद्रालयमाशु पूतः कल्पाननेकान्दिवि
मोदते च ॥ अनेकलोकान् समहस्तपादान् भुक्त्वा परार्द्धद्वयमंगनाभिः ॥ सहैव विष्णोः परमं पदं च प्राप्नोति तद्योगबलेन भूपः ॥ ॥ इतस्कनि
र्घे कृवगसपनिशिष्टं ॥ ॥ अथातो वरुणविधिः ॥ वापीकूपतडागजवरुणमाख्यास्यामः ॥ पुण्यतिथिकरणे मुहूर्ते नक्षत्रे वा प्राचीदिशमास्था
य प्राक्प्रवण उदक्प्रवणं वोदकसमीपे अग्निमुपसमाधाय वारुणं वरुणं सपवित्वाज्यं जपत्यागान्ते कृत्वाज्याहुतीर्जुहुयात् समुद्र
ज्येष्ठात्रत्सवीं ततो हविष्याणि जुहुयात् नलापानामिव लक्षणावेदमानहुतिपंच त्वन्नो वरुणस्य विद्वान् इति द्वे इमं मे वरुण ॥ सुधीतिव
तदापृष्ठकृतस्वनवमेनचवैप्रा ॥ ॥ प्राणावान्नपत्तस्मादापानो नवतिर्जुहोति माज्जेनान्ते धेनुं तान् देवतीर्यमानामनुमंत्रजेदिदं
शालिलं पवित्रं कुरुध्वं शुद्धः पूतोमृतनास्मिन्नु नित्यं स्नानपानीसर्वतीर्थानि पक्षैलोकालोकान्तरतेतीजितेति ॥ पुष्करीं ध्वजं लग्नो न्वान
मयजनी यज्ञापोस्मान्मातरः शुद्धयंत्वित्य जापनाजितानां दिश्य पश्चात्वा पापयेन ॥ यूपवसाङ्गवती हिरण्याडति हिकृतं वे द्विजापतीव

सं॰ ॥ २६४

२६४

264

सुपत्नीवसूनामितिसवैलकौकीचनशृंगीरणप्रजौनोप्रणुनीकोशपोपदोहोविप्रापदद्यादितनीवाशक्त्यादक्षिणांततउत्सर्गंकुर्यो
देवपितृमनुष्याःप्रीयन्तामितिपरवोत्सृजतइतित्वाहस्तोनकोप्राणान्तोजपित्वाखहस्तपर्नवाचयेत्॥ ॥अथजलाशयोत्सर्गप्रयो
गः॥ ॥तत्रउत्तरायणेयजमानस्यचन्द्रशुद्धौमाघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढनामन्यतममासिशुक्लपक्षेद्वितीयातृतीया
पंचमीसप्तमीदशमीत्रयोदशीपौर्णमासीनामन्यतमेतिथौश्रपनधनविष्टजकन्यामिथुनमीनधनुर्संक्रान्तिनामन्यतमसंक्रान्तौ
वाबुधबृहस्पतिशुक्राणामन्यतमवारेनेनविसोमजोनयेक्रोहिणीमृगशिरःपुष्योत्तरात्रयहस्तचित्रानुराधाज्येष्ठाश्रवणधनिष्ठाश
ततिष्यानवतीपूर्वषाढमूलपूर्वाषाढाभाद्रपदरेवतीस्वातीनामन्यतमेनक्षत्रेक्रूरग्रहवर्जितेप्रीत्यायुष्मान्सौभाग्यशोभनसुकर्मा
धृतिवृद्धिध्रुववसिद्धिवरीयः॥शिवसिद्धिसाध्यशुभशुक्लब्रह्मऐन्द्रनामन्यतमयोगेबुधबृहस्पतिशुक्रनिरीक्षितेलग्नेसिंहयजुर्वेदसिकव्यति
निर्मलवनेमहताननुकूलेवालवृद्धानन्दमितशुभेअसिंहसिंहकन्यस्थगुरौमलमाससुप्तत्रयणाद्युतादिदोषरहितेदैवज्ञविप्रकथि
तेकालेतडागाद्युत्सर्गोमानन्देनअधिवासनंपूर्वदिनेनिनामिर्ष्यसंकल्पजीतअधिवासनदिनेसुस्नातःसुप्रक्षालितपाणिपादस्त्वाचान्तः
सुक्लाम्बरधरःशुक्लमाल्यानुलेपनः॥कृतनित्यक्रियोयजमानःसुवासिनजतकुशपत्रान्वितदक्षिणाकरोवामहस्तस्थतवकुशोजलाशय
अधेत्यादिस्वःकर्त्तव्यतडागाद्युत्सर्गोपयुक्तविघ्नपतिसमाष्टिकामोविनायकसूर्यादीनृग्महेस्वपूजयिष्यइतिसंकल्प्यपूजयेत्॥तद्यथा॥
॥ ॥ॐमहर्तुवक्रःस्वभविनायकहागच्छइहतिष्ठेतिपुष्पाञ्जलतजलेःप्रतिमायांस्थंडिलावावाहस्थापयित्वाॐविनायकायनमइतिमं
त्रेःपाद्यादिभिरुपचारैःपूजयेत्।एवंसूर्यादीनग्रहान्॥प्रणवव्याहृतिभिनावाहस्थापयित्वाॐसूर्यायनमइत्यादिभिस्वस्वनाममं
त्रेःपाद्यादिभिरुपचारैःपूजयेत्॥ततोनानावाद्यमंगलवेदघोषप्रवर्त्तमानेप्राङ्मुखोयजमानःश्रान्यतयेवोपविश्यकुशजवजल

नो॰

265

मोदायज्ञेऽद्यामुकमासामुकतिथौ पापक्षयपूर्वकउत्तमलोकगमनानेककल्पावच्छिन्नस्वर्गलोकस्थितिपर्यन्तद्रव्यावच्छिन्नमहत्त्वपः प्र
स्थितिलोकान्कामनासहितस्तोत्रपूर्णागमसहितपरमविष्णुपदप्राप्तिकामः अमुकजलाशयोत्सर्गे यजमानो जप्यइति संकल्प्य मातृ
पूजापूर्वकाभ्युदयिकं साङ्कं कुर्यात्॥ ॥तत्र मातृपूजा॥ ॥पूजोपकरणान्युपकल्प्य शुचिराचान्तः प्राङ्मुखउपविष्टः कुशयवजल
न्यादायाद्यामुकमासामुकपक्षामुकतिथौ कर्त्तव्यामुकजलाशयोत्सर्गे निमित्तकं गणपतिसहितगौर्यादिमातृपूजनमहं करि
ष्य इति संकल्प्य प्रतिमासु भित्तौ पटे वालिखितासु अक्षतपुञ्जेषु वा ॐ भूर्भुवः स्वः गौरि इहागच्छ इह तिष्ठ इति विशेष्य ततः स्वशाखोक्तमंत्रे
णावप्रतिष्ठाप्य पाद्यमाचमनीयमर्घ्यं पुनराचमनीयं वस्त्रं पुनराचमनीयं गन्धं पुष्पं चानेकवारं धूपदीपादीन् समर्प्य कुर्यात्॥ मातृणां मध्ये
ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा इति पठित्वा तिसः पंच सप्त वा
घृतेन धाराः कुर्यात्॥ ताश्च सप्त सञ्छुलीस्निग्धसिनि धाराः प्रतिष्ठेत्॥ ॐ ह्रां तुगाणां देवतानां त्वमिति पठन् तदा ॐ भूर्भुवः स्वः गौरी पद्मा शची मेधा सा
वित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा हं मातरो लोकमातरः धृतिस्तुष्टिरात्मकं देवतां गणपतिसाहिता इहागच्छत इह तिष्ठत आवाह्य स्थापयित्वा
स्वशाखोक्तमंत्रेणावप्रतिष्ठाप्य पाद्यार्घ्यादिभिरुपचारैर्गौर्यादिभ्यः सगणाधिपाभ्यो मातृभ्यो नमः इति मंत्रेण पूजयेत्॥ एवं मातृपूजां कृत्वा
भ्युदयिकं समाचरेत्॥ तत्र सपिण्डकं पिण्डकं वा॥ वाइत्युक्तोपविश्य पादौ प्रक्षाल्य स्वयमुदङ्मुखो विप्रो मुखविप्रप्रोक्तं दधि॥ जानुनी
स्पृशन् नान्दीमुखीनां मातृणां नान्दीमुखीनां पितृणां नान्दीमुखीनां मातामहीनां॥ अद्य कर्त्तव्याप्युत्थमुकजलोत्सर्गकर्मनिमित्तकाभ्युद
यिकसांध्ये पुवैश्वदेवितवन्तो मर्मानिमित्तनावित्युपवीती दधि॥ जानुनिपातेन निमंत्रितोऽस्मि इत्युक्ते ब्राह्मणाद्यमनन्तरं चेव प्राङ्मुख
मुपवेश्य स्वयमुदङ्मुखउपवीती दधि॥ जानुपातयित्वा ब्राह्मणादधि॥ जानुनी स्पृशन्नमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामही
प्रपितामहीनां अमुकामुकदेवीनां श्राद्धकर्त्तव्ये वृद्धिश्राद्धे त्वं वन्तो मर्मानिमंत्रिता वृत्तिनिमंत्र्य निमंत्रितोऽस्मि इति प्रतिवचने कृते अ
क्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा इति निजमात्रसर्वाण्यविप्राननश्चावयेत्॥ ततः सत्यवसुना

२६५

मानोविश्वेदेवा एष वोर्घ इदमाचमनीयं अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो अमुकामुकदेव्यो मातृपितामहीप्रपितामह्य एष वोर्घ इदमाच
मनीयं अमुकगोत्रा नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकनामान एष वोर्घ इदमाचमनीयं अमुकगोत्रा नान्दीमुखा मा
तामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकदेवा एष वोर्घ इदमाचमनीयं इत्यर्घोचमनीये क्रमेण ॥ दत्वा ततः एवं कृते ब्राह्मणा नि
मंत्रणादिकर्त्ता ब्राह्मणा ॥ नाचमय्य स्वपीठं आवाहनाय ब्राह्मणाननुमतो गृह्य देशं प्रविश्य पाद्यमिति वैश्वदेविकपूर्वकं प्राङ्मुखब्राह्मणान्
सकुशेष्वासनेषूपवेशयेत्पात्रासने दीपं दद्यात् ॥ गोमयकृतलिकायां हिरण्यसुवर्णादीनामन्यतमेन मण्डलं च कुर्यात् ॥ अथ ब्राह्मणा
नांदनि ॥ उदङ्मुखः उपविश्योपवीती निपातितदक्षिणजानुः तत्र गवन्तीवासुदेवं संस्मृत्य सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा अर्घेत्यादि
अमुकगोत्राणां मातृणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनां अमुकामुकदेवीनां अमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां पितृपितामह
प्रपितामहानां अमुकामुकदेवानां अमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां अमुकामुकदेवानां अमुकग
लाशपासनेक मानि मित्त कमाल्पुदयिकं साङ्कं विश्वेदेवपूर्वकं पिण्डसहितं पुण्यमदनुज्ञ पाहि एकविंप्यतश्शति पंक्तिमूर्ध्वन्यसघोन्वाप्टघेन्
कुर्युस्त्वनुज्ञातः सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं त्रिर्जपित्वा देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्य
मेव नमो नम इति त्रिर्जपित्वा सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामिदमासनमिति सकुशजलमासनं दत्वा ब्राह्मणा हस्ते जलं दत्वा
सनं प्रोक्ष्य निधाय ततः प्रागग्रानकुशानं दधात् ततः सत्यवसुसंज्ञकान् विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा ॐ आवाहयेति द्विजानानु
ज्ञातो जवलो द्विजांगुष्ठेन गृहीत्वा विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं हवं एवं मेषे ॥ त्वतिर्जपत्र उपपवि ष्टापुत्र मिनिजिका उत्तवाग्
ही लाविश्वेदेवास आगता जपत्रा आसधा स्मिन् बर्हिषि मादयध्वं इति जपेत् ॥ ततः सपवित्रपात्रे स्रुवमो दिपात्रे सन्नो देवीरभि
ष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न इति मंत्रेण ॥ यवोसि जवजानिस्मद्द्वेषो जवधानारातीरिति जवान् इति स्वागंधपुष्पं

नां०

266

श्रीः॥
२६६

स्वं तूष्णीं दत्वा देवपात्रं सम्पन्नमित्युक्त्वा प्रथमब्राह्मणहस्ते द्वितीयब्राह्मणहस्ते कृत्वार्घपवित्रं ब्राह्मणानां तत्र निधाय जलादि स्थाप्य आपः प्रज
सार्धं कृत्वा वर्जान्नं निवाउतपार्थिवी पर्जा हिनाप्यवमार्जि जिशिर्वे स्थान आपशिवास ॐ स्योनासु हवास्तु वन्तु सत्यवसुनामानो विश्वेदेवा एष
वोर्घो नम इत्यर्घं दत्वा उदकदानपूर्वकं गन्धानुलेपनपुष्पधूपदीपवस्त्रालंकारान् एकैकस्योपस्थाप्य जलं वकुश्यजलान्नादादं सत्यवसु
संज्ञकेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो विश्वेदेवेभ्य इदं गन्धानुलेपनमिमानि पुष्पाणि अयं दीपो अयं धूप इदं वास इदं भूषणं वो नम इति ब्राह्मणहस्ते कुशजले
दद्यात् ॥ ततो अमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकदेवानामिदमासनमिति पूर्ववदृजुकुशासनं दद्या
त् ॥ ततो अमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकदेवानामिदमासनमिति पूर्ववदृजुकुशासनं दद्यात् ॥ तत
अमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां अमुकामुकदेवानामिदमासनमिति पूर्ववदृजुकुशासनं दद्यात् ॥ ॥
अथ कुशजवहस्तो अमुकगोत्राणां नान्दीमुखा मातृपितामहीप्रपितामही अमुकामुकदेवीनावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेगु
ष्य गृहीत्वा अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामह्यो अमुकामुकदेव्य इदमागच्छतेत्यावाह्य प्रपदे जो ॥ गावतीं जवान्वि किनेत् ॥
तथामुकगोत्रान् नान्दीमुखान् मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानमुकामुकदेवानावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो
गृहीत्वा ॥ द्विजहस्ताङ्गुष्ठ अमुकगोत्रान् नान्दीमुखान् मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानमुकामुकानागच्छतेत्यावाह्य पूर्ववद्यवान्वि
किरेत् ॥ अत्र उशन्तस्त्वा आपं तु न इति मन्त्रयोः पित्र्यत्वादप्रयोगः ॥ पित्र्यमन्त्रवर्जमिति कात्यायनवचनात् ॥ ततोर्घपात्रेषु पवित्रा
णि दत्वा शन्नो देवीरिति जलं यवोसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄन् लोकान्प्रीणाहि नः
स्वाहेति यवान् तेषु गन्धपुष्पं च तूष्णीं दत्वा मात्रादित्रयं सर्वं पित्राद्यर्थं प्रथमब्राह्मणहस्ते द्वितीयब्राह्मणहस्ते कृत्वा
र्घपवित्रे तत्र निधाय जलादि स्थाप्य आप इति जलादि सन्तिवन्त्वं तेन मन्त्रानुद्यायामुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामह्यो अमुका
मुकदेव्य इदं वो अर्घो नम इत्यर्घं दद्यात् ॥ एवमेव पित्रादित्रये मातामहादित्रये जसंवं घिब्राह्मणहस्ते कृत्वार्घपवित्रं निधाय जला

२६६

दिव्याश्च पयिन्त्वादिति वन्दित्वा इति मंत्रानुज्ञातो ऽमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामह्यो ऽमुकामुकदेव्यः एष वो ऽर्घो नमः इत्यर्घं दद्यात्॥
एवमेव पित्रादिभ्यः तथैव मातामहादिभ्यः सर्वं वैश्वदेववत्॥ मूलेन कृत्वा दर्भपवित्रं निधाय शन्नो देवी इति मंत्रान्ते ऽमुकगोत्रा नान्दीमुखा मातामहप्रमा
तामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकदेवाः एष वो ऽर्घो नमः इत्यर्घं दद्यात्॥ ततश्चार्घ्यपात्रे संस्रवान् समवनीय नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्थानमसी
ति तत्पात्रं प्रथमविप्रदक्षिणपार्श्वे न्युब्जीकृत्य तदुपरि निधाय गन्धान् कुशान् दद्यात् ततो जलदानपूर्वकं समनुलेपनं पुष्पाणि धूपं दीपं वस्त्रमलं
कारमेकैकस्योपस्थापयेत् नवकुशजलान्यादाय अमुकगोत्रेभ्यः नान्दीमुखेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो ऽनुलेपनादि दद्यात्॥ अथ घृतप्लुतम
न्नं पात्रे उद्धृत्य अग्नौ करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः शालाग्नौ प्राङ्मुखो ऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। इदमग्नये कव्यवाहनाय सो
माय पितृमते स्वाहा। इदं सोमाय पितृमते इति द्वे आहुती हुत्वा ऽन्यपात्रे मुख्यत्वात् [illegible] हुत्वा शेषं किंचिद्विप्राणां हस्तेषु [illegible]
न्नो करणाच्छेषं पात्रे निक्षिप्य [illegible] कृत्वा ततो विप्रान् भोजयेत्॥ ततस्तेषां पात्रेषु निक्षिपेत्॥ ततो ऽन्ना
भिमर्शनं च पूर्ववत् घृतं मधुपात्रे ऽनुपरि विष्णुपात्रमुत्तानपाणिभ्यामालभ्य पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जु
होमि स्वाहा इति जपित्वा इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे स्वाहा इति मंत्रं ॥ विप्राङ्गुष्ठमन्ने अवगाह्य इदमन्नमिमा आ
प इदमाज्यमिदं हविरिति वोच्चार्य तथैव द्वितीयमपि पात्रं संस्कृत्य यवकुशजलान्यादाय सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एतद्वो ऽन्नं भूर्भुवः स्व
र्न सहितं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चान्नं त्वाम्रं यत्किंचित्परिक्षिप्तमन्नं तत्रृप्तेन जननाद्यन्तं दैवपात्रवन्मात्रादिभ्यः भावन्तो मातृ
मवनाद्य अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामह्यो ऽमुकीअमुकीदेव्यः एतद्वो ऽन्नं [illegible] परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं मातामहमन्नतृप
युष्माकं स्वधा नमः॥ एवं पितादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च संकल्पं कृत्वा [illegible] अमुनान्नेन सिद्धिरस्तु इति प्रतिपात्रं दक्षिणा वलीजवान्वित
नेष ॥ ततस्तान् नान्दीमुखमात्रादितृप्तये तत्र नाम्नाजेत॥ [illegible] इति [illegible] त्रीजवान्विकिनेत्र त्रीमधुमधु इति च पठित्वा देवपूर्वकं वाल

श्रा०

267

श्री:॥

२६७

॥नाम पोशाने दद्यात् यथा मधुधर्मा नो इत्युक्त्वा तोजनेषु केचित् मधुमतीं पठन्ति ॥ तन्मधु मैव र्जितं इति छंदोगपरिशिष्टे निषेधात् ॥ अत्र
भुक्तवित्सु दक्षिणासीनः सव्यं गायत्रीं सव्याहृतिकां गायत्रीं सकृत् त्रिर्वा जपित्वा पित्र्यमंत्रं वर्जयित्वा जपाकमानपुण्यसूक्तं च त्रिपवित्र
मंत्रास्त्र आलप्यानाम मे मेन जपेत्वा वन्ध्वानज्ञात्वा विकनार्थं सर्वेव वर्णि कैमादाय प्राग्गनैं कुशान् भूमौ ॥ अग्निदग्धाश्च जेजी वा जेषु दग्धा
कुलेमम मास्तृप्ता सादनेन तप्येतुत प्राप्नीत् पनीगतिमिति मंत्रेण ॥ प्रोक्षण पूर्वकैः सजवं विकिरेत् ॥ ततश्चाचम्य हरिं स्मृत्वा आलत्य सकृत्सकृद्दत्त्वा
दत्त्वा सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं सकृत् त्रिर्वा मधुमंत्र निषेधात् ॥ मधु नाम मात्रस्मरणात् कापि मध्विति वर्जयित्वा सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसं
पन्नमिति पिष्टवा सुसम्पन्नमित्यनुज्ञातः पिंडार्थं सर्वविधमन्नमेकतो घृतं दधि च दत्त्वा जते मंमिस्य पिंडस्थाने पूर्वाग्रान् दर्भान्नास्तीर्य
प्राङ्मुखो निपात्य तदन्ति ॥ जानुतु पवीती जलपात्रं सपवमादाय अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुकि देवि अत्र वनेनिक्ष्व ते ये चात्र त्वामनु देवता स्य
इत्यादि एवमेव पितामहि प्रपितामहि अत्र वनेनिक्ष्वेति तत्तद्रेखा मूलमध्याग्रदेशेषु वदने जलानि दत्त्वा तदुत्तरे अमुकगोत्र नान्दीमुख पित
रमुक देव अत्रावनेनिक्ष्व एवमेव पितामह प्रपितामहेत्यवनेजलानि दत्त्वा गोत्र मातामहामुक देव अत्र वने निक्ष्व एवं प्रमातामह वृद्धप्रमाता
महावनेनिक्ष्वेत्यवनेज्य देवतात्य इत्यादि पूर्वोक्त मंत्रं वर्जयित्वा पश्चात् पिंडमादाय अमुकगोत्रे नान्दीमुखी मातरमुकदेवि एष ते पिंडो
नम इति प्रथमावनेजनस्थाने पिंडं दत्त्वा एवं पितामहि प्रपितामहि मोच पितः पितामह मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामह इति वि
शेष वत्वा प्रयोगेस्थाने पिंडान् दद्यात् ॥ आचान्तेषु वा द्विजेषु पिंडदानं कुर्यात् ॥ ततो दत्तमूलेषु पाणिनिर्माज्य वाचमनं हनी स्मृत्वा च दन्तिमा
पवित्यादय मुखः श्वा ॥ पम्य तेनैव पनावृत्या अवनेजनपात्रजलेन पूर्ववत् ॥ मात्रादिपिंडान वनेनिज्य नीवीं विस्रंस्य नमो वः पितरो न सा
य नमो वः पितरो शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः
पितरो नमो वः इति षट्कृत्वांजलिनिर्नमस्कृत्य गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्मा इति गृहीत वन्नेत्र द्वः पितरो वास इति प्रतिपि
ंडं सूत्राणि दत्त्वा अनुलेपनपुष्पधूपदीपप्रज्वालनाम लकपवान्नि वदयेत् ॥ ततो द्विजानाचम्यतेः सहसमाप्त वाग्यमः पिंडप्रदेशाग्नन्नूमि

२६७

मुदपात्रजलेन सुप्रोक्षितमस्त्विति पुण्यं शिवा आपः सन्त्विति जलं सौमनस्यमस्त्विति पुष्पाणि तेवा निष्टं चास्त्विति जवान् । पुण्यं ब्राह्मणोऽस्त्विति दद्यात् ।
स्वस्तिं भवन्तो ब्रुवन्तमिति देव ब्राह्मणौ स्वस्तिवाचनित्वामात्रादिब्राह्मणान् जलस्य पात्रं समं ब्राह्मणकनाघः स्थितं द्वितीयकं कृत्वा तत्र नान्दीमुखा मातरः
प्रीयन्तामित्यक्षतयावजलं स्वार्थे दत्वा जीनजवोदकमजल्योदकस्थाने दद्यात् । एवं पितृब्राह्मणान् जलस्य पात्रे नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपिताम
हाः मातामहादि ब्राह्मणान् द्वितीये नान्दीमुखा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाः प्रीयन्तामित्यक्षतयाजवं दद्यात् । ततः प्राञ्जलिर्गोत्रं नो वर्द्ध
तामित्युक्त्वा वर्द्धतामिति प्रत्युक्ते । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति वरान् याचेत । अथैताश्रा
शिषः प्रतिगृह्य सपवित्रान् कुशान् पिण्डं निधाय ब्राह्मणान्नान्दीमुखीर्मातृपितामहीप्रपितामहीर्नान्दीमुखान् पितृपितामहान् नान्दीमुखान् मा
तामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान् वाचयित्वा इति पृष्ट्वा । वाच्यतामिति विप्रैरनुज्ञातो नान्दीमुख्यो मातरः पितामह्यः प्रपितामह्यो नान्दीमुखा
पितरः पितामहाः प्रपितामहा नान्दीमुखा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाः प्रीयन्तामित्यन्यस्ये प्रीयन्तामिति ब्राह्मणैरुच्यमाने स्वीन्
दत्तेयवोनिषिंचेत् । अन्नावमर्शनेन मुक्ते ततश्चावमज्य उदपात्रे मधुयवान्वितमुपनिनीय ताम्बूलादि अमुष्यामुष्य पात्रे कुर्यात् ततः सव्यं पात्रमुत्ता
नं कृत्वा अमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां नान्दीमुखानां मातामहप्रमाता
महवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकदेवानामास्युदयिकसाङ्गसर्वविधिवैश्वदेविकसाद्धप्रतिष्ठार्थं फलमूलयवाः वनस्पतिविष्णुदेवत्याः ममुकगो
त्रस्याऽमुकशर्मणो मे त्वां ब्राह्मणाय त्वाऽमुकशाखाध्यायिने त्वां दक्षिणात्वेन त्वामहं सम्प्रददे इति द्राक्षाफलानि चामलकानि वा फलं वा आर्द्रकं मूलकं वा
मूलेयवांश्च दद्यात् । तद्यथा । अमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनां कृतैतत्साद्धप्रतिष्ठार्थं फलमू
लयवादक्षिणात्वेन मयाऽमुकगोत्रस्यामुकामुकशर्मणस्त्याममुकामुकवेदाध्यायिने त्वां ब्राह्मणाय त्वां सम्प्रददे । एवं पित्रादिब्राह्मणानां जलं
तामहादिब्राह्मणानां जलपात्रे दक्षिणां दद्यात् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्युदकपूर्वं देवद्विजाय निधाय एवं न स्वस्ति जितान्त्यां प्रत्युक्ते पुष्पाणि ।
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वाऽत्रिपावाचोऽस्ति प्रायः पत्राणि पत्यदेवतास्य इति पूर्ववत् पितामहः स्थित्वा उदपात्रं गृहीत्वा साक्षीपत्रं ब्राह्मणमध्ये

नां॰

श्रा॰॥

२६८

॥ पुंक्तिप्रथमब्राह्मणस्यांगुष्ठं गृहीत्वान्नाण्यनुव्रज्य वाजेवाजेवतवाजिनोनोधनेषुविप्रा अमृता ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता
यात पथिभिर्देवयानैरिति पठित्वा ब्राह्मणान्विसृज्य तैरनुज्ञातः आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे। आ मा गन्तां पितरा मातरा
चा मा सोमो अमृतत्वेन गम्यादिति प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं गृहं प्रविशेत् पिंडादन्नं पुत्राद्यैर्न देयं विनिषिद्धदीपं हस्तेन प्रच्छाद्य हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य कुर्वि
ष्टमाजिनं कारयित्वा विपात्राण्यधोमुखानि विजनेनिदध्यात्॥ ॥इत्याभ्युदयिकश्राद्धविधिः॥ ॥अथ संक्षिप्तश्राद्धं॥ ॥सत्क्रियोद्दिष्ट
कालेऽवसरे वैश्राव्यताऽसंपद्यते वैतान्निःसृतो हन्ति तस्माद्धेहेतविस्तरमित्यादिवाक्यदर्शनात्॥ पूर्वोक्तादिषु सुमुहूर्ते कर्तव्यमंगलकर्मकालाति
क्रमाविदित्यादत्र फलमूलादिनिर्पथालाजं संक्षिप्तमपि श्राद्धं पिमापाज्यो मन्यन्ते तत्र पिण्डादिवर्जितं कर्तव्यं॥ तथा च विष्णुपुराणे॥ ॥
पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद्विचक्षणः। वृद्धिश्राद्धे कुलाचाराद्देशकालाद्यपेक्षया॥ अन्यत्र स्वाग्नौकरणादीनामपि निषेधः॥ तथा हि॥ अग्नौक
रणमर्घ्यं वावाहनं चावनेजनं। पिंडश्राद्धे प्रकुर्वीत पिंडहीने निवर्तते। तथा पिंडनिर्वापणरहिते पत्र शुद्धे विधीयते। स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकि
रस्तु लुप्यते। अन्येषु दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं जपाक्षतमिति॥ ॥तत्रायं प्रयोगः॥ ॥कृतनित्यक्रियः पूर्वोक्तप्रकारेण मातृपूजां विधाय अ
ष्टौ पात्राणि पूरयित्वा। ॐ अद्येहामुकमहोत्सवकर्मनिमित्तं सत्यवसुसंज्ञकविश्वेदेवपूर्वकममुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीनां गोत्र
मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां मेऽमित्तेनाभ्युदयिकश्राद्धमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय दक्षिणेन वेदीमंडपं कृत्वा तत्राष्टब्राह्मणानख्या
गतं पृष्ट्वा सुस्वागतमिति प्रत्युक्ते पूर्वाभिमुखानुदङ्मुखान्वा तानुपवेश्य स्वयमुपविश्य तत्तद्ब्राह्मणपादप्रक्षालनं पश्चाज्जानुनी स्पृष्ट्वा नान्दीमुखा
नां मातृपितामहीप्रपितामहीनां पितृपितामहप्रपितामहानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां स्वकर्तव्यामुककर्मणि निमित्त
काभ्युदयिकश्राद्धे वैश्वदेविके च वृत्तौ मया निमंत्रितौ निमंत्र्य पुनरन्यपादोदकं स्पृशन्नमुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीनां
ममुकामुकदेवीदानीश्वरः कर्तव्यामुककर्मणि निमित्तकाभ्युदयिकश्राद्धे त्वं वन्मोमया निमंत्रितावित्यनेनैव क्रमेण पित्रादित्रिके मातामहा
दित्रिके द्वौ द्वौ मंत्रादिक्रोधनेनित्यादिनिपमात्र स्थापयित्वा॥ सत्यवसुसत्यनामानो विश्वेदेवाः पादोदकं वो नमो नान्दीमुखमातृपितामही

२६८

प्रपितामह्यः एष्ववोर्घो नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहा एष्ववोर्घो नमो नान्दीमुखा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा एष्ववोर्घो नम
इति पादार्घं दत्वा गमनीयं वतेभ्यो निवेद्याव मप्तीश्वानमप्तान्गतः कृत्वा गृहप्रविश्य पूपाकुसाद्यपत्रे सिद्धमिति पृष्ट्यासनेषु ब्राह्मणाननुप
वेशज्य आसनेसमीपे दीपं प्रज्वाल्य पुण्यानीकान्जीस्मृत्वाद्य वींत्रोत्पके अद्येहामुकमहोत्सवकर्मनिमित्तकं वसुसत्यसंज्ञविश्वेदेवपूर्वकममुकगो
त्राणीमातृपितामहीप्रपितामहीनां पितृपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां नान्दीमुखानामेत्रि नेनायुदजिकेक
निष्पद्वतिप्रति नागामन्त्री देवतात्य इत्यादिमंत्रं जपित्वा ते नोद्मुपवास्त्र विकीर्य वसुसत्यसंज्ञविश्वेदेवा इमे आसने वो नमः। अमुकगोत्रामा
तृपितामहीप्रपितामह्यः अमुकामुकदेव्य इमे आसने वो नमस्तथैव पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो आसन
दानीं विधाय एवं गन्धपुष्पधूपदीपादिकं दत्वा पृथिवी ते पात्रमिति पात्रालम्भ वचोन्विकीजे विप्रांगुष्ठमन्नो वमाद्यहके एतदात्युदजिकसाक्षतं दधि
वसुसत्यसंज्ञविश्वेदेवा इदमन्नं सोपकरणं वो नमः। एवं पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्योपि तनोऽन्नत्सुप्रावादि
यथाशक्ति पितृमंत्रवद्रूपजपेत्। ततस्तृप्तान्ज्ञात्वा पूर्ववद्विकिरं दत्वा तेष्वीसकृदपो दत्वा पूर्ववज्जापत्रीं मधुमतीं मध्विति च जपेत्। ततः स
म्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमिति प्रत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्य आचान्तेषु सुप्रोक्षितमस्त्विति भूमिमसुज ब्राह्मणहस्ते पूर्ववज्जलपुष्पाक्षता
दत्वा मात्रादिब्राह्मणाद्भ्यः स्वपरीक्ष्य जपेच्च स्वब्राह्मणाकनाघः स्थितं पंक्तिकनिष्ठकनं कृत्वा नान्दीमुखा मुखो मातृपितामहीप्रपितामह्यः प्रीयन्तामि
त्पुष्पाक्षतपश्चान्मुदकं दद्यात्। ततस्तथैव नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहाः प्रीयन्तामिति तद्ब्राह्मणकन्यजे दत्वा। तथैव मातामहेभ्योपि
प्रीयन्तामित्यभिधाय दद्यात्। ततः प्रांजलिर्गोत्रं नो वर्द्धतामिति प्रत्युक्ते दाता नो नो अभिवर्द्धन्तामित्यादिवाचान्प्राप्य द्राक्षामलकमूलयवान्
दक्षिणां दत्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाजेवत इति मात्पूर्ववत्कं विसृज्य उदपात्रमादाय मातृकजप्यं गुंगुष्ठयत्वा वहिर्दिः
स्तत्पश्र दक्षिणां ब्राह्मणाननुव्रज्य आचम्यान्नं कुर्यात्॥ ॥ततस्त्रीन्ब्राह्मणान् शक्त्याधिकानान्वा उदङ्मुखानुपवेश्य वस्त्रादिभिः पवितोभ्यर्च्य
पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिः श्रावयेत् तिवब्राह्मणान् पुण्याहं पुण्याहं पुण्याहमिति ब्रूयुः॥ ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्राह्मणान्त्रिः श्रावयेत्।

नो॰

ॐ स्वस्तिॐ स्वस्तिॐ स्वस्तीति ब्रूयुः॥ ततः ॐ ऋद्धिं त्वं तो ब्रुवन्त्विति त्रिः ब्राह्मणान् साधयेत्॥ ॐ ऋध्यतां ऋध्यतां ऋध्यतामिति ते ब्रूयुः॥ एतत् कर्म
त्विजादियजमानपत्नीनिनीकानां तत्र वेत्॥ ॥तत्र आचार्यादिवरणं कुर्यात्॥ तद्यथा॥ मंडपात् पश्चिमदेशे गोमयोपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मुखो यजमा
न उपविश्य वरणार्थं संस्कृतिमुपकल्प्य ऋत्विग्भ्यः प्रत्येकं हेमकुंडलद्वयसूत्रके पूर्णद्रव्यकं द्रव्यकं वा तत्र मांगुलीयकवस्त्रयुग्ममलंकृत्य॥ मुकु
त्विग्वर्द्धनीं द्विगुणां गुणवेष्टितं उदङ्मुखोपविष्टं गुरुं वदेत् तत्समाजे देशात्र सूतं कुलशीलयुतं पुनात्मानं त्तिनतमति दनीं अत्र सन्निगत्तीन सनस्त्वतीकैसि
तां वनयथैर्मंत्रवर्नं जितेंद्रियं तं आगाधुत्तमगोपज्ञेना हे त्रेणेतत्र मत्वं गुरुं वृत्तेवेति प्रार्थ्य त्वयानीति नोक्ते अमुकगोत्रममुकवेदामुकशा
खाध्यायिनममुकशर्म्माणं ब्राह्मणामेभिर्द्रव्यैः पुण्याहजततांबूलवासोभिर्गुरुत्वेन त्वामहं वृणे॥ इति वृणुयात्॥ एवमृग्वेदिनो द्वौ यजुर्वे
दिनो द्वौ सामवेदिनो द्वावथर्वणिकौ गुरुत्वेन तिष्ठानहोतृत्वेन त्वामहं वृणोऽइति प्रत्येकं वृणुयात्॥ ॥वृतोऽस्मीति प्रत्येकं प्रत्युक्ते एवमेव द्वा
गर्भादायर्षजापकान् जापकत्वेन त्वामहं वृणोऽइति॥ तथाष्ट द्वारपालकत्वेन त्वामहं वृणोमीति प्रत्येकं वृणुयात् एवं पंचविंशतिऋत्विजो त्तव
न्ति॥ एतद्दशाष्टौ स्वतुनो होमकाः स्वतुनो होम जापकौ चतुरो द्वारपालकान् गुरुत्र जोदशान्त्विजः पूर्वोक्तक्रमे॥ वृणुयात्॥ तत्राप्यशा
क्ये एकमेवैकाग्नि विधानेन गुरुकर्मेच कर्तुमाचार्यं वृणुयात्॥ शाखान्तराध्यायीनं मंत्रहोमस्य सर्वेषां जापकद्वारपालानां तत्कर्म्म॥ चनिवृ
त्तिर्नैव वा॥ अथ वरणक्रमेणैव मधुपर्कादीनग्रहोक्तविधिना मधुपर्केणार्चयेत्॥ ॥तत्र प्रथममृग्वेदिनां मधुपर्कविधिः॥ ॥
तद्यथा॥ पंचविंशति कुशाकृत विष्टरं पादार्घमुदकम म घमाचमनीयमप्युदकं मधुपर्कं कांस्यपात्रे दधिमधुनी अलाभे दधि घृते वानि
दिते आधानपात्रान्तरम हस्ताकांस्यपात्रे॥ विहिते गौं वक्तुतिः पुरुषैः पतिकल्पतत्त्वत्र ऋत्विजे आङ्मुखोपविष्टाय यजमानः प्रत्यङ्मुखो वि
ष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति विष्टरं निवेदयेत्॥ अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदास
तीत्यनेन मंत्रेण॥ विष्टरेउदगग्रे पृष्ठे उपविशेत्॥ पादाभ्यामाक्रमेद्वान्ततः पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति तत्पाद्यं वेदयेत्॥ तदा
त्मीयोपादावर्घ्यैः कृत्वा पाद्योदकेन प्रक्षालयेत्॥ प्रक्षालितपादः स ननु ब्राह्मणेन यजमानेन सव्यमितरत्॥ ततः प्रक्षालितपादाज

सं॰ग॥
२९९

२९९

घेमर्घमर्घौ प्रतिगृह्यतामित्याचमनीयं वेदयेत् सवामृतोपस्तरणमसीति सकृदाचमति । ततस्तु घृष्यथे तूष्णीं द्विराचम्य प्राश्य द्विनपा
चामेत् । ततश्चाचान्ताय मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामिति मधुपर्कं वेदयेत् । अथ मधुपर्कमानीयमानं मित्रस्य त्वा चक्षु
षा प्रतीक्ष इति यजमानहस्ते गतं मधुपर्कमीक्षेत देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति मंत्रेण मधुपर्कमञ्ज
लिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनानामिकयापनीय मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु नक्त
मुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ इति त्र्यृचेनावलो
ड्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां प्रदक्षि ॥ मालोड्य वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्त्विति निर्दिश्य पात्रस्य प्राच्यां बहिर्निर्मृज्यात् । रुद्रास्त्वा त्रैष्टु
भेन छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणे ॥ ततः आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्त्विति । पश्चाद्विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्विति तु
त्तरतः मध्यान्नं गृहीत्वा भूतेभ्यस्त्वेति त्रिरूर्ध्वमुत्क्षिपेत् । तत एकदेशं गृहीत्वा भूमौ पात्रे निधाय विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नी
यात् । ततः शुद्ध्यर्थमाचम्य विराजो दोहमशीयेति द्वितीयं प्राश्याचम्य पद्यायै विराजो दोहमशीयेति तृतीयं प्राश्याचम्य तूष्णीं चतुर्थं प्राश्नीयात् । इति
भूपालः ॥ तत्र तेन सर्वं तं पिबेत् कुर्यात् । शेषमुदगाशीना ब्राह्मणाय दद्यात् अधिकारी अप्सु प्रक्षिपेत् । सर्वं वा प्राश्नीयात् । अथ शुद्ध्यर्थ
माचम्य ततश्चाचमनीयेनाचामेदमृतापिधानमसीति प्रथमं सत्यं यशः श्रीः श्रयतामिति द्वितीयमाचामेत् ॥ ततश्चाचान्तोद
काय गौर्गौर्गौरिति वेदयेत् । स च माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्र णु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामना
गामदितिं वधिष्टेति जपित्वा पिबतूदकं तृणान्यत्तु ओं उत्सृजतेत्युत्सृजेत् ॥ ॥ इति ऋग्वेदिनां मधुपर्कविधिः ॥ ॥
अथ याजुर्वेदिकाः ॥ ॥ अर्घ्यो यासनक्रमः ॥ साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति यजमानो ब्रूयात् अर्चयेति प्रतिवदति अ

वै॰

२७०

श्रीः॥
२७०

ऽ॥ येत्यर्च्चनीयः प्रातिवेदयेताविष्टरादीनामाहरणं॥ यजमानस्य विष्टरदानं॥ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्यन्ये
नोक्ते अर्हणीयो यजमानसकाशाद्विष्टरं पंचविंशतिकुशमयं प्रतिगृह्णाति। ततस्तं विष्टरमासने निधाय उपविशति वर्ष्मो
ऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः। इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्यनेन मंत्रेण॥ ततः पाद्यस्य सुष्णोष्णस्य दानं यजमान
स्य॥ ततः पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते यजमानसकाशात्पाद्यं प्रतिगृह्यतापदनं॥ पादं प्रक्षालयति विराजो
दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति अनेन मंत्रेण॥ ततो वामपाद… जालनमनेनैव मंत्रेण॥ पूर्ववद्दक्षि
णं… तीयं विष्टरं गृहीत्वा भूमौ निधाय तस्योपरि पादौ करोति वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन मंत्रेण॥ ततो… मानोऽर्घ्यपात्रमादाय यस्थितेऽर्घोऽर्घो
ऽर्घः प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते ऽर्हणीयो यजमानसकाशादर्घं प्रतिगृह्णात्यापस्थ पुण्य… सर्वान्कामान वाप्नवानीत्यनेन
ततोऽर्घं शिरसा नित्यं धत्ता गुदग्वानिनयन्नतिमंत्रजेत्॥ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि
मत्पयः इत्यनेन॥ ततो यजमानोऽऽचमनीयोदकपात्रहस्तो आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते माचम
नीयं ददाति अर्हणीयमामागन्यशसा संसृज वर्चसा तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनू
नामित्यनेन शुद्ध्यर्थं द्विराचमनं करोति। अथ यजमानः कांस्यपात्रस्थं कांस्यपात्रान्तरापिहितं मधुपर्कं मधुपर्को मधुपर्कः प्रति
गृह्यतामित्यन्येनोक्ते यजमानसकाशमित्यनेन। ततः प्रतिगृह्णाति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
प्रतिगृह्णामीत्यनेन सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणास्यानामिकया मधुपर्कं प्रदक्षिणं आलोडयति नमः श्यावास्यायान्नशने
यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामीत्यनेन मंत्रेण॥ सकृदनोऽनामिकांगुष्ठाभ्यां मधुपर्कैकदेशं वहिः प्रक्षिपति पुनरनामिकया
पूर्ववदालोडयति मंत्रेण॥ पुनरनामिकांगुष्ठाभ्यां वहिः प्रक्षिपति। यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन पर

२७०

मेणारूपेणान्नाद्येन पन मोम घय्योन्नादो सानीत्यनेन पुनन प्यतेनैव मंत्रेण ॥ वान द्वजमुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ मधुवाता इति त्र्यचेन वा
पत्यृच ॥ मधुवाता इति त्र्यचर्मं मधुन क्तमिति द्वितीयं ॥ पुत्राय शिष्याय पनोन्नन उत्तन उपविष्टायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥
प्राग्वाय न्नजना सिंचन न्नितत्रय प्रांजि पेन ॥ आचम्य प्राणान् ॥ सिंमश तिवा ङ्मआस्ये स्त्विति मुखे ॥ नसोर्मे प्राणोस्त्विति नासिकाच्छिद्र
द्वर्जी अक्ष्णोर्मे चक्षु रस्तु इत्याक्षिद्वयम् ॥ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणाकर्णं वाम कर्णमनेनैव मंत्रेण ॥ बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षि
णावाहुं ततउत्तरं वाहुमनेनैव ॥ ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति नासिकउ उद्धर्पंश्च निष्ठानि मेङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहत्विति सर्वाङ्गान्यालभते ॥
ततो गामानीय सं मुखी कृत्वा यजमानो गौर्गौरिहाणी जैंस प्रानेब्रूते ॥ ततोर्हणीयः त्रयाह ॥ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्या
नाममृतस्य नाभिः प्रणुवोचं चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट ॥ मम चामुक शर्मणो यजमानस्य च पाप्मा हतः ॐ
मुत्सृजत तृणान्यत्त्विति वदेत् ॥ ॥ इति माध्यन्दिनीय गृह्योक्त मधुपर्क विधिः ॥ ॥ अथ सामग मधुपर्क विधिः ॥ ॥
दानमंडपाद्युत्तरस्यां दिशि वद्धां गामनेन मंत्रेण प्रतिजपेत् ॐ वशिष्ठऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो धेनुर्देवता गोनूपस्थाने विनियोगः ॥
ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्यमे सानः पयस्वती दुह उत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ततः से प्राप्तेर्हणीयं प्रत्युत्थानादिना सम्मानि
तस्य नुष्क निर्मितमासनमुदक्शिरस्य पुनिर्दति प्रज्ज्वेवं जपेत् ॐ वसिष्ठऋषिर्विराट् जगती छन्दो ब्रह्म देवता आसने लंजीकृत्य जपे विनि
योगः ॐ इदमिहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामीति ततउपविष्टाय पंचविंशति कुशामयो विष्टरो गृहीत्वा यजमानः प्रजपति
विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतां ततोर्घः प्रतिगृह्णामीत्यभिधाय गृहीत्वैकमुत्तराग्रमासनेन्यसेत् ॐ वसिष्ठऋषिरनुष्टुप् छंदः
ॐ अध्यायो देवता विष्टर निवेशने विनियोगः ॐ पाद ॐ ष्यधीः सोम नाबीर्घ्य कि इशत विचन्नागामाध्य स्मिन्नासने विष्टराः शर्मं जपतां ततस्त
स्याप रंपाद्योन घस्ताडुप — शत ॐ वशिष्ठऋषिरनुष्टुप् छंदः ॐ अध्यायो देवता पादयोनधस्ताद्विष्टरदाने ॐ पद्यधीः सोमनाबीर्घ्युत

ने०

पृथिवीमनु । तामद्य मामभिन्याद पोनष्ठिद्राः शम्मेप छता नृत स्वाम्राद् - प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते प्रतिगृह्य - त्र्याप्येजुषापो
देवता पाद्योदकप्रक्षालने विनियोगः । स्वजलैकदेशेन अर्घं स्वयमेव पूर्वं वामपादप्रक्षालयेत् ॥ ॥ॐ वासिष्ठ ऋषिर्यजुर्दक्षिणपादो देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने जपे विनिजोगः ॐ दक्षिणं पादमवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयामि । ततस्तेनैव वामो पादो प्रक्षालयेत् ॐ वसिष्ठ ऋषि
र्यजुश्छन्दः पादो देवता सव्यचरणप्रक्षालने जपे विनिजोगः ॐ पूर्वमन्यमन्यमुत्तरं पादमवनेनिजे नाम स्वाध्यक्षस्य यशसा वर्तु ओं अनन्तर्माव
नान्ते किंचित्कांचन तज्जले निधाय दाता पूजयस्व वनाणो दक्षिणमेव प्रक्षालयेत् । ततो अर्घमर्घं प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते प्रतिगृह्णामीत्युक्ति
वा यजदधि दूर्वांजन कुसुमचंदना धूपेतमुदककर्शखादि पात्रस्थमर्घ्यो हंद्रस्थम अर्घं प्रतिगृह्णीयात् । ॐ वसिष्ठ ऋषिर्विराडनुष्टुभ्मेकपदा जगती छंद
आपो देवता अर्घग्रहणे विनिजोगः ॐ अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासं इति श्लोकमुदकमादाय शिरसि निदध्यात् ॥ ततआचमनीय
माचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामित्यादिते प्रतिगृह्णामीत्युक्ति याचे ॐ वसिष्ठ ऋषिस्त्रिष्टुप् एकपदा गायत्री छंदः आचमनीयं देवता
आचमने विनिजोगः ॐ यशसोसि यशो मयि धेहि इत्याचामेत् । मधुपर्कं मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामित्यादिते प्रतिगृह्णामीत्युक्ति याप कां
स्यपात्रस्थितानि घृतमधुदधीनि गृह्णीयात् दाने न यजुष्या ॐ वसिष्ठ ऋषिर्यजुश्छंदो मधुपर्को देवता मधुपर्कग्रहणे विनिजोगः ॐ यशसो यश
सि ततः प्रथमकनिष्ठांगुष्ठाभ्यां ततो नामिकांगुष्ठाभ्यां ततो मध्यमांगुष्ठाभ्यां मादाय त्रिः प्राश्नीयात् दानेन यजुष्या ॐ वशिष्ठ ऋषि
र्यजुर्मधुपर्को देवता मधुपर्कप्राशने विनिजोगः ॥ ॥ॐ यशसो सि यशो सि महसो सि यशोसि श्रियं मयि धेहि इति त्रिः चतुर्थं बहु पूर्वी
पिबेत् शिष्टमनुच्छिष्टं नामोत्तराभिमुखाय दद्यात् । ततः पुनराचम्य गौर्गौरिति नापितेनोक्ते ॐ वसिष्ठ ऋषिर्विराड् छंदो गौर्देवता गोमो
क्षणे विनिजोगः ॐ मुंच गां वरुणपाशाद् द्विषंतं मेऽभिधेहि तं जहि अमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकं अमुकपदस्थाने
अमुकस्येति यजमाननाम गृहीतव्यं । ततो विमुक्तां महतीं अनुमंत्रयेत् ॐ वशिष्ठ ऋषिस्त्रिष्टुप् छंदो गौर्देवता गोअनुमंत्रणे विनि
जोगः ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥ ॥

श्री:॥

२७१

अथ घेवेदऽहा॥विधिः॥ ॥तत्र मधुपर्के यजमानो दत्तो नाहानयति॥ विष्टरान्कुशमयान् इत्यर्घं प्रतिग्रहेष्वं ददाति॥ ततः स्वेपितो यधे तेन
त्वाकसन्नयमीत्येकशाखं प्रथमं पादाधे सन्तन त्वाकर्म्मा॥ ॥सन्नयतीति द्विशाय्यमासनाधे क्षितीयत्वशासन्नयमीति त्रि॥ ॥रवं स
धुपर्कार्थन्तनीयं अथ अतिस्पृष्टो द्विष्यो स्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म यजमानहस्ते विष्टरं प्रयच्छति। सूपचदानुनिति यजमानमीजते।
अथोदकमाहानयति॥ यजमानः पाद्यं नोऽइति प्रेष्येन॥ ततउदकमानयेत्यर्घं प्रति॥ अर्घ्यं स्वहितिन्यवनमोः शुच यः पावकाय सुजातः
सविता यास्वग्निः॥ यात्रग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णा॥ ता न आपः शं स्योना भवन्तु सुवर्णा॥ ता न आपः शं स्योना भवन्तु रति पादोदकमभिमंत्र्य
मयि चत्रलतन पस्वधानृपाणीति मंत्रे॥ पाघोदके कदेशेन दक्षिणं पादं प्रक्षाल्य मन्निजत्रं च विशरवधान जानीत्यनेन मंत्रे॥ पादा
वनुमंत्र स्पचदानुनिति मंत्रे॥ अर्घ्योदातानमीजते अथासनमाहानयति॥ यजमानः सविष्टरमासनं नोऽत्यर्घं प्रतिवदति ततोऽर्घ्यं
विमस्वनी पृथिवीमावदामनजमीं च मित्र सा॥ ॥नाशयानाञ्जर्ज पुष्टिं विभ्रतीमन्नभागं घृतं वाभिनिषीदेव भूमेति मंत्रे॥ स द्विशाय्य वि
ष्टरासने प्रत्यङ्मुखं उपविशति एकशाख्ये विष्टरे पादौ प्रतिष्ठाय अयि तिष्ठते॥ द्विष्टर्ज्जो स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्य चदानुनिति
मंत्रे॥ ॥वीतानमीजते अथोदकमाहानयति यजमानः अर्घ्यं नोऽइति चार्घ्यं वेदयेर॥ ततोऽर्घ्यन्नानी मुखमसि मुखम् हेष्टः समानानां
भूयासम्॥ ॥आपोऽस्तशं ब्याप्पितमाहू॥पुन धस्माकं वह्वोत्तवन्तु अस्वाक्षो मन्म पप्रसु ष्टष्टोत्नूर्जुकः स्वर्ज्जं नदोमत्यर्घं गृहीत्वा प्रतिमं
त्र्य आत्माभिमुखं तूष्णीं निनयति॥ तजोऽस्पत्वमृतमसीति विलम्बामालन्तते॥ अथोदकमाहानयति यजमानं आचमनीयोऽइत्याचम
नीयमर्घ्यो जापयेजति॥ गृहीत्वा॥ ॥यद्वाचमनीजं गृहीत्वा जीवास्थय खजीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासं उपजीवास्थोप जीव्यासं सर्वमायु
र्जीव्यासं जीवनमास्थ जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासमित्यनेन सूक्तेन आचामेर॥ ततो यजमानो मधुपर्को नोऽइति मधुपर्कं त्रिशाखाधप्य
नु घृष्वा दकयोपनिष्ट्यात्पिहितं निवेदयेत ततो यजमानस्थं मधुपर्कं मृत्पाजोऽनुमंत्रयेर॥ मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः माध्वी
र्गावोत्तवन्तुनः मधुनक्तमुतोष्पसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधु सत्तु नोष्पयीः॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्य सूर्यः॥ मधुधान स्तुनपित

जो॰

२७२

श्री॥

२७२

तिमित्रे — चक्षुष्याग्रतीजेइतिमधुपर्कं प्रतीजुतेऽश्रुतो हन्तुतामश्याग्नाइतिमंत्रेण ॥ ततो देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु
भ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतं प्रशिष्याप्रतिगृह्य मधुपर्कं पाणिं निधाय प्राग्दक्षिणस्थे ऽहिते निधाय पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थ इति च
मो प्रतिष्ठाप्य अंगुलिभ्यां प्रदक्षिणं प्रवाल्य अनामिकाङ्गुष्ठेन त्रिः संगृह्य ॐ भूस्तत्सवितुर्वरेण्यं भूः स्वाहेति तन्मा देवस्य धी
मही भुवः स्वाहेति द्वितीयं धियो यो नः प्रचोदयात् । स्वः स्वाहेति तृतीयं जनत् स्वाहेति चतुर्थं ... स्वाहेति पंचमं कनत् स्वाहेति
षष्ठीं स्वाहेति सप्तमीं महत् स्वाहेत्यष्टमीं तत्स्वाहेति नवमं ॐ स्वाहेति दशमं ॐमित्येकादशीं तूष्णीं द्वादशीं इत्येवं मधुपर्कं प्राश्य पात्र
मुपतद्विष्टं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ब्राह्मणालाभे ऽप्सु लात् ततो यजमानो गौर्वेदयेत् अर्हणा ॥ यजमानस्य ... सत्यं वदस्यन्नेप्राणो वसु
तिवज्येष्या ये नामतः ॐ भूर्भुवः स्वः ... नदो मित्राय जित्सृजति ॥ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणु वोचं चिकि
तुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट ॐ उत्सृज तृणान्यत्तु ... सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृण
मघ्न्ये विश्वदानीं पिबन्तु शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ इति प्रतिष्ठमानानामनुमंत्रयेत् ॥ यजमानस्य पाप्मा हतः ॥ ॥ इति मधुपर्क
विधिः ॥ ॥ इति जलाशयोत्सर्गः ॥ ॥ कार्मिके स्वस्य समीपे प्रागुदक्प्रवणे देशे यजमानहस्तेन षोडशहस्तं चतुर्हस्तं वा मंड
पं कुर्यात् ॥ तन्तुसीत्रदायिकाः ॥ पश्चिमायां दिशि कामपतीनि ॥ विश्वकर्मा प्रतिष्ठा कीर्ति ... गणपति शिष्टेशिष्टवचनाय कुर्यात् ॥ ला
कनादपूर्वे शान्तिनां नानामन्यतमाप्नुक्षी । तत्र मंडपे पूर्वादिद्वारि ... पजि ॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाविनृवितता नानानि
कायोगिपार्श्वेषु च कलशान् ... मालापुष्पमालाधूपवृक्षपंचरत्नयुततीर्थान्युवस्त्रधूतजलपूर्णान् रजवशाल्यन्न
नूपूर्णानि शरावसमुखवस्त्रं घृततैलान्वितान पूर्वादीपारस्थापयेत् मंडपस्य पूर्वादिदिक्षु दशहस्तवेणुदण्डावलंबिताः पंचहस्त
दीर्घविततिमात्रविश्चित्रवस्त्रनिर्मितपताकाः पीतरक्तकृष्णनीलश्वेतधूम्रहरित तत्सर्ववर्णाः स्थाप्याः पताकेष्वाविन्मतेतुपता
काध्वजाधिकैतथैवकर्णनिक्षेपेति चतुर्णां सर्ववर्णामन्यन्तेमध्येवषोडशहस्तवंशदण्डावलंबिता । दशहस्तदीर्घएकहस्तवि

लतपंचवर्णनिर्मितश्वेतचामरकिंकिणीकान्वितामहाध्वजः काजेः। मीडपहस्तैम घेचतुर्हस्ताः चतुःकोणाः हस्तोच्छ्राया समहघोपनित्र
मिकाचतुर्द्धीनावेदी कार्यावेदीत्रिभिः द्वादशांगुलानि पनित्यजपूर्वादिदिक्षु हस्तप्रमाणाविस्तानाणि चतुर्श्चिद्धांगुलमेखलान्वज
प्रुतानि द्वादशांगुलान्नतष्टष्ट्सप्तांगुलान्यतनविस्तृत --- न्नताश्ववृत्तपद्माकानचत्वानि कुण्डानि कार्याणि जोनिस्तु वा घैदनिः
--- नोखलोपनिकाणो --- तर्मकुंडं मैथानीकानजेर। नवसप्तकुंडपन्नस्तुव्यवहारादर्शनान्नूपाला ---- त्रलिखित्वा
नात्रलिप्यते॥ कालमूलात्राल्लाणाकर्णेकानूपंचरत्नगर्त्तोनवस्त्रवेष्टितग्गीवान्पुष्पस्त्रक्चंदनभूषितान्नैवस्त्रपूतामलजलपू
र्णान्त्रीनत्रीन्कलशानुपकल्पयेत्॥ तथाजन्तोपकरणानि चतत्कृष्णास्वागस्वोक्तकुशकंडिकानुसारेणा स्रुवस्रुवादीनि स्नुत्तु॥ हो
मार्थं प्रादेशमात्रा अष्टोत्तरशतसंख्या उदुम्बरसमिधः नवग्रहहोमार्थं मर्कपलाशखदिरापमार्गपिप्पलोदुम्बरशमीदूर्वाकुशा
नां प्रत्येकमष्टमाविंशतिसंख्याकाः संसमिधोधिदेवतानवकादिनापकादिपंचयकेन्द्रादिलोकपालदशकविश्वकर्महोमार्थं प्रत्येक
मष्टाविंशतिसंख्यापालाशीः समिधः एतावदेवताहोमयोग्यमाज्यपूर्णपात्रपर्याप्तं तंदुलाश्चोपकल्पयेत्॥ ॥पूर्णपात्रं तु॥ ॥
अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित् किंचिदष्टौ तु पुष्कलं। पुष्कलानि तु चत्वारि पूर्णपात्रं तु उच्यते। तथाव्रतिदेवतापूजार्थं नानाविधानात् गंधान्
गुग्गुलुप्रभृति धूपान्॥ नानावर्णानि माल्यानि महावाहनार्थं प्रतिमन्ह वर्णान्। तंडुलानितनदेवतावाहनार्थं शुक्लतंदु
लान्सचर मंडल लिखनार्थं श्वेतपीतरक्तवर्णान्युपलेपनानि। एवं च तानि गन्धितपुष्पाणि नानाविधानूलोहितंवस्त्रयुग्मं
पीतवस्त्रयुग्मं कृष्णवस्त्रयुग्मं धूम्रवस्त्रं चर्मभुक्ता निर्द्विपंचासद्वस्त्राणि च सपादपीठ। विष्णुरूपेण चतुर्हस्तां पंचवर्णां विगुडोदनंघृतपा
यसं मधुनं नीलनीरोदनं दध्योदनं घृतोदनं कृशरान्नं छागमांसं चित्रोदनं तथा देवताप्रत्तेतिजस्वर्णो विंशतिपात्रषष्ठी पायसं तु
तिरत्तानां दिक्पालानां यर्थं त्रिंशत्पात्रं स्थमारव ततः कोप [illegible] मानकफो पुष्पकमकनिष्ठीगुल्मतनप्रथमोन

जे०

273

मी०ग्रा

२७३

कानन्त्यित्रयन्तमितंजजमानप्रमा॥ वक्ष्यश्वत्थादिज्ञीन द्ब्राम्यमणूक्षिजमध्येसन्नतं पूर्वसंवादयेत्॥ सुवर्णोपात्रं सोवर्णीकू
र्ममिकतोनाजतोमत्स्यः डुंडुभो॥ नाम्नोकुलीनमंडूकोलोहमर्जं वशिशुमानमासाद्य नाथमुकंपकुलमेत॥ नवीशतंवाणर्षिंवा
पंचाशतंष्षड्विंशतंवापंचविंशतिंवा॥ वित्तानुसारेण॥ दक्षिणा॥ थेगीवरतान॥ थतदर्लेकन॥ थैसुवर्णशृंग हृजंनाजतंतुनचतु
ष्टयकनकपट्टिकाधेय वामनमुक्तास्वरूपादिकं सर्वोपस्करसहितशय्यामन्यपपिजजमानत्रिर्जपद्ब्रह्मुतद्ब्जलनोपकल्प
येत्॥ ततः सौवर्णैः कुंडलैः कटकैरंगुलीपवित्रैरिति हेमालंकारैः गुरुमृत्विजश्चकुर्यात्॥ वासांसि विविधानि वितन्याद्दातव्या
नि॥ एतच्चतुर्विंशतजोत्रात्विग्भ्यः सं समर्पयेत्॥ एकत्विक्सकाशाद्दाचार्याजद्विगुणोदातव्यं ततो गुर्वित्विग्भ्यः सर्वेष्वपि जलेन
स्नापितसपत्नीकपुत्रपौत्रसमन्वितः शुक्लमाल्याम्बरधरोशुक्लगंधानुलेपनोजजमानः पश्चिमद्वारेणमंडपं प्रविशति तूर्यजो
दिमंगलशब्देनसन्नीताः॥ स्वननेन प्रवर्त्तमानेमंडपप्रवेशः॥ ततो मंडपं प्रविश्य पश्चिमकुंड दक्षिणा॥ गत्वादक्षिणा॥ द्वारपश्चिम
देशउपविश्य यथाविहितं कुर्युः तेत्याचार्यादीनजमानो ब्रूयात्॥ ततश्चाचार्योवेद्याउपनिफलपुष्पोपशोभितपंचवर्णवि
तानकंदद्यात्॥ ततोवेद्यामुपविश्यवेदीसमीपे मंगलतूर्यध्वनौ प्रवर्त्तमानेमंडललिखनमुपक्रमेत्॥ ततः प्रथमंषो
डशहस्तंसूत्रंडेनकमाददीतचाङ्गुरवसूत्रं प्रसारयेत्॥ तत्र प्रथममृजुसूत्रं हस्तंचतुष्टयपतितं सूत्रं प्राच्याः प्रत्यगुरव प्र
सार्य पूर्वपश्चिमान्तयोर्विदुद्वयेनाकारयेत्॥ ततस्तथैवदक्षिणोत्तरतोपि विंदुद्वयेनांकयेत्॥ ततः कोणेषु सूत्रपातनमुमतौ
वुद्धा एतेनजासूत्रं मेलयित्वाविंदुद्वयान्तेद्वे ध्यानयित्वा मध्येकल्पयेत्॥ अंतितोविंदुद्वयस्य समंज्ञात्वा तदुपरिपासुसूत्रं दृशीयत्वा
मध्ये आस्फालयित्वानचनेणाकुर्यात्॥ एवं चतुःषष्टिकोष्ठकानि संपद्यन्तेतत्र द्वारादिसिद्ध्यर्थं त्वामुपर्यक्तिषु चतुर्दि चत्वा
रिकोष्ठकानि विलेपयेत्॥ तदुपरिद्वितीयासुकाष्ठद्वयंलोपयेत्॥ कोणा॥ चतुष्टयेचंकोष्ठचतुष्टयेघ तदुपरि मध्यवर्त्तीनि पञ्च

२७३

पञ्चकोष्ठकानि व्यादार्थे विलोपयेत्॥ तद्विलोपात्॥ चतुरस्रं पीठं संपद्यते ततः कर्णिनीमानसूत्रं पादापसव्येन पातीनामण्डलाग्र
कोणसूत्रं आनीय जलबहिः पंचांगुलानि त्यक्त्वा समं ततो दक्षिणेन करेण॥ कर्णिकान्वितं सूत्रं भ्रामयेत्। एवं समं मण्डलं जायते। ततः च
तुरस्रे चतुःकोष्ठे पद्मं न्यसेत् चतुरंगुलमष्टांगुलं च मध्ये मण्डलं पंचकुर्यात्। तद्बहिश्चतुर्थांशत्यागुलं मण्डलं कुर्यात्॥ ततः पद्म
न्नेवेष्टोऽशान्तिर्जोगेऽर्ध्वितं तजेत्। एवं दिग्विदिक्स्थिर्षं पंक्त्यानुसूत्रे॥ शकलं वेदिमध्ये मण्डलान्तात्सूत्रं तजेत्। ततो द्वितीये मुक्तो लोहि
तपीतानि केशनाणि च कुर्यात्। तत एकांगुलोन्नतमण्डलं नेखाकनाणि। ततः सितनजसा पत्राष्टकं कुर्यात्। दलाग्रं तो हितं नूजः
पातयेत्॥ दलाग्रादन्यत्र शुक्लेन रजः पातयित्वा दलान्तनाणि शुक्लेन रजा विदध्यात्। पत्रान्तने रेखा समनुत्तमं शुक्लेकार्णं
अतः पत्र सितपीतानुणास्यामन हितेस मुद्रालंच कौलिखेत्॥ मध्यनागोजवाकृतीन श्यामपीतनुणेन रजसा अनानत्रकल्पयेत्। अ
नीतनाणि सर्वाणि यथाशोत्तं विभूषयेत्। रजोभिः पंचभिः शतपीतानुणास्यामनहिताः क्रमशुल्लेखाः। पंचनेखावहिर्लिखेत्। चक्रस्य
वाह्यतः स्याम वर्णैः पीठं विभूषयेत्। दिग्विदिक्षु यथाशोभेन रजो विलानयेत्। शुक्लेन रजसा पीठस्य चतुरस्रां लेखां लिखेत्। तिल
कपत्रादीनि मुखानाकनाणि कुर्यात्। ततीयमुपपीठं यथाशोभितं विभूषयेत्। चत्वानि द्वाराणि शीनयानेखालिखेत्। द्वारस्यान्ते
णिपूर्वोदितः पीताः श्यामश्वेतरक्तनिता निकुर्यात्। अग्नेयादिकोणाः लोहितरक्तनितश्यामधवलाः कार्जो वामात्रजविभूषिताः
कोणाः शल्लीनाः कपोताकाराः सितेन रजसा वहिश्चतुरस्रीलेखां लिखेत्। एवं सुनमाणीजेमहावेदिमंडलं चतुर्हस्तं कुर्या
त्। अनन्तरं बौधायनपालोनि पुंजप उपकल्पितहोमोपकरणः पूर्वे कुंडे ऋग्वेदिनो दक्षिणे कुंडे यजुर्वेदविदो पश्चिमे
पश्चिमकुंडे सामवेदविदो। उत्तरकुंडे अथर्ववेदविदो। इति बौधायनत्विजोऽउपवेशयेत्। तत्र पूर्वे दक्षिणे कुंडे यजोहितानोऽदक्षु

जे॰

२७५

श्रीः॥
२७४

श्रोत्राचार्यो दक्षिणमुखो पश्चिमोत्तरकुंडे ब्रह्मा ॥ पूर्वमुखो होता नैऋत्ये उदङ्मुखोद्गाता ॥ आमुपवेशनीयो ॥ स्वस्वकुंडसमीपे द्विजा
जापकउपवेशनेन ॥ ऐशानीकुंडे आचार्यः प्राङ्मुख उपविशेत् ॥ ततोग्निस्थापनं कुर्याद् इत्याचार्ये ॥ निर्मुक्ते ऋत्विजश्चाचा
र्य स्वस्वकुंडे होम जपलिप्तशिक्षितोपक्लीप्तं स्वस्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनं प्रणीताप्र ॥ प्रणीतं कुर्युः ॥ तद्विधिस्त्वाग्ने
यकृत्ये ॥ ततश्चाचार्यो महावेद्यां मंडलपश्चिमे प्राङ्मुख उपविश्य लिखिताष्टदलपद्मे सूर्यादिनवग्रहानावाहयेत् ॥ ततः क्र
मशः पद्मकर्णिकायां रक्ततंडुलरक्तकुसुमैः ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य सूर्यं वर्तुलं रक्तं स्थापयेत् ॥ एवं श्वेत
कुसुमतंडुलैः पश्चिमेन दक्षिणाकानेकप्लशानेश्वरं ॥ रक्तपुष्पतंडुलैः पश्चिमदक्षिणे नमकनास्यामीनाहुं ॥ धूम्रपुष्पतंडुलैः प
श्चिमोत्तरतः खड्गाकाराणां धूम्रानकेतूनावाह्य स्थापयेत् ॥ एवं शुक्लकुसुमतंडुलैः सूर्यदक्षिणपार्श्वे इन्द्रं ॥ शनेर्दक्षिणपा
र्श्वे यमं ॥ राहुदक्षिणपार्श्वे कालं ॥ केतुदक्षिणपार्श्वे चित्रगुप्तमित्यधिदेवताः ॥ ततः सूर्यवामपार्श्वे इन्द्राणी ॥ शनेश्वरवामपा
र्श्वे कालं सोमवामपार्श्वे भूमिं बुधवामपार्श्वे विष्णुं ॥ गुरुवामपार्श्वे इन्द्रं ॥ शुक्रवामपार्श्वे इन्द्राणी ॥ शनेश्वरवामपार्श्वे प्रजा
पतिं ॥ राहुवामपार्श्वे सर्वान् केतुवामपार्श्वे ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः ॥ शुक्लपुष्पतंडुलैः प्रणवव्याहृति निस्व स्वं चतुर्थ्यन्तेन
नाम्नावाह्य स्थापयेत् ॥ राहूत्तरतो गणपतिं शनैश्वरोत्तरतो दुर्गां ॥ सूर्योत्तरतो दुर्गां ॥ राहुदक्षिणे आकाशं केतुदक्षि
णोत्तरागे अश्विनौ ॥ इति विनायकादिपंचकं ॥ शुक्लपुष्पतंडुलैः प्रणवव्याहृतिपूर्वकं चतुर्थ्यन्तेन स्वस्वनाम्नावाह्य स्थापयेत् ॥
एतद्विनायकादिपंचकस्थानं चिन्तामणिदृष्टिके विन्दु दिव्यास्थापयेन्निसीप्रदापिकाः ॥ अपने तु वेघण्टदलाद्बहिर्दक्षि ॥
पश्चिमजाम्पोत्तरपूर्वद्विनु विनायकादिस्थानेमन्यजने ततइन्द्रादिलोकपालानावाह्य स्थापयेत् ॥ तत्र क्रमः ॥ पूर्वादिकं
जलान्पादाजमंडपस्य पूर्वस्यां दिशि सहस्राजमैरावतश्रितं पीतं किरीटकुंडलयुतं दक्षि ॥ वामकरस्थवज्रोत्पलं इन्द्रं ध्यात्वा ॥

२७४

त्वप्रात्विन्द्रोवसउपतहस्तुतः सूतःस्वाद्गघानस्थविष्णीजेस्यपूर्वोघोन्नेनत्रमजित्तूतिपुष्पान्॥ ॥एह्येहि सघोमनसिद्धसाध्येनजिष्णु
नोवज्रघनामनेश॥ वीज्यमानाप्सरसांगणोननन्ताद्यनन्तोत्तगवन्नमस्ते॥ ॥इन्द्रइहागच्छइहातिष्ठेतीन्द्रःमावाह्यस्थापजेत्ततत्र
नकोणोपगच्छीनक्रेदत्तिणा॥ वामकनघृतशक्तिकमंडलुपवज्रोपवीतिनमग्निंध्यात्वाअग्निंदूतंपनोदधेहव्यवाहमुपब्रुवे दिवा
आमादजादिह॥ ॥एह्येहि सर्वधामनसिद्धसाध्यैहव्यवाहमुनिप्रवीनैनजितोत्तिजुष्टः तेजोवताल्लोकगणेनसार्द्धंममाध्वरंपाहि
कवेनमस्ते॥ ॥अग्नेइहागच्छइहतिष्ठेति पुष्पाञ्जतजलेनाग्निमावाह्यस्थापजेत्। ततोदक्षिणस्यांदिशिमहिष्यारूढंदंडपाशदक्षि॥
वामकरेकृष्णाञ्जनपोजमग्निजमलोचनेनमंध्यात्वा॥ ॐ जमेनदत्तंत्रितजेनामिन्द्रएनंप्रथमोमध्यतिष्ठत्। गंधर्वोस्यरसनामगृभ्णा
नरथंवसवोनिनिस्तिष्ट॥ ॥एह्येहि वैवस्वतधर्मराजसर्वधामनेर्चितधर्ममूर्त्तेशुभाशुभानन्दस्वुवामधीशशिवाहिनःपाहिमरवन्नमस्ते॥
यमइहागच्छइहतिष्ठेतिपुष्पाञ्जतजलेर्यममावाह्यस्थापजेत्। ततोनैरृत्यांनवारूढंमहाकायंखड्गहस्तंमहाबलं। नीलंवकुनाञ्जस
वेष्टितंनरपुष्पकविमानस्थंपीताननानारूपितंध्यात्वानिरृतेतिस्त्वागृ[illegible]संजुष्यस्वस्वाहा॥ ॥एह्येहिनिरृतेगणानाप्रकरस्तैर्विशालवेता
लपिशाचसंघैः ममाध्वरंपाहिशुभाधिनाथलोकेश्वनल्लैन्नगवन्नमस्ते॥ ॐ वेत्याहिनिरृतेनीनेविज्ञाहस्तपनिमजं अहन हः सुष्युपनिपद्य
मित॥ निरृतेइहागच्छइहतिष्ठेतिपुष्पाञ्जतजलेनिरृतिमिवाह्यस्थापजेत्। ततःपश्चिमायांदिशिमकरस्थंपाशहस्तंशुक्लवर्णंकिंनी
टयानात्मसुतांध्यात्वाइमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृडय त्वामवस्युराचके॥ एह्येहियादोगणवारुनिधीनीगतोनपर्जन्यःसहाप्सरोभिः
विद्याधरेन्द्रामरगीजमानपाहित्वमस्मान्नृत्तगवन्नमस्ते॥ वरुणइहागच्छइहतिष्ठेतिपुष्पाञ्जतजलेर्वरुणमावाह्यस्थापजेत्। ततोवायव्यां
कोणेमृगाधिरूढंधूम्रवर्णंचित्राम्बरधरंयुवानंवरधजधरंदक्षिण॥ वामहस्तेवांकुश्यावातोवमनोवागीयधेःसप्तविंशतिः
तेअग्नेश्वमपुज्जलेअत्तिनपवमादधु॥ एह्येहियज्ञेममनजगाजमृगाधिरूढःसहसिद्धसंघैः प्राणाधिपःकालकवेःसहायगृहाणपूजां

ॐ

275

नमस्तवन्नमस्ते ।। वायो इहागच्छ इह तिष्ठेति पुष्पाञ्जनतजलैर्घोवुमावाह्यस्थापयेत् । ततउत्तनस्योनन प्रुत्त विमानस्थं कुंडल हान केयूरतुवि
नीवनगदाधरं दक्षिणे वामस्तु जेसुकुटिनेमहोदनेमहाकाजं हृवितवर्णं कुवेरं ध्यात्वा ॐ कुविदंगजवमन्तोपर्च शिलजथादानपुनु
वपूर्षं विजूपहु हे प्रीक्षणु दितोजनानिजे घर्हिण्पोनमउक्तिंजजन्ति ।। एषोहि जन्तोश्वरजन्तनजीविघत्वनन्तगणान सार्द्धं सर्वेष्व
चीतिः पितृतिः सहैवरा हा ।। पूजां तगवन्नमस्ते ।। सोम इहागच्छ इह तिष्ठेति पुष्पाञ्जनतजलैः सोममावाह्यस्थापयेत् । ततऐसान्जोवृष्प
रूढं दक्षिणे वामहस्त जोधृतत्रिशूल घनं त्रिनेत्रमुक्तवर्णं ईशानीध्यात्वा ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं जत्किंचिज्जगत्यां जगत् तिनत्यक्तेनभु
जीथामगृधः कस्यस्विद्धनं ।। ।। एषोहि विश्वेश्वरननत्रिशूलकपालखट्वांगधने ।। सार्द्धं लोकेन पञ्चेश्वरजनसे घोरे हा ।। पूजां तगवन्न
मस्ते ।। ईश्वर इहागच्छ इह तिष्ठेति पुष्पाञ्जनतज्जलेन ईश्वरनमावाह्यस्थापयेत् । ततः निर्ऋतिवन्तु ।। प्रोम्मध्येऽत्र चतुर्द्दिश पश्चान्नक्लेशान्नाशी
नेष्क ।। सप्तकमौतपन्नशीश्वरं धूर्द्धर्धोदक्षिणे ।। करे चक्रगदाधनोर्ध्वाधोवामकरे तांनीलवर्णमनन्तं ध्यात्वा ॐ नमस्तेऽस्तु सर्पेभ्यो जकेच
पृथिवीमनु जिश्रन्तनिनोपेदिवितेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ।। एषोहि पातालधनामनेन्द्रनागोगण ।। किन्नरगीजमानः पन्नोनगृन्द्रामनलोक
संधेननीतननाचनमस्मदीजे ।। अनन्त इहागच्छ इह तिष्ठेति पुष्पाञ्जनतज्जलेन नंनमावाह्यस्थापयेत् । ततरन्ध्रेशानजोम्मध्येऽर्द्धे ब्रुमु
द्विश्पश्रन्नसूत्रकुशहुण्डिघनोर्द्धोधोदक्षिणे ।। करे स्रुवकमंडलुधनोर्द्धोघोवामकरे चतुर्मुखं हंसस्थं जटिलं वेदनेत्रं क्तवर्णं ब्रह्म
।।ध्यात्वा ब्रह्मन् ब्रह्मलोकेन ब्रह्मलेनूवर्द्धसाजापती ।। एषोहि सर्वाधिपते सुरेन्द्रलोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः सर्वस्यधातास्यमितप्रभा
वोविश्वाय नन्नः सततंशिवाय ।। ब्रह्मन् इहागच्छ इह तिष्ठेति पुष्पाञ्जनतजलैर्ब्रह्माणमावाह्यस्थापयेत् । ततः सुवर्णपात्रीं कुम्भमेकतादिसहि
तीमनमेवतु ।। सुधीं एवमथावमर्द्य पत्त्वामवसुनाचके ।। इत्यनेन मंत्रेण मंडलमध्ये स्थापयेत् । ततो मंडलमध्ये ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ता
द्विसीमतः सुरुचोवेनआवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ब्रह्म ।। इहागच्छ इह तिष्ठेति सुक्तेन्दुलजलैर्ब्रह्मा

श्रीः ।।
२७५

२७५

णामावाह्यस्थापयेत्॥ ॐ अवतत्य धनुष्ट्वं सहस्राक्ष शतेषुधे निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव शिव इहागच्छ इह ति
ष्ठेति शिवं॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे विष्णो इहागच्छ इह तिष्ठेति गणपतिं॥ ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे
पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तं इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण कमले इहागच्छ इह तिष्ठेति दुर्गां॥ ॐ भूताजल्वानन
जते पञ्चभूतानि इहागच्छ इह तिष्ठेति पंचभूतानि एवं शुक्लतंडुलपुष्पजलैर्नधिदेवतानि दानावाह्यस्थापयेत्॥ ततआवाहनस्थाप
नानन्तरं गन्धादीनाहृत नाममंत्रेण पूजयेत्॥ तत्र क्रमः॥ एतानि रक्तवस्त्राणि सूर्याय नमः॥ इदमाचमनीयं सूर्याय नमः॥ इदं रक्त
चंदनानुलेपनं सूर्याय नमः॥ इति पाद्यादि दत्त्वा एतानि रक्तकुसुमानि सूर्याय नमः इत्यपुष्पाञ्जलित्रयं निवेदयेत्॥ एष धूपः सूर्या
य नमः॥ इति धूपम्॥ एष दीपः सूर्याय नमः इति दीपं॥ एतानि नैवेद्यानि सूर्याय नमः इति नैवेद्यानि इदमाचमनीयं सूर्याय नमः इ
त्युदकं च दद्यात्॥ तत्र सोमस्य गंधपुष्पवस्त्राणि नत्वा इंद्रादिलोकपालान्पूजयेत्॥ तद्यथा॥ इन्द्रः सुरपतिश्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः॥
शतयज्ञाधिपो देवस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥ इति मंत्रेण॥ इदं पाद्यमिन्द्राय नमः एषोर्घ इन्द्राय नमः॥ इदमाचमनीयं इन्द्राय नमः॥ इदं स्नानीयं इन्द्राय॥ आच
मनीयं॥ इदं वस्त्रं इन्द्राय नमः॥ आचमनीयमिन्द्राय नमः॥ इदमनुलेपनमिन्द्राय नमः इति पाद्यादीनि दत्त्वा एतानि पुष्पाणि इन्द्राय नमः इति पु
ष्पाञ्जलित्रयं च दत्त्वा एष धूप इन्द्राय नमः एतानि नैवेद्यानि इन्द्राय नमः इति नैवेद्यानि इन्द्राय नमः इदमाचमनोदकं इन्द्राय नमः इति पूर्व
दद्यात्॥ ततः ॐ सर्वतेजोधिपो देवो नक्रवर्ती महाबलः शक्तिहस्तो महावीर्यो वैश्वानर नमोस्तु ते॥ इति मंत्रेण॥ इदं पाद्यमग्नये नमः इत्यादि दिव्य
काने॥ पूर्वोक्तैरुपचारैरग्निं पूजयेत्॥ ततः ॐ दण्डहस्तः कृष्णवर्णो धर्माध्यक्षो महाबलः प्रेताधिपतये नित्यं यमराजाय ते नमः॥ इति
मंत्रेण॥ इदं पाद्यं यमाय नमः इत्यादि दिव्यकाने॥ पूर्वोक्तैरुपचारैर्ज्जलैं पूजयेत्॥ ततः ॐ राक्षसानामधिपो देवो निर्ऋतिर्नीलविग्रहः महाप्र
भूतानां नित्यं नैर्ऋताय नमो नमः॥ इदं पाद्यं नैर्ऋताय नमः इत्यादि दिव्यकाने॥ पूर्वोक्तैरुपचारैर्निर्ऋतिं पूजयेत्॥ ततः ॐ शक्तिपाशध

नै०

२७६

नोनित्यं जलनाजोमहाबलः। निम्नगः शुक्लवर्णास्तन्नमोस्तु वरुणाय ते। इति मंत्रेण। इदं पाद्यं वरुणायनम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचा-
रैर्वरुणं पूजयेत्। ततः ॐ सर्वप्राणाधिपो नित्यं सर्वजंतुषु व्यवस्थितः। ध्वजहस्तो मेघवर्णो तस्मै नित्यं नमो नम इति मंत्रेण। इदं पाद्यं वायवे नम
इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैर्वायुं पूजयेत्। ततः ॐ सर्वनक्षत्रमध्ये यः सोमो राजा व्यवस्थितः। शुक्लवर्णो गदाहस्तस्तस्मै सोमात्मने
नमः। इति मंत्रेण। इदं पाद्यं सोमाय नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैः सोमं पूजयेत्। ततः ॐ सर्वदेवाधिपो देव ईशानः शुक्लविग्रहः।
शूलपाणिर्वृषारूढोनुग्राधिपतये नम इत्यादि मंत्रेण। इदं पाद्यमीशानाय नम इत्यादि क्रमेण। पूर्वोक्तेनुपचारैरीशानं पूजयेत्। ततः ॐ प-
न्नगाधिपतिर्देवो योनन्तो नीलविग्रहः। पातालवसतिर्नित्यमनन्ताय नमो नमः॥ इति मंत्रे॥ नित्यं नमो नम इति मंत्रेण। इदं पाद्यं ब्रह्म-
णे नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैर्ब्रह्माणं पूजयेत्॥ एवं दिक्पालास्तत्तद्वाहनेषु स्थापितान् संपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत्॥ ॥

श्रीः॥

२७६

तत्र क्रमः॥ ॥ब्रह्मजज्ञानं प्रथमम् इत्यादि मंत्रेण। इदं पाद्यं ब्रह्मणे नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैर्ब्रह्माणं पूजयेत्॥ ततः ॐ अवत-
त्य धनुष्पथं सहस्राक्षः शतेषुधे निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नमः सुमना भवेति मंत्रेण। इदं पाद्यं शिवाय नम इत्यादि प्रकारेण। पू-
र्वोक्तेनुपचारैः शिवं पूजयेत्। ततः इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादि मंत्रेण। इदं पाद्यं विष्णवे नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैर्विष्णुं पूज-
येत्। गणानां त्वेत्यादि मंत्रेण। इदं पाद्यं गणपतये नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैः कमलां पूजयेत्॥ ततः ॐ अंबिकेत्यादि मंत्रेण।
इदं पाद्यं दुर्गायै नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैः पंचभूतानि पूजयेत्। ततः ॐ भूताय त्वा नारातये इति मंत्रेण। इदं पाद्यं पंचभू-
तेभ्यो नम इत्यादि प्रकारेण। पूर्वोक्तेनुपचारैः पंचभूतानि पूजयेत्॥ ॥अनन्तसूर्यादित्यो द्वात्रिंशद्देवतास्तेभ्यो लोकपालेभ्यश्च सम-
स्तपूजास्थानस्थमोऽवलिं दद्यात्॥ ॥तत्र क्रमः॥ ॥ॐ सूर्याय गुडौदनं वलिं नमः। सोमाय घृतपायसं वलिं नमः। कुजाय सं-
यावमसूरान्नवलिं नमः। बुधाय षष्टीकौदनवलिं नमः। बृहस्पतये दध्योदनवलिं नमः। शुक्राय घृतौदनवलिं नमः।

२७६

शनैश्चराजेष्यकृशनावलिन्नेमः। राहवएष्यआजमांसवलिन्नेमः। केतुभ्यएष्यचित्रौदनवलिन्नेमः। शिवनाजेष्यघृतपाय
सवलिन्नेमः। स्कन्दाजेष्यघृतपायसवलिन्नेमः। धूपाजेष्यघृतपायसवलिन्नेमः। कालाजेष्यघृतपायसवलिन्नेमः।
चित्रगुप्ताजेष्यघृतपायसवलिन्नेमः। अत्यधिदेवताभ्यः सूर्त्तः प्रत्यधिदेवताभ्यः अग्नयएष्यघृतपायसवलिन्नेमः। अप्सुय
एष्यघृतपायसवलिन्नेमः। भूम्यैएष्यघृतपायसवलिन्नेमः। विष्णवएष्यघृतपायसवलिन्नेमः। इन्द्राजेष्यघृतपायसवलिन्नेमः। इन्द्रा
णीएष्यघृतपायसवलिन्नेमः। प्रजापतयएष्यघृतपायसवलिन्नेमः। इतिसूर्यादिद्वात्रिंशद्देवताभ्योवलिंदत्वामाष्पभक्तवली
नइन्द्रादिलोकपालेभ्यः स्वस्वदिक्षुदद्यात्॥ ॥तत्रक्रमः॥ ॥पूर्वस्यांइन्द्रधुमहसादीप्तः सर्वदेवाधिपोमहावज्रहस्तोमहासत्वस्तस्मै
नित्यंनमोनमः। इन्द्रायेमाषभक्तवलिन्नेमः। इतीन्द्रमुद्दिश्यपूर्वमावार्पःजिपेर। आग्नेयांआग्नेयः पुरुषोरक्तः सर्वदेवमओज्ज
जः। धूमकेतुननाघृष्यस्तस्मैनित्यंनमोनमः। अग्नयेमाषभक्तवलिन्नेमः। दक्षिणास्यांउँजमस्वात्पलवालोत्तगकिरीटीदंडहस्त
धर्मसाक्षीविशुद्धात्मातस्मैनित्यंनमोनमः। यमायेष्यभक्तवलिन्नेमः। नैऋत्यांउँनैऋतिश्चपुमान्कृष्णः सर्वरक्षोधिपोमह
नृष्णुहस्तोमहासत्त्वस्तस्मैनित्यंनमोनमः। निऋतयेएष्यमाष्पभक्तवलिन्नेमः। पश्चिमायां। उँवरुणः। सबलोविष्णुःपुरुषो
निम्नगाधिपः पाशहस्तोमहासत्त्वस्तस्मैनित्यंनमोनमः। वारुणएष्यमाष्पभक्तवलिन्नेमः। उत्तरस्यांसोमःप्रभुःपुमान्सोम्यः
सर्वाप्याधिसमन्वितः नक्षत्राधिपतिःसोमस्तस्मैनित्यंनमोनमः। सोमायेष्यमाष्पभक्तवलिन्नेमः। ईशान्यांईशानःपुरुषः
शुक्लः सर्वविद्याधिपोमहान् शूलहस्तोविरूपाक्षस्तस्मैनित्यंनमोनमः। ईशानायेष्यभक्तवलिन्नेमः। निर्ऋतिवरुणयोर्म
ध्येउँपोसावनन्तरूपाब्रह्माणंस्वनावनम। पुष्पवर्द्धानयमूर्द्धितस्मैनित्यंनमोनमः। अनन्तायेष्यभक्तवलिन्नेमः।
ईशानसोमयोर्मध्येउँपद्मयोनिश्चतुर्मूर्त्तिर्वेदवासाःपितामहः। यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्मैनित्यंनमोनमः। ब्रह्मणेमाष्प

श्रो०

२७७

नक्षत्रबलिर्न्नमः॥ एवं पूजासमीपन्तु मौवलीं लिखित्वा पूर्वे कुण्डात्पूर्वस्यां दिशि पदमात्रं च पतृतीयत्वाग पनिमितगर्त्तीनगर्त्तोद्धृ
त्वा तत्र अन्तर्न दर्त्तो स्वत्र क्षिप्य धूपमुदकेन प्रोक्ष्य निःक्षिपेत्॥ ततश्चाचार्य ऋत्विजः स्व स्व कुण्डे आज्यं संस्कृत्य इध्माधानमग्नौ
कुर्युः॥ अत्रोत्तरपूर्वमेव होतव्यद्रव्यजातं मनसा ध्यात्वा देवतास्व इदं न मम यादेवतमिति यजमानेन त्यागः कर्त्तव्यः॥ ततः पुनर्ना
चार्य्यो यजच्च मिति होमकाले तन्त्रपात्र॥ घृतपालकीस्वादावेव नियुञ्जीत॥ तन्त्रज्ज्ञ प्रयुक्तानि च होमप्रयोगानन्तरं वक्ष्यन्ते॥ अथावे
दिकाग्निस्थापनविधिः॥ ॥तत्र कुण्डमध्ये गोमयेनोपलिप्य सिकताः प्रकीर्य उपलिप्य समिधमादाय दक्षिणोत्तरं प्रागग्रास्तिस्रो रेखा
कुर्य्यात्॥ प्रथमामुदकमादाय पतीं पश्चात् - - अग्निस्थापनस्थानस्य॥ तत्तत्रस्या दक्षिणोत्तरं प्रागग्रा जते द्वे रेखे कुर्य्यात्॥
तयोर्म्मध्ये असंस्पृष्टा उदक्संस्थितास्तिस्रः शाखाः कुर्य्यात्॥ एवं रेखाः कृत्वा स्थानमभ्युक्षेत्॥ तत्राग्निं प्रणयेत्॥ एतावत्कुण्डादिस्थापना
न्तोऽत्र कर्त्तव्यं॥ ततो गर्भादि - - नादिबलिदानान्तं कर्म्माणि कृत्वा अग्निं त्वा यजेत् या द्वौ समिधौ प्रागग्रे भूमौ अग्नौ निदध्यात्॥ त
तो मुष्टिमात्रं जीर्णसमित्तं वा हिंसनं दर्भं च दशाग्रदानं त्रिहस्तप्रमाणानि सन्न यजमानो देवताध्यानं कृत्वा सोमकेन पाणिना विन
क्षिपति समूह्य वर्हिष्यो कुशानुद्धृत्य अग्नेरग्ने पुनस्तात् त्रयमग्ने दक्षिणे॥ तदुदगग्नेः पश्चात्प्रागग्रेषु तनतः प्रतिनिधानां कृत्वा
ततस्तिरग्नेः प्रदक्षिणं॥ पर्य्युक्षणं कृत्वा प्रत्या॥ दक्षिणा॥ ततः कुशोऽन्व प्रवेशयेत्॥ अग्लावपूर्वाणा अग्ने घृतिपात्रं पुष्टोदक्षिणा॥
पादमग्नेर्मकुर्वन् गर्त्तं गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामासनात्॥ घृतं ददक्षिणा॥ त्रिणि निनयेत्॥ निन्नुलपनखमुनिति॥ अप्युपुपस्पृश्य उदस्
मर्घाविसोऽस्तदृष्टेन सीदामीत्युपविश्य ब्रज पंज पति॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेति ततः कल्पयु
न्न ततो मे दर्ल्लेपु धं दन्यपवित्रात्पासादयेत्॥ प्रोक्षणी पात्रं प्रणीतापात्रं स्रुवमेवं ताम्रमयं वा आज्यस्थाली स्रुवं स्रुवं इध्मा वर्हिषी
वेति॥ पवित्रं पवित्रच्छेदनानि आज्योपकल्पयेत्॥ ततः अच्छिन्नाव नन्त्रगर्त्ता प्रादेशमात्रौ कुशौ कुशेः पवित्रार्थौ छिन्द्यात्॥ तावत्ति॥

श्रौ०॥

२७७

२७७

सेमज्यप्रोक्षणीपात्रेऽग्नेर्दक्षिणेपवित्रेजापोनिधायअंगुष्ठोएकनिष्ठिकाभ्यामन्नजोपवित्रेगृहीत्वातात्पीपातित्यीत्रिःप्रागुत्पु
नीयात्।सवितुष्ट्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणावसोसूर्यस्यरश्मिभिरितिसकृन्मंत्रेणानूष्णींतानितनद्वितुत्तानानिपात्राणिकृत्वे
चीव विश्वेस्पत्रिःप्रोक्ष्यपति।पश्चादग्नेःप्रणीतापात्रेप्रोक्षणीवदग्नयोनिधायानिचपवित्रेउपनिनिज्योत्पूयपवित्रलन्नयप्रणीत्पा
मीतिवरुणमामंत्रजेत्॥ ॥ब्रह्माणं॥ ॥ॐभूर्भुवस्वर्बृहस्पतिप्रसूतास्तिजपित्वाॐप्रणजेत्प्रणुन्नातउत्तनततोऽग्नेर्दक्षिणतःप्रणीता
त्रापस्थापयेत्।दर्भैःछादयेत्।ततआज्यस्थालीपवित्रेनिधायआज्यंनिर्वपेत्।पदगानानयोज्यतेष्टाष्टमधिश्रयत्य।नद्वालन्नावव।
ल्पधद्दर्भानत्रजित्वापुनर्ज्वलतात्रिः।हनत्रिःपर्यग्निकुर्यात्॥ततःपश्चादग्नेर्दक्षिणहिनाश्लीमृविलीनमाप्यपुनस्सर्वहिण्पासाधयपुनर्
मानामन्नौक्षत्वाप्रोक्षणीवदाज्यमुत्पूयपापवित्रेऽग्नौप्रतिप्यजस्तुवं स्रुवं प्रज्वाल्यप्रतप्यदर्भैर्मेनगमैमध्यमैर्मूलैर्मूलमितितत्प्रमज्य
सीमार्ज्जनकुशानग्नौप्रहृत्यस्तुवं वध्योन्नपुनःप्रतप्याग्नेरुत्तरतोदर्भेषुनिदध्यादीत/तइघ्मसंनहनंमंत्रेणाघ्मसन्नावत्पादध्यात्॥
अत्रान्तनेयजमानेनदर्भैर्दक्षिणावाहावन्वानब्रह्मक्रत्तेस्तुवेणानूष्णीं प्रजापतिमनसाध्यायन्वायव्यादाग्नेयीजावत्पूर्वमाघारमाघा
रयेत्स्तुवाचतुर्गृहीतेनाज्येनइन्द्रायस्वाहेतिनैरृतिकोणादैशानीयावन्तिप्यत्तुत्तनमाघारयेत्॥ततोग्नयेस्वाहेत्यग्नेरुत्तरतो।
गेआग्नेयमाज्यभागं सोमायस्वाहेतिसोम्यं दक्षिणभागे धूपमापिस्तुवेण॥ ॥ततोवाचुणामंत्रेत्वाजामीतिपंचतिस्त्वन्नोऽग्नइति
घान्यीं इमम्मेवरुणेतेकेनइत्यमष्टाविंशाज्येस्वतुर्दशस्वतुर्दशाघाआवन्तितेनन्येस्वतुर्त्विंदशाघाआवन्तितेनन्येस्वतुर्तिस्त्रुणादशाघा
आवन्तितेनष्टोत्तनशतमाज्याहुतीनामष्टोत्तनुशतम्मुदुम्बनसमिधांचजुहुयात्॥ ॥तत्क्रमः॥ ॥तत्वाजामीतिपश्चानासुन्
रोपक्षलिप्तिरिपुपुष्ठेदः।वरुणोदेवताआज्यहोमेउदुम्बनसमिद्धोमेचविनियोगः।तत्वायामिब्रह्मणावंदमानस्तदाशास्तेयजमानो
हविर्भिः।अहेडमानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः।स्वाहइदम्वरुणाय।ॐतदिनक्तंतद्दिवामह्यमाहुस्तदयंकेतोहृदआवि

जे॰

278

ग्रं॰॥

२२८

वश्यूनः शेपो जमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो मुमोक्तुः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय ॥ शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु
बद्धः अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो विमुमोक्तु पाशान्स्वाहा ॥ इदं वरुणाय ॥ अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीम
हे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि स्वाहा ॥ इदं वरुणाय ॥ ॐ त्वन्नो अग्न इति वामदेव ऋषिः त्रिष्टु
प्छन्दः अग्निवरुणौ देवते आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः ।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां ॥ ॐ स त्वन्नो अग्न इति वामदेव ऋषिः त्रिष्टु
प्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॥ ॐ स त्वन्नो अग्नेवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्यु
ष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा ॥ इदं वरुणाय ॥ ॐ इमं मे वरुणेति शुनःशेप ऋषिः गायत्री छन्दः वरुणो
देवता वरुणप्रीतये आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय त्वामवस्युराचके स्वाहा ॥ इदं व
रुणाय ॥ ततः सूर्यादिदेवताभ्यो विश्वकर्मपर्यन्तं प्रत्येकमष्टाविंशत्याज्याहुतीनष्टाविंशत्यर्कादिसमिदाज्याहुतीश्च जुहुयात् ॥ ॥

२२८

तत्र क्रमः ॥ ॥ सूर्यस्य आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूप ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता आदित्यप्रीतये आज्यहोमे अर्कसमिद्धोमे च विनि
योगः ॥ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्स्वाहा ॥ ॥ इदमा
दित्याय ॥ ॥ अथ सोमस्य ॥ आप्यायस्वेति गोतम ऋषिः गायत्री छन्दः सोमो देवता सोमप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः ॥
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यं । भवा वाजस्य संगथे स्वाहा ॥ इदं सोमाय ॥ ॥ अथ कुजस्य ॥ अग्निर्मूर्धेति विरूप ऋषिः गाय
त्री छन्दः अग्निर्देवता कुजप्रीतये आज्यहोमे खदिरसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपां रेतांसि
जिन्वति स्वाहा ॥ इदं कुजाय ॥ ॥ अथ बुधस्य ॥ ॥ अग्ने विवस्वदुषस इति प्रस्कण्व ऋषिः बृहती छन्दः बुधो देवता बुधप्रीतये आज्यहो

मेत्रपामार्गसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य। आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः स्वाहा॥ इदं बुधस्य॥
अथ बृहस्पतेः॥ ॥बृहस्पते परिदीयेति अप्रतिरथऋषिः त्रिष्टुप्छंदो बृहस्पतिर्देवता बृहस्पतिप्रीतये आज्यहोमे अश्वत्थसमिद्धोमे च विनियोगः॥ बृ-
हस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्राँ अपबाधमानः। प्रभञ्जन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा॥ इदं बृहस्पतये॥ ॥
अथ शुक्रस्य॥ ॥शुक्रन्ते अन्यदिति भरद्वाजऋषिः पूषा देवता त्रिष्टुप्छंदः शुक्रो देवता शुक्रप्रीतये आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियो-
गः॥ शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि। ---- विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु॥ ॥स्वाहा इदं शुक्राय॥
अथ शनैश्चरस्य॥ शमग्निरिति मित्रऋषिः उष्णिक् छन्दः शनिर्देवता शनिप्रीतये आज्यहोमे शमीसमिद्धोमे च विनियोगः॥ आपो हि ष्ठेति शमग्नि-
रग्निभिः॥ शन्नो तपतु सूर्यः शं वातो वात्वरपा अप स्त्रिधः स्वाहा॥ इदं शनैश्चराय॥ ॥अथ राहोः॥ कयानश्चित्रेति वामदेवऋषि-
र्गायत्री छंदः इन्द्रो देवता राहुप्रीतये आज्यहोमे दूर्वासमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया
वृता स्वाहा॥ इदं राहवे॥ ॥अथ केतोः॥ ॥केतुं कृण्वन्निति मधुच्छंदा ऋषिः अनिरुक्ता गायत्री छन्दः इन्द्रो देवता केतुप्रीतये आज्यहोमे
कुशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः स्वाहा॥ इदं केतुभ्यः॥ ॥अथाधिदेवतानां॥
तत्रेश्वरस्य॥ अवो राजानमिति वामदेवऋषिः रुद्रो देवता त्रिष्टुप्छंदः प्रीतये॥ न विन्नाद्विनायनूपमवसे कृणुध्वं स्वाहा॥ इदं रुद्राय॥ ॥
अथ उमायाः॥ ॥आपो हि ष्ठेति सिंधुद्वीपऋषिः आपो देवता गायत्री छन्दः उमाप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियो-
गः॥ ॐ कयानश्चित्र आपो हि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे स्वाहा॥ ॥इदमुमायै॥ ॥अथ स्कन्दस्य॥ स्योना
पृथिवीति मेधातिथिऋषिः॥ पृथिवी देवता गायत्री छंदः स्कंदप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ स्योना पृथिवि नो भ-
वानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथाः स्वाहा॥ इति स्कंदाय॥ ॥अथ विष्णोः॥ इदं विष्णुरिति मेधातिथिऋषिः विष्णुर्देवता गायत्री

छन्दो विष्णुप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे स्वाहा॥ इदं विष्णवे॥
अथ ब्रह्मणः॥ त्वमित्सप्रथा इति गर्गः॥ त्रागर्गो बृहस्पतिर्ब्रह्मा त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातऋतस्कविः॥ त्वां विप्रासः समिधान दीदि
व आविवासन्ति वेधसः॥ इदं ब्रह्मणे॥ ॥अथेन्द्रस्य॥ इन्द्रमिद्देवतातय इति मेधातिथिऋषिः इन्द्रो देवता बृहती छन्दः॥ इन्द्रप्रीतये
आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ इन्द्रमिद्देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये स्वाहा॥ अथ
यमस्य॥ आयंगौरिति सर्पराज्ञीऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दो यमप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ आयंगौः पृश्नि
रक्रमीदसदन्मातरं पुनः। पितरं च प्रयन्त्स्वः॥ स्वाहा॥ इदं यमाय॥ अथ कालस्य॥ ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिऋषिः ब्रह्म देवता त्रिष्टु
प्छन्दः कालप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः स बुध्न्या उपमा॥
अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा॥ इदं कालाय॥ अथ चित्रगुप्तस्य॥ ॥अथ तान्नातमिति प्रजापतिऋषिः अग्निर्देवता अ
नुष्टुप्छन्दः चित्रगुप्तप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अपनेनाज्ञातं यद्वाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु॥ अग्ने तदस्य कल्प
त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा॥ इदं चित्रगुप्ताय॥ अथ प्रत्यधिदेवतानां॥ तत्राग्नेः॥ अग्निं दूतमिति मेधातिथिऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दो अग्नि
प्रीतये पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं स्वाहा॥ इदमग्नये॥ ॥अथ आपः॥ ॥
उदुत्तममिति शुनःशेप ऋषिः आपो देवता त्रिष्टुप्छन्दः॥ अप्प्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ उदुत्तमं तु पात्यादि
पूर्ववत्॥ ॥अथ पृथिव्याः॥ ॥स्योना पृथिवीति मेधातिथिऋषिः पृथिवी देवता गायत्री छन्दः॥ ॥पृथिवीप्रीतये आज्यहोमे पलाश
समिद्धोमे च विनियोगः॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्॥ स भूमिं विश्वतो — वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं स्वाहा॥ ॥इदं विष्ण
वे॥ ॥अथेन्द्रस्य॥ इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत इति कश्यप ऋषिः सोमो देवता गायत्री छन्द इन्द्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः

सौ॰॥ २७८

२७८

इन्द्रायेन्दोमरुत्वतेपवस्वमधुमत्तमः आपसर्पजो निमास दे स्वाहा॥ इदमिंद्राय॥ अथ शच्याः॥ उत्तानपर्णा इति इंद्राणी ऋषि निन्द्राणी देव
ता अनुष्टुप्छंदः शचीप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ उत्तानपर्णे सुभगे देववन्ते सहस्वति सपत्नीमे पराधम पिमे केवलंकु
रु स्वाहा॥ ॥इदमिन्द्राण्यै॥ ॥अथ प्रजापतेः॥ प्रजापते नत्वदेतानी हिरण्यगर्भ प्रजापतिऋषिः प्रजापतिर्देवता त्रिष्टुप्छंदः प्रजापति
प्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ प्रजापते नत्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं
स्याम पतयो रयीणां स्वाहा॥ इदं प्रजापतेः॥ अथ सर्पाणां॥ कालिको नामेति वसिष्ठ ऋषिः अनुष्टुप्छंदः सर्पो देवता सर्पप्रीतये आज्यहोमे
पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ कालिका नाम सर्पो नववनागसहस्रबलः। यमुनान्हृदे सो जो नो नारायणवाहनः स्वाहा॥ इदं सर्पेभ्यः॥
अथ बलायाः॥ ॥एषवैलायत्रान्तिविजइन्द्रेनाम कृतोगरावो स्वाहा॥ अथ विनायककर्पवकस्य॥ तत्र गणपतेः॥ आनूणा इन्द्रेति कुसीदको
निष्पि र्गणपतिर्देवता गायत्री छंदः गणपतिप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ आनूणा इन्द्रनुमे ऋंगा [illegible] संरा हीज
महाहस्ती दक्षिणानु स्वाहा॥ इदं गणपतये॥ अथ दुर्गायाः॥ जातवेदसि मरीचकश्यप ऋषिः स्वरूपा दुर्गा देवता त्रिष्टुप्छन्दो दुर्गाप्रीतये
आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः॥ स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नाव
सिंधुं दुरितात्यग्नि स्वाहा॥ इदं दुर्गायै॥ ॥अथ वायोः॥ ॥क्रागाथिशुम्भो हीनामित चितत्र ऋषिः सोमो देवता उष्णिक् छन्दो वायुप्रीतये आज्य
होमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ क्रागाथिशुम्भो हीनात्वन्नतस्यदीधितिं। विद्विप्रात्तवतेतद्विदा स्वाहा॥ ॥इदं वायवे॥ ॥अथ आका
शस्य॥ आदित्मन्नस्य रेतसा॥ इति वत्स ऋषिः॥ आकाशो देवता गायत्री छंदः आकाशप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ आदि
त्मन्नस्य रेतसा ज्योतिः पश्यन्ति वासरं परो यदिध्यते दिवा स्वाहा॥ इदमाकाशाय॥ अथाश्विनाः॥ एष्वोरुप्प्रस्कन्द ऋषि न श्विनीकुमारो देवता
उष्णिक् छंदो अश्विनीप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिदोगः॥ ओं त्रातारमिति द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्॥ ह्वयामि
शक्रं पुरुहूतमिंद्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा॥ इदमिन्द्राय॥ अथ शिवस्य॥ ॥तमीशानमिति गोतम ऋषिः ईशानो देवता जगती॥

२८०

श्रीः॥
२८०

॰दः शिवप्रीतजे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ तमीशानं जगतस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम्॥ पूषा नो यथा वेदसाम
सद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये स्वाहा॥ इदमीश्वराय॥ ॥अथ मनुष्याणां॥ आ विश्वतान्नुश्चि निति गोतम ऋषिर्मनुर्देवता आष्टानी पंक्तिश्छं
दः मनुप्रीतजे आज्यहोमे च विनिजोगः॥ आ विश्वन्मनुष्विन्मनुनः स्वर्धीनये निर्जातत्र ऋषिमद्भिश्च पर्त्तिः आवर्षिणृजानं इमाच जान
प्रतासुतानाः स्वाहा॥ इदं मनुष्येभ्यः॥ अथ लोकपालानां॥ तत्रेन्द्रस्य॥ त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतजे आ
ज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ त्रातारमिन्द्रमित्यादि॥ ॥अथाग्नेः॥ ॥अग्निं दूतमिति मेधातिथि ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दो
अग्निप्रीतजे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ अग्निं दूतमित्यादि॥ अथ यमस्य॥ ॐ सिजमद्रुति दीर्घतमा ऋषिर्यमो देवता त्रिष्टु
प्छन्दो यमप्रीतजे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन॥ असि सोमेन सम
या विपृक्त आहुस्ते त्रीणि वघनानि स्वाहा॥ इदं यमाय॥ ॥अथ पाणीतोदकस्पर्शः॥ ॥अथ निर्ऋतेः॥ निर्ऋते स्था हि निर्ऋतीना
मिति व्यश्व ऋषिर्निर्ऋतिर्निर्ऋतिप्रीतजे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजं अहरहः शु
ध्युः परिपदामिव स्वाहा॥ इदं निर्ऋतये॥ अथ पाणीतोदकस्पर्शः॥ ॥अथ वरुणस्य॥ उदुत्तमं शुनःशेप ऋषिर्वरुणो देवता त्रिष्टु
प्छन्दो वरुणप्रीतजे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ उदुत्तममित्यादि॥ ॥अथ वायोः॥ वात आ वात्विति वातायन उल
ऋषिर्वायुर्देवता गायत्री छन्दो वायुप्रीतजे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे॥
प्र ण आयूंषि तारिषत् स्वाहा॥ ॥इदं वायवे॥ सोमं धेनुमिति गोतम ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सोमो देवता सोमप्रीतजे आज्यहोमे
पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ सोमो धेनुमिति गोतम ऋषिः सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृ
श्रवणं यो ददाशदस्मै स्वाहा॥ इदं सोमाय॥ अथ ईशानस्य॥ ॥तमीशानमिति गोतम ऋषिर्जगती छन्द ईशानो देवता ईशानप्रीत
जे आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनिजोगः॥ तमीशानमित्यादि॥ अथ पाणीतोदकस्पर्शः॥ अथान्नितस्य॥ ॥तन्मित्र

२८०

स्येति कुत्स ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप्छन्दः। अनन्तप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः। तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृ-
णुते द्योरुपस्थे। अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति स्वाहा॥ ॥इदमनन्ताय॥ ॥अथ बलस्य॥ बलज इत्यानुमितिर्हिनगार्ग्य
ऋषिः बलो देवता त्रिष्टुप्छन्दो बलप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः। ॐ विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्यां मुह्यन्त्व-
न्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु स्वाहा॥ इदं विश्वकर्मणे॥ एवं ग्रहेभ्यः क्रमेणाष्टाविंशतिमाज्याहुतीर्हुत्वा अष्टाविंशतिं पलाशसमिद्धोमं जु-
हुयात्। तत आज्येन स्विष्टकृते न स्विष्टकृते न स्विष्टकृते जुहुयात्। तद्यथा॥ सोमं राजानमित्यग्निऋषिरूपत्र्यणि(?)नुष्टुप्छन्दः सोमोग्न्यादित्यविष्णु-
सूर्यब्रह्मबृहस्पतयो देवताः स्विष्टकृत्प्रीतये आज्यहोमे विनियोगः। ॐ सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे। आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च
बृहस्पतिं स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते॥ ॥अथ प्राजुर्वैदिकोग्निस्थापनविधिः॥ ॥कुशैः परिसमूहनं गोमयेनोपलेपनोल्लेखनमुद्धरणं
जलाभिषेकत्रं(?) अग्निस्थापनं ततो ब्रह्मवरणं संभृतिमादाय ॐ अद्य स्वः कर्तव्यपुण्यकर्मणि जलाशयोत्सर्गयज्ञाङ्गभूतसकलकर्मणि कृताकृ-
तावेक्षणकल्पत्वरूपकर्मकर्तुममुकगोत्रममुकशर्माणमेभिः पुष्पचन्दनताम्बूलवासोभिर्ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे॥ इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ॐ वृतो-
स्मीति तेनोक्ते दानुमन्यासनोपरि कुशास्तरणे उपवेशयेत्। तेन उत्तरतः प्रणीतापात्रं दक्षिणेषु निधाय जलेन पूरयित्वा बर्हिषाच्छाद्य ब्रह्म-
णो मुखमालोक्य निदध्यात्। ततश्चार्वार्यो गृह्यावाहनं कार्यं। ततः परिस्तीर्य बर्हिषाग्रं थवसादनं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रे प्रणीताजलं कृ-
त्वा पवित्रकमादाय प्रोक्षणीं त्र्युत्पवनं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रं वामहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीजलं किंचिदूर्ध्वं नयेत्। ततो यथावदासादितव-
स्तुप्रोक्षणं कृत्वा आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिप्य आज्यस्थालीं वह्नौ उपनिधाय ज्वलत्तृणेन[illegible] अमातोन प्रदक्षिणं। ततः स्रुवं प्रतप्य कृत्वा संमार्ग-
कुशैर्नग्रैरग्रं मध्येन मध्यं मूलेन मूलं स्रुवस्य तं मज्य प्रणीताजलेन स्रुवमभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्॥ ततो वह्नेराज्यमवतार्य
पवित्राभ्यां प्रोक्षणीवदुत्पूयावेक्ष्य अपद्रव्याणि निरस्य प्रोक्षणीं [illegible] उपयमनकुशान् वामहस्ते कृत्वा तिष्ठन् समित्त्रयं वह्नौ जु-

ने०

हुजाप॥ ततो ग्रोजाणीजलेनाग्निं पर्युक्ष्य पवित्रं कृत्वा ताम्रु निदध्यात्॥ ततः समिद्धे ग्नौ पातिदर्जिणाजानुः स्रुवमादाय आज्यभागादि
कर्म कृत्वा ग्रहमखे॥ तत्रादौ नः॥ स्वर्ध्वं उदुत्तमं॥ जेनापाक ऊनु ऋष्टि॥ नमो वरुणो देवता आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ घृतव
तीं भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा द्यावापृथिवी वरुण॥ स्वधर्म्मणा विष्कभिते तसे स्वाहा॥ इदं वरुणाय॥ ॥ एते द्वादश
निम्मैत्रैः क्रमेण नवग्रह दत्ते नाज्याहुतीनामष्टोत्तरशतं कृत्वा एतेनिष्टोत्तरशतं मोदुम्बरसमिधां जुहुयात्॥ ॥ अथ नवग्रहहोमः॥ ॥
तत्र सूर्यस्य आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता आदित्यप्रीतये तिलाज्यहोमे अर्कसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ आ
कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा॥ ॥ इदमादित्याय॥

सौ०ग०॥ २८१

इदं देवा इति वरुण आत्रेय ऋषिर्यजमानो देवता यजुश्छन्दः सोमप्रीतये पिंगला तन्नो आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ इदं देवा असप
त्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय। इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशए
ष्ववोमी राजा सोमो स्माकं ब्राह्मणानां राजा स्वाहा॥ ॥ इदं सोमाय॥ ॥ अथ कुजस्य॥ अग्निर्मूर्द्धेत्यस्य विरूपाङ्गिरस ऋषिर्गायत्री छन्दः
अग्निर्देवता कुजप्रीतये धूमकेत्वाग्ना वाज्यहोमे खदिरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां
रेतांसि जिन्वति स्वाहा॥ इदं कुजाय॥ ॥ अथ बुधस्य॥ ॥ उद्बुध्यस्वेति प — — त्रिष्टुप्छन्दो अग्निर्देवता बुधप्रीतये जा० नाग्नो आज्यहो
मे अपामार्गसमिद्धोमे च विनियोगः॥ — — स्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सं सृजेथामयं च। अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा
यजमान सीदत स्वाहा॥ ॥ इदं बुधाय॥ ॥ अथ बृहस्पतेः॥ बृहस्पते इति गृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता बृहस्पतिप्रीतये
शिखिनामान प्रतिश्रदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा॥ इदं बृहस्पत
ये॥ अथ शुक्रस्य॥ ॥ अन्नात्परिस्रुत इति अश्विनः सरस्वतीन्द्राश्च ऋषयो जगती छन्दः इन्द्रो देवता शुक्रप्रीतये ऽ काम्यना वाज्य
होमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रिय

२८१

विपान ७ शुक्र मन्थस इन्द्रस्येन्द्रियेण मि वर्म्मणा तं मघु स्वाहा ॥ इदं शुक्राय ॥ ॥ अथ शनैश्चरस्य ॥ ॐ शन्नो देवीरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋ
षिर्गायत्री छन्दः आपो देवता शनैश्चरप्रीतये महातुज स्वि अग्न्वाज्यहोमे समीसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आ
पो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा ॥ इदं शनैश्चराय ॥ ॥ अथ राहोः ॥ ॥ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया श
चिष्ठया वृता स्वाहा ॥ ॥ इदं राहवे ॥ ॥ अथ केतोः ॥ ॥ केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्दा ऋषिरनुष्टुप् गायत्री छन्दो ग्निर्देवता केतुप्रीतये नो
हिताग्न्याज्यहोमे कुशसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा ॥ ॥ इदं केतुभ्यः
अथाधिदेवतानां तत्रेश्वरस्य ॥ त्र्यम्बकमिति वसिष्ठ ऋषिरनुष्टुप् छन्दः त्र्यम्बको देवता त्र्यम्बकप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च
विनियोगः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् स्वाहा ॥ ॥ इदं त्र्यम्बकाय ॥ ॥
अथ प्राणीनाय कस्पशेः ॥ ॥ अथोमायाः ॥ श्रीश्च ते इत्युत्तरनारायण ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो नमायाः देवता उमाप्रीतये आज्यहोमे पल
ाशसमिद्धोमे च विनियोगः ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् इष्णन्निषाण अमुं म इषाण सर्व
लोकं म इषाण स्वाहा ॥ इदं उमायै ॥ ॥ अथ स्कन्दस्य ॥ यदक्रन्द इति नागर्गवोजमदग्निर्दीर्घतपा स्वक्रय ऋषयः त्रिष्टुप् छन्दः स्कन्दो दे
वता स्कन्दप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्समुद्रादुत वा पुरीषात् ॥ श्येनस्य
पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातन्ते अर्वन् स्वाहा ॥ इदं स्कन्दाय ॥ अथ विष्णोः ॥ विष्णोर्नुकमिति ॥ एतस्य वै स्व्यात्रप्रजा
विष्णुर्देवता यजुः विष्णुप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः ॥ ॐ विष्णोर्रराटमसि । विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि
वैष्णवमसि विष्णवे त्वा स्वाहा ॥ इदं विष्णवे ॥ ॥ अथ ब्रह्मणः ॥ आब्रह्मन्निति प्रजापतिर्ऋषिर्ब्रह्मा देवता यजुर्ब्रह्मप्रीतये आज्य
होमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः ॐ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां स्वाहा ॥ इदं ब्रह्मणे ॥ ॥ अथेन्द्रस्य ॥ ॐ त्रातारमिन्द्रमवितार

नो०

282

रेवतः स्वतीन्द्रा त्रात्य जः न्नप्टुष्ठी छंदः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये आज्य होमे पलाससमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ त्रातारमिन्द्रमवितार
मिन्द्र ७ हवे हवे सुहवं ७ सूरमिन्द्रं ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा॥ इदमिन्द्राय॥ अथ यमस्य॥ असि य
म इति नागो वाजमदग्निर्दीर्घतमा स्वत्रात्य जत्रिष्टुप्छंदः अश्विनीकुमारौ देवते यम — आज्य होमे पलाशसमिद्धोमे च विनियो
गः॥ ॐ असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन असि सोमेन समया — वर्क आहुस्ते त्रीणि दिवि बंधनानि स्वाहा॥ ॥
त्रा गीता दकस्पर्शः॥ ॥ अथ कालस्य॥ ॐ कार्ष्णिरसीति दध्यङ्ङाथर्वणः त्रिष्टुप्छंदः आपो देवता कालप्रीतये आज्य होमे प
लाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ कार्ष्णिरसि समुद्रस्य त्वाक्षित्या — मितमापो अद्भिर्ग्मत समोषधीभिः स्वाहा॥ इदं कालाय॥ ॥ अत्रो
दकस्पर्शः॥ अथ चित्रगुप्तस्य॥ ॐ वीचावसो इति त्रात्य पवाहा॥ इदं चित्रगुप्ताय॥ ॥ अत्र प्राणीतोदकस्पर्शः॥ अथ प्रत्यधिदेवतानां
तत्राग्नेः॥ अग्निं दूतमिति विरूपाङ्गिरस ऋषिर्गायत्री छन्दः अग्निर्देवता अग्निप्रीतये आज्य होमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥
ॐ अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे देवाँ ७ आसादयादिह स्वाहा॥ इदमग्नये॥ ॥ अथापां॥ अप्स्वन्त इति बृहस्पतिरार्षिः पुनु
ष्टिकुष्टुप्छंदः आपो देवता अपां प्रीतये आज्य होमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्ति
ष्वश्वा भवत वाजिनः देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान् वाजसास्तेनायं वाज ७ सेत् स्वाहा॥ इदमद्भ्यः॥ अथ पृथिव्याः॥
ॐ स्योना पृथिवी मेधातिथिर्विनोत्तवान् जगती छन्दः स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी यच्छा नः शर्म सप्रथाः स्वाहा॥ ॥ इदं पृथिव्यै॥ अथ विष्णोः॥ ॥ ॐ इदं
विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिर्गायत्री छन्दः विष्णुर्देवता विष्णुप्रीतये आज्य होमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ इदं विष्णुर्वि
चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् समूढमस्य पां ७ सुरे स्वाहा॥ इदं विष्णवे॥ अथेन्द्रस्य॥ त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रो देव
ता इन्द्रप्रीतये आज्य होमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ त्रातारमिन्द्रमित्यादि॥ इदमिन्द्राय॥ ॥ अथ सर्वाणीनि पुनन्त्वा मन्वाय
वाग् स्पर्श शुक्रो अपामिति॥ गन्ता हि सुन्वतो गृहं स्वाहा॥ अथ प्रजापतेः॥ ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्

सं०॥
२८२

२८२

छंदः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वरूपाणि परिता बभू
व यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा॥ ॥इदं प्रजापतये॥ ॥अथ सर्पाणां॥ नमोस्त्विति देवा ऋषयो अनुष्टुप्
छंदः सर्पा देवता सर्पप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ नमोस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः
सर्पेभ्यो नमः स्वाहा॥ इदं सर्पेभ्यः॥ ॥अथ ब्रह्मणः॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः
सतश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा॥ इदं ब्रह्मणे॥ ॥अथ विनायकादिपञ्चकस्य॥ ॥तत्र गणपतेः॥ गणानांत्वेति देवक्रमप्ययोजजुनस्यो
देवता गणपतिप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे
निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम स्वाहा॥ ॥इदं गणपतये॥ ॥अथ दुर्गायाः॥ अम्बे अम्बिके इति देवता ॐ प्रयप्रयोउष्णिक् छन्दो दुर्गा
देवता दुर्गाप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अम्बे अम्बिके नमानयति कश्चन ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनी
स्वाहा॥ ॥इदं दुर्गायै॥ ॥अथ वायोः॥ वातो वेति गयघोत्र प्रऋषिः उष्णिक् छन्दः वातो देवता वायुप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धो
मे च विनियोगः॥ ॐ वातो देवता मनो वा गंधर्वाः सप्तविंशतिः ते अग्रेश्वमयुंजस्ते अस्मिन् जवमादधुः स्वाहा॥ ॥इदं वाताय॥ ॥अथ आ
काशस्य॥ ॥ऋद्धो अस्येति प्रजापतिऋषिर्गायत्री छन्दः आकाशो देवता आकाशप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ
ऋद्धो अस्य समिधे जुवत्पृथ्वी शुक्रा सोचाम्यग्नेः द्युमन्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः स्वाहा॥ इदमाकाशपतये॥ ॥अथ अश्विनोः॥ ॥ॐ अश्वि
नेति ऋषयः ऋषिर्जगती अश्विनौ कुमारौ देवते अश्विनीप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अश्विनो तेजसेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसायाभिषिंचामि स्वाहा॥ ॥इदमश्विभ्यां॥ अथेन्द्रादीनां॥ ॥तत्रेन्द्रस्य॥ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा॥ इदमिन्द्राय॥ ॥अथ शिवस्य॥ ॥अवतत्यधनुष्ट्वमिति पनमेष्ठी त्रा

वे०

ननुष्टुप्छन्दो रुद्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अवतत्य धनुष्ट्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे। निशीर्य शल्यानां मुखा शि
वो नः सुमना भव स्वाहा॥ ॥इदं शिवाय॥ ॥अथ प्राणीतोदकस्पर्शः॥ ॥अथ मनुती॥ मनुतोजूस्येति गोतम ऋषिर्गायत्री छन्दो मनुतो देवता
मनुतप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ मनुतो जूस्य हि नामे पाला दिवो विमहसः समु गोपाल मोजन स्वाहा॥ ॥
इदं मनुद्भ्यः॥ ॥अथ लोकपालानां तत्तेन्द्रस्य॥ त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्द इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमि
द्धोमे च विनियोगः॥ ॐ त्रातारमिन्द्रमित्यादि॥ इदमिन्द्राय॥ ॥अथाग्नये॥ ॥ॐ अग्निं दूतमिति विरूप ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवताऽ
ग्निप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे देवाꣳ आसादयादिह स्वाहा॥ ॥
इदमग्नये॥ ॥अथ यमस्य॥ ॐ असि यम इत्यादि॥ इदं यमाय॥ ॥अथ प्राणीतोदकस्पर्शः॥ अथ निर्ऋतेः॥ ॐ एष ते इति वरुण ऋषिर्गायत्री
छन्दो वरुणो देवता इमम्मे वरुण॥ सुधी हवमद्या च मृडय त्वामवस्युरा चके स्वाहा॥ वातो वेति गयघर्षा इदं वरुणाय॥ ॥अथ वायोः॥ ॥वातो
वेति गय ऋषिर्गायत्री छन्दो वायुर्देवता वायुप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा
दान्त्यनुपूर्वं वियूय॥ इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति स्वाहा॥ इदं सोमाय॥ ॥अथेशानस्य॥ ॥तमीशानमिति गौतम
ऋषिर्जगती छन्दो विश्वे देवा देवता ईशानप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियं जिन्व
मवसे हूमहे वयं पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये स्वाहा॥ ॥इदमीशानाय॥ ॥अथ प्राणीतोदकस्पर्शः॥
अथानन्तस्य॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति वेदत्रयस्य ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सर्पा देवताः सर्पप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्य
इत्यादि॥ अथ ब्रह्मणः॥ ब्रह्मयज्ञानमिति प्रजापतिऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता ब्रह्मप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥
ॐ ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः। स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा॥ इदं ब्रह्मणे॥

सौ०॥
२८५

२८३

॥ ॥अथ विश्वकर्म्महोमः॥ ॥विश्वकर्म्मन्हविषेति मन्त्रस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्म्मा ऋषिस्त्रिष्टुप् छंदो विश्वकर्म्मा देवता विश्वकर्म्मप्रीतये आज्यहो
मे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ विश्वकर्म्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम्। तस्मै विशः समनमन्त पूर्वी
रयमुग्रो विहव्यो यथासत्स्वाहा॥ इदं विश्वकर्म्मणे॥ एवं प्रत्येकमष्टाविंशतिमाज्याहुतीर्हुत्वा अष्टाविंशतिपलाशसमिधो जुहु
यात्॥ ततः आज्यमात्रेण प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः॥ ॐ भूः स्वाहा इदं भुवः प्रजापतिरृषिरुष्णि
क्छंदो वायुर्देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः॥ ॐ त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य तु वः स्वाहा॥ इदं भुवः॥ ॐ प्रजापतिरृषिरनुष्टु
प्छंदः सूर्यो देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः॥ ॐ त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य तु वः स्वाहा॥ इदं भुवः॥ ॐ प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छ
छंदः सूर्यो देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः॥ ॐ स्वः स्वाहा॥ इदं सत्वन्नोऽग्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणौ देवता आज्यस्वि
ष्टहोमे विनियोगः॥ ॐ त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमु
मुग्ध्यस्मत्स्वाहा॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम्॥ सत्वमिति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणौ देवता आज्यस्विष्टहोमे विनियोगः॥
सत्वन्नोऽग्नेऽवमोभवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा॥ इदमग्नीवरुणा
भ्याम्॥ ॐ अयाश्चाग्न इति प्रजापतिरृषिर्विराट् छन्दोऽग्निर्देवता आज्यस्विष्टहोमे विनियोगः॥ ॐ अयाश्चाग्न इत्यादि॥ इ
दमग्नये॥ ये ते शतमिति शुनःशेप ऋषिर्जगती छन्दः वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवा मरुतः स्वर्का देवता आज्यस्विष्टहोमे विनि
योगः॥ ॐ ये ते शतं वरुण इत्यादि॥ इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः॥ ॐ उदुत्तममिति शुनःशेप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो
वरुणो देवता विष्णुक्रमेष्वपाशोन्मोचने विनियोगः॥ ॐ उदुत्तमं वरुण इत्यादि॥ इदं वरुणाय॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा॥ इदं प्रजापतये॥ ॐ अग्न
ये स्विष्टकृते स्वाहा॥ इदमग्नये स्विष्टकृते॥ ॥इति वाजवैदिकहोमविधिः॥ ॥अथ सामगानामग्निस्थापनविधिः॥ ॥

नो०

२८४

सं०:॥
२८४

तत्रकर्त्तोब्राह्मणः॥पश्चिमकुंडमध्यदेशंकुशेनपात्तार्पत्रव्यैसंभूत्तगोमयजलेनानुलिप्यवज्रमा॥अकानेणोल्लेखनमनुविदध्यात्॥
वामपाणिस्थेनेष्णाकनामानत्याग्निनिधानीजावज्रमामेवस्थापनीजः॥अनुजुदीघ्वेकुशादीनीथ्रीगुष्टपर्घ्वेनिनंगुलमानेविधाजोपलि
प्तस्थंडिलस्यदक्षिणा॥नागमीष्वल्पक्काफलदलकनककुसकुसुमजवानामेकतमेनद्वादशांगुलंपूर्वनागनीपार्थिवीध्याजनूंमुह्म
वामोलेप्यामुल्लिप्पेत्॥ततस्तत्पश्चिममत्रसंलग्नामुत्तरगामिनीमेकविंशत्यंगुलमाग्नेयीध्याजल्लोहितवर्सोन्तथैवाङ्गुलिप्पेत्॥
ततःपार्थिवीनेप्पजाउत्तरस्यांरवडंगुलोत्तरेतत्पक्वाग्रानेजीसंलग्नांप्रादेशमितांप्राजापत्यांध्यातकृष्णवर्णामुल्लिखेत्॥ततस्त
द्रेष्पातस्तावदंतरेतत्पक्कातथैवापनीप्रादेशमितामैन्द्रीध्यातनीलवर्णामुल्लिखेत्॥ततस्तावदन्तरंतत्पक्कापूर्वेनागगामिनीद्वादशा
गुलंसौमीध्यानपीतवर्णामुल्लिखेत्॥ततःक्रमेणालेखान्पउल्लिखितात्करेणगृहीत्वाप्रागुदीच्यामनत्निमात्रदेशेनिनस्येत्॥ततो
ब्रगुष्टातिलिखितस्थलागमस्पुञ्जेत्॥ततश्चजसास्पगोमयजलमजादिव्यतिनिक्षसुफुटितनिर्मितकसुवर्ण्णताम्रकांस्यादिपात्रेणाग्निमा
धीजक्रव्यादमग्नोधूथाहुमितिवचनाद्वलन्नं॥निनसनंकुर्जीत॥ॐप्रजापतिनिषिविष्णुपृथिंदोग्निर्देवताद्धलनं॥निनसनेवि
निपोगः॥ॐक्रव्यादमग्निंप्रहिणोमिदूरंयमराज्यंगच्छतुनिप्रवाहइत्यर्थ्यैर्धनंवृलनत्रि॥मेशान्जीनिक्षिपेत्॥ततोव्याहृतीनां
प्रजापतिऋषिःष्टहतीछंदोटहस्पतिर्द्देवताअग्निस्थापनेविनियोगः॥ॐभूर्भुवःस्वरनत्पनिमुखमग्निंतत्रप्रणयेत्॥ततस्तू
ष्णीमेवसमिधंनिक्षिपेत्॥ॐइहैवायमितरोजातवेदादेवेभ्योहव्यंवहतुप्रजानन्॥इत्युत्तरार्द्धेनाग्नेऽवालाग्रत्यानूनीकृत्य॥मुपस्थ
नं॥ततोब्रह्मस्थापनंकुशोत्तरेब्रह्मासनं॥दक्षिणा॥तउपकल्पप्रघीतंवेर्द्वाहाणां॥ट्याणीतेॐअमुकजलाशयोत्सर्गांगहोमकर्मा
हंकृतिष्पेतत्रत्वंब्रह्मात्तवेति॥ततःप्रदक्षिणामग्निंपरिक्रम्यब्रह्मासनकीयासनेप्राङ्मुखीवानिधानांदत्वाप्रत्यङ्मुखआसन
स्यपूर्वतस्तिष्ठन्दक्षिणापाणिनानदासनंस्पृशन्वामहस्तांगुष्ठानामिकाभ्यामासनात्कुशंगृहीत्वानेकत्यांनिक्षिपेदनेनयजु

२८४

ष्याॐअग्रचरस्कंदस्कोनिनिगदयजुषिॐप्रजापतिऋषिःपनसुर्देवताउपवेशनेविनियोगः॥निसत्पनावसुरितितनउदकमुपस्पृश्यजो
र्धमुखस्तत्रोपविशेदनेनयजुष्याॐवसिष्ठऋषिःअवसुर्देवताउपवेशनेविनियोगः॥ॐआवसोःसदनेसीदामीतिसचैवयज्ञियो
वानियमपश्रीजल्लिर्विष्णुमनुस्मरन्आकर्मापवर्गान्तमासीत॥तदनावेलोनैवयत्रंचोत्तनार्मीगंवाकमंडलुंवाकुशानीयिकृत्वाल
॥मावसोःसदनेसीदेतिमंत्रेण॥ब्रह्मासनेस्थापयेत्॥ततःकृत्वाबन्हेतुनतउदगग्ना॥पूर्वपूर्वक्रमेण॥यथाविनियोगंबहिर्नियमाजपस्तु
कष्ठुवान्तुगुष्ठोदकसमिद्वयथासंनवछादीनिद्रव्याणिपासादयेत्॥ ॥अथवृमिजपोजया॥ ॥अग्नेःपश्चाद्भूमावुपनिकृतदक्षि
णीजयात्तवतिएवंकृत्वावामात्तिमुखंयथात्तवतिएवंन्यंचोपाणिंकृत्वाॐपनमेश्रीऋषिनुष्टुपछन्दोअग्निर्देवताभूमिजपेविनि
योगः॥ॐइदंभूमेर्भजामहइदंभद्रंसुमंगलंपनासपत्नीवाधस्वान्येष्वीविन्दतेधनम्॥नात्रोवाचवन्तीजपेत्॥कोसत्रऋषिर्जग
तीछंदोग्निर्देवतापनिसमूहनेविनियोगः॥ॐसमूहत्तममर्हतेजातवेदसेनथमिवसम्महेमामनीष्यजालद्राहिनःप्रमेतिनस्पसछ
सद्यनैसख्येपनिष्यामावयंतवेच॥एकेमत्वासमिधछसाधजाधिपत्येदेवाहविनदन्नाहुतमूत्वमादित्यांआहवनाय्मद्भस्यम्भे
सख्येमानिष्यामावयंतवा॥ततःप्रागग्नेःकुशैनग्नैर्हेलानिछादनकपुनस्तादनि॥तत्रउत्तनतःजघानन्दवानैवहुत्तगपुर्म
पत्रमुपमूललूनंसहतंवार्हिस्तरी॥तेनततःखादिरैवापालाशंवासतान्नव्नीयंप्रादेशमितंविंशतीछममादायमूलमूध्या
गदेशोवाज्येनाभ्यष्टप्रजापतिध्याजुहुयात्॥ततस्तताचासिष्ठ्राद्दर्भिष्याःसमगमतन्तर्गर्तंकुशोदलमदक्षुमादायनिनेखा
ब्रापानंप्रादेशमात्रंछिंद्यात्ॐप्रजापतिऋषिर्यजुःपवित्रेदेवतापवित्रच्छेदनेविनियोगः॥ॐपवित्रेस्थोवैष्णव्यौ॥ततःप्र
जापतिऋषिःपवित्रेदेवतापवित्रप्रोक्षणेविनियोगः॥ॐविष्णोर्मनसापूतेस्थइतिप्रजालयेत्॥ततःपवित्रेअन्तनेकृत्वावस्त्र

रिक्तिः शोधिनमाघ्रीस्पाल्पोदोशमादघ्यान्।।एतासीपवनीतनउत्पवनीउपनिगतदक्षिणा।।ब्रह्मवृक्षोद्धवान्तानामिकाल्पीविरलेपवित्रे
गृहीत्वाऽजलुमाघ्निनूर्ध्वेनजेत्ॐप्रजापतिर्निषिनाउर्पीदेवताम्त्रजपमवनेविनियोगः।।ॐदेवस्त्वासविता्पुनात्वच्छिद्रेण।।पवित्रेण
वसोःसूर्जेस्यनाश्मिभिः।अथपवित्रमार्ज्जिः।प्रजाल्याग्नौत्रज्जिपेत्।।अथाज्यमगन्धावधिंस्थिन्यविनीतीवियाघोलनीदिशमवतान्
नेत्।।आज्यसंस्कारः।।अथदर्भ्रेण।।सुक्स्रुवजपोसीमृजपत्रतपयुनुंन्धौलनतोनिदघ्यादितिस्रुपत्रुवसंस्कारः।अथसमद्ध्रुपमाज्यस्ताड
नेवाग्नेः।पश्चिमएकस्थापूजेत्।।अथस्तूगमदक्षिणा।।जानुःॐप्रजापतिनिषिर्जज्जुनदितिर्देवताउदकाञ्जलिप्रसेचनेविनियोगः
दक्षिणातःॐअदितेनुमतस्वप्रजापतिऋषिनुमदितिर्देवताउदकांजलिप्रसेचनेविनियोगःॐअनुमतेनुमन्वस्वेतिपश्चि
मतउदङ्मुखःॐप्रजापतिऋषिःसरस्वतीदेवताउदकांजलिप्रसेचनेविनियोगःॐसरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतःप्राङ्मुखंत्र
योदकांजलिर्गृहीत्वामीलगनघानवा।होमद्रव्यसहितमग्निंप्रदक्षिणा।।पर्युक्षजेत्ॐप्रजापतिऋषिर्विष्णुपूर्छन्दःसवितादे
वतापर्युक्षणेविनियोगः।।ॐदेवसवितुःप्रसुवयज्ञंप्रसुवयज्ञपतिंभगायदिव्योगंधर्वःकेतपूःकेतन्नःपुनातुवाचस्पतिर्वा
चन्नःस्वदतुअथजानुमुत्थाप्यसमिदक्षिणा।।पुष्पाक्षताद्यानिगदमच्छेदस्कंजपेत्।ॐवसिष्ठऋषिःकालाग्निरुद्रोदेवताविद्रू
पाञ्जपेविनियोगः।।ॐतपश्चत्वानस्पश्चासन्निजोमजत्तूत्तुवःस्वनी।महान्तमात्मानंत्रपपद्येविद्रूपान्नोसिदत्तीजिस्तस्यतेश
ज्ञाप्यामिमहाअन्तनिक्षेविविमिन।छिन्नि।।समर्पितेद्वानीहृदपान्।।पदस्मृहे।।कुहेम्नन्नः।।सन्निहितानिवलघाद्वनन्तताल्प्र
सनीत्प्रतिमिणितत्सर्वंपनत्रेधादशपुत्राघ्नेत्वासंवत्सनेकामत्रे।।घन्तेनपाहिजाजित्वापुनर्व्रत्वचर्जमुपजीलिर्ल्देवेषुवाञ्
।।सपहेमनुष्येषुव्राह्मणोवैब्राह्मणामुपधावत्युपन्नाघाकामिजपन्तीमामाप्रतिजापीजुर्कन्तमामाप्रतीप्योहिःकुर्वन्तमामा
प्रतिकार्षीत्वाप्रपद्येलपाप्रसूनद्दकनिष्पामितन्मेनाध्यतांतन्मेसमध्यतांतन्मेउपपद्यतांसमुद्रोमाविश्वव्यचाब्रह्मानुजाना

नुसेतुघो मा विश्ववेदान्। वृहन्पुत्रो नुजानु ऽस्वात्रो मघ देवता मैत्रावरुणौ ऽनुजानानुतस्मै विरूपान्त्राजदन्नीजपन्समुद्रान्विश्वव्यचसे
तुथापविश्ववेदसो ऽस्वात्रजपचेतसे सहस्त्रान्नापवत्रहणा॥ पुत्रापनमः॥ ततः प्रदक्षिणा। गृहस्तेनाग्निं निधाय निक्रम्य हस्तस्थितैः पुष्पाक्षतैर्वह्निं
पूजयित्वा तेनैव मार्गेण ससमिद्धां हस्तमानीय तामेघमग्नौ निक्षिपेत्। ततो ऽमुकाग्ने इहागच्छेति नत्वा कर्म्मणो ऽग्निमावाहयेत्॥ ततो
महाव्याहृतिहोमः ॐ प्रजापतिऋषिर्गायत्री छन्दो ऽग्निर्देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः॥ ॐ भूः स्वाहा॥ प्रजापतिऋषिरुष्णिक् छन्दो वायु
र्देवता ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता ॐ स्वः स्वाहा॥ ॥ततो वरुणहोमादि विश्वकर्म्म होमपर्यन्तमाज्येन
समिद्भिश्च जुहुयात्॥ ॥तत्र क्रमः॥ इमम्मे इति शुनःशेपऋषिर्गायत्री छन्दो वरुणो देवता वरुणप्रीतये आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे
च विनियोगः॥ ॐ इमम्मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय त्वामवस्युराचके स्वाहा॥ इदं वरुणाय॥ इत्याहुतिपञ्चविंशतिम्॥
उदुत्तमं वरुण इति गौतमऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणो देवता आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि
मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा॥ इत्याहुतिपञ्चविंशतिम्॥ घृतवतीमिति भरद्वाजऋषिर्जगती छ
न्दो वरुणो देवता वरुणप्रीतये आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा।
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा स्वाहा॥ ॥अथ नवग्रहहोमः॥ तत्र सूर्यस्य उदुत्यमिति प्रस्कण्वऋषिर्गायत्री छन्दः
आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा॥ ॥अथ सोमस्य॥ ॥सन्तेपयां
सि इति सोमऋषिर्गायत्री छन्दः सोमो देवता आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ सन्तेपयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमा
तिषाहः। आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व स्वाहा॥ ॥अथ भौमस्य॥ ॥ॐ अग्निर्मूर्द्धेति विरूपऋषिर्गा
यत्री छन्दः सोमो देवता आज्यहोमे खदिरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा॥

ग्रो०

286

सौग०॥

२८६

॥ ॥अथ बुधस्य॥ ॥अग्ने विवस्वदिति मंत्रस्य जामदग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो आज्यहोमे अपामार्गसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अग्ने विवस्व
दुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः स्वाहा॥ ॥अथ बृहस्पतिः॥ ॥बृहस्पत इति अप्रतिरथ ऋषि
स्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्देवता आज्यहोमे अश्वत्थसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जञ्
छत्रून्प्रमृणन्नमित्रानस्माकमेध्यविता तनूनां स्वाहा॥ ॥अथ शुक्रस्य॥ ॥ॐ शुक्रं त इति भरद्वाज ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः शुक्रो देव
ता आज्यहोमे उदुम्बरसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया अवसि स्वधा
वन्भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा॥ ॥अथ शनैश्चरस्य॥ ॥ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा॥ ॥अथ
राहोः॥ ॥कया नश्चित्र इति वामदेव ऋषिर्गायत्री छन्दो राहुर्देवता आज्यहोमे दूर्वासमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ कया नश्चित्र आ भुवदूती
सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया वृता स्वाहा॥ ॥अथ केतूनां॥ ॐ केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्दा ऋषिर्गायत्री छन्दः केतवो देवता आज्यहोमे
कुशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः स्वाहा॥ अथाधिदेवतानां॥ तत्र रुद्रस्य॥
आ वो राजानमिति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ आ वो राजानमध्व
रस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः। अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वं स्वाहा॥ ॥अथ पार्वत्यै तोयस्य रुद्रस्य?॥
अथोमायाः॥ आपो हि ष्ठेति सिन्धुद्वीप ऋषिर्गायत्री छन्द उमा देवता आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ आपो हि
ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे स्वाहा॥ अथ स्कन्दस्य॥ स्योना पृथिवीति मेधातिथिर्ऋषिर्गायत्री छन्दः
स्कन्दो देवता आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथाः। द
वान्मा ता पादितिः स्वाहा॥ ॥अथ विष्णोः॥ ॐ इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिर्गायत्री छन्दो विष्णुर्देवता आज्यहोमे पलाशसमि

द्धोमेववि निजोगः॥ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं समूढमस्यपांशुरे स्वाहा॥ ॥अथचन्द्रः॥ ॐ मित्तस्यचर्षणीतिमन्त्रस्य
हे द्वतीछंदो ब्रह्मा देवता आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे वा विनियोगः॥ ॐ मित्रस्य चर्षणीधृतो श्रवो देवस्य सानसिम्। द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम्
दिश्याविवासन्निवृधसन्स्वाहा॥ ॥अथेंद्रस्य॥ ॥ॐ इन्द्रमिद्देवतातये इति मन्त्रस्य त्रिष्टुप् छंदः इंद्रो देवता आज्यहोमे च विनियोगः॥
ॐ इन्द्रमिद्देवतातये इन्द्रं प्रयत्यध्वरे इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये स्वाहा॥ ॥अथ यमस्य॥ ॥अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रस्य
नारीश्रावप्रियग्ने जत्री छन्दो यमो देवता यमप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ आजीनापः सिंचन्ति सदम्
तन्नो पुनःपितर्न चत्रजन्त्वः स्वाहा॥ ॥अथ कालस्य॥ ॥ॐ ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मा ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः कालो देवता कालप्रीतये आ
ज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः स
तश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा॥ ॥अथ चित्रगुप्तस्य॥ ॐ चित्र इद्धिसोइति चित्रगुप्त ऋषिः गायत्री छंदः चित्रगुप्तो देवता चित्रगु
प्तप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ चित्र इद्धिसो ... स्वराजसो ... मातरं दवे तिवातवे ... यद्
जनदधातिदावर्धत्सु ... महिद्विष्णु... स्वाहा॥ ॥अथ प्रत्याधिदेवतानां॥ ॥अग्निं दूतमिति मन्त्रस्य ... ऋषिः गायत्री छन्दोऽग्निर्देवताग्रा
ग्निप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं स्वाहा॥ ॥अथापां॥
उदुत्तममिति गौतम ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः आपो देवता आपप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ उदुत्तममित्या ...॥ दि
अथ पृथिव्याः॥ ॥ॐ पृथिव्यां ... मिति विष्णुऋषिः उष्णिक् छंदः पृथिवी देवता पृथिवीप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे
च विनियोगः॥ ॐ पृथिवी ... तनिर्जेधो ... पः कनिक्रदा ... विष्णुर्देवता विष्णुप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥

को॰

287

ह्री॰॥

२८७

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सभूमिंसर्वतोवृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलीस्वाहा॥ ॥अथेन्द्रस्य॥ ॐ इन्द्रायेन्द्र विनिश्यो
वृषीजऋषिः। पक्तीछंदः इंद्रो देवता इंद्रप्रीतये आज्य होमे पलाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वतेतत्पस्वसघुम
त्नमः श्वस्यपजो निमासदपुस्वाहा॥ अथ इन्द्राण्याः॥ ॐ एकाष्टके तिवसिष्ठऋषिः अनुष्टुप्छंदः इन्द्राणी देवता प्रीतये आज्य होमे पल
ाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ एकाष्टकातपसातप्यमानाजजानगर्भंमहिमानइन्द्रंतेनदवाअसहन्त अश्रून्हन्तासुनागामभज
च्छचीभिः स्वाहा॥ ॥अथ प्रजापतये॥ ॥ॐ प्रजापतये नेति हिरण्यगर्भऋषिः त्रिष्टुप्छंदः प्रजापतिर्देवता आज्य होमे पलाशसमि
द्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ प्रजापते नत्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानि परिताबभूव यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयो
रयीणांस्वाहा॥ ॥अथ सर्पाणां॥ ॥जातवेदसे मघवन्तेति वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सर्पा देवता आज्य होमे पलाशसमिद्धोमेव
विनिजोगः॥ ॐ एष्य ब्रह्मा नऋषिर्विजइन्द्रोनामश्रुतोगृणोस्वाहा॥ ॥अथ विनायकादिपाचकस्य॥ ॥तत्र गणपतये॥ ॐ
आनूनमिति गोतमऋषिः गायत्री छंदः गणपतिर्देवता आज्य होमे पलाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ आतूनइन्द्रुमन्तं चित्रंग्राभंसंगृभाय
महाहस्तीदक्षिणेन सर्वकामा मिष्ट नमो वो मुमनो होसिष्ठ स्वाहा॥ अथ दुर्गाये॥ ॥ॐ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीय
जतो निदहाति वेदः सनः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः स्वाहा॥ ॥अथ वायोः॥ ॥आनानाशिशुतोनिति
इंद्र ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वायुर्देवता वायुप्रीतये आज्य होमे पलाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ आनानाशिशुमतीनोहित्वनृतस्प
दीधितिविश्वापनिर्विजातुवद्यद्धिनस्वाहा॥ अथ आकाशस्य॥ आदित्यस्येति निघनकामऋषिः गायत्रीछन्दः आकाशो देवता
आज्य होमे पलाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं परो यदिध्यते दिवि स्वाहा॥ ॥अथ अश्विनी
कुमाराभ्याम् एणोऽदुपेत्युष्पात्रमऋषिः गायत्रीछन्दः अश्विनौ देवता आज्य होमे पलाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ एषो उषा अपूर्व्या व्यु
च्छति प्रिया दिवः स्तुषे वामश्विना बृहत्स्वाहा॥ ॥अथेन्द्रस्य॥ ॐ ... तेति न दाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीत

२८७

नेआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐत्वामिद्धिहवामहेसातौवाजस्यकारवः।त्वांवृत्रेष्विन्द्रसत्पतिंनरस्त्वांकाष्ठा
सर्वतस्वाहा॥अथैश्वनस्य॥आत्वासोमसेतिसोमऋष्णिर्हतीछन्दोइन्द्रोदेवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥
आत्वासोमस्यगन्दापसदापावन्नौहिगिनात्मूसिमगा॥सवनेसुतुकुवनिइशानोनजाविष्णत्स्वाहा॥अथमनुतौ॥अपवमान॥
इतिआदनस्त्रऋष्णिगाजत्रीछन्दोमनुतौदेवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐपवमानअस्तुजनतअविन्नमति
घानजामनुखन्तोमन्सनाइन्द्रिजाहपामेघामतिष्ठजासिवस्वाहा॥दशदशानांलोकपालानांत्वामिद्धितिऋनहाजऋष्णिर्हह
तीछन्दइन्द्रोदेवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐत्वामिद्धिहवामहेसातौवाजस्यकारवस्त्वांवृत्रेष्विन्द्रसत्पतिंनरा
स्त्वांकाष्ठासर्वतःस्वाहा॥अग्निर्देआणीतिशोतऋष्णिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐ
अग्निर्देआणीजघनद्रविणाध्यविपत्सजास्युक्तआहुतःस्वाहा॥यमस्य॥ ॥नाकेसुवर्णमुपसनहदावेनतोअस्यचक्षतत्वा
हिन॥यमजीचक्षुदूतीजमस्यजानोशकुनजतुन्यापेस्वाहा॥ॐवेनत्वाहीत्यादिसऋष्णिस्त्रिष्टुप्छन्दोनिर्ऋतिर्देवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धो
चविनिजोगः॥वेत्वाहिनिर्ऋतीनांवज्रहस्तपनिहजीअहनहःमुञ्च्यपःपनिपदामिवस्वाहा॥इममेवनुणाइतिपुष्कलऋष्णिर्गायत्रीछन्दो
वरुणोदेवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐवातआवातुभेषजंशंमयोभुनोहृदेआयुःप्रतारिषत्स्वाहा॥दिष्टजेतिगा
स्त्रीनऋष्णिर्गायत्रीछन्दःसोमोदेवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐवादिष्टयामदिष्टयापवस्वसोमधानयाइन्द्रायपातवे
सुतःस्वाहा॥तघोगाजेतिजुऋष्णिर्गायत्रीछन्दःईशानोदेवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥तघोगायसुतेसचापुरुहूतायसत्व
नेसतत्वंवेनसाकिनेस्वाहा॥समानोअध्वेतिस्नुशनाऋष्णिस्त्रिष्टुप्छन्दोअग्निर्देवताआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ॐसमा
नोअध्वाप्रवतामनागतस्वमन्वामावतेदेवसिष्टेनमेजेतेनतश्वतुःस्वमकेनक्ष्योपासामनसाविजूपेस्वाहा॥ब्रह्मजज्ञानमितिपंचमेष्टी

अपिप्रित्रिष्टुप् छंदो विश्वकर्म्मो देवता विश्वकर्म्मो प्रीतये आज्यहोमे पलाश समिद्धोमे च विनियोगः॥ विश्वकर्म्मन् हविषा वावृधानः
स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्यां मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु स्वाहा॥ ॥इत्येवं प्रत्येकमष्टाविंशतिमाज्याहुतीर्हु
त्वाष्टाविंशति पलाशसमिधो जुहुयात्॥ ततस्त्र्यायुषं देवसवितुः स्वाग्नेः प्रथमतः प्रजुह्यास्यादितेऽनुमन्यस्वा इति दक्षिणतः॥ ॐ अ
नुमते त्वमन्यस्वा इति पश्चिमतः॥ ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्वा इत्युक्तः क्रमेणोदकांजलिं प्रसिंचेत्॥ ततस्तं वर्हिः सत्यमुष्टिना समाजाय
मध्यमूलक्रमेणास्य ॐ कुर्यादनेन यजुषा॥ ॐ प्रजापतिऋषिरग्निर्देवता आर्त्यं जने विनियोगः॥ ॐ अकूनिदाहणाक्तन्नुवनः॥ अथ त
तुन्नयवन्हो निक्षिपेदनेन मंत्रेण॥ ॐ प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दोनुडो देवता वर्हिर्होमे च विनियोगः॥ ॐ यः पशूनामधिपती रुद्र
स्तन्तिचरो वृषा पशूनस्माकं माहिंसीर्नेतदस्तु हुतं तव स्वाहा॥ ॥अथ पूर्णाहुतिः॥ प्रजापतिऋषिः यनुर्धसुदेवता पूर्णाहुतिहोमे वि
नियोगः॥ ॐ वसुभ्यः स्वाहा॥ इत्यनिरुच्छ्यान आज्यं जुहुयात्॥ ततो दक्षिणादानं॥ अस्ता॥ अथ प्रदक्षिणां वन्हिं पतिक्रम्य स्रुवा॥ वि
सृज्य पुनः स्वासनमागत्याग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पात्रस्थलजलशेषमिनस्य पुनर्जलेनापूर्ज्यतूष्णीं प्रतिष्ठाप्य सवोदेवं यजमानेन
ॐ वामदेव ऋषिर्गायत्री छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि विनियोगः॥ अत्र चतुर्लिहनाऽऽन्नुष्छन्दो गायत्रीशिष्टे कथितमपि वनाथेनैस
र्वत्रैवमन्यन्तो॥ तद्यथा॥ आनो गजमेनस्वर्ने यी रेत्ति शं वलयेशः॥ ॐ जोवत्रैः पशूनौ वीर्जे त्रलाऽमेवच सोनागपैकर्मसिद्धिस्वजा
तिस्येष्टासुरुद्धवती॥ सर्वमेतत्सर्वेसान्निपद्रविणादोनिनीहतः॥ ततः समस्तमेतत्कर्मच्छिद्रमस्त्वित्यनन्तिपजथाशक्त्यानिनूपत्राहाल॥
न्॥ ततो जपेत्॥ ॥अथाथर्ववेदेऽग्निस्थापनविधिः॥ ॥अथ सरस्वत्यनमस्वलिंगिनाऽसिमापया॥ तान्मुद्यन्ववेदसमथ
कर्म्मणि क्रन्महे॥ प्रजच्छतपर्शुंशानानहनोसमर्हिसनः॥ अनेनमंत्रेणाद्दातृगम्नानिठ्ठुष्पधीईतुपर्धतः॥ अनेनमंत्रेण॥ उपनिपर्धा
णा लुनाति॥ ग्रीष्मस्ते भूमेवर्षाणिशरद्धेमन्तः॥ शिशिरो वसन्तः॥ ऋतवस्ते विहितहिमनीनहोनात्रे पृथिवि नो दुहाथ्यां॥ उपस्था

नीविमृण्वपजस्वतीघृताचीघेनुनस्पृशीगोप्ता।इंद्रः सोमः पिबतुक्षेमोअस्त्वग्निः प्रथमोतुंतुविमृयोनुदस्व अनेनमंत्रेण।वितान
मनुमंत्रण।।अघमित्वादिविदिकनती।ईशानकोणादनत्तपतूष्णींवालुकाजीनेष्वांकुर्यात्।।सर्वतोबृहस्पतेपरिगृहाण।वेदिसुगा
वेदिचाणादनान्त्रकर्म्मअस्यांवहिः प्रथतांयाचेतनहिंस्योनाःपृथिवीदेवीदेव्यस्तु इतिपरिगृह्णाति।अनेनमंत्रेण।त्रीनवानानवेदि
नेखीपतिनुमंत्रण।जतेचमेवर्णाणिशनखेमन्तः शिशिरोवसन्तनेनातरपतेविहिताहापनीनहोनात्रेपृथिवीनोदुहाथीजलोनूमिवि
खनाजिन्जिघ्रंतदपिनोहेतुमातेमर्म्मविकृम्वनिमातेनतनजमार्पितम्।अनेनमंत्रेण।।नूमिखननापन्तउनन्नश्रापूनजतिप्रजा
पतिप्रथमजाऋतस्य।अनेनमंत्रेण।।खनितिपूनाणि।।त्वमस्यावपनीजनानामदितिः कामदुघः प्रपथाना।अनेनमंत्रेण।।वालुकानि
र्वेदिमध्येपूनमतिघुनस्त्रिसः सामिधः पूर्वाग्निमुखीर्दत्वाततउत्तनवेदिभिःसमिधिः समिधेंकृत्वाशेषंतिष्ठतिबृहस्पतेपरिस्तृ
ता वालुकानितुल्लनवेदिमध्येतिनिदधाति।।असंवाधंमध्यतोमानवानां[illegible]जस्याऊर्जेतः प्रवतः समंबहुमानवीर्यानानौषधी
र्याविनर्त्तिपृथिवीनांप्रथतांराध्यतांनः।।अनेनमंत्रेण।।वालुकाः प्रपपतिपस्यास्वतसः प्रदिशः पृथिव्यापश्पान्नीकृष्टवः
संवभूवुःयाविभर्त्तिबहुधाप्राणादेजात्सानोनूमिर्गोपूर्णेतेदधातु।अनेनमंत्रेण।।तनुतसीकरोति।।देवस्यत्वासवितुःप्रसवे
श्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषापरिगृह्णामि।अनेनमंत्रेण।।खनंगृह्णाति।इन्द्रःशीतांनिगृह्णातु।पूषाभिःरक्षतु।।सा
नःपयस्विनीनीतोऽधामुत्तनासमां।अनेनमंत्रेण।।लेखाकरोति।।तस्याहिपवावोघ्यवर्मेति।।तूतिःपृथिवीहताससनोदधातुत्तद्रुजा
श्रिवेधामनिधामनि।अनेनमंत्रेण।।अद्भिःसंप्रोक्ष्यपापस्यामन्नत्रीहियवोजस्यारमाःपीवृकप्रजः।।नूमये।पर्जन्यपत्न्येननमः।सु
वर्षमेघते।अनेनमंत्रेण।।नूमिंनमस्कृत्यत्वामग्नेत्तगवोनवोनपीतामंगिनसःसदनेसीमएवहिविश्वकर्म्माधुनरक्षुप्रजानन्।

जे०

सं०॥

२८४

289

[illegible]यामनुते दिशानः स्वे पदः पंथामनुते दिशानः अनेन मंत्रेण॥ अग्निप्रणयनं तं शोत्तवसे पोत्तवत्सस्यो त्तवत्री हिजवानः नै
पुजोप्पविश्वं तनवसु धानां प्रति ष्यापि न ॥पपजन्या जगतो निवेशनी। वैश्वानरनं वि त्वती भूमि रन्निमिन्द्रत्रन प्पत्ता द्रविणो
नीदयातु। उत्तन्वे धामुपर्ज ग्निं स्थापजती मामाग्ने वर्च्चो विहवे ऽस्तु वंय पेशन्वे धाना। स्त्वं पुष्येम। महीं तमं तीय्र दिशास्वत
सस्त्व जाध्युजे॥ घृतनाज्ये मा। अनेन मंत्रेणाति सुः समिध्वः जुहोति। पवित्रे कुरुते तूष्णीं विष्णो र्म्मनसापूतेस्थ। इति प्रथमं धोन
॥ विष्णो र्म्मनसा पूतमसि इति द्वितीयं देवस्त्वा सवितोत्पुनात्व च्छिद्रे॥ पवित्रे॥ शतधाने॥ सहस्रधाने॥ सुप्रोत्पुनामीति तृतीयं
तूष्णीं चतुर्थं। अनेन मंत्रेण॥ पवित्रेण। ऊप्रोक्षणं। अग्नपे त्वा ज्युष्टं प्रोक्षामि॥ इध्मोपशमाधानं। अग्नि र्भूम्या मोषधीमन्तर्
अग्नि मर्त्यास ईयते हव्यवाहं घृतप्रियं। अग्निं वासः पृथिव्यसि तेजस्विनीमन ध्यात दृशितमायुष्मा णोतु। पतमियं सुमाहितं
जुषाणो॥ ग्ने प्रति हर्यहोमे॥ तस्मिन्निषी देवसु मस्मिन सखित्व प्रजीवनुः पशून्समिधो जातवेदसि ब्रह्मणा॥ अस्मे जत्रा णि धान
जन्तमग्नि पुनर्मि ब्रह्मादेव्ये नदीदिद्यास्त्वं दधे मं वाचो हविष्यो देवनासु। एतैर्मंत्रैः पंच जिनिर्ध्यं जुहोति। त्वं भूमि मत्यो त्योज
सात्वं वेना वसीदसि चातुष्वेनो त्वं पवित्र के त्रन्प्पोनिन क्ष कत्वं पुनीहि दुनि तान्यस्मात्॥ अनेन मंत्रेणावर्हिः प्रोनंता त्र्यष्मी
॥ ब्रह्मनोसि नमो स्तु देवा यब्रह्मनाय। अनेन मंत्रेण॥ ब्रह्मासानं निदधीति। अमुककर्म्मा ताय्यजमानो यज्ञपते। तत्र भूपतेसु
वनपते भूतानां पते ये महतो भूतस्य पते ब्रह्मणा त्वोच्याणी मह इति वनणामंत्र कर्त्ता जपति॥ त्र हि भूतपति र हितु वनपतिन हि
महतो भूतस्य पति न हितु वीपति न हम ह स्वदहिमनसे प्रब्रवीमि मानो वाचे वागाजस्य गाप स्तुष्टि हेउ प्झिगनुष्टुप् बृहत्युव्
हती पंक्ति पंक्ति स्त्रिष्टुप्त्रिष्टुप् जगत्यै जगती प्रजापते प्रजापति र्विश्वे स्यो देवेभ्यः ॐ भूर्भुवः स्वजनदे अहं देधि स्यवो
दनं हिष्ठान्यस्य सदने सीदामि जो स्मान्। पाकनन इति ब्रह्मासनमन्वीन्पते निनल पनावयुः सह पाप्मना निर्नतसुजा

२८४

सीदेषिजंचवपंद्विष्णुद्दृति दक्षिणाग्नौ निनयति। तदन्वालभ्य जपति। इदमहमग्नेर्वसोः सदने सीदाम्यृतस्य सदने सीदामि
सत्यस्य सदने सीदामीन्द्रस्य सदने सीदामीष्टस्य सदने सीदामी पूर्वस्य सदने सीदामिमामिष्ट्यदेवयजिष्ठे घ्यात्वा स देव पूर्वमत्र
दनमजिसोकैविमग्नेनी पृथिवीमावदामिन्नमां नृभिर्व्रह्मणा वाप्यानादुर्जैषुसि विश्वतीमन्नजागीष्टतं त्वाजिनिष्णी देम
भूमो उपविश्यासनं जपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदने। आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय उदुब्रं तउन्निवतस्माके थी
पातमाप्यावापृथिव्यै अनेन मंत्रेण। आप्यानापृथिव्योसमीन्नते। देवस्य त्वा सवितुरिति कन्नो जपति पवित्रमाणा हिषनिधे हिविष्टि
माप्यासिमोष्णीनं नु व्यासमानं होतृष्यदनं हवितो हिन तमजं निःक्रायते यजमानस्य लोकेड्वनित्र भ्याजपति॥ देवस्य त्वास
वितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रसिष्याप्रनिह्यणाति। प्रीभ्यानानाग्नेजेत्रीन्द्रजिणोत्रीन्यस्विमाजीसक
लामात्रीगुलनपूर्वं तूलनाप्यापयस्ललाति एवमीशानकोणेसमागच्छति॥ तद्वक्षिणोकरोति स्त्रीयग्रोजाणा। हविष्मी त्वा जुष्टं प्रोक्षामि
अनेन मंत्रेण। आस्मी स्वसन्दत्तीनामनीर्ज ब्रह्मदेधिष्यव्योदतइत्यादि दिवीजाणाप्रपी॥ सर्वे पूर्ववद्भवति। तथोदपात्रं यानजुति। जथाग्न
ब्रह्मणास्त्युतेः सत्यधर्मा अदीधनहे व स्पसवितुः सत्ये अनेन मंत्रेण। उदपात्रे स्थापनं इहे तद्बीनमृतं वसाना हिरण्यवर्णो अनवद्य
रूपाः। आपस्समुद्रवतुः। यस्वनाजासं पूतनागान्हविष्यो जुष्टं तामः॥ एव प्तिष्टाववतुः। प्रसूतास्यापः समुद्रादिवमुद्धहन्तु इन्द्रप्रसू
ताववतु। प्रसिष्यादिवपृथिव्यासिमावहन्ति। अनेन मंत्रेण। उदपात्रे सपवित्रं उदकं निपति विलीनपूतमाज्यं गृहीत्वा आधि
श्रित्य पजेग्निं कृत्वा उद्गुद्वास्य पस्त्वादग्नेनुपस्तृणो दग्नस्यी पवित्राभ्यामुन्पुनाति अनेन मंत्रा आज्यं संस्कारः। दर्ते स्रुवं निर्मा जिर्म
अनेन मंत्रेण। स्रुवमार्जनं। निसिष्टं नजोनिष्टता अनातयः प्रत्युष्ट ए नजः प्रत्युष्टा अनातजः। अनेन मंत्रेण। स्रुवं प्रतपनं विष्णो

प२

नेः०

हिवोसि दक्षिणा॥ प्रमोदतोह्लते॥ तत्वाहं स्रुवमादद देवाना॥ हव्यवाहनी॥ जपे स्रुवो निदधाति होमान घृताज्य नष्टी दसाजाजते

नः सुवीज स्वीसमक्किर्धिष्ण्यावार्हस्यते ष्टिः शर्म्मा दैवेना॥ अनेनमें त्रो॥ स्रुवामिमी त्र॥ ॐ भूः भूर्भूत्येत्वाग्नहे भूतजइति ग्रथमं

गन्हात्पूंत्तु वः पुरुषेत्वाग्नहे पुरुषजइति द्वितीजमों स्वसत्वाग्नहे सहस्रपोष्याजेति त्रिजमोंजिनः सत्वाग्नहे पतिमितपो वाप

तिचतुर्थम॥ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावान्स्कानेता नमसा न्तेजुहोमिमा देवानामिथुया कर्मे

नाः ॥ हृदा पूतं मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्॥ सप्तास्यानि तवजातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सजुषस्वाहा॥

पुनस्त्वादुकाव एवजातवेदोऽग्ने विपुक्रिजमाते जयेदर्थं निष्पन्नेष्वजस्यासिकत्रोथजमाम त्वं पुष्पसेनेस्वाहा॥ जरास

चन्तुः प्रतिदमुखं चवाचासोत्रो॥ मनसाजुहोमिइमं प्रजन्तवितर्तं विश्वकर्मणा॥ देवजं तुसुमनस्यमाना॥ एतिमं त्रेः पुनस्त्वा

धामानहृक्षे हृदहस्पतेस्वधिदधु लोकेनामित्विष्णांमतेसनुस्थिती॥ वलवत्तः घ्रा॥ तुज्यो क्रत्मेजीवात वेदपदालवेस्वाहा॥

लेंसोमममस्त्योज साम्लैदिवोनचन्ता॥ सुगो अस्मत्पीजथो अनुष्यः॥ अग्निनोगोत्रं विदुष्पइवनेसोधकानोवस्वमुश्नातीजि

गाजसोमाजस्वाहा॥ इतिजपनामो सविताप्रसवानामधिपतिः समावतुअस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्कर्म्मण्यस्यांपुरोधायां

मस्यांप्रतिष्ठायामस्यांचित्त्यामस्यामाकूत्यामस्यामाशिष्यस्यांदेवहूत्यांस्वाहा॥ अग्निर्धनस्पतीनामधिपतिः समावतु

मतुनीपिता पशूनामधिपतिः समावतुजमः पितॄणामधिपतिः समावतुपितनः पनेतेमावंतु ततत्रावनेतेमावन्तु॥

तत स्वतामहातेमावन्तु॥ अस्मिन्ब्रह्म॥ पास्मिन्कर्म्मण्यस्यांपुरोधायामस्यांचित्त्यामस्यामाकूत्यामस्याम॰॰ष्यस्यांदेवहूत्यां

स्वाहा॥ ॥इतिपूर्वेंतत्रेततोवदतु॥ होमादि विश्वकर्म्म पर्जन्तमाजपेनसमिद्धिस्वजुहुयान्॥ ॥तत्रक्रमः॥ ॥अश्रुतइतिश्रेष्ठघी

त्रिष्टिनुष्टुप्छन्दो वदतु॥ देवतावदतु॥ प्रीतजेआज्यहोमेउदुम्बरसमिद्धोमेचविनिजोगः॥ ॐ धाम्नोधाम्नोराजन्नितेवदतु॥ सुवतः

सौ०

२९०

290

परा कुनष्टाश्शनिर्बृन्नु॥ तिज्र्दूविमत तोबृन्नु॥मुंवनःस्वाहा॥ इत्याहुतजः॥ सप्तविंशतिः॥ उद्बुध्यमिति त्रिअथर्वणोऋषिः त्रिष्टुप्छन्दोबुध
देवता बुधप्रीतजेआज्यहोमेवविनिजोगः॥ ॐ उद्बुध्यस्व बुध॥ पाशम स्मद्वायमी विमध्यम द्द्नथाप्र॥ अथावजमादित्त्ज व्रते तव
नागसोअदितजेस्यामस्वाहा॥ अत्रापि सप्तविंशत्याहुतयो देयाः॥ ॐ शमग्निर्भाशमृत्युं दशम्॥ अत्रापि सप्तविंशत्याहुतजः॥ एवमाज्याहुतीनामष्टोत्तरशतं हुत्वाऽऽ
त्तिने कैकमंत्रे॥ प्रत्येकं सप्तविंशतिवारा हुतेनष्टोत्तरशतसुदुग्धनसमिधापायसं जुहुयात्॥ ॥अथनवग्रहहोमः॥ ॥तत्रसूर्यस्य॥
ॐ विप्णास हिमितित्रिअथर्वाभिर्णिर्जेगतीछन्दआदित्यदेवता आदित्यप्रीतजेआज्यहोमेअर्कसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ विप्णास
हिसहमानं साहमानं सहीजं सुहसमानं सहेन्जितं स्वर्जितिगोजितं संघनाजितं इद्यानामम कुर्वइन्द्र आयुष्मान् जासी॥ अथ
सोमस्य॥ ॐ शक्रेघूममिति त्रिअथर्वोऋषिनुष्टुप्छन्दः सोमोदेवता सोमप्रीतजेआज्यहोमेपलाशसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ सक्रे
घूम द्द्नन्ज त्रात्॥ जहाजनमकुर्घेतत्तद्राहमस्मे प्रजयच्छन्निदेनाप्त्वमसादिति॥ अथकुजस्य॥ ॐ त्वयामन्य इति ब्रह्मा ऋषिस्त्रि
ष्टुप्छन्दोऽङ्गारकप्रीतजेखदिरसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ त्वयामन्योसरथमारुजन्तो हर्ष्यमाणा॥ विप्यता सोमनुत्वम॥ ति
ग्मेषव आयुधा संशिशानाउपप्रयन्तुनरो ग्निरूपाःस्वाहा॥ ॥अथबुधस्य॥ ॥ॐ उद्बुध्यज इति विष्णु त्रनुष्टिः पंक्तिछन्दोबुध
देवता बुधप्रीतजेआज्यहोमेअपामार्गसमिद्धोमेवविनिजोगः॥ ॐ उद्बुध्यजानो विजजन्त ईष्टापूर्ते सप्पोऽहशीनमस्यासीस
...सद्योअविश्वमत्र मुंवतिदतःशितिपात्वयाः स्वाहा॥ ॥अथगुरोः॥ बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघाजोः॥
...पुनरताहु तमध्यतोनः सखासखिभ्योवीनपः कालोतु ... ॥ॐ हिरवमिनः॥ जात्राग्निर्गर्तेदधिनेतुव सोहान

ग्रं०

आपृ[illegible]सीस्योनामृतवं तु स्वाहा॥ ॥अथशनैश्चरस्य॥ सहस्रबाहुरितितिनाराज ऋषिरनुष्टुप्छन्दः शनैश्चरो देवता शनैश्चरप्रीतये आज्यहोमे समीत्समिद्धोमे च विनियोगः॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलं स्वाहा॥ ॥अथराहोः॥ ॥ दिव्यौ चित्रमिति कौशिक ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो राहुर्देवता राहुप्रीतये दूर्वासमिद्धोमे च विनियोगः॥ दिव्यौ चित्रम्[illegible]॥ ॐ नो हितस्का लास्तवद्रोहितो राजेन्द्र प्रजापतिः पोरहितो राजवानी सुरवंनो हितोस्वनाडन्तवतात्वाहा॥ अथकेतोर्गुरुस्य॥ ॥ॐ जातमात मिति कौशिक ऋषि[illegible]स्त्रिगुणो पूर्वताश्च अनुष्टुप्छन्दः केतुग्रहप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ जातवेदातमसमास्ना नमार्थस्य[illegible]सिथः॥ अग्नेत्वन्नलस्मात्पाहि सहिवेशजया जयमग्नये स्वाहा॥ अथ प्रत्यधिदेवतानां॥ तत्राग्नेः॥ ॐ समास्त्वेति त्रिशत्रा ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दो अग्निप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः स्वाहा॥ ॥अथअपां॥ ॐ सन्नो देवीरिति त्रिशत्राश्चर्षि ऋषिरापो देवता गायत्रीछन्दः आपप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ सन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा॥ ॥अथपृथिव्याः॥ ॥ॐ स्योनेमामिति त्रिशत्रा ऋषिः पृथिवी देवता अनुष्टुप्छन्दः पृथिवीप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ स्योनेमातन्नि[illegible]तिष्ठितेत्यदितिर्दानादिवा[illegible]साधे[illegible]स्वाहा॥ ॥अथविष्णोः॥ ॥ॐ इदं विष्णुरिति अयघोत्र ऋषिर्विष्णुर्देवता गायत्रीछन्दो विष्णुप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांसुरे स्वाहा॥ अथेन्द्रस्य॥ ॐ इन्द्रं जुषस्वेति त्रिशत्रा ऋषिरिन्द्रो देवता अनुष्टुप्छन्दः इन्द्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ इन्द्र जुषस्व प्रवहा याहि शूर हरिभ्याम्। पिबा सुतस्य मतेरिह मधोश्चकानश्चारुर्मदाय स्वाहा॥ ॥अथशच्याः॥ ॥ ॐ प्रैतपदावितिश्रीगानऋषिरिन्द्राणी देवता अनुष्टुप्छन्दः शचीप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ प्रैतपा

रौ०ग्र॥

२९१

दोप्रसुतन्त्वं वहन्तु पाणानोगृहान् श्वान ईद्रा।पैतु प्रथमाजीवामुखितापनस्वाहा॥ अथ प्रजापतेः॥ ॐ नक्षौ जातेति
अथ घेत्राण्डिः प्रजापतिर्देवता अनुष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥
ॐ श्वेतं पाको प्रसुतन्त्वं वहन्तु पतातोगृहान् इन्द्रा।पैतु प्रथमजाम्बामुखितापनः स्वाहा॥ अथ प्रजापतेः॥ ॥ॐ नक्षौ
जातेति अथ घेत्राण्डिः प्रजापतिर्देवता अनुष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धो
मे च विनियोगः॥ ॐ नक्षौ जातास्योप्ययेनातेत्ऽस्मिन् असिद्धि राइन्द्र नजनिनजपकिलास पलितअपतस्वाहा॥ ॥
अथ सर्पो नाम॥ ॥ॐ ...कृति अथ घेत्राण्डिः सर्पा देवता पंक्तिश्छन्दः सर्पप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च वि
नियोगः॥ ॐ ये दिशामन्तर्दृशो स्योजुकृति जातवेदः सर्पोत्पो दिव्यो निदासैत्ज स्मात॥ प्रनघलातेप्पीपनावोरपुसती
प्रत्यगेगान्प्रतिसानेताहरसि स्वाहा॥ इति प्रत्यधिदेवताः॥ अथ विनायकस्य॥ ॥ॐ निलन्जम्यमिति द्रविणोद
त्रणिः विनायको देवता अनुष्टुप्छन्दो विनायकप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ निर्लज्जम्येल
लाम्पीनिशातीह्वरा मसि॥ अथ जातप्रज्ञानामिनः प्रजापाश्च नतिन्न पाम सि स्वाहा॥ ॥अथ दुर्गो नाम॥ ॥ॐ घृतन
मिति अथ घेत्राण्डिः दुर्गा देवता अनुष्टुप्छन्दो दुर्गाप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ घृतनाजि
तं सहमानमग्निमुक्षैर्हवामहे परमात्सधस्थात् स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नाम देवो तिदुरितात्यग्निः स्वाहा॥
अथ वाजो नाम॥ ॐ अन्न वे वाज इति ब्रह्मा ऋषिर्यजुर्घोपु देवता अनुष्टुप्छन्दो वाजप्रीतये आज्यहोमे पलाशस
मिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अन्नविने वाजवेसमननमस्ते आप्योति जयान्तं निजे वाजवेसमननमन्नेवामर्स्सन
मः सन्तमन्तो स्वाहा॥ अथ आकाशस्य॥ ॐ साम्प्रतरति॥ अथ घेत्राणिः आकाशो देवता आकाशप्रीतये त्रिष्टुप्छन्दो

श्रीः

श्रीगः॥ २९२

292

आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ स्नाम्य तः पंचतो विधिसुत घतः पथस्व गोमघिनो हृ पेनी जेनो नो हात्पन्मादध्वे दि द्व पज्ञत्तनेनार्कं पन मध्योमस्वा हा॥ अथाश्विनः॥ ॐ सरवेत जासोश्राश्विने तिनी गिनात्रनप्पिश्राश्विनो देवताअनुष्टुप्छन्दः। अश्विनोप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ असंवृन्नपायोश्राश्विनाकामिनासंववजमःसेवानागसोअगमतसंस्वित्ता निमुव्रताः स्वाहा॥ अथैन्द्रस्य॥ ॥ ॐ इदमिन्द्रेति [illegible] त्राणिपिनिन्द्रो देवता त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ इदमिन्द्रवर्द्धयजत्रिपंमपि विशामेकं वृष्णं ह्लणुघ्वेनि नमित्रां॥ अनुषुस्पसघ्वेस्तोत्रचयास्मा अयमुत्ल स्वाहा॥ अथैरवनस्य॥ ॐ मातो विन्निति त्रलात्रनपिनिरवनादेवता अनुष्टुप्छन्दः। ऐरवनप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ इदमिन्द्रवर्द्धयजत्रिपंमापि विशामेकं वृष्णं ह्लणु घ्वेनि नमित्रान नुषुस्पसस घ्वेस्तोत्रेघ स्मा अयमुत्तमे पुस्वाहा॥ अथैरवनस्य॥ ॐ मानो विदून्निति त्र्याघिनामो अत्तिव्याधितो विदर आनज्याल्सध्वि चीनिन्द्रपातय स्वाहा॥ ॥ अथमनुतो॥ ॐ मनुतः सव्वेतिअथ घोत्राण्पिमनुतो देवता त्रिष्टुप्छन्दो मनुतप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ मनुतोसत्वस्रविश्वेव वृषवृत्रे सं राजेवाजसातेग न वन्तु॥ आयूनिवसुजये मानन्त्राजताजतेनो मेमुंवत्वेहस स्वाहा॥ ॥ अथाशानीलोकपालानामिति॥ तत्रेन्द्रस्य॥ ॐ इदमिन्द्रेति त्रलात्रनपिनिन्द्रो देवता त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ इदमिन्द्रवर्द्धयजत्रिपंमतिविशामेकं वृष्णंह्लणु घ्वं निनमित्रां॥ अनुषुस्पसघ्वेस्तोत्रेवयास्मा अस्मे मुत्तनेपु स्वाहा॥ [illegible] अथाग्नेः॥ ॐ अग्नेमत्वइति त्रलात्रनपिनग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दो अग्निप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अग्नेमत्वे प्रथमस्य प्रवेशापात्वजन्यस्य वृहुघायमिंघ नेविशोविशः प्रविशिवासमीमहेसन्नामुञ्चत्वेहसः स्वाहा॥ अथयमस्य॥ ॐ यमो मृत्युनधमानो निव्यो क्षेत्रैव त्वे सघोसानीलशिण्डः देवजनाः सेनयोब्नास्थि वीसपेअस्माकं

२९२

पनिरूर्जं दुवीना मूस्वाहा॥ ॥अथ निर्ऋतेः॥ ॐ निनीलिनीति अथर्वोत्रास्य निर्ऋतिर्देवतानुष्टुप्छन्दो निर्ऋतिप्रीतये
आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ अनिनीलिनी निर्ऋतिर्द्धन्नाम स्वामि वास्त्वा निचात्यो जोमध्येकृच्छ्रति सउ सपासी
न मुच्यते स्वाहा॥ अथ वरुणस्य॥ ॐ येपरस्वानुक्षति जातवेदः प्रतीच्या दिशो निदासत्यस्मात्॥ वरुणस्त्वा तपते प्रीवो दिव्यं
ती प्रत्यमेतान प्रतिमनो हन्मि स्वाहा॥ अथ वायोः॥ ॐ वायोः सविनुनीति अथर्व ऋषिरत्रास्य वायुर्देवतानुष्टुप्छन्दो वायुप्रीत
ये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ वायोः सवितुर्विदधाति नन्महेभ्या वायसूत्त्व दिशायो वैवनक्त्वापः। पो विश्वस्य
पनिनूवपुच्छेनो मुच तमेहसः स्वाहा॥ ॥अथ सोमस्य॥ ॥ॐ नकुत्तन इतिब्रह्मा ऋषिः सोमो देवतानुष्टुप्छन्दः सोमप्री
तये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ यउत नन्नो जुकति जातवेद उदीच्या दिशो निदासत्यस्मात् सोमघत्वातेप
नी वाच्यर्थं तीव्र पुत्यनो प्रति पश्य शिवास्यो नापति लोके विनाज स्वाहा॥ ॥अथ ईशानस्य॥ ॥वातादयातु नोन यिनी
रानो जगतस्पतिः स नः पूर्णिनयजतु स्वाहा॥ अथानन्तस्य॥ अनन्तेति अथर्वा अनन्तः पंक्तिः अनन्तप्रीतये अनन्तं वित
तं पुनुत्रानं ननर्मं तवज्ञासैतो नाकपालस्वनति विविन्वं ष्टिविधान्॥ नूतत्तव्यमस्य स्वाहा॥ अथ ब्रह्मणः॥ ब्रह्मा पनेपु
जपतौ ब्रह्मपूर्वं ब्रह्मलाततो मघ्यतो ब्रह्म सर्वतः॥ ॥अथ विश्वकर्मणः॥ ॥ॐ ये त्रिषप्तानिति वाचस्पतिरत्रास्य विश्वक
र्म्मा देवता त्रिष्टुप्छन्दो विश्वकर्म्माप्रीतये आज्यहोमे पलाशसमिद्धोमे च विनियोगः॥ ॐ ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वरूपाणि
विभ्रतन्वाचस्पतिर्बला तेष्वां तन्वामधददातु मे स्वाहा॥ एवं प्रत्येकमष्टाविंशतिमाज्याहुतीर्हुत्वा अष्टाविंशति पलाश
समिद्भो जुहुयात्॥ अथ उत्तरतंत्रमुच्यते॥ अन्वाधानादि होमान्तं यदा पूर्णमासीं अग्नेर्भवति तदा पूर्णां पश्चाज्जुहोति॥ पूर्णमाप
स्वाहुतपूर्णा पनः ह्यन्मघ्यतः पौर्णमासी जिगजते। स्यान्देवेसैवृसन्नामहित्वानाकस्य पृष्ठे समिषा मदेम॥ जदा अमावास्या
अग्नेर्भवति तदा जन्नावेवाइतिपुहोति। जन्तदेवाअकावत्वनजतागयिपन। वास्यस एवमसन्नामहित्वा तेन नो जदीयदहि

कु२

वानेनजिनेयेहिहुवीनम्॥ ॥इतिपूर्णाहोमः॥ ॥आकूत्यैस्वाहा॥कामायस्वाहा॥समृद्ध्यैस्वाहा॥आकूत्यैत्वाकामायत्वा
समृद्ध्यैत्वास्वाहा॥निचास्तोमैसमर्द्धयगायत्रेणानर्थीतनी॥दृहस्तार्पणवर्त्मवलेनिस्वाहा॥समृद्धिहोमैपृथिव्यामग्नये
समनमत्ससार्घ्नोत्यथापृथिव्यामग्नयेसमानमत्वेवामा॥६॥ नमःसन्नमंतुपृथिवीधेनुस्तस्याअग्निर्वत्सःसामे
अग्निनावत्सेनेमप्पमूर्जं॥६कामं॥६दुहा॥आयुःप्रथमंप्रजांपोषंनजिस्वाहा॥अन्तरिक्षेवायवेसमनमत्समार्ध्नोत्यथाअन्त
रिक्षेवायवेसमनमन्त्वेवामह्यसंनमःसन्नमंतु॥अन्तरिक्षंधेनुस्तस्यावायुर्वत्सःसोमेवायुनावत्सेनेष्पमूर्जंकामंदुहाम्॥आयुः
प्रथमंप्रजांपोषंनजिस्वाहा॥दिव्यादित्यायसमनमत्समार्ध्नोत्यथादिव्यादित्यायसमनमन्त्वेवामह्यसंनमः॥सन्नमःसन्नमंतु
द्यौर्धेनुस्तस्याआदित्योवत्सःसामआदित्येनवत्सेनेवमूर्जंकामंदुहा॥आयुःप्रथमंप्रजांपोषं[illegible]नपूर्वोवयुनर्दुत्वासद्ये
प्राजासित्वंपांहेमाचनुनर्जिस्वाहा॥दिग्भ्यश्चंद्रायसमनमन्मनमत्समार्ध्नोत्यथादिग्भ्यश्चंद्रायसमनमन्त्वेवामह्यंसमन्न
समनन्तुदिशोधेनुस्तस्याश्चन्द्रोवत्सःसमेचंद्रेणवत्सेनेवमूर्जंकामंदुहे॥आयुःप्रथमंप्रजांपोषंनजिस्वाहा॥संततिहोमः
प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वारूपाणि॥परिभूर्तानायत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणाम्॥प्र
पत्तीयहोमः॥सर्वेष्यामुत्ननतः॥त्त्विनानियानपति॥आदेवानामपिपंथामगन्मयच्छक्नवामतदनुप्रवोढुम्।अग्निर्वि
द्वान्सयजात्सेदुहोतासोअध्वरान्सऋतून्कल्पयाति॥विष्टकृतेस्वाहा॥होतिस्वाहा॥इष्टेभ्यःस्वाहा॥वषडिष्टेभ्यःस्वाहा॥प्रा
यजीविष्टजेस्वाहा॥निष्कृतिर्दुनिष्टेस्वाहा॥दैवीभ्यस्तनूभ्यःस्वाहा॥वषडिष्टेभ्यःस्वाहा॥प्राप्यजीविष्टेस्वाहा॥प्रजास्वाग्ने
स्पूननिशाश्रिपास्वघत्वमित्वमयाअसिपासामनसाकृतोयासान्हव्यसेहिवाजयस्वाहा॥ॐभूःस्वाहा॥ॐभुवःस्वाहा॥स्व
स्वाहा॥ॐभूर्भुवःस्वःस्वाहा॥इतिप्रायश्चित्तहोमः॥यन्मेस्कन्नंमनसोजातवेदोयद्वास्कन्दद्धविषयत्रयत्र॥उत्प्रुष्णोविप्रुषःसं
जुहोमिसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः॥पुनर्मात्विन्द्रियंपुनरात्माद्रविणंब्राह्मणंच॥पुनरग्नयोधिष्ण्यायथास्थानंक
ल्पन्तामिहैव॥यत्पातिवरुणंकिंचिदग्नउपगमवनावोजातवेदः॥ततःपाहित्वनःप्रचेतःश्रुतेसखिभ्यःअमृतत्वमस्तुनः॥स्वा॥

५८४

जन्मेस्त्वेदमितिस्केन होमः। स्मने होमो जदघत्वप्रजतिजलेऽस्मिन्होताश्विकित्वेनदपीमहीह ध्रुवमपोध्रुवमुताशविष्णुत्राविमजसुप
जाहिसोमंस्वाहा। समिद्धतोमनसानेप्पिगोत्तिः संभूनिर्लिहं निवत्तीस्वध्यासीं ब्रह्मणा देवहितंजदस्तिसं देवानांसुमतोमहिजानांस्वाहा।
जानावहउशतोदेवदेवास्तान्प्रेनजस्वेऽग्नेसधस्थेजन्जिवांसः पपिवांसोमधून्जस्मोघत्तवसवोवसूनिस्वाहा।सुगावोदेवाः सदनाऽत्र
कर्मजऽआजग्मसवनेमाजुषाणाः।वहमानान्तनमोणाह्लावृष्धूनिवसुंघर्म्मं दिवमोनोहतानुस्वाहा।यज्ञंयज्ञंगच्छयज्ञपतिंगच्छस्वां
जोनिंगच्छस्वाहा।एषतेयज्ञयज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीर्यः स्वाहा।वष्टकृते स्पोवष्ट हुते स्पः देवागातुविदोगातुंवित्वागातुमित्व
हासीस्थितिनमः॥ ॥मनसस्पत इमं तोदिविदेवेषु यज्ञंस्वाहा॥दिविस्वाहा।पृथिव्यांस्वाहा।अंतरिक्षेस्वाहा।आज्यस्थालीघृतउव
मंचत्वानिवेलायांसुवे।गहीत्वाऽऽज्यधान्यांस्थापयित्वा जुहोत्येकांआहुंमानसहोमस्तनृ।। वहिर्द्वेत्वा गृहीत्वाऽऽज्यधा
न्यांस्थापयित्वाजुहोत्येकाआहुतिमानसहोमस्तना।। वहिर्द्वेत्वा गृहीत्वाऽऽज्यधानीत्येघृतेनाऽऽत्तज्यपृथिव्येत्वाइतिमूलं
युनक्ति।अन्तरिक्षायत्वेतिमध्यं दिवेत्वेत्यग्रं युनक्ति एवं त्रिः सवर्हिर्जुहोति।लवतागास्थविश्वाहतः।अग्नेर्प्वावर्हिषदस्वदेवाः
इमं यज्ञमवन्तुविश्वेदेवाः।स्वाहा।देवानाममृतामादर्जनीस्वाहा।स्रुक्स्रुवंघृतपूर्णंसहितंअग्नौ पूर्णाहुतिंस्रुवास्रिघृतादनिंकृतः
सपत्नजाजनोदिविविष्णीदऽन्तरिक्षेसीदपृथिव्यांसीदोऽन्नतोहिन्नूपासमघुनेसपत्नानितिदिविस्त्वाऽन्तरिक्षेत्वापृथि
व्यांकृत्वाक्स्रुवंप्रागदंऽग्नेनुत्ततः स्थापयतिविमुंचामिब्रह्म।।जातवेदः समग्निंहोतानमजनैनर्थेसुकृते।सद्यो देवानांजनिमा
निविद्वानग्नेनुत्ततः स्थापयतिविमुंचामिब्रह्म।।जातवेदः समग्निंहोतानमजनैनर्थेसुकृते।सद्योदेवानांजनिमानिविद्वानृजया।

ऋौ०

नागृहे ह्युत्थमग्निनग्नन्येत्वाहासमिधं जुहोति। एधोस्येधिषीमहि स्वाहा। समिदसि समेधिषीमहि स्वाहा। तेजोसि तेजो मयि धेहि मुखं
माज्येन ति। विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा पृथिवीसंशितोग्नितेजाः। पृथिवीमनु विक्रमेहं पृथिव्यास्तं निर्भजामो योस्मान्द्वेष्टि यं वयं
द्विष्मः। स मा जीवीन्मा प्राणो जहातु। विष्णोः क्रमोसि सपत्नहान्तरिक्षसंशितो वायुतेजाः। अन्तरिक्षमनु विक्रमेहं तं निर्भजान्तरिक्षात्तं
निर्भजामो योस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः। स मा जीवीन्मा प्राणो जहातु। विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा द्यौसंशितः सूर्यतेजाः। दिवमनु विक्रमेहं दिवं
स्तं निर्भजामो योस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः। स मा जीवीन्मा प्राणो जहातु। इति त्रीन्विष्णुक्रमान्क्रामति। उत्थायावहिर्निष्क्रम्य सूर्यस्य

श्री ग॥ २६४

वृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृतं सामे द्रविणं यच्छतु सामे ब्रह्मवर्चसं। त्र दक्षिणां कृत्वा अगच्छन्नश्वस्य नग्नस्य संसृजे ज्योति
पाम वासोन्नूष्मा वसुमान्यजो वसु वंशिखो यवसुमान्नूयासं वसु मयि धेहि। अनेनादित्यं निनीज्ञतो इन्द्रो वचसा वर्ष

२९५

मित्रस्य वनुणस्य च। वुल्लाणस्थापितं पात्रं पुनरुत्थापयसि। अनेनउदपात्रमथापनति। आपो हिष्ठा मयो भुवस्तान ऊर्ज्जे दधातन। २६४
मह्यारणाय चक्षसे। अनेन यजमानं माज्जेयति। यजमानस्य हृदेशे स्रुवं पवित्रं कृत्वा अप्यपित्वा। समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि
तन। अरिष्टाः सर्वे हायसो मा च नः किंचनाममत्। इदं जनासो विदथ महद्ब्रह्म वदिष्यति। न तत्पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणन्ति
वीरुधः। ब्रह्मा स्यामुदपात्रं हस्ताभ्यां पतिनि जिपति। वीनपुनुष्पो मा हिंसीः सुरवीविमार्ष्टि। व्रतानि व्रतपतये स्वाहा। समि यमादधानि सत्वं घ
र्म्मेगापति निधिं ध्यामि जातवेदः। आज्यस्थालीं कृत्वा पनति। ब्रह्मणो पूर्णपात्रं दधाति। आचार्याय धेनुं दक्षिणां ददाति। मन्त्रं पृष्ठित्वा
मे गत्वीशीतिस्वल्पजनादिसर्वं कानयेत्। वैश्वदेवमुप्यमातृपूजा वृद्धिश्राद्धं स्वाहा जी ब्राह्मणान्भोजयेदिति॥ ॥समाप्तं समा
प्तौ॥ ॥अथ क्षानपालसूक्तानि तद्यथा पञ्च मित्यावाचार्येण अनन्तरं वक्ष्ये। प्राच्यां क्षानपालो सूक्तं पावमानी सोमसूक्तं सुमङ्गली

दा९ दा३

शांतिकाध्यायइंद्रसूक्तंनत्वोग्निसूक्तंपठन्तु॥सौमसूक्तेहिनतपवसोरहनिशीमित्यादिपावमानीस्वादिष्टयामदिष्टयेत्यादिसोमसूक्तेत्वंसोमममा
हेत्यादिसुमंगलंकनिक्रदज्जानुष्पामित्यादिशान्तिकाध्यायः॥ ॥शन्नइन्द्राग्नीमित्यादिरेन्द्रसूक्तेयोजातएवेत्यादिरग्निसूक्तेक्रतुंचपाज
इत्यादिदिग्विशोनिद्यानपालोनुद्रावपुनुष्पसूक्तेश्लोकाध्यायेसुक्तिजेमाध्यायेजपन्तीतुद्रानः।नमस्तेतुप्रमन्यवइत्यादिमंत्राःपुनुष्प
सूक्ते।सहस्रशीर्षाइत्यादिश्लोकाध्यायः॥दिवसवितःप्रसुवमन्त्रमित्यादिसुक्तिपेंआवीवार्वेत्रपघइत्यादिमंडलाध्यायः।आदित्योवा।
एषएतन्मंडमित्यादितैत्तिरीयकेप्रसिद्धः॥पश्चिमेसामगोद्यानपालोवामदेव्यंबृहत्सामजपेज्येष्ठसामनथैतनमःतथापुनुष्पसूक्तेत्वेशान्ति
केनानुडानिपठेतीवामदेव्यं।कयानइत्यस्यस्वेगीते।बृहत्सामत्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचिगीतेज्येष्ठसाम।मूर्धानंदिवइत्यस्यगीत
यितनं।अग्नित्वामूनमोनुमइत्यस्यगीतंपुनुष्पसूक्ते।सहस्रशीर्षापुनुष्पइत्येतामुगीतंउग्रसूक्तेतुग्रसहितामाविनाजानन्दोगर्भेआज्यदो
हानिदेवव्रतानि॥शान्तिकाध्यायः॥अथोघ्यग्निनित्यादिसामनिप्रोक्तः।तानुगनिरणमानिश्चमंस्तोत्रमहितइत्यादीनि।उत्तरेअथर्वा
गिनसीनीलतुद्रेअपनाजितांदेवीमघुसूक्तेशान्तिकाध्यायः।अथर्वणोपठेतांअथर्वणीसूक्तंपठेदोघ्योगाजवृहद्दाजेत्यादिम
धुसूक्तेमधुवातानितायतेत्यादितेत्यादिनेष्यती।अन्तर्धावापृथिवीइत्यादि॥शान्तिकाध्यायः।शन्नइन्द्राग्नीत्तवतामवोभिरिति
त्रिचः॥जापकानुष्ठेण्यान्तेतानवकः कवोनाविष्णुसूक्तेनोपावमानीस्वमंगलंपोनुष्पसूक्तानिजपेतानि॥नात्रिसूक्तेनाचीव्याख्यादजतीत्या
दिनोद्रेइमानुद्रातवसेकपर्दिनेत्यादिपावमानीस्वादिष्टयामादिष्टयेत्यादिसुमंगलंकनिक्रदज्जानुष्पमित्यादिपोनुष्पसहस्रशीर्षा
पुनुष्पइत्यादिदक्षिणाजापकोतुयजुर्वेदविदेशाक्तेनोद्रेसौम्येकोष्मांडम॥जातवेदसेसोनमिनिएतानीतैत्तिनीयसूक्तानिजपेतां॥शा
कमरेइन्द्रोविश्वातस्पनीत्यादिवतुनानुवाकः।नोद्रेइमानुद्रायस्थिरीप्पधनइतिप्पत्वंवसोम्येसोमोघेनुमित्यादिप्पद्वचो।कोष्मांड
म॥यद्देवादेवहेडनमित्याघकचतुष्टयं॥जातवेदसेयत्वादद्देसादिनुवाकः।सोनेसूर्योदेवीइत्यादिप्पद्वचः।पश्चिमेसामगोवैतजम्।

तेजुष्मम् ॥ सोवर्त्तानुदुः सहितौ शैशवं पैवनिधनौ ॥ गायत्रमाज्येष्वृ साम वामदेव्यम् ॥ इहन्नाम सौम्यं । नौनवम् ॥ गावीव्रतं ॥ विकर्णं । नन्जो
ध्रौं जयाश्चल्ले तानि गजेतौ । वैनाजं । पिवा सोममिन्द्रेत्यादि प्रसिद्धम् ॥ पौतुष्मम् ॥ पौतुष्मं । पुतुष्मव्रतं ॥ सहस्रशीर्षा इत्यस्यामुत्पन्नम् ॥
मौक्षलोनि ॥ उपेदन्निस्तुनामघमित्यादि त्रीणि सामानि । तुद्रसंहितायां । अवोनाजानमित्यादि प्रसिद्धम् ॥ उच्चाते जातमन्धस इत्यस्यां
जातं पैवनिधनं नहस्यावीतम् । वामदेव्यां कजानश्चित्र इत्येव प्रसिद्धं वैरूपं गायत्री म ॥ तत्सवितुरित्यस्यां जातं ज्येष्ठसाम । त्रीण्याज्य
दोहानि । वामदेव्यं । गनामेगेनं । इहहर । त्वामिद्धि हवामह इति प्रसिद्धम् । सौम्या साम व्रतं सन्त्वेष्यसीसीति । नौनवं पुनानः सोमेत्यत्र प्र
सिद्धं । नर्धैतन । अजित्वाश्रुतनोतुमइत्यस्यां गीतं । तमैन्वत प्रथमं । अग्निमीले त्येन जा जाति तं समाद्वयं । विकीर्णं । विन्नादि त्यस्यां जा
तं नज्रोधूं । अग्नेनच्चा ॥ अग्नेजकाहीत्येतयो जातिं साम द्वयं । जपः । इहदिन्द्रायेत्यत्र प्रसिद्धौ उक्तानेत्याथर्वणिकोक्तान्तिकृप्ये क्रि
जपेत् । सर्वेष्वेतेषु ॥ ध्याजन्तो जपेयुः । एवं ऋत्विक्षु कर्मसु तेषु होमेषु जपेषु च कृतेष्वाचार्यः कुंडसमीपस्थापितकलशेषु सर्वेषु गङ्गा
स्थानत्रश्वस्थानन्द्यावल्मीकनदीसंगमह्रदगोकुलचत्वाना ॥ मण्डोमदः प्रजिपेत् तथा तैः अगोचनवनसितसर्षपाम्नूकुंकुमकर्पू
नवैंदनागुरुमृगमदद्व्रतीफलेषु यथासीजवं तारगुग्गुलुं प्रजिपेत् । तथा मूलाश्वत्थउदुम्बरप्लक्षवटपल्लवान्कलशमुखेषु दद्यात् ।
एवं नानावधिवासने कृते सर्वे नात्रिं तत्रैवातिष्ठवाजेयुः । ततः सर्वेषां नादिकुर्युः । ततः प्रभाते विमलैः कलशैर्मंगलगीतवाद्यै
गुर्वृत्विजः श्राप्युर्यजमानं वन्जमा ॥ मैत्रे ॥ स्नपयेयुः ॥ ॥ तवमंत्राः ॥ ॥ सुनाम्नामतिर्ष्णं वनुद्रुक्ष्ल विष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्ना
थस्तथासीं कृष्णो विष्णुः । प्रद्युम्नस्यानिरुद्धश्च नवन्तु विजयापते । आखंडलोग्निर्भगवान्यमो वै नैऋतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्य
क्षः स्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धिर्लज्जा वपुः शा
न्तिस्तुष्टिः कीर्तिश्च मातरः । एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः । आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभि

२९५

क्षिप्त्वैतु नाहुके नुस्वत प्रीताः देवदानवगंधर्वयक्षोजन्नाकिसपन्नगाः ॥ त्रयस्त्रिंशोमानवोगावो देवमातन एव च । देवपत्न्यो द्रुमानागा
दैत्याश्चाप्सरसो गणाः । अस्त्राणि सर्वशास्त्राणि राजानो वाहनानि च । औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि
निजलदानदाः । एते त्वामभिषिंचंतु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ततो मंडपाद्बहिः निःशाल्यां यजमानः शुक्लमाल्यांबरधरः शुक्लगंधानुलेपनः ।
प्रांजलितपाणिः पादधारस्वाचान्तः प्राङ्मुख उपविश्य स्वाचान्तेभ्यः प्रांजलितपाणिभ्यो दत्त्वोदङ्मुखेभ्यो गुरवे ब्राह्मणेभ्यो गवां शतमष्टाविंशतिं
वापि चाशतं वा पंचविंशतिं वा पंचविंशतिं वा यथासामर्थ्यं दक्षिणां दद्यात् । तत्र वाक्यं ॐ अद्येत्यादि कर्तव्यम् अमुकजलाशयोत्सर्गांगी
भूतं तदधिवासनकर्मप्रतिष्ठार्थममुकामुकगोत्रेभ्योऽमुकामुकशर्मभ्यो अमुकामुकशाखाध्यायिभ्यो गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्चाशतं गाः तु
द्देवताः दक्षिणां युष्मभ्यमहं संप्रददे इति सतिलकुशोदकं विप्रहस्तेषु निक्षिपेत् । न्यूनपक्षे सुवर्णं तत्पदस्थाने अर्थं च पृष्ठ्यादि पदत्रयं
प्र० ततः स्वस्तीति ब्रूयुः । ततः कर्मांगदेवताः प्रीयन्तां यजमानो ब्रूयात् । सुप्रीताः संतु इति ते ब्रूयुः ॥ ततो देवज्ञप्रोक्ते सुलग्ने ब्राह्म
णाशान्तिपाठेन मंगलगीतवाद्यादिनिःस्वनेन स्वकनकत्रूप्यतां शीतेनी गां गन्धादिना पूजयित्वा उत्थापयेत् । रत्नावती धेनुमती हिरण्यवतीं
सूयवसिनी मनवे दशस्या व्यस्कांत्रा नोदसी विष्णवे मे दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः । इति मंत्रेण यजमानो जले गामवतारयेत् ।
तत्वीतीं गामनुमंत्रयेत् । अनेन मंत्रेण ॐ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम् । तां तारयन्ती सर्वतीर्थानि नित्यं कूले
कूलं तरंतीजलं तेवकूपोत्सर्गस्तु नु गां च । दक्षिणाम् उपनिक्षिपेत् । इति विश्वकर्मोक्तप्रतिष्ठाकाण्डे लिखितम् । ततो यजमानपु
[illegible] नस्नावपेनान्यानत्युः समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना समृतत्वमानट् घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानां
[illegible] ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ इति मंत्रेण [illegible] जल
[illegible] तोजलचरेश्वरे शान्ता मुक्तानि मुख्यागोः पुच्छे लग्नो यजमानो गृह्णीयात् । तान् वितानवत् कुशादिभिर्देवमनुष्यपितृ

२०

गौंचसप्तमीगौश्शाखानुसारेणाकुर्य्यात्॥ ततः पुच्छलग्नः स्वयंयजमानः ॐ आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु॥ वि
श्वा॥ हिरिप्रंप्रवहन्तिदेवीरुदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि॥ इति पठति उत्तीर्णसूपवशाद्गवती हिम्रूपा अथोवर्जंतगवन्तः स्याम ऋद्धि
लाम यद्येनं विश्वदानी पिबन्तु शुद्धमुदकमाचरन्तीरिति मन्त्रेण॥ ऐशान्यां दिशि तां गामुत्थापयेत्॥ उत्थाप्यमानायां दिशा हिंकृणोति तदा हिं
ङ्कारवती पशुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात्॥ दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्द्धतां महते सौभगाय इति मन्त्रमुपविशन्
जपेत्॥ ततः पुच्छे तज्जलक्षावयत्तीतनवपनिधापनखिन्नाश्चपदद्धि पृथ्वी चन्द्रमा नक्षत्रादि निस्सागौ पूजयित्वा एषा गौस्तु रुद्रदेवता तु ज्यं गासोमगाप्य
यायजमानादत्ता इति सामगब्राह्मणाय गौं प्रतिपादयेत्॥ प्रतिपत्तिरूपश्चानन्दनिज॥ ततश्चागत्य मंडपाग्नेर्जलाशयसमीपे उपविश्य
तत्र आचार्य्यः स्ववेदीतः सौवर्णकूर्म्मादिपूर्व्वोक्तरूपसहितो हेममहीन कपजनागनीलमणिमौक्तिकरूपपंचरत्नसहितानि जलोपरि दद्यात्
जलादिभूमि स्थितौ सुवर्णपात्रीमादाय चतुर्भिरत्विग्भिः सह उत्तरनाभिमुखी स्वयं पूर्व्वोत्तमिमुखं जलेस्थित्वाथगाधे जले सौवर्णकूर्म्म म
करौ पश्चिममुखौ पूर्व्वाग्रेणादिशि आनिपेत्॥ राजतौ मत्स्यमण्डूकौ उत्तरनाभिमुखौ दक्षिणापश्चिमदिशि स्थितौ ताम्रौ कुलीरमंडूकौ प
श्चिमाभिमुखौ वायव्यदिशि आपश्चिम मुखौ मानदंजा॥ दिमुखं मुत्तर दिशि निपेत्॥ अथ वाच्ने मंगलादिच्चनो प्रवर्त्तमाने प्राङ्मुख उ
पविष्टो यजमानः कुश तिलान्यादाय ॐ अद्यामुकमासामुकतिथौ पापजन्यपूर्व्वकनुदारजगमनानेककल्पावच्छिन्नस्वर्गलोक
हर्षपनाद्धवग्याबुच्छिन्नमहत्तपः प्रभृतिलोकाः गनागासहितत्तोगपूर्व्वीगायासहितपनमविष्णुपदप्राप्तिकामनाजलाशयाबु
उ॥ देवताकः सर्व्वापयोग्यत्वेन सर्व्वभूतेभ्योमयोत्सृष्टः इति जलाशयं निवेदयेत्॥ ततः प्रदक्षिणं पठेत्॥ ॐ सर्व्वभूतेभ्यः उत्सृष्टं मय
तज्जलमूर्ज्जितम्॥ रमन्तु सर्व्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः॥ सामान्यं सर्व्वभूतेभ्यो मयादत्तमिदं जलं॥ रमन्तु सर्व्वभूतानि स्नान
पानावगाहनैरिति॥ ततश्चार्त्विकसहितश्चाचार्य्यः उत्तरनाभिमुखोऽगाधे जले आथर्व्वणौ न सन्नोदेवीरित्यभ्यापाम् विगातेन अरण्य
गानेन सामान्नापुनर्म्मासेत्विन्द्रियं पुनर्नाम्नः पुनर्नग॥ पुनर्द्दविषामनुमापुनर्ब्रह्मा॥ मेममनुमा आपोहिष्ठेत्यादि त्रिचक्रणात्मक

श्रीः॥ २९६

२९८

296

नमुवत्तेपात्रीन्मुश्चीकुर्यात्॥ ततः स्थितान पदार्थान् जले प्रक्षिप्य पात्रमादाय मंडपमागच्छेयुः॥ तत्राचार्यो वास्तोष्पतिं प्राजापत्यं चरुं
गंधपुष्पदक्षिणादिभिः सत्कृत्य तान् विप्रान् पूजयित्वा ॐ इन्द्र सुमनसेत्यादि पूर्वोक्तदिक्पालमंत्रैः पूर्वादिदिक्षु पूर्वोक्तक्रमेण॥ इंद्रादीनां
माष्यत्तक्षबलिं तन्मोदयात्॥ अथास्मिन् वास्तौ नागानां पूजनोपनादिविधिः॥ तत्राचार्यः अनन्तवासुकितक्षककर्कोटकपद्मशंख
महापद्मकुलिकानां नामानि चूतपत्राष्टके लिखित्वा कलशे निक्षिप्य आलोड्य एकं चूतपत्रमादाय पूजयन्नामांकितपत्रमुत्तिष्ठति तं
जप्यी अमुकनाग इहागच्छ इहतिष्ठ इति आवाह्य स्थापयेत्॥ अनेन नागेनास्य जलाशयस्य रक्षा कर्तव्या इति ब्रूयात्॥ तस्य
नागीपाद्यादि गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः अमुकनागाय नमः इति पूजयेत्॥ ततो यजमानः पंचदशविंशतिअंगुलमितं खातं कृत्वा
छिन्नसहस्रप्रमाणा जनाय नमः इति पाद्यादिनैवेद्यांतैरुपचारैः पूजयेत्॥ ततः पुष्पादिकं तीर्थजलमध्ये प्रक्षिप्य तस्य
तत्समीपे नयेत्॥ ततस्तत्र खाते हस्तिनाग गोमय दधि मधु घृत कुश महानदीजल पंचरत्नानि निक्षिपेत्॥ ततः ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा
पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवं विश्वमिदं जगत्॥ ध्रुवो राजा विशामयम्॥ इति मंत्रेण जलं तत्र खातसमीपे नयेत्॥ दिवस्य
स्नानोपनैः कूपवाप्योः क्रियते ततो यजमानो जलसमीपमुपविश्य पठेत्॥ ॥कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं पुष्करं तथा॥
एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसंतु मे॥ गोमती वाराणसी शोण गंडकी सागरस्तथा॥ एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसंतु मे॥ इति पठि
त्वा यजमानेन पूर्वाभिमुखी भूय जलस्पर्शो न कर्तव्यः॥ आपो हि ष्ठा मयो भुव इति त्र्यृचं जपन् विधिवत् गव्यघृतपात्रं
यो यजमानः स्विष्टदक्षिणां कुर्यात्॥ ततोऽत्र प्रतिपदं दुग्धं पायसं च यथाशक्ति पूजयेत्॥ ततः पुनरुत्सर्गादिना दानं कृत्वा नित्यं दिनात्
स्नानानंतरं दिक्पालादि देवपूजा कर्तव्या॥ विश्वकर्महोमपर्यन्तो होमः आचार्येण ऋत्विग्भ्यः स्वस्वकुंडे कर्तव्यः॥ चतुर्थदिवसे

...नवग्रं मंत्र ब्रह्मणा पूर्त्तं पात्रे हिरण्मये वदन्ति ॥ दध्यास्वेस्वे कुंडे यजमानेनान्वारब्धा मूर्द्धानं दिव इत्यादि त्रिर्मंत्रैः पूर्णाहु
तिं दद्युः ॥ ततो वह्नीं पूर्णादिनाऽसंपूज्य किंचिद्भस्म गृहीत्वा त्र्यायुषमिति त्रिर्मंत्रेण ॥ आत्मनो यजमानस्य तिलकं कुर्युः ॥ त्र्यायु
षं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं ॥ यद्देवेषु त्र्यायुषं ॥ तन्नो अस्तु त्र्यायुषं ॥ यजमान तिलककरणेऽस्मिन्ननुलेपे त्र्यायुषमिति
पाठः ॥ ततः प्रणीतमोक्षणादि वह्निविसर्जनान्तं कर्म्मशेषं यथार्थं कुर्युः ॥ ॥ अथ पौनःपुनिक चतुर्थीकर्म्मोच्यते ॥ ॥ तत्र प्रथम
माचार्य्यवरणं ॥ अद्यादि अमुकतिथौ अमुकजलाशयोत्सर्ग्गांगीभूत चतुर्थीहोमकर्म्म कर्त्तुं अमुकगोत्र अमुकशर्म्मा ॥ ब्राह्मणं
अमुकशाखाध्यायिनं एभिर्गन्धचन्दनपुष्पाक्षतताम्बूलवासोभिः त्वामहं वृणे ॥ इति वृणुयात् ॥ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनं यथाविहि
तं कर्म्म कुर्विति यजमानो वदेत् ॥ कनवा ॥ [illegible] ब्रह्मवरणं ॥ त्वावा जोयेवाग्निस्थापनं नानं तन्ने कुर्यात् ॥ ततः ॐ यद्वाद वहदनी
पावस्यच्छमावद ॥ अग्निम्मंतिस्मादनसो विस्वानुवद्वी दसइति भूमिपतिसमूहनं आचारं कुर्यात् ॥ ॐ मानस्तोके तनये मा
आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः ॥ मानो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मंतः सदमित्त्वा हवामहे ॥ इति मंत्रेण गोमयेन
भूमिमुपलिप्य ॐ त्वीटन्ते [illegible] इन्द्र सत्पतिं [illegible] काष्ठास्वध्वेतः इत्युल्लिख्य ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामया
सिषमिति अनामिकया तेरवाउद्धृत्य त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः इति जलेनाभ्युक्ष्य भूमिमस्तु [illegible] अग्निमूर्द्धादिवः ककुत्पतिः
पृथिव्या अर्जं अपांरेतांसि जिन्वति ॥ [illegible] अग्निं स्थापयेत् ॥ ॐ अद्य जलाशयोत्सर्गांगीभूत कर्त्तव्य होमकर्म्मणि कृताकृतावेक्षणरूप
ब्रह्मत्वं कर्त्तुं अमुकगोत्रममुकशर्म्माणं ब्राह्मणं अमुकशाखाध्यायिनं एभिः पुष्पाक्षतचन्दनताम्बूलवासोभिः त्वामहं वृणे ॥ इति
ब्रह्माणं वृणुयात् ॥ वृतोऽस्मीति प्रत्युक्ते ततः ॐ [illegible] ततः सुमवल्ले तागेन्द्रूतस्य जातः पतिरेक आसीत् स दाधार पृथिवीं द्यामुते
मां कस्मै देवाय हविषा विधेम इति दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ब्रह्मासनमित्यादिना मंत्रेण ॥ ब्रह्माणमुपवेश्य आपो हिष्ठेतिमं

त्रेणाकुशोपनिजलपूर्णांमृण्मयंप्रणीतापात्रंस्थापयित्वाआजिघ्रकलशंमह्यात्वाविशंत्विंदवः। पुनरूर्जानिवर्तस्वसानःस
हस्रंधुक्ष्वोरुधारापयस्वतीपुनर्माविशताद्रयिः इतिमंत्रेणाकुलशंस्थापयित्वाघृतंदसासादयामीत्यघंदायसाघविशेषोननाटम
सीतिपवित्रंघृतंदर्भंकुर्वन्दिशाप्रोक्षणीनासादयइतिप्रोक्षणीपात्रेप्रणीताजलंक्षिप्त्वाउत्पवनंवामहस्तेकृत्वादक्षिणकरेणाउदङ्गि।
णानिकुर्यात्।ततोथवल्प्रोक्षणाज्यस्थाल्याज्यमाज्यंकुर्यात्।ततइध्मेत्वेतिअग्निसमर्पणात्कृत्वाउदगावृज्यअग्निंदूतंपुरोदधइत्यादिना।
पर्यग्निंकृत्वात्राताननमिन्द्रमित्यादिनास्रुवंप्रतप्यततइध्मेत्वेतिअग्निसमर्पणात्कृत्वाउत्थीत्वेत्यवेनृपअग्निंदूतंपुनोदधइत्यादिना।
पर्यग्निंकृत्वात्रातारमिन्द्रमित्यादिनास्रुवंप्रतप्यओंअनिशितोसिसपत्नक्षिद्वाजिनंत्वावाजेध्यायैसंमार्ज्मिइतिस्रुवं
संमार्गकुशैःसंमृज्यओंप्रत्युष्टंरक्षःप्रत्युष्टाअरातयइतिमंत्रेणापुनःप्रतप्यबर्हिष्यनिदध्यात्।ओंतिष्ठब्रह्मणस्पतइत्या
दिनाआज्यपवनात्पूर्वंओंसवितुस्त्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरितिआज्यमुत्पूयओंयेचित्य
वेजप्रोक्षणीपूर्ववदुत्पूयओंयस्यात्त्वघोनआसंजुहोम्येषावंघनमाज्जेनाप्नीत्वाजनोत्तुमिमितिप्रमेदतेनिर्ऋतिंत्वामहे
पत्निवेदविश्वतःइतिमंत्रेणाउपयमनान्कुशानादायसमिधाग्निंदुवस्यतघृतैर्बोधयतातिथिंअस्मिन्हव्याजुहोतनइति
मंत्रेणास्तमिधोधायाधायओंविश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात्।संबाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावा
भूमीजनयन्देवएकइतिमंत्रेणासंदीप्यओंतदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः।तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मताआपःसप्रजापति
रितिअग्निंसंपूज्यदेवसवितःप्रसुवयज्ञंप्रसुवयज्ञपतिंभगायदिव्योगंधर्वःकेतपूःकेतन्नःपुनातुवाचस्पतिर्वाचन्नः
स्वदतुइतिमंत्रेणाप्रोक्षणीपात्रस्थजलेनाग्निंपर्युक्ष्यपवित्रेप्रणीतापात्रेधृत्वादक्षिणंजानुःपातयित्वामनसाप्रजापत
[illegible]जुहुयात्।ततोव्याहृतिभिस्तिस्रःपूर्ववन्मनसावर्हिंजुहुयात्ततःआघारावाज्यभागौजुहुयात्।ओंअग्नयेस्वाहा।इदमग्नयेनमम।ओंसोमायस्वाहा।इदंसोमायनमम।
गोत्याद्येकेनमंत्रेणाततोयमक्तिमंत्रतेनपावकमग्निं[illegible]देवतनाप्रत्येकंदशाहुतीर्जुहुयात्।ततइदमग्नयेनमम।

...दिनामंत्रेण।। आहारकानान्तेन आहुतिशतं जुहुयात्। ततः ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये। ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे। ॐ स्वः स्वाहा इद
सूर्याय। इति आहुतित्रयं दत्वा ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। ततः संस्रवप्राशनादि कृत्वा इदम मे वर्चः।।
इत्यादिमंत्रेण।। पूर्णपात्रं गृह्णीयात्। भूः स्वाहा आहुतिं दद्यात्।। ततोग्निं पूजयित्वा पात्रपुष्पं जलमदग्ने विमलादि पुष्पं दद्यात्।। ततो जज
मानस्तत्र पुष्पं कुर्यात्।। ततोग्निं संपूज्य।। अग्नये नमः स्वेति विसर्जयेत्।। ततो गुरवे वस्त्रं त्रिगुणं दक्षिणां।। वस्त्रं वस्त्रादि
दद्यात्।। गुरवे तद्दक्षिणां दद्यात्। तद्यथा।। अथ पूर्वोक्त अमुकजलाशयोत्सर्गोपयोगार्थं कर्मणः प्रतिष्ठार्थं अमुक
गोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय अमुकशाखाध्यायिने इदं सुवर्णममग्निदैवतं दक्षिणां तुभ्यं संप्रददे कुशतिलजलैर्दद्यात्। ॐ स्वस्
ति स ब्राह्मणो ब्रूयात्। दत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दद्यात्।। ततः आचार्यं वस्त्रं विजयस्व सुवासा अमित्यादि...
...पूर्वपुष्पितैर्मंत्रैर्यजमानस्याभिषेकं कुर्यात्।। ततो यजमानसहित आचार्यो ग्निं प्रदक्षिणी कृत्वा वेदिसमीपे गत्वा सुजातादि दे
वता ॐ भूरादिनमेत्यादि विष्णुमेत्यापाद्यादिगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पूजयित्वा ब्राह्मणामेर ततः आचार्यो वरुणाय नमस्वेति वरु
णाय आपर्जयित्वा ॐ यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवी इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय चेति पठित्वा देवान्विसर्जयेत्
।। एवं कर्मसमाप्तिं कृत्वा यत्पात्राणि यज्ञोपकरणानि बलिं ... तत्रैव दद्यात्।। हिमपात्रीं च आचार्याय दद्यात्।। ...
... दद्यात् ततो नवम... ज्योतिर्विदे विष्णुवर्णादि दद्यात्।। ततो ब्राह्मणानां सहस्रमष्टोत्तरशतं वा विंशति वा
तानुसारात् भोजयेत्।। ततो ब्राह्मणाशीर्वादः पूजितस्वस्थः स्वजनैर्भुंजीत।। अयं मुख्यो विधिः।। ।।अत्राशक्तौ तु त्रयोदशभिः
त्रिभिः कर्तव्यः।। तत्राशक्त्या एकाग्निविधानेन निखिलं व्यतिरेकेण वा व्यस्तं कुर्यात्।। ।।इति श्रीजेमन्नकारोजलाश
योविधिः समाप्तः।। ।।ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।। ।।अथ नामादिप्रतिष्ठा।। ।।तत्र मत्स्यपुराणे।। सूत उवाच।। ।
पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु। तडागविधिवत् ... सर्वं ... दीर्घजनम् ... त्वष्टिमंडपसीनान्नमासाद पितृत

कान्विग्मी उपसीतान्माता घसीपायेन्त्रयैः॥ ब्राह्मणो पितादशः। कलै वा इति शेषः॥ पूजयेद्ब्राह्मणाल्लघ्वेन वस्त्रानुलेपनैः॥ ब्राह्मणानाचार्यादिमो
वतर्द्वितगोत्रमर्गावन्॥ सर्वाण्युधुपकैः सिक्त्रान्नपिष्टान्तकैर्विकृष्णितैः॥ कृष्णान्मात्यैनलैः क्रतवासोभिन निवेष्टयेत्॥ वासांसिनितिसमुद्रणापे
नीबहुवचनं॥ सूत्रासौ चपाकार्णे सर्वेषां कसावेयतं॥ अजनं चापिदातव्यं तद्वेमशलाकया॥ फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कानने तु कल
धौतानि हिरण्मयानि नोक्तानीति चित्ताभासिताः॥ तत्रैके सर्वे द्व[illegible]विमान्तन्यधिवासमेत्॥ धूपो त्रगुग्गुलुः स्नेण्ट तान्त्रपात्रेन घिष्ठितान्
सप्तधान्यकृतान्कृत्वा वस्त्रगीधानुलेपनैः॥ सप्तधान्यानि प्रयोगवतृन्तेकवितुसधान्यकृतानीनि पाठः॥ तत्र सप्तधान्यानि
दशधान्यानि॥ कुंभान्सर्वेषु दत्तो सुस्थापयित्वा नन्वेश्वन्॥ सन्निरापार्थं न शेषीतान्कृत्वा बलिं निवेदनं॥ यथा बल्लो कपालानामिन्द्रादी
नीविधानतः॥ इन्द्रादीनीं बलिं निवेदनं कृत्वेतिसंबंधः॥ वनस्पतेस्तु विधृङ्गि हिमः कार्यो द्विजातिभिः॥ वनस्पतेर्हि सोवानुगाहोमस्थाने
लोपः॥ चकारो जलोत्सर्गो कदेवतान्नसमुद्भजार्थः॥ ततः शुक्लाम्बरधनीसोवासः कृतनूपुराणा॥ सकोस्पदोहसोवत्सौ शृंगगत्यामिति
शालिनीभिः पयस्विनीदत्त मध्या दुग्धं जेतामुदन्मुखी॥ ततो निष्पेकर्मं वेणवाद्यमंगलगीतकैः॥ सुनात्वामित्यादिनाघ्ननग्नपुः सा
ममैत्रै स्ववानुगेनन्तितेलया॥ तेनेव कुर्वतेः स्नपनं कुर्युर्ब्राह्मणाः पुंगवा॥ तेनेव वृक्षमूलस्यापितं यजमानस्य स्नपनं कुर्युः॥ स्नातः शु
क्लाम्बरधनी यजमानोपि पूजयेत्॥ गोभिर्निर्घृत्तवतः सद्योन्नित्विजीं स्तान् समाहितः॥ हेमसूत्रैः सकटकैरंगुलीयैः पवित्रकैः॥ वासो
ति: सपनीजैस्तथो पानकपादुकैः॥ जीनात्तिष्ये वर्नं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयं॥ वृक्षमूलेष्विति शेषः॥ होमश्चसर्पिष्पाकाज्येन वैः
[illegible]घ्रतिलैर्यथा॥ पूर्वविहितयव होमद्रव्यविधिनपैतत्र पूर्वा होमाविधीयते गौनवान्॥ पलाशा समिधः शस्ताश्चतुर्थेन्हि स्व
धान्यकः पलाशसमिधदुम्बरसमिधस्थाने दत्तो॥ चपुनस्तद्दद्यात् तत्रापि शक्तितः॥ दक्षिणा यथाशक्ति तमं किंचिन्नन्दद्यात्समन्ततः
न वाद्यं गुर्वीं मुनीं दद्यात्स्व॥ यतवितयेनेरचनेनविधिनायस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं बुधः॥ सर्वान्कामानवाप्नोति फलं चानन्त्यमश्नुते

वै॰ ॥ २९९

…द मापेनाजेन्द्रस्य वृन्तं स्थापयेत्ततः सोपि सर्गे वसेद्राजन्यावदिन्द्रायुतत्रयं ।प्रतीज्यां सर्वमनुजो लोकानजे शोमसम्मितान्
मनुष्यरोमसम्मितान् ।पत्नमासि सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥ ॥अथ प्रयोगः॥ ॥तत्र जलाशयप्रतिष्ठोक्तकाले स्नानाम
दि प्रतिष्ठान्तं ततः तत्राधिवासनं पूर्वदिने यजमान एकलक्षकुर्यादित्विग्भस्सकानयेत् ।अधिवासनादिने सुस्नातः शुभ्रत्रालितपा
णिपादः स्वाचान्तः शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः कृतनित्यक्रियो यजमानः सुवर्णरजतकुशपवित्रान्वितदक्षिणा
करो वामहस्तः घृतवद्कुशः प्रतिष्ठापनीयानामादि समीपे गोमयोपलिप्तभूमिन्यस्तसीपार्पादि अशक्तानुमयपीठपतिन्यस्त
कुशासने प्राङ्मुखोन्नतजानुरुपविश्य कुशासने प्राङ्मुखोन्नतजानुरुपविश्य सकुशयवजलमादाय अद्येत्यादिस्वः कर्तव्यत्रा
नामप्रतिष्ठानिर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो विनायकसूर्योदीन्नृमहाश्वपूजयिष्ये इति संकल्यो क्तजलाशयोत्सर्गोविधिनातान्पूज
येत् ततो नानावाद्यमंगलवेदघोषे प्रवर्तमाने आचान्तो यजमानः पूर्ववदुपविश्य कुशयवजलान्यादाय ॐ अद्यामुकमासामुक
पक्षामुकतिथौ सर्वाभीष्टकामावाप्त्यनन्तपद्मोन्द्रायुतत्रयावच्छिन्नसमयस्वर्गवासमनुष्यरोमसमसंख्यसर्वभूरूपभूतत्तविष्णु
मनुतानामपुनरावृत्तिदुर्लभपरमसिद्धिप्राप्तिकाम एतद्दानामवृन्दोत्सवमहं करिष्ये इति संकल्पमात्मपूजापूर्वं दिक्साध्यम
सुदक्षिणं पुण्याहादिवाचनं जलोत्सर्गोपद्स्थाने एतद्दानामवृन्दोत्सवमहं करिष्ये इति प्रयोगापाविशेषः ।ततो मुनुं वेदान्तविद्म
जेदेशप्रसूतं कुलशीलयुतं पुराणाभिज्ञं प्रसन्नगेत्तीनसनस्वतीकं मंत्रविदं जितेन्द्रियं सितास्वरं कुण्डलहेमसूत्रके यूतकंठा
नगानिनामं कुर्यात् ।तद्वदेवविदोष्टौ होमकान् ष्टौद्धानपालकान् ष्टौ जापकान् ॥ इति पंचविंशतिमृत्विजः कुर्यात् । एतद्दानाम
वृन्दोत्सवयज्ञेनाहं यजन्ये तत्र मे त्वं गुरुर्भवेत्यनुमान्य जवानीति नो क्तः ।अमुकगोत्र ममुकवेदामुकशाखाध्यायिनममु
कशर्माणां ब्राह्मणामे चन्दनपुष्पाक्षततताम्बूलवासांसि गुरुत्वेन त्वामहं वृणोद्यति वृणुयात् ।वृतोस्मीति गुरुर्वदेत् ।एवम्

२९९

299

ग्वेदिनौ यजुर्वेदिनौ द्वौ सामवेदिनौ द्वौ अथर्ववेदिनौ द्वौ गुरुरुपदस्थाने होतृपदद्वयं जपे॥ प्रत्येकमनुमान्य वृणुयात्॥ वृतोऽस्मीति
ते॰ प्रत्येकं ब्रूयुः एवमेव निर्व्वेदाः षष्ट जापकान्॥ जापकत्वेन त्वामहं वृणे॥ इति तथाष्टौ ध्यानपालान्॥ ध्यानपालकत्वेन त्वामहं वृणे॥ इति
प्रत्येकं वृणुयात्॥ एवं पंचविंशति ऋत्विजो भवन्ति। एतद्दशाक्ष चतुर्नो होमकर्त्तारः चतुर्नो जापकाः चतुर्नो ध्यानपालकान् गुरुस्तु कर्म्म होत्र कर्मस
कर्तुमाचार्यमेव वृणुयात्। जापकध्यानपालकानामपि निवृत्तिः॥ ॥ तेषां जपजपाध्यानालापएव। जापकध्यानपालजपपा
ठ्यानि॥ आचार्यस्तैव कर्त्तव्यानीत्यर्जते अथ वनागक्रमे॥ गुर्वादीन् जलोत्सर्गोलिखिलेन तत्र गृह्योक्तविधिना मधुपर्केणा
र्चयेत्॥ तत्र स्नानामध्ये जलाशयोत्सर्गोपयुक्तान् मंडपं कारयेत्॥ ध्यानं तो नानावेदिकुंडध्वजपताकाकलशादीन् पितृदेवसंपाद
येत्॥ तथा जलोपकरणादि जजमानत्रिपववयूपकल्पनपर्जतकूर्म्मादिसहितपात्री वर्ज्ज सीजान संपादानं कुर्य्यात्॥ तत्र तुम्बा
अदुम्बनसमितस्थाले — — शासमिधः। प्रत्येकं सर्वेषां रत्ना॥ अष्टसप्तवासोव स्रौ निनोप्या निवापफलानि सुवर्णसूची सुवर्णशलाका
न संपादनानि। ततो गुर्वादीन् होमकुंडलादिभिः पूर्व्वदानं कृत्य चतुर्न्नस्तपिंडिकामध्ये वध्वालवानू सर्वानू वृत्तान सुनामासीव
वाकुर्व्वशीले पंचनिद्रा ध्वजं सहदीपं पकमुत्थानमकसर्वौषध्युदकैः सिंचेत् ततः विष्णुस्नानके तृणजेत्। पुष्पमालादिभिरलंकुर्या
त्॥ वासांसि नतिवेष्टयेत्। ततो हेमसच्या सर्वेषां स्कंधसमीपस्थपत्रादौ कर्णवेधः कर्त्तव्यः॥ स्कंधोपनिषद्देशे अंकुशः स्थानं
दति कल्पहेमपतिशलाक पार्श्वेजनं दद्यात्॥ ततः सुनाविगुग्गुलु धूपं दद्यात्॥ ततो वृत्नमूलपिंडिकापनिज वगोधूमप्ल
श्रृकमवकं गुपूपामाकचीनकात्मकसप्तधान्यानीति पाठे अष्टादशधान्यानि दद्यात् तुपनिगंधमाल्येनलंकृतानि तः
वृत्तिं स्र्पचत्वान् हिनाप्य निर्मलजलपूर्णताम्रपात्राधिष्ठितान् कलशान् वृत्नमेकैकं स्थापयेत्। व्रीहियवगोधूम
तिलकंगुकुलत्थमाषमुद्गमसूनकोद्रवस्यामकसर्षपगानहदुनीवान् न हस्तिकलोपवणकवी॥ काष्टादशधा

र्मोर्तिः। तोयाप्रोक्षणादि॥ ८॥ कामसर्वौषध्युदकसेकपिष्टातकपुष्पमालालंकरणा॥ वस्त्रवेष्टनी। कलशेषु घनीजनस्नपनकल
शस्थापना नीराजनेषु च विशेषः। श्वजाष्टके कर्तव्यतासां प्रदक्षिणावदन्ति॥ ततो यजमानः सुस्नातः मंडपप्रवेशनं त्विग्भिर्नुज्ञा
दानं वेदीं मंडपपूजा॥ वेदीमध्ये पद्मनिर्माणं कुंडानि प्रतिष्ठापनं ब्रह्मादिलोकपालस्थापनाजनो। निजलोत्सर्गवत् कुर्यात्॥ एता
वातत्र विशेषः। इन्द्रादिलोकपालानां स्थापनानंतरं पूर्ववत् संपादितानि हैमानि फलानि वनस्पते वीजे गृह इति मंत्रेण॥ वेदीमध्ये आसाद
येत्। उपस्करजातं च मंडपस्य प्रकल्पयेत्॥ ततो धूपनिखननानन्तरमाचार्यो जजप्यमिति त्वाच्छिजो ब्रूयात्॥ ततो यजमानः कुं
डपश्चिमतः उदङ्मुख उपविशेत्॥ ततश्चाचार्य ऋत्विजः स्वे स्वे कुंडे आज्यसंस्कारपूर्वकमाधानमग्नौ कुर्युः अत्रोतनं पूर्वमेव होतव्य
तद्द्रव्यजातं मनसा ध्यात्वा देवताश्च इदं यथादेवतमिति यजमानेन त्यागः कर्तव्यः ततः पुनराचार्यो जप्यमिति होमकान्
ध्यानपालांश्च ध्यानदेशे तिष्ठेत्युंजीत तत्र जप्यसूक्तानि च जलोत्सर्गेवत् जपानि॥ ततश्चाचार्य ऋत्विजः स्वे स्वे कुंडे आज्यसंस्कारपू
र्वमाधानमग्नौ कुर्युः अत्रान्नं पूर्वमेव होतव्य तद्द्रव्यजातं मनसा ध्यात्वा देवताश्च इदं यथादैवतमिति यजमानेन त्यागः कर्त
व्यः ततः पुनराचार्यो जप्यमिति होमकान् ब्रूयात्। ध्यानपालांश्च ध्यानदेशे नियुंजीत तत्र जप्यसूक्तानि च जलोत्सर्गेवज्जपानि।
ततश्चाचार्यो होमकाश्च पूर्ववदेवाज्यभागान्ते वानस्पत्यमंतेषु वीर्यं गोहिरण्यादि प्राजापत्यमाप्र तना॥ सुवीरः गोजिः सन्नद्धोस्य
सि वीडयस्वास्थानात् जयतु पेल्वानि स्वाहा। अपांमंत्रशाखा च तुष्टये पिसमानी ततः सूर्यादित्यो द्वात्रिंशच्चादेवतास्य इन्द्रायश्च
नाजमनुष्ठोलोकपालेभ्यो विश्वकर्मणे वाजपेन पूर्वोक्तसमिद्भिर्वैः कृष्णतिलैश्च प्रत्येकमष्टाविंशतिमाज्याहुतीनां जलोत्सर्गलि
खितस्वस्वराजस्वामंत्रैर्जुहुयुः। स्वे स्वे कुंडे आज्येन स्विष्टकृतं दद्युः। आचार्यं पात्रे पानान्तरं ध्यानपालजापकाः पूर्वोक्तसूक्तानि वन
स्पतिध्या जलोत्सर्गे जपेयुः। ततो आचार्यो जलोत्सर्गवत् कुंडसमीपस्य कलशात्रे जपं गजस्थानादि मूर्तिकाष्टकं गोनीवनादि

वी॰ ॥
२७१
३००

२००

गंधान् गुग्गुलश्च प्रान्जि पेत्॥ चूतादिपल्लवांश्च कलशमुखेषु दद्यात्॥ तत्राधिवासने कृते सर्वं तत्रैव रात्रिमतिवाहयेयुः ततः सं
वत्सन प्रोक्षेयुः तेन लग्नेन ब्राह्मणाः शान्तिपाठेन गीतवाद्यश्च नेत्रपुष्पवस्त्रघन्टां सुवर्णानि निर्मितपट्टिकां धूपादिक्रूपाणि सकांस्योपदोहां
सुवर्णशृंगां ताम्रपृष्ठीं कृत्वा पयस्विनीं मुदं पुरुषीं गां वृक्षमध्यादुत्सृजेदनेन मंत्रेण॥ इदं वनं पवित्रं कुरुध्वं शुद्धं
पूतम् तमस्तु नित्यं तान जन्तीः सर्वतीर्थानि पि क्रौंलो कुलोका तनातीर्जतेचेति॥ एकस्थजप्रतिष्ठापन्ने ज्जायस्तातीमुत्सृज्जेत्॥ इति
वनमंत्रोऽहं कर्तव्यः॥ पुष्पारामेष्वपि लग्नः॥ आचार्ज नान्वानजावनस्वोशान्यां दिशि निर्गमनेत्॥ सूपवसादित्यादिजलोत्सर्ग लिखि
तमंत्राणि यजमानापदिहि कनोति॥ ततः हि क्वान्तीत्यादि मंत्रं जलोत्सर्गे वर्जयेत्॥ पुष्टं त्वाप्लाकादधिदूर्वाः चंदनाक्षतादि लिखामी
पूजयित्वा एष्या गोनुइदेवतानुत्यं सामगापत्राः लाणाः पादन्नाइति सामगत्राः लाणाः यतो गोप्रतिपादयेत्॥ प्रतिपत्तिरूपत्वात् नद
त्रिणाः ततः जागत्यमंडपात् वनसमीपउपविशेत्॥ आचार्येश्च वेघामधिवासितानि सर्वाणि सौवर्णानि फलानि दाजचतुर्त्रिणाधि
त्रिनुलनानि मुखेषु वजेपूर्वाभिमुखो वृक्षसमीपस्थित्वा वृक्षान् सप्त श्रेष्टैः फलैः सप्तत्येकैकं पूजयेत्॥ ततो वृक्षसमीपस्थापितजल
कुंभानाद्य दापयेद् त्विजो यजमानं सुनास्वामनिर्षिचेत् इत्यादि पौराणिकमंत्रैर्घानुगान यजुः सामर्मंत्रैश्च वाद्य मंगल
गीतघ्वनौ वर्तमाने स्नपयेत् पुश्च वानुगाः मंत्राश्च इमं मे वरुणा तत्वा यामि पुडुत्तममित्याद्य जलोत्सर्गहोमे लिखिताः॥ इत्थं स्ना
तः मुक्ताम्बर यजमानः आचार्यं फलैः सप्तत्येकैकं पूजयेत्॥ ततो वृक्षसमीपस्थापितजलकुंभाना दापयेद् गुर्वार्त्विजो यज
मानं सुनास्वाम सिषिंचे त्वित्यादि पौराणिकमंत्रैर्घोनुगान सगयजुः सामर्मंत्रैश्च वाद्यमंगल गीत घ्वनौ वर्तमाने प्रवानु
गाः मंत्राश्च इमम्मे वरुण तत्वा यामि पुडुत्तममित्याद्य जलोत्सर्ग होमे लिखिताः॥ इत्थं स्नातः गुर्वार्त्विजश्च सर्वान् दक्षिणा
[illegible] पूजयेत्॥ तद्यथा॥ अद्येहेत्यादि कृतेन वनोत्सर्ग [illegible] गोत्रः अमुकशर्माऽहममुक वेदाध्यायिने त्वां ब्राह्मणाः

...गुणैर्विधिस्यपरंतु ... षष्टिं वापं वा शवाप्य द्विंशतं वापं च विंशतिं वा गौतु पूर्वदैवतादन्ति॥ तुभ्यमहं संप्रददे इति सतिलकगो
क्षेयुक्तादिविप्रहस्तेषु निक्षिपेत्॥ ततः स्वस्तीति ब्रूयुः॥ जयथा शाखोक्तकामस्तुतिं च पठेयुः॥ एवं जया शाङ्कोदत्वा अन्ये हेमादि
...नि ... [illegible] मजसूत्रं हेमकटकद्वजहिनत्पैंगुलीपवित्राणि अग्निदैवतानि एतानि वासांसि बृहस्पतिदैवतानि एतदुपस्कर
जातमिमे पादुके विष्णुदेवतानि अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति सजलकुश
जलं युक्तहस्ते निक्षिपेत्॥ एवं स्वस्तीत्युक्त्वा स्वशाखोक्तकामस्तुतिं पठेत्॥ एवमन्येभ्योऽपि ऋत्विग्भ्यो हेमसूत्रादिकं प्रत्येकं दद्यात्॥
ततः कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्तामिति यजमानो ब्रूयात्॥ सुप्रीतास्तर्वं तु इत्युक्ते सर्वे ब्रूयुः॥ ततः आचार्येः स्वस्तासद्मी पूजा मिन्द्रादि
बलिदानं सजलोत्सर्गं च कुर्यात्॥ ततो दिनचतुष्टयं सर्षपाक्षतैः ... मूलप्रदेशे पुञ्जीनातिषेचनं कुर्यात्॥ तथाधिवास
ननात्रिवनं दिनचतुष्टयमाचार्येण ऋत्विग्भ्यश्च तथैव होमः कर्तव्यः॥ ततस्तं होमं पनिसमस्ला चतुर्थीकर्म कर्तव्यं॥ तस्य
तु जलोत्सर्गोक्त एव विधिः॥ अग्निस्तु नवान्तु॥ किंतु वनस्पत्य इति विशेषः॥ ततो वानस्पत्यमंत्रेण पूर्णाहुतिं दद्यात्॥ ततः
कृतहोमाग्निमंत्रपूर्वकं ... पतन्विसर्ज्जयेत्॥ ततः आचार्यादिदक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनपर्यन्तं कर्म जलोत्सर्गोद
वत्कर्तव्यं॥ किंतु दक्षिणादिदानं वाक्ये जलाशयपदस्थाने आरामोत्सवपदं ... इति विशेषः॥ एकवृक्षपक्षे वृक्षोत्सव
पदोरुः दक्षिणानं ... नामवस्तु संकल्प्य दद्यात्॥ ॥इति श्रीनिर्णयसूत्रकारो कूपानामोत्सवविधिः समाप्तः॥ ॥
अथ प्रतिष्ठाकालनिर्णयः॥ ॥मत्स्यपुराणे॥ ॥चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा॥ माघे वा सर्वदेवानां प्र
तिष्ठा शुभदा भवेदिति॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ ॥कृष्णपक्षे त्रिभागे तु प्रथमे साधुतावहः॥ मध्याद्वितीये भागे तु तृतीये
कर्त्तनाशिनी॥ शुक्ले त्रिभागे प्रथमे देशनाशाय कीर्त्तिता॥ द्वितीये मध्यफलदा तृतीये वसुतावहा॥ धनधान्यवतीस्फीता

सो० ।
३०१

वनदा भवेत्तथा त्वेवं तेजस्विनी सूर्ये दिने चन्द्रे चन्द्रो भवा भवेत् । भौमे ग्निनाशप्रदश्चैव तु बुधे निधनदा भवेत् । गुरु ।। स्या गुरौ नित्यं लोका
नंदकनी सिते आचन्द्रार्कौ स्थिना सौने प्रतिष्ठा समुदाहृता । द्वितीये घन पुत्रा श्रीतां तथा प्रतिपदि स्मृता । द्वितीया जायां घनोपेता तृतीया
जीवनप्रदा । चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति जनस्यस्य प्रायसुखावहा । विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा । पंचम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदां
च तथा तु वेर । षष्ठी लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी । अष्टम्यां धान्यवहुला नवम्यां तु विनश्यत्यसौ । तिथ्य प्रकाल्पा कृता
तत्र कर्तुर्नवति पुष्टये च मर्मछिकनी स्ये पादशम्यां तु तथा कृता । एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा त्रयोदश्यां
तथा रोजा चतुर्दश्यां विनश्यति । कृष्णपक्षे पंचदश्यां कर्तुः न्ना यकरी भवेत् । पंचदश्यां तथा युक्ता सर्वकामकनी भवेत् । व्यूह
स्परा सविज्ञेया तथा दो[illegible]म्य वतीन्पेति ।। ।।मत्स्ये।। [illegible] धेन तया मूलमुत्तनात्रय भवेच । ज्येष्ठा सवणा नो हिता पः पूर्वेन
८ श्रेपदा स्त्रवर्णी दा हस्तो द्विनी नेवती च पुष्यो मृगशिर स्तथा अनुराधा तु पाश्वा तीप्रतिष्ठा सु प्रशस्यत इति ।। ।।विष्णुधर्मोत्तरे।। ।।जन्म
नास्पुदये कर्तुः निश्चनाश्च कनी भवेत् । द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तु वृद्धिदा । चतुर्थे गृहनाशाय पंचमे व्याधिदा भवेत् । षष्ठे शत्रु विना
शाय सप्तमे धननाशिनी । अष्टमे मृत्युदा ज्ञेया नवमे यम्मनाशिनी । दशमे कर्म [illegible] लाभकनी भवेत् । द्वादशे तु तथा प्रा
प्रतिष्ठा तु तथा कृता । जन्मलग्नादयेसेष्ठा घनधान्यवती भवेत् । जन्मराशिफलं सर्वं रोपस्थाने पुनि द्विशो नृ । मेषादये तथा निश्च
नाशमाप्नोति पार्थिव । वृषोदये स्थिता प्रोक्ता कुलनाशय चतुर्द्धेने । मकरे निश्चणास्य स्यात् कुंभलग्ने स्थिता भवेत् । मीने सुता वहा कर्तुः कल्पा
।।ल[illegible]तुदा भवेदिति ।। तथा ।। नविद्धरात्रि स्पष्टस्थाने कुत्रिदशास्तु पुनः स्पष्टस्थानगताः शस्ताः भंदा न न विकेतवः सुता कृताश्वपाप्र
स्वा[illegible] ।।इति।। शिवप्रतिष्ठा विलपेलन[illegible] तत्रापि सर्वकालीं द्विपजपो । तल्लिंगस्य स्थापने शस्ति जते

नी०

विष्णुप्रतिष्ठाविष्णजेननसिंहरूपाततो॥ ॥पूर्वपक्षेशुभेकालेस्थितेवोर्द्धमुखेपिते अनुकूलेवलग्नेवकृतिं
स्कामार्थिनोध्रुवइतिविष्णुप्रतिष्ठाविष्णजेननतेतिगुनोमेष्णगतेशुक्रेदेवीवाथप्रतिष्ठजेत्।इहैवसत्तवेघन्जामृतोगछत्यनुपदं
स्याप्यानननेलयानन्तत्रवतिथोशुभेप्रशस्तेदृष्टिवर्जितेतिगुनोमेष्णगतेशुक्रेदेवीवाथप्रतिष्ठितानवतपू
नसान्मेष्णास्थितेशुक्रेउत्तमानवमीतथानयामहास्विनोमासउत्तमःसर्वकामदःदेवीतत्रतदाशाक्रपक्षिशुनापिप्रतिष्ठिता।नवतपू
नसान्मेष्णास्थितेशुक्रेउत्तमानवमीतथा।नतिथिन्नेवननक्षत्रंनेववानोत्रकारणं।मान्त्रेनेनवृवानाहननरसिंहविविक्रमाः।महिष्णासुनर्हत्यस्य
लदायुंसंकधेष्णास्थितेनतिथिन्नेवननक्षत्रंनेववानोत्रकारणंसर्वकामप्रसाधकं।सर्वकालंप्रकर्त्तव्यंकृष्णपक्षेविवि
स्थापनावेदनिया।मनोवतुःष्णष्टिप्रतिष्ठाज्ञावक्रवाक्यैस्थापनेचप्रवक्ष्यामिसर्वकामप्रसाधकं।सर्वकालंप्रकर्त्तव्यंकृष्णपक्षेवि
स्थाप्नावेदनिया।मनोवतुःष्णष्टिप्रतिष्ठाजावतःस्वकालपूजाभिःसिद्धिदापनमेश्वनीति॥ ॥इतिश्रीनेमप्रकाशेदेवप्र
शण्पतःनात्रिनृपाजनोदेवीदिवानूपोमहेश्वरः।अतःस्वकालपूजाभिःसिद्धिदापनमेश्वनीति॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवंसुस्प
तिष्ठाविधिःसमाप्तः॥ ॥अथवानाहस्तुनाणोक्तशैलादिप्रतिमाप्रतिस्थापनविधिनुच्यते॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवंसुस्प
तिष्ठाविधिःसमाप्तः॥ ॥अथवानाहस्तुनाणोक्तशैलादिप्रतिमाप्रतिस्थापनविधिनुच्यते॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवंसुस्प

श्री०॥ ३०२

तिष्ठाविधिःसमाप्तः॥ ॥अथवानाहस्तुनाणोक्तशैलादिप्रतिमाप्रतिस्थापनविधिनुच्यते॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवंसुस्प
तिष्ठाविधिःसमाप्तः॥ ॥अथवानाहस्तुनाणोक्तशैलादिप्रतिमाप्रतिस्थापनविधिनुच्यते॥

३०२

।।।जामे ततो हृत्वा इमं मंत्रमुदाहरेत् ।जो सौ जवैंतिष्टते सर्वे योगप्रधानं सं... लोकानि काष्ठेषु सन्निध्यमलोकनाथसुप्र
तीत तिष्ठ हि सर्वतु वः ।।एवं संस्थापनं कृत्वा काष्टस्य प्रतिमासु च ।पुनः प्रपूजितां कृत्वा शुद्धैर्गंगवतैः सह ।प्रज्वाल्य दीपकान् ष्टौ
जाख वज्रो सुसं स्थितः ।नानां तथा ततो गंतः पुष्पेन चक्रं वामदक्षिणा ।। ततस्ते कर्मलिः सर्वे सुसं पैसुन्यवर्जितः ।नमो नाना जातस्तुष्ट्वा इ
मं मंत्रमुदीरयेत् ।कुर्वन्ति संस्कानमां तेषां विधि दृष्टेन कर्मणो ।।।एतत्कर्मविधानेन मम काष्ठस्य सुंदरि ।चर्ममंसी स्थापनार्थाय एतत्तेक
थितं मया ।जत्वनेन विधानेन अर्थी काष्ठस्य स्थापनात् ।न तस्य दीर्घति संसारे न यमलोकं न गच्छति ।। ।।इत्यादि वाराह पुराणे त
गवच्छास्त्रे मम काष्टार्चास्थापनं नाम ।। ।।वाराह उवाच ।। ।।पुनरन्यं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु हि वसुंधरे ।यथा तिष्ठामि शैलेषु
प्रतिमाना मितस्ततः ।सुरूपां च शिलां दृष्ट्वा निशाल्या सुपरीक्षितां ।सुदर्शनं रूपकान्तु श्रीभ्रमं वनिजोजजेत् ।श्रीभ्रमालिख्यतयत्र
एवं तेन वर्त्तितेन वा ।आलेस्य लेखपित्वा तु मम कर्मपराजयात् ।अर्घ्यं प्रदक्षिणीं कृत्वा मधुलाजा समन्वितैः ।दीपकं च ततो दद्या
द्बलिं दध्योदनं तथा ।नमो नाना जातस्तु त्वा इमं मंत्रमुदाहरेत् ।मंत्रोच्यते ।।जो सौ त्वं वान्सर्वजगत्प्रवीनसमानतो न मुहूर्त
प्रयानाः एतेन मंत्रेण तु वासुदेव प्रवनेश्चपुतवनाहृजजजज जख वर्द्धे स्वसुप्रतिष्ठित कीर्ति स्ववर्द्धेत इति ।एतेनैव तु मंत्रे ।।।
कृत्वा जस्य पादयो ।एवं रूपं ततः कृत्वा दध्यादेवी शिलो ब्रजे ।ततो वैस्नपनं कुर्यो न्सर्वगंध सुगंधिभिः ।ततः संस्थापये त्तत्र रूमेपू
र्वमुखं नरः ।अहोरात्रोष्पितो नैकशुक्लवस्त्रे ।।रूप्पितः शुक्ले यज्ञोपवीती च कृत्वा वेदितघावनम् ।सर्वेर्गंधौ पकं गत्वा इमंमं
त्रमुदाहरेत् ।यो सौ तत्त्वान तिष्ठति सर्वरूपमायावलं सर्वजगत्स्वरूपम ।।एतेन मंत्रेण तु वस्त्ररूपं संपूजितो तिष्ठसि लोक
नाथ ।।धना ।।धाना ।।मुदाहृत ।।अपराजिता अजन्मा मन संपूज्य पक्षा नावमन मंत्र ।।।। ।।ॐ नमो वासुदेवाय ।। ।।एवं तु
स्थापनं कृत्वा शेलात्थां मम सुंदरि ।ततोधिवासं कर्तव्यं पूर्वं त्रोष्ठपदासु च ।यो मे संस्थापयेद्भूमे मम कर्मपराजयात् ।।श्य पाबके पा।

पूर्णंतु पूर्णाहुत्वाहोमान्त्राणिकानयेत् । ततोपश्चिमसंध्याजीद्दत्वा वत्वानदीपकं । पंचगव्यंचगंधंचवानिासहमिश्रयेत् । चत्वानः
कलशान्सेवपादमूलेषु स्थापयेत् । गीतवादित्रघोषेण नंदनासकृकानयेत् । पूर्वति ब्राह्मणाः । मध्ये सामवेदस्वनान्विताः । ब्राह्मणाः
सहस्राणि पोपुनामंत्रवादयेत् । जिष्णोपर्वतूराद्येन शुक्लगीतस्वनेन । च क्रामस्त्यामि कुल्पाणि आत्मा मंत्रपथे स्थितः । एवं तु पूर्वतस्तेषां
ब्राह्मणाः सामगाजना । मम संस्थापनार्थाय पठन्ति मम कर्मकाः । तेन वादित्रघोषेण । सामगावाजवेनया । नान्येव सद्गुणे णवर्गी
तेनानेन मनानु विनिद्रारात्रं तु ततः कृत्वा स्थाप्येनागवतः शुचिः । पुनर्मो स्थापनं कुर्यादिमं मंत्रमुदाहरेत् । आगच्छ रूपजत्र समंत्र
पुंक्ती पंचेन्द्रियोपेतस्तथा प्रधानः । एतेषु भूतेषु चतंवियाताभुवा सिन्ताति ष्ठ सिलोकनाथ । एतेन मंत्रेण । समिधाप्यस्वातेवि
लमघृष्टन होतव्यं । एवं सन्निहितो ज्ञानाति ति ॥ व्यतीतायां तु सद्यत्वं प्रभाते विमलेनतः । पंचगव्यं ततः पीत्वा मंत्रेण । विधिपूर्व
कं । पंचगव्येसलाजैश्च पंचगव्यजलन्तथा । ततो मां स्थापनं कुर्यादनिसं निष्टेनोमम । गीतवादित्रशद्वेन ब्राह्मणानां स्वनेन च
सर्वगंधेन ततो गत्ध इमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ॥मंत्राउँरुं॥ ॥जोसोत्ववीलना । लनभूतत्तेजोसिलजम्पचसत्वादिवू । रेति । एतेन
मंत्रेण । अव विश्वमां संस्थिताविश्वोसि लोकनाथः । ततएतेन मंत्रेण । प्रासादं च प्रवेशयेत् । प्रतिमां स्थाप्य तव्यां ममध्ये तु न तु पा
स्वतः । एवं संस्थापनं कृत्वा दद्यादुद्वर्तनं विना । चंदनं कुंकुमं चैव मिश्रं कालेयकेन च । एवं चोद्वर्तनं कृत्वा इमं मंत्रमुदाहरेत् । जो सो
त्ववान्सर्वजगत्प्रधानः संपूजितो ब्रह्मरुद्रहस्पतिन्द्रैः ग्रंवंदनाकाल । मंत्रपुष्कास्वागतो तिष्ठ सिलोकनाथ एवं संस्थाप्य
नं कृत्वा गंधमाल्यानि निवेदयेत् । शुक्लवस्त्राणि मे दद्यादिमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐ देवदेव शुक्लवर्णं तानमे पुष्पवा । सर्वापि
जसततविलेएतेन मंत्रेण । वगद्धवर्णं घरश्च मंत्रेण । पुनाकृतानि । एवं वस्त्राणि मे दद्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा । धूपनं मे ततो दद्या
त् कुंकुमागुरुमिश्रितं । एवं वै धूपनं दद्यादेवं मंत्रमुदाहरेत् । मंत्रः । ॐ अश्वोऽश्वनादिपुमध्यपनं पनायनाः मनः प्रसादवसुमनः

३०३

प्रतिगृह्य च धूपमिति । दत्त्वेष्वेवार्पणाद्येषु कुर्यो दैममत्रापणं । पूर्वोक्तेन विधानेन नैमपान्नूर्ष्णिलायुनः । एवंप्रापणं कृत्वा जलमाचमनीकु
तु । शान्तिजाप्यन्तु तत्कर्मे सर्वसिद्धार्थसाधकाः ॥ मंत्रः ॥ ॐ शान्तिनज्ञ कुर्वन्तु लोकनाथनाथ नाथ नाम्नेवसत्त्रा ॥ नीसवालवृद्धेच गवांचशान्ति
कन्यावसा सर्वपवित्रताच ॥ नागानश्चैवतु सर्वभूतानां शान्तिमस्तुवो । हिवर्द्धन्तु कर्णकानां । सुर्निर्नि जालपजेन्मे वर्णेतु प्रचुक्तो जस्वकालस्वस
र्वपांशान्तिलभन्तु ॥ एवं विधिं ततः कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ पूजां भगवतानूमे यथान्याये न कर्मणा ॥ जोजपेद्वालगां सूत्रं तथोत्पन्नेन तोज
नेनजएतेन विधानेन कुर्यात्संस्थापनं मम । यावन्तु ममगात्रेषु जलविंदुर्त्तिजायते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके प्रतिष्ठति । जामीसंस्थाप
येद्भूमे सर्वलक्षणवर्जितः । तानिताखकुलालेन सप्तसप्तवसप्ततिः । एतत्कथितं तद्देशेलकास्थापनं मम ॥ यमेसंयानराण्याजमममत्त
सुखावहं ॥ ॥ इत्यादिवाराहपुराणे गीतिहासे भगवच्छास्त्रे शैलार्चास्थापनंनाम ॥ ॥ वाराह उवाच ॥ ॥ पुनरन्यत्प्रवक्ष्या
मितघ्यगुण्यवसुंधरे । तिष्ठामिमत्तम यं चापि पतिनिष्ठितमञ्चेपा । कृत्वान्मत्त मप्रमञ्चौचक्रसुराचक्रखं उत्तमां । नाप्येवचामनीकुर्योन्न
वक्राँनाधिकांकुर्तु । इदृशी प्रतिमां कृत्वा मम कर्मेपनाजणः । भूमे सर्वानिकर्माणि जथावानीचतेतथा । देविका ष्ठमलात्तेनमन्मजीतत्र
कानजेत् । शैलजावातततो भूमे मम कर्मेपनाजणः । ताम्रकांस्येन नोपजानि से वर्णात्र पुसीनिका । कुर्वन्तु भुञकर्मणि ॥ केविद्धानेतिव
पुनः । अर्चनेअपने वेधांमम कर्मेपतिमहान् । केचिल्लोकापवाने ॥ आख्यातं कुर्वन्ति पूर्वशः । कुद्यालोचांच मे कश्चित्पूजां कुर्वन्ति मानवाः
पूजयेद्यदि वा च कौममतंशोषं तवं । भूमे एवं विजानीहि स्थापितोहं न संशयः । सर्वे संपत्प्रतिष्ठामि पूज्यमानमहं ततः । मंत्रैर्वाधि
धिपूर्वं ॥ जो मांकर्मणि कानयेत् ॥ एवमेतन्महाज्ञानं गोमजासंपतिकीर्तितः । मंत्रेण विधिपूर्वं ॥ जोज्ञेपेन्ममसुंदरि । यस्त्वजप्त्वि
प्रजल्पेन कर्मणा पतिविधिष्ठितः । ममचैव प्रसादेन सपूर्वंगतमेव च । यथाकर्मापतिष्ठन्ते कृत्वा तत्किमजांति कं । जिपेज्ज्वालां जलिमं
ध्यं यद्दिष्याद्गात्मनः क्रिया । किं ते पुण्येन जाप्येन सहस्रेणा शतेन च । यस्य चित्तं प्रसन्नेन मसानवलावली । एवमेतन्महाज्ञानं गोमजामु
ध्यंप्रकीर्तितं । मृत्ताम जां प्रतिमां कृत्वा दृष्टासु पतिनिष्ठितः । अर्चायै चैव नत्रैव कुर्यात्साधिवासनं । अप्रमत्त गृहीत्वा यथाक्र

नो॰

मिंनगच्छति। स्थापयेच्च यथान्यायं पूर्ववद्विधिसंस्थितां पंचगव्यैर्वर्णगंधैश्च वा ॥ तत्राभिसंचयेत् । ततो मेसृजपनं कुर्यादिमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ॥मंत्रः॥ ॥यो सौ जवान् सर्वजगत्प्रसादयो न प्रज्वलेन विजितस्त्रिलोकाः । आयान्तु आयान्तु कुरु प्रसादं संतिष्ठ दद्यो सुखमग्नि यजेषु । कान ॥ कन ॥ त्वमुग्नतेजं स्तुति मान्मतिमान्नमेम हापुतुष्या पठति । एतेन मंत्रेण ॥ प्रविश्य वेश्मसं स्थापयितव्यो । एवं प्रवेशितं कलाविधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ दिवं संस्थापयेत्तत्र वेघाधुपति तिष्ठिते । एवं संस्थापितं मां तु पूर्वन्यायेन निश्चितः चत्वारः कुलशाग्रस्य इमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ मंत्रः ॥ ॥ॐ धनुर्णां समुज्ज्वल ज्वालापूजितो धामप्रतिप्रसन्नः । एतेन मंत्रेण ॥ ममाभिषेकं त्वाग्नीं वनिष्टं हि सुदृढं वा कुः । अग्निसूमिश्रापस्न सयजस्व वितं नमः स्तुतुष्पोलमापठति ॥ एवमभिषेवनं कृत्वा ममकर्म्मे पनायाः ॥ । पूर्वन्यायेन मंत्रेण मेरां धमाल्यैः समर्च्चयेत् । अगुरुं चंदनं चैव कुंकुमं चंदनं तथा । नमो नानायाः ॥ तत्पश्चात्धूपं मीतत्र दीपते । धूपं दत्वा तथान्यायं दीपकं वस्त्रदापयेत् । नमो नानाय ॥ त्सुक्त्वा इमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ मंत्रः ॥ ॥वस्त्रेण ॥ पीतेन सदाप्रपन्नो येन प्रसन्नेन जगत्प्रसन्न ॥ गन्हातु वस्त्रं सुमुखं प्रसन्न मिदं सन्तिष्ठ भगवान्प्रसन्नम् । ततःस्य एतेन मंत्रेण ॥ वस्त्रं दध्यात्स्यथोचितम् । पूर्वन्यायेन मंत्रेण ॥ एवं कर्म्मणि ॥ कानयेत् । कृत्वानु विमलं कर्म्म तन्मया पनिकीर्तितम् । ततो मे प्रापनं दध्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतम् । एवं तत्र विधिं कृत्वा स्थापना चान्न प्राप्य स्वाम्य चक्षुतं कुर्यादिदं मंत्रमुदीरयेत् ॥ मंत्रः ॥ ॥ॐ शान्तिर्देवानां शान्तिश्च ब्राह्मणानां ॥ नानां नरः शान्तिर्द्विजानां बालानां चैव शान्तिः पाजेन्द्ये सर्व ते ब्रीहिशां ततः एतेन मंत्रेण ॥ शान्तिः कृत्वा महोजसं । पश्चान्नागवतीपूज्यं यथान्यायेन संस्कृतः । एवं नागवतीपूज्य ततो ब्राह्मणा ॥ पूजनं । पश्चादग्निवादनं कुर्यादुपपन्नेन तत्र ॥ ला ॥ स्वयथा पूज्य गृहशान्त्यौ पकं तथा । दृष्टा छिनसि मां नूमे यदि छेत्सि सिद्धिमुत्तमाम् । एवं विवर्ज्जेनं कृत्वा यजेत्तत्र समागमान् ॥ पूजयेत् गुरुं तत्रे यदि छेन्मम सान्मताम् । यो गुरुं पूजयेत्तद्भक्त्या विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ तेनाहं पूजितो नित्यं देवि सत्यं ब्रवीमि ते । तुष्टो ददाति कृत्स्नं ॥ नामम मात्रं नना धिपः । आब्रह्मपदपर्यन्तं हेलया प्राप्य च्छते गुरुः । तथैव मम शास्त्रेषु मम मेव वचनं श्रुत्वा सर्वशास्त्रेषु कल्पा ॥ गुरुपूजा व्यवस्थितः । य एतेन विधानेन कुर्यात्संस्थापनं ममा ॥ तानि तांश्च कुलास्तेत्री ॥ त्रिंशत्र सप्ततिः । यदत्र जेल

श्रीः॥
२०४

304

२०४

विद्वन्निमममार्गेणानुपूज्यते ॥ तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके प्रमोदते । एवं ते कथितं सूक्ष्मे स्थापनं मम पूजनस्य तु । कथयिष्यामि
ते ह्यन्यत्सर्वं भागवतप्रियम् ॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मम जार्च्चास्थापनं नाम ॥ ॥वराह उवाच ॥
ताम्रपात्रप्रतिमां कृत्वा स्वरूपां चैव लाक्षणम् । ऊर्ध्वं तिष्ठोपचारेण वेश्ममध्ये उपानयेत् ॥ ततो वेश्म उपागम्य स्थापयित्वा उदङ्मुखः । वित्र
जां चैव नव तत्र कुर्याद्वै बाधिवासनम् । जाजने सर्वगंधेन पंचगव्येन मिश्रितं । स्थापयेद्वै ततो मां वै इमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ॥मंत्रः॥ ॐ जो सौ
न वो तिष्ठति सान्निध्यं ततः स ताम्रके लिप्य तिनेत्र ततः आपान्तमापान्तसर्पवद्भूता गम्य उपगमन आगम समि मी स्थापनगुह्य प्रमाणम
पूजनमार्जितं न वा पुनः प्रोत्तम इति ॥ तत एतेन मंत्रेण स्थापयित्वा यशस्विनी । पूर्वं जापेन मेतत्र सूक्ष्मे कर्माणि कारयेत् । व्यतीतायां तु
रात्र्यां तु उदिते च दिवाकरे । प्रसन्नामुखि सान्ते प्रस्नापनं मम कारयेत् । ब्राह्मणैः पठमाने तु गीतवादित्रनिस्वनैः । मंगलानां च बहवो
स्थापयेद्वानमूलं ततः । ध्यानमूलमुपागम्य सर्वगंधसुगंधिभिः । ततो मे स्नापनं कुर्यादिमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ॥मंत्रः॥ ॥जो सौ त्वं वीर्य वैवन
प्रविष्णुमा प्लावने जो भगवल प्रयान । आजाहि मां मंत्रपूत पूर्वं सं तिष्ठ तास्मिंष्ट पि लोकनाथ । ज्वलनप्लवनप्लावनत्तावनतपनखस
नस्वर्गं तिष्ठ त्वमेत्त भगवत्पुनुप्योत्तमाय ॥ ॥इति सूत्रम् ॥ ॥ततो ध्यानमुपागम्य वेश्म शीघ्रं प्रवेशयेत् । विधानि वेशनं कृत्वा यथायो
गेन संस्कृतम् । स्नापनं च ततो दद्यात्सर्वेन त्वोदकैः शुभैः । सर्वगंधयविमिश्रेणामनोज्ञैः शीतलैः शुभैः ॥ एवं मां कल्पयित्वा तु मम शास्त्राणु
सारिणा । नमो नारायणाय तु क्काद्दमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐ आकाशप्रकाशजगत्प्रकाशमासासुरलब्धपाश । एतेन मंत्रेण
करोति वासः सं पूजित तिष्ठ हि लोकनाथ । अपदपदमद्य अनदअनद्रुपनिष्पदगादतिष्ठ भगवां मम । नमः पुनुप्योत्तमाय इति ॥
एवं तु स्थापनं कुर्यान्मम शास्त्रानुसारिणा । यथान्यायेन मे तत्र गंधमाल्यैः समर्चयेत् । ममार्चनविधिं कृत्वा गंधपुष्पं प्रदापयेत् ॥ ॥
मंत्रः॥ ॥ॐ एकत्वत गन्ह वस्त्राप्ये पि मंत्र ततः । उपागता तिष्ठ सुलोकनाथ । ततः पवित्रं मम मंत्र सुद्धम बापेन मद्रमे पनमः पुनु

३०५

श्रीशु ३०५

सोत्क्रमाप इति सूत्रम्॥ वक्षे विस्तृणितं कृत्वा मम कर्म्म पनाशनाः॥ यथा न्यासेन मे शीघ्रमत्रे नीतत्र कारयेत्॥ अर्चितालीस्वतेष्व — गं
धिधूपमिश्रितम्॥ पूर्वन्यासेन मे देवास्थापनं लोकपावनम्॥ कृत्वा तु स्थापनं सिन्तं दद्याद्याचमनं विभो॥ — ब्रह्मा॥ शिवाद्यो पठ इमं मं
त्रमुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐ शांतिर्देवानां यश शश्वद्देवेषु शांतिर्द्विप्राणां शान्तिर्नाशिना शान्तिर्द्विवालकानां ह्रीहि प्रजेन्यशांतिर्वैगु
र्विणीनी॥ एवं शांतिमुपागम्य पञ्जनक्षां वसुं यते॥ गुरुं तां भगवतां वै व मर्चयेत पयोदितं॥ एवं संपूजनं कृत्वा मम शास्त्रानुसारितः॥ ब्रह्म
॥न्तो जपेत्तत्र जयोत्पन्नेन माघवितः॥ ततः शान्त्योदकं कार्ये ब्राह्मणोत्स्यो वसुं यतिं॥ शिवे शान्त्योदकं दद्याद्यद्दिष्ठे लिङ्गमुत्तमम्॥ पूज्यवि
प्रांविसर्जित्वा कुर्यात्पादानि वेदनं॥ गुरुं संपूजयेत्पश्चाद्वस्त्रालंकारगोनच॥ तेनाहं पूजितो नूनं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ गुरुर्यस्य न तु
ष्यतं श्रवमाणाःकृतेनव॥ नाहं सत्येन तिष्ठामि पुनः सत्यं ब्रवीमि ते॥ य एतेन विधानेन कुर्यात्संस्थापनं मम॥ कथयिष्यामि तत्फलं
कालेन प्रतिमाद्येनी यावन्ति जलविन्दूनि मम मस्तके पतन्ति॥ तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते॥ ॥इत्यादिवाराह पुराणोक्ता
गिति भगवच्छास्त्रोक्ता प्रतिमा स्थापनंनाम॥ ॥वाराह उवाच॥ ॥कीसे न प्रतिमां कृत्वा स्वरूपा प्रतितिष्ठिता सर्वांगिमस
मायुक्ता विमले सर्व कर्म्मसु निर्म्मिता॥ तत्रार्ज्येष्टासुनक्षत्रे मम वेश्म उपानयेत्॥ गीतवादित्रशब्देन वहुशो मंगलालया॥ सर्वेगंध
तथान्यासेमिमं मंत्रमुदीरयेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥योसौ त्वं वा नूसर्वेजने पुरुषः॥ धाता विश्वगोप्ता विश्वकायो महात्मा॥ प्रसन्ना
त्मा भगवान्मे प्रसन्नः संपूजितस्तिष्ठसि लोकनाथः॥ अर्घं दत्वा यथान्यासे स्थापयेत्तद्मुखः॥ यथान्यासेन संस्थाप्यतत्तु कु
र्याद्धिवासनं॥ चत्वारः कलशाश्चैव पंचगव्यसमायुताः॥ सर्वेगीयानि जालाश्चसर्जेयमुकेसरोगाच॥ ततस्त्वाहं गते सूर्ये शुद्धेतो
गवतैः सह॥ स्थापनं कुरुते यन्मे मम संस्थापनक्रिया॥ गृहीत्वा कलशास्तत्र शुद्धा भगवता तथा॥ नमो नारायणायेत्युक्त्वा इमं मंत्र
मुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥आदित्ये वा ब्रह्म गुणा त कल्पः सर्वेषु कालेष्वपि कल्पनतः॥ एकोत्तवान्नास्ति कुतो द्वितीयः उपागतस्वि

३०५

मृहिलोकनाथ। कानः विकानः अकानः सकानः खकानः स्वच्छीदस्वनूपः। जनमजनघृतिनूपः। अनूपमितिमनः। पुत्तुष्पोत्तमाय इतिसूत्रम्।
कतीताप्तातुनाच्या जामुद्दितेचदिवाकने। खेतेनवामुहूर्त्तेनप्राप्तेमूलेषुचोत्तनेषु। पूर्वोक्तेनविधानेनममशास्त्रानुदर्शिना। स्थापयेद्धानमू
र्त्तेतुममवेश्मनि सुंदनि। सर्वशान्त्योदकंगृह्य सर्वगंधफलानिच। नमोनानापतोत्तुक्त्वाइमंमंत्रमुदाहरेत्॥ मंत्रः॥ ॥ॐइन्द्रीतगवान्त्वंवजम
कुवेनोजलेश्वनः। सोमबृहस्पतिस्त्व शुक्रः सनैश्चनराहुबुधःस र्वेमादित्यमग्निंनस्मिश्च। सशीतूनश्मिलक्ष्येवा। सवैष्णघिनेवमारुतः। स
र्वेशानीनशान्तादेहेवसन्तापुत्तुष्पोत्तमायइति। सर्वदेवंनमस्कृत्यततएतेनमंत्रे॥ कृत्वाकर्मसुपुष्कनं प्राप्तमादकृतंसर्वृंततोवेश्म
प्रवेशजेत्। प्रवेशयित्वावेश्मेतुएकान्तेममकर्मिकाः। स्नापनेंतुपयान्जाजंजथादोष्णोनविद्यते। निर्दीप्यंतुततोज्ञात्वासर्वपार्श्वेषुपूष्कृत।
सर्वनत्तसमाप्तुष्कः स्मवर्गंधैश्चकेसनः। चत्वानकलशात्तत्रममशास्त्रानुसारिणः। पूनर्जनजथान्जार्जममगात्राणिस्नापनीसुविशुद्धेनम
नसाइमंमंत्रमुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥जेतेशनाजेचतत्रसमुद्राःनघश्चतीर्थानिसुपुष्कलानि। उपागमन्वेश्मतवप्रसादामनः॥ शुद्ध
मुद्धश्चेतिनमः॥ ॥पुत्तुष्पोत्तमायइतिसूत्रम्॥ ॥एवंसंस्थापनंकृत्वाममशास्त्रानुसारिणा॥ सर्व — — नमीतत्रअद्भुंपीततथोदितं अर्चि
तालंकृतंकृत्वामाल्यगंधादिधूपनैः। पश्चाद्वस्त्राणिमेदद्यान्ममगात्राणितूष्पिता॥ आनयित्वाततस्तत्रस्थापयित्वाममागतः। उत्तोतोवन
गोगत्वाइमंमंत्रमुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐआवघ्लडूँतनरः। सुत्त्वृतसर्वेषुचवसुवस्त्राणिमांगन्हातुसः। सुवस्त्रास्मानुगनहरिस्त्रिलोकथ
वहउपवेदवेदनादेवत्रअग्वेदजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदसंस्तुतइतिनमः पनीपनाजा॥ इतिसूत्रं अर्चितालंकृतंकृत्वासर्वोपजाजेनसुंदनि
पश्चान्मेप्रापनंदद्यान्मंत्रेवविधिपूर्वकं। प्रापणींतुलतंतत्रपूर्वैमंत्रसमन्वितं। पश्चादाचमनंकुर्यात् शान्तिचोक्तातस्तथाजएतेनविद्या
नेनइमंमंत्रमुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॐकुर्वतोब्रह्मचब्रालाणावेदास्त्वत्वानोजगन्हास्वाप्रवसर्वतत्रसन्नितसागनाश्वशीतिकुवता
जगजासर्वचोभ… जामः यमः कामः दमः कामर्द्धनमः पुत्तुष्पोत्तमायइतिसूत्रम्॥ एतेष्वेवोपचारेषुममकुर्यात्प्रदक्षिणां। अग्निवाय

३०६

श्रीः॥ ३०६

गुरून्सघोन्कृत्वावैवाहिवादनम्॥ तं तु कृत्वा यथान्यापि पूज्याता भगवतीसुवि॥ तेषां संपूजनं कृत्वा पूजयेत द्विजातयः॥ तेषां साक्षोदकं
गच्छद्विजानां कमलेक्षणाम्॥ मध्यमेवाहं पूजितास्तवेन॥ सर्वे विसर्ज्जयित्वा तु यथा ते समुपागताः॥ गुरुं संपूजयेत्तत्र दानसन्मानमेव च॥
यो गुरुं पूजयेद्देवि तस्य पात्तावेन सुं दत्ते॥ तेनाहं पूजितो देवि एवमेतन्न संशयः॥ व्रात्यानसमन्तस्य पावगुरुं स्वैवालिनं ददाति॥ नाशयामि न संदे
हः एतत्सत्यं ब्रवीमि ते॥ यावन्ति विन्दूनि मम गात्राणि स्थापयेच्छ॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्थापको मम सन्निधौ स्थितः॥ य एतेन विधानेन नूनमे संस्थापये
न्ममोतानितास्वकुलास्तेन शतएवं न संशयः॥ एतत्ते कथितं तत्त्वं ममकोस्पेन स्थापनं॥ कथयिष्ये ...मितं पवेवं नोपजनूपपत्रवर्त्तनं॥ ॥
इत्यादिवानाहपुनातो ग्रागिति हासे जगवद्ध्यास्त्रेकोस्य प्रतिमास्थापनोनाम॥ ॥वाराह उवाच॥ ॥नोपजनप्रतिमां कृत्वा सुनूपं निम्मेलं सु
वि॥ सुश्लिष्टं चैव निर्द्दोषं सर्वतः पतितिष्ठितं॥ चंद्रपाण्डुरसंकाशं कर्म्मसुष्टुकृतनिर्मितं॥ सितावलेमनोज्ञं च दीप्यमानं दिशो दश॥ तादृशी प्रतिमा
कृत्वा मम कर्म्मपनायाः॥ अर्घपाद्यादिसंपूज्यमिदं मंत्रमुदाहरेत॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐ सर्वलोके च्यवपिलक्ष्य चाद्यैः संपूज्यमानस्त्वदिवौकसानाम्॥ २०५
उपागतो गन्हहि सर्वमेतत्प्रसीद संतुष्टतु लोकनाथ॥ इज्यः पूज्यः जन्तपूर्जः जमः कर्मो अग्नि होत्रस्त्वेति॥ नमोस्तु दित्य मव्यजनूपाजन्त
इति सूत्रम्॥ तत एतेन मंत्रेण अर्घं दद्याद्यथाविधिः॥ विमानो विहताजश्च स्थापयेत्पुत्तनामुरवे॥ स्थलेष्वाद्यपिवनत्रेनासोकद्धेष्वकोस्थिते॥
अस्तंगते दिनकरे स्वजनेजपतस्तथा॥ कुर्य्यादधिवासनं तत्र विधिवन्मंत्रसम्मितं॥ चत्वारः कलशास्तत्र चन्दनोदकमिश्रिताः॥ सर्वौषध्यधिस
मायुक्ताः सहकानविन्नूष्विताः॥ ततस्ते कार्म्मिकाः सर्वे मम शास्त्रानुसारिणः॥ गुरोस्तु वचनं देवि मनोज्ञं सुरवशीतलं॥ नमो नारायणोत्युक्त्वा
इति मंत्रमुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥योसौ गनसं वोक्षित तः सर्वलोकसाधानाणां स्थापनानां भूतस्त्वा आयान्तु आयान्तु सलोकनाथे सेवा
यसीति ष्टहि लोकनाथ॥ मेतुः ध्रुवः नानायाणाः अजयः सामान्यः॥ कालः कलामुहूर्तः वेयमोनमेव प्रधूतः जयगात्रौ से तु वातेन
कनमत्रादिमध्याइति सूत्रं॥ व्यतीतायां तु नाड्यां यो ——— सूर्यमंडले॥ दिशासु च प्रसन्नासु धानमूले षु स्थापयेत्॥ एवं संस्थापितं कृ

त्वामममागोनुसं॥॥गवदेः पूर्वोर्जथान्जाजीतत्र कुजोत्सिप्येवनी।तेनज्ञातेनगुरु॥॥त्रोनजतेनचजुउपतो।नमोनानाजात्तेजन्का
इमंमंत्रमुदाहृतेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥त्वंजोसोगमनाजसुनतिलोकानिदशपते।नवपा॥॥पतेसम्अहत्नामाधरदागमतिसानुगनति
ष्टहितिलोकनाथ॥अतनंपनंपनाजा॥॥होतहोत्रापनिवर्त्तजाजतस्वेतिनमः॥अनन्त्ताजइतिसूत्रं।एकान्तिप्येवनीकृत्वाममशाश्वानुसा
नि॥॥ततस्थूर्ज्जविनीताश्ववेदीमध्येप्युस्थापयेत्।ततोमांसघृतः पशपसर्वदोषैर्विवर्ज्जितो।घुतिमान्मतिमांस्वैवविधिमंत्रा॥स्थाप
येत्।पुनःकर्त्तव्यमेतन्मेस्थापनंममशोधनी।जिनाहंतत्रतिष्ठामिमंत्रपूतेनसम्मतौ।कलशानितत्तोगृहपुजयान्जाजेनपूनितं।
नमोनानाजात्तेजुक्काइमंमंत्रमुदाहृतं॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐजोवेदवेदागपनावसिक्तोजोसर्ववेदेप्वपित्तावत्तावीइज्यानन्तष्टानजज्ञा
जजस्वसानुगहृत्तिष्ठतिलोकनाथः।घनघनकनघनगनघननसंज्ञातवातकाननेवेतिनमःपुनुप्पोत्तमाजइतिसूत्रं॥
एवंसंस्थापनंकुप्योहृष्टप्रुक्तेनचेतसा।अर्च्चयित्तुजथान्जापीजेमजापूर्वत्तास्पिता।अर्च्चितालंकृतंकृत्वाममयाश्वानुसानि॥॥
नीलवस्त्राणिगादच्यात्रिजा॥॥समत्तूप्सा॥॥ततोवस्त्रमुपागम्यजानुत्त्यांपतितोभुवि।नमोनानाजा॥॥त्तुक्काइमंमंत्रमुदाहरेत्॥
मंत्रः॥ ॥ॐजोसोत्तवान्रवंद्रकिना॥॥कृत्काशःसंस्वसपकुंदसचवर्णाघानशजीनोदधेकेमुदवर्त्तादेववस्त्रा॥॥गृन्हनवतिष्टनाथ।
वेप्पस्सुवेप्पत्त्रनन्तःशन॥॥मा॥कृन॥॥कानानामुलत्ताश्मपृसुवर्ज्जइतिसूत्रं।ततएतेनमंत्रेण॥कुलेतंतोनत॥॥सुत्तस्वत्वानुत्रापा॥
धवमावाजेःशास्त्रसंस्तुतःसर्वलोकहितायोजशांतिमंत्रमुदाहरेत्॥ ॥मंत्रः॥ ॥ॐजोसोव्रह्मदेवस्यपुनःशांतितुजस्यविक्षो
हृजेवनात्रोशातिलोकनीजेमजापूर्वमुक्तअचलवलरखेवलउचलधवलानविन्दत्रत्तवउत्तवस्वेति।नमःसीस्थितानीवासु
देवइतिसूत्रं।एवंशांतिंकृत्वासर्वपापप्रणाशनम्॥पूजाभगवतीतत्रजथान्जापेनसंस्कृता।ततःसंधूपनंकृत्वाममलक्षिव
स्थितं।त्रा॥॥नृत्तोजजेत्तत्रउपपन्नेनत्तोजजेत्।ततःसंपूज्यविप्रा॥॥गृधशान्त्योदकंशुनं।कुजोदसुन्ज॥॥तत्रममकन्मसु

नी०

तावदश्वत्रालक्षान् स्वजनांश्चैव बान्धवान्। कृताञ्जलिः श्रीघ्रं विसर्ज्जयेत्तत्र ये तत्र समुपागताः॥ विसर्ज्य तान् सज्जनान् गुरुं प्रयत्नेन पूजयेत्। दानमानेन सत्कारैर्भोजनैश्छादनैः शुभैः। एवं संपूजयेद् भक्त्या तैश्चापि पूजितैः सदा। यावन्ति जलबिन्दूनि तिमर्म गात्रे शुक्लापनी तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके समोदते। एतेन विधानेन तु मे संस्थापयेन्मम। ताश्च ताश्व कुलास्तेन मर्मकर्म मुनिर्मिताः। एतत्ते कथितं देवि नीरोपधीमां चैव स्थापनं। सुवर्णस्य प्रवक्ष्यामि स्थापनं मम भक्तिजं तथैव ना जतो कुर्यात्तथैव च सुवर्णिकं तेनैव विधिना सर्वैर्मन्त्रावाहन स्थापनं। कुर्यात्पूर्वोक्तेन विधिना शृङ्खदे घान्याग्रतः। जलफले दानं शैलादि नाजतो x तत्फलं कोटिगुणं तं लभते नात्र संशयः। कुलानि तान येषु कुन्तुप्रपुतान्येक विंशतिः। जातिमल्लप तानि मे पुनर्नाहं त्विव ज्ञितिः। एतत्ते कथितं सर्वं जेत्वया पापनिपृच्छती महसी विपुलं शोणि किमत्त्यत्कथयामि ते॥ ॥इत्यादिवाराहपुराणे प्रागितिहासे तत्र गवच्छास्त्रेनापय सुवर्णस्थापनं नाम॥ ॥

॥इति श्रीनीलमतप्रकाशे वाराहपुराणोक्त शैलादिप्रतिमाप्रतिष्ठापनविधिः समाप्तः॥ ॥अथ मत्स्यपुराणे प्रतिमाप्रतिष्ठास्थापनविधिरुच्यते॥ ॥सूत उवाच॥ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाविधिमुत्तमम्। कुण्डमण्डपवेदीनां प्रमाणं च यथाक्रमं। चैत्रे वा ऽथ फाल्गुने वा ज्येष्ठे वा माघे वेतथा माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्। प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे। पंचमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा दशमी पौर्णमासी च तथा सेष्टा त्रयोदशी। आसु प्रतिष्ठा विधिवत्कृत्वा बहुफलप्रदा। आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च। ज्येष्ठा श्रवणा रोहिणी पूर्वभाद्रपदा स्तथा। हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा। अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते। बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्त्रय एते शुभावहाः। एतैर्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रं च प्रशस्यते ग्रहताराबलं लब्ध्वा ग्रहपूजां विधाय च। निमित्तं शकुनं लब्ध्वा वर्जयित्वाद्भुतादिकं शुभस्थानस्थितैर्लोगैः क्रूरग्रह विवर्जितं।

लग्नेचाज्ञेच कुर्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् ॥ अजनो विष्णुवेतद्धनरखड्गशीतिसुरवंतया ॥ एतेषु स्थापनं कार्जे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ प्रजा
पूज्जेनुराजन्दुरवेत उत्थापनं तथा ॥ मुहूर्ते स्थापनं कुर्यात् पुनर्वे लोविवर्जिताः ॥ प्रासादस्याग्रतो वापि पूर्वे वा मंडपो भवेत् ॥ हस्ता
न्षोडशा कुर्वीत दशाष्टादशवा पुनः ॥ मध्ये वेदिका कार्या कुः पतिनिर्जि त्रिंसमंततः ॥ पंचसप्त च तुर्धापिक नाहकुर्वीत वेदिकाम् ॥ चतुर्दि
क्षोनतोपुक्षा मंडपस्याग्रतुमुखं ॥ अञ्जनं गाने तत्र वस्त्रधैर्या पिजेवार्दुवनं तवेत ॥ पश्चादश्वत्थवृक्षे तनेवमनीयं तथोत्तने ॥ न्यग्रोधकं
प्रतिष्ठानि चतुर्दिक्षु नियोज्यपतात् ॥ धूपलिप्तं तथा ज्ञेयं चूतलीस्तान् सुशोभनं ॥ वर्षे नूनं नाविधेय स्त घटपुण्यपल्लवशोभितं ॥ कुर्ले
वं मंडपं पूर्वे चतुर्दिक्षु विन्यसेत् ॥ अष्टशताान् कलशान् जप्तै जलकीचनगर्तितान् ॥ चूतपल्लवसंछन्नान् स्थितवस्त्रयुगान्वित
न् सचन्दनफलोपेतान् वेदनोदकपूरितान् ॥ एवं निवेशयेत् ... तेगंधधूपाद्यैर्नादिति ॥ ध्वजाधिनो होता ... मंडपस्य समंततः
ध्वजास्य लोकपालानां सर्वादिक्षु निवेशयेत् ॥ पताकाजलदकानामध्ये स्थानं मंडपस्य तु ॥ गंधधूपादिकेकुर्यात्त्वैः स्वैस्वमन्त्रनु
क्रमात् ॥ बलिंच लोकपालेभ्यः स्वमंत्रेणा निवेदयेत् ॥ ऊर्ध्वं तु ब्रह्मणो देयश्च घस्त्वाध्वेश्ववासुके ॥ सेहिता जांतु जेमंत्रास्ते दृवत्याः
श्रुतोक्ष्मताः तिः पूजालोकपालानां कर्तव्या तु समंततः ॥ त्रिनात्रमेकनात्रं वापि वनात्र मथापि वा ॥ अथवा सप्तनात्रं तु कार्जे स्था
दाधिवासनं ॥ एवं संतोना कृत्वा अधिवासनमंडपीतस्यापुत्तनतः कार्यात्स्नानमंडपमुत्तमं ॥ तदर्धेन त्रितागेन चतुर्तागे
नवापुनः ॥ आनीय लिंगमर्चं वा शिल्पिनः पूजयेद्बुधः ॥ वस्त्रात्तनानान लैस्वयं पितस्य निवानकाः ॥ जमच्चामित्ति तान् बुजान्
यजमानोधतं पनं ॥ देवं प्रेस्नना ॥ कृत्वा नेत्रजपोतिः प्रकल्पयेत् ॥ लज्जाणो द्वनाणि वन्ये लिंगस्यापि समासतः ॥ सघृतप्लुवलिं दध्या
त्सिद्धार्थघृतपापसेः सुक्ल पुष्पेनलंकृत्य घृतगुग्गुलुधूपितं ॥ विप्राणी वाचनं कुर्यादिघाष्टश्च पाचदजितााम् ॥ गामेकां कन
कं तद्वस्थापकानां निवेदयेत् ॥ लज्जाणीकानजेक्तपामंत्रेणानेन वैदिकः ॥ मुनमो भगवते तुत्यं शिवाय हन्यजेनमः ॥ हिनापने

308

शैः।।
३०५

तसो बिश्नो विश्वरूपो जते नमः॥ मंत्रोण सर्वे देवानां नेत्रज्योतिष्वपि स्मृतः। एवमामंत्र्य देवेशं कौचनेन विलेपयेत्। मंगलानि च वाद्यानि च फलघो ष्पं च गीजते॥ ------ मंगलानि निवर्हाणि। लक्षणोद्धरणं कुर्याल्लिंगस्य सुसमाहितः। त्रिधा विभज्य पूजांगं लक्षणं स्यात्क्रिनागिकम्। निखात्रं यं तु कर्त्तव्यं जवाष्टान्तरं संयुतम्। न स्थूलं न कृशं तिर्यक् न वक्रं छेदवर्जितम्। निम्नाजव -- णानज्येष्ठलिंगस्य कुर्यात्। शलक्ष्मा ततस्तु कर्त्तव्या सदा मध्यस कन्यसे। श्रेष्ठनागं ततः कृत्वा त्यक्त्वा नागत्रयं -- लम्बजन्मानि निष्यानुपार्श्वयो तुल्यजोऽसमी। त्वाम्यते पंचनागोद्धं सर्गमं कानयेत्ततः। तावत्प्रलंबयेद्विद्वान् रजाव -- चतुष्ठयेन एष जोऽसंगमं तत्कोणनागोष्ठघृतवेर। एवमेतत्समाख्यातं समासाल्लक्षणं मया॥ ॥ इति सीमत्स्यपुराणे प्रतिष्ठानुक्रमे लेनमंडपाध्यायः॥ ॥ अथ ततः पश्चात् वक्ष्यामि मूर्तिपानां तु लक्षणं। स्थापकस्य समासेन लक्षणं शृणुत द्विजाः॥ सर्वावयवसंपूर्णो वेदमंत्रविशारदः। पुराणवेत्ता तत्त्वज्ञो लोभमोहविवर्जितः। कृष्णमाचारदेशे तु उत्पन्नस्य शुभाकृतिः। शौचाचाररतो नित्यं पाषण्डकुलनिस्पृहः। समः शत्रौ च मित्रे च ब्रह्मोपेंद्र...पोह... तत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्र... पारगः। आचार्यस्तु भवेन्नित्यं सर्वदोषविवर्जितः॥ मूर्तिपास्तु द्विजाः श्रेष्ठाः कुलीनाः जवलक्षणा द्वात्रिंशत्षोडश वापि अष्टौ वा श्रुतिपारगाः। ज्येष्ठमागकनिष्ठेषु मूर्तिपाः प्रकीर्तिताः॥ ततो लिंगमथारोप्य नीत्वा स्नापनमंडपं। गीतमंगलशब्देन स्नपनं तत्र कारयेत्। पंचगव्यकषायेन मृद्भिः सोदकेन वा। शोधं तत्र प्रकुर्वीत वेदमंत्रचतुष्टयान्। समुद्रज्येष्ठमंत्रेण आपो दिव्येति चापनम्। ज्ञानं राजेति मंत्रैश्च आपो हिष्ठेति चापनम्। एवं स्नापयेत्तत्वं देवं पूजयेद्गंधानुलेपनैः। वच्छाघवस्त्रयुग्मेन वस्त्रेण निवस्त्रयेत्। पुरारोहितं उत्थापयेत्ततो देवमुल्लिप्य च। लामास्ते अमृतं जेति च तत्र यानाज्ञेति पीठे निवापनः। नयेच्छलनयैर्वा पिथ्यं शिल्पिनः। अनन्वायतोऽपिवानयेद्विद्वान्नामुख्येन प्रवेशयेत्। ततः प्राची दिग्गजं स्थापयेत्तु छन्नकेतु विकुशानां तीर्थपुण्यानि स्थापयेत्प्रागमुखं न्यस्य ततः। ततस्तु निद्राकलशं वस्त्रकांचनसंयुतम्। शिरोभागे तु देवस्य जपन्वै वि

३०५

यापजेत् । आपोदेवीति मंत्रेण ॥ आपोस्मान्मातरो पिब । ततो दुकूलपट्टैश्च छाद्य घतत्रोपधानकं । दद्याच्छिन्नासि देवस्य कौशेयं वावि

वज्रा ॥ मधुना सर्पिषा त्यज्य पूजयेत् सिद्धार्थकैस्ततः । आप्याजस्वेति मंत्रेण ॥ जातेनु ज्रशिवेतिच । उप विश्य पार्श्वे जपेद्देवं गौ च पुष्पैः समं

ततः सितं व्रतिसत्रं दद्याद्वार्हस्पत्येति मंत्रतः । दुकूलपट्टैः कार्पासैर्नानाविचित्रैस्तथा पिवा । आसाद्य देवं सर्वत्र छत्रं चामरं दर्पणं ॥

क्रा । पार्श्वे तस्या पजेत्तत्र वितानं पुष्पसंपुतम् । नलान्योष्पधयपस्त्रगृहोपस्कराणि ॥ निवातान्ज नानि विविचित्रासनजनान्याशनानि

च अर्तित्वाम्नूनमंत्रेण ॥ जयाविनवतोन्यसैन्नाजीनं जोदैर्घ्यतीतधत्तनृत्तोऽपान्नपानसमं । ष्पश्चियैस्वनसैस्त धत्समन्तात्पनिपूतपेत्

वलिं दद्यात् अरजले नमंत्रेण ॥ नेनन्नूनिरः । त्र्यैवकं जजामह इति सर्वतः स्थानकेषु विमूर्तिपानहृपजेत्च स्वोत्सर्वेदिन्नुविचनृ ॥ ४ ।

चतुर्नोध्वानपालास्वधान्नेषु विनिवेशजेत् । सी सूक्तं पावमानं च सोमसूक्तंसु मंगलम् । तथा च शान्तिकाध्याजमिन्द्रसूक्तं तथैव च

नक्षोक्षं च तथा सूक्तं पूर्वेनो वक्त्रो जपेत् । श्रीसूक्तं पावमानं उदुत्यं पुरुषसूक्तं च लोकाध्या — सुक्तिनौ ॥ तथैव मंडलाध्याजम

धपुर्द्धजि ॥ जपेत् । वामदेवान्हत्साम जपेच्च साम नयान्तनं । तथा पुरुषसूक्तं च — सूक्तं च शान्तिकम् । तान्तुंडानि च सामानि छंदो

गाः पश्चिमे जपेत् । अथर्वा गिरिसंत न्नीलेनो इतथैव च । तथापनाजितादेवी सप्तसूक्तं समंत्रकं । तथैव शान्तिकाध्याजमथर्वाच्चो

त्तनेज्ञपेत् । शिवस्थानेषु देवस्य स्थापको समभ्यर्चयेत् । शांतिकैः पौष्टिकैस्तथा मंत्रैर्व्याहृतिपूर्वकैः । पलाशोदुम्बराश्वत्थ अपा

मार्गाः तमी तथा । हुत्वा सहस्रमेकैकं — नुसंस्पृशेत् । ततो हेमसहस्रेण ॥ हुत्वा हुत्वा ततस्ततः । नाभिमध्ये तथा वज्रः शिन

स्वाप्याललेस्तुनः । हस्तमात्रेषु कुंडेषु — लेपाः मूर्धतो दिशी । समेखलेष्वुते कुर्युर्वा निवक्रेषु वादनान् । वितस्तिमात्रपानिः

स्याऊ ज्जोष्ट सहस्री तथा । आज्याहिकृ संपुक्ता पार्श्वतः कलशोछ्रिता । कुंडात्कुंडान्तुसानोनि ॥ सर्वतश्चतुरंगुला । वितानेन ॥ छत्र

तद्वच्चतुरस्रातता [illegible] । वेदीसिल्पिपनी तस्य जपत्रणो दशानि नंगुलैः । एवं नव सु कुंडेषु लज्जा ॥ च वृहस्पते । आग्नेजशाकपाम्पेषु ।

न्य ५

नेo 309

होतव्यमुद्गापनेशशीतपेलोकपालेस्त्योमूर्त्तिस्यःक्रमसस्तथा।तथामूर्त्त्योधिदेवानांहोमंकुर्जोत्समंततः।वसुधावसुनेताश्व
यजमानोदिवाकरः।जलंवायुस्तथासोमश्चाकाशश्चाष्टमस्मृतः।दिवस्यमूर्त्तयस्त्वष्टावेताःकुंडेषुसंस्मनेत्।एतासमधिप
त्वन्क्षपजेर्विप्रामूर्त्तिपामताः।पृथिव्यांपातिसर्वासपशुंपत्वाग्निनेवच।यजमानंतथैवोग्रोनुद्रस्त्वादित्यमेवच।तत्रोजलंसद
पातुवायुमीशानमेवच।महादेवस्तथाचंद्रंभीमस्त्वाकाशमेवच।सर्वदेवप्रतिष्ठासुमूर्त्तिपश्चेतएवच।एतेभ्योवैदिकैर्मंत्रैर्जया
सेहोममायनेत्।तथाशांतिघटंकुर्जोत्प्रतिकुंडेषुसर्वतः।शतान्तेवासहस्त्रान्तेसुक्रुवमोहुतितिष्ठते।समपादस्तथाकृत्वाप्रशान्ता
त्मादिनिज्ञिपेत्।आहुतीनांतुसंपातंपूर्णाकुंतेषुसंन्यसेत्।मूलमध्याग्रमीगेणुदेवन्तोमावंसेचयेत्।स्थितंचस्थापयेलेनसंप

नी॰ ॥ २०८

ताहुतिवानिणाघ्रतिजामेणुचपूर्त्तनैवर्धचंदनोदकैः।पुनःपुनःप्रकुर्वीतहोमःकार्जः।पुनःपुनः।पुनःपुनस्त्वदातव्यायजम
नेनदक्षिणा।ततवस्त्रेषुतेसर्वेपूजनीयाःसमन्ततः।विचित्रहोमेकर्त्तव्येहेमसूत्रांगुलीयकैः।वासोभिःसजनीयेश्चप्रतिमा

२०८

मूर्त्तिषुशक्तितः।भोजनंचापिदातव्यंजावन्तस्याधिवासनं।बलिस्त्रिसंध्यंदेयःस्तुतेत्यंसर्वतोदिशं।ब्राह्मणान्भोजयेत्पूर्वेशेषान्व
र्णांस्तुकामतः।नात्रोमहोत्सवःकार्जोनृत्यगीतकमंगलैः।सदाःपूज्यापदप्नेनचतुर्थीकर्मजावता।त्रिनात्रमेकनात्रंवापंचना
त्रमथापिवा।सप्तनात्रमथाकुर्जोत्ऋक्षवित्सद्योधिवासनं।सर्वयज्ञफलोजस्मादधिवासोत्सवस्तथा॥ ॥अधिवासनविधिः॥
सूतउवाच॥ ॥कृत्वाधिवासंदेवानांखर्वंकुर्यात्समाहितः।प्रासादस्यानुरूपा।मनालिंगस्यवापुनः।पुष्पोदकेनप्रासादं
प्रोक्ष्यमंत्रेणतेनतु।पातयेत्पुनःसूत्रंतुधानःसूत्रंतथेवच।अस्रंजेत्किंविदीशानीमध्यंज्ञात्वादिसंबुधः।ईशानीमाश्रितंदेवंपू
जजन्तिदिवौकसः।आयुनायोगयफलंदमथोत्तनसमाश्रितेंस्पुर्तंस्याद्युत्तेंप्रोक्तमन्यथास्थापयेत्बुधः।अथःकूर्म्मशिलाप्रा
क्रासदाव्रह्मशिलाधिका।उपर्यवस्थितातस्यांब्रह्मनागाधिपशिला।ततस्तुपिंडिकाकार्यापूर्वोक्तेमानलक्षणैः।ततःस्वन्त्रा।

ल्लिंतीं कृत्वा पंचगव्येन पिंडिकां । कल्पयेत्तोयेन पुनः मंत्रयुक्तेन सर्वतः । देवस्यार्घ्यं प्रदद्यान्मंत्री पिंडिकां मुनिजो जपेत् । ततो मुहूर्त्ते विस
र्जनं तन्न्यासं समाचरेत् । वज्रमौक्तिकवैडूर्यं सरवस्फटिकमेव च । पुष्पनागेंद्रनीलं च नीलं पूर्वादितः क्रमात् । तालकं च शिलावज्रामंजनं श्याममे
व च । कांजी कांसीसमाक्षीकं गैरिकं चोदितः क्रमात् । गोधूमं च यवं तद्वत्तिलं मुद्गं तथैव च । नीवारमथ श्यामाकं सर्षपं व्रीहिमेव च । न्यासक्र
मात् पूर्वादि चंदनं नक्तचंदनं । अगरुं बीजकं चैव उशीरं च ततः परम् । विष्णुवासं हरिद्वीं चलज्जा ॥ आवर्त्ततः परम् । स्वर्लोकपाल मान्मानुन्न्यसेद्दी
क्षापूर्वकं । सर्वबीजानि धातूंश्च रत्नान्योषधयस्तथा । कांचनेप्यनागं तु पानदेपद्ममेव च । कर्मधनारण्यतत्रन्यसेत्पूर्वादितः क्रमात् ।
त्रसस्थाने तु पातव्याः संहिताः पुनः पुनः । पुलकं विद्रुमं ताम्रं कांसं वेदान — मनजतं विमलं पुष्पं लोहं चानुक्रमेण च । कांचने हनिताली
नु सर्वास्ताः विनिःक्षिपेत् । दध्याद्बीजोप्यस्थाने सह देवीजवान्यपि । न्यासमंत्रान्यतो वृज्जेलोकपालात्मिकानिह । इंद्र त्वं महसादीप्तः स
र्वदेवाधिपो महान् । वज्रहस्तो महासत्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः । आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोव्ययः । धूमकेतुरनाधृष्यस्तस्मै नित्यं
नमो नमः । यमश्चाग्रवलो विष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः । पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः । वायुं च सर्वं वर्णं वै सर्वगंधवहः शुभः ।
पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः । गौनेजस्य पुमान्सौम्यः सर्वौषधि समन्वितः । नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्मै नित्यं नमो नमः । ईशा
नः पुरुषः शुभ्रः सर्वविद्याधिपो महान् । शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः । पद्मजो विश्वतुर्मूर्त्ति र्वेदवासः पितामहः । यज्ञाध्यक्ष
स्चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः । योसावनंतरूपेण ब्रह्मांडं सचराचरम् । पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्निस्तस्मै नित्यं नमो नमः । दिक्कान्पूर्वका
द्येतेन्न्यासे बलिं निवेदयेत् । मित्रायुः सर्वकार्याणि वृद्धिपुत्रफलप्रदः । न्यासं कृत्वा तु लानीपायसेनानुलेपितम् । पटेनाच्छा
दयेच्छुक्लं शुक्लेन परिजल्लतः । ततरुत्थाप्य देवेशं मिष्टाशेन तु सुशोभने । ध्रुवा द्यौरिति मंत्रेण तत्रोपरिनिवेदयेत् । ततस्थितिं कृतसा
मपहस्तं दत्वा तु मस्तके । आलापनमसं वेद्यं देवदेवं च निःफलम् । देवब्रतं तथा सामं तु रुद्रसूक्तं तथैव च । वामं तमानमीश्वनं कृत्वा नानान्तन

ण॰ श्री॰

३१०

णः दूष्यिती।जस्ये [illegible] जद्रूपं तद्ध्यानेन स्मनेत्तथाश्रत सीपुष्पसंकाशं शंखचक्रगदायनं।संस्थापयामि देवेशं देवानां त्वाजनार्द्दनम्।
नाग्रजं दशबाहुं च चंद्रार्द्धकृतशेखरम्।गतोशं दृष्यसंस्थं च स्थापयामि त्रिलोचनम्।आम्बिर्तिःसंस्तुतं देवं चतुर्ध्वंगं जदायनम्।पित
महं महाबाहुं स्थापयाम्यंबुजोद्भवम्।तरस्वकिनाशीतमस्रेनोगतासं स्तुतम्।पभ हस्तं महाबाहुं स्थापयामि दिवाकरम्।वेदमंत्रास्त
थाउग्रउग्रस्य स्थापनेजपेत्।रवि स्नोस्तु वेस्नवीस्तद्ध घ्राल्यान्वेश्राल्मणा बुधैः।सोनासूर्य स्य जप्त्वा स्वस्थान्जेसुत दासजाः।वेदमंत्रप्र
तिष्ठातु जस्मादानं ददाजिनी स्थापजेध्येतु देवे शंतं प्रधानं प्रकल्पजेत्।तस्य पार्श्वे स्थितानान्ज्ञात्स्मनेता नूपनिवानजेत्।गाणीन्दिम
णकालं दृष्यंत्ते गिरिटिंगुहम्।देवी वलाहकी चेव विष्णुंब्रह्मलातामेवच।तुष्टशाकृजजेत्तं वलोकपालसमंततः।तथैवाम्रनसंसवानुगं
वंधयुगागुणकान्।जोजवस्थापजे देवस्वनानपितिः स्मनेत्।आवाहजेत्तथाप्रुद्वंमंत्रे।नेनजल्लतः।जस्यहिंसानय्येपुष्पाक्षाग्ध्य
मूतान्तथोनगाः।काप्पजोलोकपालाश्च देवस्कं दस्तथान्दृष्यः।प्रजागणामातन्स्वसोमो विष्णुः पितामहः।नागाजन्नासगीयघोदिव
देवानन्तरस्वनाः।तमहंत्र्यजमीशानं शिवं नुदृमुमापतिं।आवाहयामिसगणांसपत्नीकं दृष्यवजमू।ॐआगच्छतगवन्तनुमहाह
पशिनोत्तवयाश्वतोत्तवपूजीप्रतिगृहाण।ॐनमोनमः।ॐनमः स्वागमनुस्वागतं तवतः।ॐनमः सोमायसगणाय सपरिवाराय
प्रतिगृह्णातु तगवान्मंत्रपूतमिदमर्घपाद्यमाचमनीजमासासनं च स्नाणि हितं नमोनमः स्वाहा।ततः पुरायाहघोषेणब्रह्म
घोषैश्च पुष्कलैः।स्नापयीतोततोदेवं दधिक्षीरघृतेनव।मधुशर्करजात द्रुतपुष्पगंधोदकेनच।शिवध्यानेकचित्तस्तुमंत्रानेतानुदीर
जेत्।जज्ञाग्रतोदूरमुपेतिजातेतिततोविनाऽजाजत इति।सहस्रशीर्षापुरुषइति।अग्निर्स्वाशून नोइति।पुरुषसवापदं दसवानि
त्रिपादद्रूध्वेमितिनत्वावामनजद्रुति सर्वाश्चैतान्प्रतिष्ठासुमंत्रान्जप्त्वा पुनः पुनः।चतुष्कृत्वा स्पृशेद्देवं तिः।मूलमध्योग्रिन स्यपितिस्था
पितेतिततोदेवयजमान स्यमूर्तिपा।आन्वार्यः पूजयेदुक्ष्याव स्वालंकारान स्पाणा।दीनीमरूपाणा तद्वधे चान्येसदुपस्थिताः।

३१०

ततस्तु मधुनादेवं प्रथमेऽहनि लेपयेत् ॥ द्वितीयेऽह्नि प्रदद्यात् सिद्धार्थं द्वितीयेऽहनि तत्त्वतः । चंदनेन ज वे स्त्र तृतीयेऽहनि लेपयेत् ॥ मनःशि
लाभिर्नागुस्तां चतुर्थेऽहनि लेपयेत् ॥ सोनाम्रस्तु चंदनस्या लेपनं व्याधिनाशनी ॥ मनःप्रीतिकरं नित्यं गामेतद्वेदविदो विदुः ॥ कर्पूरं जिनी
तिलैतद्वर्तीं च मेपि निवेदयेत् ॥ षष्ठेतु स घृतं दद्यात् वंदनेन कुंकुमे कसरं ॥ नोवनानागपुष्पं च सप्तमेऽहनि दापयेत् ॥ यत्र सप्ताधिवासः स्या
त्तत्र सर्वं निवेदयेत् ॥ स्थितेन बालजेद्देवमन्यथा दोषमाप्नुवेत् ॥ पूजयेत्क्षिकनामिस्तु निश्छिद्रं सर्वतो भवेत् ॥ लोकपालस्य दिग्भागेषु
स्वर्णं चलते विभुः ॥ तस्य लोकपतेः शान्तिर्दीनाश्चेमाश्च दक्षिणाः ॥ इज्यावानदीपदीपात्कौ वनं वाल्पवित्रवान् ॥ अग्नेः सुवर्णमेवस्याधम
स्य महिषं तथा ॥ अजं चक्रां च नैर्ऋत्यां वरुणे मनसं प्रति ॥ सोमाज्ययेनुर्वृतं वाजनं तंमरण्यां शिवे ॥ यस्योज्स्य सौ सं वजत शीतिः स्या
त्तत्र तत्र च ॥ अन्यथा तु तत्र वेश्यां नंतयं कुलविनाशनम् ॥ अवलंकाण्यत्तमास्ति कर्ता तिः सुनुः स्वनः ॥ अन्नं वस्त्रं वदात तस्मै पुण्याय
हजयमंगलम् ॥ त्रिपंचदशसप्तं वा दिनानि स्यान्महोत्सवम् ॥ चतुर्थेऽह्नि महास्नानं चतुर्थीकर्मकारयेत् ॥ दक्षिणा च पुनस्तत्र दद्याद्
तत्राप्ययथाशक्तितः ॥ देवप्रतिष्ठाविधिनेत्यत्तुत्यं निवेदितः पापविनाशहेतोः ॥ यस्माद्बुधैः पूर्वमनन्तमुक्तमनेकविधा धनदेवपुण्ये ॥
॥ ॥ इति श्रीनेमप्रकाशे देवप्रतिष्ठानुकीर्तनं समाप्तं ॥ ॥ अथ कालज्ञानं निरूप्यते ॥ ॥ काशीखंडे ॥ अगस्तिरुवाच ॥
कथं निकटतः कालो ज्ञायते हननंदन ॥ तानि चिह्नानि कति वै ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ॥ कुमार उवाच ॥ ॥ वदामि कालचिह्नानि
ज्ञायन्ते ज्ञानिदेहिनाम् ॥ यैर्नो निकटमापन्नं मुने तानि निशामय ॥ यान्मे नासापुटे यस्य वायुर्धावति दिवानिशम् ॥ त्रिखंडमेव तस्या
युः ज्ञायत्यद्वत्र्ययेन हि ॥ द्वयहे नाडीत्रयहोरात्रे न विवहति संततिं ॥ अद्धमेकं च तस्येहजीवितावधिरुच्यते ॥ वहन्नासापुटस्तु गदश
मनि निरन्तरं ॥ वातश्चेत्तस्य हि संक्रान्तिस्तदा जीवेद्दिनत्रयं ॥ नासावर्त्मोदयं हित्वा मानविश्वासमुखादवहन् ॥ शोसेदिनद्वयादर्वाक् त्रय

शो॰

गीनस्यखाद्यनिद्राकास्मादेवतत्कालेमृत्युः संन्निहितोभवेत्।विन्ननीयः ज्वरत्वेनसकालोमृत्युर्नीतुगा।अकस्माद्दीज्जतेयस्तुपुंसु
ण्डः कृष्णपिंगलौ।तस्मिन्नेवक्षणोनूनंपुंसजीवेद्वत्सरद्वयं।यस्यवीर्यंमलंमूत्रंयुतंमूत्रंमलंतुवा।इहैकघ्यपतेतस्यश्वद्वैतस्यायुर्निष्प
ते।इंद्रनीलनिभंव्योम्निनागद्वंदंप्रदृश्यते।इत्येतत्‌प्रत्यक्षमरणं षण्मासेनसजीवति।वह्निर्वानिभुर्नेवापृथ्वीकन्नदिवाकरं।ग्रु
कत्याविंदुवार्पंचपश्यत्षण्मासजीवितः।अतुंधतीध्रुवंचैवविष्णोस्त्रीणिपदानिच।आसन्नमृत्युर्नोपश्यतेचतुर्थंमातृमंडलं।अरुं
धतीभवेज्जिह्वाध्रुवोनासाग्रमुच्यते।विष्णोःपदानिभ्रूमध्यनेत्रयोर्मातृमंडलम्।विलिनीलादिवर्णेषुपश्यकदन्नादिसस्यन्न।अकस्मा
दन्यथात्वंवैषण्मासेनसमृत्युताक्ष्य।षण्मासमृत्योर्मर्त्यस्यकंठोष्ठरसनानदं।धुस्वाद्विशनतैतद्भवत्[illegible]द्विघ्राणजालालुपंच
मा॰नेत्र॰कर्णजनेत्राणितानीलिमानंनजीतिचेत्।तर्हिकिंनाशनगतीषण्मासिभ्रजेन्नरः।संध्याचलेनिधुवजेमध्यतेन्नौतिचेन्न
रः।निश्चितंपंचमेमासियमनाजातिषितेचेत्।द्रुममातुध्यसटंश्चिवर्त्मोऽप्यमस्तकं।अपशातिपातितस्यायुःषण्मासेपरिसंज्ञ
मुखात्तस्यापियस्यायुर्हृदयंपरिशुष्यति।वनागोचकनौवापिद्विमासंतस्यजीवितं।प्रतिविंबौत्तवेयस्यनीनाज्ञमुकुनादिषु।उत्तमा
गंनजः पश्येत्समासेनविनश्यति।मतिभ्रंशस्खलेद्वाणीधनुर्नेन्दुंनिनीक्षते।नात्रौचंद्रद्वयंवापिदिवाभ्रद्वयंदिवाकरौ।दि
वावतानक्षत्रसंकेनात्रौव्योमवितानकम्।युगपद्वाचतुर्दिक्षुराहुकोदंडमंडलम्।पश्यत्सुहृदयनाम्नेवागोयर्धनगनालयं।दिवापिशा
वृन्दनचत्वेतेपंचत्वहेतवः।सर्वेष्वपितेषुविन्हेषुयपंवेकमपिवीक्षते।तदामासावधिर्मृत्युःप्रतीतेतनवाधिकम्।कनावतु कृश
वाः।अश्रूणीतिनयनाद्यनिस्थूलःस्थूलः कृशःकृशास्थूलस्पदामांसान्निवर्तते।यःपश्यदात्मनस्थांयाप्रतिज्ञांगानासमाश्रिती।दिनानिपं
चजीवित्वापि[illegible]पपातितः।श्रोत्रायतेनजपतेवापिपिहितावासुनवापनसैःस्मृतेःश्चतेस्वत्तिगंधैःगोमापुण्यनशूकनैःशानतैःकनतैः

३११

३०श्री॰॥

३११

३११

कीशेः श्वेते श्वेततनेर्थकैः। स्वप्ने स जीवितं त्यक्त्वा वर्षान्ते जममीजते। गीधु पुष्पाणि कैः शोणैः स्वातनुं चूष्पिती ननः। जः पश्येत्स्व
प्नसमपेसोष्टौ मासान जीवति। पीसुनासिंच वल्मीकैपूप दृउमयापिवा नो घिनो हतितिर्वैस्वप्ने स पश्येमासि न स्पृति। नासन्नान्तूष्म
त्वानीतेलाल्पक्वीव सुंडिते। नीपमानं जमासाजा स्वप्ने पश्येत्तपूर्ववत्। स्वमूलो स्वत्नो वापिजः पश्येत्स्व प्नगोननंः नगा। निष्पु
ष्क काष्टानि पूष्णू मासिनष्पष्टति। लोहदंडघनैर्कृष्णैपुरुषैः कृष्णवाससम्। स्वजे जोमे स्थितं पश्येत्सत्रीन्मासान्न लं घजेत्।
कालीकुमानीजं स्वप्ने वद्धी पाशहुपाशकैः समासेनसमीजे तनगनी शाम नोष्पिताम्। ननो पो वाननानूछ पाजात्राचीदिशी
स्वपन्। दिनेः सर्पवर्णे नव पश्येत्सं जमनी पुनी। कृपणो पिवदा न्जस्म हृदान्जः कृपणो पदि त्रक्लते विक्षतिस्वेत्सान्नदर्पं नत्व
मृच्छति। एतानि कालचिह्नानि सत्यन्नानि वृ हृन्नृपि। ज्ञात्वात्यसेन्नत्नो जोगमथवा काशिकां स नजेत्। न कालं वंचनोपायं मुन
न्जुमवनाम्महे। विनाम्ह त्वंजपंकाशीनाथगतो घनोघकैः। तावद्गर्जंति पापानि तावद्गर्जो प्यमो नृपः। पावद्धि श्वेशशनाणी
नरो न नजनो व्रजेत्। प्राप्त विश्वेश्वनावासः पीतोलन वापुन्जः। स्पृष्ट्वा विश्वेशसल्लिंगः कस्मजाति नवदिती। कनिष्पन्नकुपितः का
लः किं काशीवासिनां नृणां। कालः कालश्च लंकर्तोपनत्रमंत्रोपदेशकः। जथाप्रजाताशिश्नुताको मानीचन पथागते। सत्वनंगत्वनंसं
तीत कृष्णोवनं चापि वार्द्धके। जावन्न हि जनाकीर्ति निर्विनो द्विजवेष्टनं। तावत्स्वर्गेफल्गुरूपेहित्वा काशीं स नजेत् मुधीः अन्नानि काल
चिन्तानि तिष्टंतु कलशोद्भव। जनैवप्रधर्मलन्नमविवं तत्रापि तीन्नेहि। पनाचूतो हि जनजास धैस्व पनि चूपते। हततानुपान
मानिक्जोघनहीनः पुमानिव। सुतावा वर्जनं कुर्वंति पत्नी प्रेमापि सुंचति। बांधवा नेवमन्यंते जननाश्लेष्पितेन नम्। आश्लिष्ट्यप
नजाद्दष्वापनजो [illegible] दिशंकिता। नवेत्यनाप्सुरवं नित्यं प्राप्तो स्वप्ने पिकामिनी। नजनास दशो व्याधिर्न्नदुःखं जनजासह। कानजि

३१२

श्रीः॥

३१२

व्यपमानस्य जनैर्.....सानां नाम । न जीयते त — मूलस्य पसाजोग पुष्पाणि ।जथा विना कालेन काशीवासादि जायते । विना द्रव्ये
र्विना दानैर्विना व्रत जपादिभिः — विपुलपरं तानेकः काशीप्रीशुमीहते । काशीप्राप्तिनिदं जोगः काशीप्राप्तिनिर्दत पः । का
शीप्राप्ति निर्दत पः काशीप्राप्तिनिर्दानं काशीप्राप्तिः शिवैकता । कः कलिः को यवा कालः का ज्ञा किंचिद् दुःकृतं । कानुजः कैत
नाजा वासिता वा नामा शीयदि । कलिस्थाने वनाधेत् कालस्तोऽस्य जिघांसति । एनांसि तांस्व वाधन्तु येन काशीसमाश्रिता ॥
काशीसमाश्रिता जेस्व जेस्व विश्वेश्वरनार्चितः । तान कै ज्ञानमाश्रित्य तमुक्ताः कर्मपाशतः । यनि नो न तथा सो पूर्व त्रानुवर्तिननाः
कविर । जथा निघन तं काश्यपो लक्षनेसु स्वम व्यजम् । वरं काशीसमावासी नासीनोत्रि दशांपदम् दुःखी तेलक्षते पृष्ठैः सुखीत
लक्षते पनः स्थितोपि नगवानी शार्मेदं नेचानुकैदनं काशीविनानतीनापदि वोदाशनंदपोऽप्सिते ॥ ॥माघोत्सजोक्त कालज्ञानं ॥ ॥
दत्तवेजठवाद ॥ ॥अनिष्टानि महानाज अथ शृणुवन्यामि तानि वै । येषामालोकनान्मर्त्यो निजं जानाति जोगवित् । देवसार्गो ध्रुवं
शुक्रं सोमच्छायाम् अनुयतीम् । जान पश्यन्न जीवेत्तस्मन्नः संवत्सरात्परम् । अनस्मि विंबं सूर्यस्य वन्हिं चैवांशुमालिनम् । दृष्ट्वैकादश
मासान्तु नरो र्ध्वं न सजीवति । वीत्या पुरीषं मूत्रं वा यः सुवर्णं रजतं तथा । प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकं । दृष्ट्वा प्रेतपिशाचा
दीन् गंधर्वनगराणि च । सुवर्णवर्णा वृक्षांश्च नवमासान्स जीवति । स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते । प्रकृतश्च निवर्तेत
तस्यायुश्चाष्टमासिकं । खंडं यस्य पदं पार्ष्ण्यां पदस्याग्रे अथवा नवेत् । पांशुकर्दमजो मध्ये स सप्तमासान्सजीवति । कपोत गृध्रो काको
वावायसो वाग्नि मूर्धनि । क्रव्यादो वाथ गोलीनः षण्मासायुः प्रदर्शकः । हन्यते काकपंक्त्या यः पांशुवर्षेण वा नरः । स्वां छायामन्य
थादृष्ट्वा चतुर्मासान्स जीवति । अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशि मासि ते उदके द्रचापं जीवितं द्वित्रिमासिकं । घृते तैले

तथातोपेपश्ये [illegible] मन्तनुम्। यः पश्येद्दशिनाक्षं वामासदूर्द्धं न जीवति। यस्य वस्तिसमो गीघोगात्रे सव समोपि वातस्याद्धे मासिकं
ज्ञेयं योगिनां नोनप जीवितं। यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवशिष्यति। पिवतस्वजलं शोषोदशाहं सोपि जीवति। संभिन्नो मातु
तो यस्य मर्मस्थानानि धिक्कृतति। न हृष्यत्यंवुसंस्पर्शं तस्य मृत्युरुपस्थितं। ऋजवाननयावस्थागायन् वैदजितां दिशम्। स्वप्ने प्रयाप्ता
तितस्यापि न मृत्युः कालमर्हति। ऋक्षकृष्णाम्वरयनागायत्रीहसती। यं दक्षिणां साप्रपेक्ष्यानी स्वप्ने प्रपाप्तजीवितः। नवर्नेजप
नकं स्वप्ने हसमानं महावलं। एवंवावीजपवलीतं विंघातम्मृत्युरुपस्थितं। आमस्तक तलाघस्तु निमग्नं पंकसागरे। स्वप्ने पश्येत्य
थात्मानं नरः सघोम्रियेत सः। केशांगानीहयात्तस्यंत्युजीगानजलान्नदीन। दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहे तु मृत्युर्नेकादशेदिने। करालं
विकटैः कृष्णैः पुरुषैर्नद्युताप्युधैः। पाष्यानैस्ताडितः स्वप्ने स घोम्रत्युर्त्ने वेन्नरः। सूर्योदयेयस्य शिवा क्रोशंती याति सम्मुखी।
विपरीताप्रतीतेवा ससघोमृत्युमृच्छति। यस्य वैहृत्कमात्रेपि हृदयं पापतेत्क्षुधा। जायते दंतघर्षश्च स गतायुर्नसंशयम्। दीपादिगंधंनो
वेत्तितस्यत्यत्यक्षितथा निशि। ना मानं परनेत्रस्थं वीक्ष्यते न स जीवति। शक्रायुधं वार्द्धरात्रे दिवा वै ग्रहमंडलं तथा। दृष्ट्वा मन्येत संजी॥
तदाजीवितमात्मविद्। नासिकावक्रतामेति कर्णयोन्नमनोन्नतिः। नेत्रं च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरुद्गतम्। आनन्तताम्मेति
मुखं जिह्वा मस्याऽसिता यदा। तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युं सन्निमात्मनः। उष्ट्ररासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशां प्रयाति
तं विजानीयात्सद्योमृत्युं न नेश्वरः। विद्यानकर्णो निर्घोषं न स्पृशतीत्यात्मसंस्तवं। नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोपि न जीवति। पतितं
स्य यस्य वै गर्तेस्वप्ने द्वारं विधीयते न चोत्तिष्ठति यः स्वस्त्रान्नदन्नं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठिता न रक्ता पुनः संप
रिवर्तमाना। मुखस्य चोष्मा सुषिरं च नाभेः शंसंति पुंसामपरं शरीरम्। स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रामते पुनः। जल

सौ०॥
३१३

प्रवेशाद्वपिचातदंतंतस्यजीवितम् ।पश्चापि हन्यते दृष्टैर्नूतैनात्राचयथोदिवा ।सम्यक्तुंसप्तनात्रीतं नः प्राप्नोत्यसंशयम्
स्ववस्त्रममलंशुक्लेनक्षीपरपत्स्यथासिती ।यः पुमान्मत्पुमासन्नंतस्यापि हि विनिर्दिशेत् ।स्वनाथवैपनीत्येतुप्रक्षतेस्वविप
यजःकथयन्तिमनुष्याणांसदासन्नोयमान्तकः ।येषांविनीतःसततंयस्यपूज्यतमामताः ।तेनेवचावजानातिनानेवच
विनिन्दतिदेवतान्यतेवृद्धानगुरुन्विप्रांश्चनिंदतिमातापित्रोनसत्कारंयामान्यांनीकरोतिच ।योगिनीज्ञानविदुष्या
मन्येषांचमहात्मनां ।प्राप्तेतुकालेपुनुष्पेहृद्धिजेयाविचक्षणाः ।योगिनासततंयत्नादनिष्टानवनीपतेःसंवत्सरा
न्तुतकेनफलदानंनिवानिशं ।विलोकानिसदावेवफलपुष्पेनत्तीतुणां ।विज्ञायकार्यमनसिमचकालोनरेश्वर
ज्ञात्वाकालंचतंसम्यक्कृत्यत्यंस्थानमाश्रितः ।भुंजीतयोगीकालोसौयथानास्यफलोल्वणैः ।दृष्ट्वानिष्टंतथायोगील
ध्यानमनात्मजीतजम् ।तत्त्वज्ञावेनयालोकजकालेजावत्युपागते ।तस्यत्यागोतथैवान्तोर्योगीभुंजीतयोगवित् ।पूर्वान्हेवापनान्हे
चमध्यान्हेवाहिनेदिने ।यत्रवानुजनीत्यागोमदतिष्टैनिनीज्ञितृम् ।तत्रैवतावयुंजीतयावत्प्राप्तोहितदिने ।ततस्त्यक्त्वातं
त्सर्वंजित्वातंकालमात्मवान् ।तत्रैवावसथेस्थित्वायत्रवास्थैर्यमात्मनः ।भुंजीतयोगीनिर्जित्यत्रीनगुणान्परमात्मनि
तन्मयत्वात्मनात्मत्वाविनिवृत्तिमृपित्यजेत् ।ततःपरमनिर्वाणमतीन्द्रियमगोचरम् ।यद्बुद्ध्येयन्नवाख्यातुंशक्यतेतत्सम
श्नुते ।एतत्सर्वमयाख्यातंतवालर्कयथार्थवत् ।प्राप्स्यसेयेनतद्ब्रह्मसंक्षेपात्वनिवोधमे ।शशांकनरश्मिसंयोगाद्वैद्रकांतोम
णिःपयःसमुत्सृजतिनायुक्तःसोमपायोगिनःस्मृतः ।यथार्कनरश्मिसंयोगादर्ककांतोहुताशनं ।आविःकरोतिनैक
सन्नुपमासाद्योगिनः ।पिपीलिकाखुनकुलागृहगोधाकपिंजलाः ।वसन्तिस्वामिवृन्दे ... चलेयातितततोन्यतः ।दुःख
तुस्वामिना ... तेषांनकिंचनविस्मनोयत्रनाजेन्द्रसोमपायोगासिद्धयोमदेहिकायपदेहान्पिसुखावमनेणाग्यतो

जसा। करोति मज्ञानचर्यां उपदेशः स जोगिनः। पशुपत्नीमनुष्याद्यैः पत्रपुष्पफलान्वितम्। वन्नो विलुपमानं तु दृष्ट्वासि घीं लि
योगिनः नु शुशाव विणात्रागनमालनृपतिलकाद्भुतिम्। दृष्ट्वा नेन विवर्धते जोगीति त्रिमुपाश्रुते। द्रवपूर्वं समुपादाय पात्रमान्
हतेत्युक्तः तुंगमार्गं विलोक्य झेर्धिमानी कृन्नजोगिनी। सर्पस्वेजीवनालङ्कां निष्पाते पुनुप्पस्यथा। वेष्टितां ततुतो जातुवाणा
निनः कृत कृतता। तद्गृहे नत्रवसति तत्र जोजीजे नजीवति। जेन सीपघ ते चार्येस्तु सुखं मम तात्रका। भूत्वार्थितापि ते कार्जं करोति
कन्नोर्जयात तया बुद्ध्या दित्तिर्जोगी पानके जेसाधयेत्वनम्॥ ॥पुत्र उवाच॥ ॥ततः प्रणम्य पतीविप्रं अलर्कः समहीपतिः प्र
सजावनतो वाक्यं उवाचातिमुदान्वितः॥ ॥अलर्क उवाच॥ ॥दिष्ट्या देवैरदैवत्र ऌनरूपनामा जितवर्षं तव मयैउपपादितमत्यु
गतं प्रणामासीदेह दत्ते पी। दिष्ट्या काशिपतेर्नूनिवलसैपत्यनाक्रमः जदुत्से कादिराजातः स पुण्यतीगदोमम। दिष्ट्या मे दवलस्वा
हि दिष्ट्याच्च त्याख्व हन्तताः। दिष्ट्या कोशः क्षपं जातो दिष्ट्याहं जीतिमागतः। दिष्ट्याच्चलाद नुगलं मम मम्पतिपर्यं गतम्। दिष्ट्या
त्वदुकृपः सर्वा मम चेतसि संस्थिताः। दिष्ट्या तानि मम मोत्पन्नन्ति वतस्त्व समागमात्। स्वतात्वैवकात्तु पंदिष्ट्याक्त लाभ हुतं मम।
अनर्थोप्यर्थ सतेजातिपुनुप्पस्यसुत्तो दजोजथे दक्ष पकानापव्यसनं संगमान्तव। स्वबाहु तु पकानीमस्तव का शिपतिः प्रत्तो।
जजोः कृते हस ज्ञाप्तो जोगी सत्न व तोन्तिकम्। सोहिं नवत्प्रसादाश्च निहैर्घाकु नकिल्बिषः नयाप्रतिष्ये जेना हितन्तूजाद्
खत्ताडनं। पनित्यजिप्यगाहर्थ्यं त्वान्तिपादपकृमनागौ। त्वन्नोनुज्ञां समासाद्य तंत्पादनुमोहात्मनः॥ ॥दत्तात्रेय उवाच॥ ॥
गद्धराजेंद्र तद्भद्रे जथा ते कथितं मया। निर्ममो निरहङ्कारस्तथा वनविमुक्तये॥ ॥पुत्र उवाच॥ ॥एवमुक्तः प्रणम्यैनं त्रि
जगामत्वनान्वितः। यत्र काशिपतिर्भ्रातासुवाहुस्वाप्रसोगजः। समुपेत्य महावाहुं सोलर्कः काशिनृपतिं सुवाहो नवतो
वीरमुवाचप्रहसन्निव। राज्यकाशीशभुज्यतीनत्यामूर्जितो जथाव नो वर्त्ते सुवाहो सैप्रचक्ष्व॥ ॥काशिराज उवाच॥

किमलध्वो [illegible] नित्यक्तोनाज्यतेसंपुगविना।न्न त्रिजसनधर्मोपिनवीरवन्त्तात्रयमोवितानि र्जितानात्यवर्गखुत्य
क्तामन।१।र्जतयन्।सेदधीतुसनेनाजालन्नुयमुद्दिश्यवेनिगाम्।तीजितान्पतिर्गेगाबुरितान्।र्जुजीतपनमीसियेणजे
तन्मम हामरवेः॥ ॥अलर्केउवाच॥ ॥एवमीदृशकेवीनममाप्तातान्मनःपुना।तोप्रतीविपनीताधेसणुचाप्तत्रकान
।१।जयापतोतिकःसीयहाधीतश्कनागान्।१। ॥सु॥रवसकलासद्यदशोणण्यवर्जतुष्पु।विदत्ति नेकएवाजेनदान्ने
तिक रवन।तदाकान्पतेत्ताना।मित्रानिपृत्तुत्तत्सुता।तन्मजादुःरवमासाघत्वज्ञावान्नवस्नते जम्।दत्ताव्रेजत्र
सादेनतानेप्राप्तंननेरवन।निर्जितेन्द्रियवर्गस्वत्यक्तासंगमशोप्यतः।मनोब्रह्माणी।सीधमस्येतज्ञाजे यनमोजपः।सी
साधमनन्तानासिद्धोजनतः।किंचिन्नविघद्वेऽइंद्रिजाणिचसंजम्यततःसिद्धिंनिजछति।सोहन्वतेनिर्न्नममाश्त्रिशत्रुः
सुवाडुनेरवान्ममापकानी।हृष्टेमजाववेमिदंजयात्मा।अधिष्पतांनूपनिपुत्त्वजान्यः।देछीसतेनाप्तितोनतेत्रोध
ष्टः सतुत्थाय ततसुवाहुः।।दिष्टोतितेत्रातुनमस्यनेदत्वाशीरवनेवावजमिदन्यताप्पे॥ ॥इतिसोनेमप्रकारात
ज्ञानेसमाप्तम्॥ ॥अथआधाग्निष्टोमादिकालनिर्णयः॥ ॥तत्रआधानेब्रह्मा।।तिथैसन्तादिपुक्तेव्यम्॥
तयावसुतिः।वसन्तेब्राह्मणः।वनीनाधीतग्नीष्मेराजन्यःशरदिवैश्यइति।आधाननक्षत्राण्युक्तानितन्मालाप्नोद्र
जापत्येपूष्यतेसधिदेवपुण्येज्येष्टावेन्द्रवेरूलिकासु।अग्न्याधानाद्युत्तनाताांत्रपेपिचित्रादित्येजलिपंतगर्गमुख्यैः
प्राजापत्येपूष्यत्तेनेवतीद्विदेवेविशाखाआदित्यपुनर्वसुः।कात्याजनः।अमावास्याजाजामग्न्याधेजेकृत्तिकारोहिणी
मृगशिनफाल्गुनीषुाहस्तोलान्तकामस्पचित्राचन्त्रत्रिपस्पवसन्ते।ब्राह्मवर्चसकामाजनःगग्नीष्मानात्रिजसीकामपोवर्षाः
त्र वैश्यजनथस्तामिति॥ ॥आरवलायनः॥ ॥अग्न्याधेजेकृत्तिकासुनोहिणीजोमृगशिनसिफल्गुनीषुविशाखायां

त्तलनयोः श्रोष्ठपदयोर्वेनेष्वेकस्मिं स्विद्धसन्तेपर्धेयीत्राललाश्रायीतम्नीष्मवयोशानुमुन्नत्रिज वैश्पोपकृष्टाप स्मिन्कस्मिंश्चिद्दृत्तावादधीतसोमे
नयनक्षमा॥ नर्तुष्टछेन्ननक्षत्रा णीमिति॥ एतत्सोमेनयजनूपमा॥ स्याधानकम्मा॥ जदृत्वाधप नौ लीवनानि धानुमत्यादि दिविष्वपंश्रुतएववो
धायनकृश सोमेनजन्नूपमा॥ ननलुष्टष्वेन्ननूनत्रैत देतपाठे स्पवेलं वासद्ध याजुष्कसयत्तवतीति॥ ॥ दक्षगायपः॥ ॥ पुष्पागनेजत्सुत्त
नित्रपौषुज्येष्ठाश्चित्राकर्द्धिदेवेन्दुत्तेषु॥ कुपुर्षन्नाधानमाधवसन्तमीष्मे॥ धेसेवविश्वादिवसौ॥ इति कानोहिनी॥ आपेस्त्रथमम
ग्न्याधानं॥ कुपुः नतुयानस्वितत्तूर्तं पुनराधानमित्पर्थः॥ एतच्चाधानेऽग्निधानंजसोमयागादर्जस्वोत्तनायाः॥ एवकृत्वा व्याभौत
थावकालादर्शादाद्धत्तेऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युक्तनापा॥ उपक्रम्पतयथाकालमुपासीतद्विजातजः॥ सोमंत्रपमुर्वधेवसन्धास्स
प्रभृतीनपि॥ सोम्यापनेजयथाकालंविदध्युर्गृहमेधिन इति॥ पशुंवंधोत्रदार्ष्णिकनिरूढपसुवंधयनः ग्रजतिनिक्कोरावह्नतोतसपसि
ज्यासैवल्लनोश्राह्वणीतिकात्यायनेवर्षासुविधानात्॥ कात्यायनः॥ वसन्तोऽग्निष्टोमइतिनिक्कोरावह्नते॥ तस्युलमग्निहोत्रानुष्टानका
लमाह॥ षंदोगपरिशिष्टेकात्यायनः॥ उदितेनुदितेवैवसमयाद्युष्पितेतथा॥ सर्वथावर्त्तनेयजन्तइतीयंवैदिकीश्रुतिरिति॥ अनु
दितादीनिलक्षणामाहसएव॥ नात्रसुणोऽशेनागेमहनक्षत्रनूष्पिते॥ कलंववनुनिर्नवात्वाहोमंकुर्याद्विचक्षणः॥ तथाप्रनातसम
येनष्टेनक्षत्रमंडलेनविर्णावन्नदृश्येतसमयाज्ञाप्पितंवयत्॥ निष्पामात्रंचदृश्येतनास्मिन्निस्वसमन्वितः॥ उदितंतंविजानीयात्
तत्रहोमंप्रकल्पयेत्॥ ॥ आश्वलायनः॥ ॥ उपोदयेव्युष्पितउदितेचेतिसायंहोमस्पचफालमाहाश्वलायनः॥ अस्तमितो
होमइति॥ अस्तमितस्यावधिमाहकात्यायनः॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ जावत्सम्यङ्नत्वायन्तेनभस्युस्वाणितिरधतः॥ नचलोहितिमापैतितो
वत्सायंतुहुतंभवेत्॥ एवलक्षणाकावेकसायंप्रातः कालानिप्रोक्तमाहा॥ ॥ शंखः॥ ॥ सायंप्रातस्त्वप्तुजुयाहग्निहोत्रंयथाविधि

तिस्रजमेवअपासनहोमस्यापिनाश्यः॥तथाचाश्वलायनगृह्ये॥प्रादुष्करन॥ होमकालौव्याख्याताविति।व्याख्यानावग्निहोत्रप्रका
॥इत्यर्थः॥कथंचित्पुष्पाकालातिनिपातेऽस्यगौणकालमाह॥बोधायनः॥आसायंकर्म्मणः॥प्रातः॥नात्यातनसायंकर्म्मणः॥अथाहुति
न्नीतिपर्यंतपार्व्वणं॥पार्व्वणानितनादिति॥पार्व्वणं॥दर्शपूर्णमासस्थालीपाकः॥उन्नन दर्शपूर्णमासस्थालीपाककालपर्यन्तंनातिपद्यन्तइ
त्ययेः॥आवसथ्याधानकालमाहपानस्करः॥आहुतिन्नोवसथ्याधानेदानकालेदाप्याद्यकालएकेषामिति॥आन्नाग्नि॥धनविनागका
लोदपाद्यकालः॥गौतमः॥तत्रमुत्पाद्यआवसथ्याधानेकृत्वातिथीन्संपूजयेत॥ ॥व्यासः॥ ॥अजमावसथ्यअपासनाग्निनि
मपिवदन्तितमे॥व्यासः॥ ॥अग्निर्वैवाहिकंयेनगृहीतंश्रमादिना।पितृपुपनतेतेनगृहीतव्यःप्रयत्नतः॥योगृहीत्वाविवाहाग्नि
गृहस्थइतिमन्यते॥अब्नीतस्यनत्तोष्कयंवृथापाकोहिसस्मृतः॥एतज्येष्ठस्याधिकानि॥योऽज्येष्ठवा॥कनीयास्तुज्येष्ठभ्रातानिकृताग्नि
पतिग्नहोपुत्रोवापितनिसाग्निकेतेनसहतिष्ठत्रध्ययननासक्तोनप्रन्नपतेत॥तथाहगार्ग्यः॥पितृपाकोपजीविवाद्भ्रातृपाकोप
जीवकाशानोध्ययननिष्ठावानपुष्पत्याग्निस्ताविनेति॥गृहस्थस्याप्यध्ययननिष्ठत्वमकृतस्नुव्रतेन॥अनधीत्यद्विजोवे
दिताधाहनध्यजधानथाअधीतेब्रह्मचर्येणासीगंवेदगुनोर्गृहइति॥अधीतेअधीयतेत्यर्थः॥कृदीक्षातंस्मार्तवाधान
मस्कृताधानेसोदर्येज्येष्ठभ्रातरी।कनीयसानकर्त्तव्यं॥तदाहतुर्मनुशातातपो॥दानाग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थि
ते।पनिवेत्तास्सविज्ञेयः।पनिवित्तिस्तुपूर्वजः॥सोदर्येतिप्रतिज्येष्ठेनकुर्याद्दानसीगहम्॥आवसथ्यंतथाधानंपतितस्तुतथा
नवेद॥ ॥अश्वलायनः॥याजनाध्यापनैश्चैवअग्निष्टत्पाधनेनच अपासनंसमाधायस्वकालेपतिवेदजेत्।स्वकालेपूर्व
कृकाले॥ज्येष्ठभ्रात्रनुज्ञाताजातुकनीयसापिकर्त्तव्यं॥ ॥जपादहुमन्तुः॥ ॥ज्येष्ठभ्रातापदिनिष्ठेदाधानंनैववासफल॥

३१५

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत[illegible]च वचनं यथा॥ वृद्धवसिष्ठोपि॥ ॥अग्रजस्तु यदानग्निनादध्यादनुजः कथं।अग्रजानुमतः कुर्यो
ज्यादग्निहोत्रं यथाविधि॥ ॥हारीतोपि॥ ॥सोदर्याणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्।दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रे।।।ते यथा
इज्यायज्ञादर्शपौर्णमासयागेन अत्र च दारैस्तु परिविद्यन्त इत्यनेनाधिकानिज्येष्ठत्वात्त्वनुज्ञातस्यापि कनीयसो न विवाहेधिकार इति
सूचितं॥ स्त्रीवत्वादिदोषदुष्टे ज्येष्ठे तदनुज्ञयाविनापि कनीयसो विवाहादौ न दोष इत्याह॥ ॥वृद्धशातातपः॥ ॥क्लीबे देशान्तरे
स्थपतिते प्रव्रजिते तथा।योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने॥ ॥सुमन्तुः॥ ॥व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाथवाग्र
जःकनीयसे कामतस्तु आधानमप्यकारयेत्॥ कात्यायनः॥ ॥देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणान्सहोदरान्।वेश्याभिसक्तपतित
शूद्रतुल्यातिरोगिणः।जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखंजकान्।अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च।धनवृद्धिप्रसक्तांश्च
कामतो कारिणस्तथा।कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति॥ कामतो कारिताः॥ ॥वसिष्ठः॥ पितृव्य
पुत्रसापत्न्यान्परनारीसुतांस्तथा।कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति। दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदने।परना
नीसुतान्दत्तकादिकान्देशान्तरस्थस्य कस्य विशेषमाह स एव।अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्ष
तुं त्वाता स्यूयमाणाः पुनः पुनरिति।अनिर्दिष्टे।अकृतविवाहाग्निहोत्रसं॥एतेषां वक्तव्या।।।पत्नी।।।मिर्जव्यवस्था पुनः पुनः स्मृ
जमाणो सुप्तदेशस्थिते द्वादश वर्षाणि॥ प्रतीक्षा कर्तव्या कदाचित् विधूजनाति सुप्तदेशास्थिते दशवर्षाणि॥ नदीपर्वतव्यवधानाकुल
नदेशस्थिते अपमाने त्वाप्येव वर्षाणीति पितृविष्णुजैमुमन्तुः॥ पित्राजस्तु नाधीती कथं पुत्रस्तु कानजेत्॥ अग्निहोत्रे च
स्ववचनं यथा॥ नाधीतेनाधानं कृतमित्यर्थः॥ एतदपि पितृत्वाजोसत्वामेवद्रष्टव्यमिति हेमाद्रिः॥ ॥इति सीनोमनरका
शेऽग्न्याधानविधिः समाप्तः॥ ॥अथ शालग्रामममहिमा लिख्यते॥ ॥नारद उवाच॥ भगवन्योगिनां श्रेष्ठ सर्वधर्मोसुत

मज्ञा॥ शालग्रामार्चनं ब्रूहि माहात्म्यं तु समेप्रतो॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ ॥शृणु त्वं मुनिशार्दूल एतत्प्रश्नोत्तरं शुभम्। ईश्वरेणोक्तपु
त्राय षण्मुखाय महात्मने॥ कार्तिकेय उवाच॥ ॥माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शालग्रामस्य वै प्रभो। तत्फलं वद देवेश तथा पूजा जगत्प
ते॥ ॥ईश्वर उवाच॥ ॥शालग्रामशिलायां तु त्रैलोक्यं सचराचरं। मया सह महासेन लीनं तिष्ठति सर्वदा। दृष्ट्वा प्रणमितं येन
नामितं पूजितं तथा। यज्ञकोटिसमं पुण्यं गवां कोटिफलं लभेत्। छिन्नस्तेन तथा गत्वा दासोवत्सदानुगाः। प्रीतिर्जनस्य दा विष्णोः
शालग्रामशिलाजलम्। कर्मशक्तोपि यो नित्यं भक्तितावविवर्जितः। शालग्रामशिला पुत्र पूजयित्वार्चितो नवान्। शालग्राम
शिलां दृष्ट्वा यान्ति पापान्यनेकशः। सिंहं दृष्ट्वा यथा शीघ्रं वने मृगगणाः॥ तथैव नृमनः कर्तोति मनुजः शालग्रामशिलार्चनोपा
पानि च लयं यान्ति तमः सूर्योदये यथा। कामाशक्तोपि जः स श्रद्धाशालग्रामशिलार्चनम्। भक्त्या वा जदि वा भक्त्या स लभामु
क्तिमनात्तुजाः। विवस्वतनये नास्ति तथा मनः॥ जन्म नो ॥ जः कर्तोति नरो नित्यं शालग्रामशिलार्चने। गंधमाल्यादि धूपैर्वे पथ्ये दीप
धूपैर्विलेपनैः। गीतवाद्यैस्तथा स्तोत्रैः शालग्रामशिलार्चनी सन्नो मानवो यत्नतः कलौ तत्क्षिपनायाः॥ कल्पकोटिसहस्राणि नम
तो विष्णुसन्निधौ। शालग्रामसन्नमस्कारेनावनापि न तैः कृतैः। मन्नमस्कारकृत्निष्पत्तिर्यज्ञ च्वापनमं तु वि। मद्भक्तिं वलार्चिष्ठामन्त्रं तु
जनमहिजे। वासुदेवेन तेनोपा मज्ञकाः पापमोहिताः॥ ममत्तको पिजातू त्वानुप्त्वे चैकादशीदिने। मल्लिंगेनमस्कारजीनान्ना
मुद्दिर्विद्यीयले जातिर्थिर्दृष्टि तावितोः सातिथिमम सवल्लरता। जत्तोनोपवसेन्मत्यः स पापी श्वसवाचिकः॥ शालग्रामशिला
जीतु सदा पुत्र वसाम्यहं। दत्तं देवेन तुष्टेन स्वस्थानं मम तत्क्षितः। पञ्चकोटिसहस्रेषु पूजितेमपि जत्फलम्। तत्फलं कोटिगुणि
तं शालग्रामशिलार्चने। पूजितो हं न तैर्मर्त्यैर्नमितो हं न तेन्नैः॥ न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलार्चनं। शालग्रामशि
लाग्ने तु यः कर्तो तेमनार्चने। तेनार्चितो हं कार्तिकेय युगानामेकविंशतिं। किमर्चितेर्लिंगशतैर्विष्णुभक्तिविवर्जितैः।

शालग्रामशिलाबिम्बं नार्चितं यदि पुत्रक। अन्नं हि मम नैवेद्यं द्विजस्वीज्ञाजना॥ वनेत्रां तु क्का केशवनैवेद्यं कोटि कोटिफलं नवी
पादोदकेन देवस्य [illegible] कोटिसमन्विताः। शुष्यन्ति नाचसी देहस्य यात्रीं पादकेन हि। जो हि माहिरवनो त्तूल्वा वैष्णवं न च पूजयेत्॥
दृष्ट्वा च जातिनन कृत्वा वदिन्द्रास्वतुर्दशाः। जेष्ठा समीनं देहस्य मुहूर्तमपि विश्रमेन। पितामहा युगान्यष्टौ त्तवन्त्यम नतोजिनः संसा
नदुःखकान्तानि [illegible] तिन नाघमा॥ वर्ष कोटिसहस्राणि कल्पानाधन वर्जिताः। सकृदप्यर्चिते विप्रैः शालग्रामसमुद्भवे। मुक्ति
प्रजान्ति मनुजाः भोगसौख्येन वर्जिताः। मालिंगकोटिनिर्दृष्टे जत्फलं पूजिते स्तुते। शालग्रामशिलाजीतु एकेनापीह तद्भवेत्॥
दशावशिलाश्चैव [illegible] लग्नामसमुद्भवे। अन्ये नावैष्णवो निन्त्यं तस्य पुन्यं निवोधत। कोटिलिंगसहस्रेषु पूजिते जोन्हवीतटे। कासी
वासो युगान्त [illegible] केन तद्भवेत्। किं पुनर्वेदवादस्तु पूजयेद्धि ध्रुवानन। नाहं ब्रह्मादयो देवाः संख्यां कुर्वन्ति पुत्रका तस्मा
त्कावमन्ने [illegible] धर्मं मम पुत्रक कर्तव्यं मम तत्राशालग्रामशिलाब्बिनम्। शालग्रामशिलानुपीजत्र तिष्टति केशवः। तत्र दे
वासुना जन्ना तु दजानि चतुर्दश। मुना॥ कीर्तनैः सर्वैः कोटिनिर्जत्फलं भवेत्। तत्फलं कीर्तिते देवे केशवे मुक्तिं क्षते। शालग्राम
शिलागे तु सकृत्पिंडनतर्पिताः। वसन्ति पितरस्तस्य न संख्या जत्र विद्यते। जेपिवंति ननानित्यं शालग्रामशिलाजलम्। पंचगव्य
सहस्रेषु प्राशितैः किं प्रजोजनैः। प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किंपुरपैः किमुपोष्पणैः। चांद्रायणैरस्व चीर्णैः सर्वपीत्वा पादोदकं हरेः। जः क
नोतितडागेतु प्रतिमा जलशायिनी। कोटिनिःस्वापिकिं का जेमनुजदेवस्य पूजनैः। विष्णु मुख्यं तु वै देवास्तत्र जलयंति देवताः। तद्विहीनं
महासेनना [illegible] नंदति देवताः। प्रमाणामि सघस्य मुक्तं तस्य हि पुत्रिका। फलप्रमाणाहीनं तु शालग्रामशिलार्चने। जो ददाति शिला
विप्रोः शालग्रामसमुद्भवाम्। विप्राज विष्णुजन्का पतेनेसंकत्तुनिः शतेः। गंदेपिवसतस्तस्य गंगास्नानं दिने दिने। शालग्रामशि

लातो ये जो निर्ध्यं चेति मानवः। स्वर्गे मर्त्ये च पाताले पाप्यानाः सन्ति भूमिजाः। शालग्रामशिलाग्राचनात्तिनास्ति पुनः पुनः। मासुखं
दुल्लभे ते लोके सफलं तस्य जीवितं। शालग्रामशिला सुस्नाग्रहे यस्य च पूजिताः। गोनिवातु लक्ष्मीं गासैः शतधानि घते तनुः। नमन्ति
ञेजना पूज्य शालग्रामशिलार्चे नो वासुदेव नमस्तेस्तु जगन्नाथ नमोस्तु ते। नानाजातानुसत्र तुलसीवल्लभ नमोस्तु ते। विष्णवे वासु
देवाज हन्तजे केशवाजव। व्रजन्ति तव नैसोनेः शालग्रामशिलार्चकाः। सुवर्णार्चीननलार्चीनारिलार्चीसुनाल्लम। शालग्रामशिला
जोतु सर्वदा वसते हरिः। सान्निजमन्ते न्द्रिजग्नामं शालग्रामशिलार्चनमुघेः कुर्वान्मानवो तन्नापुण्यं पुण्यरवमेयत्ताकु। त्राजशिव
सत्कृत्याणि कृत्वा ब्रह्मशतानि च। फलो गच्छन्ति पापानि न विष्णोस्मनार्गीविना। तच्चात्तु नक्लिन व घे शालग्रामशिलार्पितमु। कोटिनि
नैसलननेफलं शतसहस्रशः। कालेवाज दिवाकाले शालग्रामशिलार्चने। न क्षावाजदिवा न क्षापनःकनोति सपुलपलाकद्धप्पिनोपि
चलोत्तेन दत्तेन कपटेन वा। शालग्रामोऽर्चवै देवं दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते। अमुख्यावाप्यनामवानः सत्यशौचविवर्जितः। शालग्रामशिलां
स्पृष्ट्वा सर्वस्य समुत्रिनेवेशतिलप्रस्थश तैनक्षाजोददाति दिने दिने। तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलार्पितम्। विधिहीनोपि
जः कश्चिद्भिमानेन विवर्जितः। चक्रांकितु जमाप्नोति सम्यक्ताच्चोदिते फलं॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ ॥यस्तु पूर्वमया प्रष्टे केशवे ज्ञेशान
रानी तत्सर्वं कथयामिलीनवृ हे नानान कुलोवसासिहे विष्णो किमाघानं कि मासप्ये कथयजाश्रीयसैदेव तत्सर्वं कथयस्व नः॥ ॥
विष्णुरुवाच॥ ॥निवसामि सदा ब्रह्म शालग्रामो न वेस्मनि। तत्रैव नधचक्राभेयानि नामानि मे शृणु॥ द्वानदयोसमे चक्रे द्दरजतेन
न्तनयादि वासुदेवं सविजोयः सत्युक्तस्वातिथो नमः। प्रद्युम्नः सव्यचक्रः सुनीलादीप्तिस्तथैव च। सुशीलोच्छिद्रबहुलं दीर्घकान्तं
तुतद्भवेत्। घवपद्मे रलग्नेन सुपूर्वनागेनुपुष्कलं। संकर्षणाख्यो विज्ञेयो नरकालस्वाति गिरिशोत्तनः। अनिरुद्धस्वपीतानाभो वर्तुल
स्वाति शोभनः। निपाङ्ग जनुत द्यानि दृष्टं पद्मेन चिह्नितं। रूपामोनानानानादेवोना निचक्रे तथोत्तरे। दीर्घनेपासमे पतान निजाा

सुदर्शनान्वितंभ[illegible] जालीजालकुण्डं हरिनिरूपितं॥ कामदं मोक्षदं चैव अर्थदं च विशेषतः। परमेष्ठी च शुक्लाभः पद्मचक्र
न्वितः। विद्याक्षि[illegible]ष्टप्रदः। पीनश्चातिपुष्कलः॥ कृष्णवर्णस्तथा विष्णुर्मूले चक्रे सुशोभने। वामोपरि तथा नेष्या लञ्जते मध्यदेशतः। क
पिलो नरसिंहश्च स्थूलचक्रो सुशोभितः॥ ब्रह्मचर्येण पूज्योसौ अन्यथा विघ्नदो भवेत्। वनाहरा लिङ्गस्थ चक्रे च विष्णुमेरुह ते इन्द्रनील
निभः स्थूलश्चीनि[illegible]न्वितः शुभः। दीर्घकञ्चिनरसाज्ज। बिंदुत्रय विभूषिता। मत्स्याख्या सा शिला ज्ञेया भुक्तिमुक्तिफलप्रदा। कूर्मस्तथ
न्नतनेत्रश्चि वर्तुलावर्तपूरिता। हरिदर्णो माधवस्तु कौस्तुभेन तु चिह्नितः। हयग्रीवो ह्यनाकानो नेत्रापार्श्व विभूषितः। बहु बिंदु समाकी
र्णदृष्टीलीघेनत्र पद्मकम्। वैकुण्ठमणिवत्कांतं चक्रमेकं तथाग्रजं। वामोपरि तथा नेष्या गुंडाकारं सुशोभनम्। श्रीधरस्तु तथा देवश्च
मवर्णमकाद्युतिः। वामपार्श्वे गदाचक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे॥ दामोदरस्तथा स्थूलो मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम्। दूर्वाभं मुद्रानिसंकीर्णं पीतं नेष्या तथैव च
नानावर्णोऽस्य[illegible] नानाभोगेन विष्कृतः। अनेकमूर्तिसङ्कीर्णः सर्वकामफलप्रदः। विदिक्षु दिक्षु सर्वासु यस्य स्याद्भू हस्पते सुखी पुरु
षोऽनन्तमं तु संज्ञानं भुक्तिमुक्तिफलप्रदः। हस्पते शिष्पने लिङ्गशालग्रामसमुद्भवे। तस्य जो गोश्च नामक्कल हत्या व्यपोहति। चक्राकृ
तिर्हिरण्याभो रश्मिकाली विनिर्दिशेत्। सुवर्णो रेखा बहुलो स्फटिकद्युतिशोभितः। आनकं पद्मनाभं तु पंकजं चक्रसंयुतं। तुल्यस्थान ज
तो नित्यं दारिद्र्यं शिवनोत्तवेत्। अतिलिङ्गमासि[illegible]कन्ताक्षाकी लिंददाति वा पौण्डा पापदहना पीतपुत्रफलप्रदा। नीलाभ्रपक्षत्ने
लक्ष्मीनक्षात्तोग्रपूर्वदानकाः। एकं सुदर्शनं ज्ञेयं लक्ष्मीनारायणं द्वयम्। त्रिभिश्चाच्युतं विद्या चतुर्थे च जनार्दनम्। पंचमं वक्रान्तं
षष्ठे प्रद्युम्नमेव च। संकर्षणं सप्तमं च अष्टमं पुरुषोत्तमम्। नवमं नवमूर्तिं दशमं तु दशात्मकम्। एकादशो वानिरुद्धं वर्तुल
नन्दितम्॥

दारस्यात्मको [illegible] तरूधृद्धि चक्रावेद्दरयते न नत्त संदाको खण्डितं त्रुटितं तग्नं शालग्रामे न दोषप्तदाकाः इच्छातु जस्य जामूर्तौ नः ह ॥ यासुखे
त्वेन पूजनेराः सौ धक्कत्वातु पोच्चानं वहते शैलनाजक्रशानस्य वरजैतु वे त्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। शालग्रामशिलाजत्र तत्रस ॥ नमन्ति
तो हिः तत्र स्नाते बदानं च वानाात्स्यांजयाधिकं। कुरुक्षेत्रे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा। तत्र कोटिगुणं पुण्यं वानाास्यां महाप ॥ वासु
ब्रह्महत्यादिकं पापं जलौ किं वित्कुरुते नरः। तत्सर्वं निर्दहेत्याशु शालग्रामशिलार्चनं। शालग्रामोद्भवो देवो देवोद्भानवतीतवः। उत
जोः संगमे [illegible] मुक्तिर्लभ्यते न संशयः। तत्पूजनेन मन्त्राश्च न जपो न च तत्पावनानास्तुतिर्नैनिवानाश्च शालग्रामशिलार्चने। ब्रह्म
चारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तु जिः प्राक्षव्यो विष्णुनैवेद्यनात्र कार्या विचारणा। शालग्रामशिलायत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम्
पितरस्तस्य तिष्ठन्ति [illegible] कल्पशतं दिवि। पिबन्ति नना नित्यं शालग्रामशिलाजलम्। पंचगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोज
नं। कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम्। नित्यं यदि पिबेत्पुण्यं शालग्रामशिलाजलम्। शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुन
[illegible] मातु [illegible] पिबेन्मुक्तिमवाप्नुयात्। शालग्रामे समीपे तु क्रोशमात्रं समंततः। कीटकोपि मृतो याति वैकुण्ठभुवनं मुने
शालग्रामशिलाचक्रं [illegible] यस्तु वक्रीते नरः [illegible] स्यात्सशैलवनकाननम्। शालग्रामशिलायोजे मूल्यमुद्धा
[illegible] नरा [illegible] मोदते। सर्वे ते नरकं याति यावदाहूतसंप्लवम्। अतः संवर्जयेत्तत्र वक्रस्य क्रय
विक्रयम्। [illegible] नकुले [illegible] पापनीतुमान्। स्मरणाद्वासुदेवस्य सर्वपापहरं परं। [illegible] जानाति तीर्थानि पुण्यान्याय
तनानि च तानि [illegible] विष्णोर्नामानुकीर्तनात्। कार्त्तिके मुनिशार्दूल शालग्रामशिलार्चनात्। यः करोति जपो क्षेत्र
[illegible] शालग्राम [illegible] कार्तिके जपेन्नरः। निर्दहेत्सर्वपापानि निप्नत्यनुत्तमं फलम्। ततः [illegible]

॥सिद्धिः॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ॐ श्रीनाभेयजिनाय नमः॥ ॥ॐ कानविघ्नेशगुरून्नत्वा सरस्वतीं ब्रह्माणमीशं च हरिं गुरुं हेरं च त्राणाम्ज

ानुकुरुते निबध्यते श्रीजिनधर्मो जगतो हिताय॥१॥ लक्ष्मीकान्तं प्रकान्तं प्रणतजनवृहन्नसर्वसंसारसारं त्रैलोक्यस्यैकनाथं सकलगु

णमयं निर्गुणं चित्स्वरूपं श्रीमन्नाभेयजिनवर्मा मुनिगणविधिना तत्प्रसादात्करोति निगमार्थं जैनधर्मप्रकाशं सज्जनतुष्टये न धर्मशास्त्र

दीपः॥२॥ अमूलवाक्यानि विहाय सम्यक् शास्त्रानोक्तं जिनधर्मकृती विधत्ते। विश्वार्थे नंदानशिवार्चनेन च उत्सर्गधर्मव्रतनिर्णयं च॥३॥

यथातिगोपीनवनीतमात्रं निर्मन्थने शास्त्रसमपास्य जवदर विदात्तु नाणातस्मृति तिनश्वतधवन जैनमोत्र सिद्धांतविधिर्विधत्ते॥४॥ सि

द्धान्तसर्वस्वमतीं पुनः॥ सिद्धान्तवाक्ये मुनिभिः प्रणीते लोकोपकाराय कृतो निबंधः जैनधर्मप्रकाशः सुधियां मुदे स्यात्॥५॥ मीमांस

मत्ताखिलकमलदिनकरनाहार्द्धकान्ता नसिंहाः ज्ञाप्यज्ञीनाम्धिचन्द्राविवदिपु कलिनाघोनकैठीनवृाजे। साहित्ये सीरव्यशास्त्रे

तनमतपः पीनपातं जलान्जे॥ सोदव्योमेपनाघोजितमुनगुत्तुनिःश्राज्ञपातैर्मतैः ...॥६॥ यावन्तो ब्राह्मणा लोके धर्मेश

शानदाः तावन्तः कृपया प्राप्तकृ... कुर्वंतु मे यशोधनम्॥७॥ विज्ञाप्यन्ते मया सर्वे पंडिता गुणमंडिताः प्रचानागीयोगंथोप्ज

लवघालकस्मनो॥८॥ दृष्ट्वा धर्मविलापनं नेल्पधमतानुन्नस्मर्धोत्कटान् विप्रादीन्कृपया त्रिविष्टलिखिता घुक्तो पुसानीहिती॥

नोघृत्यनिजोजितं स्वनचितेगंथेपदार्थाकेन जैनेनामितगुणागमामोस्विनं सेव्यताम्॥९॥ धर्मार्थकाममोक्षैकसाधनं सुधियोजना

नयं तु सुखं कं... कारी जैनधर्मणः॥१०॥ जैनोदधिसमुद्भूतं ग्रंथं मुक्ताफलोपमं। कर्मकिंचिदमलेश्रीर्द्धिधानयंतुमनीषिणः॥ ॥११॥

होम.प्रकसपद्धति

१८०००

॥ पं महादेवस्य पुस्तकं ॥

होमप्रकाशस्त० पत्र ३१९

पुस्तकमिदं म्याठकोपनामकं वैद्यनाथ समर्पितः

३७